بسم الله الرحمن الرحيم

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı No: 64

Temel Eserler: İslam Tarihi: No: 10/12

Kayıhan Yayınları

Ticarethane Sk.
T. Kuşoğlu İşhanı
No.41/33
SULTANAHMET/İST.

ISBN 975-7574-02-3 (Tk. No)

İSBN 975-7574-47-3 (12. Cilt)

Yazışma Adresi: Posta Kod: 34 434 P.K. 481 SİRKECİ / İST.
Tel: 0212. 513 51 90 - 527 23 84 Fax: 0212. 511 82 17

"SİYASÎ-DİNÎ-KÜLTÜREL-SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

"OSMANLI DEVLETİ VE MEDENİYETİ"

12. CİLT

Prof. Dr. Ziya KAZICI

Bu eserin bütün hakları KAYIHAN YEYİNEVİ'ne aittir.

"SİYASİ - DİNİ - KÜLTÜREL - SOSYAL"
İSLAM TARİHİ

- Yazan: Prof. Dr. Ziya KAZICI
- Baskı ve Cilt: Kilim Matbaası ve Ciltevi
- Copyright: KAYIHAN YAYINEVİ
- Birinci Baskı: Aralık 2000 İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

SULTAN İKİNCİ SELİM (SARI SELİM) **13**

A. KAPIKULU DİSİPLİNİNİN BOZULMASI 15
B. AKDENİZ HAREKÂTI VE YEMEN MESELESİ 19
1. Kıbrıs'ın Fethi *19*
a. Politik ve Stratejik Etkenler *20*
b. Ekonomik Etkenler *20*
c. Dinî Etkenler *20*
2. İnebahtı (Lepanto) Deniz Savaşı *25*
3. Yemen Meselesi *28*
4. Tunus'un Kesin Olarak Alınması *29*
5. Kanal Açma Teşebbüsleri *30*
a. Süveyş Kanalı: *31*
b. Don ve Volga (İdil) Nehirlerinin Bir Kanalla Birleştirilme Teşebbüsü: *32*
c. Marmara - Karadeniz Kanalı: *33*
C. II. SELİM'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ 34
1. VEFATI 34
2. ŞAHSİYETİ 35

SULTAN III. MURAD **39**

a. Osmanlı - İran Savaşları *44*
b. Sokullu Mehmed Paşa *50*
c. Kuzey Afrika'da Osmanlı Hâkimiyeti *52*
d. Osmanlı - Bornu Münâsebetleri *54*
e. Osmanlı - Avusturya Savaşları *56*
f. Osmanlı - İngiliz Ticarî Münasebetlerinin Başlaması *58*
SULTAN III. MURAD'IN VEFATI VE ŞAHSİYETİ 60
SULTAN III. MURAD'IN HAYIR ESERLERİ: 62

SULTAN III. MEHMED **65**

A. Osmanlı – Avusturya Savaşları 67

1) Eğri Seferi Ve Haç-Ova Meydan Muharebesi ... 69
2) Varat Seferi ... 73
3) Kanije Müdafaası ... 76
4) Budin'in Müdafaası ... 78
B. Celâlî İsyanları ... 79
C. Sipahî Hareketi ... 84
D. Tebriz'in Elden Çıkışı ... 85
E. III. Mehmed'in Vefatı Ve Şahsiyeti ... 88

SULTAN I. AHMED ... 91

A. OSMANLI - İRAN SAVAŞLARI ... 95
B. OSMANLI - AVUSTURYA SAVAŞLARI ... 99
C. ESTERGON KALESİNİN FETHİ VE JİTVATOROK BARIŞI ... 101
D. CELÂLÎ İSYANLARI ... 106
E. KAZAKLARIN SİNOP BASKINI ... 111
F. OSMANLI - LEHİSTAN BARIŞI ... 112
G. I. AHMED DÖNEMİNİN DİĞER BAZI OLAYLARI ... 112
1. Deniz Olayları ... 113
2. Ka'be Örtülerinin İstanbul'dan Gönderilmesi ve Mukaddes Emânetler ... 114
3. Sultan Ahmed Câmii ... 117
H. SULTAN I. AHMED'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ ... 118

SULTAN I. MUSTAFA ... 121

A. İLK PÂDİŞAHLIĞI ... 121
B. İKİNCİ PÂDİŞAHLIĞI ... 124
a. Sipahilerin İlk İsyanı ... 126
b. Karadeniz Donanmasının Dönüşü ... 128
c. Sipahîlerin İkinci İsyanı ... 128
d. Abaza Mehmed Paşa İsyanı ... 129
e. Fâtih Câmii Vak'ası ... 132
f. Mere Hüseyin Paşa'nın Azli ... 134
g. Sultan I. Mustafa'nın Tahttan İndirilmesi ... 134

SULTAN İKİNCİ OSMAN (GENÇ OSMAN) ... 137

a. Osmanlı - İran Barış Andlaşması ... 139
b. Osmanlı - Lehistan Münasebetleri ... 140
c. Hotin Seferi ... 143
d. Osmanlı - Lehistan Barışı ... 147
e. II. Osman ve Devlet Müesseseleri ile İlgili Düşünceleri ... 149
f. II. Osman'ın Şehâdeti ... 151
g. II. Osman'ın Şahsiyeti ... 155
h. Sultan II. Osman Döneminde Tabiî Âfetler ... 157

SULTAN IV. MURAD **159**

I. Bağdad'ın Sükûtu (Düşmesi) Ve Irak'ın Elden Çıkışı *164*
A) HAFIZ AHMED PAŞA'NIN AZLİ 173
B) KIRIM HANLIĞI'NDA İHTİLÂF 174
C) KAZAK TAARRUZLARI VE KARAHARMAN ZAFERİ 176
D) CENNETOĞLU İSYANI 177
E) ABAZA MEHMED PAŞA MESELESİ 178
F) HÜSREV PAŞA'NIN BAĞDAD SEFERİ 181
2. ZORBALAR 185
a) Sipahi Zorbaların Ortaya Çıkışı ve Halka Zulümleri *185*
b) Zorbaların Pâdişah'ı Tehdidi ve Saray Baskınları *186*
c) Hafiz Ahmed Paşa'nın Şehâdeti *188*
d) Zorbaların Saraya İkinci Baskınları *189*
3. DÖRDÜNCÜ MURAD'IN İDAREYİ ELE ALMASI 193
A) ÂSİ İLYAS PAŞA'NIN KATLİ 195
B) DÜRZÎ EMÎRİ MAANOĞLU FAHREDDİN'İN İSYANI 197
C) YEMEN'DEKİ MÜCADELE 198
D) İSTANBUL YANGINI 199
E) TÜTÜN YASAĞI VE KAHVEHÂNELERİN KAPATILMASI 200
4. SULTAN IV. MURAD'IN İRAN SEFERİ HAZIRLIĞI VE REVAN'IN ALINMASI 202
A) İRAN'IN YENİ TAARRUZLARI VE REVAN'IN ELDEN ÇIKIŞI 205
B) BAĞDAD SEFERİ 206
C) KASR-I ŞİRİN ANLAŞMASI VE ÖNEMİ 210
D) IV. MURAD'IN ŞAHSİYETİ VE ÖLÜMÜ 211

SULTAN İBRAHİM **217**

1. Ekonomik Düzenleme ve Sikkenin Yenilenmesi 219
2. Şehzâde Mehmed'in Doğumu 221
3. Azak Kalesinin Geri Alınması 222
4. Kınaoğlu'nun Akibeti 222
5. Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa Meselesi 223
6. Kemankeş Kara Mustafa Paşa 225
7. Girit Seferi 226
8. Dönemin İdaresi ve Kadınlar 230
9. Varvar Ali Paşa'nın İsyanı 231
10. Sultan İbrahim'in Tahttan İndirilmesi 233
11. Sultan İbrahim'in Ölümü 235

SULTAN IV. MEHMED **239**

A. SULTAN AHMED OLAYI VE AĞALAR SALTANATI 241
A) ANADOLU'DA EŞKİYALIK 244
B) GÜRCÜ ABDÜNNEBİ İSYANI 245

C) İSTANBUL'DA ESNAF HAREKETİ VE KÖSEM SULTAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ 247
D) AĞALAR SALTANATININ SONU 252
E) TARHUNCU AHMED PAŞA'NIN İCRAATI 253
F) İPŞİR MUSTAFA PAŞA'NIN SADÂRETİ 255
B. KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'NIN SADÂRETİ 258
A) KADIZÂDELİLER MESELESİ 261
B) KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'NIN YENİ TEDBİRLERİ 266
C) RUM PATRİĞİ'NİN İDAMI 268
D)KÖPRÜLÜ'NÜN BOĞAZ SEFERİ 269
E)KÖPRÜLÜ'NÜN ERDEL SEFERİ 273
F)ABAZA HASAN PAŞA İSYANI 275
C.KÖPRÜLÜZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA'NIN SADÂRETİ 281
A) ERDEL SEFERİ 283
B) GİRİT ADASI'NIN FETHİ 287
C) LEHİSTAN SEFERİ 291
D) ÇEHRİN SEFERİ 295
E) FRANSIZ DONANMASININ SAKIZ ADASINA HÜCUMU 297
F) TÖKÖLY İMRE MESELESİ 298
D.OSMANLILAR'A KARŞI AVRUPA DAYANIŞMASI 300
A) İKİNCİ VİYANA KUŞATMASI 300
B) IV. MEHMED'İN TAHTTAN İNDİRİLİŞİ 306
C) SULTAN IV. MEHMED'İN ŞAHSİYETİ 308

SULTAN İKİNCİ SÜLEYMAN 311

A) İSTANBUL'DA KARIŞIKLIK 314
1. SERHADLERDEKİ DURUM 318
2.YEĞEN OSMAN PAŞA OLAYI 319
3.BU DÖNEMDEKİ BAZI MALÎ TEDBİRLER 320
4.BELGRAD'IN DÜŞMAN ELİNE GEÇMESİ 322
5.KIRIM HANI SELİM GİRAY'IN ZAFERİ 326
B.PADİŞAH'IN SEFERE HAREKETİ 328
C.FÂZIL MUSTAFA PAŞA'NIN SADÂRETİ 330
D.BELGRAD'IN GERİ ALINMASI 334
E.İSTANBUL'DA YANGIN 337
F.AVLONYA'NIN GERİ ALINMASI 338
G.SULTAN II. SÜLEYMAN'IN VEFATI 339

SULTAN II. AHMED 343

A.SALANKAMEN MEYDAN MUHAREBESİ 344
B.FÂZIL MUSTAFA PAŞA 348
C.VARAT KALESİNİN DÜŞMAN ELİNE GEÇMESİ 349
D.VENEDİKLİLERİN HANYA MUHASARASI 350
E.DEFTERDÂR CÂNİBÎ AHMED EFENDİ İLE SADR-I A'ZAMIN AZİLLERİ ... 351

F.BELGRAD'IN MUHASARADAN KURTARILMASI 353
G.İSTANBUL'UN BÜYÜK YANGINLARI 354
H.VARADİN MUHASARASI 355
İ.SAKIZ ADASININ DÜŞMAN TARAFINDAN İŞGALİ 356
K.İKİNCİ AHMED'İN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ 358

İKİNCİ BÖLÜM 361

OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL YAPI 363

OSMANLI DEVLETİ'NDE SINIFLAR 369
A. ASKERÎ SINIF 370
1. SARAY HALKI 371
2. İLMİYYE SINIFI 393
3. SEYFİYYE (EHL-İ ÖRF) 397
4. KALEMİYYE 399
B. REÂYÂ SINIFI 401
C. YERLEŞİM DURUMUNA GÖRE OSMANLI TOPLUMU 406
1. ŞEHİRLİLER 407
A. ASKERÎLER: 409
B. TÜCCARLAR: 413
A) KERVANSARAY 418
B) DERBENT 419
C) TEKKE 422
D) NAMAZGÂH 422
C. ESNAF: 423
D. DİĞER GRUPLAR 433
2. KÖYLÜLER 434
3. GÖÇEBELER (KONAR – GÖÇERLER) 445
AİLE 450
BİBLİYOĞRAFYA 471

A. ARŞİV BELGELERİ 471

B. KANUNNÂMELER 472

C. TARİH VE TABAKATLAR 472

D. UMUMİ KAYNAKLAR 474

E. ARAŞTIRMALAR 476

İNDEKS 485

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASİ TARİHİ

SULTAN İKİNCİ SELİM

(SARI SELİM)

İstanbul'da vefat eden ilk Osmanlı Pâdişahı olan Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman'ın Hurrem Sultan'dan doğan ikinci oğludur. Selim, Sadrazam İbrahim Paşa'nın Hatice Sultan ile evliliği münasebetiyle yapılan düğün şenlikleri sırasında 26 Receb 930 (30 Mayıs 1524)'da dünyaya gelmişti.[1] Sarayda iyi bir tahsil gördükten ve 18 yaşını idrak ettikten sonra 1542'de Konya, Şehzâde Mehmed'in ölümü üzerine 1544 yılı Ağustos'unda Manisa (Saruhan) ve nihayet Kütahya valiliklerinde bulunmuştu.[2]

Osmanlı Devleti tarihinde, daha babaları hayatta iken şehzâdeler arasında meydana gelen en önemli mücadelelerden biri Selim ile kardeşi Bâyezid arasında meydana gemişti. Kardeşini bertaraf eden Selim, işin sonunda Osmanlı tahtının yegane adayı olarak kalmıştı. Selim, babasının Sigetvar önlerindeki vefat haberini, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'dan aldığı zaman Kütahya'da bulunuyordu. Babasının ölüm haberi üzerine yanında hocası Birgili Ataullah Efendi, lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa ve müsahibi Celal Bey olduğu halde sür'atle hareket edip İstanbul'a gelir. Top atışlarının kulakları dolduran muhteşem uğultusu arasında Sarayburnu'na çıkan Selim, Topkapı Sarayı'nda kızkardeşi Mihrimah Sultan tarafından karşılanır. Hazineyi açtırmayan Selim, kızkardeşinden 50.000 duka altın alarak ilk cülûs bahşişini dağıtır. Böylece 9 Rebiülevvel 974 (24 Eylül 1566)'te Osmanlı tahtına cülûs eder. Bu Cülûs, devrin büyük şâiri Bâki tarafından şu mısralarla dile getirilir:

"Bi - hamdillah şeref buldu yine mülk-i Süleymanî
Cülûs etti sa'adet tahtına İskender-i Sânî."

---

[1]. İkinci Selim'in doğumu ile ilgili farklı bilgiler için bk. Lütfi Paşa, **Tarih,** s. 316; Peçevî, **Tarih,** I, 438; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbar**, III, 520; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** İstanbul 1308, I, 39; Şerafeddin Turan, "Selim II" **İA.** X, 434.

[2]. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 39.

Cülûs esnasında seferde bulunanlar dışında İstanbul'daki devlet erkânı ile İstanbul Muhafızı (Kaim-i makam) İskender Paşa ve Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi tahtın bu yeni sahibine bey'at ederler. Yeni Pâdişah, geleneğe uyarak Ebû Eyyub el-Ensarî'den başlayarak Fâtih, II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim'in türbelerini ziyaret eder. Her türbe ziyaretinde fukaraya 30.000 akça kadar sadaka dağıtır. II. Selim'in Osmanlı tahtına cülûsunu ve bu esnada meydana gelen olayları bizzat Mirahur'dan dinleyen Selânikî, bunu şu ifadelerle dile getirir:

"Ve serir-i saltanat-ı cihan-bâniye cülûs eylediklerinde cümleden mukaddem selâtin-i muazzama vü mükerremeden Mihrimah Sultan hazretleri gelüp mülâkat eyleyüp, âteş-i hasret ü firkat ile yanup yakılup giryân u sûzân olmuşlar ve Hazine-i Âmire'yi açtırmayup, Sultân hazretlerinden elli bin altun karz (borç) almışlar. Ve a'lemü'l-ulemai'l- mütebahhirîn, efdalu'l-fudalâi'l- müteverri'în Şeyhülislâm ve Müftilenâm Mevlâna Ebu's-Suûd Efendi hazreteri ve muhafaza hizmetinde olan İskender Paşa hazretleri ve Mevlâna İstanbul Kadısı Kadızâde Ahmed Efendi ve Defterdârân-ı emvâl Küçük Hasan Çelebi ve Balıkzâde Ali Çelebi ve ulemâ-i müteka'idîn ve Pâdişah müderrisleri ve ulemâ-ı Sahn-ı Semâniye ve sairler Divan-ı ma'delet-unvâna tehniyet-i cülûs-ı saltanat içün gelüp pâye-i serir-i âlem masîre yüz sürmüşler.

Ve kanûn-ı kadim-i Osmaniyân üzre türbeler ziyaretine çıkup, evvel, Hazret-i Ebû Eyyûb Ensarî - *Radiyallahu Ta'âlâ anhu* - den ibtida idüp, selâtin-i Âl-i Osman ecdâd-ı izâmları - *Rahimehümüllahu Ta'âlâ* - türbelerine varup, her türbede otuzar bin akça tasadduk buyurmuşlar."[3]

O gün, dünyanın en büyük devleti olan Osmanlı tahtına geçen II. Selim, bey'attan üç gün sonra babasının cenazesini karşılamak üzere İstanbul'dan Belgrad'a doğru hareket eder. Daha surların dışında iken Fransa ve Venedik elçileri el öpmek ve saygılarını arzetmek üzere Pâdişah tarafından kabul edilirler. Yeni Pâdişah, onların bu konudaki sür'atli hareketlerinden pek memnun olarak kendilerine karşı iltifatlarda bulunur.[4]

---

[3]. Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî,** nşr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, I,43; Ayrıca bk. Hammer, **Tarih,** VI, 181.

[4]. Hammer, VI. 181.

A. KAPIKULU DİSİPLİNİNİN BOZULMASI

Daha önce de belirtildiği gibi Sigetvar önlerinde vefat eden Kanunî Sultan Süleyman'ın vefat haberi askerden gizlendiği gibi yeni Pâdişah'ın da sür'atle hareketi sağlanmıştı. Bununla beraber Belgrad'a gelindiği zaman Kanunî'nin vefatı orduya duyurulmuştu. Bu haber üzerine asker, yeni Pâdişah'tan cülûs bahşişi bekler duruma gelmişti. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, hazinede yeterli para bulunmadığını, bununla beraber kapıkulu askerine de mutlaka cülûs bahşişinin verilmesi gerektiğini ve geleneğe göre merasim yapılmasının şart olduğunu bir arîza ile bildirmişti.

Bu arîzaya göre cenaze ile varılınca Pâdişah'ın çadırı (Otağ-ı Hümâyûn) içine yeni taht konularak Pâdişah cülûs edecek, tebrik merasimi yapılacak ve bizzat Pâdişah: "Kul taifesinin bahşişi ve terakkîleri verilsin, cümle makbulumdur" diyecek, sonra Yeniçeri Ocağı "*Duacı Çavuşu*" el kaldırıp Ocak'tan gelip göçen yoldaşlarına ve Osmanlı Pâdişahlarına dua edip âmin dedikten sonra taziyet ve başsağlığı dileme işi bitirilecekti. Bundan sonra da tekrar devlet erkânının kabulü ile herkesin derece ve rütbesine göre hil'atler giydirilecekti.

Sultan Selim, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın arîzasını alınca bunu önce hocası Birgili Ataullah Efendi'ye, sonra Celal Bey ile lalası Hüseyin Paşa'ya göstererek fikirlerini sormuş. Bunlar, arîzada işaret edilen fikirlere itiraz ederek:

"İstanbul'da cülûs edildiği için tekrara gerek yoktur. Bu, hâkimi, mahkum etmektir. İstanbul'da oturup buraya gelmeseydik ne derlerdi? diye fikirlerini beyan etmişler. Bu arada Müsahib Celâl Bey:

"Evvel zamanda bir söz işitilirdi, vaki imiş. Mesela Âl-i Osman saltanat tahtına geçmez madem ki kul kılıcı altından geçmeye, gerçek imiş. Mülkün vârisi hazır olunca bu sözleri (takavvülat) dağdağadır" demiş. Bunun üzerine Sultan II. Selim, Sokullu'nun tezkiresine ehemmiyet vermemişti.

Bu durumdan ve ileride meydana gelebilecek olaylar yüzünden canı sıkılan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, kâtibi Feridûn Bey'in yüzüne bakarak "Vezir-i müşîr, memleket işlerine ait ahvali arzeder, Pâdişah başkalarının re'yi ile hareket eder, ihtilal böyle olur, zira başkaları sırra mahrem olamaz, hata bundadır. Pâdişahımız ise müstağni, kimseye söz söyletmez ve söylemek dahi istemez. Kul taifesi ise bunun gibi cülûs-ı saltanatta bizzat

kendi kelâmından işide gelmişlerdir. Bu ortalıkta Mehmed Lala nice müdârâ eylesün. Ahval-ı devlet neye müncer ola" diyerek yeni pâdişahın başkalarının tesirinde kalarak yanlış bir yol izlediğini söyleyecektir.[5]

Buna rağmen II. Selim, hocası ve musahibinin görüşlerine iştirakle Sokullu'nun ikazlarını dikkate almaz. İhmal edilmemesi gereken bu geleneğe uymayan Pâdişah, askere "cülûs in'amı" denilen ve kanunen verilmesi gerekenden az parayı dağıtıp İstanbul'a dönmek üzere Belgrad'dan yola çıkar. Ancak kanunen almaları gereken haklarını alamayan yeniçeriler, diş bileyip fırsat kollamaya başlarlar. Bunun içindir ki İstanbul'a yakın Litroz'a gelindiğinde yeniçeriler, yapacakları işlere dair aralarında görüşmeye başlayıp kararlarını verirler. Bu karara göre İstanbul'a gelindiğinde, Pâdişah ve devlet erkânının yolları kesilecek, Şehzâde Câmii ve Eski odalar önünde durup ileri gidilmeyecekti. Böylece yeni Pâdişah'a saray kapıları kapatılacaktı. Yeniçeriler tarafından alınmış bulunan bu karar, orduda bizzat bulunan Tarihçi Selanikî Mustafa Efendi tarafından duyularak Reisu'l-küttab ile Feridûn Bey'e anlatılmış, o da bunu Sokullu'ya söylemişti. Sabahın yakın olması. Sokullu'nun tedbir almasına imkân vermemişti.

Pâdişah'ın şehre gireceği sırada İstanbul muhafızı İskender Paşa ile Kaptan-ı Derya Piyâle Paşa ve Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi kendisini karşılarlar. Pâdişah alayla Edirne Kapı'ya gelir. Bu arada yeniçeriler de içeri girip aralarına kimseyi sokmadan Şehzâde Câmii önüne kadar gelirler. Burada durup daha ileri gitmezler. " Nedir aslı yürüyün yoldaşlar" dendikçe "Katlan otluk arabası var" diye cevap verirler. Böylece bir saat geçer. Pâdişah at üstünde bekliyordu. Pek yavaş ve ağır bir yürüyüşle Sultan Bâyezid Hamamı önüne geldikleri sırada Vezir Pertev Paşa bunlara nasihat yollu:

- Yoldaşlar, layık değil, der. Bu söz, zaten çatmak için bahane arayan yeniçerilerin gücüne gidecek ve:

- Bire vastak fitne, bunlar senin kölen midir? ve sen serdarmısın ki, böyle söylersin? derler. Bu arada içlerinden biri, harbesiyle başındaki mücevvezesini[*] düşürür. O sırada Kaptan Piyâle Paşa yetişip:

- Neylersiz yoldaşlar, ayıp değil midir, yol mudur böyle itmek? deyip müdahele etmek istediğinde ona da:

---

[5]. Selânikî, **Tarih,** I, 48 - 49.

[*] Eski kavuk çeşitlerinden biri. İlk defa Yıldırım Bâyezid zamanında kullanılmıştır. Padişahlar, vezirler ve diğer bazı yüksek memurlar tarafından uzun müddet resmî serpuş olarak giyilmiştir. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı,** İstanbul 1986, s. 230.

- Sen bir gemici azab ağasısın, bize söylemek ne yolundur deyip onu da atından düşürüp kaçırırlar. Bunun üzerine İkinci Vezir Ahmed Paşa ile Vezir-i a'zam ceplerinden avuç avuç altın saçarak ve:

- Lütf eyleyin yoldaşlar diyerek etraflarını çevreleyen bir kaç yüz yeniçeri ile konuşarak Saray kapısı önlerine kadar gelirler. Bu şekilde gelişen olaylardan büyük bir telaşa kapılan Yeniçeri Ağası Müezzinzâde Ali Ağa, yayan yürüyüp mendilini boynuna takarak:

- Hay meded yoldaşlar, bana kıydınız, niçin böyle edersiniz? Lütf edip ihsan edin dedikçe ona da:

Gerçi sen bize sefer yolunda sükkerî peksimetler yedirdin, amma yeni pâdişah ve Mehmed Paşa (Sokullu)'ya hazine artırmak istersen olmaz, belki sen de kurtulamazsın, katlan göresin diye cevap verdiler.

Bu derece ileri giden yeniçeriler, saraya girdikten sonra kapıları kapatarak vezirleri dışarda bırakırlar. Pâdişah, Haseki Hamamı (Ayasofya'daki hamam) önüne kadar gelip bekliyordu. Yeniçeriler burada vezirleri atlarından indirdikten sonra önlerine katıp Pâdişah'ın yanına getirirler. Burada eski kanun üzere söz isterler.

Bunun üzerine Sokullu Mehmed Paşa, Pâdişah'a yalvarıp durumun vehametini açıklamaya çalışır. Yeniçerilerin, geleneklere göre Pâdişah'tan söz istediklerini anlatarak: "Sa'âdetlü Pâdişahım, bunlar, mübarek kelâm-ı şerifünüzden vergülerin işitmeyince müteselli olmazlar. İnâyet eylen fitneleri def' olsun, buyurun,"der. Bunun üzerine işin çıkmaza girdiğini gören II. Selim, sonunda "cümle bahşiş ve terakkîler verilsin, makbulümdür" diyerek vaziyeti kurtarmış olur. Bundan sonra her birine 1.000'er akça daha ödenir.[6] İlk defa bu hâdise ile Şeyhülislâmdan itibaren rütbelerine göre ulemaya da cülûs bahşişi dağıtılmıştı. Böylece ulemaya cülûs bahşişi dağıtan ilk hükümdar II. Selim olmuştu. Hammer'e göre bunun sebebi, Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'ye hoş görünmekti. Bu esnada görevde bulunan iki kadıaskerden her birine 30.000 akça ile sırmalı birer hil'at, vazifeden ayrılmış bulunan (infisal eden) iki kadıaskere de bunlara verilenin yarısı ile birer yün hil'at verildi. İstanbul kadısına 10.000, mazullerinden her birine dokuzar bin, Bağdad kadılarının mazullerinden her birine sekizer bin, yevmiyesi 100 akça olan müderrislere yedişer bin, Sahn müderrislerine altışar bin, Dâhil müderrislerine beşer bin ve Hâric müderrislerine de üçer bin akça ihsan edildiği gibi, ayrıca her birine birer yün hil'at da ihsan edilmişti. [7]

---

[6]. Selânikî, **Tarih,** I, 55 - 56.

[7]. Hammer, VI, 191; Şerafettin Turan, "Selim II" **İA.**X, 435.

Öyle anlaşılıyor ki Sadrazam, yeni Pâdişah'ı çok iyi tanıyordu. Onun, taht üzerinde bir sembol olarak kalması, hem devletin, hem de kendisinin menfaatlerine uygundu. Büyük Selim'in torunu küçük Selim, irsen ve hukuken saltanat süredursun, idare ve sorumluluk, fiilen kendisinin olacaktı. Bu yüzden de, daha babasının yerine dâvet için gönderdiği arz tezkiresinde bazı tedbirler tavsiye etmekten geri kalmamıştı. Bu tavsiyeler sadece arz tezkirsinde değil, daha sonra da devam edecekti. Fakat yeni Pâdişah'ın da dâiresi halkı ve yakınları vardı. Sadrazamın, daha ilk adımda Pâdişah'a yol göstermesi, kendi nüfuzlarının kırılıp onunkinin ön plana geçmesi demekti. Bu basit düşünce ile yönetimin içinde bulunan ve yeniçerileri de çok iyi tanıyan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın tavsiyelerini yerine getirmediler. Bununla beraber tutulacak yolun, sadrazamın işaret ettiği yol olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. Zira ordu İstanbul'a gelince, ocaklı cülûs bahşişi bahanesi ile hem yeni Pâdişah'ın, hem de vezirler ile devlet erkânının önlerinde durup taşkınlıklar yapmak suretiyle, Sokullu'nun tedbirlerine, tedbirsizce müdahele edenlere acı bir cevap vermiş oldu.

Sultan II. Selim'in, hocası ile müsahibinin sözlerine kanarak gelenekleri ihmal etmeye kalkışması ve işin sonunda kararından dönmek zorunda kalışı, onun, askere karşı aczinin bir ifadesi olarak kabul edilmektedir. Kolayca tahriklere kapılabilen ocaklı, ileride de devletin otoritesini sarsacak hareketlere girişecektir. Sokullu Mehmed Paşa ise bu isabetli kararı ile, hem Pâdişah'ın hem de kapıkulunun nezdinde itibarını artıracaktır. Buhranın kısa zamanda geçmesi ve sükûnetin avdet etmesi üzerine hükümdarla sadrazam anlaşacaklardı. İşte, II. Selim'in, Sokullu'ya karşı beslediği derin itimad, yukarıda belirtilen hâdise ile başlamıştı. Bunun üzerine hükümdar, bütün devlet işlerinde onu tam bir yetki ile serbestçe hareket etmesine imkan verir. Böylece bütün vecibe ve sorumluluklarıyla devlet, Sokullu'nun eline geçmiş oluyordu ki, böyle bir yetkiyi vermekle II. Selim, yerinde bir karar almış oluyordu.[8]

Öbür taraftan Selim'in, kardeşi Şehzâde Bâyezid ile yaptığı Konya Muharebesi'nden önce kapıkulluğu va'diyle ulûfeye yazdırmış olduğu "Yevmlü"lerden 8.000 kadarı İstanbul'a gelip yaptıkları hizmetin karşılığını taleb ederler. Selanikî'nin ifadesine göre bu gruptan İstanbul'dan çıkıp gidenlerin sayısı 350 kişidir. Fakat sonradan bunlara katılanlarla birlikte sayıları 8000'e ulaşmıştır ki bunların da "ekseri bi-edep, haramzâde, kattal evbaşu kallaşlar"dan meydana gelmişti. Bunlar, Şehzade Muharebesi'nde yoldaşlık etmişlerdi. Bu maksatla sadrazamı tazyik ve tehdid ederler. Devlet,

[8]. M. Tayyib Gökbilgin, " Mehmed Paşa " **İA.** VII. 599.

bunların çıkardıkları karışıklıkları yatıştırabilmek için elebaşılarının hakkından geldiği gibi bazılarına da tımar tevcih etmek zorunda kalır.[9]

Saltanatı, karışıklıklar içinde başlayan ve müsahiplerinin telkinlerinden doğan beceriksiz hareketleri yüzünden ilk hamlede kapıkulları üzerinde nüfuz te'sis edemeyen ve bir bakıma onların birer nifak unsuru haline gelmelerine sebep olan II. Selim, devlet hazinesini tüketircesine dağıttığı bahşiş ve terakkiler sayesinde nisbî bir sükûnet temin eder. Bundan sonra, devletin idaresini başta Sokullu Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi ile Nişancı Celâlzâde Mustafa olmak üzere, babasından kalan devlet adamlarına havale ederek sarayına çekilir. Sarayında nedimleri ile zevk ve safaya dalan II. Selim'in, devletin bütün işlerinde sadrazamını serbest bırakması, hem kendisinin sarayda huzur içinde yaşamasını, hem de Osmanlı kuvvet ve satvetinin devam ettirilerek yeni ülkelerin fethi imkânını sağlamıştı.[10]

B. AKDENİZ HAREKÂTI VE YEMEN MESELESİ

1. Kıbrıs'ın Fethi

Zamanla denizlerde de varlıklarını hissettiren Osmanlılar, İstanbul'un fethini takib eden yıllardan itibaren hem Batı Anadolu, hem Çanakkale Boğazı, hem de Hac yolunu emniyete almak için Akdeniz adalarının büyük bir kısmını feth edip idareleri altına almışlardı. Osmanlı Devleti, Suriye ile Mısır'ı ilhak ettikten sonra yol üzerinde bulunan ve korsan gemileri için bir üs ve barınak vazifesi gören Girid Adası'ndan başka Suriye ile Anadolu sahillerine çok yakın bulunan ve ticaret gemileri ile hac kafilesi taşıyan gemilere rahat vermeyen Kıbrıs Adası'nı da zaptetme zaruretini duymuştu. Gerçekten bazı etkenler, Osmanlı Devleti'ni böyle bir harekâta girişme mecburiyetinde bırakmıştı. Tafsilatına girmeden bu etkenlerden kısaca bahs etmek istiyoruz. Bunlar:

---

[9]. Selanikî, I, 58.

[10]. Şerafettin Turan, "Selim II" **İA**. X, 436.

a. Politik ve Stratejik Etkenler

Osmanlı Devleti'nin, Anadolu, Suriye, Mısır ve Afrika topraklarını idare ettiği dönemlerde bu ülkelere göre stratejik ve merkezî bir üs durumunda olan Kıbrıs Adası, Venedikliler'in elinde bulunuyordu. Venedikliler, görünürde dostça davranmakla birlikte, gerçekte Osmanlı Devleti için çok zararlı bir politika izliyorlardı. Nitekim Venedikliler'in adayı tahkim etmeleri de bu düşmanca tavırlarının bir sonucu idi. Osmanlı Devleti, büyük bir savaşa girdiği takdirde Venedikliler, buradan düşmana askerî üs verebildikleri gibi, buradan kalkacak bir donanma, Osmanlı kıyılarına kolayca baskın düzenleyebilirdi. Bu bakımdan ada, Venedikliler'in elinde kaldığı müddetçe Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla gerçekleştirilemiyordu. Bu da Osmanlı hakîmiyetinin, Doğu Akdeniz'deki geçerliliğine gölge düşürüyordu.

b. Ekonomik Etkenler

Kıbrıs Adası'nın fethi, ekonomik sebepler bakımından da zaruret halini almıştı. Zira Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan deniz yolları, Kıbrıs'tan veya yakınlarından geçmekteydi. Akdeniz korsanları, bu yollardan geçen ticaret gemilerini vurup soymak suretiyle geçimlerini sağlıyorlardı. Bu vurgun, onların bir hayli zenginleşmesine ve ileride büyük bir tehlike haline gelmesine de imkân sağlayacaktı. Buna karşılık Venedikliler deniz ticaretinin Osmanlılar'ın eline geçmesini engellemek için akla gelebilecek her türlü hileye baş vurmaktan çekinmiyorlardı.

c. Dinî Etkenler

Kıbrıs, daha önce Müslüman Araplar tarafından feth edilmişti. Biraz sonra üzerinde durulacağı gibi Hz. Peygamberin halası burada şehid olmuş ve mezarı da burada bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı Memlûklular'dan aldığı zaman hilafet de Osmanlılar'a geçmişti. Memlûk döneminde Kıbrıs gelirleri Mekke ve Medine (Haremeyn) halkının geçimlerine tahsis edilmişti. Bu durumda Memlûk Devleti'nin mirasçısı olan Osmanlılar'ın bu

geleneği devam ettirmesi gerekiyordu. Bu sebeple Kıbrıs Adası, daha fazla Hıristiyanların elinde kalamazdı.[11]

Bütün bu etkenleri göz önünüde bulundurdup ona göre bir karar vermek gerekirse şunları söylemek mümkündür: Gerçekten, Kıbrıs sahillerine yerleşmiş bulunan Venedikliler, gelip geçen ticaret gemilerine rahat vermiyorlardı. Diğer tarafta Hind Okyanusu'nda beliren Portekiz tehlikesi de Akdeniz'de bir an önce sükûnetin sağlanmasını gerekli kılıyordu. Bütün bunların yanında II. Selim'in, daha şehzâdeliği döneminde, Mısır'dan kendisine gönderilen atların Kıbrıslı korsanlar tarafından gasbedilmiş olmasından dolayı Kıbrıs'ı feth etmeyi tasarladığı da belirtilmektedir.

Sultan İkinci Selim, en küçük ihtimalleri düşünen Vezir-i A'zam Sokullu Mehmed Paşa'nın, yeni bir Haçlı ittifakından çekinip Kıbrıs'a ilişmek istememesine rağmen Lala Mustafa Paşa, Piyale Paşa ve Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin arzuları istikametinde Kıbrıs'ı almaya karar verir. Onun, böyle bir karar almasında Ebu's-Suûd Efendi'nin verdiği fetvanın büyük bir rolü olmuştur. Biz, önemine binaen, o dönemde yaşamış ve olayların içinde bulunan tarihçi Peçevî'nin verdiği fetva metnini aynen ve kendi ifadesiyle buraya almak istiyoruz. Böylece, Osmanlı Devlet ricalinin kuru bir toprak davası peşinde koşmadığını, bu insanların yegane gayelerinin İslâm'a hizmet etmek olduğunu, İslâm'ı her tarafa ulaştırmaya çalıştıklarını görmüş olacağız.

"Sâbıka bir vilayet dâr-ı İslâm'dan olup ba'de zaman küffar-ı hâk-sâr müstevli olup medaris ve mesacidin harab ve muattal ve menabir u mehafilin küfr u dalalet ile malâ-mal ve nice dürlü ef'al-ı habise ile din-i İslam'a ihanet kasd eyleyüp ve etraf-ı âleme evza-ı kabihaların işaet eyleseler, pâdişah-ı din penah hazretleri hamiyyet-i İslâm muktezasınca diyar-ı mezkuri küffâr-ı hâk-sâr elinden alup dâr-ı İslâm'a ilhak eylemeye azimet ve himmet buyursalar sabıka mezkûr keferenin tasarruflarında olan ahar vilayetler musalaha olundukta ellerine verilen ahidnâmede mezkur vilayet dâhil olmağla şeriat-ı mutahhara mucibince mezkur ahidnâme nakzına azimet buyurmalarına mani olur mu? Beyan buyurula.

el-Cevab: Allah'u a'lem asla mani olmak ihtimali yoktur. Pâdişah-ı İslâm (eazzellahu Teala ensarehû) kefere ile sulh eylemek ol zaman meşru' olur ki, kâffe-i müslimine menfaat ola. Olmayıcak asla sulh meşru' değildir. Menfaat müşahede olunup müebbed yahut muvakkat olduktan sonra menfaatlu zamanda bozulması enfa' görülse elbette bozmak vâcib ve lâzım

[11]. Daha geniş bilgi için bk. **Kıbrıs'ın Fethi (1570 - 1571)**, Hazırlayan Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1986. s. 14 - 18.

olur. Hz. Resulullah (aleyhi's-selâm) hicret-i nebeviyenin altıncı yılından on yıla değin sulh edip Hz. Ali (Kerremellahu vechehu) müekked ahidnâme yazup mukarrere kılındıktan sonra gelecek yıl bozmak enfa' görülüp hicretin sekizinde üzerlerine varup Mekke-i Muazzama'yı feth buyurmuşlardır. Hz. Halife-i Rabbu'l- alemîn (halladallahu Taala zilâle saltanatihi alâ mefariki'l-müslimîn ve eyyede bi nasri'l-aziz ve'l-fethi'l-mübin) azimet-i humayunlarında Cenab-ı Risâletpenâh (Sallallahu aleyhi ve Sellem) hazretlerinin sünnet-i şeriflerine iktida buyurmuşlardır." **Ketebehû el-Fakir Ebu's-Suûd.**

Ebu's-Suûd Efendi'nin Kıbrıs'la ilgili bu fetvasında dikkat çekilmeyen bir nokta bulunmaktadır ki, buna dikkat edilmeyince konu eksik kaldığı gibi yanlış da anlaşılabilir. Bu sebeple, önemsiz gibi görünen bu konuya fazla detaya girmeden bir açıklık getirmek istiyoruz. İslâm tarihi kaynaklarının, ittifakla bildirdiklerine göre Mekke'nin fethine sebep olan olay, Müslümanların menfaatini koruma değil, Kureyş'in, Hüdeybiye antlaşmasının şartlarını ihlal ederek, yine antlaşma gereği Müslümanların safında yer almış bulunan Huzaa Kabilesi'ne karşı giriştiği ani gece baskınıdır. Tarihlerin verdiği bilgiye göre, antlaşma gereği Kureyş'in tarafını tutan Beni Bekr Kabilesi, Kureyş'ten silah ve asker desteği alarak bir gece ansızın Huzaa Kabilesini basar. Bu ani baskın esnasında onlardan birçok insanı öldürürler. Ancak Ka'be'ye sığınabilenler canlarını kurtarırlar. Kurtulanlardan bir grup Medine'de bulunan Hz. Peygamber'in yanına giderek antlaşma gereği ondan yardım isterler. Zira Kureyş antlaşmayı bozmuştu. Bu baskından hemen sonra, yaptıkları hareketin başlarını ağırtacağını anlamakta gecikmeyen Kureyş, o dönemde reisleri bulunan Ebû Süfyan'ı antlaşmayı yenilemek üzere Medine'ye gönderir. Fakat o, müsbet veya menfi bir cevap alamadan Mekke'ye geri döner. İşte Kureyş'in, antlaşmaya uymayarak Beni Bekr Kabilesi'ne yardım etmesi ve Hz. Peygamberin taraftarı olan Huzaa Kabilesi'nden 23 kişiyi öldürmesi üzerine Hz. Peygamber, hicretin sekizinci senesinde Mekke üzerine yürüyerek orayı kansız bir şekilde feth eder.

Peçevî ve diğer bazı kaynaklarda bulunan bu fetvaya göre Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi, Kıbrıs seferinin meşruiyetini iki sebebe bağlamaktadır. Bunlar:

a. Kıbrıs adası vaktiyle dâr-ı İslâm'dan (İslâm ülkesi) idi. Orada Müslüman okulları ve câmileri vardı. Kâfirler, bu İslâm diyarını ele geçirerek okul ve câmileri yakıp yıktıkları gibi sağlam kalanları da küfür ayinleri ile doldurmuşlardı. Gerçekten Kıbrıs, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Şam Valisi Muaviye b. Ebi Süfyan tarafından fethedilmişti. Bu deniz seferine iştirak edeceği, Hz. Peygamber tarafından bir müjde şeklinde kendisine

bildirilen ve Kıbrıs'ta "Hala Sultan" türbesi diye meşhur olan türbede medfun Ümmü Haram binti Milhan, bu sefere iştirak edip kocası Ubâde b. Sâmit ile birlikte Kıbrıs'a çıkmıştı. Kıbrıs'taki yolculuğu esnasında hayvanından düşen Ümmü Haram, orada şehid olmuştu.* İsmail Hami Danişmend'in ifadesiyle "İslâmiyetin ilk zamanlarında Müslüman Araplar bu adayı fethetmiş oldukları için, İslâm âleminin başında bulunanlara vâris olan Müslüman Türklerin, Kıbrıs üzerinde tarihî hakları vardır."[12]

b. Mısır ve Afrika hacılarını taşıyan gemiler ile Türk ticaret gemileri Akdeniz'de zaman zaman korsanların hücumuna uğramakta idiler. Halbuki Kıbrıs'a hâkim olan Venedikliler ile bir anlaşma yapılmıştı. Fakat Venedikliler, Türk gemilerine saldırmak suretiyle deniz yollarının güvenliğini sağlayan sulha riayetsizlik etmekte idiler. Sonuç olarak bu durum, güvenliği sağlamak için Osmanlı Devleti'nin adaya sefer açmasını mübah ve meşru kılmakta idi. Bu bakımdan, mevcud barışın bozulmasının sorumluluğu, Osmanlı Devleti'ne değil, Venediklilere ait idi.

Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin verdiği fetvaya göre adanın, çok daha önceleri feth edilmiş olmasından dolayı Müslümanların bunun üzerinde tarihî hakları vardı. Öbür taraftan Venediklilerin Müslüman gemilerine taarruz etmeleri veya taarruz edenlere karşı tedbir almamaları, böyle bir seferi meşru kılıyordu. Venediklilerin, kan dökülmeden Kıbrıs'ı terk etme isteğini kabul etmemeleri, ada üzerine sefer açılmasına sebep olur.

Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığı ve Piyale Paşa'nın donanma komutanı olarak sevk ve idare ettikleri Osmanlı donanması 977 (1570) baharında, İstanbul'dan hareket eder. Kıbrıs'a gönderilen donanma, 200 kadar harp gemisi ile 50.000 kadar piyade, 6000 yeniçeri ile bir o kadar süvari ve istihkam kuvvetlerinden meydana geliyordu. Harp esnasında Anadolu sahillerinden de nakliye gemileri ile Anadolu eyalet askerleri taşınmıştı. Kendisine yardıma gelen İspanya, Ceneviz ve Savoie filosu ile birlikte 200'den fazla gemiden müteşekkil kuvvetli bir Venedik donanması Kıbrıs'a doğru yola çıkmış ise de Eylül sonlarına doğru Meis Adası'na vardığı zaman Lefkoşe'nin, Osmanlılar'ın eline geçtiği haberini alır. Bu haber üzerine müttefik kuvvetler mevsimin ilerlemiş olduğunu bahane ederek dağılırlar. Venedik donanması ise Girit Adası'na çekilir.

Bu arada, daha Temmuz'un ilk günlerinde Kıbrıs önünde görünen Osmanlı donanması, ağır toplarını Larnaka civarına çıkaracaktır. Çok geç-

---

*. Bilgi için bk. Suyutî, **Târihu'l-Hülefa,** s. 155.

12. İsmail Hami Danişmend, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** İstanbul 1948 II, 388.

meden (9 Temmuz) Kuzeyde Girne Kalesi teslim alınmıştı. Bu ilk başarılardan sonra Lefkoşe kuşatılır. Şehir 50 gün kadar devam eden bu kuşatmadan sonra Eylül başlarında ele geçirilir. Bundan sonra önemsiz bazı yerler de alınır. Bununla beraber Magosa kalesi 11 (onbir) ay kadar dayanacaktır. 1 Ağustos 1571'de Magosa'nın da düşmesi ile Kıbrıs seferi fiilen sona erer.

Osmanlı idaresine giren Kıbrıs'ta, merkezi Lefkoşe olmak üzere *salyâne* ile idare edilen Girne, Baf ve Magosa sancaklarını içine alan bir eyâlet teşkil edilmişti. Bu eyâleti kuvvetlendirmek üzere Alaiye, İçel, Tarsus ve Sis (Kozan) sancakları da bu yeni eyâlete bağlanır. Fetihten sonra adaya Konya, Karaman, Niğde, Kayseri, Antalya, Alaiye, Manavgat, İçel ve Bozok gibi sancaklardan Türk nüfusu nakledilir. Adaya nakledilen Anadolu halkı üç sene vergiden muaf tutulmuştu. Adaya tayin edilen ilk Osmanlı valisi Muzaffer Paşa'nın yaptırmış olduğu nüfus sayımına göre Kıbrıs'ta 120 bin erkek nüfus bulunduğu anlaşılmıştı.

Osmanlı idaresi, Kıbrıs'ı Venedikliler zamanındaki baskıdan kurtarmış, onlara geniş bir din ve mezheb serbestiliği vermekle kalmamış, onları toprağa bağlı kölelikten de kurtarmıştı. Bütün bunlara karşı Osmanlı idaresi, İslâm hukukunun gereği olarak onların erkeklerini *cizye* mükellefi sayarak senede sadece bir altın vergi (cizye) alıyordu. Osmanlılar'ın bu müsamahalı davranışlarını bildikleri için Kıbrıs halkı da başlangıçta Osmanlılar'a müracaatla kendilerini Venedikliler'den kurtarmalarını istemişti.[13]

Kıbrıs Adası'nin fethi, geniş kapsamlı bir harekât gibi görünmese de sonuçları bakımından ilgili devletlerin statüsünü değiştirdiği için büyük bir önem taşır. Bu fetih sonucunda Anadolu, Suriye ve Kuzey Afrika kıyılarına tamamen hâkim olan Osmanlı Devleti'nin, Doğu Akdeniz'deki siyasî ve askerî güvenliği tamamen sağlanmış bulunuyordu. Bu fetih sonucunda, savaşın açılmasına sebep olan bütün âmiller tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Kıbrıs'ın fethiyle Osmanlı Devleti'nin milletlerarası saygınlığı korunmuş olduğu gibi özellikle Doğu Akdeniz'de devletin hâkimiyetine gölge düşüren eski durum da giderilmişti. Keza bu bölgede tam bir güvenlik sağlanmıştı.

Osmanlı Devleti, İnebahtı felâketi yüzünden kısa bir süre Akdeniz'de gücünü kaybetmiş olmasına rağmen, kısa zamanda 250 parçadan müteşekkil bir donanmayı Venedikliler'in karşısına çıkaracaktır. Bu başarının sebep ol-

---

[13]. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** I,486 - 491; Besim Darkot. "Kıbrıs" **İA**. VI, 674 -675; Hammer, VI, 241 - 262; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 10 - 15; **Kıbrıs'ın Fethi** (1570 - 1571), s. 14 - 80; Özcan Mert, " Şerîfî'nin "Fetinâme-i Kıbrıs"ı" **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1973 - 1974), 4-5, 49 - 64.

duğu yeni ortamda yine gâlip ve güçlü bir devlet olarak Venedikliler'e kendi lehinde olacak şekilde barış şartlarını dikte ettirmesini başarmıştır.

2. İnebahtı (Lepanto) Deniz Savaşı

Kıbrıs'a sefer açılmasında tereddüd gösteren Sokullu Mehmed Paşa'nın haklılığı bir müddet sonra ortaya çıktı. Zira bu sıralarda Papalık makamında bulunan ve Müslüman Türk düşmanlığıyla ile şöhret kazanmış bulunan Papa V. Pius, Hıristiyan dünyasını Osmanlılar'a karşı bir Haçlı seferine davet eder. Papalık donanmasına İspanya, Venedik ve Malta donanmaları iltihak eder. Böylece Papa V. Pius, "Mukaddes ittifak"ı tesis etmeyi başarır. Bu Mukaddes ittifak, Roma Kilisesi'nde 25 Temmuz 1571'de resmen ilan edilir. Hammer'in ifadesine göre bu mukaddes ittifak, "Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Avrupa devletlerince, Hıristiyanlığın bu samimi düşmanı aleyhindeki 13. ittifak idi. Bu ittifakların tamamının baş muharrikçisi de Papa ile Venedik Cumhuriyeti idi."[14]

İkiyüz doksan beş parça gemi ki bunların İki yüz kadarı (208 aded) kadırga idi. Bunlara ilaveten elli bin piyade ve dört bin beş yüz attan meydana gelecek olan bu birleşik Haçlı donanması, Amiral Don Juan komutasında bulunuyordu. Osmanlı donanması ise Kaptan-ı Derya Müezzinzâde Ali Paşa komutasında idi. Bu zat, Sultan II. Selim tahta çıktıktan sonra Kaptan-ı Derya tayin edilmişti. Yeni Kaptan-ı Derya, selefi Piyale Paşa'nın aksine deniz işlerinde tecrübeye sahip değildi. Gerek Kıbrıs seferi, gerekse bazı askerlerin de "sılaya yakın gelmelerinden" dolayı izinli bırakılmaları yüzünden kürekçi ve cenkçisi azalmıştı.Yukarıda, rakamlarla belirtilen düşman kuvvetlerine karşı Osmanlı donanmasında 184 parça gemi bulunuyordu. İki ordu, 7 Ekim 1571'de Mora ve Teselya arasındaki İnebahtı (Lepanto) körfezinde karşılaşır.

Bu savaşta, Osmanlı donanması mağlub olduğu gibi Kaptan-ı Derya da şehid olur. Buna karşılık müttefik donanmasında da büyük zayiatlar meydana gelmişti. Bu yüzden sefere devam edememiştir. Bu savaşta sağ cenah (kol) komutanı olan Cezayir-i Garb Beylerbeyi Uluç Ali Paşa, kendi cephesinde düşmana zayiat verdirdiği gibi donanmasını da sâlimen kurtarmıştır. Ali Paşa, daha sonra bu başarısından dolayı Kaptan-ı Deryalık ile taltif edil-

[14]. Hammer, Tarih, VI, 266.

diği gibi, Uluç adı da "Kılıç"a tebdil edilir.[15] İnebahtı galibiyeti, Avrupalılar'a Kıbrıs mağlubiyetini unutturmakla kalmayacak, onların büyük şenlikler yapmalarına da sebep olacaktı. Osmanlı donanmasından alınan gemiler ile Kaptan-ı Derya (Kaptan Paşa) gemisinin fanusları (fenerleri) ve sancakları Frenk memleketleri ile sahillerdeki şehirlerde teşhir edilir.Müttefik Haçlı ordusunun kazandığı bu savaşın nişanesi olmak üzere Venedik'te bir âbide de yaptırılır.[16]

Ancak, müttefik Haçlı donanmasındaki birlik bozulduğu için Haçlılar. galibiyetin meyvelerini toplayamadılar. Bununla beraber usta denizcilerini kaybeden ve Preveze'de kazandığı itibarını kısmen yitirmiş olan Osmanlı donanması, bundan böyle Avrupalılar'a Osmanlılar'ın da yenilebileceği intibaını veriyordu. Şa kadar var ki bu yenilgiden ders alındığı da anlaşılmaktadır. Sokullu Mehmed Paşa ile Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin sebatlı çalışma ve faaliyetleri sayesinde kısa zamanda kayıplar telafi edilmişti. Filhakika o dönemde devlet o kadar büyük ve muazzamdır ki bir kış mevsimi gibi kısa bir zaman içerisinde 158 parçadan mürekkeb bir donanma hazırlayabilmiştir. Hammer, bu gelişmeyi, Osmanlıların ekonomik zenginlik ve teknikteki üstünlüklerine bağlar. Gerçekten Peçevî'nin ifadesine göre Kılıç Ali Paşa, levendlikten yetişme olduğu için devletin iç teşkilâtına pek vâkıf değildi. Bu sebeple zaman zaman Vezir-i A'zam Sokullu Mehmed Paşa'ya:

"Tekne icad ve ihdası mümkündür. Ancak ikiyüz kadar gemiye beş altıyüz lenger (gemi demiri), palamar, ip ve her gemiye yelken gibi diğer malzemelerin tedarik edilmesi mümkün değildir," dermiş. Bütün bu faaliyet ve işleri yakından takib eden Sokullu Mehmed Paşa, Kaptan Paşa'ya cevaben:

"Paşa Hazretleri, sen henüz bu Devlet-i Aliyye'yi bilmemişsin. Bevallah böyle itikad eyle, bu devlet ol devlettir ki, murad edinirse cümle donanmanın lengerlerini gümüşten, resenlerini (iplerini) ibrişimden ve yelkenlerini atlastan etmekte suûbet (zorluk) çekmez. Ve herhangi geminin mutad halat ve yelkenini yetiştirmezsen bu minval üzre benden al" deyince bu sözlerden heyecana kapılan Kılıç Ali Paşa, hemen yerinden kalkıp Sokullu'nun elini öper ve:

---

[15]. İnebahtı Savaşı hakkında daha geniş bilgi için bk. Peçevî, I, 495 - 499; Selânikî, **Tarih,** I, 81 - 82; Hammer, VI, 266 - 272; S. Soucek " İnebahtı Savaşı (1571) Hakkında Bazı Mülâhazalar" **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1973 - 1974), 4 - 5, 35 - 48.

[16]. Hammer, VI, 272; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, 20.

"Hakikâten bildim ki, donanmayı siz tekmil edeceksiniz" der. [17] Bu konuşma, o zamanki Osmanlı kudretini ve azametini dile getiren bir beyan olarak nesillerden nesillere nakledilegelmiştir. Muazzam ve muazzam olduğu kadar da mükemmel olan bu gelişme, fevkalade planlı, proğramlı ve sistemli bir teşkilât sayesinde mümkün olmuştur. Bu sayede, beş buçuk ay gibi kısa bir zaman zarfında her şey hazırlanmış olur. Nitekim 250 civarında kadırga ve mavna donanmış olarak Kaptan Paşa'nın emrine verilir. O da 1572 senesinin Haziran ortalarında 250 gemiden ibâret olan donanmay-ı humayûn ile sefere çıkar. Kılıç Ali Paşa, Akdeniz'de müttefik Haçlı donanması ile iki sefer karşılaşmış, müttefik donanmasını topa tutmuş ise de müttefik donanmanın amiralı Don Juan Venedikliler'le ihtilaf çıkararak muharebeye cesaret edememiştir. Osmanlı donanmasının kısa bir sürede tekrar eski durumuna gelmiş olması, Avrupa'yı hayret ve korku içinde bırakmıştı. Halbuki Haçlı donanması, Kıbrıs dâhil olmak üzere bütün adaları Osmanlılar'dan geri almak üzere hazırlanmıştı.

Venedik, İspanya'nın, kendisini yalnız başına bırakması üzerine barış imkânlarını araştırmak ve sulh yapmak üzere Kıbrıs'ın fethi ve İnebahtı bozgunluğuna rağmen İstanbul'daki memuriyetine devam eden Barbaro adındaki Balyozunu (elçisi) sadrıazama gönderir. Sokullu'nun bu elçiye verdiği şu cevap, o günkü Osmanlı'nın halet-i ruhiyesini ve gücünü ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Sokullu, elçiye şöyle demişti: "Sen, bizim son hâdiseden sonra cesaretimizin ne halde bulunduğunu bilmek istiyorsun. Sizin kayıplarınızla bizimkiler arasında büyük bir fark vardır. Biz, sizden Kıbrıs Krallığı'nı almakla bir kolunuzu kesmiş olduk. Siz ise donanmamızı yenmekle sadece sakalımızı tıraş etmiş oldunuz. Kesilen bir kol yerine gelmez ama, tıraş edilen sakal eskisinden daha gür çıkar." Hammer'e göre bu sözler "boşuna bir tafrafuruşluk (cesaret gösterisi) değil, gerçeğe tamamen uygun bir vaziyetin ifadesi idi."[18]

Gerçeği tam anlamıyla ifade eden bu sözler üzerine, sonucun kendi lehine çıkacağından ümidini kesen Venedik Cumhuriyeti, müttefiklerden ayrılıp barışa yanaşmak zorunda kalır. Fransa elçisinin tavassutuyla Venedik elçisi Barbaro ve fevkalade murahhas Moçenigo ile 14 Zilkade 980 (8 Mart 1573) tarihinde bir muahede imzalanır.

Yedi maddeden oluşan muahede gereği Venedik Cumhuriyeti, Kıbrıs'ın Osmanlılar'a terkini kabul ettiği (Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'ne âidiyeti tescil edilmiş oluyor) gibi, Kanunî Sultan Süleyman zamanından beri verdiği

---

[17]. Peçevî, I, 498 -499.

[18]. Hammer, VI, 274.

300 bin duka altını da her sene ödemeyi taahhud ediyordu. Bu arada Kıbrıs-'ın Venedik'in elinde bulunduğu dönemlerde her sene Osmanlılar'a ödenen 8 bin dukayı - ada Osmanlılar'a geçtiği için- ödemeyeceklerdi. Bu arada Venedikliler, ellerinde bulundurdukları Zaklisa (Zanta) adasından dolayı her sene Osmanlı hazinesine verdikleri 500 dukayı da üç misline yani 1500 dukaya çıkarıyorlardı. Anlaşma maddelerinden birisi de her iki tarafça müsadere olunan tüccar mal ve gemileri ya iade, ya da tazmin edilecekti.

Kıbrıs'tan başka Arnavutluk sahilindeki Sobot veya Sopoto Kalesi, bütün toplarıyla Osmanlılar'a terk ediliyordu. Kilis (Bosna'da) tarafındaki Kamengrad madeni ile iki kale de ele geçiyordu. Hammer, antlaşmanın bu maddelerini kayd ettikten sonra "Bu muahedenin şartları nazar-ı dikkate alınacak olursa, İnebahtı muharebesini Türkler'in kazanmış oldukarı zannolunur" demektedir.[19]

3. Yemen Meselesi

Yemen, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı. Ancak, buraları tekrar ele geçirmek isteyen Zeydiyye hânedanı, özellikle dağlık bölgelerde isyanlarına devam ediyordu. Hz. Ali'nin torunu İmam Zeynelabidîn'in oğlu Zeyd'in soyundan geldiğini söyleyen Şerafeddin'in oğlu topal Mutahhar'a 1550 yılında bazı imtiyazlar verilerek isyanlar yatıştırılmak istenmişti. Hicrî 973 (Miladî 1565) yılında Rıdvan Paşa buraya beylerbeyi olarak tayin edilmişti. Rıdvan Paşa, Mutahhar'ı tanımayıp imtiyazlarını elinden almaya kalkışınca bölge tekrar karışır. Bundan sonra Yemen, Zebid ve San'a adı altında iki beylerbeyilik haline getirilmişti. San'a beylerbeyliğinin başına getirilmiş bulunan Rıdvan Paşa yerine Hasan Paşa tayin edilir. Bu arada Mutahhar, isyanlara devam ettiği gibi Zebid beylerbeyi olan Murad Paşa'yı da esir alır. Mutahhar'ın burada kendi adına hutbe okutması* üzerine II. Selim buraya bir ordu göndermeye karar verir. Serdarlığa Sokullu'nun himaye ettiği Sinan Paşa'yı, Yemen beylerbeyliğine de Özdemiroğlu Osman Paşa'yı tayin eder. Bu arada Süveyş kaptanı Kurdoğlu Hızır Reis de denizden bu sefere iştirak eder. İsyanları bastırmaya muvaffak olan Sinan Paşa, Mutahhar'ı .da itaat arzetmeye mecbur bırakır. Böylece,

[19]. Antlaşma maddeleri hakkında geniş bilgi için bk. Hammer, VI, 276.

* İslâm devlet geleneğinde "hutbe" bağımsızlık ifade eder.

Mutahhar'a bir arpalık[20] verilerek bir köşeye çekilmesi sağlandığı gibi ikiye ayrılmış bulunan beylerbeylik de tekrar birleştirilir. Bundan sonra bütün bedevî Arap reislerinin devamlı olarak beylerbeyilerin yanında bulunmaları şart koşularak âdeta Yemen ikinci defa ilhak edilmiş olur. Bütün bu gelişmeler, 26 Temmuz 1569'da San'a, 18 Mayıs 1570' de de Kavkeban kalelerinin ele geçirilmesi ile olmuştu.[21]

4. Tunus'un Kesin Olarak Alınması

Eserimizin, bundan önceki cildinde Barbaros'un faaliyetlerinden bahs ederken Tunus'un zaptından da bahs edilmişti. Bununla beraber daha sonra Tunus Sultanı Mevlay Hasan'ın, Şarlken vâsıtasiyle burayı tekrar geri aldığına da işaret edilmişti.

Doğu Akdeniz'de, Kıbrıs'ın fethi ile hâkimiyetin sağlanmasından sonra, batıda İspanyolların tehdidi altında bulunan Tunus'un durumu tekrar ele alınmıştı. Bu problemin çözümü için Cezayir-i Garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa, Tunus'a çıkmıştı. Fakat Halkulvad (Goletta) alınamamıştı. Bu esnada Batı Akdeniz'de Türk - İspanyol rekabeti de alevlenmiş bulunuyordu. 1572'de Don Juan, Tunus'u zaptederek hükümdarlığı Mevlay Hasan'ın oğlu Muhammed'e verir. O, bununla yetinmeyerek burada bir kale inşa ettirdiği gibi, 8.000 İspanyol askerini de buranın muhafazası için bırakmıştı. Osmanlıların aleyhine olacak şekilde meydana gelen bu gelişmelerden sonra Tunus'un elden çıktığını öğrenen Sultan II. Selim, Tunus işinin bir an evvel hallini ferman eder. Bunun üzerine Yemen Serdarı olup vezirlikle İstanbul'da bulunan Sinan Paşa ile Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa, Tunus'a hareket ederler. Başta Halkulvad olmak üzere diğer kalelerin zaptıyla İspanyollar Tunus'tan uzaklaştırıldığı gibi Tunus Sultanı Mevlay Muhammed de esir alınır. Ağustos 1575'te gerçekleşen bu olaylardan sonra, Halkulvad'ın, bir daha İspanyolların eline geçmemesi için Sinan Paşa tarafından berhava

---

[20]. Arpalık: Osmanlı devlet teşkilâtında muhtelif zamanlarda farklı uygulamaları olmakla beraber genellikle belli başlı idare ve saray adamları ile yüksek rütbeli ilmiye ricâline, vazifelerinde iken maaşlarına ilaveten, vazifelerinden ayrıldıktan sonra emekli veya mazuliyet maaşı olarak verilen tahsisat manasında kullanılan bir deyimdir. Daha geniş bilgi için bk. İbnu'l-Emin Mahmud Kemal, "Arpalık" **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası** (1926) 17, 276 - 278; M. Tayyib Gökbilgin, "Arpalık" **İA.** I, 592 - 595.

[21]. Kaynaklar ve geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 26 - 28; Şerafettin Turan, "Selim II" **İA,** X, 436.

edilir. Bundan sonra Tunus, Ramazan Paşa'nın idaresinde bir beylerbeyilik haline getirilir. Böylece Cezayir ve Trablusgarb eyaletlerinden sonra Batı Akdeniz'de Türk nüfuzu kuvvetlenmiş olur.[22]

5. Kanal Açma Teşebbüsleri

Dönemin, bilgi, teknik ve askerî gücü bakımından âdeta emsalleri ile mukayese edilemeyecek üstünlüklere sahib olan Osmanlı Devleti, bu gücünün farkında olarak İslâm dünyasındaki yerini almak istiyordu. Sahib olduğu güç ve imkânların, kendisine yüklediği büyük bir görevi yerine getirmek için daha kuruluşunun başında harekete geçerek dünyanın her tarafındaki Müslümanlara kanat germeye çalışmıştı. Osmanlı'nın bu güç ve anlayışının farkında olacaklar ki, Sumatra Adası'nın kuzeyine hâkim olan Müslüman Açe Devleti'nin hükümdarı Alaeddin el-Kahhar, veziri Hüseyin vâsıtasiyle son seferine çıkmakta olan Osmanlı hükümdarı Kanunî Sultan Süleyman'a bir mektup gönderecek ve her taraftan Portekizliler'le sarıldığından bahisle yardım talebinde bulunacaktı. Fakat Kanunî'nin vefatı ve oğlu II. Selim'in saltanatının başında birtakım iç ve dış gailelerle meşgul olması, bu talebin yerine getirilmesine mani olmuştu.

Bilindiği gibi Yavuz Sultan Selim zamanında Suriye, Mısır ve Hicaz'ın Osmanlı idaresine geçmesi ile Osmanlı sultanlarının "Hâdimu'l-Haremeyni'ş- Şerifeyn" ünvanını almaları, diğer İslam ülkelerinde memnuniyetle karşılanmıştı. Bu arada Osmanlı donanmasının Hind Okyanusu'na çıkması ve Osmanlı - Portekiz rekabetinin başlaması dikkatle izlenmiş olmalı ki, Açe hükümdarı Alaeddin el-Kahhar gibi Seylan ve Kalikut hükümdarları da bu yardımı ve hatta gerekirse Osmanlı hâkimiyetini kabul edebileceklerini söylemekten çekinmiyorlardı.

Bir taraftan Portekiz, öbür taraftan da Rusların tazyiki altında bulunan farklı bölgelerdeki Müslümanlara, daha kolay ve sür'atli bir şekilde yardım ile, onların, Hac gibi mühim dinî vecibelerini yerine getirmelerini sağlayabilmek gayesiyle Sultan II. Selim döneminde önemli teşebbüslerde bulunulmuştu. Bunlardan biri Süveyş, biri Don ve Volga (İdil) nehirlerinin bir kanalla birleştirilmesi suretiyle Karadeniz ile Hazar denizlerinin birbirlerine bağlanması, diğeri de Sultan II. Selim döneminde olmamakla birlikte Marmara - Karadeniz kanalı idi. Özellikle ilk iki kanal vâsıtasiyle Osmanlı

---

[22]. Geniş bilgi için bk. Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî,** I, 97; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, birinci kısım, s. 29 - 30; Turan " Selim II" **İA**. X. 439.

Devleti, İslâm dünyasında büyük bir hizmeti gerçekleştirmek istiyordu. Bu sebeple her iki kanalın açılma teşebbüsünden kısaca bahs etmek istiyoruz:

a. Süveyş Kanalı:

Portekiz donanmasının Hind Okyanusu'ndaki faaliyetlerinin oradaki Müslümanları rahatsız ettiğini bu sebeple bölge Müslümanlarının daha önce Memlûk Devleti'nden yardım istediklerini, ancak Memlûkluların bu konuda fazla bir şey yapamadıklarına işâret edilmişti.[*] Biraz önce sözü edilen yardım talebleri üzerine Osmanlı Devleti, hem bu uzak İslâm ülkelerini himaye, hem de Yemen, Hicaz ve Habeş eyaletleri ile irtibatın rahatlıkla sağlanabilmesi için Akdeniz ile Kızıl denizi birleştirecek bir kanalın açılmasını planlar. Böylece Akdeniz donanması kolayca Kızıl deniz ile Hind denizine geçerek faaliyetlerde bulunacaktı.

12 Receb 975 (Aralık 1568) tarihiyle Mısır beylerbeyine gönderilen bir fermanda, Portekizliler'in Hindistan'a musallat olmalarından ve o taraflarda haccetmek için Mekke'ye gelmek isteyen Müslümanların yollarının kesilmesinden dolayı Hindistan'ın, bunların elinden alınmasını gerektirdiği ve bunun için Süveyş'ten Akdeniz'e bir kanal açılarak donanmanın Kızıldeniz'e geçmesinin zarurî olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu iş için mimar ve mühendislerin gönderilip Akdeniz ile Süveyş'in aralarının ölçülmesi, kanalın genişliğinin ne kadar olması gerekliğinin bildirilmesi emredilmektedir.[23]

Uzunçarşılı'nın da ifade ettiği gibi dünya iktisadiyatında önemli değişiklikler yapabilecek olan bu büyük işin neden sonuçsuz kaldığı kesin olarak bilinememektedir. Aynı tarihlerde Don ve Volga nehirlerinin birleştirilmesi için faaliyete geçmiş olan devletin, Don - Volga kanalını ön plana almasıyla Süveyş işi tavsamış olabilir. Daha sonra da Don - Volga kanalında olduğu gibi bir muvaffakıyetsizliğe düşmemek veya henüz bilemediğimiz bir sebepten dolayı bundan vaz geçilmiş olabilir.[24]

---

[*]. Bu konuda eserimizin Yavuz dönemine bakılabilir.

[23]. Kanal ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA. Mühimme Defteri, nr. 7, s. 285; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, kısım I, s. 32 - 33.

[24]. Uzunçarşılı, **Tarih,** III, kısım I, s. 33.

b. Don ve Volga (İdil) Nehirlerinin Bir Kanalla Birleştirilme Teşebbüsü:

İleri görüşlü bir devlet adamı olan Sokullu Mehmed Paşa, Fâtih Sultan Mehmed'den sonra âdeta kendi haline terk edilmiş olan Karadeniz siyasetine önem verir. Daha Kanunî Sultan Süleyman zamanında, bir taraftan, Safevîler'le mücadelede ordunun ikmalini kolaylıkla yapmak, şark hududlarında zaptedilen yerleri muhafaza etmek ve Orta Asya Türk devletleri ile doğrudan doğruya temas kurmak suretiyle bir taraftan, İran'ı tesirsiz hale getirmek, öbür taraftan da, Kazan ve Astarhan (Ejderhan)'ın Rus Çarlığı'nın eline düşmesi ile gerek Osmanlı, gerekse Kafkas ve Kuzey Müslümanları için bir tehlike baş göstermişti. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Astarhan'a bir ordu sevkine ve Don ile Volga arasında bir kanal açmak suretiyle Karadeniz ile Hazar denizini birleştirmeye karar verilir. Ne yazık ki 1563 yılında alınan bu karar, kuvveden fiile çıkarılamamıştı. Ne zamanki Hive Hanı Hacı Muhammed, İranlıların, hacca gitmek isteyen Müslümanları tutuklayıp tevkif ettiklerini, Ruslar'ın da bir sürü müşkülat çıkardıklarını bildiren ve Astarhan'ın fethedilip bu yolun açılmasını isteyen mektubu, Sultan II. Selim'e ulaşır. Bunun üzerine o, daha önce Kanunî döneminde alındığına işaret edilen kararın uygulama sahasına konmasını emreder.

Sokullu'nun planlarına göre Astarhan fethedilirse hem yol emniyeti sağlanacak, hem de Orta Asya - Astarhan - Kırım ticaret yolu gerçekleşecekti. Bu arada İran'la dostluk havası esiyor, Avusturya İmparatoru Maximilian ile 8 yıllık bir muahede imzalanmış bulunuyordu. Ticarî imtiyazlar peşinde koşan Fransa'nın ise Osmanlı Devleti ile bir anlaşmazlığı yoktu. İşte bu müsait ortamda Sadrazam, Don - Volga kanalının hafriyatında çalışmak ve Astarhan'ının fethinde bulunmak gayesiyle amele taburlarından 3000 yörük, müsellem ve Tatar'dan başka 3000 Yeniçeri ile 20.000 tımarlı süvari gönderir. Bunların yiyecek ve malzeme gibi bütün ihtiyaçları temin edilirken, Kırım Hanı'na da amele ve Tatar askeri vermesi bildirilir. Bu arada 30 bin Nogay da Osmanlı kuvvetlerine iltihak etmişti.

Kanal işi kendisine havale edilen Kefe Beyi Kasım Paşa, Kırım Hanı'nın itirazlarını dinlemeyerek hazırlıklarını yaptıktan sonra beş haftada Don Nehri kenarında kazılacak yere gelir. 977 Rebiülevvel (Ağustos 1569)'da işe başlar. Kazı işi devam ederken askerin de Astarhan kalesini zapt etmesi münasip görülür. Bu çalışmalar sonucunda iki nehir arasındaki 6 deniz millik mesafenin üçte biri kazılır. Bu faaliyetlerden memnun olmayan Kırım Hanı, kışın şiddetinden bahsetmekle kalmayacak bunun bölgede do-

kuz ay boyunca devam ettiği propagandası ile amele ve asker arasında hoşnutsuzlukların doğmasına sebep olur. Peçevî, bu propaganda hakkında şunları söyler " Hikmet-i Huda, düşmandan korkacak bir hal yoğ iken, zahire ve levazım dahi çoğ iken asker içine bir dedikodu (güft u gû) düştü. Yani buranın kışı üç ay önce gelir, o anda herkesin eli ve ayağı işten kesilir. Bu efsaneye hüküm vermekle (bunu kabul etmekle) kimse kimseyi beklemeden göçüp gittiler. Bazı kimselerin görüşüne göre asker Tatar Hanı tarafından bu şekilde korkutulmuştu. O ise Osmanlı askerinin karadan ve denizden gelip gitmesinden korkarak kendisine rağbetin kalmayacağını ve hatta belki Kırım da elimizden çıkar endişesiyle böyle bir yola baş vurmuştu."[25] Böylece, kuzeyde Osmanlı hâkimiyetini tesis edecek olan bu teşebbüs sonuçsuz kalmış oldu. Bu kadar masrafın boşa gitmesinden müteessir olan Sultan II. Selim'in canı sıkılarak bir arz günü vezirlerin huzurunda Sokullu Mehmed Paşa'yı tekdir ederek " Cümle masarif ve zayiat görülüp senden tazmin olunmalıdır" diyecektir.[26]

c. Marmara - Karadeniz Kanalı:

Osmanlı Devleti'nin, bulunduğu asra göre çok önemli bir anlayışı olarak kabul edilebilecek teşebbüslerinden biri de şüphesiz ki Karadeniz ile Marmara denizinin bir kanal vâsıtasiyle birleştirilme teşebbüsüdür. Zamanın teknik imkânları bakımından günümüzle mukayese edilemeyecek imkânsızlıklar içinde bulunulmasına rağmen bu konularda teşebbüslere geçilmiş ve bu teşebbüslerin gerçekleşmesi için ciddi adımlar atılmıştı.

Gerçi İznik Gölü ve Sakarya Nehri vâsıtasiyle Marmara ile Karadeniz'in birleştirilme işi, daha önce Kanunî Sultan Süleyman zamanında ele alınmıştı. Bu projenin gerçekleştirilebilmesi için de o tarafa mütehassıs bir heyet gönderimişti. Kanunî döneminde bu teşebbüsü gerçekleştirmek için Mimar Sinan ile Girez Nikola adında bir Rum kalfanın nezaretinde, Sapanca Gölü'nden İzmit Körfezi'ne kadar olan mesafeden 20 bin zira' tesviye ettirilmişse de devam eden harpler yüzünden bu işler bitirilemeden bırakılmıştı.

---

[25]. Peçevî, **Tarih,** I, 470.

[26]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, I, 468 - 471; Ahmed Refik, "Bahr-i Hazar - Kara deniz Kanalı ve Ejderhan Seferi" **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,** (Nisan 1333) 43, 1 - 14; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, kısım I, s. 33 - 37; Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, trc. Özdemir Çobanoğlu, Ankara 1979, II, 119-120. Turan, "Selim II" **İA.** X, 436 - 437.

Gemi kerestesinin nakli ile ulaşımın kolaylaştırılması bakımından devlet, ikinci kez kanal işini ele alacaktır. Hicrî 999 (M. 1591)'da İzmit ve Sapanca kadılarına hükümler yazıldığı gibi Kiraz suyunun Sapanca gölüne, Sapanca gölünün de İzmit körfezine akıtılması ve Sakarya nehrinden Sapanca gölüne, oradan da İzmit körfezine kadar olan mesafenin ölçülmesi için mütehassıslardan meydana gelen bir heyetin gönderildiği bildirilmektedir. Kanal için muhtelif yerlerden 30 bin işçi tedarik edilmiş, kanalın açılacağı yerlerdeki köylerin uygun yerlere nakledileceği, ilgililere bildirilmişti. Bununla beraber vezirler arasındaki çekişmeler ve Sultan III. Murad'ın bu işin önemini kavrayamaması yüzünden kanal açma işi terk edilmişti.[27]

C. II. SELİM'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

1. Vefatı:

Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'da vefat eden ilk Pâdişahı olan Sultan II. Selim, Tunus'un kesin olarak alınmasından ve Avusturya ile 8 yıl için akdedilmiş olan 1568 antlaşması yenilendikten bir müddet sonra haremdeki hamamda ayağı kayıp bir yanı üzerine düşer. Dönemin hekimbaşısı olan Garsüddin-zade tarafından tedavi edilmesine rağmen hummaya yakalanır. Bundan sonra da mide ağrıları başlar. Hekimbaşının bütün çabalarına rağmen kurtulamayarak 28 Şaban 982 (13 Aralık 1574) Pazartesi günü zeval vakti vefat eder. Sultan II. Selim vefat ettiği zaman Murad, Mehmed, Süleyman, Mustafa, Cihangir ve Abdullah adlı altı şehzâde ile Esma Sultan, Gevher Sultan ve Fatma Sultan adında üç kız bırakmıştı. Saltanatı 8 yıl 2 ay 19 gün sürmüştür.[28] Kaynaklar, Sultan İkinci Selim'in saltanatının sonlarına doğru Halvetî Şeyhi Âmidî Süleyman Efendi'yi çağırıp bütün menahiden tevbe ettiğini, daha önce yaptığı bazı münkerattan dolayı " ah-ı hasret ve nedâmet ile tevbe ve istiğfar eyleyüp", Şeyh Süleyman Efendi ile mülakat eylediklerinde dide-i giryan (ağlayan gözlerle) ile dest-i tevbe vü inâbet tutup vasiyetler eyledi."Gençliğinde içki kullanmış olan II. Selim, tevbesinden

---

[27]. Geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih,** I, 232 - 233; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, kısım I, s. 38 - 39.

[28]. Saltanatının 8 yıl 5 ay 10 gün olduğu da belirtilmektedir. Geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih**, I, 97 - 98; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 39; Turan, "Selim II" **İA**. X. 439.

sonra bir daha münkerata yanaşmadığı gibi hastalığı esnasında doktorlar tarafından tedavi maksadıyla içki içmesi tavsiye edildiği halde bunu reddetmiştir.[29]

2. Şahsiyeti:

Yaratılış olarak halim, mütevekkil ve ismi gibi selim olan Sultan II. Selim'in şemaili hakkında verilen bilgiler, bir bakıma onun karekterini de ortaya koymaktadır. Buna göre: Bacak kısmı gövdesine göre biraz daha uzun. orta boylu, tıknaz, açık alınlı, ince kaşlı, sarıya mâil elâ gözlü olup, dilinde hafif bir pelteklik bulunan Sultan II. Selim Han, sarışınlığından dolayı "Sarı" ünvanı ile anılıyordu. Ava da meraklı olan hükümdar, avlanmak için zaman zaman Edirne'ye de giderdi. Bu bakımdan devlet işleri ile pek ilgilenmiyormuş izlenimini veren Pâdişah, şehzâdeliği döneminde seferlere iştirak etmiş ise de saltanatı esnasında herhangi bir harbe iştirak etmemişti. Böylece, harbe gitme an'anesini terk eden ilk Osmanlı Pâdişahı olmuştur. Bununla beraber bu geleneğin terki, herhalde başka bir an'aneden olmalıdır. Zira Sultan II. Selim dönemindeki savaşlar, hep denizlerde olan savaşlardı. Osmanlı an'anesine göre deniz savaşlarına ne pâdişah, ne de sadrazamlar iştirak ederdi. Bu bakımdan, hem hükümdar hem de çok güvendiği ve bütün devlet işlerini kendisine bıraktığı Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, bu mevzuda mazur sayılırlar.

Sultan II. Selim, devlet idaresini devlet ricâline bırakmakla doğruluğuna inandığı beraber, zihnine takılan fikirlerden de kolay kolay vazgeçmeyen ve düşüncesinde ısrar eden bir yaratılışa sahipti. Bundan dolayı gerektiği yerlerde müdahelelerden geri kalmazdı. Nitekim Sokullu Mehmed Paşa'nın muhalifleri olan ve onun aleyhinde bulunan Lala Mustafa ile Sinan Paşa'ları nezâret görevi ile Divan-ı Hümayûn'a sokması bu düşüncenin bir mahsûlü idi. Keza, yine Sokullu'nun muhalefetine rağmen Kıbrıs seferine karar vermesi de bu karekterinden ileri geliyordu. Onun, büyük ecdadından farkı olan yönlerinin bulunduğu bir gerçektir. Yeni Sultan'ın şahsiyeti, devletin bünyesinde meydana gelen değişmelerin sonuçlarından biri idi. Gene bu şahsiyet, bu değişmeleri derinleştiren âmillerden biriydi.

Yaratılış itibariyle vefakâr biri olduğundan, şehzâdeliği döneminden itibaren kendisine bağlı olup hizmet edenleri unutmayarak hükümdarlığı

---

[29]. Selânikî, **Tarih,** I, 98; Peçevî, **Tarih,** I, 503 - 504; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 39; Turan, "Selim II" **İA.** X, 440.

zamanında onlara çeşitli mansıblar vermişti. Bununla beraber o, bu mansıbları verirken onların ahlâkî ve ilmî meziyetlerini de gözönünde bulunduruyordu.

Sultan II. Selim, Kanunî'nin diğer oğulları gibi çok ciddi bir terbiye gördüğünden, devrin en münevver adamlarından birisi addedilmiştir. Bu terbiye ve eğitimin bir sonucu olarak o, âlim, şair ve san'atkârlara karşı himâyekâr davranmıştır. Bu sebeple daha şehzâdeliğinde, başta müverrih Âli olmak üzere, Sâmî, Hâtemî, Fırakî, Mekâlî, Ferdî, Nigârî, Kasımî, Gülabî Bey, Mirek Çelebi, Kasapzâde Nâbî ve Nihânî gibi birçok âlim, şair, ressam ve musikişinası etrafına toplamıştı. Pâdişahlığı döneminde kalbî bir samimiyetle bağlı bulunduğu Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'ye karşı büyük bir saygı besliyordu. Âlimlere olan sevgisinden dolayı Osmanlı tarihinde ilk defa ulemâya "cülûs bahşişi" dağıtmıştır. Devrin meşhur şairlerinin geleneğine uyarak "Selimî" mahlası ile şiirler yazmıştır. Özellikle Bâkî'yi dizinin dibinden ayırmayan Sultan II. Selim'in tahtı, edebî cereyanların anaforu ortasında, san'at dünyasının hareket ve bereketini idare ediyordu. İşte belki de bu anaforun şevkli coşkunluğudur ki onu:

"Biz, bülbül-i muhrik - dem-i şekvay-ı firakız
Âteş kesilür, geçse sabâ, gülşenimizden"

dedirtecek bir lirizme vâsıl etmiş ve böylece Divan Edebiyatı'nın parmağına kıymetli bir mücevher taktırmıştır. Gerçekten de Yahya Kemal, onun bu beytini, devrinde inşa edilen Selîmiye Câmii kadar büyük bir san'at âbidesi olarak görmüştür.

Sultan II. Selim Han döneminde, en büyük şehzâdenin sancağa çıkarılması hususu ihdas edilerek âdeta Osmanlı ülkesini birbirine katan şehzâde kavgalarına engel olunmaya çalışılmıştır. Bu iş için de Manisa sancağı "Şehzâde Sancağı" olarak düşünülmüştür.

Bütün Osmanlı Pâdişahları'nın ortak özelliği olmakla beraber, Sultan II. Selim, millet ve devletin hayrına olacak konularda, hem halkına, hem de devlet adamlarına öncülük etmiş bir hükümdar olarak görünmektedir. Onun bu öncülüğünü gerek maddî, gerekse mânevî diyebileceğimiz her sahada görmek mümkündür. Osmanlı mimarisinin en değerli eserlerinden biri olan Edirne'deki Selîmiye Câmii ve külliyesi, onun zamanında inşa edilmiştir. Mekke'de su yollarının tamiri, Ka'be-i Muazzama ile Mescid-i Haram'ın 360 mermer kubbe ile tezyin edilmesini emretmesi, onun, İslâm'ın mukaddes beldelerine ve "Hâdimu'l-Haremeyn" ünvanına verdiği ehemmiyetle beraber, sâhip bulunduğu İslâmî ve dindarâne vecdini de gösterir. Zamanında birçok mektep, câmi, köprü ve hayrat müesseseleri inşa edilmiştir. Keza, Ayasofya

Câmii'nin istinad duvarlarının inşası ile iki medrese ve iki minarenin ilavesi yine bu devirde gerçekleşmiştir. M. Süreyya'nın onun hayratı hakkında verdiği bilgiler ile konuyu bitirmek istiyoruz. O, şöyle der: "Mescid-i Haram'ın rafları 978 (1570)'de yandıklarında mermerden büyük kubbeler bina ettirilip kuvvetlendirilmiştir. Büyük Çekmece Köprüsü'nü tamamladı. Kızkardeşi Mihrimah Sultan'ın başlattığı Arafat suyunu 980 (1572)'de Harem'e akıttı. Ayasofya Câmii etrafındaki payandaları yapıp binayı kuvvetlendirdi. İki minare ilave etti. Edirn 4 minareli bir câmi-i şerif, bir dâru'l-kurra, bir şifahâne ile dâru'l-etibba yaptırdı. Kıbrıs Adası'nda birçok câmi ve hayrat bina eylediler. Vefat eden oğlu için Edirne Hafsa'da bir câmi ve ribât, Burgaz'da bir câmi ve imâret, Haleb ve Şam yolunda Payas Kalesi'ni, içinde de câmi, hamam ve hanlar bina eylemiştir."

Döneminde kazanılmış bulunan deniz zaferlerine, imar mevzuundaki başarılı gelişmelere ve yaptığı hayır işlerine rağmen o, târihen mağdur sultanlarımızdan biridir. Onun, şiir ve sohbet meclislerinden hoşlanışı, hakkındaki dedikoduların kaynağını teşkil etmiştir.[30]

[30]. Sultan II. Selim'in şahsiyeti ve hayratı hakkında daha geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih,** I, 94 - 96; Peçevî, **Tarih,** I, 500 - 501; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 39; Hammer, VI, 287 - 288; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, kısım I, s. 40 - 41; Turan, "Selim II" **İA**, X, 440; Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi,** I, 366 - 368.

SULTAN III. MURAD

8 Ramazan 982 (22 Aralık 1574) günü Osmanlı tahtına cülûs eden (tahta çıkan) Sultan III. Murad[1], Sultan İkinci Selim ile Hasekisi Nurbanû Sultan'ın oğlu olup babasının Saruhan sancakbeyliği sırasında 5 Cemaziyelevvel 953 (4 Temmuz 1546) Pazar günü Manisa'nın Bozdağ yaylağında dünyaya geldi. Şehzâde Murad'ın sünnet düğünü de 1557 senesi Nisan ayı içinde yapılmıştı.[2] Sultan Selim'in, 966 (1558)'de Karaman valiliğine nakli üzerine Şehzâde Murad'a da Akşehir sancakbeyliği tevcih edilmişti. Konya ovasında babası ile amcası arasında meydana gelen muharebe esnasında Konya kalesi muhafızlığında bulunmuştu. Dedesi Kanunî Sultan Süleyman'ın kendisini görmek istemesi üzerine bir ara İstanbul'a gelen Murad, babasının Kütahya valiliğine getirilmesi üzerine 1562 Mart'ında Manisa sancakbeyliğine tayin edilmiş ve pâdişah oluncaya kadar bu vazifede kalmıştı. Babasının ölüm haberi Sokullu Mehmed Paşa tarafından kendisine bildirilip tahta dâvet edilmişti.

İkinci Selim'in vefatı üzerine, büyük oğul sıfatiyle, Sokullu Mehmed Paşa tarafından saltanata dâvet olunan Sultan Murad, Manisa'dan hareketle Mudanya iskelesine gelmişti. Burada, kendisini almak için gönderilen Kaptan Paşa kadırgasına rastlayamadığından, fırtınaya rağmen Feridûn Bey'in gemisine binerek Sarayburnu'na gelip vezir-i azam ile buluşmuş ve onun delâleti ile gece yarısına doğru saraya dahil olmuştu.[3]

---

[1]. Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî,** nşr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, I, 100; Peçevî, **Tarih**, I, 504; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 74.

[2]. Peçevî, **Tarih,** İstanbul 1283, II, 2 - 3; M. Süreya, **Sicill-i Osmanî,** I, 76; M. Ç. Uluçay, **Manisa'daki saray-ı Âmire ve Şehzâdeler Türbesi,** İstanbul 1941, s. 6; Bekir Kütükoğlu, "Murad III" **İA.** VIII, 615.

[3]. "Sene 982 şehr-i Ramazan'ının sekizinci gicesi ki leyle-i çiharşenbihdur, sa'âdetlü Pâdişah-ı âlem penâh Sultan Murad Han Mudanya iskelesinden on sekiz oturak forsa kaleyte (kalyete) ki Nişancı Feridun Beğ'un gemisidür, zahire taşıyup gettürürdi, Silahdâr ve Çukadâr ve Rikâbdâr ve Hoca Efendi ve dahi ba'zı tevabi' ile mezbûr kaleyteye girüp, ol gice muhkem rüzgâr ile leyle-i mezbûrenün yedinci saatinde Sara-i Âmire kurbunda turan toplar iskelesine yanaşup ve haber içün varan

Cülûsu esnasında 29 yaşında idi. Cülûs merasimi 8 Ramazan'da Topkapı Sarayı'nda yapıldı. Bu merasim esnasında vüzera, ulemâ, ümerâ ve sair devlet ricali "şemleler sarınup siyah libaslar ile mâtem pûşide ve musibet-zede âmme-i âlem ile Ayasofya'da sabah namazın kılup Divân-ı âlide hâzır oldular" Böylece, Ayasofya'daki sabah namazından sonra bey'ata başlandı. Cülûs merasiminden sonra Sultan II. Selim'in cenazesi Topkapı Sarayı avlusundaki Selvili yolda hazırlanan bir "tahta-bend" üzerine konulmuş ve Şeyhülislâm Hâmid Efendi'nin imâmetinde, sağda yeni Pâdişah, solda Vezir-i A'zam bulunduğu halde namazı kılınmıştır. Cenaze, Ayasofya'daki türbeye defn edildikten kısa bir müddet sonra devlet erkânı, yeniden saraya dâvet edilmişti. Bu defa da Fâtih Kanunnâmesi'ndeki "Nizam-ı âlem" prensip ve anlayışının gereği, âdeta kurban edilen beş şehzâdenin cenaze namazları da kılınmış, onlar da babalarının yanına defnedilmişlerdi.[4]

Sultan III. Murad'ın ilk divan toplantısı 11 Ramazan (25 Aralık) Cumartesi günü yapılıp Kapıkullarına cülûs bahşişi dağıtılmıştı. Ertesi gün, yani 12 Ramazan Pazar günü vezir ve yüksek rütbeli devlet memurlarına kıymetli hediyeler ve kürkler dağıtıldı. Çünkü "bugün zemistanî (kışlık) giyildi. Matem libası (matem elbisesi) tebdil olmak kanun-i kadîm idi." Saray erkânından bazıları emekliye ayrıldı. Bazıları da yeni görevlere tayin ve terfi olundular. Bu arada iki mabeyinci sancak beyliğine tayin edildi. Sultan Murad'a cülûs haberini götüren Hasan Çavuş'a Çavuşbaşılık tevcihi (verilmesi) de onun için bir mükâfat oldu.Yine bu cülûs münasebetiyle 400 mahbus serbest bırakıldı. 1574 yılının son günü (17 Ramazan) Sultan III. Murad, ilk defa olmak üzere Cuma Namazı için Ayasofya Câmiine gitti. Padişah, 5 Ocak (22 Ramazan) günü bütün saray halkı ile kendisi kayıkla Haliç'ten, devlet erkânı ise karadan Eyyub Sultan Câmii'ne gidip orada kılıç kuşandıktan sonra Edirnekapı'dan tekrar şehre girer. Sırası ile Selimiye, Fâtih, Şehzâde, Bâyezid ve Süleymaniye Câmilerine gelip ecdadının kabirlerini ziyaret eder.[5]

Hasan Çavuş'ı ve kaleytenin dümencisi Ahmed nâm hizmetkârı Vezir-i A'zam Mehmed Paşa hazretlerine haber itmeğe gönderüp Vezir-i A'zam hazretleri irişince kendüleri sa'âdetle Merhum Sultan Bâyezid Han köşki semtlerinde karar idüp ve Paşa hazretleri fenar ile gelüp buluşup, mübarek ellerin öpüp dahi bilece Bâb-ı Hümâyuna götürüp, kapıları açdırup, harem-i hassa, ki taht-ı sa'âdet bahtdur, bilece varup taht-ı izzete cülûs eylediler." Selânikî, **Tarih,** I, 99 - 100.

[4]. Geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih,** I, 100 - 102.

[5]. Verilen cülûs bahşişi ile hediyelerin miktarı hakkında geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih I**, 102-106; bk. Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, trc. M. Ata, İstanbul 1332, VII, 19 - 20.

III. Murad'ın cülûsundan sonra, hükümetin başında yine Pâdişah'ın eniştesi olan Sokullu Mehmed Paşa bulunuyordu. Sultan II. Selim'in ölümü üzerine Vezir-i a'zam, Şehzâde Murad'ı saltanata dâvet ederek sadakatini göstermişti. Bu sebeple de başlangıçta hükümdarın büyük teveccühlerine mazhar olmuştu. Bununla beraber tecrübesiz ve şımarık devlet adamlarının telkinleri yüzünden Pâdişah, eniştesine karşı belirsiz bir infial göstermeye başlamıştı. Her ne kadar Sokullu'nun zevcesi olan İsmihan Sultan ile Vâlide Nurbanu Sultan'ın, Pâdişah üzerindeki tesirleri Vezir-i a'zama karşı olan tutumunun gözle görülür şekilde değişmemesini sağlıyor idiyse de, sarayın, nedimlerin ve saray dışındaki bir zümrenin tesiri, gün geçtikçe kendisini açıkça hissettiriyordu. Bu da, daha önceki dönemlere göre inhitat ve gerilemenin bir başlangıcı olarak görülüyordu. Cülûstan sonra, değişik çevrelerin müdaheleleri yüzünden hükümet işleri pek iyi gitmiyordu. Sokullu, mümkün olduğu kadar bu müdaheleleri önlemeye çalışıyordu. İşlere müdahele edenlerin başında da Pâdişah'ın vâlidesi Nurbanu Sultan'la hanımı ve Şehzâde Mehmed'in annesi Safiye Sultan vardı. Bu iki kadın birbirlerine rakipti. Bu iki kadından başka, gerek sarayda gerekse saray dışından bazı müdaheleler oluyordu. Yaratılış itibariyle başkalarının tesirine kapılabilen Sultan III. Murad, bu sebeple zaman zaman gereksiz yere devlet işlerine müdahele etmiş, bu da devletin gerilemesine sebep olmuştu.[6] Gerçekten, çağdaş müelliflerin tenkid ve şikâyetlerinden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin gerilemesi, Sultan III. Murad devrinde başlamıştır. Bununla beraber kendini iyiden iyiye gösteren bocalama alâmetleri sadece saltanat müessesesine mahsus değildi. Umumi bünyede, ziyade tokluk ve güvenden doğan bir rehavet, artık yaygın hale gelmişti.

Uzun süren harpler ve iktisadî gerileme yanında, bazı devlet adamlarının tesiri ile Pâdişah'ın, devlet işlerinde bizzat müessir olmak (sözünü geçirmek) arzusu, devlet nizamının bozulmasına sebep olmuştur. Onun, bilir bilmez her işe müdahele etmesi, bir bakıma bütün işleri karmakarışık bir hale getirmesine sebep oluyordu. Halbuki babası gibi devlet ve hükümet işlerinde tarafsız bir rol oynayabilseydi yine de bir devletçilik hüneri gösterebilirdi. Halbuki bu dönemde bizzat hükümdar tarafından mer'i kanun ve teamüllere uymayacak şekilde mansıblar tevcih edildiği gibi, saray mensuplarının, rüşvet almak suretiyle meydana getirdikleri tesir hâlesi yüzünden mansıplar ehli olmayanların eline geçmişti. Bu arada devlet kademelerinde

---

[6]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbar,** İstanbul 1285, III, 536; Hammer, VII, 13 - 14; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1973, III, I. Kısım, 43 - 44.

sık sık meydana gelen değişiklikler ile malî sıkıntılar, hükümetin nüfuzunu azaltıyordu. Savaşların sebep olduğu masraflar da malî sıkıntıların boyutlarının daha da artmasına sebep oluyordu.[7]

Her ne kadar Sultan III. Murad dönemi Osmanlı Devleti'nde gerileme başlangıcı olarak gösteriliyor ve bunun büyük ölçüde bizzat Pâdişah'ın şahsiyetinden ileri geldiği söyleniyorsa da, bundan farklı şekildeki görüşlerin olduğunu da belirtmemiz gerekir. Bir fikir vermesi bakımından bu görüşlerden bir kaç tanesine çok kısa bir şekilde işaret etmemiz icab etmektedir.

Bir kere Sultan III. Murad, Osmanlı sultanlarının âlimlerinden biridir. İkisi Türkçe, biri Arapça, biri de Farsça olmak üzere dört *Divân* sahibidir. Şiirlerinde "*Murâdî*" muhlasını kullanan III. Murad'ın şiirlerinde derin bir tasavvufî hava hâkimdir. Dinî ilimlerde âlim denecek bir bilgiye sahipti. *Futûhat-ı Siyâm* adıyla tasavvufî ve dinî bir eser yazmıştı. Sonraki tarihlerde kendisinin kadın düşkünlüğünden bahs edilir. Fakat pâdişahlığı zamanına kadar, yani 30 yaşına değin tek zevcesi (eşi) Safiye Sultan'dır.[8] Pâdişah'ın, saray kadınları ile devlet ricâlinden bazı kimselerin tesirleri altında kaldığı da iddia edilmektedir. Böyle bir iddia, Osmanlı devlet yapısının göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira, görünüşte geniş yetkilere sahip oldukları kabul edilse bile, Osmanlı hükümdarları her istedikerini yapabilen ve zannedildiği gibi "astığı astık, kestiği kestik" insanlar olmaktan çok uzaktırlar. Zira onlar da, İslâm'ın hukuk prensip ve kanunları ile bağlıdırlar. Bu açıdan bakıldığı zaman Osmanlı Devleti'nin tam bir hukuk devleti olduğu görülür. Devlet reisleri bütün işlerinde hukukçuların değişmez hükümler mecmuası olan şer'î kaynaklardan çıkardıkları mütalaalarını (fetva) almak zorunda idiler.[9]

Sultan III. Murad'a yöneltilen ve klasik tarihçilerimizin de ısrarla üzerinde durdukları bir tenkid de, Yeniçeri ocağına, an'ane hilafına yabancıların karıştırılmasıdır. Bu tenkidde hakikat payı büyüktür. Ocakta, kendisinin vefatından sonra görülen itaatsizlikler, hatta kaynaşmalarda bu kararın yanlışlığı kabul edilmektedir. Bununla beraber, kendisinin çok sert gördüğü ocaklık gayretini biraz yumuşatmak istediği, bu sebeple böyle bir tedbire başvurduğu da söylenmektedir. Aynı zamanda devlet sınırlarının çok genişleme-

---

[7]. Bilgi ve kaynaklar için bk. Kütükoğlu, "Murad III" **İA.** VIII, 623 - 624; Yeniçeri Ocağı'na dışarıdan asker alma ile ilgili uygulama için bk. Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuât,** İstanbul 1294, I, 166 - 167.

[8]. Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr**, III, 536.

[9]. Sultan III. Murad ve dönemi hakkında ileri sürülen görüşlere cevaplar için bk. Aksun, **Osmanlı Tarihi**, I, 418 - 422.

sinden dolayı ihtiyaç duyulan fazla miktardaki askerin temini için de böyle bir tedbir düşünülmüş olabilir. Esasen Yeniçeri hâdiselerinde ve sonraki dahilî meselelerde, iktisadî sebepleri ve ekonomik krizi de düşünmek gerekir. Bu meseleleri mütalaa etmeyen birçok tarihçimiz, hem memnuniyetsizliklerini, hem de dahilî hâdiseleri kendilerine göre tefsir edip başka ve tâli sebeplere bağlamışlardır.[10]

III. Murad döneminde yeniçerilik kanununda yapılan değişiklik, devletin an'aneleşmiş bir çok müessesesinin bozulmasına da sebep olmuştur. Binaenaleyh devletteki bu değişiklik sadece basit bir uygulama olarak görülmemelidir. Bu olay, kanun ve adaletten ayrılma şeklinde mütalaa edilmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devlet'inde biri "*Şer'î*" diğeri "*Örfî*" olmak üzere iki türlü hukuk uygulanırdı. Bunlardan şer'î olanı daha ziyade ferdî, örfî hukuk ise kamu haklarında geçerli idi. Örfî hukukun kuralları kanunnâmelerde toplanmıştı. Devletin bir anayasası durumunda olan Kur'an-ı Kerim ile onun en güzel yorumu olan Hadis-i Şerifler, her konuda yöneticilerin rehberleri durumunda idiler. Belirtilen hukuk kurallarına olan bağlılık sayesinde küçük bir Uç Beyliği olan Osmanlı Devleti, kısa zamanda büyüyerek bir kıta görünümünü kazanmıştı. Fakat XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kanun ve adalete olan bağlılıkta gevşemeler başlamış, aynı gevşeklik devlet müesseselerinde de kendini göstermiştir. Nitekim devletin merkez kuvvetlerini oluşturan Kapıkulu ocaklarına Sultan III. Murad zamanında kanun dışı asker alınması, başka bir ifade ile "*Devşirme Kanunu*"na riayet edilmemesi, özellikle yeniçerilerin ıslâh kabul etmez bir güruh haline gelmelerine sebep olmuştur. Devlete karşı olan isyanlardan bir çoğunun temelinde bu kanunsuz uygulama yatmaktadır. Bu yüzden gerek devlet, gerekse tebea, büyük eziyet ve sıkıntılara maruz kalmıştır.

Sultan III. Murad dönemi ve daha öncesinde Osmanlı tahtında meydana gelebilecek bir değişiklik, o günün dünya siyaseti bakımından büyük bir önem taşıyordu. Bu sebeple III. Murad'ın cülûsunda, Venedik, Lehistan, Raguza, Avusturya ve İran gibi devletlerin elçileri, tebriğe gelip hediyeler takdim etmişlerdi. Gerçekten, Osmanlı Devleti'nin, devletler arası siyaset üzerinde etkili olduğu dönemlerde, pâdişahların tahta geçmeleri münasebetiyle komşu devletlerin nasıl kıymetli hediyeler gönderdiklerini biliyoruz. Bu konuyu, gerek İran Şahı Tahmasb'ın, III.Murad'a gönderdiği cülûs tebriği, gerekse İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Murad III." maddesini yazan Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu hocamız (merhum)'ın şu ifadelerinden öğreniyoruz:

---

[10]. Aksun, **Osmanlı Tarihi**, I, 420.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun devletler arası siyaset üzerinde pek fazla müessir olduğu devrede pâdişahların tahta geçmesi münasebetiyle, komşu hükümetlerin, kıymetli hediyelerle elçiler göndererek imparatorlukla olan dostluk bağlarını kuvvetlendirmeye çalıştıkları dikkati çeken bir vâkıadır. Zamanı, halef ve selefleri devrine nisbetle pek kesif diplomatik faaliyetlere sahne olan III. Murad'ın cülûsu ise, bu teâmülün tipik tezahürlerine vesile olmuştur. Pâdişah'ın tahta geçmesinden bir hafta sonra 28 Aralık 1574 (14 Ramazan 982)'de Mekke Şerifi, Kırım Hanı, Eflak ve Boğdan Voyvodaları ile Avusturya İmparatoru, Venedik Doju, Fransız, Leh ve Çek hükümdarlarına cülûs müjdesi gönderilmiş; devletin şarktaki büyük komşusu Safevî hükümetine ise keyfiyet bildirilmeyip cülûs haberinin şüyu'undan sonra Şâh'ın nasıl bir tavır takınacağının beklenilmesi tercih olunmuştur. Gönderilen beşâretnâmeler çok geçmeden tesirini gösterdi. Venedik, Lehistan, Raguza, Eflâk, Boğdan ve daha sonra Avusturya elçileri, hükümetlerinin tebrik ve hediyelerini sundular. Bütün bunlardan daha geç gelmesine rağmen, kafilesinin kalabalıklığı ve getirdiği hediyelerin göz alıcılığı ile dikkati çeken İran sefâret hey'eti, Osmanlı başşehrinde, emsâlinden daha çok alâka ve itibar gördü.

Kendisine cülûs müjdesi gönderilmemekle beraber Safevî hükümdarı I. Tahmasb'ın, cülûsunu tebrik etmek ve babasının vefatı dolayisiyle ta'ziyelerini bildirmek üzere III. Murad'a elçi göndermeye hazırlandığı cülûstan iki buçuk ay kadar sonra İstanbul'da öğrenilmişti. Bu hazırlık, Şah'ın, Revan hâkimi olan Tokmak (Tohmak) Sultan'ı bu vazifeye tayin etmesiyle gerçekleşmişti."[11]

a. Osmanlı - İran Savaşları

1555'deki Amasya muahedesi gereğince Osmanlı Devleti ile İran arasında barış devam ediyordu. Hatta biraz önce de belirtildiği gibi, 984 (1576)'te ikiyüz elli kişilik bir maiyetle İstanbul'a gelmiş olan İran elçisi Tokmak Han, fevkalade bir merasimle karşılanmıştı. Tokmak Han daha İstanbul'da iken Şah Tahmasb, uzun süren bir saltanattan sonra hanedanı azası

[11]. Daha geniş bilgi ve kaynakar için bk. Bekir Kütükoğlu, " Şah Tahmasb'ın, III. Murad'a Cülûs Tebriki" **Tarih Dergisi** (1960), XI / 15, 1 - 3; Ayrıca bk. Kütükoğlu, agm. İA. VIII, 615.

ve devlet ricali arasında iki seneye yakın devam eden ihtilaf ve karışıklıklar sonucunda 16 Safer 984 (15 Mayıs 1576)'te zehirlenerek ölmüştü. Bu ölüm, İran'da iç karışıklıklar ve Şah Tahmasb'ın oğulları arasında saltanat mücadelelerine sebep olmuştu.

Şah Tahmasb, elli dört sene saltanat sürmüştü. Çok yaşlandığından işlere bakamaz olmuştu. Bundan dolayı son zamanlarda devlet işleri, birbirlerine rakip olan Türkmen, Gürcü, Çerkez ve Kürd beylerinin elinde bulunuyordu. Tahmasb, oğullarından Haydar Mirza'yı kendisine veliahd yapmak istiyordu. Buna karşılık emîrlerden Ustacluoğlu Hüseyin Bey, Şehzâde Behram'ı destekliyordu. Fakat Haydar'ın annesi olan Gürcü kadın, bir an önce oğlunu hükümdar yapmak için Şah Tahmasb'ı zehirleterek oğlunu Şah ilan eder. Bunun üzerine İran tahtının Gürcülerin nüfuzu altına gireceğini takdir eden ve annesi Çerkez olan Tahmasb'ın kızı Perihan, dayısı olan Çerkez prensi Şemhal Han'a müracaat ile saltanatı Gürcülerin nüfuzundan kurtarmasını istemişti. O da aldığı tedbirle Perihan'ın ana ve baba bir kardeşi olup yirmi beş seneden beri Alamut Kalesi'nde mahbus bulunan İsmail'i Şah ilan etmeye muvaffak olmuştu.

Osmanlı Devleti, İran'daki bu saltanat değişikliği ve meydana gelen hâdiseleri büyük bir dikkatle takip ediyordu. Bununla beraber barışın korunup devam etmesine de itina gösteriyordu. Buna karşılık Gilan'dan dönmekte olan bir Türk kervanı Zengan'da basılıp tâcirler öldürülmüş, keyfiyeti tahkik için Erzurum'dan gönderilen çavuşlara makul bir cevap verilmediği gibi, tevkif edilen çavuşların akibetini öğrenmek için Van'dan gönderilen adamlar da haps olunmuşlardı. Bu olayların, ülkede meydana getirdiği tedirginliğin tesirleri henüz silinmemişken, Osmanlı hudud emniyetini ihlâl eden vak'alar zuhur etmişti. Osmanlılar'ın İran'la mevcud barışı koruma gayretlerine rağmen, İran'dan geçen ticaret kervanlarının yağmalanması, sınır güvenliğini bozan olaylar ve en önemlisi de bu ülkenin Anadolu halkı üzerindeki mezheb tahrikleri havayı gerginleştirmekte gecikmedi. Bu sebeple, 12 sene devam edecek olan İran savaşları başlamıştı. Bu esnada Tahmasb'ın yerine geçen II. İsmail, 1578'de mübtela olduğu "beng" denilen esrardan öldüğünden, yerine kardeşi Hüdabende geçmişti. Bu zatın gözleri kördü. Bu sebepten ülkede taht kavgalarının başlayacağı, kaçınılmaz bir gerçek olarak ortada duruyordu. Bütün bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, gerekli tedbirleri almakta gecikmedi. Gerçekten, Safevîler'in Şah II. İsmail devrinde gerek Anadolu Kızılbaşları arasındaki tahrikleri, gerekse hududlardaki emîrleri yanına çağırma faaliyetleri, zımnen ve alenen, İran'ın riayet ettiği müddetçe muteber olmak üzere akdedilmiş olan barışı ihlâl edip Osmanlı

Devleti'ni kendini müdafaaya zorlamıştı.[12] Bütün bu haklı gerekçelere rağmen Vezir-i a'zam Sokullu Mehmed Paşa, savaşa taraftar değildi. Çünkü o, acemi ve mâceracı bir politikacılık hevesiyle, devletin başına, kapanmayan bir yara açmak istemiyordu. O, gerek Avusturya, gerekse İran'la barış içinde yaşamayı tercih ediyordu. Avusturya ile yapılacak olan harplerin zararlarını müdrik olduğu gibi, İran'la yapılacak harplerin de faydalı hiç bir sonuca ulaşmayacağını biliyordu. Bu sebepten, yaşadığı müddetçe İran'la harp etmemeye gayret etti. Gerçekten, siyaset ve askerlikten zerrece behresi olan, toplumların karekterlerini az çok bilen bir devlet adamı için böyle bir seferin devlete faydasından ziyade zararı olacağını idrak, güç bir iş değildi. Bu sebeple o, İran seferinin mahzurlarını defaatla Sultan III. Murad'a anlatacaktı.[13] Fakat onun eski nüfuzu kalmadığından İran seferi münasebetiyle şöhret kazanmak isteyenler vardı. Bihassa bu hususta birbirlerine hasım olan Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa'dan her biri İran'a karşı açılacak seferde serdar olmak istiyorlardı. Bu durumda her ikisini de tatmin etmek için Erzurum ve havalisi serdarlığı Lala Mustafa Paşa'ya, Bağdad tarafları serdarlığı da Sinan Paşa'ya verilir. Fakat aynı seferde bilhassa birbirine düşman olan iki serdarın seraskerliği mahzurlu görüldüğünden, Pâdişah'ın irâdesiyle Sokullu Mehmed Paşa, her iki paşa ile ayrı ayrı görüştükten sonra[14] Lala Mustafa Paşa, bütün İran seferi serdarı tayin edilip Gürcistan ile Şirvan'ın alınmasına memur edilir. Bu arada hudud beylerinin Hoy, Urmiye ve Selemas'ı zaptettiklerine dair gelen haberler İstanbul'da sevinçle karşılanır.

---

[12]. Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı - İran Siyasî Münasebetleri 1578 - 1590,** İstanbul 1962, s. 21; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, 55 - 56.

[13]. Sadr-ı a'zam Mehmed Paşa " Cümleden evvel kul (asker) yüze çıkar. Maaş ve masraf artar. Reâya tekâlif (vergi) ten ve asker tecüvüzünden pâyımal olur. Diyar-ı Acem (İran) zaptolunsa bile halkı bizim reâyamız olmayı kabul etmez. Sefer masrafına taşradan olan tahsil kifâyet eylemez. Cedd-i a'lanız Cennetmekân Sultan Süleyman hazretleri neler çekmiştir. Arada sulh (barış) oluncaya kadar ne zehr ve ne kahr yutmuşlardır. Bunu telkın ve teklif edenler, Acem seferini bilmeyenlerdir, at ve davardan ayrılıp öküze binmeyenlerdir." dediyse de sözünü dinletemedi. Peçevî, **Tarih,** II, 36 - 37; ayrıca bk. Ahmed Refik, **Sokullu,** İstanbul 1924, s. 268 - 269.

[14]. Sokullu Mehmed Paşa, önce Lala Mustafa Paşa'yı çağırarak " Pâdişah, serdar olduğunuzda tedbirinizin ne olduğunu soruyor" deyince o: "Cenâb-ı Bâri'ye (Allah) istinad edib mahalline varmak ve ehl-i vukuf ile müşavere edüb (görüşüp) münasib görülen şekilde çalışmak ve duruma göre tavır almaktır" dedi. Aynı soru Sinan Paşa'ya sorulunca pek yüksekten atarak " İlk senede Tebriz ile Şirvan, ikinci senede Hemedan ile İsfahan taraflarını bütünüyle zaptedeceğini" söyler. Bu her iki görüş te Pâdişah'a arzolunduğunda Lala Mustafa Paşa'nın serdar olmasına irâde çıkmıştır. Peçevî, **Tarih**, II, 37 - 38.

Böylece Lala Mustafa Paşa, Yemen Fâtihi Sinan Paşa, Ferhad Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa ve Çağalazâde Sinan Paşa'nın sıra ile serdar olacakları 12 sene muharebeleri başlamış olur. Gürcistan üzerinden Şirvan'ın fethine memur edilen Lala Mustafa Paşa, Ardahan'dan sonra Çıldır Gölü civarında bir İran ordusu ile karşılaşır. Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlanan Çıldır Savaşı ile Gürcistan kapıları açılmış oluyordu. Zahire sıkıntısı içinde Şirvan hududuna ulaşan ordu, Tebriz valisi Türkmen Emîr Han kuvvetlerinin baskınına uğrar. Kür Nehri üzerindeki Koyun Geçidi mevkiinde, Safevî kuvvetlerinin büyük miktarda boğulması ile sonuçlanan muharebede Osmanlı ordusu galip gelir. Buradan Şirvan içlerine ilerleyen Lala Mustafa Paşa, bölgedeki şehirleri zaptettikten sonra Özdemiroğlu Osman Paşa'yı bırakarak geri döner. Dönüşte, bölgenin bazı emîrleri gelip itaatlerini arzederler. Kışı Erzurum'da geçiren Lala Mustafa Paşa, ordusu ile Erzurum'dan hareket ederek 1 Cemaziyelahir 987 (26 Temmuz 1579)'da Kars'a varıp daha önce İran ordusu tarafından tahrib edilen kaleyi tamir ettirip Erzurum serhaddini emniyet altına alır. Bu sıralarda Kars'a karşı yeni bir İran taarruzu olur. İran, Osmanlı ordusunu oyalamak için barış teklifinde bulunduysa da bu, fazla bir etki yapmayacaktır. Çünkü Osmanlılar, bu teklifin, kışa kadar orduyu İran'a sokmamak için yapıldığını anlamışlardı. Bu sebeple Osmanlı ordusu, Kars kalesinin tamiri sırasında yapılan tahribatın intikamını almak üzere tekrar harekete geçer. Bunun için Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa'nın serdarlığında mühimce bir kuvvet, Şaban ayı içinde Tokmak Han tarafından tahliye edilen Revan üzerine yürür. Cafer Paşa'nın kuvvetleri Revan'ı tahrib ve etrafını yağmaladıktan sonra geri döner.

Biraz önce bir kısmına temas edilen olaylar cereyan ederken, Safevîler'in, Şirvan'ı geri almak için harekete geçtikleri öğrenilir. Nitekim eski Şirvan valisi Aras Han, Şemahı üzerine yürürken, Karabağ hâkimi İmam - Kulu Han da Ereş'i muhasara eder. Beylerbeyi Kaytas Paşa mağlub olur. Ereş ile bölgenin diğer şehirleri yağma ve tahrib edilirken Sünnî halk kılıçtan geçirilir.

Bölgede, zaman zaman şiddetlenen muharebeler sonucunda kısa aralıkarla el değiştiren şehirlerin durumu pek parlak görünmüyordu. Bu arada Kırım Hanı Mehmed Giray'ın, Osmanlı ordusuna yardıma gelmesi üzerine İran kuvveteri çekilmek zorunda kalacakardır. Bu yardımın bir sonucu olarak Osmanlı kuvvetleri ile Kırım kuvvetleri birlikte Şemahı'ya gireceklerdir. Böylece Kuzey Azerbaycan bölgesi zaptedilir. Bundan sonra Kırım'a dönen Mehmed Giray, oğlu Gazi Giray'ı küçük bir kuvvetle burada bırakmıştı. Tekrar taarruza başlayan İran kuvvetleri, Şirvan'a girmeye muvaffak oldularsa da burada fazla kalamadılar.

Sokullu Mehmed Paşa'nın 1579'da öldürülmesi üzerine bir bakıma hâmisiz kalan Lala Mustafa Paşa, serdarlıktan azledilir. Yeni serdar Koca Sinan Paşa, Tiflis'e kadar gidip bazı tedbirler alarak geri döner. Bu sırada barış isteyen İran, Türkmen İbrahim Han'ı İstanbul'a göndererek oyalama taktiğine başvurur. Zira daha müzakere zemini hazırlanırken İran, Şirvan'a asker sevk eder. Bu yüzden sıkıntılı anlar yaşayan Özdemiroğlu Osman Paşa, Demir Kapı'ya çekilmek zorunda kalır. Bununla beraber yardıma gelen Kırım Hanı ile birlikte Ekim 1579'da Şirvan'ı geri alır. Bu esnada Tiflis'e gönderilen iâşenin de İranlılar tarafından yağmalanması, anlaşma zeminini tamamen ortadan kaldırır. Şirvan'ı elde tutmaya azmetmiş bulunan Osmanlı Devleti, Kefe'ye gönderilen kuvvetleri, Kefe beylerbeyi Câfer Paşa komutasında, Demir Kapı'ya sevkeder. Buna karşılık İmam - Kulu Han, 1583 baharında harekete geçer. Osmanlı ordusu Baş-Tepe mevkiinde İran ordusunu hezimete uğratır. İki tarafın meş'aleler yakarak gece de savaşmalarından dolayı (8-11 Mayıs 1583) bu savaşa "Meş'ale Savaşı" denir. Bundan sonra Özdemiroğlu Osman Paşa, Şemahı kalesini tamir ve tahkim ettirir. Surun etrafındaki hendek su ile doldurulup Amasya Beyi Şâmî Mustafa Bey, beylerbeyi olarak burada bırakılır. Osmanlı ordusunun bu galibiyeti üzerine civarda bulunan Gürcü melikleri, hediyelerle birlikte Türk ordugâhını ziyaret ederler. Bu savaşlar sonucunda bölgede Osmanlı nüfuzu yerleşmiş olur. Bu başarılarından dolayı İstanbul'a çağrılan Özdemiroğlu Osman Paşa, yolda isyan eden Kırım Hanı'nı da tenkil ederek (23 Mayıs 1584) Kefe üzerinden İstanbul'a gelir. İstanbul'a gelişinden bir ay sonra (28 Temmuz 1584) vezir-i a'zamlığa getirilir.

İran'a karşı kazanılan zaferlerden sonra bölgenin güçlendirilmesi gayesi ile Şark serdarı tayin edilen Ferhad Paşa, Revan kalesini tahkim ettikten sonra buraya Çağalazâde Sinan Paşa'yı muhafız tayin eder. Ancak İran taarruzları kış aylarında bile durmuyordu. Bunun üzerine 1585 Haziran'ında Osman Paşa, tekrar Şark seferine tayin ve Tebriz'in zaptına memur edilir. Alivar mevkiinde Hamza Mirza emrindeki İran ordusu mağlub edilir. İran ordusunun tahliyesi üzerine Tebriz, savaşılmaksızın elde edilir. Ancak bir müddet sonra Çağalazâde Sinan Paşa'nın ve bunun hemen peşinden, başka bir Osmanlı ordusunun mağlubiyeti, asker arasında yılgınlığa sebep olur. Bununla beraber Tebriz'i elden kaçırmış bulunan İranlılar, burayı tekrar almak için 11 ay sürecek şiddetli bir muhasaraya girişirler. Fakat bu kadar uzun süren muhasara onlara bir şey kazandırmaz. Bu sebeple çok iyi müdafaa edilen kalenin önünden çekilip gitmek zorunda kalırlar. Bir müddet sonra tekrar serdar tayin edilen Ferhad Paşa, Tebriz'i tekrar tahkim ettikten sonra içine asker koyup Erzurum kışlağına çekilir. Van beylerbeyi Câfer Paşa ise

Ordubâd, Merend ve Dizmar bölgelerinde sükûneti temine muvaffak olur. Öbür taraftan Bağdad ve Şehrizor bölgelerinde de taarruzlar geliştirilerek İran'ın gücünün zayıflaması sağlanmıştı. Bu esnada İran'ın iç işleri ise çok daha karışık bir hal almıştı. II. Şah İsmail adı ile isyan eden Kalender'in mağlup edilmesi üzerine ortalık daha da karışmıştı. Bunun üzerine Bağdad bölgesine önce Süleyman Paşa, arkasından da Çağalazâde Sinan Paşa serdar tayin edildiler.

İran'ın iç durumunun karışık olmasından başka Osmanlı Devleti, İran harbinin başından beri Sünnî Özbek hükümdarı Abdullah Han'ı Safevîler'e karşı müşterek hareketlere teşvik ediyordu. Özbek kuvvetlerinin de zaman zaman taarruzları, İran'ı barış görüşmelerine mecbur etmişti. Aslında Osmanlı Devleti de harbin devamını arzu etmiyordu. Zira yıllardır süren mücadele, hazinede darlığa sebep olduğu gibi, zaptedilen yerler de hazineye malî külfetler yüklüyordu. Öbür taraftan asker arasında da hoşnutsuzluk belirtileri görülmeye başlanmıştı.

Nihayet İran'la harbe son veren muahede 14 Cemâziyelevvel 998 (21 Mart 1590)'da İstanbul'da imzalanır. Buna göre Tebriz şehri ile Azerbaycan'ın Tebriz bölgesi Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizor, Nihavend ve Luristan tarafları Osmanlılar'da kaldı. Bu yerlerin Osmanlı Devleti'ne terkinden başka İran Şahı, Şiî İran uleması tarafından İslâm dünyasının ilk üç halifesi olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile Resûlullah'ın zevcesi Hz. Aişe hakkında söylenen ve halka da telkın edilen kötü sözlerin bundan böyle men edilip yasaklanacağını garanti ediyordu. İran Şahı Abbas, antlaşmanın teminatı olarak kardeşi Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı İstanbul'da rehin olarak bırakmayı da kabul ettiğinden, adı geçen şehzâde rehin olarak İstanbul'da alıkonuldu. Böylece 12 sene devam eden ve her iki tarafın da maddî ve mânevî sıkıntılara maruz kalmasına sebep olan Osmanlı - İran Savaşları'nın ilk safhası kapanmış oluyordu.[15]

---

[15]. 12 sene aralıklarla devam eden Osmanlı - İran Savaşları hakkında daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 36 - 70; Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr,** III, 538 - 548; Hammer, **Tarih**, VII, 52 - 91; Kütükoğlu, **Osmanlı - İran Siyasî Münasebetleri,** s. 17 - 198; Kütükoğlu, "Murad III" **İA.** VIII, 615 - 621; Uzunçarşılı, **Tarih,** III. I. Kısım, 55 - 63; M. Kemal Özergin, " Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvân Seferi ile İlgili Üç Manzûme" **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1971) 2, 255 - 280; Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, İstanbul 1975, II, 13 - 15.

b. Sokullu Mehmed Paşa

Osmanlı Devleti'nin en meşhur devlet adamlarından ve vezir-i a'zamlarındandır. Mehmed Paşa, Bosna'da Višegrad kazasının Sokoloviç (Sokol = Şahin) köyünde doğmuştur. Tanınmış bir aileye mensub olan Mehmed Paşa, 15 - 16 yaşlarında iken Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk devirlerinde devşirme vazifesi ile Bosna'ya gönderilen Yeşilce Mehmed Bey Sokoloviç köyüne de uğrar. Burada Sokullu'yu gören Mehmed Bey, nâsiyesinde devlet adamlığı alâmetlerini gördüğü bu çocuğun, ileride büyük bir devlet adamı olacağını söyleyerek ailesini ikna ettikten sonra diğer devşirmelerle birlikte onu da Edirne'ye getirmişti. Mehmed adını alan bu çocuk, Edirne Sarayı'nda tahsil ve terbiye gördükten sonra İstanbul'daki Saray-ı Âmire'ye nakledilir. Böylece silsile-i meratibe uygun olarak devlet hizmetinde en küçük rütbeden en büyüğüne ulaşır. Sonraları babası dahil ailesinden birçok kimse Müslüman olmuştur. Devlet idaresinde büyük hizmetler gören Sokullu'nun siyasî kabiliyeti çok fazla idi. Gerçekten, Sigetvar seferi esnasında vefat eden Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünü gizlemek suretiyle hem ordunun bozulmasını engellemiş hem de tahtta meydana gelen bu boşluktan istifade ile devleti çökertmek isteyenlere mani olmuştu. Keza Çeşme Baskını'ndan sonra yeniden ve kısa zamanda donanmayı hazır hale getirmesi, onun kudret ve devlet adamlığının gerektirdiği disipline sahip olduğunu gösterir. Donanmanın kısa zamanda hazırlanması hususunda onun "Paşa, bu devlet ol devlettir ki, murad edinirse cümle donanmanın lengerlerin gümüşten, resinlerin ibrişimden ve yelkenlerin atlastan yapmakta suûbet (zorluk) çekmez." sözü de, onun ne denli dirayetli olduğunu gösterir. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Asya'daki Müslüman devletlerle irtibat kurması, Sumatra'daki Açe hükümdarının Portekizliler'e karşı yardım taleplerine asker, top, tüfek ve daha başka harp levazımatının gönderilmesi ile cevap vermesi de onun din ve devlet için nasıl hizmetlerde bulunduğunu gösterme bakımından kayda değer bir olay olarak zikredilebilir. Bu arada Ejderhan (Astarhan) ve Kazan devletleriyle kurulan temastan başka Don ve Volga nehirlerini birleştirilmek suretiyle Karadeniz ile Hazar denizlerini bir kanalla birleştirme teşebbüsü, onun ne kadar ileri görüşlü olduğunu göstermektedir. İran seferine taraftar olmayan Sokullu Mehmed Paşa, Kanunî devrinde çekilen sıkıntıları örnek gösterdiyse de sözünü dinletemedi. Bütün bu başarılı çalışmalarına karşılık epey düşman kazandığı da söylenebilir.

Sokullu'nun sadaretinin uzaması ve babasının yerine Osmanlı tahtına geçen Sultan III. Murad'ın cülûsunda da yerini korumuş olması, onun aleyhinde bulunanları harekete geçirdi. Yeni Pâdişah, kararsız olduğundan

müsbet veya menfi kesin bir karar ve tavrı ortaya koyamıyordu. Bu da Vezir-i a'zam'ın düşmanlarının çeşitli bahane ve tahriklerle onu saraydan uzaklaştırmaya ve icraatlarını baltalamaya çalışmalarına zemin hazırlıyordu. Sokullu'nun aleyhinde bulunanların başında Pâdişah'ın musahibi İsfendiyar oğlu Şemsi Ahmed Paşa'dan başka, Pâdişah'ın, kadılıktan defterdarlığa yükselterek beraberinde İstanbul'a getirdiği Kara Üveys ile Pâdişah'ın kendisine şeyh yaptığı ve kerametine inandığı Şeyh Şüca'dan başka Lala Mustafa Paşa da vardı.

Sokullu Mehmed Paşa, gözden düşürülmek için hakkında yapılan bütün dedikodu ve aşağılayıcı hareketlere aldırmadan vazifesine devam ediyordu. Her ne kadar düşmanları onun öldürülmesini istiyorlarsa da Pâdişah, onun kanına girmek istemiyordu. Bu kadar cefaya rağmen Sokullu hiç şikâyet etmiyor ve vakarını bozmuyordu. Pâdişah tarafından kabul edildiği zamanlarda Sultan III. Murad, vezir-i a'zama yaptığı cefalara pişman olduğunu gösterir tavırlar takınırdı. Peçevî, Pâdişah'ın vezirine karşı olan bu tutumunu şu ifadelerle dile getirir:

"Her bâr ki saadetlû Pâdişah'a mülaki olsa, kendüye olan cefaya nedâmetleri evza-ı hümâyûnlarından zâhir olurdu."[16]

Sokullu Memed Paşa, yine bir Pazar günü sarayında ber mutad "İkindi Divânı" kurup hükümet erkâniyle beraber devlet işlerini görürken, bir Boşnak Divân'a gelir. Meczub bir derviş görünümünde olan bu Boşnak, Vezir-i a'zam'a bir arz-ı hal verecek gibi yaparak koynundan çıkardığı bir hançeri onun kalbine saplayarak 20 Şaban 987 (12 Ekim 1579)'de ölümüne sebep olur. Hasımları tarafından tertiplenen bir oyun sonucu şehiden vefat eden* büyük devlet adamı, Eyüp'teki türbesine defnedilir. Büyük bir devlet adamının meydana getirdiği boşluk, devletin geleceği için çok kötü sonuçlar doğurdu. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin yükselme devri, genellikle onun ölüm tarihi ile nihayetlendirilir. Sokullu'nun şehâdeti, herkesi çok müteessir etmişti. Peçevî (II, 62)'nin ifadesine göre İran seferinde bulunan orduda bu şehâdet haberi duyulunca göz yaşı dökmeyen kimse kalmamıştır. Müftü

---

[16]. Peçevî, **Tarih,** II, 8.

*. M. Tayyib Gökbilgin, Sokullu'nun öldürülmesi ile ilgili şu farklı rivayetleri de vermektedir:"Katil, tımarının azaltılmasından muğber olan bir Boşnak idi. Fakat bunun müretteb (tertiplenip düzenlenmiş) bir suikast olduğuna birçok kimseler kani idi. Diğer taraftan Başagiç'in tedkiklerine göre bu suikast, Hamzavîler ile ilgili görülmektedir. Bosnalı Şeyh Hamza Bâlî, Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvasiyle 969'da İstanbul'da idam edilmişti. Katil dervişin, şeyhinin intikamını almak için Sokullu'yu şehid ettiği de düşünülebilir. " **İA.** VII, 604.

Kadızâde müstesna olmak üzere bütün din ulemâsı onun hakikî şehid olduğunu kabul edip cesedini bile gasl ettirmediler. Tarihe meraklı birisi olduğu için her gece hazinedarı Tavaşî Hasan Ağa'ya "Tevârih-i Âl-i Osman" okutuyordu. Ölümünden bir gece önce de Sultan I. Murad'ın Kosova muharebesindeki şehâdeti bölümünü okutmuştu. Murad Hüdavendigâr'ın şehid edilmesi olayı okunurken gözlerinden yaşlar akıtarak: "Ya Rab, bana dahi böyle bir şehâdet nasib eyle" diye dua etmişti.

Sokullu Mehmed Paşa'nın gerek İstanbul'da, gerekse devletin başka bölgelerinde yaptırdığı birçok hayır eseri ile vakıfları bulunmaktadır. Câmi, medrese, han, hamam, zâviye, imâret, dâru'l-kurra, çeşme, köprü gibi eserleri burada zikredebiliriz. Kaynaklar, bütün bunları tafsilatlı bir şekilde verirler.

Sokullu Mehmed Paşa, uzun boylu, sağlam bünyeli, güzel beyaz sakallı ve ciddi tavırlı idi. Son derece kuvvetli bir hâfızaya sahipti. Nazik, kibar, nâtıkası çok kuvvetli ve cazibeli idi. Bilhassa yabancı elçilere karşı maharetle konuşur, her birine layık olduğu muameleyi yapmakla birlikte her zaman Pâdişa'ın azamet ve kudretini uygun bir şekilde ihsas ettirirdi. İlim ve irfan sahiplerini himaye ederdi. Dönemin en mühim eserlerinin Sokullu adına ithaf edilmiş olması, bunun bir delili sayılabilir. Özellikle tarihe çok meraklı idi. O, sadr-ı a'zamlık vazife ve selâhiyetlerini başlıca dört şartın gerçekleşmesine bağlardı. Bunlar: Allah'ın rızası, şeriatın emir ve nehiyleri, Halife ile Pâdişah'ın "ilim ve teslimi", ve son olarak da "teâmül-i raiyet"ten ibaret olduğu kanaatini beslerdi.[17]

c. Kuzey Afrika'da Osmanlı Hâkimiyeti

Daha önceleri de belirtildiği gibi XVI. asrın ikinci yarısında, Kuzey Afrika'nın en batı ucunda bulunan Fas'ta Sa'diye Şerifleri denilen bir aile hükümranlık sürüyordu. Hz. Peygamberin torunu Hasan b. Ali (Hz. Hasan) evladından olduklarını söyleyen bu aileden ilk defa hükümdarlık eden Ebu Abdullah Muhammed Kaim bi-emrillah idi. Fas hükümdarları, İspanyollar'la

---

[17]. Sokullu Memed Paşa hakkında daha geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih,** I, 124 - 125; Peçevî, **Tarih,** II, 8,62; Osmanzâde Ahmed Tâib, **Hadikatu'l-Vüzera,** İstanbul 1271, s. 32 - 34; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** İstanbul 1315, IV, 122 - 123; Ahmed Refik, **Sokullu,** İstanbul 1924, s. 4 - 334; Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr,** III, 577; Hammer, **Tarih,** VII, 7; M. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed Paşa (Sokullu)" **İA.** VII, 595 605; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 49 - 54.

iyi geçinmek ve hatta zaman zaman himayelerini kabul etmek suretiyle memleketlerini muhafaza etmişlerdi. Fakat daha sonraları İspanya'nın eski güç ve nüfuzunu kaybetmesi üzerine Fas hükümdarı Mevlay Muhammed Mütevekkil Alallah (1574 - 1578), İspanya dostluğunu terk ile o sıralarda kuvvetli bulunan Portekizlilerle anlaşır. Bununla beraber İspanya ile olan dostluk da ihmal edilmez. Hatta Fas Devleti'nin İspanya ve Portekiz'e karşı olan dostâne siyaseti, Osmanlılar'ın Afrika'da ilerlemesine de mani olmuştu.

Sultan III. Murad devrinde Osmanlı hâkimiyetinin, özellikle Kuzey Afrika'nın batısında geliştiği ve hatta daha içerilere doğru nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Mevlay Abdullah'ın 1574'teki ölümü üzerine halefleri arasında taht mücadeleleri başlamıştı. Bunlardan bir kısmı Hıristiyan devletlerden yüz çevirerek Osmanlı himayesini istemişti. Kendisine Tlemsen sancağı tevcih edilen Ebu Mervan Abdülmelik ile yeğeni el-Mustansır arasında çıkan anlaşmazlıkta Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa'ya, Abdülmelik'e yardım ve yeğeni ile olan anlaşmazlığını gidermesi emrolundu.[18] Osmanlılar'ın yardımı sayesinde Ebu Mervan Abdülmelik'in hükümdarlığı gerçekleşmiş oldu. Bu gelişmeler üzerine başta Papalık olmak üzere Fransa ve İspanya dikkatlerini Fas'a çevirip kuvvetlerini birleştirdiler. Bu kuvvetler, Portekiz Kralı Don Sebastian'ın komutasında Tanca yakınlarında Afrika sahillerine çıktılar. Burada, Abdülmelik'in tahttaki rakibi olan Mevlay Muhammed Mütevekkil'in kuvvetlerini de alan Don Sebastian ile, Osmanlıların, askerî güç vererek desteklediği Abdülmelik'in kuvvetleri arasında, büyük bir meydan savaşı yapılır. Tanca'nın güneyindeki Vâdiü's-seyl'de (el-Kasru'l-Kebir = Alcazar Quebir) yapılan meydan savaşında Portekiz Kralı Don Sebastian, büyük bir hezimete uğrar (30 Cemaziyelevvel 986 = 4 Ağustos 1578). Don Sebastian, Abdülmelik'in eline düşmemek için Mütevekkil ile birlikte kaçarken atını Mehazin nehrine sürer. Fakat suyun şiddetli akıntısından, maiyetinden pek çok askerle birlikte ikisi de nehirde boğulur. Portekiz kuvvetlerinden boğulanlardan başka büyük bir kısmı da ya öldürümüş veya esir alınmıştı. Canlarını kurtarıp gemilerine binmeyi başaranlar da Sinan Reis'in taarruzuna uğrayarak ağır zayiat vermişlerdi. Böylece Portekiz ordusundan çok azı sahile ulaşıp kurtulur. Bu savaş, Portekizliler için gerçek bir felaket olmuştu. Çünkü genç Portekiz Kralı, vâris bırakmadan öldüğü için İspanya Kralı II. Philip, Portekiz Krallığı'na da getirilmişti. Muharebeyi kazanmış olan Abdülmelik de hastalığının ağırlaşmasından dolayı kısa bir müddet sonra (987 / 1578) vefat edecektir.

---

[18]. Geniş bilgi için bk. Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr,** III, 537.

Abdülmelik'in, önceleri Ramazan Paşa'nın yardımıyla, daha sonra da kendisine verilen kuvvetle rakibini ortadan kaldırıp galip gelmesi, bu devleti (Fas) muvakkat bir zaman için Osmanlı nüfuzu altına soktu. Abdülmelik'in ölümü üzerine oğlu Mevlay Ahmed el-Mansur, Osmanlı Devleti'nin müsaadesi ile hükümdar oldu. [19]

Tarihî bir gerçek olarak temas etmemiz gereken bir nokta da, Osmanlı Devleti'nin zaman zaman diplomatik yollarla bazı memleketlerin iç işlerine müdahele ettiği ve kendi siyasetine taraftar hükümdarların iş başına geçmesini sağlamış olmasıdır. İşte böyle devletlerden biri de Fas Sultanlığı idi. 1578'deki savaştan sonra bu nüfuz, daha da artmıştı. Bundan sonra Fas tahtına geçen kimseler, Osmanlı Devleti'nin hükümdarlıklarını onaylamaları ihtiyacını duymuşlardır. Bunda, biraz da Osmanlıların "*Halifelik*" müessesesinin sahibi olmalarının tesiri vardır. Nitekim diğer yerlerde bulunan bazı Müslüman emîrlikleri de aynı şekilde hareket ederek bağlılıklarını bildirmekte ve Osmanlı hükümdarının halife sıfatı ile kendi hükümdarlıklarını tasdik etmesi için mürcaat etmekte idiler.[20]

d. Osmanlı - Bornu Münâsebetleri

Yakın zamana kadar Osmanlı devlet adamlarının Afrika içleri ile ilgilendikleri ve siyasî ilişkiler kurduklarına dair bilgiler mevcud değildi. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalarla Orta Afrika'da bulunan Müslüman Sultanlığı ile siyasî ve ticarî münasebetlerin kurulduğu ortaya çıkmıştır.

Ortaçağ tarih ve coğrafyacıların aynı isimle kendisinden bahs ettikleri Bornu, Orta Sudan'da teşkil edilmiş bir devlet olup coğrafî bakımdan kuzeyinde Büyük Sahra, güneyinde Adaman, doğusunda Çad Gölü ve batısında Hausa memleketi ile sınırlanmıştır.[21] Ömerî (öl. 1348), İbn Haldun (öl. 1406) ve Makrizî (öl. 1442) gibi tarihçilerin eserlerinde zikredilen Bornu, Merkezî Afrika'da teşekkül etmiş ve etrafa yayılmış olan Kanem İmparatorluğu'nun bir bölümü olarak kaydedilmektedir. Daha sonra bu devletin

---

[19]. Tafsilatlı bilgi için bk. Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr**, III, 537; Kütükoğlu, "Murad III" **İA.** VIII, 621 - 622; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 45 - 48; G. Yver, " Fas" **İA.** VIII, 481 - 482.

[20]. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı - Bornu Münâsebetine Âid Belgeler" **Tarih Dergisi** (1969), sayı 23, s. III.

[21]. G. Yver, "Bornu" **İA.** II, 718.

merkezi Bornu'ya nakledilir. Bu bakımdan Bornu tarihi, Kanem Devleti tarihinin son kısmıdır.[22]

Osmanlı - Bornu münâsebetlerinde Trablusgarb eyaletine bağlı Fizan sancağı önemli rol oynamıştı. Burası, Osmanlıların, Orta Afrika'ya en yakın toprağıydı. Bornu Devleti'nin en zengin ve kudretli devri, İdris Alavma (1570 - 1602)'nın hükümdarlık zamanıdır. Devrinin tarihini yazan İmam Ahmed el-Barnavî'ye göre o, büyük bir enerji ve büyük bir insan sevgisine dayanarak iyilik ile hüküm sürmüştü. Hükümdarlığının başlarında hacca gittiği zaman Osmanlı Türkleri'nin elinde bulunan ateşli silahları görür. Bu silahların önemini kavramakta gecikmeyen İdris Alavma, bunların, savaşlardaki değer ve tesirini anlar. Bu sebeple ordusunu da bu silahlarla techiz etmeyi düşünen hükümdar, bu düşüncesinin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nden silah ile birlikte uzman da getirtir. Bu silahlar sayesinde rakib devletlere üstünlük sağlamakla kudret ve nüfuzunun artmasını sağlamakla kalmaz, başarılı savaşlar da yapar. Bornu sultanları, Trablusgarb'a yerleşmiş bulunan Osmanlılarla iyi geçindiler. Osmanlı belgelerinde Bornu sultanları "Bornu hâkimi", halkı da "karalar taifesi" olarak zikredilmektedir.

Bornu hükümdarı Melik İdris, 1574 tarihinde beş kişilik bir eçilik heyetini İstanbul'a gönderir. Heyet, Osmanlı Devleti'nden Hac farizasını ifâ etmek üzere yollara düşen hacıların emniyetinin sağlanmasını taleb ediyordu. Ayrıca, tüccarların da yol emniyetinin sağanması Osmanlı Devleti'nden isteniyordu. Bornu elçisi Elhac Yusuf 1579 yılında İstanbul'dan ayrılır. Sultan III. Murad, Bornu hükümdarı Melik İdris'e iki mektup gönderir. Bu mektuplarda Hac ve ticaret yollarındaki emniyetin tam olduğu ve bu konuda her türlü tedbirin alındığı açıklanıyordu. Ayrıca Melik İdris'ten, idaresi altındaki ülkeleri koruması, halkı adâletle yönetmesi ve Osmanlılar'a bağlı hudud komutanları ile iyi geçinmesi istenmekte idi. Bundan sonra Osmanlı - Bornu münâsebetleri devam edecektir.[23]

---

[22]. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı - Bornu Münâscbetine Âid Belgeler" **Tarih Dergisi** (1969), sayı 23, s. 112.

[23]. Osmanlı - Bornu münâsebetleri hakkında daha geniş bilgi ve belgeer için bk. Cengiz Orhonlu, " Osmanlı - Bornu Münâsebetine Âid Belgeler" **Tarih Dergisi** (1969), sayı 23, s. lll - 130; G. Yver, "Bornu" **İA.** II, 718 - 725.

e. Osmanlı - Avusturya Savaşları

Bilindiği üzere, Osmanlı tahtında meydana gelen değişiklikler, ecnebi devletlerin, hem yeni Pâdişah'ın cülûsunu tebrik, hem de eski muâhedelerin yenilenmesini sağlamak için harekete geçirirdi. Nitekim daha önce, yani Sultan II. Selim döneminde Avusturya ile akd edilmiş bulunan 8 yıllık muâhede Sultan III. Murad'ın, Osmanlı tahtına cülûsu ile tasdik edilmiş olmasına rağmen, Bosna ve Macaristan hududunda karşılıklı ve önemsiz akınlar meydana geliyordu. Bu akınlar, iki devletin birbirlerine karşı olan güvenlerini sarsmakla birlikte II. Rudolf'un tahta geçmesi ile 15 Şevval 984 (5 Ocak 1577) tarihinde iki devlet arasındaki ahidnâme yenilenmişti. Bu ahidnâmenin geçerlilik süresi Ağustos 1584'te 8 sene için yeniden uzatılacaktır.

Osmanlı Devleti Avusturya'yı, bütün hudud ihtilaflarına ve hasmâne tavırlarına rağmen 1568'den beri ödemekte olduğu senelik 33.000 duka altın "Şerefli vergi" sebebiyle "haracgüzar" bir memleket olarak kabul etmişti. Bu arada meydana gelen bazı hâdiseler yüzünden, ödenmesi geciken verginin gönderilmesini Budin Beylerbeyi vâsıtasiyle de te'mine çalışmıştı.[24]

Bütün bu iyi niyet gösterilerine rağmen, hudud boylarında bulunan Osmanlı tebeası (vatandaşı) Bosna ve Macaristan hududunda kümelenmiş bulunan ve Uskok denilen haydutların taarruzlarından bizar olmakta idi. Avusturya İmparatoru tarafından, alenen muhafaza edilen ve vuku bulan şikâyetlere rağmen, haydutluklarına göz yumulan Uskokların te'dibi için, Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa, Avusturya'nın Hırvatistan topraklarına akınlarda bulunmuş, Hrastoviçe, Gora ve Bihke (Bihaç)'yi zapt ile Petrina bölgesinde bir de kale inşa etmişti. Kendisini muharebeye davet eden Avusturya'lı komutan Nadasdy'yi mağlub ederek aldığı esir ve ganimetleri İstanbul'a göndermişti.[25] Öbür taraftan Avusturya elçisi, Telli Hasan Paşa'nın azli veya başka bir yere naklini istiyordu. Avusturya, sadece bu azil veya nakil işini istemekle kalmıyor, aynı zamanda Bosna hududunda kuvvetlerini toplayıp sefer hazırlığını da yapıyordu. Avusturya'nın bu hazırlığı İstanbul'a bildirilince Vezir-i a'zam Siyavuş Paşa, kendi müntesiplerinden Rumeli Beylerbeyi Kirli Hasan Paşa'yı ve bazı beyleri Telli Hasan Paşa'ya yardıma memur etti. Telli Hasan Paşa, va'd edilen yardıma güvenerek iki defa teşebbüs edip

---

[24]. Peçevî, **Tarih,** II, 134; Hammer, VII, 128; ayrıca bk. Hammer VII, 271, not 12.

[25]. Selânikî, **Tarih,** I, 285 - 286; Kütükoğlu, "Murad III." **İA.** VIII, 622.

zaptına muvaffak olamadığı Siska (Sissek)'yı muhasaraya başlamıştı. Tam bu esnada sadarette meydana gelen değişiklik ve yeni Sadr-ı a'zam Koca Sinan Paşa'nın, Bosna Beylerbeyi'ne olan kini üzerine Bosna hududuna beş konaklık mesafeye kadar gelen Kirli Hasan Paşa'yı Tımaşvar'a nakil ve Rumeli Beylerbeyliği'ni, İstanbul'da mazûl olarak bulunan oğlu Mehmed Paşa'ya tevcih ettirmesinden sonra sancak beylerinin de Hasan Paşa'nın imdadına yetişmelerine mâni oldu. Üstün düşman kuvvetlerinin yaklaşması üzerine muharebeyi kabul etmek zorunda kalan Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa, mağlup, yaralı ve perişan bir şekilde geri çekilirken Kupa suyuna düşerek askerinin büyük bir kısmı ile birlikte boğulup şehid olur.

Devlet merkezinde büyük bir teessüre sebep olan bu hezimet üzerine, Sadr-ı a'zam Koca Sinan Paşa'nın ısrarı ile Avusturya'ya karşı savaş ilan edilir. Sultan III. Murad'ı Avusturya'ya karşı savaşa teşvik eden Koca Sinan Paşa, Pâdişah'ın emri ile toplanan "Meclis-i meşveret"te, Ferhad Paşa, Hoca Sa'düddin ve Şeyhülislâm Bostanzâde Muhyiddin Efendi'nin, İran harplerinden dolayı askerin yorgunluğunu ve malî imkânların darlığını ileri sürüp yeni bir sefere girişmenin yersiz ve güç olacağını belirtmelerine rağmen, Beç (Viyana) Kralını esir alıp, âsitâne (İstanbul) ye göndereceğinden bahisle fikrinde ısrar ve harbin ilanında müessir olur.

Koca Sinan Paşa'nın savaş ilanında ısrar etmesinin bazı sebepleri vardı. İran cephesinde başarılar kazanıp bölgeyi müsbet bir sonuca bağlamış olan Ferhad Paşa'yı kıskanıyordu. Kendisi de bu tarafta böyle bir sonuca ulaşmak istiyordu. Bu yüzden savaşta ısrar eden Sinan Paşa, Avusturya seferinin serdarlığını üzerine alarak ordunun hazırlanması için gelecek baharı bile beklemeden 12 bin yeniçeri ve bir kısım Kapıkulu süvarisi ile 12 Şevval 1001 (12 Temmuz 1593)'te büyük bir merasimle İstanbul'dan hareketle Belgrad üzerinden hududa varır.

Sinan Paşa'nın, gerek savaş açılmasında ısrarı, gerekse yola çıkması esnasında Erdel, Eflak ve Boğdan beylerinin İmparator II. Rudolf ile gizlice anlaştıklarından haberi yoktu. Ordu, Belgrad'a ulaştığı zaman, Avusturya tecavüzlerinde üs olarak kullanılan Pespirim ve Palota kaleleri feth edildi. Ancak bundan sonra sipahi ve yeniçeriler, kışın yaklaşmasını bahane ederek Koca Sinan Paşa'yı Belgrad'a çekilmeye mecbur edip "*terakki*" talebinde bulundular. Böylece Kapıkulu arasında disiplinsizlik başlamıştı.

Osmanlı ordusunun kışlağa çekilmesini fırsat bilen Avusturyalılar, Neograd ile birlikte bazı kaleleri zaptettiler. Bu arada muhasara edilen Hatvan ve Estergon kaleleri, iyi müdafaa edildikleri için düşmana teslim olmadılar. Baharın gelmesiyle sefere devam eden Koca Sinan Paşa, Tata ile Samartin (Saint Martin) ve nihayet 60 günlük bir kuşatmadan sonra Yanık'ı

fethe muvaffak olup teslim alır. (12 Muharrem 1003 = 27 Eylül 1594) Bu kaleleri müdafi'lere bırakan Sadr-ı a'zam, Belgrad'a döner.[26]

Avusturya harbi, kuzeydeki tâbi beyliklerin, 1594 yılında teşekkül eden "Mukaddes ittifak"a* girerek Avusturya safında yer almalarına zemin hazırladı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Eflak ve Boğdan'da Osmanlı Devleti'nin nüfuzu güçlenmiş olmakla birlikte reâyâ üzerindeki malî külfet de artmıştı. Böyle bir zamanda dış telkinler ve istiklâl vaadleri, bu prensliklerin isyanlarına da zemin hazırlamıştı. Bunlar (Erdel, Eflak ve Boğdan), İmparator II. Rudolf'la anlaşarak onu metbû tanıdılar. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan isyan çıkaran bu üç voyvodanın en tehlikelisi Eflak Beyi Mihal'di. Mihal, Yergöğü'deki katliamından sonra kış esnasında buz üzerinden Tuna'nın sağ kıyısına geçip Rusçuk kasabasını vurarak katliam yapmıştı. Bu sırada Sultan III. Murad vefat etmiş ve yerine oğlu III. Mehmed hükümdar olurken, Ferhad Paşa da vezir-i a'zam olarak Eflak seferine gönderilmişti. Devletin başına bir de bu isyanlar çıkınca Avusturya cephesindeki kuvvetler azaltıldı.[27]

f. Osmanlı - İngiliz Ticarî Münasebetlerinin Başlaması

Sultan III. Murad dönemi, Osmanlı ekonomisi bakımından da dikkat çekici bazı gelişmelere sahne olmuştu. Bu gelişmeler, hem iç bünyeyi, hem de dış dünyayı ilgilendiriyordu. Osmanlı askerî teşkilâtının temelini oluşturan tımar sisteminde bozuklukların meydana gelmesi, akçanın ayarının gittikçe düşmesi iç bünyeyi rahatsız etmeye başlamıştı. Bununla beraber devletteki refah ile bunun sebep olduğu gelişmişlik, toplumun, kısa zamanda işin vehametini kavramasına engel oluyordu. Bu arada, savaşlarda elde edilen zaferlerin gururu ile âdeta mest olmuş toplum, bu gururun meydana getirdiği hava içinde pek bir şey fark edemiyordu. Böyece, asırlar boyu, en küçük ve hurda denebilecek teferruatında dahi, kıl kadar aksaklık göstermeyen Osmanlı nizamında, yavaş yavaş bozulma emâreleri görülecektir. Bu emâre ve

---

[26]. Daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 131 - 143; Selânikî, **Tarih,** I, 321 - 322; Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi **Tarihi**, nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 1990, (neşredilmemiş doktora tezi), s. 4 - 30; Hammer, VII, 179 - 183; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 69 - 72; Kütükoğlu, "Murad III" **İA.** VIII, 622 - 623; Şerafeddin Turan " Sinan Paşa (Koca)" **İA.** X, 673.

*. Mukaddes ittifak hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1961, III, 137 - 138.

[27]. Uzunçarşılı, Tarih, III, Kısım I, s. 72.

gevşemenin farkına varan bazı kimselerde, iç ve dış düşmanlıklar kıpırdanmaya başlamıştı.

Sultan III. Murad döneminin ticarî hayatını yakından ilgilendiren ve bu meyanda zikredilmesi gereken en önemli faaliyetlerden biri de, -her ne sebeple olursa olsun- o zamana kadar Osmanlı sahillerinde ticaret yapamayan İngiliz gemilerinin, bu dönemden itibaren Doğu Akdeniz'de seyretmiş olmalarıdır.

III. Murad devrine kadar Osmanlı Devleti sahillerinde ticaret yapma imtiyazı Venedik ile Fransa'ya verilmiş bulunuyordu. Gerçi daha önce bazı İngiliz ticaret gemilerinin Akdeniz'deki Sicilya, Girit, Sakız, Kıbrıs ve hatta Beyrut'a seferler düzenledikleri bilinmektedir. Ancak İngilizlerin Akdeniz seferleri 1552'de ani olarak kesilecek ve 1573'e kadar hiç bir İngiliz gemisinin bu denize girdiği görülmeyecektir.[28]

İngilizler, Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethi ile bölgeden uzaklaştırılan Venedikliler'in yerini almaya başladılar. 1579 - 1580'den sonra İngiliz ticaret gemileri artık Doğu Akdeniz'de seyrediyorlardı. 1579 yılında Sultan III. Murad, üç İngiliz tüccarına Osmanlı topraklarında ticaret yapma imtiyazını tanır. Bu suretle Londra'da, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapma hevesi uyanır. Kraliçe I. Elizabeth, Sultan Murad'a gönderdiği mektubunda üç İngiliz'e verilen imtiyazın İngilizlerin diğer tüccarlarına da teşmilini taleb ediyordu. Buna karşılık Osmanlı tüccarlarının da İngiltere'de ticaret yapabileceğine işaret ediliyordu. Bütün bu gelişmelerin sonucunda İngiliz William Harborne 1580 senesinin Mayıs'ında, İngiliz tüccarlarının Türkiye'de serbest ticaret yapmalarını kabul eden ilk ahidnâmeyi alır. Bununla 12 İngiliz'e ticarî imtiyaz verilmişti. Bu hak, 7 yıllığına verilmiş olup tüccarlar, yıllık 500 İngiliz lirası vergi vermeye mecbur tutulmuşlardı. 1592 yılında İngilizler "*Levant Company*" adlı bir şirket kurarak ticaretlerini daha istikrarlı ve düzenli bir hale getirdiler.[29]

---

[28]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı - İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580 - 1838)** Ankara 1974, s. 7.

[29]. Geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, age. s. 7 - 16; Uzunçarşılı, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk - İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar" **Belleten** (1949) XIII / 51, 615.

Sultan III. Murad'ın Vefatı ve Şahsiyeti

Sultan III. Murad, orta boylu, gür ve kumral sakallı, (kara sakallı olduğu da zikredilmektedir) sarı benizli, değirmi yüzlü, kara ve kavisli kaşlı, sağlam yapılı, kuvvetli, iyi silah kullanan ve iyi ata binen bir hükümdar idi. İhtişamlı elbiseler giyer, mücevheratı çok sever ve kavuğu üzerinde pek kıymetli taşlar bulunurdu. Servete karşı meyli olmakla birlikte sevdiği kadınlara, çocuklarına ve onların hocalarına karşı çok cömert idi. Neş'eli, halim, merhametli olması, onu yumuşak karekterli biri haline getirmişti. Bu yüzden kan dökmekten çekinirdi. Ağzından "hayır" kelimesi nâdiren çıkmıştır. Zevke düşkün olup musikî ve raksı sever, Etrafına musikişinaslar, rakkaslar, mukallid ve maskaralar toplardı. Asma saatçiliğe ve ressamlığa da meyli vardı. Murâdî mahlasını kullanan Sultan III. Murad'ın Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri vardır. Cülûsu esnasında meydana gelen olayları bir kenara bırakacak olursak, onun çok hassas ve ince bir ruha sahip olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten,

" Ânın kim gözleri pür nem değildir
Hakikat bil ki ol âdem değildir."

diyen Sultan III. Murad, hassas bir kalbe sahipti. Onun bu vâdideki başarısı şu "Muhammes"inden de anlaşılacaktır:

"Temaşandır cihan nakşı velakin bi- nişansın sen
Ayan iken hicab-ı nûr zâtında nihansın sen
Zaman ile mekânın hâliki bi-i în u ânsın sen
Mekân senden dolu ya Rab velâkin bi- mekânsın sen
Vucudunla cihân memlû velâkin bi- nişansın sen
Ezelden bâde-i aşkınla tahmir oldu çun fıtrat
Cemâl-i bâ kemâlin pertevine olmuşum hasret
Ayân oldukça nurun ayna (göz) müstevli olur hayret
Senindir kudret u satvet, senindir izzet u rif'at
Ayânsın cümleye Şaha velâkin bi- ayânsın sen
Tulû'-i âfitâb izzetinle hayredir efkâr
Şuhûd-i zâtının mustağrakı oldu "ûlu'l-ebsâr
Ayândır, çün beyân lâzım değildir kim eder inkâr

Aceb kudret durur ya Rab, aceb hikmet durur bu kâr
Beyân eyler seni eşya, velâkin bi-beyânsın sen."

Daha çok din ve tasavvuf vâdisinde yazdığı şiirlerde vecd ve heyecandan başka, gücünü geniş bilgiden, aruz ve lisana hâkimiyetten alan bir hava hâkimdir. Zamanında şiirin tasavvufa temayülünü teşvik ederdi. Âyet, Hadis, Arapça ve Farsça beyitler ile mülemma şiirleri ihtiva eden Divân'ında çok miktarda gazel bulunmaktadır. Pâdişah'ın, zaman zaman anlaşılmasında zorluk çekilen Arapça ve Farsça gazelleri, onun arzusunu yerine getirmek ve bazan da atiyye almak gayesi ile zamanın edipleri tarafından şerh edilmişlerdir. Çoğu Arapça ve Farsça olan bazı şiirlerinin Haşimî, Bâkî, Subhî, Hoca Sa'düddin ve Zekeriya gibi kimseler tarafından yapılmış şerhlerini ihtiva eden mecmua (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb. nr. 1901) ile Sultan Murad'ın müstakil eseri olarak kabul edilen ve tasavvufa dair olan "Futuhat-ı Sıyâm" muhtemelen aynı eserdir. Halvetî Şeyhi Şaban Efendi'nin halifesi olan Şeyh Şuca'a intisab eden III. Murad, gördüğü rüyaları muntazaman şeyhine göndererek tabir ettirirdi.[30]

Sultan III. Murad, Osmanlı - Avusturya mücadelesinin ciddileştiği bir sırada 6 Cemaziyelevvel 1003 (16 / 17 Ocak 1595) tarihinde vefat eder.[31] Vefatından 20 gün kadar önce soğuk algınlığından müzdarip olduğu biliniyordu. Buna rağmen ölümü gizli tutulmuştu. Selânikî, ölüm haberinin halk arasında yayılmasından endişe edildiğini, bu yüzden ölüm haberinin yayılmaması için Divan-ı Hümâyûn'daki işlere eskiden olduğu gibi devam edildiğini söyler.[32] Bu esnada Valide Nurbânu Sultan, Bostancıbaşı Ferhat Ağa'yı Manisa'da bulunan Şehzâde Mehmed'e gönderip gelmesini temin eder. III. Mehmed'in, Osmanlı tahtına cülûs merasiminden sonra III. Murad, babası II. Selim'in Ayasofya'daki türbesinin bahçesine defn edilir.

Sultan III. Murad, bir hiss-i kable'l-vuku' ile vefatını hissetmiş ve bunu çevresindekilere de söylemiştir. Yakınlarından biri olan Saatçı Hasan, gördüğü rüyayı efendisine anlatmış, o da bunu ölümünün yaklaştığına haml

---

[30]. Selânikî, **Tarih**, I, 426 - 427; Peçevî, **Tarih**, II, 3 - 4; Müneccimbaşı, **Sahaifu'l - Ahbâr,** III, 535 - 536; Hammer, VII, 14 - 15; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 77; Ahmed Refik, **Sokullu**, s. 299 - 300; Kütükoğlu, " Murad III" **İA**. VIII, 624 - 625.

[31]. Sultan III. Murad'ın vefatı ile ilgili verilen farklı tarihler için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 162; Selânikî, **Tarih,** I, 426; Kütükoğlu, "Murad III" **İA**. VIII, 623.

[32]. " ...Keşf-i sırr itmeyüp vükelâ-i saltanat vüzerâ-i izâm ve erkân-ı devlet kemâkân Divân-ı adâlet unvanda kazâya-yı din ü devlet ve umûr-ı mülk ü millet mesâlihin görmekde dakika fevt itmediler." Selânikî, **Tarih,** I, 425.

etmiştir. Vefatına takaddüm eden günlerde deniz kıyısındaki köşke gitmiş; buradan Boğaz'daki gemileri seyrederken iki Mısır kadırgası limanı top ateşiyle selamlarlar. Bu selamlama ile köşkün camları kırılıp düşünce Sultan Murad:

"Eskiden donanmanın bütün top ateşleri camları kırmazken, şimdi bu kadırgaların top sesiyle düşüyorlar. Görüyorum ki, benim varlığımın köşkü harâb olmuştur" der. Bu esnada gözlerinden yaşlar akan hükümdar, ellerini kaldırıp Cenab-ı Hakk'a duada bulunup, kusurlarının af ve mağfiret edilmesini dergâh-ı izzetinden niyaz eder."[33]

Şurası bir gerçektir ki, Sultan III. Murad dönemi, kendisinden önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek bir durumdadır. Zira bir zamanlar liyakat, celâdet, bilgi ve hiyerarşik tecrübe, âdeta mukaddes bir borç olarak yerine getirilirken, bu titiz ve şahsiyetli uyanıklığın yerini, gevşemiş, muvâzene ve itidalini şaşırmış bir idare alır olmaya başlamıştı. Bununla beraber yapı sağlam, temeller kuvvetli, cevher parlaktı. Ama şu da bir gerçekti ki, bu öz, "toprak altına kaçan pınarlar gibi, bir mânevî heyelan ile kendini içeri çekiyor, yüzüne küskün bir nikap indiriyordu. Halbuki devletin kuruluşundaki ana temel, musaffâ (süzülmüş) bir İslâmî ruhun, Türk dinamizmi içinde bünyeleşip et kemik bağlaması ve böylece de gerek devletin, gerek cemiyetin iç ve dış mimarisini kurmuş olmasıydı. Nitekim öyle başlamış ve öyle de olmuştu. Bir yanına Dursun Fakih'i, bir yanına da Şeyh Edebali'yi alarak adâlet ve mâneviyat kanatları ortasında üç yüz yıla yakın bir zaman uçtukça uçan ve yükseldikçe yükselen devletin, şimdi rüzgârı kesilmiş bir değirmen gibi, kolu kanadı bükülerek, düştükçe düşer olması, artık inkâr götürmez bir hakikattı."[34]

Sultan III. Murad'ın Hayır Eserleri:

Sultan III. Murad, kendisinden önceki Osmanlı Pâdişahları gibi memleket ve millete faydalı olacak hayır işlerine önem veren ve bu hususta epey gayret sarf eden bir hükümdardır. O, gerek "*Beytullah*" dediğimiz Ka'be, gerek onun bulunduğu Mekke, ve gerekse Resûlullah'ın şehri (*Medinetu'r-Resûl*") olan Medine'de hayır eserlerinin yapılmasına gayret etmişti. Nitekim cülûsunda, kendisine takdim edilen ilk "*arz*", babası zamanında başlanılan Ka'be duvarlarının mermerden yapılmasına dair olup, gerek bu inşaatın ta-

[33]. Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi,** VII. 189.
[34]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları,** II. 40 - 41.

mamlanması ve gerek 5 Cemâziyelevvel 983 (II Ağustos 1573) gecesi gelen sellerin Harem-i Şerif'i basması üzerine su yollarının temizlenmesi 984 senesinin sonlarına doğru tamamlandı. Bundan başka yine Mekke'de bir hayli hayır eseri ve inşaatı vardır. O, Medine'de de bir medrese, büyük bir imâret, mektep ve zâviye vücuda getirmişti. Eyyub Sabri Paşa'nın ifadesine göre Haremeyn halkı, daha önce böyle bir imâreti ne görmüş, ne de işitmişti. Bu imâret, halkın arzu ve ihtiyaçları gözönünde bulunudurularak yapılmıştı. Bu imârette çalışacakların iskânı için de 14 bab hâne (ev, lojman) yaptırmıştı. Medine halkı buraya "*Muradiye Tekkesi*" adını vermişti. O, burada başta Mescid-i Nebevî ile birlikte daha bir çok mahalli de tamir ettirmişti. Bundan başka o, Medine'de "*Deşişe*"* mutfağını tamir ettirip hizmetçilerine yevmiye birer altın verdiği gibi ahçılarına da birer altından başka senelik birer irdeb (ölçü birimi) buğday verilmesini emretmişti. Keza o, Yenbu' şevnesini (anbar) urbanın hucumundan korumak maksadiyle burayı sur içine dahil etmişti. Böylece, "*Sadakat-i Muradiye*" denilen ve Sultan III. Murad tarafından Haremeyn'e gönderileen hububat, muhafaza altına alınmış oluyordu.[35] Sultan Murad'ın en büyük ve önemli hayır eserlerinden biri, daha şehzâdeliğinde Manisa'da yaptırmış olduğu mescidin yerinde vücuda getirilen "*Muradiye Külliyesi*"dir. Eski mescidin genişletilmesi ile ilgili arzlara binaen, planları Mimar Sinan tarafından hazırlanıp 991 senesinin Muharrem'inde (1583 Ocak - Şubat) başlanan câmi inşaatı Zilkade 994'te sona ermiş, ancak câmii çevreleyen medrese, imâret, han ve tabhânenin binası 1001 (1592 - 1593) tarihine kadar devam etmiştir. Kiliseden câmie çevrilen Fethiye Câmi-i'ni inşa edip düzenledi. Beşiktaş'ta Yahya Efendi için yaptırdığı türbe[36] gibi hayır eserleri, onun sadece inşaat alanında gözle görülen eserleridir.

---

*. İçine bulgur konan bir çeşit çorba.

35. Geniş bilgi için bk. Eyyub Sabri Paşa, **Mir'atu'l-Haremeyn**, İstanbul 1304, I-I, 723 - 727; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 77.

36. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 77; Kütükoğlu . "Murad III", **İA**. VIII, 625.

SULTAN III. MEHMED

III. Murad'ın Safiye Sultan (Venedik'li Bafo)'dan doğma oğludur. Babası, Şehzâde Murad'ın sancak beyi bulunduğu Manisa'da 974 (1566) yılında dünyaya gelmiştir.[1] Babasının cülûsuna (1574) kadar Manisa'da yetişen şehzâdenin bu tarihte ebeveyni ile İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Şehzâdeliğinde İbrahim Cafer Efendi, Haydar Efendi ve Pîr Mehmed Azmî Efendi gibi devrin tanınmış âlimlerinden tahsil ve terbiye gördü. Büyük şehzâde ve Safiye Sultan gibi gözde bir hasekinin oğlu olması, babasından büyük bir alaka ve ihtimam görmesine sebep olmuştur. Nitekim onun sünnet düğünü, azamet ve ihtişam bakımından Osmanlı tarihinde önemli bir yer işgal eder. Sultan III. Murad, bu sünnet düğününü o zamana kadar görülmemiş bir merasim ve debdebe ile bütün garp ve şark hükümdarlarının veya elçilerinin huzurunda yapmak için bir arzu beslediğinden daha bir sene evvelinden ilgililere "*müteferrika*" ve "*çaşnigirler*" ile davetiyeler göndermişti. O, bu düğüne devlet yönetiminin üst kademelerinde görev almış İstanbul ve taşradaki zevatı davet ettiği gibi Mekke Şerifi, Kırım Hanı, Türkistan ve Hindistan hükümdarlarını da davet etmişti. Hatta Alman İmparatoru II. Rudolf ile birlikte, yaşlılığını bahane ederek mazeret beyan eden Venedik dükü de davet edilenler arasında idi. Belirtilen mazereti sebebiyle davete icabet edemeyen Venedik dükü, kendisini fevkalade bir elçi ile temsil ettirmekten de geri kalmamıştı.[2] Bu düğün, At Meydanı (Sultan Ahmed Meydanı)'nda 1582 Haziran ve Temmuz aylarında 50 yük akça harcanmak suretiyle yapılmıştı. Düğünde devrin en meşhur eğlence ve gösteri ustaları bütün maharetlerini ortaya koyarak davetlilere neşeli ve eğlenceli iki ay geçirtmişlerdi.[3]

---

[1]. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 69; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr**, III, 577; Farklı tarihler için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 163; M. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed III" **İA**. VII, 535.

[2]. Daha geniş bilgi için bk. Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi,** VII. 98 - 103.

[3]. Kaynaklar ve bilgi için b.Gökbilgin, "Mehmed III." **İA,** VII, 536.

Sultan III. Murad'ın vefatı, Şehzâde Mehmed'in İstanbul'a gelip bey'at almasına kadar gizli tutulmuştu. Bu gizliliğe o derece riayet edildi ki, vezirlerin bile bundan haberleri olmamıştı. Bu ihtiyat tedbirine son defa olmak üzere başvuruluyordu. Çünkü III. Mehmed, bir vilayet idaresi için Dersaadet (İstanbul)'in dışına çıkarılan son şehzâde olmuştu. Bundan sonra gelen hükümdarlar, devletin bir eyâletinde valilik yapmaksızın tahta geçmişlerdi.

Manisa'da bulunan Şehzâde Mehmed'e, babasının ölüm haberi, vâlidesi Safiye Sultan ile Bâbüssaade Ağası Gazanfer Ağa tarafından Bostancıbaşı Ferhad Ağa vâsıtasiyle gizlice bildirilir. Bu haberi alan Şehzâde Mehmed, Manisa'dan ayrılarak sür'atle yola koyulur. Mudanya'dan kadırgaya binerek 16 Cemaziyelevvel 1003 (27 Ocak 1595) Cuma günü müezzinlerin minarelerde *Cuma salâsı* verdikleri sırada İstanbul'a gelir. Artık Cuma Hutbesi yeni bir Osmanlı Pâdişahı adına okunuyordu. Önce, Sinan Paşa (veya Bâyezid köşkü) kasrına, sonra Harem-i Hümâyûna girip annesi (Valide Sultan) ile görüşür. Aynı gün, yani 27 Ocak 1595 günü bey'at işi tamamlanarak tahta oturur. "*Vâris-i mülk-i peder*" ifadesi, onun cülûsuna tarih olarak düşürülmüştür (= 1003). Cuma namazından sonra "erkân-ı devlet ve a'yân-ı saltanat vüzerâ-i izâm ve ulemâ-i kiram, cümleten libâs-ı mâtem ile mülebbes şemle ve destârlar ile hüzn-i tamam-ı mâ-lâ kelâm üzre Saray-ı Âmire cânibine şitâbân olup Divân-ı muallada yerlü yerinde mukîm oldular..." Ta'ziye (Başsağlığı) merasimi nihayet bulduktan sonra Sultan III. Mehmed, aynı gün ikindi namazından sonra babasının cenazesini haremden çıkartarak Saray Helvahânesi önünde kurulan bir tahtabende koydurur. Namazı, Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi tarafından kıldırılır. Yeni Pâdişah, babasının, Ayasofya'daki II. Selim türbesinin bitişiğindeki türbesine defin ile nihayetlenen cenaze merasiminden sonra, Fâtih'in tedvin ettirdiği "*Kanunnâme-i Âl-i Osman*"da ifadesini bulan "*Nizâm-ı âlem*" maddesi gereğince 19 kardeşini idam ettirir. Bazıları ana kucağından alınarak idam edilen bu şehzâdeler, devletin bölünmez bütünlüğünün kurbanları olmuşlardır. Cenazeleri, İstanbul halkının feryad ve figanları arasında babalarının ayak ucuna defnedilmişlerdir.[4]

Yeni Pâdişah, tahta çıkışından sekiz gün sonra, bütün büyük mülkî memurlar ve ordu erkânı refakatinde olduğu halde Cuma Namazı kılmak üzere câmie gider. İki yıldan beri Cuma alayı olmamıştı. Sultan III. Mehmed, Kapıkulunun 660.000 altın tutan mutad cülûs bahşiş ve terakkilerini verdirerek askeri memnun ettirir. Bundan sonra da devlet kademelerinde bazı deği-

---

[4]. Peçevî, **Tarih,** II, 163 - 164; Selânikî, **Tarih,** II, 433 - 434; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** I, 69; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr,** III, 578.

şiklikler yapar. Bu cümleden olarak o, eskiden beri yanında bulunan lalası Mehmed Paşa'ya vezâret tevcih eder. Kısa bir müddet önce vefat etmiş olan Nevâlî Efendi'nin yerine, babası Sultan III. Murad'ın hocası Sa'düddin Efendi'yi muallimliğe yani, "*Hâce-i Sultanî*"liğe, ordu ile birlikte Belgrad'da kışlağa çekilmiş bulunan Sadr-ı a'zam Koca Sinan Paşa'nın yerine de sadâret kaymakamı olan Ferhad Paşa'yı tayin eder. Bu, Ferhad Paşa'nın ikinci sadareti idi. Sultan III. Mehmed'in cülûsu doğu ve batı hükümetleri ile başkanlarına ve devletin valilerine bildirildi. Devlet erkânı arasında meydana gelen bu değişiklikler yüzünden ortalık karışmış, sipahiler ile martolozlar isyan etmişlerdi. İsyanlarına gerekçe olarak da cülûs bahşişlerinin azlığını ileri sürmüşlerdi. Kendilerine para verildiği halde bunu almaktan çekinip işi, Ferhad Paşa'nın başını istemeye kadar götürdüler. Bunlar, yapılan bütün nasihatları dinlememekte ısrar ettiler. İşin çığırından çıkacağını görüp anlayan yeniçeri ağası, yeniçerilere sipahileri kovmaları emrini verir. Bu arada saray bostancıları da silahlanmış olarak bu serkeşlere karşı harekete geçerler. Böylece onları dağıtmayı başarırlar.[5]

a. OSMANLI – AVUSTURYA SAVAŞLARI

Sultan III. Mehmed, cülûsundan önce başlamış ve bir an önce çözüme kavuşması gereken Avusturya savaşları ile uğraşırken, başına bir de isyankâr tavır takınan Tuna beyliklerinin (Eflâk, Erdel ve Boğdan) isyanları çıkmıştı. Eflâk Voyvodası Mihal'in tecavüzlerine devam ettiği haberi üzerine Sadr-ı a'zam Ferhad Paşa sefere tayin edilir. Ancak askerin Ferhad Paşa'yı sevmemesi, ve bu memnuniyetsizliğini belli etmesi üzerine, eski sadr-ı a'zamlardan Koca Sinan Paşa dördüncü defa sadarete getirilir. Serdar-ı ekrem olarak Eflâk üzerine yürüyen Koca Sinan Paşa, Bükreş ve Tergovişte'yi zapteder.

Buna rağmen Eflâk Voyvodası olan Mihal firar ederek kurtulmuştu. Bu yüzden de Eflâk'ta otorite tesis edilememişti. Bu arada ordunun Yerköyün'den Rusçuk cihetine doğru Tuna'yı geçmesi sırasında Mihal'in yetişip top ateşi ile köprüyü yıkması üzerine askerin bir kısmı karşı tarafta kalmış bir kısmı da nehirde boğulup gitmişti. Hatta Osmanlı Devleti'nin meşhur akıncı kuvvetleri, karşı tarafta kaldıkları için tamamen yok olmuşlardı. Bu hâdise, akıncı ocağının bir daha kendisini toparlayamamasına se-

---

[5]. İsyan ve tayinlerle ilgili geniş bilgi için bk. Selânikî, **Tarih**, II, 440 - 444; Hammer, **Tarih**, VII, 198 - 200.

bep olmuştu. Bu mağlubiyet, Koca Sinan Paşa'nın gözden düşmesine sebep olmuştu. Bu arada Estergon ve Vişegrad kaleleri de düşmanın eline geçer. Bu başarısızlıklar, Koca Sinan Paşa'nın sadr-ı a'zamlıktan azledilmesine sebep olurlar. Ancak yerine tayin edilen ve Sultan III. Mehmed'in Manisa'dan beraberinde getirdiği Lala Mehmed Paşa'nın on gün sonra vefatı üzerine Koca Sinan Paşa beşinci defa sadarete getirilir.

Sinan Paşa, rakiplerinden çekindiği için sadr-ı a'zamın veya sadece bir serdarın idaresinde yapılacak seferin muhtemel mahzurlarını belirterek Pâdişahı bizzat sefere çıkmaya ikna etmeye çalışır. O bu konuda şöyle diyordu:

"Sultanım, bundan sonra muharebe için serdar tayin etmek büyük bir hata olur. Zira bu durum, iki kötülükten birini beraberinde getiriyor. Şayet tayin edilecek zat sadr-ı a'zam ise dersaadette (merkezde) kalacak olan kaim-i makam (sadr-ı a'zamın yerine vekâleten bakan görevli) sadârete tâlib olacağından sadr-ı a'zamın gördüğü hizmetleri çekemeyüp mühimmat ve diğer ihtiyaçları görmekte eksiklikler yapar ki böylece iş bitmez. Eğer vezirlerden biri serdar (ordunun başında savaşa katılan) olursa bu durumda da sadr-ı a'zam hased eder. Zira serdar olan vezir iyi bir hizmet görmüş ise o zaman da sadr-ı a'zam olur korkusuyla hayırlı ve uygun olan işlere fesad karıştırır. İşte bu yüzden senelerden beri boşu boşuna nice asker ve hazineler yok olup gitti.

O, bütün bu düşünce ve fikirlerini açıklarken Pâdişah'ın, ceddi Kanunî Sultan Süleyman gibi sefere çıkmasının, düşmana haddini bildirmeye yeteceğini söylemekle yetinmediği gibi Pâdişah'ın sefere çıkmaması halinde yeniçerilerin sefere gitmek istemeyeceklerini de söylüyordu. Bu meselede Hoca Sa'düddin Efendi de cihadın faziletinden bahsederek Sinan Paşa'yı destekliyordu. Böylece onun, babası ve dedesinin, saltanatlarında terkettikleri bizzat sefere gitme hususuna razı olmasını ve bu geleneği tekrar diriltmesine karar vermesine sebep oldu. Bu esnada, yani 4 Nisan 1596 (5 Şaban 1004)'da, epey yaşlanmış bulunan Sinan Paşa aniden vefat eder. Sinan Paşa'nın vefatı üzerine sadâret mührü Damad İbrahim Paşa'ya verilir. Böylece Damad İbrahim Paşa vezir-i a'zam olur. Yeni vezir-i a'zam ise Pâdişah'ın bizzat sefere iştirak etmesine taraftar değildir. Fakat yeniçerilerin:

"Pâdişahımız gençtir, bizimle niçin sefere çıkmaz? Sultan Süleyman pîrdi ve hem Nikris illetine mübtelâ idi. Öyle olduğu halde araba ile sefere çıktı" diye bağrışıp divanda çorba içmediler. Onların bu şekilde ayak diremesi karşısında Sultan III. Mehmed, sefere çıkmaya mecbur olur.[6]

---

[6]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 189; Naimâ, **Ravdatu'l-Hüseyn fi Hülâseti Ahbâri'l-Hafikayn (Naimâ Tarihi),** İstanbul 1283, I, 140 -

I) Eğri Seferi ve Haç-Ova Meydan Muharebesi

Tarihimizde, Eğri Seferi ve Haç-Ova meydan muharebesi adları ile meşhur olan sefer-i hümâyûn için yapılması gereken hazırlıklar bittikten sonra Sultan III. Mehmed, Kapıkulu askerleriyle birlikte 24 Şevval 1004 (21 Haziran 1596)'da hareket eder. Pâdişah bu esnada hazineden 550 deve yükü altın ve gümüş almış, İstanbul'da Valide Sultan'ın nezâreti altında harcanmak üzere 400 yük duka, 100 yük kuruş ve 50 yük yeni basılmış kuruş bırakmıştı.[7] Bu seferde hükümdarın maiyetinde hem babasının, hem de kendisinin hocası Sa'düddin Efendi* de vardı. Sultan III. Mehmed'in başında bulunduğu Osmanlı ordusu, Edirne, Filibe, Sofya ve Niş yolu ile önce Belgrad, oradan da Tuna nehri üzerinde kurulan köprüden geçer. Buradan da 3 Muharrem 1005 (27 Ağustos 1596)'de İslankamen (Slankamen)'e ulaşır. Burada kurulan harp meclisinde varılan karara göre Eğri kalesi üzerine yürümeye karar verilir. Eğri, Avusturya'nın Macaristan'daki en önemli kalelerinden olup strtejik önemi haizdi. Zira Eğri, Erdel ile Avusturya arasındaki haberleşme yollarını kontrol altında bulunduruyordu.

Bu müstahkem kalenin önüne gelindiği zaman 22 Muharrem 1005 (21 Eylül 1596)'de kaledekilere İslâmî geleneğe göre önce Müslüman veya teslim olmaları taklif edilmişti.** Fakat teslim teklifinin reddedilmesi üzerine ateşe başlanmıştı. Bununla beraber kuşatma uzun sürmeyecekti. Zira çok iyi tahkim edilmiş olmasına rağmen kale, yapılan hücumlarla ele geçirilir. Bunun üzerine müdafiler iç kaleye çekilirler. Buranın da fethi gerçekleşmek üzere iken müdafiler teslim olurlar (19 Safer 1005 = 11 Ekim 1596). Böylece,

---

142; Hayrullah Efendi, **Târih-i Osmanî,** İstanbul 1282, XV, 63; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, 74.

[7]. Bilgi için bk. Selânikî, **Tarih,** II, 614.

*. Şeyhülislâm ve Tâcu't-Tevârih adlı eserin müellifi.

. Naimâ'ya göre bu teklifleri hâvi mektupta şöyle deniyordu:"Eğri içinde olan beyler ve sair ahali, bilmiş olunuz ki şevketle azimetim Eğri fethidir. İmdi, evvela Allah Taala'nın emr-i şerifi ile sizi dinimize (İslâmiyet) da'vet ederiz. Eğer Müslüman olursanız size zararım dokunmayıp hâliniz (durumunuz) üzre emvâl ve emlâkinizi (mal ve mülklerinizi) kema kân tasarruf edip (eskiden beri olduğu gibi kullanın) âsûde olun. Ve eğer dine gelmezseniz kaleyi bırakıp çıkup memleketinize gidesiz, yoksa bu da'vetin birini kabul etmeyüp cenge mübâşeret (savaşa başlama) ve bana ve askerime karşı top ve tüfenk ve humbara atarsanız sonra Allah ve Resûlullah hakkı içün sizi katl-i âmm idüp birinizi sağ komam bilmiş olasız." **Tarih, I, 149 - 150.

19 gün süren kuşatmadan sonra bu önemli Macar kalesi Avusturyalılar'ın elinden kurtarılmış olur. Fethin ilk Cuma günü geleneklere uyularak şehrin en büyük kilisesi câmie tahvil edilerek Cuma Namazı kılınmış ve *Eğri Fâtihi* olan III. Mehmed adına *hutbe* okunmuştu.[8]

Bu sırada düşmanın, Arşidük Maximilian komutasında hem Osmanlı ordusuna baskın yapmak, hem de Eğri kalesini kurtarmak üzere harekete geçtiği haberinin alınmasından dolayı Vezir Hadım Cafer Paşa, yanında onbeş bin kişilik ordusuyla kendisinden kat kat üstün olan Maximilian'ın ordusu ile karşılaşmak zorunda kalır. Cafer Paşa, düşman kuvvetlerinin kendi kuvvetlerinden çok fazla olduğunu bildirdiyse de buna pek ihtimal verilmediği için mücadeleye devam etmesi istendi. Halbuki düşman, Cafer Paşa'nın tahmininden de fazla idi. Bununla beraber Cafer Paşa, " başımızın yazısı bu imiş" deyip kazaya rıza gösterdi. Düşmana yaklaştıkları zaman dağları, ovaları ve vadileri kaplayan sonu görünmeyen bir düşmanla savaşa tutuşup mağlub olur. Bunun üzerine Eğri'de toplanan harp meclisi, Maximilian üzerine yürünmesine karar verir. Bu karar, özellikle mecliste bulunan Hoca Sa'düddin Efendi'nin teşvik ve tavsiyeleri ile alınır. Nihayet ordu Eğri'den Haç-Ova'ya yürüyüp burada düşmanla karşılaşır. Osmanlı tarihlerinde belirtildiğine göre Avusturya, Macar, İspanya, Papa, Çek, Leh, Floransa ve Erdel kuvvetlerinden mürekkeb olan düşman ordusunun mevcudu 300 bin asker ile 100 toptan meydana geliyordu. Buna karşılık Osmanlı ordusu, bizzat bu seferde bulunan Peçevî'nin ifadesine göre 100 bin kişiden ibarettir. İlk gün Haç-Ova'da ciddi bir netice alınamaz. Bununla beraber Avusturya topçusunun üstün ateş gücü, Osmanlı ordusu üzerinde iyiden iyiye kendisini hissettirir.

İkinci gün seher vakti başlayan savaş, şiddetli düşman taarruzlarıyla top ve tüfek ateşleriyle düşman lehine dönmüş, hatta düşman askeri Otağ-ı Hümâyûn'a yaklaşmıştı. Böylece düşman kuvvetleri, ordunun içine dalıp yağmaya başlamışlardı. Bunlardan bir kısmı hazine sandıkları tarafından gelip muhafazasında olan yeniçeri ve süvarilerin kaçmaları üzerine bayraklarını hazine sandıkları üzerine dikmeye başladılar. Üzerinde Hz. Peygamber'in hırkası olduğu halde yerinden kıpırdamayan ve "*Sancağ-ı Şerif*" yanında durarak bu durumu bizzat gören Sultan III. Mehmed, yanında bulunan Hoca Sa'düddin Efendi'ye:

- "Efendi, şimdiden sonra ne çare etmek gerek?" diye sorunca metanetini kaybetmeyen Hoca Efendi:

---

[8]. Eğri fethi ile ilgili geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 193 - 194; Naimâ, **Tarih,** I, 144 - 152; Hammer, **Tarih**, VII, 212 - 215.

- " Pâdişahım, lâzım olan yerinizde sebat ve ber karar olmaktır, cengin hali budur. Ecdad-ı izâmınız zamanında olan tabur muharebeleri ekser böyle vaki' olmuştur. Mu'cizât-i Muhammed Aleyhisselâm ile İnşaallahu Taala fırsat ve nusret (yardım) ehl-i islâmındır. Hatır-ı şerifinizi hoş tutun" diye hükümdarı teselli ediyordu. Nerdeyse mağlub olunacak ve bütün ümitlerin bitmek üzere olduğu bu hengamede, etrafına ümid ve iman saçan Hoca Sa'düddin Efendi'nin şecaat ve sarsılmaz iradesinin, cengin parlak bir zaferle kazanılmasında büyük payı olmuştu. Onun, Pâdişahı yerinde sebat etmeye teşvik eden sözleri, böyle bir zaferin kazanılmasında en büyük rolü oynamıştı.

Biraz önce belirtildiği gibi, bütün bu olumsuzluklara rağmen Pâdişah yerinde sebat etmekle birlikte orduda da panik havası başlamıştı. Hatta Pâdişah'ın maiyyeti olan *iç oğlanları*ndan bir kısmı eğerli eğersiz atlara binip kaçmışlardı.

Büyük bir başarı elde ettiklerine inanan aç gözlü Avusturya askerlerinin, Arşidük Maximilian'ın yasaklamasına rağmen Türk ordugâhının içine dalıp yağma ve talana başlarlar. Bu durumu gören seyis, aşçı, deveci, katırcı ve karakullukçu gibi savaş eri olmayan hizmetçiler, çadırların içine dağılan düşman üzerine kazma, odun yarması, balta, lobud gibi aletlerle saldırırlar. Düşman arasında bozulma alâmetleri görülüp bir kısmı da haklandıktan sonra "Kâfir kaçtı" avazeleri asker arasında büyük bir ma'nevî coşkunluk meydana getirir. Bundan cesaret alan asker, toparlanıp bütün gücü ile düşmana yüklenir. Avusturya ordusu feci bir hezimete uğrar. 26 Ekim 1596'da kazanılan bu zafer esnasında 50 bin Avusturya askerinin telef olmasından başka, on bin duka altın ile 95 top ele geçirilir.[9]

Haç-Ova meydan muharebesi zaferinin ertesi gününde Pâdişah, bu muzafferiyetin kazanılmasında büyük payı olduğunu iddia eden Cigala-zâde (Çağala-zâde) Sinan Paşa'yı sadarete getirir. Bununla beraber, Çigala-Zâdenin, 40 gün kadar süren sadr-ı a'zamlığı, devletin başına iki büyük gaile çıkarır. Bunlar:

1. Bizzat kendisinin sefere katılmamasını bahane ederek Gazi Giray'ın yerine, muhalefetine rağmen, kardeşi Fetih Giray'ı han nasbettirmek suretiyle iki kardeş arasına nifak sokmak ve böylece Fetih Giray'ın katline sebep olmak.

---

[9]. Haç-Ova zaferi ile ilgili geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 196 - 202; Naimâ, **Tarih,** I, 153 - 164; Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi,** VII, 216 - 219.

2. Savaşın ertesi günü, asker yoklamasının yaptırılmasıdır. Bu yoklama ile o, epey adam idam ettirir. Bilindiği gibi serdarlar, sefere gelmiyenlerin dirliklerini, yanlarında hizmette sebat eden diğer hak sahiplerine verme selâhiyetini haizdirler. Bu yetkisine dayanarak o, otuz bin kişinin de dirliğini keser. Ayrıca herhangi bir sebepten dolayı (ordu dağınık olduğu için yoklamadan haberdar olmamak gibi) firarî durumuna düşmüş olanların mal ve mülklerini müsadere ettirmek. Böyle bir uygulamayı bahane edip fırsat bilen birçok kimse, hasım kabul ettiği insanlardan haksız yere intikam alma imkânına kavuştular. Bu yüzden pek çok kimse memleketinden kaçarak eşkıyalığa başlar.[10] Hatalı ve büyük zararların doğmasına sebep olan hareketleri, onun çok kısa bir zamanda gözden düşmesine sebep olurken, Vâlide Sultan'ın gönderdiği mektubun tesiriyle henüz İstanbul'a varılmadan Çigala-Zâde azlolunarak sadâret vazifesi tekrar Damat İbrahim Paşa'ya tevcih edilir.

6 Cemaziyelevvel 1005 (26 Aralık 1596)'te İstanbul'a dönen Pâdişah, Vâlide Sultan ve devlet erkânı tarafından merasim ile karşılanarak, üç gün üç gece şehir donatılır.

Haç-Ova, Osmanlı tarihinin zaferle neticelenen son büyük meydan muharebesidir. Bununla beraber zaferin nimetlerinden gerektiği gibi istifade edilmemiştir. Pâdişah'ın, acele ile İstanbul'a dönmekte ısrar etmesi, bunun başlıca sebeplerinden biri omuştur. Eğer Budin'de kışlayıp düşmana gözdağı verilseydi uç boyu kaleleri muhakkak teslim olurlardı. Hatta Belgrad'da kışlansa dahi ilkbaharda önemli sonuçlar alınabilecekti. Peçevî, işâret olunan bu bilgileri verdikten sonra " bari ol kış Belgrad'da kışlatmış olsalar ve evvelbaharda azimetimiz Beç'tir deseler Nemçe kâfirleri Eflâk ve Boğdan gibi haraca kesilmek mukarrer idi."[11] diyerek askerî basiretsizlik yüzünden bu zafer ile yetinilip geri dönüldüğünü, bu suretle de düşmana fırsat bağışlanıp yeniden toparlanmasına imkân verildiğini, bir görgü tanığı olarak esef ve elemle anlatır. Halbuki Osmanlı sınır boylarında artık eskisi gibi disiplin yoktu. Avusturyalılar'ın, boş kalan serhadde yine harekâtta bulunacakları muhakkaktı. Nitekim yazları birbiri ardından kaleleri ele geçiren Osmanlılar, kış gelip de ordu yurda dönünce elde ettikleri bu kalelerin çoğunu tekrar elden çıkarıyorlardı. Memlekette iç düzensizliklerin baş göstermesine rağmen Avusturya ile olan mücadele devam ediyordu. 1597 Haziran'ında genç

[10]. Bu muharebede firar edenlerin isimlerini hâvi defter için bk. BOA. Ali Emirî, Mehmed III, nr. 107; M. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed III" **İA.** VII, 538; Peçevî, **Tarih,** II, 204 - 206.

[11]. Peçevî, **Tarih**, II, 202.

ve tecrübesiz serdar Satırcı Mehmed Paşa, Avusturya cephesine gönderildi. Bu arada bir Avusturya ordusu Yanık kale'yi muhasara ederken bir diğeri de Tata (Tatis) kalesini almıştı. Osmanlı ordusu Belgrad ve Budin üzerinden Yanık kaleye yürüyüp kaleyi kurtarırken düşman ordusu kaleyi terk ile esas orduya katılır. Osmanlı ordusu ise bundan sonra önemli bir harekâtta bulunmadan Belgrad kışlağına çekilir. Esas ordunun hudud boylarını boşalttığını gören Avusturyalılar, 1598 Mart'ında bir gece baskını ile ansızın kaleyi tekrar ele geçirirler.

Görüldüğü gibi Eğri ve Haç-Ova muharebeleri sonunda elde edilen zafer, azimli ve planlı bir ciddiyetle devam ettirilmiş olsaydı, ikinci ve belki de başarılı bir Viyana ile sonuçlanabilirdi. Böylece Osmanlı Türk tarihinin kaderine yeni bir istikamet çizilmiş olabilirdi.

2) Varat Seferi

Osmanlı Devleti'ne isyan eden Erdel Voyvodası Sigismond, Tımışvar eyaletinde bazı kaleleri aldığı gibi Tımışvar kalesini de tehdid etmeye başlamıştı. Bu esnada Belgrad'da bulunan Serdâr-ı Ekrem Satırcı Mehmed Paşa'ya bir hatt-ı şerifle Erdel'i alıp asi voyvodayı te'dib etmesi emrolunmuştu. Bunun üzerine Satırcı Mehmed Paşa, İstanbul'dan gelen malzeme ve askeri de alarak 18 Haziran'da Belgrad'dan hareket eden Serdâr-ı Ekrem, Kırım kuvvetlerini beklediği için yavaş yavaş Beçkerek ovasına gelir. Kırım Hanı Gazi Giray kuvvetlerinin gelmesi üzerine harekete geçen Satırcı Mehmed Paşa, Varat üzerine yürür. Ordu, Ekim ayı başlarında Erdel ve Nemçe'nin kilidi addedilen Varat kalesini kuşatır. Fakat kuşatma için gerekli olan ağır toplar getirilmediğinden kale, bütün hücumlara dayanıyordu. Bundan başka işe geç başlanılmış olmasından dolayı da Osmanlı ordusu, yağmur ve fırtınalara maruz kalmıştı. Gerek ağır topların getirilmemiş olması, gerekse yağmurların başlamasından dolayı uzayan ve bir aydan fazla süren muhasaraya rağmen kale düşmez. Bunun üzerine 3 Kasım 1598'de muhasaraya son verilecektir. Varat'ın muhasarası esnasında Arşidük Mathias da 80 bin kişilik bir kuvvetle Budin'i muhasaraya başlamıştı. Bu orduda 40 adet te top vardı.

Bu sıralarda Eflak Voyvodası, "Tuna yalıları muhafızlığı"nda bulunan Bosna Beylerbeyi Hadım Hâfız Ahmed Paşa'ya itaat edeceğini bildirip görüşme talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine 3 bin kişi ile Niğbolu önlerine gelip beklemeye başlayan paşa, hediye arabaları görünümündeki kırmızı çuha örtülü koçulara nazar ederken, hiç umulmayan bir taraftan Eflak Voyvo-

dası'nın 20 bin kişilik ordusunun taarruzuna uğrayıp güçlükle kaçıp canını kurtarmıştır.

Bütün bu muvaffakıyatsizlikler, Satırcı Mehmed Paşa'nın, bu sefer mevsiminde ağır davranması ve Varat muhasarasına yeterli malzeme olmadan başlaması sonucu olmuştu. Budin'den gelen yardım taleblerine rağmen o, Varat muhasarasını kaldırmamıştı.

Bu sırada Budin, düşman hücumlarına kahramanca göğüs geriyor, kale varoşundaki bütün binaların yıkılmasına rağmen gaziler, hurûc hareketleriyle düşmana telefat verdiriyorlardı. Kahramanca yapılan müdafaalar sonucu Avusturyalılar, ne Peşte'yi, ne de Budin'i alabilirler. Böyle bir müdafaa karşısında zayiat veren Alman kuvvetleri, mevsimin geçmesi ve Serdâr'ın emrindeki kuvvetlerin geldiği haberleri üzerine muhasarayı kaldırmak zorunda kalırlar. Böylece iki taraf ta kışın gelmesiyle bir bakıma karşılıklı olarak muhasaraları kaldırmak zorunda kalır.

Zahire azlığı yüzünden türlü sıkıntılar çekilip ancak 8 Aralık 1598'de Belgrad kışlağına gelinebilir. Belgrad'a gelişte toplar batak ve çamurlara saplanmışlardı. Bunların çekilmesinde Kuyucu Murad Paşa ve Sofu Sinan Paşa gibi vezirlerle Haleb Beylerbeyi Mahmud Paşa dahi bilfiil uğraşmışlardı. Bu vezirler, hâdiseyi seyreden Peçevî'ye "Bunu tarihe koyun ve levh-i dile yazup nişanlayın ki, saâdetlû Pâdişahımızın iki veziri ve bir beylerbeyisi boyunduruğa girüp top çekerler. Tûl-i müddet ile (uzun zaman) unudulmasın." derler.[12]

Düşmanın toparlanmasına da imkân veren ve başarısızlıkla sonuçlanan Erdel harekâtı, Satırcı Mehmed Paşa'nın azline sebep olur. Serdar, yolda iken kendisini himaye eden Şeyhülislâm Hoca Sa'düddin Efendi'den de, bu seferi esnasındaki hatalarını ortaya koyan ve kendisini yeren bir mektup alacaktır.[13]

---

[12]. Peçevî, **Tarih,** II, 218.

[13]. Naîmâ'nın nakline göre Hoca Sa'düddin Efendi, Budin muhasarasının tahribatını dile getirip " yetmiş yıldan beri mahrus olan belde-i İslâmiye'nin âb-ı ruyini pâyımal-ı a'da edüp 8 bin hânesinin yıkıldığını, mescid, medrese, ma'bed, muallimhâne, han ve hânelerinin harab olduğunu, ciğerleri yakan bu musibetten gece ve gündüz intibah ehlinin âh u vahlarının tebâh ve serhad ehlinin günleri siyah oldu. Düşmen-i din (din düşmanları) kalelerimizi makarr ve me'va ettiler. Yaz ve kış etrafımızda hâzır ve za'f-ı tedbirimiz ile (Allah saklasın) yok olmamızı bekler oldular" diye devam eden uzunca mektubunda Serdâr'ın bütün hatalarını ve Pâdişah'ın emrine göre hareket etmeyip onu dinlemediğini, bunun sonucunda da İslâm diyarı-

Satırcı Mehmed Paşa'nın yerine Sadr-ı a'zam Damad İbrahim Paşa serdar tayin edilir. Asker, Belgrad'a vardığı zaman Uyvar taraflarına gidilmesine karar verilir. Ordu, Ciğerdelen'de iken Avusturya'nn barış teşebbüsleri olursa da bir anlaşma hâsıl olmaz. Bunun üzerine ordu bölgede bazı akınlarda bulunarak tekrar Belgrad'a döner. İbrahim Paşa'nın gayretleriyle orduda disiplin sağlanmıştı. Irk ve din farkı gözetmeyen Sadr-ı a'zam, reâyâyı himâye ederek bölgede devletin nüfuzunu arttırmıştı. Bundan başka, Drava nehri civarında otuz yıldan beri halkı ta'ciz eden haydutları cezalandırarak burada emniyeti sağlamıştı.[14]

Sadr-ı a'zam İbrahim Paşa, 1600 yılı baharında tekrar sefere çıkıp Kanije üzerine yürür. Bu arada Bobofça kalesi de istirdad (yeniden ele geçirilir) edilir. Ordu kırk günden daha fazla bir süre, Kanije'yi muhasara eder. Etrafı tamamen bataklık olan bu kalenin muhasarasında büyük zorluklar çekilmişti. Hasırlar döşenmek suretiyle kale dibine kadar yollar yapılmıştı. 24 Eylül'de barut depposu yakınına hapsedilmiş bulunan Türk esirler, büyük bir kahramanlık göstererek barut mahzenini ateşe vermişlerdi. Din ve devlet için yapılan bu kahramanca hareket üzerine büyük bir gürültü ile infilak eden barut deposu, buradaki Türk esirlerinin tamamının şehid olmasına sebep olmuştu. Barut deposunun tahribi üzerine müdafiiler teslim olmak zorunda kalırlar. Bundan sonra bir beylerbeyilik haline getirilen Kanije, Tiryaki Hasan Paşa'ya verilir. Damad İbrahim Paşa, 1601 yılı Temmuz ayında yeni bir sefere çıkmak üzere iken serhadde vefat eder. Bu ölüm üzerine sadaret kaymakamı olan Yemişçi Hasan Paşa onun yerine tayin edilir. Yeni sadr-ı a'zam derhal Belgrad'a heraket eder. Ordu henüz Belgrad'a ulaşmamışken İstolni Belgrad'ın, düşman eline geçtiği haberi alınır. Yine bu esnada Arşidük Ferdinand komutasındaki bir ordunun Kanije'yi kuşattığı haberi de alınır.[15]

---

nın mahv u perişan olduğunu yazar. Mektubun tamamı için bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 204 - 208.

[14]. Peçevî, İbrahim Paşa'nın bu faaliyetlerinden bahs ederken şöyle der:"İbrahim Paşa merhum müdârâsı gâlib bir âdem idi. Sahâ ve keremde dahi müsellem idi... Huzuruna her ne asl kâfir gelse ona bir nev' istimâlet verir ve bir gûna müdârâ ederdi. Tamam razi ve şâkir olup ondan sonra giderdi. İşiten akranı kefere dahi elbette ol hevese düşerdi. Ve gâyet nümayışında müşfik ve merhamet ısı idi... " Daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 230 - 231.

[15]. Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 232 - 239.

3) Kanije Müdafaası

Türk tarihinde bir kahramanlık nişanesi, askerî sevk ve idarede bir maharet örneği olan bu müdafaa, Avusturya askerinin hezimeti ile sonuçlanmıştır. Tabii bunda kale komutanı bulunan Tiryaki Hasan Paşa'nın rolünü da unutmamak gerekir.

Tiryaki Hasan Paşa, düşmanda kalede top olmadığı intibaını uyandırır. Hasan Paşa, düşmanın muhasaraya başlamasiyle ilk harp hilesini tatbik etmişti. O, muhasaraya başlayan düşmana tüfek ateşiyle cevap verince düşman kalede top bulunmadığına inanır. Bu hileye kanan düşman, rahatlıkla kaleye yaklaşıp top menziline girer. Bunun üzerine kaledede bulunan 100 kadar topun ateşiyle düşman ateşine karşılık verince Avusturya ordusu, neye uğradığını şaşıracak ve büyük bir telefat verecektir. Böylece öncü kuvvetleri aldatan Hasan Paşa, esas Avusturya ordusu kuşatmaya başladığı vakit, şiddetli bir top ateşi ile buna karşılık vermiş ve böylece düşmanı büyük zayiatlara uğratmıştır. Bundan sonra Hasan Paşa, sık sık hurûc hareketleri yaptırarak düşmanı yıpratır. Bu arada Yemişçi Hasan Paşa'dan yardım istenmiş, ancak İstolni Belgrad'ın önünde de düşmanın bulunması, iki ateş arasında kalınma tehlikesini doğuracağından yardım yapılamamıştır. Tiryaki Hasan Paşa, zaman zaman hileli ve yanlış haberlerle düşman ordugâhını yanıltarak zamanın geçmesini sağlamıştı. Bu esnada kış mevsiminin gelmesi de muhasarayı zorlaştırmaya başlamıştı. Gazilerin kaleden yaptıkları hurûc hareketleri ise düşman ordusunu tamamen perişan ediyordu. Bu hurûclar karşısında bunalmaya başlayan Arşidük Ferdinand, selameti kaçmakta bulacaktır. Bu arada bir daha dönüp gelmişse de zorlukla canını kurtarabilmişti.(18 Kasım 1601).

Naîmâ, Hasan Paşa'nın, düşmanı aldatma hususunda oynadığı büyük hileyi âdeta bir sahne oyunu gibi gözler önüne serer. Biz, konuyu fazla uzatmadan bu hileyi özet olarak vermek istiyoruz. Buna göre Hasan Paşa'nın kendi bendelerinden ve İslâmiyeti kabul edip hidayete erdiklerini söyleyen Kenan ve Handan adlı Macar asıllı iki genç, kaçıp düşman tarafına geçerler. Kaledeki durumu düşmana bildireceklerinden korkulan bu iki gencin kaçışı, kaledekiler üzerinde çok kötü tesir meydana getirir. Bunun üzerine Hasan Paşa, Avusturya ordusundan alınan esirleri sorguya çekerken onlara, göndermiş olduğu iki adamın Arşidük'e sığınıp sığınmadıklarını sorar. Esirler bu soruya olumlu cevap verince Paşa, bu duruma çok kızdığını ve öfkesini bunlardan çıkarmak istercesine bu esirleri cellada teslim eder. Bu arada daha önceden anlaştıkları üzere Kara Ömer Ağa, bu esirleri celladın elinden ala-

rak ben öldürürüm diye tenha bir yere götürür. Orada kendisinin de onlardan olduğunu, daha öncekileri olduğu gibi hayatını tehlikeye atma pahasına kendilerini de kurtaracağını söyleyip onları serbest bırakacaktır. Bu arada kendilerine sığınan iki Macar gencinin özellikle Paşa tarafından gönderildiklerini, onların, kaledekilerin silah ve yiyecek sıkıntısı çektiklerini söylemelerini özellikle tenbih ettiğini, böylece Avusturyalılar'ın hücum etmesini sağlayıp onları yok etmek istediğini söyler. Halbuki böyle bir anda yapılacak bir kuşatma Avusturya ordusunun yok olması demekti. Zira Kanije'ye büyük bir yardım gelmişti. Arşidük'e benden selam söyleyin, bir yanlışlık yapmasın. Zira kalede bir yıl yetecek yiyecek ve silah bulunmaktadır der. Onlara bu şekilde bilgi veren Ömer Ağa, ellerine bir miktar ekmek ve yiyecek verdikten sonra gizlice onları salıverir. Onlar da doğruca gidip durumu ve başlarından geçenleri olduğu gibi krallarına anlatırlar. Bundan sonra Hasan Paşa, özellikle düşmanın eline geçmesini istediği bir mektup yazarak gönderir. Bu mektupta kendilerinin şimdilik yardıma ihtiyaçlarının bulunmadığını, düşmanın durumunu öğrenmek için güya mürted olduklarını (İslâm'dan döndüklerini) anlatan iki gencin kaçmasına göz yumduklarını ve bunların düşmana kaledeki durum hakkında yanlış bilgi vereceklerini, oradan da kendilerine gerekli bilgiyi vereceklerini yazar. Gerek serbest bırakılan esirlerin söyledikleri, gerekse ellerine geçen bu mektuptan dolayı, kaçan Macar gençlerinin casus olduklarına inanan Avusturyalılar, onları öldürüp başlarını Kanije müdafiilerine gösterirler. Bir başka gün de gece yarısı kaleden sevinç sesleri yükselmeye başlar. Düşmanın şaşkınlığı arasında şenlik topları atılır. Bu sırada, sadr-ı a'zama yazılmış bulunan bir mektup daha ele geçer. Bu mektubunda Hasan Paşa, gönderilen yardım ve mühimmatın alındığını bildirmekteydi.[16]

Kanije müzafferiyetini müteakiben, düşman ordugahından 47 top ve 14 bin İtalyan tüfeği ile pek çok harp malzemesi ele geçirilip kaleye taşınır. Kanije müzafferiyeti İstanbul'da büyük bir şenliğin yapılmasına sebep olur. Müdafaada kahramanca çarpışanlar terakkilerle taltif edildiler. Pâdişah, Tiryaki Hasan Paşa'ya vezirlik pâyesi verdiği gibi kendisine üç hil'at, murassa şemşir ve üç tane de müzeyyen at hediye etmiştir. Sultan III. Mehmed Hân, ayrıca gönderdiği şu hatt-ı hümâyûn ile Kanije kahramanlarını kutlamıştı.

"*... Sen ki Kanije beylerbeyisi ihtiyar kulum ve müdebbir vezirim Hasan Paşa'sın. Eylediğin hizmet südde-i ulyaya arzolunup sa'y-ı bî - dirîğin meşkûr ve nâmın nîk nâmân defteri silkinde mestûr olmuştur. Berhurdâr olasın. Sana vezâret verdim ve seninle mahsur olan kullarım ki, muktezây-ı*

[16]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih, I**, 274 - 280.

tertib-i saltanat ile ma'nen oğullarımdır, yüzleri ak ola... Bundan böyle dahi senin sözüne râm olup her ne hizmet teklif edersen edâsına dikkat ve ihtimam üzere olalar. Sana itaat ve inkıyâd üzre oldukları benim rızay-ı hümâyûnuma sebeptir... Cümlenizi Hak Teâlâ Hazretleri'ne ısmarladım." [17]

4) Budin'in Müdafaası

Düşmanın, Kanije muhasarası sırasında İstolni Belgrad kalesi başka bir Avusturya ordusunun eline geçmişti. Ancak Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'nın gayretleriyle kale, Ağustos 1602'de tekrar ele geçirilir. Bu sıralarda Erdel işleri karışmış bulunuyordu. Avusturya'nın hâkimiyetine karşı gelmiş bulunan ve sonradan Osmanlı Devleti tarafından Erdel voyvodalığına getirilen Moses Szekely, Avusturya'nın baskısına karşı Yemişçi Hasan Paşa'dan yardım istemişti.

Bu esnada Arşidük Mathias'ın komutasındaki 80 bin kişilik bir ordunun, Budin'i kuşatma ihtimali vardı. Hasan Paşa, Budin beylerbeyi ve kadısının bütün ikazlarına rağmen Erdel'e gider. Bunun üzerine korumasız kalan Peşte, düşman eline geçer. Düşman, burada zengin fakir, kadın erkek demeden birçok kimseyi esir aldığı gibi bir kısmını da öldürmüştü. Bu durum, henüz yolda bulunan sadr-ı a'zama ulaştırılır. Bu haberi alan sadr-ı a'zam, bölük halkından Poyraz, Öküz Mehmed ve Deli Balta ile iki bin bahadırı Anadolu beylerbeyi Nuh Paşa'nın komutasında önden gönderir. Kendisi de geldiği yoldan geri dönüp dört gün içinde Peşte yakınında karargâh kurar. Burada iken Budin'in kuşatma altına alınmış olduğunu görür. Bu vaziyet karşısında o da Peşte'yi kuşatma altına alır. Osmanlı ordusundaki zahire kıtlığı yüzünden muhasara kaldırılmıştı. Bu esnada Budin'deki Osmanlı askeri bütün gücü ile kaleyi müdafaa ediyor ve zaman zaman gerçekleştirdiği hurûc hareketleriyle düşmana büyük zayiatlar verdiriyordu. Hatta Budin'in eski valilerinden Dev Süleyman Paşa'nın icadı olan ve içleri demir parçaları ile doldurulmuş bulunan patlayabilen fıçılar, düşmana doğru yuvarlanıyordu. Düşmanın içinde patlayan bu bidonlar, Naîmâ'nın ifadesiyle "nice bin kâfiri kırdı." Böylece, düşmanın hareket kabiliyeti engellenmeye çalışılıyordu. Bu engelleme, yağmur mevsimine kadar devam edecektir. Sürekli yağ-

[17]. Naîmâ, **Tarih**, I, 286 - 291.

murlar başlayınca Arşidük Mathias kuşatmayı kaldırıp gitmek zorunda kalır.[18]

Yeni serdar Lala Mehmed Paşa, 1603 yılı sefer mevsimi için hareketle Peşte önlerine ulaşmış iken buradaki hatalı sevk ve idareden dolayı mağlup olmuştu. Bu mağlubiyetin akabinde düşmana büyük bir zayiat verdirilmişse de, bu mağlubiyetin telafisi mümkün olamamıştı. Bundan sonra Osmanlı ordusu, mevsim sonuna kadar Budin önlerinde beklemiş, Peşte'nin kurtarılması için ciddi bir harekât yapılamadan Belgrad'a kışlağa dönmüştür.

b. CELÂLÎ İSYANLARI

Celâlî isyanlarının, ferdî vak'alar olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 1550'li yıllarda görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu isyan hareketleri, aksayan idarî tedbirler yüzünden Sultan III. Mehmed devrine kadar artarak gelmiş ve esas tehlikeli yüzünü de bu dönemde göstermiştir. Anadolu'daki bütün topluluklar için büyük bir tehlike olarak ortaya çıkan bu isyanlardan 1595 - 1640 senelerini ihtiva eden bir Ermeni kaynağı şu şekilde söz eder: "Anadolu'yu bir harabeye çeviren Celâlîler ve ayaklanmalar, bu Pâdişah'ın zamanında zuhûr etti ve bu yüzden memleketi terk edenlerden sağ kalanlarımız o zamanlardan beri gurbet-zedeyiz. Açlık, ölüm, katliam ve yırtıcı hayvanların saldırışı gibi dört musibet birden Erzurum'dan Kars'a ve Erivan'a kadar olan memleketleri istila ederek İstanbul'a kadar yayıldı. Halkı târumar ve perişan etti."[19] Anlaşıldığı kadarı ile bu devirden önceki dönemlerde, bazı eyâletlerin ehil olmayanlara verilmesi, para ayarının bozulmasiyle, ekonomik hayatın sıkıntılı bir hal alması, buna rağmen, devam eden savaşlar yüzünden, devletin vergi talepleri, halkı zor durumlarda bırakıyordu. Öbür taraftan eşkıyalık, ekonomik zorluklar, bazı devlet memurlarının (ehl-i örf) tazyikleriyle halkın toprakla uğraşmayı bırakması (çift bozan reâyâ) ve medreselerde meydana gelen öğrenci yığılmasına karşılık mezunlarına iş imkânlarının sağlanamaması gibi aksaklıklar Celâlîliği körüklemişti.[20]

---

[18]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 246 - 250; Naîmâ, **Tarih**, I, 300 - 304.

[19]. Hrand D. Andreasyan, " Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları" **Tarih Dergisi** (1962 - 1963) XIII / 17 - 18, 27 - 28.

[20]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâlî İsyanları)**, İstanbul 1975, s. 13 - 28.

. Bütün bunların yanında, yıllarca süren İran ve Avusturya savaşlarından dolayı taleb edilen vergiler, reâyâyı bitkin bir hale getirmişti. Çağdaş tarihçiler, Celâlîliğin bu devirde artmasının en önemli sebeplerinden biri olarak Haç-Ova zaferinden sonra sadrıazamlığa getirilen Çagala-zâde Sinan Paşa'nın askerî yoklamasını gösterirler. Bilindiği gibi Çagala-zâde Sinan Paşa, sefer sırasında ordu içinde başgösteren ciddi bir düzensizliği düzeltmek için savaştan sonra çadırının önünde toplanmayacak olan herkesin asker kaçağı sayılacağını ilan eder. Böylece kaçak durumuna düşenler, ilk fırsatta yakalanıp idam edilecekleri gibi mal ve mülkleri de hazineye gelir kaydedilecekti. Bu emir, sadece savaş alanından kaçanları değil, o sıralarda ordudaki irtibatsızlık sebebiyle birliklerinden ayrı düşmüş ve bu yüzden verilen karardan haberleri olmayan askerleri de kapsıyordu. Neticede sadrazamın tımar ve zeâmet sahipleri ile ulûfeli askerden, yoklamada bulunmayan 30 bin kişinin tahsisatını kesmesi, bunları ağır ceza ve idamlara mahkum etmesi, firarî durumuna düşen askerlerin Anadolu'ya can atmalarına sebep olmuştu. Anadolu'ya kaçan bu insanlar, orada zaten kıvamına gelmiş müsait muhitlerde topluluklar meydana getirmiş ve Karayazıcı Abdülhalim gibi, bir süredir oralarda dolaşan isyancı çetelere iltihak etmek suretiyle bunların gücüne yeni bir güç katmış oldular. Peçevî, Çagala-zâde Sinan Paşa'nın düşüncesizliği yüzünden ortaya çıkan bu isyanın sebebini şu ifadelerle dile getirir:

"Ol gaza gününün ertesi, askerin yoklaması lazımdır deyü yoklama ferman etti. Ve bir nice derdmendi kendi huzurunda katl ettirdiğinden gayri 30 bin adamın dirliği kesildi. Ve emvâl (malları) ve erzakları müsâdere olundu. Ve her memlekete firarîlerin kendileri katl, emvâl, erzak, akarât ve emlâkleri müsadere ferman olunmuştur deyü ahkâm-ı şerife göndermekle herkes hasmından intikama, bundan pek bahane bulmamağla nice bigünaha (günahsız) bühtanlar olunup dâr ve diyârlarından dûr (uzak) ve akibet Celâlîlik irtikâb edüp..." [21]

Köylü, kentli, öğrenci ve yönetici olmak üzere toplumda her sınıftan grupların oluşturduğu Celâlî ayaklanmaları, tarihimizin önemli bir kısmını kapsar. Bu yüzden, adı geçen hareketler, basit ve tesadüfî bir toplu davranış olarak görülemezler. Bilindiği gibi sosyal hareketler, geniş bir toplum içindeki tutum, davranış ve sosyal ilişkileri değiştirmek üzere uyumlu çabalara girmiş insanlardan meydana gelen bir gönüllü birlik olarak tanımlanabilir. Sosyologlar, toplumsal bazı hareketlerin mevcud düzeni baştan başa değiş-

[21]. Peçevî, **Tarih,** II, 205; Ayrıca bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 170 - 171; M. Tayyib Gökbilgin, " Cigala-zâde" **İA.** III, 163; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye**, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 257.

tirmeyi hedef aldıklarını düşünerek bunların bir kısmını devrimci toplumsal hareketler, bazılarını da düzenin bazı yanlarını değiştirmeye yönelik olduklarını kabul ederek bunları ıslâhatçı (reformcu) sosyal hareketler kategorisine idhal etmişlerdir. Celâlî ayaklanmalarında bir tarafta Şia ideolojisinin hâkimiyeti, diğer taraftan da reâyâ, çift bozan* ve suhte (öğrenci) ayaklanmalarında ise daha ziyade ıslâhatçı özellikler gözden kaçmamakatadır.[22] Bununla beraber Celâlî ayaklanmalarında bu iki yönden hangisinin ağır bastığı hususu, henüz kesin olarak tesbit edilebilmiş değildir.

Bu devirdeki en önemli isyan, Karayazıcı Abdülhalim'in isyanıdır. Dar anlamda 1592'de başlayan ve 1595'te ülkenin hemen hemen bütün bölgelerine yayılarak bir iç savaş manzarası arzeden Celâlî ayaklanmaları, 1603 yılına kadar ayân ve eşrafın da işe karışmasıyla 1603'ten itibaren *Büyük Kaçkunluğa* dönüşmüştür. İşte Karayazıcı, ölümüne (1602) kadar, birinci safha içinde rol oynamıştı. İkinci safhada ise kardeşi Deli Hasan tarafından yürütülen iç isyanlar devresidir. Bir de sosyal hareketlerin (Celâlî tipi ayaklanmalar) giderek kabuk bağlaması, yayılması ve yönlendirilmesi açısından önemli bir oluşumu belirler.

Sosyal bir patlama gibi görünen Karayazıcı isyanının sebepleri ve bu sebepler üzerine bina edilen farklı görüşler bulunmaktadır. Bu cümleden olarak 1946'da bir Rus araştırmacısı olan A. S. Tveritinova'nın, "Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan İsyanı" adlı bir araştırma yaptığı bilinmektedir. Tveritinova'nın bu çalışması, "Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü" tarafından 1946' da yayınlanmıştır. Mustafa Akdağ'ın da dediği gibi yazar, bu araştırmasını büyük emeklerle yapmıştır. "Fakat bir yandan Osmanlı - Türk tarihini, özellikle sosyal ve ekonomik yönüyle iyi bilemeyişi, öte yandan peşin olarak Batı toplumlarındakinin bir aynısı sanıp *tarihî maddecilik* metoduyla onlarınınkinin tıpkısı kalıba dökmek isteyişi, umulan bir eserin meydana gelmesini engellemiştir."[23]

Bu görüşlerden biri de, olayın sebebinin Devşirmeler ile Sipahîler arasındaki gizli bir çekişme olduğuna işaret edilir. Buna göre hükümet yanlılarının da taraf tutmaları, olayların daha da büyümesine yol açıyordu. Böylece, geçen yarım yüzyıl içinde, giderek ciddileşen sosyal ve ekonomik güç-

---

*. "Çift bozan" vergisi ile ilgili uygulama için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi,** İstanbul 1977, s. 79 - 83.

[22]. Geniş bilgi için bk. Orhan Türkdoğan, "Sosyal Hareketler Olarak Celâlî Ayaklanmaları" **Belleten** (1996) LX / 228, 422.

[23]. Akdağ, **Celâlî İsyanları,** s. 27.

lükler, halkın büyük kesimlerine yansıyarak isyancılara katılmalarına sebep oluyordu. Bu güçlükler, fiilen bu isyanlara katılmayan bir kesimide en azından onları desteklemeye yöneltiyordu. Türklerin, İstanbul'daki devşirmelerin kötü yönetimine karşı öfkeleri yine su yüzüne çıkmıştı. İstanbul'da bu isyanlar, devşirmelerin başlıca silahlı kolu olan yeniçerilerle daha çok Anadolu Türklerinden oluşan sipahîler arasındaki düşmanlık olarak yansıyordu."[24]

Anahatları ile ortaya çıkış sebeplerine temas ettiğimiz Celâlîler hakkında Kâtib Çelebi, Fezleke adlı eserinde geniş bilgiler vermektedir. Bununla beraber biz bu bilgileri, özetlenmiş halde günümüz Türkçesiyle buraya almak istiyoruz. Sultan III. Mehmed zamanında, Avrupa'da devam eden savaşlar yüzünden "Asker-i İslâm"ın vatanlarında ikamet edip ortalığı sükûnete kavuşturamaması, buna karşılık ehl-i örfün bazı kusurları ile haksızlıkları, onbeş yıla yakın devam edecek olan eşkıyalık ve memleketin altını üstüne getirmeye yetecek bir harabiyetin meydana gelmesine sebep olacaktır. Bu yüzden Anadolu'da, bayağı insanlardan meydana gelmiş birçok eşkıya türeyecektir. Etraflarına kendileri gibi olan insanları toplayan ve reislik sevdasında bulunan bu eşkıyalar, çevrelerine topladıkları insanlarla memleketin her bölgesine dağılıp ülkeyi yağmalamaya başlayacaklardır. Bu bilgileri veren Kâtib Çelebi, Celâlî isyanlarında büyük rol oynayan eşkıya reislerinin isimleri, onların memlekette sebep oldukları kötülükleri ve kendileri ile yapılan mücadeleyi, uzun uzadıya anlatır. Bununla beraber biz, sadece onun verdiği isimleri yan yana yazmakla yetinmek istiyoruz. Bunlar: Karayazıcı Abdülhalim, Hüseyin Paşa, Deli Hasan, Kalenderoğlu, Kara Said, Yusuf Paşa ve Tavil adındaki insanlardır.[25]

Daha önce de belirtildiği gibi asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı, 1592' den başlayarak 1602 yılındaki ölümüne kadar Celâlî hareketlerinin içinde önemli ve faal bir rol oynamıştır. Bu şahsın kimliği ve nereli olduğu hakkında tarihçiler arasında görüş farkları bulunmaktadır. Bu sebeple bazı tarihçiler onun Urfa dahilinde Kılıçlı aşireti efradından Ali adlı birinin oğlu olduğunu, bazı tarihçiler de onun, Çorum'dan birinin oğlu olduğunu belirtmektedirler.[26]

Anadolu'da, yer yer Celâlî karışıklıkları başladığı zaman, Karayazıcı bir devlet görevinde bulunuyordu. Bu görevinden Malatya'ya gelen

---

[24]. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, s. 257.

[25]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, İstanbul 1286, I, 289 - 295.

[26]. Karayazıcının kimliği ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Akdağ, "Karayazıcı" **İA.** VI, 339 - 343.

Abdülhalim, il erleri (bir çeşit milis kuvveti) teşkilâtının başına ağa olarak getirilir. Bundan sonra etrafında pek çok adam toplanır. Başında bulunduğu teşkilât ile Celâlîler üzerine gismesi gerekirken birden bire devlete isyan ettiği görülür. Muhtemelen bir haksızlığa uğramış olan Karayazıcı'nın etrafında kısa zamanda 20 bin kişilik bir kuvvet toplanır. Karayazıcı, üzerine gönderilen mahallî kuvvetleri mağlub edince Anadolu'da büyük bir şöhret kazanır. Bir müddet sonra Urfa'yı zapt eden Karayazıcı, hükümdarlığını ilan edip (Halim Şah Muzaffer Bâdâ) ibâresini hâvi tuğralı fermanları etrafa göndermeye başlar.[27] Bundan sonra da şehir ve kasabalardan zorla para (salma) toplamaya başlar. Bu arada Konya'da, devlete karşı ayaklanmış olan sâbık eşkıya müfettişi Hüseyin Paşa ile birleşir. İsyan böyle bir boyut kazanınca devlet, bunların üzerine Vezir Mehmed Paşa'yı gönderir. Mehmed Paşa Urfa'yı kuşatınca Karayazıcı Sivas taraflarına firar eder. Burada da halka büyük eziyetler yapan âsilerin lideri, burada da kalmayı tehlikeli görünce Göksun taraflarına kaçar. Sokulluzâde Hasan Paşa, burada da tutunamayan Karayazıcı'nın peşine düşer. Bu takib üzerine Celâlîler, mağlub ve perişan olarak dağılırlar. Karayazıcı, 1602'de Canik dağlarında ölür.[28] Yerine geçen kardeşi Deli Hasan, Şahverdi, Yularkıstı ile Tavil adlarındaki eşkıya liderleri ve adamları ile birleşerek kuvvetini artırır. Sokulluzâde Hasan Paşa, bu kuvvetler karşısında çaresiz kalarak Tokat'a çekilir. Fakat onlar Sokulluzâde Hasan Paşa'yı muhasara edip ölümüne sebep olurlar. Deli Hasan'ın isyanı kendisine Bosna beylerbeyliği ve kapıkulu süvariliği verilerek söndürülmeye çalışılır. Ancak Deli Hasan gittiği yerlerde de adam öldürme

---

[27]. Naîmâ, Karayazıcı'nın, Hacı İbrahim Paşa ile yaptığı muharebede kendisine sadakat göstermiş olan Kayseri'li Mehmed isminde birinin, bütün vergilerden muaf olduğuna dair 1009 (1600) tarihli bir hükmünü aşağıdaki şekilde vermektedir:

"Kayseriye sâkinlerinden işbu hâmil-i hükm-i şerif Mehmed nâm kimesne, Osmaniyan tarafından bi-inâyetillah-i teâlâ münhezim olan serdar Hacı İbrahim Paşa muharebesinde bu cânibe kemâl-i ihlasla itaat etmeke cemîî tekâlif ve rüsûmdan mutlak muâf eyledim ve eline bu hükm-i hümâyûnu verdim ve buyurdum ki, dest-i Osmaniyan bu taraflardan bi'l-külliye munkatı' ve saltanat bilâ niza' bana mukarrer ve mukadder oldukta tarafımdan tayin olunan emr ve hüküm mûcibince mezbûrı muâf ve müsellem tutup rüsûm ve tekâliften bir nesne teklif etmeyeler. Her kim bu hükme itaat etmez ise cezası verilür ve bu hükm-i şerifi elinde ibka edüp mazmun-ı hümâyûnu ile amel eyleyeler; şöyle bileler. Hurrire fi evâsıt-ı Rebiülevvel sene tis'a ve elf (1009). **Naîma,** Tarih, I, 246 - 247; Ayrıca bk. Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 100 - 102.

[28]. Geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 252 - 254; Selânikî, **Tarih,** II, 863; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr,** III, 602 - 603; Hammer, **Tarih,** VII, 246 - 247; Akdağ, **Celâlî İsyanları,** s. 376 - 389.

ve zulme devam edince idam edilir.[29] Deli Hasan'ın öldürülmesinden sonra da Anadolu'da isyanlar devam eder. Karakaş, Tavil ve Yularkıstı gibi yeni Celâlî şefleri etrafı yağmalayıp insanları öldürmekten geri kalmazlar.

c. SİPAHÎ HAREKETİ

1603 senesinin ilk günlerinde İstanbul'da "Zorba İsyanı" da denilen bir sipahî hareketi meydana gelir. Bu hareketin, görünüşteki en önemli sebebi, Anadolu halkının, isyanlar yüzünden maruz kaldığı zor duruma bir çare bulma çaba ve tepkisi idi. İsyan hareketlerinden derin bir endişe duyan bazı kimselerle, Sadr-ı a'zam Yemişçi Hasan Paşa'nın, yaptığı bir takım aziller sebebiyle düşmanlıklarını kazandığı görevliler, açıkça memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başladılar. Sadr-ı a'zam Yemişçi Hasan Paşa'nın vaktiyle Şeyhülislâmlıktan azlettirmiş olduğu Sun'ullah Efendi bu hâdisede önemli rol oynamıştı. Sun'ullah Efendi'nin, çoğunluğu Türk menşeli olan sipahîlere güvenerek bu hareketi başlattığı rivayet edilir. Osmanlı kaynaklarına göre Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi ile bir kısım ulema ve devlet ricâli bu hareketin teşvikçisi olarak görünmektedirler. Bunlar, memnuniyetsizliklerini açıkca belirttiklerinde saltanat makamı taleplerini sormuştu. Bu taleplerinden, bazıları kabul edilerek Sun'ullah Efendi Şeyhülislâmlığa, Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi de Anadolu kadıaskerliklerine getirilmişlerdi. Bunlar bu kadarla iktifa etmeyip Pâdişah'tan "*Ayak Divanı*" tertibini istemişler ve burada Anadolu'daki isyandan, kötü idareden bahseden bir arzuhali Sultan'a arzetmişlerdi. Ayak Divanı'nda, hareketin elebaşıları söz alarak:

"*Anadolu, Celâlîlerden inim inim inliyor, Erzurum eyâleti Köse Sefer Paşa'nın sekbanları ve levendleri elinde ve Sivas eyâleti Alaca Atlu demekle ma'ruf Ahmed Paşa hükmünde ve Karaman eyâleti Deli Hasan ve Merzifon ve Kastamonu ve Kangırı (Çankırı) sancakları Tavil ve Kara Said zaptında olup, bunun gibi Celâlîler dünyayı tuttu.*" diye şikâyette bulundular.[30] Bu sıralarda serhadde bulunan Yemişçi Hasan Paşa, İstanbul'daki sipahî hâreketini haber alır almaz Belgrad'dan hareket edip 7 Şubat gecesi aniden ve gizlice İstanbul'a gelir. Sadr-ı a'zam'ın gelişini haber alan hareketin elebaşıları, hâdisenin teşvikçisi olan Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'den onun idamı hak-

---

[29]. Peçevî, **Tarih,** II, 270 - 271; Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** İstanbul 1989, X, 410.

[30]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, I, 307 - 308.

kında fetva alırlar. Ulemâdan da bazılarına imzalatılan bu fetva, Pâdişah'a da tasdik ettirilmek istenmişti. Haklı olarak bunu reddeden Sultan III. Mehmed, devlet otoritesini haleldâr eden bu hareketin, zapt-u rapta alınması tedbirlerine başvurur. Bunun için Sadr-ı a'zam'ın eline bir ferman vererek Sun'ullah Efendi'yi azletmiştir.

Bu gelişmelerden sonra Yemişçi Hasan Paşa, Yeniçeri Ocağı'na gelerek geceleyin vezir, şeyh, ulemâ ve askerî erkâna mektuplar yazarak onları sabah namazında Süleymaniye Câmii'nde toplanmaya çağırır. O, sabah namazından sonra davete icabet edenlerin huzurunda Pâdişah'ın fermanını okutur. Bunda, yeniçerilerden hoşnudiyet bildiriliyor ve "Vezir-i a'zama muîn olunup zorba eşkıyâsının haklarından gelinmeye imdâd ve ikdâm eylemeleri" emrediliyordu. Böylece, sipahîlerle yeniçerilerin araları açılarak düşmanlık başlamış olur. Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin azlini temin etmiş bulunan Sadr-ı a'zam, sipahîlere karşı yeniçerileri tahrik eder. Bu tahrik sonucunda yeniçeriler, Kurşunlu Han'da sipahîleri kıstırarak katlederler. Yemişçi Hasan Paşa bu tehlikeli durumdan kendini kurtardı ise de kısa bir müddet sonra azledilerek katlolunur (Ekim 1603).[31]

d. TEBRİZ'İN ELDEN ÇIKIŞI

Osmanlı Devleti, İstanbul'da sipahî, Anadolu'da da Celâlî hareketleri ile Avrupa tarafından desteklenen Avustura ve müttefiklerinin vücud verdiği gâilelerle uğraşırken, böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen İran da işe karışır. Bu gâye ile o, döneminde, dünyanın en büyük askerî gücüne sahip olan Osmanlı Devleti'ni dize getirmek, veya hiç olmazsa yirmi sene kadar önce kaybettiği yerleri tekrar almak için faaliyete geçer. Böyle bir emele kavuşabilmek için o, Avrupa devletleriyle ittifak yollarını araştırır. Bayatlı Hüseyin Ali Bey adındaki İran elçisi, Avrupa devletleri nezdinde teşebbüslerde bulunarak onları Osmanlılar'a karşı ittifaka dâvet eder. Osmanlı tazyikinden derin bir şekilde sarsılmış bulunan Avrupa devletleri, bu teklifi büyük bir harareret ve iştiyakla karşıladılar. İran elçisinin, Avrupa devletleri nezdindeki bu seyahatları esnasında kendisine, İngiltere Kraliçesi I. Elisabeth'in sefiri, Sir Antony Sherley refakat ediyordu. Bu teşebbüsü ile İran, Papalık, Almanya, Venedik, İngiltere, İskoça, İspanya, Lehistan ve hatta Fransa ile anlaşarak

[31]. Bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 312 - 337; Orhan F. Köprülü, " Hasan Paşa Yemişçi" **İA.** V / I, 333.

büyük bir Şark - Garp ittifakı kurdular. Bu ittifak sayesinde Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak niyetinde idiler.

Şah, Avrupa'ya karşı taahhüdünü yerine getirmek, Osmanlı Devleti'nin dahilî ve haricî gailelerle meşgul olmasından istifade edip toprak kazanmak istiyordu. İran'da, Safevî hânedanından "Büyük" lakabı ile tanınan I. Abbas, ülkedeki karışıklıklara son verip kayıpları telafi etmek üzere faaliyetlere girişir. O, doğuda Herat, Meşhed ve Merv gibi önemli şehirleri aldıktan sonra gözlerini batıya dikmişti. Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak için batı devletleri ile dostâne ittifaklar kurmuştu. Bu arada İran'da yepyeni bir askerî teşkilât kuran I. Abbas, ateşli silahlar bakımından zayıf olan birliklerini de takviye etmeye çalışıyordu.. O, maaşları devlet tarafından temin edilen bu yeni birliklere Türkçe "*Tüfenkçi*" adını vermiştir. Osmanlı Kapıkulu askerini takliden kurulan bu tüfenkçileri, Gürcü ve Ermeniler'den esir alınarak Müslüman edilen askerler teşkil ediyordu.[32]

Bütün bu faaliyetler yanında Şah Abbas, sınır boylarında tahriklerden de geri kalmıyordu. Osmanlı Devleti ise, batıda Avusturya ile şiddetli bir mücadele verirken Anadolu'da da varlığını ve büyüklüğünü muhafaza etmeye çalışıyordu. İşte tam bu sıralarda sınır beylerinden Gazi Bey, Tebriz Beylerbeyi Zincirkıran Ali Bey ile bozuşarak hâdise çıkarmış ve Şah Abbas'a sığınmıştı. Osmanlılar'ın, haricî ve dahilî gailelerle uğraştığı bir sırada, bunu fırsat bilen Şah Abbas, bu sığınmayı bir harp sebebi sayacak ve Gazi Bey'e tac, kılıç ve kemer göndermek suretiyle, buranın kendi ülkesi olduğunu resmen iddia etmiş oluyordu. O sıralarda Tebriz Beylerbeyi olan Zincirkıran Ali Paşa, Erivan ve Nahcivan'daki Osmanlı kuvvetlerini de alarak, Karnıyarık kalesine sığınmış olan Gazi Bey'i kuşatır. Zincirkıran Ali Paşa'ya karşı koyamayacağını anlayan Gazi Bey, kaçıp Şah Abbas'a sığınır. Ali Paşa ise kaleyi yeniden teslim alıp Tebriz'e doğru yola çıkar.

Ali Paşa'nın, Karnıyarık kalesinde bulunmasını fırsat bilen Şah Abbas, Tebriz'i işgal eder. Şehirdeki Şiî halk, Sünnîlere büyük eziyetler etmeye başlar. Zaten şehirde çok az miktarda bırakılmış olan Osmanlı askeri de kaleye sığınmak zorunda kalmıştı. Bu esnada Zincirkıran Ali Paşa da Revan ve Nahcivan askerlerini yerlerine göndermişti. Tebriz'in kuzeyindeki Sofiyân mevkiine gelirken, Şah Abbas'ın kuvvetlerinin üzerine geldiği haberini alır. O, emrindeki askerin mâneviyatını bozmamak için bu haberi gizli tutar. Safevî öncüleri Paşa'nın kuvvetlerine âni bir baskın yaparak toplarını kullanmasına fırsat vermezler. Arkadan gelen Şah'ın kuvvetleri de gögüs göğüse yapılan bu kanlı muharebeye katılırlar. Düşmanın, çok büyük olan

[32]. Cl. Huart, "Abbas I " **İA.** I, 9.

sayı üstünlüğüne rağmen büyük bir kahramanlık örneği gösteren Osmanlı kuvvetleri, mağlub olurlar. Bu muharebede Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa, o kadar büyük kahramanlıklar göstermiştir ki, İran Şahı bile ona karşı olan takdirini gizleyememiştir. Bu mağlubiyet üzerine Tebriz müdafiileri fazla mukavemet edemeyip "*emân*" ile teslim olurlar. Fakat Şah, emân şartlarına riayet etmemiş, erkeklerin kimisini esir, kimisini de şehid ettirmiştir. Naîmâ, onun ahdine riayet etmeyişini şu ifadelerle nakleder:"*Ol bed-ahd u bî emân bunlara kilâb -ı revafizi iğra idüb ehl ve ayallerin esir ve talan ve mal u menalların yağma ve talan kılub...*" Böylece buradaki 18 yıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuş olur. Bundan sonra Nahcivan ile Erivan da peşpeşe elden çıkarlar.[33]

Osmanlılar'ın, Tebriz'deki hâkimiyetleri esnasında meydana getirdikleri hoşgörü ve sağladıkları güven, şehrin, İran'lıların eline geçmesi ile birlikte ortadan kalkacaktır. Bu dönemi özetleyerek veren Minorsky'nin ifadeleri, hem meydana gelen olaylara, hem de Osmanlılar ile İranlılar arasındaki anlayış farklarına açıklık getireceği için olduğu gibi buraya alıyoruz:

"*1603'ün başlangıcındaki sipahî karışıklıkları, Sultan Mehmed III. in iktidarsızlığını gösterdi. Sonbaharda Şah Abbas, ansızın İsfahan'ı terkedip 12 gün sonra Tebriz'e girdi. Ali Paşa, Hacci Harami mevkiinde mağlub edildi, neden sonra iç kale alındı. Şah Abbas, mağluplara oldukça âlicenab davrandı (Bununla beraber, krş. Tebriz'de bulunan Tectander'in şehâdeti). Fakat Şiî taassubunun yeniden canlanması ile, Tebriz ahâlisi, şehir ve havalisinde 20 yıllık Osmanlı işgali esnasında, aralarında teessüs etmiş olan akrabalık ve izdivaclara bakmaksızın Türkleri öldürdüler. Abbas, şehir ahâlisini Türk hâkimiyetinin izlerini kaybettirmeye dâvet etti ve "bir kaç gün içinde iç kalenin ve keza onların ev, inşaat, mesken, kervansaray, dükkân, hamam vs.nin hiç bir izini bırakmadılar.*"[34]

Feth ettikleri şehirlerin mabed, mesken, ve halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik eserlere dokunmayan Osmanlılar, insanların inanç, ibadet, örf ve geleneklerine de müdahelede bulunmuyorlardı. Buna karşılık aynı dinden ve fakat ayrı bir mezhebten olduklarını söyleyen Şiîler, Osmanlı'ya ait ne kadar iz varsa tamamının ortadan kaldırılması için var güçleri ile gayret sarfediyorlardı. Kaldı ki Sünnî olan Osmanlılar, buradaki insanlarla evlilikler suretiyle akrabalık bağları da kurmuşlardı.

---

[33]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 340 - 348; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l- Ahbâr,** III, 613 - 614.

[34]. V. Minorsky, "Tebriz" **İA.** XII / I, 90.

e. III. MEHMED'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

Tarihlerde "Eğri Fâtihi" diye de anılan Sultan III. Mehmed Han, 1012 senesinin 16 Receb'ini 17'ye bağlayan Pazar gecesi (20 - 21 Aralık 1603) vefat eder. Bu sıralarda, Yemişçi Hasan Paşa'nın yerine sadâret makamına getirilen Mısır Beylerbeyi Malkoç Ali Paşa, henüz İstanbul'a ulaşamayıp yolda bulunuyordu. Sultan III. Mehmed, 9 seneye yakın bir saltanattan sonra 38 yaşlarında iken füc'eten (aniden)[*] vefat eder. Namazı, Şeyhülislâm Ebu'l-Meyâmin Mustafa Efendi tarafından "*Er kişi niyyetine*" denilerek kıldırılan cenaze, Ayasofya'da, II. Selim türbesinin yanındaki türbeye defn edilir. Bu ani ölümün, Anadolu'daki Celâlî isyanları, İran savaşlarının sürüp gitmesi ve bir şeyhin telkinleriyle oğlu Şehzâde Mahmud'u ölüme göndermesinin verdiği üzüntüden kaynaklandığı belirtilir. Rivayete göre vefatından 56 gün önce saraya dönerken bir "meczûb-ı ilahî", "56 gün sonra bir hadise-i azîme (büyük bir olay) zuhûr ediyor, gâfil olma Pâdişahım, diye bağırmıştı. Bu feryada, Pâdişah ile yanında bulunanlar hayret etmişlerdi.

Osmanlı kaynaklarında, Sultan Mehmed Han, "halîm, selîm, kerîm, edîb ve vakur" gibi sıfatları taşıyan bir hükümdar olarak tanıtılır. İslâm Dini'nin emir ve hükümlerine içten bir sadakatla bağlı idi. Beş vakit namazda cemaata devam ettiği gibi, ne zaman Hz. Peygamberin ismi anılsa ayağa kalkardı. Bütün Osmanlı Pâdişahları gibi dindardı. Kuvvetli bir tahsil görmüştü. Hilâfet ve saltanat makamlarının gerektirdiği sorumluluklarını bilen, vazifesinin ağırlığını müdrik bir hümüdardı. Birçok Osmanlı hükümdarı gibi şâirdi. Şiirlerinde "*Adlî*" mahlasını kullanırdı.[35] Şiirleri son derece samimi, sade bir dille yazılmış olup, rikkat ve hassasiyetini gösteren ibârelerle doludur. Aşağıda nakledeceğimiz mısralar, onun düşünce ve anlayışını olduğu gibi yansıtmaktadır:

"Yokdurur zulme rızamız adle biz mâilleriz
Gözleriz Hakk'ın rızasın, emrinde kaailleriz
Ârifiz âyine-i âlem nümâdır gönlümüz
Rüzgârın cünbüşünden sanmayın gâfilleriz."

---

[*]. Muhtemelen kalp krizi. A.D. Alderson, bu ölümü deprasyon olarak gösterir. **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, trc. Şefaettin Severcan, İstanbul 1998, s. 173.

[35]. Sultan III. Mehmed'in ölümü ve evsafı hakkında daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih** I, 365 - 366; Peçevî, **Tarih**, II, 280; Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr**, III, 615; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 69.

Bu şiiriyle Pâdişah, zulme rızası bulunmadığını, adâlete mâil olduğunu, daima Allah'ın rızasını gözetip O'nun emrine kaail olduğunu ifade etmektedir.

Sultan III. Mehmed Han, tab'an zayıf iradeli ve validesi Safiye Sultan'ın tesirinde kalan biri olarak da gösterilmektedir. Bununla beraber, kendisine yapılan haklı şikâyetleri nazar-ı itibara alan ve bu konuda ne yapılması gerekiyorsa onu yapmaktan çekinmeyen bir kimsedir.

Vefatı esnasında devlet, dünyanın en büyük devleti olarak biliniyor, dış siyasette benzeri görülmemiş kara ve deniz kuvvetleriyle ağırlığını hissettiriyordu. Devletin, Avrupa'da, Anadolu'da ve İran'da üç ayrı kuvvetle aynı zamanda savaşması, onun güç ve kudretini göstermeye yeterli bir delildir. Dönemin Osmanlı donanması, Akdeniz'de hâkimiyeti elinde bulundurduğu gibi, Karadeniz de bütün Avrupa gemilerine kapalı bulunuyordu. Bütün gayretlerine rağmen batı'daki "*Kutsal İttifak*", Osmanlı'yı Avrupa'dan atma gâye ve emeline nâil olamamıştı. Papa'nın teşvikleriyle Osmanlı idaresinden ayrılma sevdasına düşen Erdel, Boğdan ve Eflak beyleri, ahalinin de baskılarıyla tekrar Osmanlı kudret ve adâletine râm olmuşlardı.

Sultan III. Mehmed'in dokuz seneye yakın devam eden saltanat dönemi, her bakımdan "büyük" sıfatı ile anabileceğimiz şahsiyetlere tanıklık etmiş olan bir devirdir. Bunlardan sadece bir kaçının ismi, dönemin idarî, siyasî, askerî ve kültürel sahadaki büyüklüğünü göstermeye yetecektir. Nitekim asker ve bestekâr olarak II. Gazi Giray Han, tarihçi ve devlet adamı olarak Şeyhülislâm Hoca Sa'düddin Efendi, şair ve devlet adamı olarak müstakbel Şeyhülislâm Yahya Efendi, asker olarak Sadr-ı a'zam Sokulluzâde Lala Mehmed Paşa ile Tiryaki Hasan Paşa ve onun Kethüdası olan İskender Paşa, denizci olarak Murad Reis, mimar olarak Mehmed Ağa, bestekâr olarak Zâkirî Hasan Efendi, şair olarak Bâkî, Nev'î, Rûhî ve Nef'î, tarihçi olarak Gelibolu'lu Mustafa Âlî, Selânikî ve genç Peçevî'dir. Bu şahsiyetlerin bir kısmı III. Mehmed devrinin tamamını, bir kısmı, ilk yıllarını yaşamış, bir kısmı da ilk şöhretini bu çağda yapmıştı.[36] Osmanlı kaynaklarından yararlanarak III. Mehmed döneminin, idarî, askerî ve kültürel faaliyetlerini değerlendiren Hammer, aynı zamanda, dönemin önemli şahsiyetlerinden de söz ederek onların devlet yönetimindeki etkinliklerini anlatır. Bu bakımdan o. 1008 (1599 - 1600) senesi olaylarından bahsederken aşağıdaki ifadeleri kullanmaktan kendini alamaz:

---

[36]. Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi,** İstanbul 1977, V, 72 - 73.

"1008 sene-i hicriyesi, yalnız Kanije fethi ve Anadolu'da isyan hudûsu (isyan çıkması) ile değil, müellefât-ı Osmaniyeye şeref veren (Osmanlı yazı hayatına şeref veren) en büyük erbâb-ı dehanın (deha sahibi) ölümü ile de dikkat çeker. Bunlardan biri Hoca Sa'düddin'dir. Yirmibeş yıl şehzâdeler ile Pâdişahın hocalığını yapmış, III. Murad ile III. Mehmed'in müftülük ve müşavirliği görevlerinde bulunmuş, devletin birçok önemli işlerinde aydın ve yerinde görüşleri ile hizmet etmiş olan Hoca Sa'düddin, Haç-Ova Meydan muharebesindeki sebat ve teşviki ile, tarihî bir hizmet ifa eylemiştir. Bu zat, devletin kuruluşundan Yavuz Sultan Selim'in vefatına kadar olan dönemleri içine alan bir "*Osmanlı Devleti Tarihi* "ni (**Tâcu't-Tevârih**) yazmıştır. 12 Rebiülevvel 1008 (2 Ekim 1599) tarihinde yani Hz. Peygamber'in doğumu günü münasebetiyle tertiplenen Mevlid'e katılmak gâyesiyle Ayasofya Câmii'ne gitmek için abdest alırken aniden vefat etmiştir.

"Ondan altı ay sonra 23 Ramazan 1008 (7 Nisan 1600) de Şair Bâkî vefat etmiştir. Bâkî, üç defa Rumeli Kadıaskerliği'nde bulunmasına rağmen Sa'düddin'in vefatından sonra dahi müftülük (Şeyhülislâmlık) makamına çıkamamıştır. Bu görev, Sun'ullah Efendi'ye verilmişti. Bâkî'nin ölümünü gören yıl, daha az değerli olan altı başka şâirin de hayata gözlerini kapadığına şâhid olmuştur ki, bunlar: Süheylî, Arifî, Basirî, İlmî, Valihî ve III. Mehmed döneminin Şehnâmecisi olan Ta'likçizâde gibi kimselerdir. Osmanlı şiir ve fikir hayatı için bu yılda kaybedilen değerlerin yanında tarihçi ve edebiyatçı olarak büyük bir insanı daha hatırlamak gerekiyor. Bu da Gelibolu'lu Mustafa Âlî'dir. O, Osmanlı fikir tarihinde en büyük tarihçilerden biri olup, görüşlerinin bağımsızlığı ve samimiliği bakımından en ön planda gelmektedir..."[37]

[37]. Geniş bilgi için bk. Hammer, **Tarih,** VII, 248 - 249; ayrıca bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 367 - 373.

SULTAN I. AHMED

Osmanlı Pâdişahı III. Mehmed'in, Handan Sultan'dan doğma oğlu olup babasının şehzâdeliğinde Manisa'da Nisan 1590 (Cemaziyelâhir 998)'da dünyaya gelmiştir.[1] Sultan Ahmed, 22 Aralık 1603 (18 Receb 1012) ' de tahta cülûs ettiği zaman 14 yaşında idi. Cülûsuna "*Bahtî*" ve "*Hayru's-selâtîn*" ifadeleri tarih olarak düşürülmüştür.[2]1012 senesine ait bir belge (ariza) de belirtildiğine göre, Padişah cülûslarında Ayasofya yakınında bulunan Şeyh Sinan Erdebilî zaviyesine atiyye verilmesi bir gelenek haline gelmiş. Bu geleneğe göre Sultan I. Ahmed'in cülûsü münasebetiyle bu atiyyenin verilmesi arzedilmektedir. Bunun üzerine adı geçen zaviyeye atiyye olarak 15 altın verilmiştir.[3]

Sultan III. Mehmed'in vefatından sonra sadâret kaymakamı bulunan Kasım Paşa, Sabah Namazı'nı kıldıktan sonra Divân-ı Hümâyûn toplantısını açacağı sırada Kapıcılar Kethüdası Hüseyin Ağa, atlas torbaya konmuş bir hatt-ı hümâyûnu kendisine teslim eder. Bu hatta şunlar yazılıydı: "Sen ki, Kasım Paşasın, babam, Allah emriyle vefat eyledi ve ben taht-ı saltanata cülûs eyledim. Şehri muhkem zapt eyleyesin, bir fesad olursa senin başını keserim." Pâdişah'ın, değil vefatından, rahatsızlığından bile haberdar olmayan Kasım Paşa, hayretler içinde kalıp, nasıl bir karar vereceğini bilememiş, işin aslını anlamak için Dârussaâde Ağası'na bir tezkire yazıp "kendisine bir hatt-ı şerif getirdiklerini, bunun aslını bilemediğini, bundan maksadın bir imtihan mı yoksa başka bir şey mi olduğunu" sorarak şüphesinin giderilme-

---

[1]. Sultan Ahmed'in doğum tarihi ile ilgili farklı günler verilmektedir. Buna göre doğumu 22 Cemaziyelâhir (18 Nisan) olarak verildiği gibi bundan on gün eksik olarak 12 Cemaziyelahir olarak da verilmektedir. Keza yıl olarak da doğumu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bununla beraber "Hakan-ı Rûm" ifadesi, onun doğumu için tarih düşürülmüştür. Bilgi için bk. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** İstanbul 1308, I, 15; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme,** İstanbul 1314, I, 212; Müneccimbaşı. **Sahâifu'l-Ahbâr**, III, 617; M. Cavid Baysun, " Ahmed I " **İA**. I, 161.

[2]. Peçevî, **Tarih,** II, 272; Naîmâ, **Tarih,** I, 373; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I. 212.

[3] BOA. Ali Emirî, I. Ahmed, nr. 6.

sini istemiştir. Bunun üzerine huzura götürülen Paşa, yeni Pâdişah'ın tâhtta oturduğunu görünce işin aslını ve III. Mehmed'in vefatı üzerine oğlunun tahta geçmiş olduğunu öğrenir. Paşa, Sultan Ahmed'e karşı yerine getirilmesi gereken merasimi icra ettikten sonra derhal dışarı çıkarak bütün devlet ricâlini saraya dâvet eder. Herkes toplanınca saltanat tahtı dışarıya çıkarılır. Sultan tahta cülûs buyurduktan sonra şeyhülislâm, vezirler, ileri gelen devlet erkânı ve halk, "usûl-i Osmanî üzre" yeni Pâdişah'a "bey'at" ederler. Bu bey'at merasiminden sonra Pâdişah, gelişinde olduğu gibi yine etrafına selâm vererek Harem'e çekilir. Bundan sonra Sultan Mehmed'in cenazesi Bâbüssaâde önüne çıkarılır. Matem alâmeti olarak siyah şemleler (siyah tülbent) sarınan yeni Pâdişah, vüzera ve ümerâ da hazır bulunduğu halde şeyhülislâmın imâmeti ile babasının Cenaze Namazı'nı kılar. Namazdan sonra Sultan III. Mehmed'in cenazesi, babasının Ayasofya'daki türbesinin yanında hazırlanan kabre defnedilir. Cenazenin defninden hemen sonra ihtiyaç içinde bulunan fakirler ile kimsesizlere yemekle birlikte ihsanlarda bulunulur. Bundan başka merhumun ruhu için hatimler indirilir. Daha sonra Sultan III. Mehmed'in kabri üzerine türbe yapılacaktır.[4]

Nazik, hamiyetli, duygulu ve san'atkâr bir çocuk olan Ahmed, babasının erken ve ani ölümü ile Osmanlı tahtına geçip oturdu. Bu cülûsla da nisbeten sâkin bir devre başlamış olacaktır.

Genç, samimi, imanlı, muttakî ve hayır yapmayı seven bir hükümdardı. Sicill-i Osmanî'de " Melekiyü'l-hisâl bir şehriyâr olmalarından, ulemâ, sulehâ (sâlih, iyi kimseler) ve hususan sâdât-ı kirâma mun'im ve muhsin, fukara ve duafâya (fakir ve zayıflar) muîn ve zahîr (yardımcı), kerîm, âkil, muttakî, hayra mâil (hayır yapmayı seven, isteyen) ve hüsn-i hulk (güzel ahlâk) sahibi" olarak vasıflandırılan Sultan I. Ahmed'in[5] saltanat yıllarının talihi, tahtının etrafında, ta dedesi zamanından beri sürüklenegelen Macar ve İran muharebelerini sonuçlandıracak değerli devlet adamlarını bulmuş olmasıdır.

Sultan Ahmed'in dindarlığı, hayır severliği, şefkati, hoşgörüsü ve insanlara karşı olan merhameti, Müslüman olsun veya olmasın devletin bütün tebeasını (vatandaşını) kucaklıyordu. Nitekim 1595 - 1640 yıllarını kapsayan Kemahlı Râhib Grigor'un Kronolojisi'nde, onun, bu ve benzeri hasletleri hakkında şöyle denilmektedir:

---

[4]. Naîmâ, **Tarih**, I, 373 - 375.

[5]. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 15.

"Sultan Ahmed sulhsever, şefkatli, dindar ve Hıristiyanlara karşı muhabbetli bir Pâdişah idi. Vezirlerden biri, Ermenileri kürek akçası vergisine tabi' kıldığı vakit, câmi inşaatında* çalışmakta olan Ermeniler, Pâdişah'a şikâyet ettiler. Alınan para, Pâdişah irâdesiyle geri verildikten başka, sözü geçen vezirin kellesinin uçurulmasına ramak kaldı. Pâdişah, papazları çağırarak, ne kadar para alındığına dair makbuzları sordu ve vergilerin geri verilmesini irâde etti. Pâdişah emri ifâ edilerek, verilen para son puluna kadar geri alındı. İşte Pâdişahımız böyle iyi kalpli, mülâyim tabiatlı ve şefkatli bir hükümdardı."[6]

Yeni Pâdişah, *Fâtih Kanunnâmesi*'ndeki "*Nizam-ı âlem için*" olan kardeş katli uygulamasına son vererek kardeşi Şehzâde Mustafa'nın hayatına dokunmamıştır. Böylece bu cülûs, şehzâdelerin kanı dökülmeksizin ve mevcud kanunnâmeye muhalif olarak gerçekleşiyordu. 14 yaşında bir çocuk olmasına rağmen çok iyi ve ciddi bir tahsil görerek yetiştiği için, zekâca erken inkişaf etmiş, devlet işlerini hayret edilecek bir kavrayışla takibe başlamıştı. Osmanlı hânedanının fertlerinde benzer durumlar görülegelmiştir. Herhalde bunu, ciddi ve disiplinli bir tahsil ile terbiyeye bağlamak gerekir. Aynı zamanda şair ruhlu bir Pâdişah olan Sultan I. Ahmed, şiir ve edebiyata da meraklı idi. Çeşitli vesilelerle bizzat kendisi de şiir söyleyen I. Ahmed, Doğu'da İranlılar, Batı'da da Almanlar ile harbeden orduların harekâtını şevk ve heyecanla takib ediyordu. O, bu heyecanla:

Beni serverlere serdâr-ı âlişân eden sensin
Bu âciz bendeni ser defter-i merdân eden sensin
Duâ-yı hayrını makbul idüb ihsân eden sensin
Yoğiken var idüb bu Ahmed'i sultan eden sensin
Habib'in hürmetine asker-i İslâm'a nusret ver.

diye Allah'a karşı bir kulluk tevazuu ile niyâz edip yalvardıktan sonra:

Ey uranlar kılıcı heybet ile küffâra
Cân u dilden sizi ısmarlamışım Settar'a

diye de askeri teşci' etmekten geri kalmıyordu. O, hemen hemen her zaferi bir şiirle kutluyordu. Memlekete hizmet etmek hususunda çırpınan genç Pâdişah'ın bu duygusunu besleyip geliştiren başlıca sebep, dervişliği

---

*. Sutanahmed Câmii.

6. Hrand D. Andreasyan, " Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları" **Tarih Dergisi** (1962 - 1963) XIII / 17 - 18, 29.

olmalı idi. Şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'ye büyük bir saygı ve hayranlıkla bağlı oluşu, onu, düzenli ve kontrollü bir adam yapmıştı. Şeyhi ise gerçekten hayran olunacak müstesna insanlardandı. Âdeta ondan hükümdara, hükümdardan da halka geçen emniyet, istikrar ve iman, cemiyetin huzur ve selâmetine te'sir edip hayatını düzenlemiş bulunuyordu. Filhakika Sutan I. Ahmed, Aziz Mahmud Hüdâyî'ye karşı büyük bir saygı besliyor ve onun "rikâbında piyâde yürüyecek" kadar bir teslimiyetle kendisine bağlı bulunuyordu.

Menkabelere göre, Hüdâyî'nin Sultan I. Ahmed'le tanışmasına bir rüya sebep omuştur. Buna göre Sultan I. Ahmed, rüyasında Nemçe (Avusturya) Kralı ile güreş tuttuğunu ve bu güreşte kendisinin sırt üstü yere düştüğünü görmüştü. Zâhiren korkulu görünen bu rüyanın ta'birinde zamanın yorumcuları ızhar-ı acz edince, rüya bir vesile ile ta'bir edilmek üzere Hüdâyî'ye yazılır. Hüdâyî'nin rüyayı, Pâdişah'ın Nemçe Kralı'na karşı zafer kazanacağı şeklinde yorumlaması ve bilahere Estergon kalesinin geri alınarak Avusturyalılar'a karşı zafer kazanılmış olması, sultanı teshir eder. Çeşitli vesilelerle daha sonraki zamanlarda Hüdâyî'yi yakından tanıma imkânına sâhip oan Sultan I. Ahmed, onun kemâlini gördükçe neredeyse "*Cihan Pâdişahı*" olduğunu unutarak bu gönül sultanının önünde âdeta sâdık bir bende oluyordu.[7]

Yeni Pâdişah'ın ilk tedbirleri arasında III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde, zaman zaman devletin siyasetinde söz sahibi olarak işleri karıştırmış bulunan Safiye Sultan'ın maiyeti ile Eski Saray'a gönderilmesidir. Bu suretle Vâlide Sultan'ının, devlet işlerindeki hâkimiyeti son bulmuş oluyordu. Sultan, I Şaban 1012 (4 Ocak 1604)'te "*Taklid-i Seyf*" (Kılıç kuşanma merasimi) için Eyüp Sultan'a gider. Buradaki ziyaret ve merasimden sonra atalarının türbelerini de ziyâret eder. Babasının hayatında henüz sünnet olmamış olan genç Pâdişah, cülûstan bir ay sonra büyük şenliklerle sünnet olur.[8] Osmanlı tarihinde, tahta geçtikten sonra sünnet olan hükümdarların ilk örneği olan I. Ahmed, daha sonra çiçek hastalığına tutulmuştu. Hükümdarın bu hastalığı, ülkede büyük bir endişeye sebep olmuştu. Çünkü bir kıta büyüklüğünde olan Osmanlı Devleti'ni, küçük de olsa bir Osmanoğlu'ndan başkasının idare edemiyeceği, herkes tarafından bilinmekte idi.

---

[7]. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme,** I, 214; H. Kâmil Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâyî,** İstanbul 1990, s. 58 - 59; Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları,** İstanbul 1975, II, 48 - 49.

[8]. Naîmâ, **Tarih**, I, 377.

I. Ahmed'in cülûsundan bir hafta sonra Sadrazam Malkoç Yavuz Ali Paşa İstanbul'a gelmiş, huzura kabul edildikten sonra Divân-ı Hümâyûn'a giderek vazifesine başlamıştı. Âdet olduğu üzre cülûs esnasında askere verilen cülûs bahşişini itâ için yeni Sadrazam'ın Mısır'dan getirdiği iki senelik vergi tutarı olan 1 milyon 200 bin altın beklenmişti. Fakat Paşa, ağırlıklarını geride bıraktığından, iç hazineden 700 bin altın çıkarılarak dağıtılmıştır.

Sultan I. Ahmed, Osmalı tahtına çıktığı zaman devlet, doğuda İran, batıda da Avusturya ile savaş halinde idi. Henüz çocuk yaşta denecek bir hükümdar için çok zor olan bir durumla karşı karşıya bulunan I. Ahmed, babası Sultan III. Mehmed'in, son günlerinde sadârete getirdiği eski Mısır Beylerbeyi Malkoç Yavuz Ali Paşa'yı, Garp cephesine, Cağalazâde Sinan Paşa'yı da Şark cephesine tayin etmiştir. Her ne kadar Malkoç Yavuz Ali Paşa, devletin, iki cephedeki işlerini idare için kendisinin İstanbul'da kalması gerektiğini söylemiş ise de Pâdişah, hocası Mustafa Efendi'nin telkîni ile bunu münasib görmediğinden bir hatt-ı şerifle Sadrıazamı Garp serdarlığına, eski sadrıazamlardan olan Kaptan-ı Derya Cağalazâde Sinan Paşa'yı da Şark serdarlığına tayin etmiştir.

a. OSMANLI - İRAN SAVAŞLARI

I. Ahmed tahta cülûs ettiği zaman devlet, İran ve Avusturya ile harp halinde bulunuyordu. İran cephesi pek iç açıcı bir durumda bulunmuyordu. Revan kalesi tamamen Şah Abbas'ın eline geçmişti. Her ne kadar Cağalazâde Sinan Paşa, Revan'ı kurtarmak için harekete geçmiş ise de yollarda yiyecek teminin güçleşmesi ve yeniçerilerin serkeşlikleri yüzünden Van'da beklemek zorunda kalmıştı. Buradan da Erzurum'a geçmişti. Bu sebeple ümerâ ve asker arasında bir ahenk ve birlik temin edilemediğinden sefer mevsimi boşa geçirilmişti. Cağalazâde, 1605 yılı sefer mevsiminde Tebriz üzerine yürür. Ancak esas ordudan ayrı olarak hareket eden Erzurum Beylerbeyi Köse Sefer Paşa'nın mağlubiyeti ve esir düşmesi, Cağalazâde'nin durumunu sarsar. Tam bu sırada Şah'ın ani baskınına uğrayan Cağalazâde Sinan Paşa da perişan bir vaziyette Van'a çekilir. Cağalazâde, Van'da bulunduğu sırada büyük bir kuvvetle kendisine yardıma gelen Haleb Beylerbeyi Canbulatoğlu Hüseyin Paşa ile karşılaşır. Serdar, geç kaldı bahanesi ile Canbulatoğlu'nu idam ettirince büyük bir isyan çıkar. Bu sebeple burada da tutunamayan serdar, Diyarbekir'e çekilmek zorunda kalır. Bu gelişmeler üzerine Böyle bir başarısızlığı hazm edemiyen Cağalazâde, aynı yıl (Kasım 1605) kederinden Diyarbekir'de vefat eder. İranlılar, bu durumdan istifade ile Gence, Şirvan ve

Şemahi'yi zaptederler. Böylece Osmanlılar tarafından uzun harpler sonucunda elde edilen toprakları geri alırlar.

Şah Abbas, kazandığı bu zaferler yüzünden şımardığı gibi meydan da kendisine kalmıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti, İran cephesindeki perişanlığa bir son vermek kararını muhafaza ediyordu. Bunun için de İran serhaddinin (hududu) durumunu çok iyi bilen Nasuh Paşa'nın serdarlığına karar verilir. Fakat Derviş Paşa'nın telkinleriyle bu isabetli karardan vazgeçilerek Şark serdarlığı Sadr-ı a'zam Lala Mehmet Paşa'ya verilir. Paşa, tam hareket etmek üzere iken Üsküdar'da (1606) ölür. Lala Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine eski karar gereğince Nasuh Paşa tekrar serdar tayin edilir. Bunun üzerine derhal harekete geçen Nasuh Paşa, yolda iken Tavil Ahmedoğlu Mehmed'in Irak bölgesini ele geçirip isyan ettiğini öğrenir. Bu isyanı bastırıp ortadan kaldırmak için Rakka Eyâleti Beylerbeyi olan Mîr Şeref ile buluşur. Bundan sonra da Bağdad'a yürür. Ancak Tavil Ahmedoğlu Mehmed, Nasuh Paşa'nın "*sekbân*"larına 30.000 altın göndererek onları saf dışı bırakır. Kâtib Çelebi, *Fezleke*'sinde sekbânların burada oynadıkları oyunlarına değinerek, onların düşmana saldırır gibi yaptıklarını, öbür taraftan da bazı eşkıyanın mübâreze yapar gibi görünen hareketleri karşısında kaçmaya başladıklarına işaret ettikten sonra bir kısmının da doğrudan doğruya karşı tarafa katıldığını söyler. Birliklerinden bir kısmının hiyânetine uğrayan Nasuh Paşa, isyanın liderliğini yapan Tavil Ahmedoğlu Mehmed'in, Bağdad'dan yaptığı bir hurûc hareketiyle mağlup olur. Nasuh Paşa, bu mağlubiyet üzerine Diyarbekir'e dönnek zorunda kalır. Bundan sonra İran cephesi beş yıl boş bırakılır.

Sadrıazam Kuyucu Murad Paşa," Anadolu'yu Celâlî belasından kurtardıktan sonra 1610'da İran işini de ele alır. Şah Abbas'ın Tebriz'de bulunduğu

---

" . " XVII. asrın başlarında sadr-ı a'zamıkta bulunmuş olan Osmanlı vezirlerindendir. Hırvat asıllı olan Murad Paşa, Osmanlı nizâm ve an'anelerine son derece bağlı, Nakşibendî tarikatına mensub dindar bir zât idi. Büyük bir vazife aşkı ve titizlik ile, ihtiyarlığına rağmen, âsileri takip ve imha etmekte büyük celâdet göstermiş ve bu sâyede Ahmed I.'in takdir ve itimadını kazanmıştır. Hatta Pâdişah tarafından "babam" hitabına mazhar olmuştur. Vazife duygusuna bağlılığı, âsilerin tenkilinde ifrata kaçmasına sebep olmuştur. Kendisi, Koca ve Kuyucu lakapları ile anılırdı. Kuyucu lakabının verilmesi hakkındaki rivayetlerden biri, bir kuyu içinde İranlılar'ın eline esir düşmesinden, diğeri de yakalamış olduğu âsilerin cesetlerini kazdığı kuyulara doldurtmuş olmasından ileri geldiği şeklindedir."Cengiz Orhonlu, "Murad Paşa" **İA.** VIII, 653. Bununla beraber, 4 yıl, 7 ay, 27 gün sadarette bulunmuş olan Kuyucu Murad Paşa için kullanılan "Kuyucu" lakabı, 21 yıl önce Özdemiroğlu'nun maiyetinde Karaman beylerbeyisi olarak Safevîlerle çarpışırken atından düşüp kuyuya yuvarlanmasından kalmadır. Bu bakımdan son görüşün bir yakıştırmadan iba-

öğrenilince buraya doğru harekete geçer. Fakat sefer mevsiminin geçmesi ve Şah'ın barışa meyl etmesi üzerine Diyarbekir'e döner. Barış için müzakereler başlar. Fakat Şah, Tebriz, Revan ve Şirvan gibi geri aldığı şehirleri vermek istemiyordu. Murad Paşa, Diyarbekir'de iken barış görüşmelerine nezâret ediyor ve proplemin çözümü için gayret sarfediyordu. Ancak o, bu müzakerelerin sonuçlarını göremeyecektir. Zira 80 yaşını geçmiş olarak 6 Ağustos 1611 (25 Cemâziyelevvel 1020)'de vefat eder. Murad Paşa zamanında gelişen muhabere ve müzakereler, halefi Nasuh Paşa zamanında imzalanacak olan muahedenin esasını teşkil etmişti. Böylece Nasuh Paşa zamanında, Osmanlı - İran barışı gerçekleşmiş olur. Bu antlaşma ile İran'a bazı tavizlerin verildiği görülmektedir. Ancak Osmanlılar'ın, bir taraftan devletin varlığına göz dikmiş bulunan Anadolu'daki Celâlîler, diğer taraftan da Garp cephesindeki savaşlara bakıldığı zaman, Osmanlıların nasıl bir tehlike karşısında kaldıklarını ve hangi sebeplerle barışı kabul ettiklerini anlamak mümkün olacaktır.[9]

Avusturya seferlerini fırsat bilerek Tebriz, Şirvan, Gence ve Şemahi'yi geri alan Şah Abbas, Osmanlı serdarlarının birbirleriyle olan irtibatsızlıkları ile tedbirsiz davranışlarını yerinde değerlendirmesini bilmiştir. Nitekim, Cağalazâde Sinan Paşa'nın, maiyetinde bulunan görgüsüz komutanlarla olan irtibatsızlığı ve bunların aceleci hareketleri yüzünden Şah Abbas karşısında bir şey yapamadığı görülmektedir.

Öbür tarafta ise doksanlık bir ihtiyar olmasına rağmen, at sırtında baştan başa Anadolu'yu dolaşıp, Celâlî yataklarını bularak âsâyiş ve inzibatı sağlamak suretiyle topluma nefes aldıran Kuyucu Murad Paşa'nın faaliyeti, onbinlerce cana mal olmakla beraber, sosyal bünyede yapılması gereken müşkül ve zor bir ameliye idi. Şâyet Canboladoğlu, Kalenderoğlu ve Kara Said gibi sergerdeler ezilip cemiyetleri dağıtılmamış olsa idi, devlet otoritesi ve dolayisiyle siyasî birlik için büyük bir tehlike devam edecekti. Murad Paşa, Sultan Ahmed'in emri ile, Anadolu'yu viraneye çevirmiş olan Celâlî âsilerinin üzerine yürür. O zamanlarda Anadolu, sayısız askerin başında bulunan âsi zorbalarla dolu idi. Bu âsilerden biri olan Kalenderoğlu, Bursa'yı

---

ret olduğu, zira "Kuyucu" lakabının sadr-ı a'zamlığından çok daha önceleri kendisi için kullanıldığı anlaşılmış olmaktadır. Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi,** İstanbul 1977, V, 115.

[9]. Osmanlı - İran Savaşları hakkında daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 425 - 430; Kâtib Çelebî, **Fezleke**, İstanbul 286, I, 282 283; Peçevî, **Tarih,** II, 311 - 340; Hammer, **Tarih,** VIII, 66 - 68, 85 - 105; M. Cavid Baysun, "Ahmed I " **İA.** I, 161; Mücteba İlgürel, "Birinci Ahmed" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** X, 419 - 421.

yağmalamış, oranın kadın ve çocuklarını kirletmek gibi pek çok rezâletler işlemişti. Bu âsi reis ve kafileler, birlikte hareket etmeyip her biri kendi başına diyardan diyara dolaşarak talanlar yapıyor, cinayetler işliyor, kadın ve çocukları lekeliyorlardı. Onlar, Hıristiyanlara yaptıklarından daha çok Müslümanlara karşı merhametsizce zulm ediyorlardı. O dönemde yaşamış bulunan bir Ermeni Râhibi'nden naklettiğimiz bu bilgiler, Celâlî isyanlarının ülkeyi ne hale getirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı kaynak, Murad Paşa'nın bunlara karşı olan tutumunu da şu şekilde günümüze ulaştırmaktadır: "Murad Paşa, hulâseten anlattığımız bu Celâlî kalabalığını bir sene içinde silip süpürerek imha etti. Allah'ın yardımı ile bu şakîleri kökünden koparıp ortadan kaldırabildi."[10] Daha önce genişçe temas ettiğimiz Celâlî karışıklığı, yalnız Anadolu'nun harabiyetine sebep olmakla kalmamış, memleketin ictimaî ve iktisadî bünyesi de aynı derecede yaralanmıştı. Bu yaranın, Anadolu'da meydana getirdiği harabiyet, kolay kolay tedavi edilemiyeceğe benziyordu. Zira bu hareketler sonucunda onbinlerce insan ölmüş, ekonomik ve sosyal hayatta sarsıntılar meydana gelmiş, işsizik ve eşkıyalık uzun müddet devam etmişti.[11]

Nasuh Paşa'nın, İran'la imzaladığı anlaşma, İran'ın taahhüdlerini yerine getirmemesi üzerine tekrar bozulur. Şah Abbas'ın her yıl göndermesi gereken iki yüz yük ipek gelmediği gibi elçilikle Şah Abbas'a muahedeyi götürmüş bulunan İncili Mustafa Çavuş'tan da iki yıldan beri haber alınamamıştı. Şahın taahhüdlerini yerine getirmemesinin sebebi, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile harp halinde olması ve İran Şahı'nın Avusturya imparatoru ile anlaşmış bulunmasıdır. Bunun üzerine 1615'te tekrar açılan İran seferine yeni Sadrazam Öküz Mehmed Paşa memur edilir. 1615 baharında yola çıkan Mehmed Paşa, Haleb'e geldiği zaman sefer mevsimi geçmişti. Haleb ve civarında kışlayan ordu, 1616 baharında hareketle 5 Haziran'da Kars'a ulaşır. Oradan Revan'a yönelen Mehmed Paşa, Eylül başında şehir önlerine gelir. Kale, Emîr Gune Han tarafından müdafaa ediliyordu. Bu arada İran Şahı'nın da ordusuyla civarda bulunduğu haberi alınmıştı. İyi tahkim edilmiş olan kaleden atılan top mermileri, Osmanlı askerini taciz ediyordu. Şah Abbas, Osmanlılar'dan çekindiği için taarruz edemiyordu. Nihayet bir elçi gönderip mütareke teklifinde bulunur. Görüşmelerde eski anlaşma yenilenmekle birlikte 200 yük ipek 100 yüke indirilmişti.

---

[10]. Andreasyan, " Celâlî İsyanları" **Tarih Dergisi** (1962 - 63) XIII / 17 - 18, 41 - 42.

[11]. Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler,** İstanbul 1965, s. 195.

44 gün devam eden muhasaradan bir kazanç elde edilememişti. Öküz Mehmed Paşa'nın eliboş dönmesi, azline sebep olur. Onun yerine aslen Ermeni olan Halil Paşa tayin edilir. Mehmed Paşa'nın yaptığı anlaşma, Sultan I. Ahmed tarafından kabul edilmediği için İran ile savaş hali devam ediyordu. Bu yüzden Halil Paşa, sür'atle Diyarbekir'e hareket eder. Kırım Hanı Canı-Bek Giray da 40.000 kişilik ordusuyla İran'a akınlar yaparak gelmişti. Halil Paşa'nın Erdebil'e yaklaştığını gören Şah Abbas, Osmanlı ordugâhına bol miktarda zahire ve hediyeler göndererek barış isteğinde bulunur. Bu durum karşısında barışa rıza gösterilir. Buna göre, Kanunî devrinde Amasya barışı ile tayin edilen sınır geçerli olacaktır. Kars ve Ahıska kaleleri Osmanlı Devleti'nde kalacak, Dağıstan'a taarruz edilmeyecektir. Şah, her yıl 100 yük çeşitli kumaşlar gönderecektir. Bu barış, Sultan II. Osman döneminde 6 Şevval 1027 (26 Eylül 1618) 'de tamamlanacaktır.[12]

b. OSMANLI - AVUSTURYA SAVAŞLARI

Devlet, bir taraftan İran savaşları, bir taraftan da iç isyanlarla meşgul iken bir yandan da Avusturya ile uğraşıyordu. Garp serdarı tayin edilen Veziriazam Malkoç Yavuz Ali Paşa, önce Davutpaşa ordugâhına çıkarak, buradan Belgrad'a doğru hareket etmiş ve Halkalı Kasrı'nda 3 Haziran 1604'te bizzat Pâdişah tarafından sefere teşyi edilerek uğurlanmıştı. Yaptığı azil ve tayinlerle aleyhinde bir muhalefet cereyanı uyandırmış bulunan Sadrazam, bir konak ileride sefer hazinesini beklerken, Pâdişah'ın, hemen hareket etmesini isteyen yeni ve kesin bir emrini alır. 26 Temmuz'da Belgrad'a varan Sadrıazam, bundan birkaç gün sonra vefat eder. Peçevî'nin, "merhum, gâyet hodpesend ve mağrur devletlû idi"[13] dediği Malkoç Ali Paşa, çok sert ve haşin bir adam olmakla birlikte, kısa süren sadâretinde askerî işleri ıslâh için *"Sipahî gulâmiyesi"* adıyla anılan ve âdeta soysuzlaşan vergiyi bir sisteme bağlamıştı. Devletin vergi teklifleri, muntazam tutulan defterlerden dolayı gâyet mazbut idi. Bu işler, tahsildâr ve mültezimler vâsıtasiyle yapılırken, son zamanlarda askerin tagallübü ile onlara intikal etmiş, bu da halkın şikâyetlerine sebep olmuştu. Malkoç Yavuz Ali Paşa, askerlikle bağdaşmayan ve türlü suiistimallere sebep olan bu işten sipâhileri uzaklaştırarak, vergi toplama işini tekrar tahsildarlara havale ederek devlet otoritesini kuvvetlendirir.

---

[12]. Geniş bilgi için bk. J. H. Kramers, "Halil Paşa, Kayserili" **İA.** V / I, 160 - 161; M. Cavid Baysun, "Ahmed I", **İA.** I, 163.

[13]. Peçevî, **Tarih,** II, 295.

Malkoç Yavuz Ali Paşa'nın vefatı üzerine sadâret mührü fiilen bölgede serdar olan ve vazifesinde de başarılar elde etmiş bulunan Lala Mehmed Paşa'ya verilir. Lala Mehmed Paşa, hudud boylarında ün yapmış bir komutan olmanın yanında askerin de güvenini kazanmıştı. Bu sebeple onun sadârete getirilmesi, askerin maneviyatının yükselmesine sebep olmuştu.

Lala Mehmed Paşa, Sokullu sülalesindendi. Meşhur tarihçi Peçevî ile de akraba idi. Paşa, mühr-i hümâyûnu aldıktan sonra bir zamanlar Avusturyalılar'a terkedilmiş bulunan Peşte ve Hatvan'dan sonra hem karadan hem de nehirden kuşattığı Macar kalesi Vaç (Waitzen)'ı feth eder. Bütün bu fetihler esnasında o, meydana gelmesi muhtemel büyük bir felâketin önünü de almıştı. Peşte'nin yeniden fethi esnasında kaçan düşman ordusu, kaledeki lağımları barutla doldurarak fitilleri de ateşlemişti. Düşmanın bu hilesi haber alınarak baruta dokunulmadan ateşler söndürülmüştü. Peşte'nin zaptından sonra düşmanın yıktığı Budin - Peşte arasındaki köprü yeniden inşa ettirilir (25 Eylül 1604).

Lala Mehmed Paşa'nın gerçek niyeti, Estergon'u almaktı. Eski bir Macar kalesi olan ve Avusturyalılar'ın elinde bulunan Estergon, stratejik bir önemi haizdi. Bu sebeple kale üzerine varılır. Kale bir ay kadar kuşatılır. Fakat sefer mevsiminin gecikmesi, yağmur ve kar fırtınalarının başlamasından başka yorgun düşen askerin de muhalefeti üzerine 23 Kasım 1604'te kuşatma kaldırılarak Belgrad'a dönülür. Buna rağmen Tiryaki Hasan Paşa ile Kırım Hanı'nın oğlu Tohtamış (Toktamış)'ı düşman topraklarına akına gönderir. Bu arada Avusturya, Estergon'u Eğri ile mübadele teklifinde bulunmuştu. Bu konuda nihaî kararın verilmesi, Divan-ı Hümâyûnun muvafakatına bağlı olduğu için, teklif, Avusturya sefiri refakatinde bulunan Peçevî ile İstanbul'a gönderilir. Peçevî, teklifi hâvi mektupla İstanbul'a gelişini ve buradaki durumu uzun uzadıya anlatarak şöyle der:

"Bu abd-i kâsırı, bu mekâtib ile Âsitâne-i Saâdete gönderdiler. Kaymakam Sarıkçı Mustafa Paşa idi. Vardıkta mektubu okudu, Şeyhülislâm hazretlerine vardınız mı, ve telhisi saâdetlû Pâdişah'a verdiniz mi? Yok dedim. İmdi Şeyhülislâm hazretlerine varın ve sonra yine gelin dedi. Sun'ullah Efendi, Paşa merhum ile übüvvet - bünüvvet (baba - oğul) hukukun isbat eder ve peder ve ferzend muhabbetin (baba - oğul sevgisi) izhâr eder idi. Mektubu açınca ol mahalle değin okuyunca pür ses-i hal ve hatırında iksâr (kırılma) ettiler. Çün ol mahalle (o yere) geldi, "Estağfirullah Estağfirullah" deyü istibâd etti. Ve bu, ne olacak iştir? Eğri'de Cum'a (Cuma Namazı) yok mu? Namaz kılınmaz mı? Sakın hezâr bâr o efkâra yakın olman ve bu sözü lisana değil, hatıra dahi getirmen dedi." Mübâdele teklifi, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin, Pâdişah tarafından alınmış ve içinde Cuma Namazı kılınan bir

kalenin, Osmanlı an'anelerine göre sulh yolu ile teslim edilmesinin mümkün olamayacağı, esâsen stratejik ehemmiyeti ve kıymetli madenleri dolayisiyle teslim edilmesinin doğru olmayacağını bildirmesi üzerine Avusturya teklifi reddedilir. Teklifin reddedilmesi üzerine geri dönen Peçevî, Sırım sahrasında bulunan Paşa'ya durumu anlatınca Paşa bunu kimseye söylememesi gerektiğini, zaten böyle bir tekliften dolayı utandığını söyleyerek meseleyi kapatır.[14] Bundan sonra Lala Mehmed Paşa, Pâdişah'ın daveti üzerine İstanbul'a hareket eder. Öbür taraftan, devamlı bir surette Katolik Avusturya baskısından şikâyetçi olan Protestan Macar halkının feryadı İstanbul'a ulaşır. Erdel Beyi Etienne Bocskay, İstanbul'a elçiler göndererek yardım talebinde bulunur. Bunun üzerine Bocskay'a, Erdel Krallığı için yardım va'dinde bulunulur.[15]

c. ESTERGON KALESİNİN FETHİ VE JİTVATOROK BARIŞI

Bu sıralarda, Avusturya işgalinde bulunan Yukarı Macaristan, başka bir ifade ile Erdel'de halk, Avusturyalılar'a karşı derin bir nefret duyuyordu. Zira burada, hatırı sayılacak derecede kuvveti elinde bulunduran Protestan Mezhebi'ne bağlı insanlar vardı. Bunlar, her türlü din ve mezheb hürriyetine saygı gösteren Osmanlılar'ı, tabiî hâmileri olarak görüyorlardı. Avusturya'nın Katolik taassubu ile hareket eden koyu vahşetine karşı, Türkler'i devamlı surette güvenilebilecek yegâne kuvvet olarak görüyorlardı. Öbür taraftan Macarlığa bağlı milliyetçi rüesâ, Avusturya tarafından tatbik edilen Cermenleştirme siyâsetine muhâlefet ediyor ve Osmanlılar'a dayanmayı gerekli görüyorlardı. Bunlara göre Macar milliyetçiliğinin muhafazası, ancak Osmanlılar'ın geniş ve cihanşumûl hoşgörüsü sâyesinde mümkün olabilirdi. Zira Osmanlı idarecileri, Macarların millî telâkkilerine dokunmuyor, onlara hakaret etmiyor, örf ve âdeterine karışmıyorlardı. Onlar, sadece âdil bir yönetimi temsil ediyorlardı. Osmanlı'nın bu tutumuna karşılık, kısa süren bir Avusturya işgali, Alman taraftarlığının ne demek olduğunu onlara öğretmişti. Peçevî, Avusturyalılar ile Almanlar'ın Macarlar'a reva gördükleri hakaretleri şöyle dile getirir:

"Malûm ola ki, Nemçe keferesi, mutlaka Macar kavmine kadîmden ihanet üzeredir. Macar'ın ümerâsı ve kıla' (kaleler) ve memleket ashâbı olan

---

[14]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 295 - 298; Naîmâ, **Tarih,** I, 398 - 402.

[15]. Geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 298 - 301; Naîmâ, **Tarih**, I, 402 - 404.

küberâsı (büyükleri) Nemçe'nin katında raiyetten hor ve hakirdir. Bir sebeb yoğ iken yolda rast geldikte bir kakma çalup yoldan düşürmek gibi ve ardından yetişse yakasın kaldırup altına tükürmek gibi, elbette bir tezlil ve tahkir etmek lâzime-i kârlarıdır."[16]

Peçevî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre, Macarların değer verdikeri büyükleri ile beylerine basit bir Avusturyalı dahi her türlü hakareti yapabilmektedir. İşte bu kötü durumdur ki, Erdelliler'i, Osmanlı hâkimiyetini âdeta mumla aramaya sevk etmiş ve Avusturya'ya karşı isyan bayrağını çekmelerine sebep olmuştur. Bu isyan hareketinin başına, Sultan III. Murad devrinde, ailesine rağmen Osmanlılar'dan ayrılıp Avusturya'ya iltihaka karar veren Voyvoda Sigismond Bathory'nin akrabası olan Etienne (İstevan) Bocskay geçmiştir. Bir Macar kahramanı olan bu prens, Lala Mehmed Paşa'ya başvurduğu gibi, İstanbul'a da elçiler göndererek Devlet-i Aliyye'den yardım talebinde bulunmuştur.

Lala Mehmed Paşa, Mayıs 1605'te İstanbul'dan yola çıkar. Ağustos başında da Belgrad'dan hareket eder. Pâdişah'tan almış olduğu emir gereği Estergon üzerine gidilir. Fakat daha önce Estrgon'u takviye edebilecek ve stratejik önemi haiz olan Vissegrad, Parkany (= Ciğerdelen) ve Saint Thomas (= Tepedelen) gibi kalelerin itaat altına alınması gerekiyordu. Zira Estergon'un alınabilmesi, bir bakıma bunların devreden çıkarılmalarına bağlıydı. Bu sebeple Ciğerdelen hemen zaptedilmiş, Vissegrad'daki Papalık ve Fransız askerleri birkaç günlük bir müdafaadan sonra, Bosna Valisi Hadım Hüsrev Paşa'ya teslim olmak zorunda kalmışlardı. Tepedelen kalesi de yapılan iki hücûm sonucunda cebren feth olunmuştu.

Bu sırada Estergon kuşatması da devam ediyordu. Eylül sonunda yapılan hücûmlarla kalenin varoşları zaptedildiği gibi 2 bin kadar düşman askeri de öldürülür. Birkaç gece sonra her taraftan sarılan ve etrafındaki tabyalar işgal edilen kaleden teslim olma yolunda sesler duyulur. Bunun üzerine Peçevî, müzakerelerde bulunmaya memur edilir. 4500 kadar düşman muhafızı, bütün eşyalarını alarak emniyet ve güvenlik içinde çıkıp giderler. Böylece askerî ehemmiyeti çok büyük olan Estergon kalesi yeniden fethedilir. Ekim 1605 (Cemaziyelevvel 1014). Sultan III. Mehmed zamanında kahramanca bir müdafaadan sonra Estergon'u düşmana teslim etmek zorunda kalan Lala Mehmed Paşa, büyük gayretler sonucunda burayı tekrar fetheder. Bu sebepten kendisine "Estergon Fâtihi" ünvanı verilmiştir.[17]

---

[16]. Peçevî, **Tarih**, II, 298.

[17]. Daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 301 - 307; Hammer, **Tarih,** VIII, 61 - 63.

Bu arada, daha önce Erdel'i işgal eden Avusturyalılar, Protestan olan halka karşı mutad mezalimlerine başladıklarından Etienne Bosckay, Lala Mehmed Paşa'ya müracaatla yardım istemişti. Bunun üzerine kendisine Erdel Krallığı ile yardım edileceği bildirilir. Bundan sonra kendisine krallık alâmetleri ile tac gönderilir. Bocskay'a yardım etmek suretiyle serdar, Erdel işini bir çözüme bağlamak istiyordu. İsyandan hemen sonra Bocskay, Tise nehrinin iki tarafında Avusturya'ya ait bulunan bazı yerleri almakla birlikte Osmanlılar'dan da acilen yardım göndermelerini istemişti. Yardım gidinceye kadar General Basta (Baştay Gorky), Bocskay'ı kaçırmıştı. Fakat yetişen Osmanlı yardımı ile kuvvetlenen Bocskay, bu defa Basta'yı büyük bir yenilgiye uğratır. Bu yardım sayesinde Bocskay, Avusturya'ya ait yerleri vurup birçok ganimet alır.

Askerî açıdan Avusturya'ya indirilen bu darbelere, siyasî biri daha eklenmişti. Daha önce İstanbul'da yaptırılmış bulunan murassa krallık tacı, İstanbul'a gelmiş olan Veziriazam Lala Mehmed Paşa vasıtasiyle Macaristan'a götürülür. Lala Mehmed Paşa, Estergon kalesini zaptettikten sonra Bocskay'a Rakoş sahrasında büyük bir merasimle krallık tacını giydirir (20 Kasım 1605). Bunun üzerine Lala Mehmed Paşa'nın elini öpen Macar Kralı Bocskay "Hâla biz Pâdişah'a kul olduk; Akça ile alınan kul ekseriya dâr u ta'nif havfından kerhen kulluk eder; Amma biz abid-i ihsan olduğumuz cihetten ez dil u cân kemâl-i itaat ve meserret ile kulluk ederiz" demiştir. Bunun üzerine sadrıazam, Pâdişah hazretlerinin kendisini, on yıllık vergiden muaf tuttuğunu, ancak ondan sonra senelik on bin duka harac vereceğini tebliğ etmiş ve pek çok iltifat etmiştir. Bundan sonra Avusturya, yeni bir düşmanın ortaya çıktığını anlayarak kendisini barışa biraz daha yanaşmak zorunda hissetmiştir. Bu arada Devlet-i Aliyye, işi daha sıkı tutarak Kanije Beylerbeyi Sarhoş İbrahim Paşa'yı, Tatar ve Macar kuvvetleriyle beraber Avusturya'nın İstirya eyaletine bir te'dip hareketine memur eder.

Devlet, Avusturya'nın yanında Eflak ve Boğdan ile uğraşırken, bir yandan da Anadolu'daki Celâlî tazyikini bertaraf etmeye çalışıyordu. Bu arada İran savaşlarının da halk üzerindeki baskısı gözle görülür şekilde artmıştı. Avusturya işlerinde yeteneklerini ortaya koymuş bulunan Lala Mehmed Paşa, İstanbul'a çağrılıp İran seferleri üzerine serdar tayin edilir. Peçevî, bu tayinin, Derviş Paşa'nın isteği üzerine gerçekleştiğini söyler. Buna göre bir gün Lala Mehmed Paşa, arza girerken Pâdişah'ın "Senin, Acem'e serdar olman lazımdır. Hemen yerine Engürüs (Üngürüs)'e kimi serdar edersen eyle, kendin de Acem tedarikin gör" buyururlar.[18] Halbuki Lala Mehmed

[18]. Peçevî, **Tarih**, II, 316 - 317.

Paşa, bu sıralarda Macaristan'ın tamamını Avusturya'nın istilasından kurtarmayı planlamış bulunuyordu. Bu yüzden de İran taraflarına gitmeyi istemiyordu. Nitekim Peçevî, onun bu konudaki üzüntüsünü şu ifadelerle dile getirir: "Merhum çün sarayına geldi, gözünün yaşı biri birine yetişmezdi. Tekrar bir *telhîs* yazdırdı, kalbinde ne kadar mülâhazası var ise rişte-i tahrire dizdirdi, lâkin müfid olmadı."[19] Böylece, onun eski görevine devam etmek için Pâdişah nezdindeki teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Derviş Paşa'nın tezvirleri yüzünden, hazırlanıp İran üzerine gitmekten başka çare bulamayan Mehmed Paşa, Üsküdar'a geçip çadırını kurdurmuştu. Fakat henüz hareket etmeden kendisine felc ârız olarak 15 Safer 1015 (23 Mayıs 1606) de vefat eder. Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'den nakledilen rivayete göre Lala Mehmed Paşa, sadârete geçmek isteyen Derviş Paşa tarafından Portekizli bir tabip vâsıtasiyle zehirletilmek suretiyle öldürülmüştür. Fâtih Câmii'nde kılınan Cenaze Namazı'nda vüzerâ, ulemâ ve devlet erkânı hazır bulunmuştu. Eyüb'te Sokullu türbesine defnedilmiştir. Defnedilme işi bitip dönülürken Kaptan Derviş Paşa da tersaneye uğrar. Bundan sonra "Mühr-i Hümâyûn" kendisine verilir.[20]

Avusturya ile savaşlar devam ederken zaman zaman karşılıklı barış teşebbüsleri olmakla birlikte bir sonuç alınamıyordu. Bununla beraber Erdel işinin halli ve Estergon'un yeniden fethi, imparatorun gururunu kırdığı gibi fazla yüksekten atmasını da durdurmuştu. Lala Mehmed Paşa'dan sonra, Avusturya savaşlarını olumlu bir sonuca bağlamakla görevlendirilen Kuyucu Murad Paşa, Budin'e gelerek temaslara başlar. Barışı geciktiren hususlardan biri, Estergon'un, Osmanlı Devleti'ne iadesi şartı idi. Avusturyalılar bu şartı kabul etmediklerinden barış sağlanamıyordu. Fakat Estergon'un fethi ile bu pürüz ortadan kalkmıştı. Bu durumda âdeta barış zemini kendiliğinden hazırlanmış bulunuyordu. Bunun üzerine, Budin Beylerbeyi Kadızâde Ali Paşa başkanlığında Budin Kadısı Hâbil Efendi, Budin a'yânından (eşrafından) Nasruddinzâde Mustafa Efendi ve Ali Paşa'nın kethüdası Kadim Ahmed Efendi, Osmanlı Devleti'nin sulh murahhası oldular. İki taraf, Jitvatorok (Zitvatorok)* 'da toplandılar. Bu heyette Erdel Beyi Bocskay'ın da dört temsilcisi bulunuyordu.

---

[19]. Peçevî, **Tarih,** II, 317; ayrıca bk. Naîmâ, **Tarih,** I, 441 - 445.

[20]. Daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II. 320; Naîmâ, **Tarih,** I, 445; Hammer, VIII, 74; M. C. Şehabeddin Tekindağ, " Mehmed Paşa Lala" **İA.** VII, 593.

*. Macaristan'da Zsitva suyunun Tuna'ya döküldüğü yer, Jitva Bogazı. Peçevî'ye göre "Zeytin Boğazı"; Naîma, her iki taraf murahhaslarının kayıklara binerek Tuna Nehri üzerinde görüştükerini yazar. Naîmâ, I, 454.

Avusturya murahhasları ise Komorin Valisi Baron de Mollard, Comte Althan Turzo Görk (Jorj Turço) vs. idi. Müzakereler burada üç hafta sürdü. Sonunda 17 maddelik ve yirmi yıl devam edecek bir muahede gerçekleştirilir (II Ocak 1606 / 10 Receb 1015). Buna göre Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri Avusturya'nın vermekte olduğu 30.000 duka altın tutarındaki yıllık harac kaldırılmış olur. Buna mukabil İmparator Rudolphe bir defaya mahsus olmak üzere 200.000 kuruş tazminat ödeyecekti. Osmanlı Pâdişahı ile Avusturya İmparatoru yazışmalarda eşit kabul edilecektir. Bunun için de imparatora kral yerine "Roma Çasarı" diye hitab edilecektir. Her iki taraf birbirlerine zarar vermekten kaçınacaklardır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, imparator ile Erdel Beyi Bocskay arasında akdedilmiş olan Viyana muahedesini de tanımış oluyordu.[21]

Jitvatorok (Zitvatorok) Muahedesi hükümlerinden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti, Avusturya karşısında kendi menfaatini tam olarak koruyamadığı gibi, bir adım da gerilemiştir. Böylece, Kanunî zamanında sahip olunan enerjinin, resmen Avrupa'ya kabul ettirmiş bulunduğu Türk üstünlüğü sona ermişti. Bu muahede ile Osmanlı Devleti'nin, Avrupa ülkeleri ile hukukî eşitliği başlamış oluyordu. Zira o tarihe kadar Osmanlı hükümdarlarıyla aynı derecede sayılmayan ve kendisine sadece "Kral" diye hitâb edilen imparatora bundan böyle "Çasar" denilmek suretiyle Osmanlı Pâdişahı ile aynı derecede olduğu kabul edilmekte idi. Gerçekten bu barış, asırlar boyu dünya politikasına bir kutup yıldızı azametiyle yol göstericilik vazifesini kaybedişin yazılı bir vesikası demekti. Bu muahedeyi imzalamakla devlet, itibar ve haysiyetinden hem yaralanmış, hem de kayıplı çıkmıştı. Zaten savaşın ondört yıl sürmesi de şimdiye kadar görülmüş değildi. Bu kadar uzun süren bir savaş, devlet bünyesinde zaaf alâmetlerinin başladığını gösteriyordu. Gerçi yıllardır Anadolu'da devam eden Celâlî isyanlarının bunda büyük bir rolü olduğu inkâr edilemez. Ancak, Bocskay'in vaktiyle Viyana'da imparator ile imzaladığı anlaşmanın muahede hükümleri arasında zikredilip kabul edimesi hatalı olmuştur. Zira Bocskay'in ölümünden sonra imparator bu maddeye dayanarak Erdel'de hak iddia etmiştir. Bu yüzden Erdel meselesi devamlı olarak ihtilaf konusu olmuştur. Tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin büyümesinin bu muahede ile durduğu görüşünde birleşmektedirer. Nitekim Hammer de "Jitvatorok (Zitvatorok) anlaşması, onyedinci asrın ibtidasında

---

[21]. Avusturya ile yapılan muahede ve maddeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Naima, **Tarih,** I, 454 - 458; Peçevî, **Tarih**, II, 323 - 324; Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, VIII, 79 - 83; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 94 - 98; İlgürel, " I. Ahmed ", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 423.

(başında) Macaristan'ın Osmanlı tahakkümünden halâsına (kurtuluşuna) ve Osmanlı Devleti'nin inhitatına işaret olmuştur" diyerek[22] bu gerçeğe parmak basar. Jitvatorok muahedesinin bazı maddeleri 1608, 1615 ve 1616 yıllarında yeniden gözden geçirilecektir.

d. CELÂLÎ İSYANLARI

Anadolu'yu kasıp kavuran bu isyanlar, Sultan III. Mehmed'in oğlu I. Ahmed zamanında da devam etmişti. Celâlî Deli Hasan'ın, beylerbeyi olarak Rumeli tarafına geçirilmesi, eşkıyalığın sona ermesi mânasına gelmiyordu. Zira Karaman ve Anadolu eyaletlerinde Tavil Ahmed ve Saçlı isimlerindeki Celâlîler faaliyetlerine devam ediyorlardı. I. Ahmed'in tahta çıkışından kısa bir müddet sonra isyan eden Tavil Ahmed, sekbanlıktan yetişme idi. Karışıklıklardan istifade ile eşkıyalığa başlayınca, Nasuh Paşa ile kendisine Anadolu Beylerbeyliği verilen Gecdehan (Çarpık ağızlı) Ali Paşa, onun şakavetini ortadan kaldırmaya memur edilmişlerdi. Fakat Tavil Ahmed, mahirâne bir taktikle bu iki paşayı Bolvadin Köprüsü'nde mağlup etmişti.[23]

Memleketin içinde bulunduğu bu durumdan rahatsız olan Sultan I. Ahmed, bir faaliyet göstermek üzere Bursa taraflarına gitmiş ise de fazla bir şey yapamadan tekrar İstanbul'a döner. Bununla beraber o, Tavil Ahmed'in şakavetinden başka bir şekilde kurtulmak ister. Bu da ancak ona idarede bir görev vermekle mümkün olacaktı. Nitekim bu sebeple H. 1014 (M. 1605) tarihinde kendisine Şehrizor Beylerbeyliği verilir. Fakat o, yeniden isyan ederek Harput kalesini kuşatır. Bununla birlikte kaleyi zapt edemez. Bu arada Tavil'in oğlu Mehmed de sahte bir fermanla Bağdad Valiliği'ni ele geçirmiş, üzerine gönderilen Nasuh Paşa'yı mağlup etmişti. Bundan kısa bir müddet sonra ölen Mehmed'in yerine kardeşi Mustafa geçmişti. Daha sonra Canbolatoğlu isyanını bastırmış olan Kuyucu Murad Paşa, Haleb'te kışladığı sırada Çağalazâde Mahmud Paşa'yı bir miktar kuvvetle Bağdad üzerine göndererek orayı Taviloğlu Mustafa'nın elinden kurtarır (H. 1016 = M. 1607).

Celâlîler arasında kazandığı siyasî vaziyet sebebiyle en önemli şahsiyet, Canbolatoğlu Ali Paşa idi. Ali Paşa, Kilis ve Haleb taraflarında yerleşmiş bulunan geniş bir aileden olup, adını bu dönemde büyük bir isyan çı-

---

[22]. Hammer, **Tarih,** VIII, 84.

[23]. Geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 311 - 312; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, I, 268 - 269; Naîmâ, **Tarih,** I, 431 - 433.

karmakla duyurmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi bu aileden olan Hüseyin Paşa, Selmas'ta İranlılar'a mağlub düşen Çağalazâde Sinan Paşa tarafından orduya geç geldiği ve bu yüzden mağlubiyete sebep olduğu ileri sürülerek idam edilmişti. Bunun üzerine Hüseyin Paşa'nın kardeşi veya biraderinin oğlu Ali Paşa ile Hızır Bey, Hüseyin Paşa'nın maiyeti de dahil olmak üzere etraflarına topladıkları 20 veya 30.000 asi ile devlete isyan ederler. O sıralarda Avusturya ile harp halinde olan devlet, Ali Paşa'ya Haleb valiliğini vermek suretiyle isyanı yatıştırmak istemişti. Fakat Ali Paşa, devletin içinde bulunduğu nazik durumu fırsat bilerek, Trablusşam hâkimi Seyfoğlu Yusuf'u mağlub eder. Böylece daha da şımaran Ali Paşa, bu defa Lübnan'da Dürzi şeyhi Maanoğlu Fahreddin ile birleşerek güç ve kuvvet kazanacaktır. Bundan sonra bölgeyi yağma ve tahrib eden Canbolatoğlu Ali Paşa, nüfuzunu Adana taraflarına kadar yaymış, nâmına para bastırıp hutbe okutmuştur. Bununla bağımsızlığını ilan eden Ali Paşa, askerini de Osmanlı askeri gibi bir düzene sokar. Atlı ve yaya iki sınıf sekbân vücuda getirip yaya sekbânları yeniçeri gibi yüz altmış iki (162) bölüğe taksim ederek her birine bir "*Çorbacı*" yani bölük komutanı tayin eder. Yaya kuvvetleri 16 bin kadardı. Süvarisi de Osmanlı Devleti'nin Kapıkulu süvarisi tarzında altı bölüktü. Bunların mevcudu da 18 bin civarında idi. Bağımsızlığını ilan, para bastırmak ve adına hutbe okutmakla yetinmeyen Canbolatoğlu, Kanije'de Tiryaki Hasan Paşa'dan iyi bir sille yemiş olan Toskana hükümdarı Arşidük Ferdinand ile 10 Cemaziyelahir 1016 (2 Ekim 1607) tarihinde bir muahede yaptığı gibi, Avrupa'nın diğer devletleri ile de temasa geçmişti.[24] Öbür taraftan Canbolatoğlu Ali Paşa'nın adamı olan Cemşid, bu sıralarda Haleb beylerbeyliğine tayin edilen Hüseyin Paşa'yı mağlub eder. Jitvatorok (Zitvatorok) muahedesinden sonra Kuyucu Murad Paşa, yanında Tiryaki Hasan Paşa olduğu halde Suriye üzerine yürümek gayesiyle o tarafa yönelir. Bu sırada Anadolu'daki Celâlîleri affeder görünüp Manisa ve Bursa bölgelerinde isyan etmiş bulunan Kalenderoğlu'na Ankara sancakbeyliğini verir. Konya'ya ulaşan Murad Paşa, bölgedeki bazı zorbaların hakkından geldiği için gururlanan asi Saracoğlu Ahmed'i tehlikeli bulup idam ettirir. Bu sıralarda Adana ve Silifke'yi işgal etmiş bulunan Cemşid ve Muslu Çavuş'a da memuriyetler verir. Bundan sonra güneye inen Kuyucu Murad Paşa, Maraş Beylerbeyi Zülfikâr Paşa'nın kuvvetlerini de alarak Canbolatoğlu üzerine yürür. 23 Ekim 1607'de Antakya civarındaki Oruç ovasında meydana gelen savaşta Canbolatoğlu'nu mağlub eder. Kaynaklara göre Canbolatoğlu'nun ordusunda 30 bin civarında tüfekli asker bulunuyordu. Başlangıçta zor durumda kalan Osmanlı ordusu,

---

[24]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 291 - 292; Hammer, **Tarih,** VIII. 87.

Murad Paşa'nın gayretleriyle galip gelmiştir. Bu savaştan 16 gün sonra Haleb'e giren Sadrazam Murad Paşa, Haleb'in "Gökmeydanı" denilen büyük meydanında çadır kurar. Daha önce Haleb kalesine kapanmış ve hayatlarını pahalı satmaya karar vermiş olan asilere emân verir. Bu emân üzerine dışarı çıkan asiler idam edilirler. Böylece Haleb'i ele geçiren Murad Paşa, şehri Canbolatoğlu taraftarlarından temizler. Bu arada Celâlîlerden bizar olmuş olan halk da kaledeki asilerin üzerine hücum ederek onlardan bir kısmını öldürmüştü. Kuyucu Murad Paşa, Haleb'te bulunduğu sırada Bağdad'ı istila etmiş olan Tavil Ahmedoğlu Mustafa'nın üzerine, Cağalazâde Mahmud Paşa emrinde bir kuvvet göndererek şehri kurtarır.

Öte yandan, Kalenderoğlu, kendisine verilen Ankara'ya gitmiş, fakat halk, onun zulmünden korkarak Kadı Vildanzâde Ahmed Efendi'nin teşvikiyle karşı koyarak kendisini kabul etmemiştir. Bunun üzerine şehre giremeyen Kalenderoğlu, Ankara'yı kuşatma altına alacak, fakat Tekeli Mehmed Paşa komutasındaki bir ordunun üzerine geldiğini duyunca çekilmek zorunda kalır. Böylece tekrar isyan bayrağını açmış bulunan Kalenderoğlu, Murad Paşa tarafından işi bitirilen Canboladoğlu taraftarlarını da kendisine celb ederek kuvvetlerini çoğaltır. Takriben 30 bin kişilik bir kuvvetle Bursa üzerine yürüyen Kalenderoğlu, bazı yerleri yaktıktan sonra Pazartepe ve Suçatı boğazından geçerek Mihaliç, Ulubad ve Kirmastı (M. Kemal Paşa) taraflarını yağma eder. Kalenderoğlu'nun yaptıkları, İstanbul'da büyük bir heyecan uyandırmıştı. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlub eden Kalenderoğlu, Manisa ve Aydın taraflarını da vurmuştu. Gittikçe güçlendiğini farkeden Kalenderoğlu, Osmanlılar'ı Anadolu'dan çıkarıp Rumeli'ye atmak gibi bir plan da hazırlamıştı.

Murad Paşa, kışı Haleb'te geçirdikten sonra bu şekildeki boş hayaller peşinde koşan Kalenderoğlu işini bitirmek üzere hazırlanır. Kalenderoğlu, Murad Paşa'nın bu sıralarda İstanbul'a gönderdiği hazineyi vurup ele geçirmek ister. Bu durumu haber alan Sadrazam Kuyucu Murad Paşa, bütün kuvvetlerin toplanmasını beklemeyerek elindeki kuvvetlerle Maraş ve Göksun taraflarına gelir. Bu arada Kalenderoğlu ve arkadaşları Kara Said ile otuzdan ziyade eşkıya reisi, Murad Paşa'nın az bir kuvvetle geldiğini ve yanında da hazinenin tamamının bulunduğunu öğrendikleri için tamahları artarak muharebeye karar verirler. Bu esnada Kalenderoğlu'nun maiyetinde yaya ve atlı olarak 30 bin kişi vardı.

Kalenderoğlu, Murad Paşa'nın yolunu kesmek için Göksun Boğazı'nı kapatmak ister. Casusları vâsıtasiyle bu teşebbüsten haberdar olan Murad Paşa, daha atik davranarak boğazı tutar. 1017 H. (1608 M.)'de iki taraf arasında şiddetli bir muharebe meydana gelir. Murad Paşa'nın planı, Kalen-

deroğlu'nu aldatmıştı. Serdar'ın, harbin en önemli anında hendeklerde sakladığı yeniçerileri birden bire meydana çıkarıp hücuma geçirmesi üzerine Kalenderoğlu bozguna uğrayarak Doğu Anadolu'ya doğru kaçmaya başlar. Bayburt taraflarında biraz daha mukavemet gösterdi ise de mağlub olmaktan kurtulamaz. Bunun üzerine bazı asilerle birlikte İran'a kaçıp Şah'a tabi olurlar. Kuyucu Murad Paşa, Kalenderoğlu'nun peşinden Bayburt'a geldiği zaman burada, Celâlî olmamakla birlikte, on beş bin kişilik maiyetleriyle halka eziyet eden ve Murat Hanlılar diye tanınan üç kardeşi de bertaraf eder. Murat Paşa, Anadolu'yu, Büyük Celâlîler'den temizleyip kısmen sükûneti sağladıktan sonra, yer yer isyan eden küçük çaptaki Celâlîleri ele alır. Önce, "*İran üzerine seferimiz vardır*" diye Anadolu'daki merkezlere ve eşkıya liderlerine mektuplar yazarak gelmelerini sağlar. Sonra bunları birer birer ortadan kaldırarak Anadolu'da emniyet ve güveni temin eder. Bunlardan Aydın ve Saruhan civarından Yusuf Paşa, İçel'den Muslu Çavuş ve Kalenderoğlu'na da katılanlardan Kara Said, Deli Hüsrev, Giresun taraflarından Hacı Şamlı ve Kara Koncolos ile daha birçokları zikredilebilir.

Celâlî isyanları sırasında devlet, bir taraftan Avusturya, bir taraftan da İran cephesinde çarpışıyordu. Her iki cephedeki çarpışmalar sebebiyle bir çok erkeğin cephelerde bulunmasından dolayı devlet, Anadolu işlerine gereği gibi önem veremiyodu. Uzun süren savaşlar yüzünden ekonomik durum sarsıldığından halk sıkıntıya düşmüştü. Bu yüzden meydanı boş bulan asiler, onbeş yıl kadar Anadolu'yu karıştırıp halka eziyet ettiler. Her fırsatta devlete karşı isyan bayrağını çeken bu asiler, Anadolu'yu kasıp kavuruyor, yol kesmeler, yağmalar, adam öldürmeler birbirini takip ediyordu. Bütün bu olanlar, halkı canından bezdiriyor, yerini yurdunu terk etmeye zorluyordu. Asiler, işi o kadar ileri götürmüşlerdi ki, Üsküdar'dan itibaren Anadolu'yu alacaklarını söylüyorlardı. Bununla beraber, Kuyucu Murad Paşa'nın önderliğindeki Osmanlı ordusu, Anadolo'yu kasıp kavuran Celâlî eşkıyasının peşine düşer. Doksanlık vezir, o ihtiyar yaşı ile at sırtında gece gündüz, soğuk sıcak demeden eşkıyayı takip eder. At sırtında duramayacak hale gelince indiriliyor, bir iki saat yere uzatılarak dinlendiriliyordu. Onun bu halini görenler, öldüğünü zannediyorlardı. Halbuki o, kısa bir istirahattan sonra tekrar takibe koyuluyordu. Paşa, savaş meydanlarında atından inip iki rekaat namaz kılıyor, ağlayarak yüzünü topraklara sürüyor ve göz yaşları içinde: "*İlahî, ihtiyarlığıma merhamet eyle, dinime ve devletime hizmet ettiğim sence malumdur. Din ve devlete saldıran eşkıyaya karşı senden yardım ve muvaffakıyet isterim*" diye Allah'a yalvarıyordu. Celâlîler, bu vefakâr ve fedakâr vezir tarafından kesin olarak bastırıldılar. Celâlî hareketinin çöküşü, Osmanlılar'ın hem doğu hem de batıda dış tehlikelerle karşı karşıya bulundukları sırada, iç

problemlerini de çözümleyebilecek yeterli güçlerinin bulunduğuna bir işaret sayılıyordu.

Gerek dış (İran, Avusturya), gerekse içte (Celâlî) yıllarca süren savaşlar yüzünden Anadolu'nun ticarî hayatı durma noktasına gelmişti. Bu yüzden halk fakirleşmişti. Bu durum, devletten memnun olmayan insanları, asilerin yanına sevketmişti. Öbür yandan "Çift bozan tâifesi" diye adlandırılan ve ziraatla ilgisini kesmiş olan reâyânın bir kısmı, asilere katıldığı gibi, bir kısmı da büyük şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Bu eşkıyalıktan dolayı çiftçilikle uğraşan ve üretici durumda bulunan köylü halk, emniyeti şehir ve kasabalarda bulduğu için oralara sığınmaya başlamıştı. Bu sebeple ziraat da yapılamıyordu. Bu da, memlekette tehlikeli sonuçlar doğuracak bir darlığın meydana gelmesine sebep olmuştu. Bu ekonomik sıkıntı ve darlık, aynı zamanda tımarlı sipahinin geçinme şartlarını da kötü bir şekilde etkilemişti.

Bilindiği gibi, o günün ulaşım teknik ve imkânlarına göre büyük şehirlere yapılacak olan yiyecek sevkiyatında zorluklar bulunuyordu. Bu da şehirlerde zaman zaman kıtlıkların doğmasına yol açıyordu. Bundan başka Osmanlı askerî teşkilâtının esasını ve toprak rejiminin can damarını teşkil eden tımar sistemi de bu devirde darbeler yemişti. Anadolu'da sükûnet ve emniyetin sağlanmasından sonra yerlerinden olan insanları yurtlarına geri getirtmek ve boş kalmış yerleri tekrar şenlendirmek vazifesi devlete düşmüştü.Ticareti canlandırmak, vergilerde indirim yapmak veya muâfiyet tanımak, yine devletin görevi idi. Devlet, yukarıda zikredilenleri yerine getirirken peşpeşe fermanlar yayınlıyordu. Bu fermanların en önemlileri "*Adâletnâme*"lerdir. Bunlardan, 1 Receb 1019 (30 Eylül 1609) tarihini taşıyan adâletnâme, eyaletlere gönderilmişti. Bu adâletnâmenin sureti, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 78 numaralı Mühimme Defteri'nde bulunmaktadır. [25]

---

[25]. Celâlî isyanları hakkında daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** II, 329 - 338; Kâtip Çelebi, **Fezleke,** I, 289 - 300; Naîmâ, **Tarih,** II, 62-71; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr,** III, 627 - 633; Hammer, **Tarih,** VIII, 85 - 105; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, 1. Kısım, 100 - 110; Halil İnalcık, "Adâletnâme" **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),** I, 346 - 347; Cengiz Orhonlu, "Murad Paşa, Kuyucu" **İA.** VIII, 652 - 653; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,** I, 260 - 261; İlgürel, "I. Ahmed" **Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi,** X, 422 - 426; Zeki Arslantürk, **Naîmâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı,** İstanbul 1997, s. 117 - 118.

e. KAZAKLARIN SİNOP BASKINI

Osmanlı kaynaklarında Sarıkamış Kazakları diye de geçen Zaporog Kazakları, Tuna ile Kırım arasındaki Karadeniz sahillerinde oturup, zaman zaman Türk sahillerine saldırılarda bulunuyorlardı. Osmanlı donanmasının Akdeniz'de bulunmasını fırsat bilen bu Kazaklar, o dönemde Anadolu'nun hem zengin hem de müstahkem limanlarından biri olan ve Naîmâ'nın ifadesiyle "Medinetu'l-uşşak" denilen Sinop şehrine, bir Ağustos günü ani bir baskın yaparlar. Bu baskında şehri ateşe veren Kazaklar, her tarafı talan edip büyük tahribatlarda bulunmuşlardı. Bu saldırı esnasında yakaladıkları kadın ve çocukları da esir alıp gitmişlerdi. Kazakların bu hareketi üzerine Karadeniz muhafızı Şakşakî İbrahim Paşa, 60 kadar gemi (şayka) ile peşlerine düşmüştü. Kazaklara pusu kuran Şakşakî İbrahim Paşa, Kırım kuvvetlerinin yardımıyla Kazakların bir kısmını imha edip Müslüman esirleri kurtardığı gibi, onlardan da esir almıştı (H. 1023 = M. 1614).

Sadrazam Nasuh Paşa, Sinop'ta meydana gelen bu durumla ilgili bilgileri gizlemeye çalıştıysa da bunda pek başarılı olamaz. Bununla beraber bu baskınla ilgili olarak kendisinden bilgi almak isteyen Padişaha da doğru dürüst bir bilgi vermez. Ancak Padişah, Şeyhülislâm Hoca Sa'düddinzâde Mehmed Efendi'den, adı geçen yerde meydana gelen tahribat hakkında bilgi almıştı. Böylece, Sinop'taki baskını öğrenmiş bulunan Pâdişah, sadece Nasuh Paşa'nın beceriksizliğinden dolayı değil, bu olayı saklamasından dolayı da kendisine kızmaya başlamıştı. Nasuh Paşa'nın bu hareketi gözden düşmesine sebep olur. Daha sonraki bazı şikâyetlerden dolayı alınan fetva gereğince öldürülmesine karar verilir (13 Ramazan 1023 = 17 Ekim 1614).[26] Kendisi cesur, heybetli, gösterişli ve iyi konuşmasını bilen bir kimse olduğu için başlangıçta halkın sevgisini kazanmıştı. Fakat gururlu ve gaddarlığa varan hareketleri ile, zâlim bir şahsiyete bürününce, insanlar kendisinden nefret etmeye başlamışlardı. Bu yüzden "mevtinin âleme rahmet" olduğu dahi söylenmişti.

---

[26]. Peçevî, **Tarih**, II, 342; Naîmâ, **Tarih,** I, 118; Hammer **Tarih,** VIII, 152 - 153; M. Tayyib Gökbilgin, "Nasuh Paşa", İA. IX, 126.

f. OSMANLI - LEHİSTAN BARIŞI

Lehistan Krallığı, Sultan III. Murad devrinde Osmanlı nüfuzu altına girmişti. Başlangıcta iyi olan münasebetler çeşitli sebeplerden dolayı bozulmuştu. Zira Lehistan, Devlet-i Aliyye'ye karşı olan sadakat ve itaatini bozacak davranışlarda bulunuyordu. Osmanlılar'ın, Lehistan'dan en büyük şikâyeteri, Leh (Zaporog) Kazakları denilen çapulcu takımının, kendi sınırlarını tecavüz ederek Karadeniz sahilleri ile Erdel, Eflak, Boğdan ve son olarak Sinop'a tecavüz etmeleriydi. Lehistan ise Kırım Tatarları'nın kendi ülkelerine olan akınlarından şikâyet ediyor, Kazak çetelerinin tecavüzlerinden dolayı da mes'uliyet kabul etmiyordu. Bu, karşılıklı zıtlaşmalar üzerine Bosna Beylerbeyi İskender Paşa, Eflak, Boğdan ve Erdel kuvvetleriyle birlikte Turla (Dinyester) nehrine doğru yürür. Burada Leh başkomutanı Stanislas Zolkiewski'nin komutasındaki ordusuyla karşılaşır. Muharebeye başlanacağı sırada Polonyalılar emân dileyerek barış talebinde bulunurlar. Bunun üzerine Kazakların, Dinyester'i geçmemesi, Eflak, Boğdan ve Erdel'e tecavüz edilmemesi kabul edildiği gibi, Kırım Hanlığı'na ödenen an'anevî (geleneksel) verginin ödenmesi de tekrar karara bağlanmıştı. Buna karşılık Kırım Tatarları da Lehistan'a akınlarda bulunmayacaklardı. 26 Ramazan 1026 (27 Eylül 1617) de gerçekleşen Bussa anlaşması üzerine İskender Paşa geri döner.[27]

g. I. AHMED DÖNEMİNİN DİĞER BAZI OLAYLARI

Osmanlı tarihinin bu döneminde, siyasî, askerî, mimarî, ve dinî sahaları kapsayan alanlarda esaslı gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir taraftan İran, öbür taraftan Avusturya ile mücadeleler devam ederken, bir yandan da Celâlî isyanlarının bastırılması ile uğraşılmasına rağmen devlette medenî faaliyetler de devam ediyordu. Böyle bir ortamın sağlanmasında büyük bir rol üstlenmiş bulunan Sultan I. Ahmed, tebeasının (vatandaşı, halkı) rahat ve huzur içinde yaşaması için elinden geleni yapıyordu. Nitekim onun cülûsunu takip eden senelerde, Avrupa ülkeleri ile yapılan ticarî antlaşmalarda büyük gelişmeler görülür. Bu cümleden olarak İngiltere, Fransa ve Venedik ile olan ticarî ahidnâmeler yenilenecektir. Bu da, ülkedeki ticarî hayatın can-

---

[27]. Peçevî, **Tarih,** II, 346 - 347; Hammer, **Tarih,** VIII, 160 - 162.

lılık kazanmasına vesile olacaktır.[28] Bütün bu faaliyetleri gözönünde bulundurmak suretiyle o dönemdeki medenî, dinî ve siyasî bazı gelişmelere işaret etmek istiyoruz.

1. Deniz Olayları

Hacı kafilesini nakletmekle görevendirilmiş bulunan Kaptan-ı Derya Hafız Ahmed Paşa, bu gemilerden birkaçını yitirdiğinden azledilmişti. Onun yerine Kayseri'li Halil Paşa getirilmişti. Halil Paşa, hem Malta, Toskana (Floransa), Papalık ve İspanya gemilerinin Osmanlı sahillerine yaptıkları tecavüzlere mani olmak, hem de onlara hakettikleri darbeyi indirmeyi hedefiyordu. Halil Paşa, emrindeki Osmanlı donanması ile bir nevi ehl-i salîb (Haçlı) muharebesi bakiyyesi olan bu tecavüzlere karşılık vermek ve Trablusgarp'ta Levent reisi Sefer Dayı yüzünden ihlâl edilen asâyişi temin etmek maksadıyla hareket ediyordu.

Halil Paşa, deniz seferleri vekayinâmelerinde özellikle Malta ve Floransa donanmalarına karşı bazan üstün gelmek, bazan da yenilmekle tanınmıştır. Kıbrıs sularında Baf önünde on Malta kalyonu ile "Kara Cehennem" cengi adiyle anılan bir savaşta bulunmuştu. Türkler bu ismi, Hıristiyanlar tarafından "Kırmızı Kalyon" diye adlandırılan doksan toplu bir gemiye vermişlerdi. Murad Reis, bir gün sabahtan akşama kadar, Kara Cehennem'in ateşi altında kalıp sonunda ateşi kestirmeyi başarmış ise de gemi gemiye yanaştığı (rampa ettiği) zaman, vurulup şehid düşer. Bu arada on Malta gemisinden altısı zaptolunur. Ellisi şövalye rütbesini haiz olan 500 Hıristiyan, 160 top ve 2000 tüfek Osmanlıların eline geçer. Halil Paşa, gemisinin arkasına taktığı Kara Cehennem'i de çekmekte olduğu halde müzaffer bir şekilde İstanbul limanına girer. Özel olarak görevlendirilen bir me'mur, kazandığı zaferden dolayı kendisini tebrik eden Pâdişah'ın "Hatt-ı Humâyûn"u ve samur bir hil'at ile kendisini karşılar. Halil Paşa, Sarayburnu'na vardığında huzura kabul edilerek kendisine vezirlik verilir. Ertesi gün, akdolunan divanda, düşmandan alınan ganimetler Sultan Ahmed'e takdim edilir. Ayrıca bu zamanlarda bazı düşman gemileri ile çeşitli sularda çarpışmalar olmuştur. Her sene, Malta ile Floransa donanmalarının iştahını kabartan Mısır donanması, iki senelik vergi olan bir milyon ikiyüz bin altını yüklenmiş olduğu halde Öküz Mehmed Paşa komutasında İstanbul'a gelmişti. Başkentte, bir nalbandın

---

[28]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı - İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580 - 1838)**, Ankara 1974, s. 43 - 45.

oğlu olan ve Harem'de eğitim görmüş bulunan Öküz Mehmed Paşa, bu hizmetinden dolayı Halil Paşa'nın yerine Kaptan Paşalığa tayin edilir. [29]

2. Ka'be Örtülerinin İstanbul'dan Gönderilmesi ve Mukaddes Emânetler

Sultan I. Ahmed'in cülûsundan önce, gelenek halinde devam eden bir uygulamaya göre, her cülûs esnasında Ka'be örtüleri yenilenmekte idi. İslâm dünyasının halifeleri olmalarından dolayı da yeni Osmanlı Pâdişahı'nın ismi bu örtülere işlenmekte idi. Bu uygulama, Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren böyle devam edegelmekte idi. Bununla beraber Ka'be örtüleri, Kahire'de yapılmakta ve oradan gönderilmekte idiler. Kahire'de işlenen bu örtülerin gönderilme merasimine şahid olan Polonya'lı Simeon, gerek örtülerin işlenmesi, gerekse gönderilme esnasındaki merasimde halk ve devlet ileri gelenlerinin coşkusunu teferruatlı bir şekilde anlatır. İstanbul'daki "*Sürre Alayları*" düşünüldüğü zaman, adı geçen seyyahın , canlı birer levha gibi bize takdim ettiği bu ve benzeri merasimlerin mahiyetini daha iyi anlamak mümkün olmaktadır. Bununla beraber bu örtülerin orada iyi işlenmediği ve san'at zevkine hitab etmediği anlaşıldığından bundan, böyle Dâru'l-Hilâfe (İstanbul) san'atkârlarına işlettirilerek buradan gönderilmesi kararlaştırıldığı gibi (1019 / 1610), Ka'be ve Ravza-i Mutahhara'nın tamir ve tezyini de yine bu dönemde (h. 1020) olmuştur. Ertesi yıl, Ka'be'nin sallanan veya çatlamış olan direklerinin tahkimi için gerekli olan demir çenberler döktürülmüştür. Bu sütunları saracak olan demir çenberlerin üzerine gümüş ve altın kaplanmıştır. O dönemlerde, Harem'in etrafını 360 sütun çevirirdi. Bunların büyük çoğunluğu gayet güzel sarı bir mermerdendi. Bir kısmı da Mısır granitinden hazırlanmıştı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında gümüşle kaplanmış olan Ka'be oluğu, Sultan Ahmed'in emri üzerine altın ile imal olundu (Altın Oluk = Mizâb). Zât-ı Şâhâne'nin, imalatı her zaman kolaylıkla kontrol edebilmesi için, Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde ve Saray-ı Hümâyûn'un yakınında kuyumcu imâlathânesi tesis edimişti. Pâdişah, Davut Paşa Sarayı'na gittiği zaman "Mizâb-ı zerrîn" (altın oluk) oraya nakedilerek, Ka'be'nin ahşabtan ya-

[29]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 356 - 357; Naîmâ, **Tarih,** II. 91 - 92; Hammer, **Tarih**, VIII, 124 - 126.

pılmış olan maketi üzerinde denenmiştir. Ka'beye, İstanbul'dan örtü gönderme an'anesi, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eder.[30]

Pâdişah, İran ile yapılan barıştan sonra 1021 senesi Zilkade ayında, Edirne'ye hareket eder. Burada büyük bir merasimle karşılanır. Ertesi sene Nisan ortalarında da avlanmak üzere Gelibolu'ya gider (1022 / 1613).[31] Sultan Ahmed, Bolayır'da, Gelibolu Fâtihi ve Rumeli'ye ilk defa geçen Süleyman Paşa'nın kabrini ziyâret eder. O, sandukanın yenilenerek üzerine sırmalı bir örtünün konmasını emreder. Keza o, Yazıcızâde'nin türbesini de ziyâret ederek burada mevlid okutturan Pâdişah, 24 Rebiülevvel 1022 (14 Mayıs 1613)'te tekrar İstanbul'a döner.[32] Bu ziyaretleri ile Padişah, Milli ve mânevî vahdetimizin temininde hizmeti görülen mürşidlere karşı derin ta'zimlerini arzetmiş oluyordu. Bu, Osmanlı sultanlarının millî birliği perçinlemek ve millî şuuru yaygınlaştırmak için başvurup an'ane hâline getirdikleri değişmeyen davranışlarından biriydi. Bu gelenek, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Pâdişahlar tarafından hassasiyetle tatbik edilmişti.

Sultan Ahmed, İstanbul'a döndükten sonra aynı sene içindeki işlerinin başlangıcı olmak üzere Hasan Paşa'nın Mekke ve Medine'den değiştirip getirdiği mübarek bazı eşyanın teslim törenine katılır. Hasan Paşa, Ka'be örtüsünün yenilenmesine ve Ravza-i Mutahhara'daki "Kevkeb-i dürrî" isimli kıymetli cevhere karşılık, yenisini koymakla görevlendirildiğinden bunları alıp İstanbul'a getirmişti. Hasan Paşa, "Kevkeb-i dürrî" nin yerine, -ortasında Sultan Ahmed'in babası Sultan III. Mehmed tarafından 50 bin altına satın alınmış olan- gayet büyük bir elmas ile etrafında daha az kıymetli 227 elmas bulunan altın bir levhayı koydu. Hasan Paşa, Ka'be örtüsü ile kevkeb-i dürrîyi getirirken, yanında da -ihtiyarlığında kullanmak temennisiyle- Ka'be'nin çatı tahtalarından yapılmış bir asâyı da beraberinde getirip aynı zamanda halife olan Sultan Ahmed'e teslim etmişti. Bunlar, "Hırka-i Saadet Odası" denilen mukaddes emânetler odasına kondu. Böylece bu mukaddes eşya, devletin en kıymetli ve mübârek emânetleri arasına idhâl edilmiş olur.[33]

---

[30]. Örtüler için kullanılan kumaş ve sırmanın miktarı ile Ka'benin tamiri hakkında daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** II, 86 - 91; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr,** III, 632 - 633; Hrand D. Andreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608 - 1619**, İstanbul 1964, s. 115 - 116; Hammer, **Tarih**, VIII, 127 - 128.

[31]. Bu seyahat hakkında daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, II, 95 - 99; Peçevî, **Tarih**, II, 341 - 342; Kâtib Çelebi, **Fezleke**. I. 346 - 347.

[32]. Naîmâ, **Tarih**, II, 100- 102; Hammer, **Tarih**. VIII, 138.

[33]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 351 - 352; Naîmâ, **Tarih**, II, 104 - 106.

Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi ve yasakarından da kaçınmayı büyük bir vazife telakki eden Sultan Ahmed, bu uygulamayı sadece kendi nefsinde değil, bütün Osmanlı Devleti'nde yerleştirmeyi düşünüyordu. Bu sebeple o, kendi döneminden önce de birkaç sefer olduğu gibi[34] ulemânın da re'yi ile bütün Osmanlı ülkesine şâmil olmak üzere içki yasağı getirmişti. "Ümmü'l-habâis" yani "bütün kötülüklerin anası" olarak vasıflandırılan içki hakkında, sert emirler yayınladı. Bu uygulama karşısında:

"Kalb-i âşık gibi viran ettiler meyhâneyi

Bî-vefalar ahdine döndürdüler peymâneyi"

dedirterek, bütün meyhaneleri ortadan kaldırır. O, gerek içki, gerekse meyhanelerden devlet adına alınan vergilerden vazgeçerek bu işle ilgili daireyi (Emânet-i hamr = İçki eminliği) de lağvetmişti. Bununla beraber bu yasak, fazla uzun ömürlü olamadı.[35]

Tarihlerin ifadesine göre tütün, ilk defa 1601 yılında bir İngiliz tüccar tarafından şifalı ot olarak getirilmiştir. Fakat sonra halk arasında keyif verici bir madde olduğu anlaşılarak kullanılması yaygınlaştı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında, biri Haleb'li, diğeri Şam'lı olmak üzere iki kişi tarafından 962 (1554 - 1555) senesinde İstanbul'a getirilip Tahtakale'deki iki büyük dükkanda satışına başlanıncaya kadar Osmanlı ülkesi ve Anadolu'da bilinmeyen kahve ile birlikte içilmeye başlandı. Tütün ve kahve, ilmiye sınıfının muhalefetine rağmen gizli gizli içilmeye devam edildi. Bir müddet sonra keyif verici olarak kabul edilen bu iki maddenin (tütün ve kahve) kullanılmasının ilmiye sınıfı arasında da yayıldığı görülür. Peçevî, faydasından çok zararının bulunduğunu belirttiği tütün yüzünden, daha o dönemlerde kahvehânelerin dumanla dolduğunu tasvir ettikten sonra tiryaki lülerinden çıkan dumanın, İstanbul sokaklarını bile kapladığını mizahî bir tarzda şöyle anlatmaktadır:

"*İngiliz keferesi getürdüler ve ba'zı emraz-ı rutabe şifa olmak nâmına sattılar. Ehl-i keyften ba'zı yârân, keyfe müsaadesi vardur deyü mübtelâ oldular, giderek ehl-i keyf olmayanlar dahi isti'mal eder oldular, hatta kibâr-ı ulemâdan ve ashâb-ı devletten niceleri ol ibtilâya uğradılar. Kahvelerde erâzil ve evbâşın kesret-i isti'malinden kahveler gök tütün olup içinde olanlar biri birin görmemek mertebelerine vardı. Esvâk ve bâzarda dahi lüle el-*

[34]. Daha önceki içki yasağı ve meyhanelerin kapatılması ile ilgili hükümler için bk. Ahmed Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,** nşr. Abdullah Usal, Ankara 1987, s. 207 - 209, 216 - 217.

[35]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 352; Naîmâ, **Tarih**, II, 107 - 108.

lerinden düşmez oldu. Biri birinin yüzüne gözüne pof pof deyü esvâk ve mahallâtı dahi kokuttular."[36]

3. Sultan Ahmed Câmii

Sultan I. Ahmed, Zitvatoruk(Jitvatoruk) muahedesini yapıp Celâlî isyanlarını da bastırdıktan sonra, halkın pekçok yönden istifade edeceği bir câmi yaptırmaya karar verir. Pâdişahın bu arzusunun gerçekleşmesi için kendisine Ayasofya'da, Rüstem Paşa Sarayı'nın bulunduğu yer teklif edilir. Fakat Pâdişah, buranın yüksek, havadar ve saraya yakın olduğunu, fakat orada sık bir halde evler ve dükkânlar bulunup bina levazımatiyle yolların kapanarak halkın uzun bir müddet zor durumda kalacağını, bu yüzden bir câmi yapayım derken birçok kalbin kırılacağını söyleyerek başka bir yer arattırır. Bu araştırmanın sonunda, At Meydanı'nın kıble tarafında Ayşe Sultan'ın mülkü olan yeri uygun görür. 30 bin altın vererek burayı, Sokullu Sarayı, At Meydanı'ndaki eski Arslanhâne ile mirî anbarı ve bazı dükkânları satın alır. Bu arada Mehmed Paşa Sarayı ile bazı konakları da istimlak ettirir.

1026 senesi Cemaziyelahir ayının 4. günü (9 Haziran 1617) Osmanlı mimârîsinin en büyük ve güzel âbidelerinden biri olan Sultan Ahmed Câmii'nin açılış merasimi yapılır. Mimarî özellikleriyle sanat tarihinde önemli bir yer işgal eden Sultan Ahmed Câmii'nin temel kazma çalışmaları, 9 Receb 1018 (7 Kasım 1609) günü başlar. Temel kazma işine Şeyhülislâm Mehmed Efendi, Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdayî ve Veziriazam Kuyucu Murad Paşa ilk kazmayı vurduktan sonra Sultan I. Ahmed, altın bir kazma ile terleyinceye kadar temel kazma işini devam ettirir.* Bu muhteşem san'at eserinin halkın hizmetine açılmasından dolayı avlusunda "*Otağ-ı Hümâyûn*" kurulmuş, Naîmâ'nın ifadesiyle "cümle vüzerâ ve ulemâ ve erkân-ı devlet davet ve âli ziyafet tertip olunduktan sonra her biri saray-ı âmireye varup hil'atlanup Pâdişah önüne düşüp otağ-ı hümâyûna getirdiler" Bu ifadelerden de anlaşılaca-

---

[36]. Kahve ve tütünle ilgili geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih,** I, 362 - 366; Ayrıca bk. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul 1302, I, 39 - 40.

* Bu kazmanın sapı güvez kadife kaplı olup üzeri gümüş motiflerle süslenmiştir. Hâlen Topkapı Sarayı Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Sultan III. Ahmed de saraydaki meşhur kütüphânesini yaptırırken Sultan I. Ahmed'in kullandığı bu kazma ile temele vurmuştur. Sultan Ahmed Câmii temelini, birer gün yeniçeriler, sipahiler, vezirlerle maiyetleri kazıp toprak atmışlardır. Böylece temel kazma işi, bir aydan fazla (14 Şubat'a kadar) 36 gün sürmüştür. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1977, III, 2. kısım, s. 554.

ğı üzere devlet erkânı ile halka ziyafetler verildiği gibi, bin kadar da hil'at dağıtılmıştır. Bu meyanda tebrikler kabul olunmuş ve fukaraya büyük sadakalar dağıtılmıştır.

İç tezyinatı ve çinilerinin nefasetiyle gâyet aydınlık olan bu câmiin mimarı, Hassa Mimarbaşısı Mehmed Ağa'dır. Bu eserinde Mehmed Ağa, bazı yönleriyle Sinan üslûbundan ayrılır. Külliyesi ile birlikte Sultan Ahmed Câmii, etrafında kurulan medreseleri, imâret, tabhâne, sebil, han, dârüşşifâ ve dükkânlar ile tam bir ilim sitesi halinde milli irfana hizmet etmiştir. Batılıların mimarî değerini takdir ettikleri ve kendisine "Mavi Câmi" dedikleri Sultan Ahmed Câmii için yapılan harcamalar hakkında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan, D. 42 numarayı taşıyan ve 26 sayfa tutan defter, bütün masrafların icmâlen blançosunu vermektedir. Etrafında sonradan inşa edilen türbelerde Câmiin bânisi Sultan Ahmed ile oğulları Sultan II. Osman ve IV. Murad, hanımı Mahpeyker Kösem Sultan ve diğer şehzâdeler medfundur. Jüstinyen, Ayasofya'yı açıp imparator mahfeline çıkınca heyecanla " Ey Süleyman, seni de geçtim" demişti. Sultan Ahmed Câmii ise Jüstinyen'i ve Roma'yı çok geride bırakan, Osmanlı kudret, haşmet, mimarî ve insanî telakkisinin zarif, fakat azametli bir âbidesi halinde gözlerimizin önünde bulunmaktadır.[37]

h. SULTAN I. AHMED'İN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

Hatırşinas bir cemiyet adamı, zarif ve samimi bir şair, mâhir bir kamçı ustası ve ihlâslı bir derviş olan Sultan I. Ahmed, 50 veya 51 gün süren bir mide hastalığından sonra 28 yaşına doğru (27 sene, 7 ay, 4 gün) 1026 senesi Zilkade ayınının 23. Çarşamba (22 Kasım 1617) günü vefat eder. O zamana kadar hiç bir Osmanlı Pâdişahı bu kadar genç yaşta ölmemişti. Saltanatı 14 yıla (13 yıl 2 gün) yakın sürmüştü. Kâtib Çelebi, **Fezleke**'de (I, 386) ve M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî** (I, 15)'de onun Pâdişahlığı, cülûsu ve hayatı hakkında "Osmanlıların 14. Padişahı olup, 14 sene Pâdişah olmuş, 14 yaşında cülûs buyurmuş ve iki 14 yaşında irtihal eylemiştir." demektedirler ki bu,

---

[37]. Sultan Ahmed Câmii ile ilgili geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** II, 150 - 151; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 216 - 219; Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, **Hadikatu'l-Cevâmi'** nşr. İhsan Erzi, İstanbul 1987, I. 47 - 49; Tahsin Öz, "Sultan Ahmed Câmii" **Vakıflar Dergisi** (1938) I, 25 - 28; (1942) II, 209 - 212; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III, 2. kısım, s. 553 - 554. Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, II, 148.

vâkıaya tamamen uygun bir ifadedir. Kendisinin, Mahfiruz Sultan'dan olma oğlu II. Osman ile Mahpeyker (Kösem) Sultan'dan olma oğulları IV. Murad ile İbrahim, amcaları Mustafa'dan sonra Osmanlı tahtına çıkmışlardı.

Sert bir mizaca sahip olup, ihanet edenleri affetmeyen Sultan Ahmed, dindarlığı sebebiyle halkın sevgisini kazanmıştı. Adalete karşı olan bağlılığı, tarihçilerin övgüsünü kazanmıştır. Dindar olup hayır işlerine önem vermiştir. Gerçekten, çağının övülmeye değer işleri arasında, dinî müesseseler kurması ve özellike At Meydanı'nda Ayasofya'nın karşısında câmi (Sultan Ahmed Câmii), medrese, imâret, tabhâne, mektep, dâru'l-mecânin (akıl hastahânesi). dükkânlar vesair unsurları ile birlikte büyük bir külliye yaptırması başta gelir. Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'yi süslemeye gösterdiği özen, takdire değerdir. Onun, taşları düşen ve yıkılmak üzere olan Harem-i Şerif'in duvarlarını, İstanbul'dan üstad mühendis ve mimarlar göndermek suretiyle tamir ettirmesi, çepeçevre Ka'be'yi kuşatmak üzere som altından yaptırdığı kuşağı göndermesi, Medine-i Münevvere'de ise, Mescid-i Nebevî'nin eskiyen minberi yerine İstanbul'da beyaz mermerden yapılan bir minberi gemi ile göndermesi, sürre ve sadakayı bir hayli artırması gibi; kendi adı ile anılan muhteşem câmide her yıl Hz. Peygamber'in doğum gecesinde mevlid okutması, sarayda Hz. Peygamber'e ait mukaddes eşyanın teşhiri, yine sarayda her Cuma gecesi hatim indirmek üzere hafızlar tayin etmesi ve içkinin yasaklanması konusundaki emirleri, onun İslâm'a olan bağlılığının güzel örnekleridir. Bu örnekler, İslâm âleminde hakkıyla takdir edilmişlerdir.

Yukarıda işaret edilen eserlerden başka o, hem büyük, hem de genel bir mânevî anıt (âbide) daha bırakmıştır. Bu, onun adını taşıyan kanunnâmedir ki, ölümünden iki yıl sonra hazine kethüdası Müezzinzâde Ayn Ali Efendi tarafından yayınlanmıştır. Her ne kadar bu kanunnâme, yeni bir kanunnâme hüviyetinde değilse de o dönemde devlette yürürlükte olan kanunları usûlüne göre tasnif etmekte, sancak ve eyaletleri, tımar ve zeâmetleri daha iyi bir tarzda tasnif etmekte, kara ve deniz kuvvetlerini tayin eylemekte, saray erkân ve görevlilerini düzenlemekte, zâbıta, malî işler, tımar ve zeâmetlere dair eski emirleri daha organize bir şekilde belirtmektedir.

Başta, Muallim-i Sultanî Mustafa Efendi olduğu halde, muhitinin tesirine de kapılan Sultan I. Ahmed, itimad ettiği liyakatli kimseler istihdamına gayret gösterirdi. Gençliğine rağmen, icraatında azimkârlık eserleri görülmektedir. Nitekim 1605 Şubat'ında sipahîlerin bir isyan teşebbüsünü cür'etli bir şekilde yatıştırıp elebaşılarını idam ettirmesi, sadrazamlarından Derviş ve Nasuh Paşa'lar ile bazı vezirleri öldürtmesi, devlet işleri hususundaki anlayış ve karekterini ortaya koymaktadır.

Sultan I. Ahmed, ciddi bir şekilde ve kabiliyet göstererek devlet işleriyle uğraşan bir hükümdardı. Çocuk yaşında gösterdiği zeka ve kavrayış, sonradan oğulları II. Osman ile IV. Murad'da deha derecesine yükselmişti. Bu iki hükümdar da babaları gibi çocuk denecek yaşta üstün kabiliyet ve başarılarını ortaya koymuşlardır. Sultan I. Ahmed, zevk ve eğlencelerinde mûtedil olup, bu yönü ile de Kanunî'den sonra gelen üç hükümdara benzemezdi. Çok dindardı. Bu sebeple içki kullanmazdı. Yavuz gibi son derece sade giyindiğinden değerli kumaşlar kullanmazdı. Tahta geçer geçmez, Harem'in nüfuzuna son vermişti. Nihayet Fâtih Kanunnâmesi'nin, o dönemde, devletin beka ve bütünlüğü için hayatî bir değer taşıyan ve fakat çirkin bir âdet olan "Nizâm-ı âlem için kardeş katli"ne cevaz veren ünlü maddesini tatbik etmeyip uygulamadan kaldırmıştı.

O, babası Sultan III. Mehmed gibi bir defa olsun sefere çıkmamıştır. Maamafih, XVII. asırda, geçen asırlarda olduğu gibi bizzat ordularının başına geçen Avrupa hükümdarlarının sayısı da belirli şekilde azalmıştır. Seferlere katılmamakla birlikte Sultan I. Ahmed, İstanbul'da her fırsatta halk arasında dolaşmış, Bursa, Edirne, Çanakkale gibi yakın yerlere de gitmiştir. Gayet kuvvetli, çok iyi bir binici, atıcı, avcı ve silahşördü. Bu meziyetleri, oğulları II. Osman ile IV. Murad'a fevkal'ade bir şekilde gelişerek intikal etmiştir.

"Bahtî" mahlasıyla klasik ve tekke tarzında güzel şiirler yazan I. Ahmed, Sultan Ahmed Câmii ile adını ebedîleştirmişti. Gerçekten onun memlekete hediye ettiği ikinci armağan* ise muvaffak ve zarif bir mukayese unsuru gibi, Ayasofya'nın karşısına yükseltmiş olduğu Sultan Ahmed Câmii ve Külliyesi idi. Dışı kadar içiyle de konuşan Sultan Ahmed Külliyesi, cemiyetin varmış oduğu medeniyet terkibinin ve ma'şerî ruhun bir zevk ve san'at dehası hâlinde infilakı idi.[38]

---

*. Genç yaşta ölen Sultan I. Ahmed'in tarihe belli başlı üç hatıra bıraktığı, bunların ilkinin Fâtih Kanunnâmesi'ndeki verâset ve kardeş katli maddesini ortadan kaldırması, ikincisi Sultan Ahmed Câmii, üçüncüsünün de genç yaşta dul kalan hasekisi Mahpeyker (Kösem) Sultan olduğu belirtimektedir. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II. 50 - 52.

38. Sultan I. Ahmed'in vefat ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Peçevî, **Tarih**, II, 346; Naîmâ, **Tarih**, II, 154 - 156; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I. 385 - 386; Hafız Hüseyin Ayvansarayî, **Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşahir-i Ricâl**, nşr. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978, s. 4; Hammer, **Tarih**, VIII, 171 - 172; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 15; Baysun, "Ahmed I " **İA**. I, 163 - 164; Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1977, V, 136 - 138.

SULTAN I. MUSTAFA

Osmanlı tarihinde, iki sefer tahta geçerek Pâdişahlık yapmış bulunan Sultan I. Mustafa'nın hükümdarlığı, tarih kaynaklarımızda birbirinden ayrı iki dönem olarak verilir. Bunlardan biri, ilk hükümdarlığı, diğeri de Sultan Osman'ın Pâdişahlığı ile dönemi olayları ve şehâdeti nakledildikten sonra verilen ikinci hükümdarlığıdır. Bununla beraber biz, dönemin nezâketini de gözönünde bulundurarak Sultan I. Mustafa'nın dönemini ayrı başlıklar şeklinde değil iki bölüm olarak vermeyi tercih ettik.

A. İLK PÂDİŞAHLIĞI

Sultan III. Mehmed'in oğullarından olup, babasının şehzâdeliğinde Manisa'da 1591 yılında dünyaya gelmiştir. Sultan Mustafa, 23 Zilkade 1026 (22 Kasım 1617)'da Osmanlı tahtına cülûs etmiştir. Sultan I. Ahmed, Osmanlı tahtına geçtiği zaman henüz 14 yaşında idi. Daha önce de belirtildiği gibi, Sultan Ahmed tahta geçtiğinde Fâtih kanunnâmesindeki meşhur maddeye rağmen kardeşinin hayatına dokunmamıştı. Onun bu şekildeki hareketi, bazı kimseler tarafından farklı bir şekilde yorumlanmaktadır. Bunlara göre kardeşi Şehzâde Mustafa'yı idam ettirmemesi, tahta çıktığı zaman hanedanın kendisinden başka hiç bir erkek üyesinin bulunmaması, başka bir ifade ile henüz şehzâdelerinin doğmamış olması ile Şehzâde Mustafa'nın aklî durumunun pek normal olmaması yüzden şer'an saltanatının kabil olmamasına bağlanmaktadır. Halbuki daha sonraları Sultan Ahmed'in şehzâleri dünyaya geldikleri halde Mustafa, Pâdişah olarak tahta geçmişti. Hatta bu geçiş (cülûs), bir sefer değil, iki defa gerçekleşmişti. Zira bu dönemde saltanatın, sadece babadan oğula değil, "Ekberiyet" (sülalenin en büyüğü olma) kaidesine göre kardeşe de intikal edebileceği kanun haline getirilmişti. Bununla beraber Mustafa'nın yıllarca yaşadığı korkulu hayat, aklî dengesini bozmuştu. Bu yüzden onun tahta çıkmasında devlet erkânı arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Fakat onun bu durumunu, uzun zaman hapis hayatı yaşamasına bağlayan ve kısa bir müddet sonra tekrar normal hale geleceğini söyleyenler çoğunlukta

oldukları için bunlar, Mustafa'nın cülûsunu destekliyorlardı. Özellikle Şeyhülislâm Es'ad Efendi ile Kaymakam Sofu Mehmed Paşa bu görüşü savunanların başında geliyorlardı. Bunun üzerine 23 Zilkade 1026 (22 Kasım 1617) Çarşamba günü Sabah Namazı'ından önce Divan toplanır. Divan'da alınan karar üzerine Sultan Mustafa, Osmanlı tahtına geçince bütün devlet erkânı kendisine bey'at eder. Bundan sonra câmilerde "salâ verilip" vefat etmiş bulunan Sultan I. Ahmed'in techiz ve tekfini ile meşgul olunur. Bu işler bitirildikten sonra Şeyhülislâm Es'ad Efendi, mehmum Pâdişah'ın cenaze namazını kıldırır. Namazdan hemen sonra da I. Ahmed'in cenazesini defn ederler[1]

Sultan I. Mustafa, cülûstan sonraki ilk Cuma günü, Eyyub Sultan'a giderek taklid-i seyf (kılıç kuşanma merasimi)'i icra ettikten sonra ecdadının türbelerini ziyaret etmişti. Cülûs haberi, Alman İmparatoru, İran Şahı ve Venedik Cumhuriyeti'ne elçiler gönderilerek bildirilmişti.[2] Mustafa, tahta çıktıktan sonra hekimlerin bütün ihtimamlarına rağmen iyileşemedi. Sokağa çıkıp para dağıtmak, divan esnasında gidip vezirlerin başını açmak ve daha başka bazı yersiz hareketlerde bulunmak gibi halleri, devlet erkânı arasında hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Kızlar-ağası olan Mustafa Ağa'nın ise, Pâdişah'ın bütün hareketlerini ifşa etmesi, ve âdeta bunun için var gücü ile çalışması, durumu daha da vahimleştiriyordu. Onun bu çalışmaları, Sultan Mustafa'nın içinde bulunduğu ruh halini ortaya çıkarıyordu. Bu durumda ulemâ ve vüzera, Sultan I. Mustafa'nın tahttan indirilmesine karar verir. Nihayet 1 Rebiülevvel 1027 (26 Şubat 1618) Pazartesi günü ulûfe dağıtımı için Kapıkulu ve divân erkânının sarayda toplandığı bir sırada, alınan karar gereği, Sultan Mustafa, bulunduğu dairenin kapısı üzerine kilitlenerek "hal' edilmiş"tir. Bundan sonra en büyük Şehzâde olan Osman, Harem'den getirtilerek tahta çıkarılmıştır. Mustafa'nın bu kısa saltanat müddeti, 3 aydan birkaç gün fazla sürmüştür.[3] Sultan Mustafa'nın bu ilk saltanatı esnasında Osmanlı - İran savaşları, barış dönemine girmiş bulunuyordu. Dönemin önemli hâdiselerinden biri de Jitvatorok muahedesinin bazı maddelerinde değişiklik yapılması idi. Sultan Mustafa, bundan sonra Topkapı sarayı'nda gözaltında tutulmuştur.

Bazı Osmanlı kaynaklarında Sultan I. Mustafa, "kendisinde cezbe hali nümâyân bir zât-ı melekü's-sıfat" olarak tavsif edildiği gibi "meczûbu'l-hisâl evliyaullahdan bir zat olup, dünyanın dağdağasına vücudu gayr-i müteham-

---

[1]. Kâtib Çelebi, **Fezleke,** I, 385 - 386; Naîmâ, **Tarih**, II, 160.

[2]. Feridun Bey, **Münşeât**, II, 433 ; Hammer, **Tarih**, VIII, 181.

[3]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 390; Peçevî, **Tarih**, II, 360 - 362; Naîmâ, **Tarih**, II, 160 - 162.

mil idi."[4] şeklinde de tavsif edilmektedir. Özellikle bazı "meşâyih-i izâm" ile "ulemâ-i kirâm"ın kendisini "cezbe" sahibi bir zat olarak mütalaa ettikleri rivâyet edilmektedir. Naîmâ, onun ikinci defa hal' edilişinden (vazifeden alınması) bahsederken, veziriazam Kemankeş Ali Paşa, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Sadreyn Efendiler (Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri), diğer ulemâ ve devlet erkânının bir araya gelip istişarede bulunduklarını ve sonunda "*Sultan Mustafa Hân cezbe-i Rahman'a mazhar bir Pâdişah-ı derviş nihâd (yaratılışlı) olup umûr-ı dunyada adem-i şuûru (dünya işlerine akıl erdirememesi) gibi*" durumları olduğu için görevden alınmasına karar verirler[5] der. Başka bir rivâyete göre kadınlardan uzak kalmayı tercih ettiği için de çocuğu olmamıştır. Bir hükümdar olduğu halde, makamını terk ederek dervişliği tercih eden meşhur sofi İbrahim Edhem'e benzetilen Sultan Mustafa'nın, hükümdarlığı istemeyip ondan çekilmek istemesi, hatta ikinci saltanatında "Osman gel beni bu yükten kurtar" deyişi, hakkındaki rivâyetleri doğrular mahiyettedir. Halk arasında onun evliyadan biri olduğu ve kerametlerinin bulunduğu da yayılmıştı. Bu sebeple olsa gerek ki Müneccimbaşı "etvâr-ı evzalarının etvar-ı ukalâya muhalif müşâhede olunduğunu", bildirdikten sonra devlet erkânının bunu, onun uzun bir müddet gözaltında bulunmasından ileri geldiğini, tedavi olduğu takdirde kısa sürede geçeceğine kani olduğunu yazar.[6]

Sultan Mustafa hakkında "şayet daha fazla işbaşında kalacak olursa balıklara altın atacağı, hazineyi ona buna dağıtıp devleti zor durumda bırakacağı" şeklindeki söylentiler, biraz şüphelidir. Yalnız 14 sene sarayda kapalı kaldığından, ruhî dengesi bozulmuş ve bu yüzden Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin *"muhtellu'ş-şuûr olanın hilâfeti caiz olmayacağına"* dair verdiği fetva ile tahttan indirilir. Bununla beraber bu hal' (tahttan indirilme, uzaklaştırılma), " ihtiyar-ı zâtîsiyle feragat ve uzlet" şeklinde gösterilmiştir. Böylece, Sultan Mustafa'nın kendi isteğiyle tahttan feragat edip çekildiği söylenmiştir.

---

[4]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, I, 390; Naîmâ, **Tarih**, II, 160 - 162; Peçevî, **Tarih**, II, 360 - 362; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 79.

[5]. Naîmâ, **Tarih**, II. 263.

[6]. Müneccimbaşı, **Tarih**, III, 643.

B. İKİNCİ PÂDİŞAHLIĞI

Sultan İkinci Osman dönemindeki kapıkulu isyanı, Osmanlı tahtında yeni bir değişikliğin meydana gelmesine sebep oldu. Bu isyan sonunda Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa bir pâdişah öldürülüyor ve yine ilk olarak bir pâdişah ikinci defa tahta çıkarılıyordu. Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî, Genç Osman'a karşı yapılan hareketin sebeblerini anlatıp olayların gelişme seyrini verdikten sonra şöyle der: "Bu tarafta cumhur, kubbe (Sultan Mustafa'nın içinde göz hapsinde bulunduğu odanın kubbesi) delerken bir kaç hadım ok attıklarında ahali hemen yetişip paraladılar. Kubbe üzerindekiler de kubbeyi tamamen deldiler. Amma aşağı inmek mümkün değil, ip bulunmamakla vüzeranın oturdukları Divânhânenin perde iplerini kesüp üç nefer sipah ve üç nefer yeniçeri kendülerini ip ile bağlayup aşağı indiler. Ve Sultan Mustafa'nın ayaklarına baş koyup içlerinden biri gönlünden kopan şu şiiri okudu:

Cümlenin re'yile şâhım sözümüz birdir bizim
Çık, senindir taht hep emrindeyiz şâh ol bize
Halimizden Tuğîya sorarsa yârân-ı safâ
Hâlis ü muhlis muhibb-i bî riyâ hep çâkeriz
Biz senin mahkumunuz her emrine fermanberiz
Şâh-ı âlem devrine erüşdiğimiz söyleriz.

"Pâdişahım asker dışarıdadır, Pâdişahıma muntazırdırlar" deyince (Sultan Mustafa'nın) ilk cevabı "meded su" oldu. Bir kaç yerden su yetiştirdiler. İçüp "*elhamdülillah*" dedi. "İki gündür bana su vermezler, açlık ve susuzluk ile öldürmek isterler. Kılıç ile öldürmeğe kâdir değiller emr-i haktır. Hak yukaddir[a] dedi. Elhak, insaf edince o gün öyle büyük bir kubbeyi delüp yıkanlar ve kendilerine ip takup Sultan Mustafa'nın yanına inen şahbazlara tahsin demezmisin? Kostantiniyye şehri feth olalıdan berü, o yere kul taifesinden ayak basmış değil idi. Sonra Sultan Mustafa'yı ip ile bağlayup yukarı çektiler. Arkasından Sultan Mustafa'nın hizmetinde olan iki cariyeyi çıkardılar ve aşağı indirip cumhur içine getirdiler. İşte o zaman (Sultan Osman) iş işten geçtiğini gördü."[7]

I. Mustafa'nın ikinci cülûsu 8 Receb 1031 (19 Mayıs 1622)' de vuku buldu. Sultan Mustafa'yı sarayda emniyet altında görmeyen Yeniçeri ve Si-

---

[a]. " Allah takdir eder " manasınadır.

[7]. Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî, **İbretnümâ (Tuğî Tarihi),** nşr. Mithat Sertoğlu. **Belleten** (1947). XI / 43. 497 - 498.

pâhîler, hâdiselerin iyice kızıştığı sırada el ile çekilen bir hasta arabası ile onu Eski saraya, fakat orayı da güvenlik bakımından yeterli görmedikleri için Yeniçeri odalarının ortasında iyi korunabilen Orta Câmi'e götürdüler. Asiler, cülûs şükrânesi olarak hapishaneleri boşaltıp bazı devlet adamlarının konaklarını yağmaladılar.

Yeniçeriler, II. Osman'ın hayatına dokunulmayarak sarayda kafes hayatı yaşamasını istiyorlardı. Fakat I. Mustafa, vâlidesinin işareti ile Kara Davud adındaki veziri, sadâret makamına getirir. Davud Paşa, I. Mustafa'nın ana baba bir kızkardeşinin kocası idi. Yeni Pâdişah'ın, Topkapı Sarayı'na naklolunduğu Cuma günü, câmilerde Sultan Mustafa adına hutbeler okunur.

Artık Genç Osman'ı kurtaracak ne bir şahıs ne de bir hareket vardır. Yeni Sadrazam Kara Davud ve Yeniçeri Ağası Derviş Ağa ile birlikte İstanbul sübaşısı ve kethüdası Kilindir Uğrusu (çocuk hırsızı) onu, bulunduğu yerden alıp çıkarmış ve Yedikuleye götürmüşlerdir. İstanbul halkı, yolda yeniçerilerin pek çok hakaret ve edepsizliklerine maruz kalan bu inkılâpçı ve genç Pâdişah'ı üzüntü ile seyretmekten başka bir şey yapamamıştır. Genç Osman, aynı gün uzun mücadeleler sonucunda onbir cellat tarafından boğularak öldürülmüştü. Öldürüldüğüne delil olarak da kulağı kesilerek I. Mustafa'nın anasına götürülmüştür. Osmanlı tarihinde cesur düşünceleriyle çığır açmaya çalışan genç ve tecrübesiz Sultan Osman'ın hayatı, bu facia ile son buldu (9 Receb 1031 / 20 Mayıs 1622). Öldüğü zaman takvim hesabiyle 17 yıl, 6 ay, 18 gün yaşamış oluyordu. Yani 18 yaş içinde bulunuyordu. Genç Osman, Osmanlı tarihinde öldürülen ilk padişahtır. Cenazesi, Yedikule zindanından Topkapı Sarayı'na nakledildi. 21 Mayıs günü sabahleyin câmilerde salâlar verilmek suretiyle halka bu felaket haberi duyurulmuş oldu. Anadolu Kadıaskeri Yahya Efendi'nin ifadesiyle: "*Bu umumi felâket, Muhammed ümmetinde öyle bir yanıp yakılma uyandırdı ki, inlemeler göklere yükseldi.*" Sabah erkenden Cenâze Namazı kılındıktan sonra bütün vezirler ile ulemânın iştirak ettiği hazin bir alayla (merasim ile) Sultan Ahmed Câmii'ne götürülüp, babası I. Ahmed'in türbesine defnolunur.[8]

Naimâ da Osmanlı tarihinde ilk defa cereyan eden ve eşine rastlanmamış olan bu hazin ve insanı dilhûn eden olayı döneminin dili ile şöyle nakleder:

---

[8]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Orhan Şaik Gökyay, " II. Sultan Osman'ın Şehâdeti" **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s. 228 - 229; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 22 - 23; Naîmâ, **Tarih**, II, 230; Peçevî, **Tarih**, II, 387 - 388; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 56; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 139 - 141; M. Münir Aktepe, " Mustafa I " **İA**. VIII, 693.

"Pâdişahı, saraya ilettikten sonra Davud Paşa ve Yeniçeri Ağası Derviş Ağa, Orta Câmi'e gelüp Sultan Osman Hân'ı bir pazar arabasına koyup Subaşı kethüdası olan Kilindir Uğrusu'nu bile bindirdiler ve azîm cem'iyet ile Yedikule'ye götürdüler. Bu rûz-ı dehşet endûzde olan cem'iyet, bir tarihte görülmemiştir. Asker dağıldıktan sonra Davud Paşa ve kethüdası Ömer Ağa ve Cebecibaşı bir kaç evbaş ile kulede kalup kapıyı kapadup Sultan Osman'ı katle mübâşeret ettiklerinde (öldürmek için teşebbüse geçtiklerinde) Osman dilâver yiğit idi, bunları zebûn etti (perişan etti). Bilâhere Cebecibaşı dedikleri bî-din (dinsiz) kemend atup Kilindir Uğrusu mel'ûn dahi hayaların sıkmakla zebûn edüp ol mahalde teslim-i ruh eyledi. Cebecibaşı nişâne içün kulağın kesüp Vâlide'ye götürdü. Hayf sad hayf ki (yüzlerce defa yazıklar olsun) Âl-i Osman Pâdişahları'ndan birine böyle cevr ve cefa ve hakaret olmamış iken bu mazlûma bu vechle (şekilde) gadr ve ihanet ettiler."[9]

Sultan II. Osman, genç ve tecrübesiz olmasına rağmen meziyetleri bulunan bir Pâdişah'tı. Zeki, cesur, cevval, iyi niyetli ve hamiyetli idi. Düşünceleri, ülke için istikbal vaad ediyordu. Bu düşünce ile mazinin iyi ve kötü çizgilerini dikkatle gözden geçirecek ve işe, sarayın ıslâhından başlayacaktı. Nizam ve müvazenesi bozulmuş yeniçerilik teşkilâtının mutlaka bir revizyondan geçirilip düzeltilmesi gerektiğine inanıyordu. Bununla beraber genç, tecrübesiz ve hatta toy denecek aceleci tavırları,başına gelecek felâketi görmesine mani oldu.

a. Sipahilerin İlk İsyanı

II. Osman gibi akıllı ve meziyetli bir hükümdarın feci şekilde öldürülmesi, yerine de şuurunu kaybetmiş birinin tahta cülûs ettirilmesi, halkı büyük bir teessüre boğmuştu. Halk, yavaş yavaş olayın tesirinden kurtulunca suçluları aramaya başlar. Önce yeniçerilerle sipahilere karşı nefret ve kin duyguları uyandı. Bu duygu, sadece bu iki sınıfa karşı değil, yönetimin başında bulunanlara karşı da kendisini iyiden iyiye belirtir hale geldi. Bu duyguların bir sonucu olsa gerek ki, halk arasında, Sadrazam Davud Paşa, "*Pâdişah katili*" olarak anılmaya başlandı. Halbuki Kapıkulu, II. Osman'ı sevmemekle birlikte onu öldürmek üzere bir tertibe girmemişti. Üstelik genç Pâdişah, yeniçerilere de iltica etmişti.

---

[9]. Naîmâ, **Tarih**, II, 230.

Toplumun bu psikolojisini anlamakta gecikmeyen ve bütün olayların tahrikçisi olarak bilinen ve başına geleceklerden korktuğu için sarayından dışarı çıkamayan Davud Paşa'nın konağı, asker tarafından yağmalanır. Kendisini yakalayan asker:

"*Sultan Osman'ı ne sebep ile katleyledin? Biz sana emânet verdük*" diye bağırdı. Davud Paşa bu soruya "*Sultan Mustafa'nın fermanıyla*" diye cevap verir. Halbuki bu yalandı, fakat gerçek durumdan habersiz olan asker söyleyecek söz bulamayıp dağılır. Ancak bir müddet sonra, Şehzâde Murad'ı öldürmeye teşebbüsle de itham edilen Davud Paşa, mevkiini sağlamlaştırmak için türlü çarelere baş vurur. Bu çarelerin başında da askeri yatıştırmak geliyordu. Bunun için Maliye ve Evkaf defterlerini onlara verdiği gibi, taraftar toplamak için bütün sokak serserilerine iş vaadinde bulunur. Durumun bu şekilde devam edemeyeceği anlaşılınca Şeyhülislâm Yahya Efendi, Vâlide Sultan'la görüşerek Davud Paşa'yı azl (3 Şaban 1031 / 20 Haziran 1622) ile yerine Mısır Valiliği'nden mazûl Mere Hüseyin Paşa'nın tayinini yaptırır. Hüseyin Paşa'ya "Mere" lakabının takılması, kendisinin bu kelimeyi çokça kullanması ve cezalandıracağı adamlar için etrafına Arnavutça "alın" manasına gelen bu kelimeyle emir vermesinden dolayıdır. Mısır Valiliği esnasında da birçok şikâyetlere konu olmuş olan bu zatın sadârete getirilmesine herkes hayret etmişti. Naîmâ, herkesin hayretini mucib olan bu tayin hakkında " *Bu emr-i uccabı (aceyip ve tuhaf) şeyh (yaşlı) u şâb (genç) istiğrâb edüp (garip karşılayıp) lâkin belki zapt-ı askere kadir ola deyü seyirci oldular. Ol dahi havfından (korkusundan) kula yaranmak içün hazineyi bezl edüp dirlikleri ve koyun akçaları (cep harçlıkları) verüp bir iş başaramadı.*" der. Ancak Mere Hüseyin Paşa'nın çeşitli bahanelerle askere baskı yapması ve Yeniçeri Ağası Derviş Paşa'yı Karaman Eyâleti'ne tayin ile İstanbul'dan uzaklaştırmak üzere Anadolu'ya sürmesi, onun azline sebep oldu. Bunun yerine Pâdişah'ın dadısının kocası olan Lefkeli Mustafa Paşa adında biri sadârete getirilir. Bu defa da Kapıkulu Ocakları, rüşvet alıyor diye Lefkeli'yi istemediklerinden Şeyhülislâm'ı Pâdişah'a gönderip onun da azlini gerçekleştirirler. Bundan sonra da Hadım Gürcü Mehmed Paşa sadârete getirilir.[10]

[10]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, II. 235 - 237; Peçevî, **Tarih**, II. 388 - 390; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 141 - 144.

b. Karadeniz Donanmasının Dönüşü

Sultan II. Osman'ın Hotin seferi sonunda yapılan barışa rağmen Kazaklar, Türk topraklarına hücum etmiş ve hatta daha önce de olduğu gibi Karadeniz'e çıkmışlardı. Gürcü Mehmed Paşa'nın sadârete getirilişinin onuncu günü Karadeniz'e çıkan Kazaklar'ın te'dibi için Damad Receb Paşa emrinde bir donanma gönderilmişti. Receb Paşa, Kazaklar'ı büyük bir bozguna uğratmış, birçok gemilerini batırıp birçok şaykaya da el koymuştu. Naîmâ, 600 kadar olan şaykadan 18 tanesinin alındığını, geri kalanların ise batırıldığını nakletmektedir. Receb Paşa, bunlardan 500 kadar da esir alarak 1 Ekim 1622'de İstanbul'a döner. Böylece anlaşmayı bozan (nakz-ı ahd) Kazaklar, şiddetle cezalandırılmış oluyordu. Donanmanın İstanbul'a dönüşü, top şenlikleriyle karşılanmıştı.[11]

c. Sipahîlerin İkinci İsyanı

Pâdişah katilliği ile itham edilen yeniçeriler ile sipahiler bir müddet sonra Anadolu'da da nefretle hatırlanır olmuşlardı. Özellikle Erzurum'da II. Osman'ın kanını davâ edip hurûc eden Abaza Mehmed Paşa'nın bunda büyük rolü olmuştu. Kendilerini böyle bir töhmetten kurtarmak isteyen yeniçeri ve sipahîler:

"Taşradan bize "*katil-i sultan*" derler, elbette kim katlettiyse hakkından gelinsin. Pâdişah katlinde dahlimiz yoktur, bu töhmeti kabul etmeyiz" diyerek kendilerini savunuyorlardı. Fakat Kapıkulu'nun bu ve benzer sözlerini kimse dinlemiyordu. Böyle bir durumda kendilerini temize çıkarmak isteyen sipahîler, Divân-ı Hümâyûn toplantılarında saraya gelip bağrışmaya başlamış ve seslerini Sultan Mustafa'ya kadar duyurmuşlardı. Bunun üzerine Pâdişah da "*Sultan Osman'ı ben katleyle demedim, Davud Paşa öldürdü. Katilleri kim ise katlolunsun*" diye bir Hatt-ı Hümâyûn gönderir. Bu ferman üzerine sipahîler, derhal saklanan katilleri aramaya koyulurlar. Kâtib Çelebi'nin ifadesine göre aleyhinde oluşan havayı fark eden ve durumun vehametini anlayan Cebecibaşı, kurtulmak için o gece kaçar. Fakat yakalanıp, Sultan II. Osman'ın, Yedikule zindanlarına götürülürken su istediği çeşmenin önünde boynu vurulur. Böylece sipahîler, ilk önce, II. Osman'ın

---

[11]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 27; Naîmâ, **Tarih**, II, 245.

katillerinden biri olan Cebecibaşı'yı öldürürler. Akabinde, Eyyup'te Hamza Bey adındaki sipahînin evinde saklanan Davud Paşa ile sübaşı ketüdası Kilindir Uğrusu (Katil olduğunu inkar etmeyip bizzat kendisi söylerdi) bulunup yakalanırlar. Katillerin yakalanmasında, yeni Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın takip ettiği siyaset büyük rol oynamıştı. Zira Gürcü Mehmed Paşa, hem halkın teessürünü azaltmak, hem de yeniçeri ve sipahîleri yatıştırmak istiyordu. Bunda Yeniçeri Ağası'nın da büyük rolü olmuştu. Onun, Rebiülevvel'in beşinci günü Cuma Namazı'ndan sonra Kapıkullarına yaptığı konuşma bunda etkili olmuştu. Katiller, Yedikule'ye götürülüp orada idam edilmişlerdi. Davud Paşa, Osmanlı tarihine eli kanlı bir sadrazam olarak geçmiştir. 24 günlük kısa sadâretinde ülkeye yapılabilecek en büyük kötülüğü yapmıştır. Böylece istediklerini elde eden yeniçerilerle sipahîler, daha sonra, eski sadrazamlardan Mere Hüseyin Paşa'nın tahrikleri sonucu isyan edip Gürcü Mehmed Paşa'nın azlini isteyeceklerdir. Buna gerekçe olarak da Abaza Mehmed Paşa'nın isyanını gösteriyorlardı. Askerin:

"*Bize bir müdebbir vezir-i a'zam gerektir, âlem haraba vardı, bu vezir mukayyed değil*" demeleri üzerine Gürcü Mehmed Paşa da Mühr-i Hümâyûn'u Pâdişah'a göndererek görevinden istifa eder. Askerin isteği üzerine Mere Hüseyin Paşa yeniden sadârete getirilir. Asker'in isteği üzerine Mere Hüseyin Paşa yeniden sadârete getirilir. Asker'in isteği üzerine sadârete getirilen Mere Hüseyin Paşa'nın ilk işi, yeniçerilerle sipahîlere ihsanlar dağıtmak olur. Bu arada Gürcü Mehmed Paşa Bursa'ya, Halil Paşa da Malkara'ya sürgüne gönderilirler. Kaptanlık ise Recep Paşa'ya verilir.[12]

d. Abaza Mehmed Paşa İsyanı

Sultan II. Osman (Genç Osman) 'ın uğradığı elîm âkıbetin Osmanlı toplumunda uyandırdığı derin infial ve nefret, merkezden kollara doğru dalga dalga yayılırken, bir kıta görünümündeki geniş topraklarda umumî bir ızdıraba sebep oluyordu. Merkezî otoritenin zayıflayışı ve payıtahtta meydana gelen kargaşalar, adalet timsâli olarak kabul edilen Osmanlı ülkesinde fena sonuçlar doğuruyordu. Osmanoğulları'nın büyük gayret ve fedakârlıklarla, kâfirlere karşı kazandıkları şanlı zaferlerin verdiği muhabbetle, âdil ve İslâmî davranışlarıyla iki asırda kurabildikleri Anadolu birliği yaralanmış

[12]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 33 - 34; Naîmâ, **Tarih**, II, 246 - 252; Mücteba İlgürel, "I. Mustafa" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 444 - 445.

görünüyordu. Devlet masraflarının artışı ve merkezî otoriteden uzak olan mahallî memurların çeşitli bahanelerle sergiledikleri yolsuz hareketleri sonucunda vergiler fazlalaştığı gibi, cinayet şekilleri de keyfî tarzlara bürünmüştü. Halk, bütün bunlardan derin bir ızdırap duyuyor ve fakat bir şey de yapamıyordu. Bütün bunlar, Genç Osman faciasının bir neticesi olarak görünüyordu. Bununla beraber Osmanlı tebeasında (vatandaşı) derin bir devlet şuûrunun, dinî gayret ve Osmanlılık hamiyyetinin verdiği mukaddes bir his vardı. O da hilâfet ile saltanat makamına ve bu iki makamı şahsında temsil eden zâta karşı duyulan büyük saygı idi. Osmanlı anlayışına göre bu makamda bulunan kimseye karşı el kaldırmak en büyük cinayet, ona taarruz etmek en büyük küfür idi. Halktaki bu telakki, Osmanoğullarının, devletlerini İslâm'ın ezelî ve ebedî prensiplerine metin bir tarzda yaslamaları, millî an'ane ile örflere kuvvetle dayandırmalarının sonucu idi. Bundan dolayıdır ki Osmanlı hükümdarları Türkler'in Oğuz Han'dan beri gelen mukaddes hanları ve bütün Müslümanların da en yüksek dinî ve dünyevî reisi, başka bir ifade ile "*Halife-i Müslimîn ve Emiru'l-Mü'minîn*" idiler. Bundan dolayı, Çin içlerinden Almanya ortalarına, Fas'tan Sumatra Adaları'na kadar bütün bir İslâm dünyası, İstanbul'da oturan âdil Osmanlı sultanlarını yegâne maddî ve manevî reis olarak görüyordu. İşte, II. Osman olayı, bundan dolayı Osmanlı toplumunu en hassas yerinden yaralamış, onun can damarına dokunmuştu. Yeniçerilerin az miktarda bulundukları taşra bölgelerde halk, bunlara karşı açıkça memnuniyetsizliğini ortaya koyuyor, hatta onlara hakaretlerde bile bulunuyordu. İşte bu sebepledir ki Antep, Trablusşam ve Erzurum gibi yerlerde yeniçerilere karşı fiilî hareketler görülür. Bu hareketlerin en önemlilerinden biri, Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum'daki hareketleridir. Bilahere isyan şekline dönüşecek ve "İstanbul'un dahi yağmasını" düşünen, işi mahallî ayrılıklara kadar vardıracak hâle gelen Abaza'nın hareketi, Sultan I. Mustafa döneminin en tehlikeli hareketlerinden biri haline gelmiştir.

Abaza Mehmet Paşa, isyan etmiş olan Haleb Valisi Canboladoğlu'nun hazinedarı iken, Sultan I. Ahmed devrinde Kuyucu Murad Paşa'nın Oruç ovası'ndaki galibiyetinde Yeniçeri Ağası Halil'in şefaati ile idamdan kurtulur. Abaza Mehmed Paşa'yı idamdan kurtaran Yeniçeri Ağası Halil Ağa, Kaptanı Derya olunca ona da bir kalyon komutanlığı vererek kendisini "*Derya Beyliği*"ne getirir. Bir müddet bu görevde bulunan Abaza Mehmed, önce Maraş, Hotin seferi esnasında da Erzurum Beylerbeyliği'ne getirilir. İstanbul'da devam eden karışıklıklar ve devlet otoritesinin zedelenmiş olması, merkezden uzakta bulunan valilerin kendi bildikleri gibi hareket etmelerine sebep olmuştu. Bu sıralarda valilerin güya kendilerini korumak için "*Kapı Halkı*" denilen bir çeşit muhafız birliği kurup besledikleri görülür. II. Osman'ın kapı-

kuluna soğuk davranması, halkın da Anadolu'da zaten azınlıkta bulunan yeniçerilere nefretle bakmasına sebep olmuştu. İşte Abaza Mehmed Paşa, bundan cesaret almış olacak ki, Erzurum kalesindeki yeniçerileri oradan çıkarmıştı. Bunun üzerine Erzurum eyaletindeki yeniçeriler, Abaza aleyhinde şikâyette bulunmuşlardı.

Sultan II. Osman'ın katli Erzurum'da öğrenilince Abaza Mehmed Paşa, yeniçerileri "Pâdişah katili" ilan ve onların hakkından gelmek için sekban toplayıp şehirdeki yeniçerileri katleder. Böylece Abaza, hem Kapıkulu Ocağı'na hem de hükümete karşı cephe almış olur. Bu hareketi ile o, genç pâdişahın intikamını almak üzere harekete geçmiş oluyordu. Zaten yeniçerilerden nefret eden halk, kısa zamanda Abaza'nın etrafında toplanıp büyük bir kalabalık meydana getirir. Bundan cesaret alan âsi lider, Erzurum'a iyice yerleşerek bölgeye hâkim olmaya başlar. Bu arada civar sancaklara kendi adamlarını gönderip halktan vergi de almaya başlar. Hâne başına da bin akça salmayı münasip gören Abaza'nın 15 bin kadar askeri olduğu söylenir. Abaza Mehmed Paşa'nın güçlendiğini gören Solak, Çopur, Bekir, Kör Hazinedar, Küçük Abaza ve Sarhoş Bölükbaşı gibi, bölgede başına buyruk liderler de askerleriyle Abaza'ya iltihak ederler. [13]

Abaza, yavaş yavaş bölgede hâkimiyetini genişletirken Kars ve Ahıska beylerini tesir altına aldığı için onlar da yeniçerilerin haklarından gelmişlerdi. Âsiler, kendilerinde savaşacak kudreti bulunca ilk olarak Şebin Karahisar'ı zapt ederek Sivas üzerine yürürler. Abaza Mehmed Paşa, "*şehid pâdişahın intikamını alalım*" propagandasiyle kısa zamanda etrafına 30 bin kişi toplamayı başarır. Sivas'ı kolayca zapta muvaffak olan Abaza Mehmed Paşa, buradan Ankara üzerine yürür. Gün geçtikçe kuvveti artan Abaza, 40 bin kişilik bir kuvvetle Ankara'yı muhasara altına alır. Üç ay devam eden kuşatmada, şehrin varoşlarını zapt ettiyse de iç kaleyi alamaz. Hatta bu arada şehrin suyunu kesmesi de işe yaramaz. Kış mevsiminin gelmesiyle Niğde ve Kayseri civarında kışlağa çekilir. Abaza, burada da halka vergiler salıp mal ve para toplamaya devam eder. Bu sırada Trablusşam Valisi Seyfoğlu Yusuf Paşa ile Maraş Beylerbeyi Kalavun Yusuf Paşa da isyana katılırlar.[14] Abaza, vaktiyle kendisini ölümden kurtarmış olan eski sadrazamlardan Halil Paşa'nın isyandan vazgeçmesi için yazdığı mektuba da aldırış etmez. O, artık halkın gözünde büyük bir kahramandı. Hatta bunun için destanlar bile yazılmıştı. Hak arayan bir halk kurtarıcısı gibi ortaya çıkan Mehmed Paşa'yı,

---

[13]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 35; Naîmâ, **Tarih**, II, 253; Hammer, **ih**, VIII, 239 - 240; Cl. Huart, "Abaza" **İA**, I, 5.

[14]. Naîmâ, **Tarih**, II, 28 - 302; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 52.

Abaza şeyhi diye tanınan Kayserili Sarıbabazâde Abdurrahim de teşvik ve tahrik ediyordu. Kâtib Çelebi, Abaza ile Şeyh'in ilişkilerini şu ifadelerle dile getirir:

"Abaza Paşa nefsinde yarar ve çeri idi. Lakin aklı gözünde gavamid, umur-i idrakinden ârî ve berî bir şahıs idi. Zimam-ı iradetin (iradesinin yularını) Kayserili Şeyh-i câhilin eline vermiş idi." Kâtib Çelebi'nin ifadesiye bu cahil Şeyh, her defasında Abaza'ya vezirliğin göründüğünü söyleyerek onu elinde tutmasını başarmıştı.[15] Gerçekten de yularını cahil bir adama kaptırmış bulunan Abaza Mehmed Paşa, IV. Murad döneminde de bazı faaliyetlerde bulunacaktır. Ancak bu hükümdar tarafından affedilen Abaza, daha sonra Bosna valiliğine, oradan da Vidin valiliğine atanacaktır. Fakat yeni bir isyan hareketine başlamak üzere olduğu haberinin gelmesi üzerine 1635 yılında idam edilecektir.

e. Fâtih Câmii Vak'ası

Tarihlerde "Ulemânın Kıyamı" diye de adlandırılan Fâtih Câmii olayı, Mere Hüseyin Paşa'nın sadâreti döneminde meydana gelmişti. Mere Hüseyin Paşa, sadârete gelir gelmez kapıkuluna bol para dağıtmak suretiyle mevkiini sağlamlaştırmak ister. Böylece, Yeniçerilerin desteğini alan sadrazam, etrafa gözdağı vermeye başlar. Hatta birgün divânda beylerbeyi rütbesinde olan birini yıktırıp döve döve öldürmüştü. Bu arada askere para yetiştireyim derken hazineyi de tüketmişti. Hatta bir eksik bir fazla akça yüzünden sipahî taifesini de gücendirmişti. Onun bu dengesiz davranışlarına her gün bir yenisi ekleniyordu. Nitekim birgün muamelatı kusursuz olan sâdâttan* bir kadıyı sopa ile dövdürtmüş, kadı da ulemâ ve sâdât kapılarını dolaşıp onu şikâyet etmişti. İşte bu neviden hareketler, ulemânın asker tecavüzlerine karşı uzunca bir süreden beri beslemekte olduğu memnuniyetsizliğinin ortaya çıkmasına ve hatta bardağın taşmasına yol açar. Ulemâ, sırf yeniçerilerin yalın kılıçlarının tehdidi altında bey'at etmiş oldukları Sultan Mustafa'nın, ikinci defa tahta çıkışı üzerine Sultan Osman'ın öldürülüşünü bir türlü unutmamışlardı. Bunun üzerine Fâtih Câmii'nde topanan ulemâ, meslektaşlarına yapılan bu küçültücü muameleden şikâyetle yetinmeyip Mere Hüseyin'i -henüz Mısır Valisi iken söylediği bazı sözlerden dolayı- küfür ve dalaletle suçadılar. Hatta onun

---

[15]. Katib Çelebi, **Fezleke**, II, 52; Naîmâ, **Tarih,** II, 298 - 302.

*. "Seyyid" kelimesinin çoğuludur. Seyyid ise Hz. Peygamber'in torunu Hz Hüseyin neslinden gelenler için kullanılan bir tabirdir.

idamının meşru olduğuna dair fetva verdiler. Fâtih Câmii'ndeki ulemâ, Anadolu Kadıaskerliği'nden mütekaid Bostanzâde Yahya Efendi liderliğinde Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye gidip "*Vezir gelsün davamız görülsün hükm-i şer'î icra olunsun*" dediler. Bunun üzerine Şeyhülislâm: "Mere, veziriazam olduğu için gelmez, azlolunmadıkça hakkında bir hüküm icra edilemez. Siz burda bekleyin, ben varıp Pâdişah'a durumu bildireyim, azledildikten sonra gelip davanız görülsün" diyerek şikâyet için saraya gider. Sadrazam durumu haber alır almaz, vaktiyle çok memnun ettiği Yeniçeri Ocağı'na sığınır. Gelişen olaylar sonucunda Fâtih Câmii'nde toplanmış bulunan ulemâya dağılmaları için birkaç sefer haber gönderilir. Fakat onlar dağılmazlar. Bunun üzerine Mere Hüseyin Paşa da "*Sultan Mehmed'de (Fâtih Câmii) olan cemiyetin perişan olması murad-ı hümâyûndur, husûsân vâlide hazretlerinin maksududur*" diyerek acemi oğlanlarını tahrik eder. Bu arada dağılmaları için ulemâya da iki ağa gönderir. Gelenler, ulemânın hücumuna uğrayıp câmiden kovulurlar. Bu sırada ulemâdan bazıları yeniçerilerle görüşmek üzere kışlalarına gitmişlerdi. Bunlar: "Sultan Mustafa akıldan mahrumdur, hükümet idaresinin dizginleri başkalarının elindedir. Bırakınız da başka pâdişahları tahta çıkaralım, buna ne dersiniz?" dediklerinde yeniçeriler de "ulemâ efendilerimiz ne tarafta iseler biz de onlara bağlıyız" cevabını verirler. Ulemâ bu sözlere aldanıp biraz da gurura kapılarak onların muvafakatlarına inanır. Ancak proplem, bu kadar basit bir şekilde çözüme bağlanmaz. Sadrazam bazı yeni tertiplere girişir. Kendisi "*Nakibü'l-eşrâf*"ı câmie gönderip bazı sözler söyletip onları kazanmaya çalışır. Ancak bunda da bir başarı elde edilmez. Nihayet ulemâ, Akşemseddin'in sarığını bir sırık üzerine takıp bayrak gibi açıp câmiden çıkıp yürür. Silahları olmadığı için ve olsa da bunları iyi bir şekilde kullanmayı beceremeyeceklerinden bir sonuç elde edemezler. Yeniçerilerin üzerlerine yürüyecekleri haberini de alan ulemâ, dağılmak zorunda kalır. Bununla beraber bir kaç yeniçeri ve acemi oğlanı ile bir takım Arnavut, henüz câmide bulunan silahsız ulemâ ile halktan Akşam Namazı'na gelenlere kılıçla saldırıp 19 kişiyi öldürürler. Bu hâdise üzerine ulemâdan bazısı azl, bazısı da nefy (sürgün) olunur. Yeniçeri Ağası, bu kıyamı teskin için uyguladığı tedbirlere mükâfat olarak Mısır Valiliği'ne atanır. Mere Hüseyin ise gittikçe şımarır.[16]

[16]. Daha geniş bilgi için bk. Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî, İbretnümâ, nşr. Mithat Sertoğlu "Tuğî Tarihi" **Belleten** (1947), XI / 43, 511; Naîmâ, **Tarih**, II, 255 - 260; Peçevî, **Tarih**, II, 390 - 391; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, 1. Kısım, s. 146.

f. Mere Hüseyin Paşa'nın Azli

Fâtih Câmii vak'asında, dağıttığı paraların semeresini alan sadrazam, daha da şımararak, Kapıkulu sipahîlerine cephe alır. Yeni entrikalarla bunların mülâzimlerini (ileri gelenlerini) ortadan kaldırmak için yeniçerilerle bostancılardan söz alır. Fakat adamlarından birinin boş boğazlığı sonucu tesadüfen durumu öğrenen sipahîler, divâna hücum ederler. Bunun üzerine Mere Hüseyin Paşa, yeniçerilere sığınarak yardım ister. Yemişçi Hasan'ın, daha önce yaptığı gibi o da yeniçerileri sipahîler aleyhine kışkırtmak ve böylece kendi sadâretini uzatmak ümidini besliyordu. Ancak bu sefer istediklerine bütünüyle kavuşamadı. Ulemâ ile sipahîleri karşısına almış bulunan sadrazam, burada barınamadı. Zira Yeniçeri Kethüdası Bayram Ağa, yeniçerilere durumu anlatıp taşrada kuvvetli olan sipahîlerin yeniçerileri imha edebileceklerinden ve taleplerinin makul olduğundan bahsederek "onlar, ehliyetli ve bî-garaz bir vezir istiyorlar, ağalarınız kendi menfaatleri için öyle şey istemiyorlar. Lakin sizin menfaatiniz ve din ü devletin menfaati, sipahî ağaları ile beraber olmadadır" der. Bayram Ağa'nın "*din ü devlet için*" pek haklı ve yerinde olan görüşleri, efrada hâkim olarak seslerini çıkarmaz oldular. Bununla beraber yeniçeriler, her ne kadar sadrazamdan memnun oldukarını açıkladılarsa da, Mere Hüseyin'i sadârette tutmayi başaramadılar. Bizzat yeniçeri saflarından: "Biz, tarafsız bir vezir isteriz" gibi sesler yükselmeye başlar. Bunun üzerine Mere Hüseyin Paşa, Mühr-i Hümâyûnu müftüye (Şeyhülislâm) teslim etmek zorunda kalır. O da bunu Pâdişah'a gönderir (20 Ağustos 1623). Böylece azledilen Mere Hüseyin Paşa'nın yerine Bağdad'ın eski valilerinden Kemankeş Ali Paşa getirilir. Mere Hüseyin Paşa azlinden sonra bir müddet saklandı ise de, Sultan IV. Murad'ın cülûsundan sonra bulunup katledilir.[17]

g. Sultan I. Mustafa'nın Tahttan İndirilmesi

Kemankeş Ali Paşa, sadârete gelir gelmez, Mustafa'nın tahttan indirilmesi için çalışmalara başlar. Bir tarafta Sultan Mustafa'nın şuurunun yerinde olmamasından dolayı devlet dizginlerinin Vâlide Sultan ile taraftarlarının elinde olması, diğer taraftan Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa'nın tehlikeli bir hal alan isyanı, memleketi bir uçurumun kenarına doğru götürü-

[17]. Bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, II, 260 - 263.

yordu. Bundan başka, İran'la yeniden bozulan münasebetler ile askere verilen cülûs bahşişleri, atiyyeler ve bunların her ayaklanmalarında teskin için sarf edilen paralarla ne dış ne de iç hazinede para kalmıştı. İşte bu ve benzer sebepler, saltanat değişikliğini zarurî hale getirmişti. Memleketin içinde bulunduğu bu acıklı durumu gören yeni veziriazam, Şeyhülislâm Yahya, kadıaskerler ve devletin diğer erkânı ile görüşüp bu durumu ortadan kaldırmak için, işleri bizzat görmekten aciz olan Sultan Mustafa'nın yerine Sultan Ahmed'in en büyük Şehzâdesi olup o sırada onbir buçuk yaşında bulunan IV. Murad'ın hükümdar olmasına karar verirler.

Fakat hazinenin tamamen boş olması, devlet erkânını düşündürüyordu. Zira 1617 yılından beri üç defa cülûs bahşişi verilmiş, Vâlide Sultan, Davud Paşa ve Mere Hüseyin Paşa hazineyi tüketmişlerdi. İşte bu yüzden şayet I. Mustafa tahttan indirilirse, cülûs bahşişi işi nasıl halledilecekti. Bu proplem, devlet erkânı, Şeyhülislâm ve kadıaskerler arasında görüşülür. Saltanat değişikliğinin gerektiğine inanılmakla birlikte, bahşişin imkansızlığının askere bildirilmesine de karar verilir. Asker önce buna razı olmuş, fakat IV. Murad'ın tahta cülûsundan sonra zabitlerinin teşvikiyle sözünden dönüp "bahşiş isteriz" diye söylenmeye başlar. Bunun üzerine sarayda bulunan altın ve gümüş eşya darphâneye gönderilip para haline getirildikten sonra askere dağıtılmıştı.

IV. Murad'ın hükümdar olmasına karar verildiği zaman, Sultan Mustafa, Davudpaşa'daki sarayda bulunuyordu. Veziriazam Kemankeş Ali Paşa ile Şeyhülislâm Yahya Efendi, Sultan Mustafa'nın vâlidesi ile görüşüp mecnunun imâmeti* nin câiz olmadığını, bu yüzden hal'i gerektiğini söylediler. O da Sultan Osman'nın başına getirilenlerin kendi oğluna yapılmamasını isteyerek şöyle der: "emr, şer'-i şerifindir, ben dahi şer'a mutiim, amma oğlumu katleylemeyin, Sultan Osman gibi olmasın." Bu konuda kendisine teminat verildikten sonra Sultan I. Mustafa, bulunduğu Davudpaşa sarayından alınıp Topkapı Sarayı'ndaki dairesine getirilir ve oraya kapatılır. 15 Zilkade 1032 (10 Eylül 1623) günü bir kuşluk vakti Sultan Mustafa'nın yeğeni, Şehzâde Murad *"bil-izz ve'l-ikbâl"* ile tahta çıkarılıp hükümdar ilan olunur. Tahttan indiridikten sonra 16 sene daha yaşayan I.Mustafa, 1048 (1639)' de vefat eder. Cenazesi, Ayasofya Câmii bahçesine defnedilir.

Sultan I. Mustafa, nahif vücutlu, küçük, solgun, mağmûm fakat güzel yüzlü, seyrek sakallı, iri siyah gözlü ve sönük bakışlı idi. Onun garip hallerinde halk ve bazı şeyhler bir özellik gördüklerinden kerametine dahi ina-

---

*. İslâm hukukuna göre "İmâmet" iki kısımdır. Bunlardan biri "**İmâmet-i suğrâ**" (câmilerdeki imâmet) dır. digeri de "**İmâmet-i kübrâ**" (devlet başkanlığı) dır.

nanlar olmuştur. Birçokları, Sultan I. Mustafa'yı "*deli değil veli*" addederler.[18]

[18]. Geniş bilgi için bk. "**Tuğî Tarihi**", Belleten (1947), XI / 43, 513 - 514; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 38; Naîmâ, **Tarih**, II, 263 - 264; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**. I. 79; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, 148 - 149; Aktepe, " Mustafa I ", **İA**. VIII. 694.

SULTAN İKİNCİ OSMAN (GENÇ OSMAN)

I. Ahmed'in, Mâhfirûz Sultan'dan doğma oğlu olup 1012 (1603) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kaynaklar, Genç Osman'ın doğum tarihi hakkında farklı bilgiler de vermektedirler. M. Süreyya bunu 10 Cemaziyelahir 1012 (15 Kasım 1603) olarak verirken, başkaları daha farklı tarihler vermektedirler.[1] Osman, 1027 senesi Rebiülevvel ayının ilk günü (26 Şubat 1618) Osmanlı tahtına geçtiğinde, babası gibi 14 yaşında bulunuyordu. Çocuk denecek bu yaşına rağmen II. Osman, erken inkişaf etmiş, kuvvetli tahsil ve terbiye görmüş, zeki, cesur, cevval iyi niyetli bir gençti. Almış olduğu bilgi sayesinde devletin bünyesinde başlayan gerileme işaretlerini görmüş ve bunların çözüm yollarını düşünmeye başlamıştı. Genç Pâdişah, Arapça, Farsça, Latince, Yunanca ve İtalyancayı öğrendiği gibi edebî, tarihî ve coğrafî tahsil de görmüştü. Bu bakımdan o, şark ve garp dillerini klasiklerden tercüme yapabilecek kadar güzel öğrenmişti.[2] Böyle bir tahsil gören ve iyi bir gözlemci durumunda bulunan Genç Osman, mâzinin iyi ve kötü çizgilerini dikkatle gözden geçirerek, işe sarayın ıslâhından başlamak isteyecektir. Denge ve düzeni bozulmuş yeniçerilik müessesesinin ıslâhı, zarurî bir hale gelmişti. Ne varki devletin ve halkının iyiliğini düşünen bu genç ve faal hükümdar, tecrübesizdi. Bütün iyi niyetlerine rağmen devlet düzenini rayına oturtmak için çalışıyorsa da, kendisini makul yola sevk edecek adamlardan mahrumdu. Genç ve tecrübesizdi. Belki bu tehlikeli macerayı müsbet bir sonuca ulaştırabilmek için tahtında eskimesi ve bir taraftarlar zümresi ile kuvvetlenip desteklenmesi gerekiyordu. Fakat bu henüz toy denebilecek yaştaki adam, hedefe erişebilmek için kuvvetin yanısıra diplomatik manevraların da şart olduğunu nereden ve nasıl bilebilirdi. Bununla beraber, çok genç olmasına rağmen yeni Pâdişah, kendisini destekleyenlerin sandığı kadar yetenek-

---

[1]. Geniş bilgi için bk. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 56; Hammer, **Tarih,** VIII, 55; Şinasi Altundağ, "Osman II." **İA**. IX, 443.

[2]. Naîmâ, II, 162; Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravdatu'l-Ebrâr el-Mübeyyin bi - Hakaiki'l- Ahbar**, Bulak 1248, s. 535; Madame de Gomez, Histoire d'Osman'dan naklen bk. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** III, 273 - 274.

siz bir insan değildi. O, yetenekli danışmanlarının yardımıyla Pâdişahlık makamını eski gücüne kavuşturmak istiyordu. Bu yönü ve bunun için hazırladığı proğramlarla onyedinci yüzyıl Osmanlı idarî reformcularının önde gelenleri arasındadır.

Sultan Ahmed devrinden beri büyük bir nüfuz sahibi bulunan Dâru's-saâde Ağası Mustafa Ağa, bir rivayete göre iyi bir niyetle, devletin, aklî dengesi bozulmuş bulunan bir Pâdişah tarafından idare edilemeyeceğine kanaat getirmiş olduğu için, diğer bir rivayete göre de, elde ettiği nüfuzu kaybetmek korkusu ile uygun zemini hazırladıktan sonra, sadrazamın İran seferinde bulunduğu bir sırada Şeyhülislâm Es'ad Efendi ile Kaymakam Sofu Mehmed Paşa'yı, Mustafa'nın hal'ine (tahttan indirilmesine) hazırlar. Bundan sonra mevacib dağıtımı bahanesi ile divânın toplandığı ve bütün vezirler, ileri gelen devlet erkânı ile kapıkullarının hazır bulundukları sırada, daha önce belirtildiği gibi, Mustafa Ağa, Sultan Mustafa'yı dairesine kilitleyerek, Şehzâde Osman'ı çıkartıp tahta oturtur. Mustafa'nın taraftarlarını da askerin, Mustafa'nın hal'ine geldiğini söyleyerek korkutur. Böylece bir emr-i vaki ile Osman iktidara getirilir. Ordu, yeni Pâdişahı hararetle alkışlar. Çünkü bu ikinci cülûs, asker için ikinci bir bahşiş demekti. Üç ay zarfında altı milyon altınlık bir cömertlik olan bu bahşişler, hazineyi de tüketiyordu. Cülûstan hemen sonra herkes, Sultan Osman'a bey'at eder. Bey'at işi bittikten sonra yeni hükümdar, geleneklere uyarak merasimle Eyyüb'e gidip orada kılıç kuşanır. Bundan sonra atalarının türbelerini ziyaret eden genç Pâdişah, kestirdiği kurbanlar ve dağıttığı sadakalardan sonra yine merasimle gelip tahta geçer.[3]

Sultan Osman'ın tahta çıkışı esnasında yapılan şenlikler sebebiyle Yedikule'de tutuklu bulunan Kırım Şehzâdesi Mehmed Giray, kaçma fırsatı bulmuşsa da, yeniden yakalanarak hapsolunur. Bunun kardeşi olan Şahin Giray ise, Sultan Ahmed zamanında İran'a sığınmıştı. Şahin Giray, İstanbul'daki saltanat değişikliği üzerine Şah Abbas'tan müsaade alarak memleketine dönmek ister. Kendisine istediği izni veren Şah, ata binmek üzere olan Şehzâdenin ağzını aramak maksadiyle ve latife yollu bir edâ ile "Hanzâdem, eğer Osmanlılar seni serdar ederlerse İranlılar'la savaşır ve bana kılıç çekermisin?" diye sorar. Böyle bir soruya muhatab olan Kırım Şehzâdesi'nin cesurca cevabı " şüphesiz" den ibâret olur.[4]

---

[3]. Naîmâ, **Tarih**, II, 162.

[4]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** II, 163 - 164; Hammer, **Tarih**, VIII, 177.

a. Osmanlı - İran Barış Andlaşması

Cizre'de kışlayan Canbeg Giray Han ve Diyarbekir'de kışlayan Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Halil Paşa, Van sahrasında birleşip Tebriz üzerine yürümeye başlamışlardı. Bu sırada İran'dan dönmekte olan Osmanlı sefiri (elçisi), Şah'ın, ecdadının kabirlerini ziyaret için küçük bir kuvvetle Erdebil'e gittiğini ve Tebriz'in boşaltılmış olduğunu söyler. Bunun üzerine Osmanlı öncü kuvvetlerine komutanlık yapan Kırım Hanı, maiyetindeki bazı beylerbeyleri ve Osmanlı askerleri ile bir akın hareketine girişerek sür'atle Serav Ovası'na ulaşır. Defterdar Baki Paşa ile tecrübeli bazı serhad ihtiyarları bu hareketin tehlikesinden bahsederek muhalefet etmişlerse de sözlerini dinletememişlerdir. Askerî açıdan hatalı hareket eden Kırım Hanı'nın emrindeki kuvvetler, Safevîler'in Tebriz komutanı Karçukay Han'ın kurduğu pusuya düşürülerek mağlub edilirler. Rivayete göre Tatar Hanı Canbeg Giray bile büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmış, ancak yeniçerilerin şiddetli ve kahramanca karşı koymaları sonucunda canını kurtarabilmiştir.

Ordu-yı Hümâyûna bu felaket haberi gelince, Vezir-i azam Halil Paşa, derhal bir harp meclisi toplar. Bu mecliste, ric'atın mahzurları gözönünde bulundurularak hızla Erdebil üzerine hareket etme kararına varılır. Osmanlı ordusunun bu cesurâne karar ve hareketi, Safevîler'in büyük bir endişeye kapılmalarına sebep olur. Bu sebeple Şah, barış için, burnunun büyüklüğünden dolayı Burun Kasım denilen bir elçiyi Sadrazam'a gönderip barış teklif eder. Burun Kasım, Osmanlı ordusuna fırtınalı ve şiddetli bir rüzgârın estiği gün gelmişti. Divan'da "*arz-ı vücud eylediği zaman*" Acemler'in kazandığı müzafferiyet ve Halil Paşa'nın bir taraftan barış müzakerelerinde bulunurken, bir taraftan da memleketi tahrib için Tatar askerini göndermek gibi dolanbaçlı siyaseti ile ilgili olarak yüksekten atıp tutmaya başlar. Bu şekildeki konuşmanın mecrasını değiştirmek isteyen Vezir Dilâver Paşa "Bu taraflarda rüzgâr her zaman böyle şiddetli mi eser?" diye sorunca, her zaman yeni bir nükte yapmaya hazır olan Defterdar Baki Paşa, elçinin cevabına fırsat vermeden "yok sultanım, bu rüzgâr şimdi Kasım Bey'in burnunun yelidir" der. Bu latife, İran sefirinin tafra-furuşluğuna mani olmuş ve meclistekilerin gülüşmelerine sebep olmuştur. Halil Paşa, Şah'tan sulh hakkındaki samimiyetini hemen bildirmesini isteyerek, tehdidkâr bir lisanla ordu iâşesine yardımda bulunmasını ister. Bu taleb üzerine Şah, Osmanlı ordusuna üç katar deve yükü zahire gönderir. Bundan sonra İran sefiri ile barış görüşmelerine başlanır.

Barış görüşmeleri, büyük bir güçlüğe uğramadan gelişir. Son andlaşma Nasuh Paşa tarafından konulmuş ve İranlıların yılda ikiyüz yük ipek göndermeleri taahhüdü ile "*İranlılar tarafından Ashab-ı Kirâm'a sebb ü şetm*" edilmemesini mutazammın bulunan şartlar uyarınca Serav Ovası'nda 6 Şevval 1027 (26 Eylül 1618) günü barış imzalanır. Barışın imzalanmasından sonra Şah, Osmanlı ordusuna zahire yüklü bin sekizyüz katar deve hediye eder. Bir yıl sonra İran elçisi, 100 yük ipek, 4 fil, bir gergedan ve daha birçok hediye ile yeniden İstanbul'a gelir. Buradaki müzakerelerde de Ahıska eyaletinin tevabii (çevrsi) ile Osmanlılar'da kalması, buna karşılık Bağdad sınırında bulunan Derne ve Derteng sancaklarının İran'a verilmesi, her yıl 100 yük ipek gönderilmesi, esirlerin serbest bırakılması, ilk üç halife (Hz. Ebu Bekr, Ömer ve Osman) ile Hz. Aişe ve diğer ashaba sebbedilmemesi (sövmek, küfr etmek) gibi şartlar ile sulhnâme yenilenir (19 Şevval 1028 / 29 Eylül 1619). Bu yeni sulhun eskisinden tek farkı, Şah'ın vereceği 200 yük ipek harâcının yarıya indirilmesidir. Böylece İran meselesi az zararla kapatılmış oluyordu. Bununla beraber Şah, Osmanlı üstünlüğünü kabul ediyor, hatta ona tabi bir devlet gibi harâc vermeye devam ediyordu.

İran elçisi Mirza Mehmed Han, Şah'ın tasdiknâmesini Sadrazam'a; Cebeci Başı Mehmed Ağa da Halil Paşa'nın tasdiknâmesini İran sarayına götürür. Andlaşmadan sonra Halil Paşa Erzurum'a gelecek ve ordu, orada terhis edilecektir. Sadrazam'ın kendisi de kışı geçirmek üzere Tokat'a gelir (Zilhicce 1027 / Kasım 1618). Burada bulduğu bir hatt-ı hümâyûn, seferin sonucundan dolayı tebrikler ihtiva ediyordu. Fakat Sadrazam İstanbul'a dönüşünde azledilecek ve üçüncü defa olmak üzere yeniden Kaptan-ı Deryalığa tayin edilecektir. Kendisinden boşalan sadâret makamına da Öküz Mehmed Paşa yeniden tayin edilir.[5]

b. Osmanlı - Lehistan Münasebetleri

Osmanlı Devleti'nin, Lehistan ile olan münasebetleri Sultan III. Murad devrinde başlamıştı. Bu münasebetler, başlangıçta dostâne idi. Osmanlılar, Kırım Hanı'nı Lehistan'a akın yapmaktan menederken Lehistan Kıralı da Erdel ve Boğdan işlerine müdahele etmemeyi taahhüd etmişti. Bununla beraber sınır ihlallerinden dolayı 1617 yılında Turla (Dinyester) nehri boyunca

---

5. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, II. 167 - 169; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr**, III. 645 - 646; Hammer, **Tarih**, VIII. 178 - 179; Şinasi Altundağ, " Osman II " İA, IX. 444.

Lehistan ordusu mağlup edilmişti. Ancak Lehlilerin sınır ihlalleri devam etmekteydi. Özellikle Lehistan Kazakları'nın sınır boylarına devamlı tecavüzleri ile zor durumda kalan bazı âsi voyvodalar da Lehistan'a sığınıyorlardı. Nitekim büyük paralar sarfı ile Boğdan Voyvodalığını ele geçiren Kaspar Gratiani, Osmanlılar'a karşı iki yüzlü bir siyaset güderek düşmanı bulunan Erdel Prensi Bethlen Gabor'un, Leh tecavüzleri hakkında Bâbıâli'ye bilgi veren şikâyet mektuplarını ele geçirmiş ve bunları Lehistan'a göndermişti. Bu ihaneti üzerine azledilen Gratiani, isyan edip Lehistan'a sığınır. Lehistan'dan büyük destek gören Gratiani, 50 - 60 bin kişilik bir kuvvetle Osmanlı topraklarına saldırır. Bu sırada Özi beylerbeyi olan İskender Paşa, sür'atle üzerine gidip Leh ve Kaspar Gratiani'nin birleşik ordusunu mağlub eder (20 Eylül 1620).

Bu mağlubiyet üzerine Gratiani firar eder. Leh ordusu baş komutanı Stanislas Zolkiewsky, Osmanlı ordusuna haber gönderip gayesinin Osmanlılar'la harb etmek olmadığını, hareketinin Kırım üzerine olduğunu bildirerek barış ister. Bunun sağlanması için de her iki taraftan rehine verilmek şartiyle müzakerelere başlanmasını teklif eder. Barış karşılığında da İskender Paşa'ya derhal 100 bin duka altın vereceğini, ayrıca kıral adına, ileride miktarı tesbit edilecek yıllık bir vergiyi de tahhüd eder. İskender Paşa bu teklifi kabule mütemayil idi. Ancak, Ulu Nogay oymağı reisi Mirza Kantemir'in tesiriyle reddeder. Bunun üzerine harbe devam edilir. Kırımlıların hücumları ile büsbütün zayıf düşen Leh ordusu, Turla (Dinyester) nehrini geçerken sıkıştırılıp imha edilir. Birçok Leh asilzâde ve komutanı harp meydanında öldüğü gibi bir kısmı da esir alınır. Düşman ordusundan 120 top ile arabalar dolusu zahire ganimet olarak alınır. Peçevî'nin ifadesine göre bu savaşta bizzat kendi sözleri ile düşmanın sayısı 53 bin, Osmanlı askerinin sayısı ise sadece 10 bin civarındadır.[6]

Sultan II. Osman, Sadrazam Güzelce Ali Paşa'nın da teşvikleriyle Lehistan'a bizzat sefere çıkmaya karar verir. Böylece cihangir ecdadı gibi bir şöhret kazanma arzusuna kapılır. Lehistan'ın, Kazak akınları ile voyvodalıklara müdaheleleri, onun böyle düşünmesine sebep olmuştu. Ali Paşa'nın da tesirinde kalan Pâdişah, artık kimseye sulh sözünü ettirmiyordu. Onun içindir ki, devlet erkânının, bu işin bir serdar ile halledilebileceği teklifini kabul etmez. Böylece ne devlet ricalinin, ne de bu sıralarda hâlâ İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi John Eyre'nin arabuluculuk çalışmaları, onun bu düşüncesini

---

". Bu isim Naîmâ'da (II, 176)"Gaşper", Peçevî'de (II, 372) "Gaşyar" şeklinde verilmktedir.

[6]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih,** II, 176 - 178; Peçevî, **Tarih**, II, 372 - 373.

değiştiremedi. Yeniçeri ve Sipâhilerin hoşnutsuzluk göstermelerine rağmen büyük bir hız ile sefer hazırlıklarına başlanır. Nitekim, Sultan II. Osman dönemi için önemli bir kaynak olan ve "*Zafernâme-i Belâgat unvân der Beyân-ı Gazavât-ı Sultan Osman Hân-ı Gâzi*" adını taşıyan *Zafernâme*'de, Pâdişah'ın karardan sonraki meşvereti, ordunun sefer hazırlıkları, ülkedeki idarecilere sefer çağrısı yapılması ile bunların sonuçları, ordunun Pâdişah yönetiminde İstanbul'dan hareketi, bu sırada İstanbul'daki hava, Hotin'e kadar izlenen menziller ve konaklamalar, tabi beglerle olan ilişkiler, Rumeli'deki yeni atamalar, sefer sırasında yapılan savaşlar gibi sür'atle yapılması gereken işler burada zikredilmişlerdir. Bu seferden büyük bir zafer kazanıp döneceğini ümid eden II. Osman, kardeşlerinin en büyüğü olan Mehmed'i "*def'-i dağdağa-i fitne*" düşüncesiyle öldürtür. Tuğî, Sultan Osman'ın, kardeşini ortadan kaldırma sebebini şu ifadelerle günümüze aktarır:"Şehzâde Mehmed Han'ı boğmaktan muradı, seferde iken belki kardeşinin dimağında saltanat sevdası vardır diye o günahsız mazlumu boğarken onun sözü bu oldu ki, ben ömrümde nice nâ-murad gittimse Hak Taâlâ Hazretlerinden istid'am budur ki, sen de tahttan ve ömründen nâ-murad ve mahrum olasın." Pâdişah, günahsız olan bu kardeşini, fitneye sebep olacağı endişesiyle ortadan kaldırmayı düşündüğü zaman Şehülislâm Es'ad Efendi'den fetva istemişti. Fakat Şeyhülisâm böyle bir fetva vermez. Ama dönemin Rumeli Kadıaskeri olan Taşköprîzâde Kemaleddin Efendi, istenen fetvayı verince masum Şehzâde şehid edilir. Gerçekten, öldürülmek üzere olan Şehzâde Mehmed: "Osman, Allah'tan dilerim ki, ömr-i devletin berbad olup beni ömrümden nice mahrum eyledin ise sen de behremend olmayasın" diyerek ona beddua etmişti. Naîmâ'nın ifadesine göre o anda yapılan bu beddua, Allah katında kabul olmuş olacak ki, sonucu hemen görülmüştü. Nitekim, başarısız bir şekilde Lehistan'dan dönmüş olan Osman, kısa bir müddet sonra feci bir şekilde öldürülecektir. Sultan II. Osman'ın kardeşini öldürtmesi, halk arasında büyük bir teessüre sebep olmuştu. [7]

[7]. Bilgi için bk. Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî, "Tuğî Tarihi" nşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten** (1947) XI / 43, 504; Hâlisî, Zafernâme, nşr. Yaşar Yücel " II. Osman Adına Yazılmış Bir Zafernâme" **Belleten** (1979) XLIII / 170, 319 - 320; Naîmâ, II, 187 - 188; Peçevî, II, 375; Hammer, VIII, 198.

c. Hotin Seferi

Genç ve toy Pâdişah, vezirlerinin karşı çıkmalarına rağmen onların fikirlerine ehemmiyet vermemeyi, hükümdarlığının başlıca özelliği olarak görüyordu. Nitekim Hammer'in tabiriyle "vezirlerin vesâyetinden kurtulmak için çalışmaya ve onların nasihatlarına irâdeleri ile mukabele etmeye başladı."[8] Halbuki böyle bir hareket tarzı, Osmanlı Devleti'ndeki kararlaşmış idare an'anelerine muhalif sayılıyor ve kurumların yetkilerine müdahele teşkil ediyordu. Osmanlı Pâdişahları, sonsuz yetki ve kudrete sahip gibi görünmekle beraber, gerçekte bu yetkileri çok mahdud idi. Bu da yerleşmiş olan devlet müesseselerinin vazife ve selâhiyet sınırlarının kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış bulunmalarının sonucu idi. Gerek Divân, gerek diğer müesseselere bakıldığı zaman Osmanlı Devleti'nde günümüz modern devletlerde görülen "kuvvetler ayrılığı" prensibinin uygulaması gibi bir icraatın var olduğunu göstermektedir. Bu prensibin bir sonucudur ki, kuvvetler ayrılığı sınırlarına müdahele tecviz edilmemiştir. İşte genç Pâdişah, ecdadının titizlikle riayet ettiği bu geleneğe uymama hususunda, kendisini serbest görüyordu.

Genç Pâdişah'ın, devlet hazinesini korumak ve biraz tasarruf yapmak için sipâhilerin ulûfelerini verdirmemesi, yeniçeriler arasındaki firarları tesbit için bizzat yoklama yapması, ilmiye mesleğinin vâridatını (ulemânın arpalıkları) kesmesi, kontrol için geceleri sık sık tebdil-i kıyafetle kol gezip gördüğü edepsizliklere sert tedbirler ve cezalar vermesi "pâyıtaht halkının kendisine olan muhabbetini" azaltıyordu.[9]

Hotin seferine böyle karışık fikir ve telakkiler arasında karar verilir. Pâdişah'ın emriyle Davud Paşa sahrasında Otağ-ı Hümâyûn kurulur. Sivas Beylerbeyi Pîr Mehmed Paşa'yı İstanbul muhafızlığı ile görevlendiren Pâdişah, askerin isteksizliğine rağmen 7 Cemaziyelahir 1030 (29 Nisan 1621)'da Edirne'ye doğru hareket eder. Edirne'ye geldikten sonra burada iki hafta kalınır. Bu arada hedefler diktirip yeniçerilere atış yaptıran Pâdişah, başarılı olanlara bahşişler verir. Şiddetli yağmurlardan dolayı ordu, büyük bir müşkilâtla hareket edebiliyordu. Çamur deryası halindeki yolda develere gördürülemeyen işler, İran'dan hediye gelen fillere gördürülüyordu. Büyük bir hayvan zayiatından sonra 5 Şaban'da Balkanlar aşılabildi. Böyle sıkıntılı bir şekilde İsakçı'ya gelinir. Tuna üzerine derhal köprü inşa edilir. Osmanlı ordusu ilerlemesine devam edip Değirmenköyü mevkiine geldiği zaman,

---

[8]. Hammer, VIII, 200.

[9]. "Tuğî Tarihi", nşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten** (1947) XI / 43, 504.

Eflak Voyvodası Radul ile Kırım Hanı Canibek Giray'ın kuvvetleri de kendisine katılır. Böylece ordu 1 Eylül 1621'de Hotin önüne varır.

Bu kale, Besarabya'da Turla (Dinyester) nehrinin sağ sahilinde ve Kamaniçe'nin yakınında olup askerî bakımdan önemli idi. İyi tahkim edilmiş olan kale, veliahd prens Ladislas ile Litvanya genel valisi ve baş komutan Chod Kiewicz tarafından 12 bin Kazak, 8 bin Alman, birkaç bin Macar ve gerisi Leh olmak üzere 102 bin kişiden meydana gelen bir ordu tarafından korunuyordu. Osmanlı ordusu ise bundan daha az bir sayıda idi. Kale önüne varılır varılmaz kuşatma başladıysa da, Kazakar'ın Leh ordusuyla birleşmelerine mani olunamamıştı. Solakzâde, düşman kuvvetlerinin birleşmesine imkân verilmesini tenkid ederek "Kazak-ı ak gelmeden yürüyüşe ikdam olunmuş olaydı" diyerek Kazakların gelip Leh ordusu ile birleşmesinin onları kuvvetlendirdiğini, bunun ise büyük bir hata olduğunu, Osmanlı hücumunun gecikmesinin böyle bir hataya yol açtığını, bu hatanın da askerî işlerden anlamayan Hâce-i Sultanî (Pâdişah'ın hocası) Ömer Efendi ile Dârusaâde Ağası Süleyman Ağa'nın yüzünden olduğunu nakl eder. Gerçekten Peçevî de genç ve tecrübesiz Pâdişah'ın, tecrübeli vezirlerden ve askerin umûrdîde (güngörmüş tecrübe sahibi) ihtiyarlarından ziyâde, bunların tesirinde kaldığına işaret etmektedir. Nitekim Peçevî, Süleyman Ağa'yı "Dârussaâde Ağası bir kabil vücud-u Habeşî (aslen Habeşî) ve maârif-i cüziyyeden dahi fi'l-cümle bilişi var idi. Lâkin ahvâl-i aduvden (düşmanın durumundan) bî-haber ve ceng-i serhad umûrunda gâyet ebter idi" diye tavsif ettikten sonra şöyle bir olayı nakleder ki, bu olay Kâtib Çelebi tarafından Fezleke'de de aynen nakledilir:

Dârussaâde Ağası, bir gün Bosna Beylerbeyi Debbağ Mehmed Paşa'yı huzura çağırarak: "Leh Kıralı bize karşı gelebilir mi?" diye sorar. Böyle bir soruya, kâfirlerin tek bir millet olduğu, bunların Osmanlı'dan duydukarı endişe yüzünden birçok Hıristiyan hükümetinden malî ve insanî yardım alabileceklerini, bu sebeple ihtiyatlı davranmak gerektiğini düşünerek "biz gelir diyelim ve ona göre tedarikimizi görelim, gelirse tedbirde taksirimiz bulunmaz, gelmez ise devlet Pâdişahın, bildiğimiz elimizden alınmaz." der. Bu karşılık üzerine huzursuz olan Süleyman Ağa:

"- Biz seni serhadde düşmandan haberdar ehl-i vukuf anlardık. Senin hod yerden ve gökten haberin yoğ imiş. Leh Kralı ne köpektir ki, Âl-i Osman Pâdişahına karşı dura, anın ne denlü askeri olsa gerek" demesi üzerine Debbağ Mehmed Paşa:

"- Sultanım, düşmanı hor ve hakir görmek olmaz, cümle küffâr bir millet hükmündedir. Nemçe, Moskov, Kazak, Macar belki İspanya, Fransa,

Papa vesairleri kimi asker ve kimi mal ile yardım ederler, aralarında namus-i din gözetirler" diye mukabele ettiyse de sözünü dinletemez.

Kuşatma hareketinde yarım daire şeklinde dizilmiş bulunan ordunun merkezinde Pâdişah ve Kapıkulları; sağ kolda Anadolu, Diyarbekir, Karaman ve Sivas kuvvetleri; sol kolda Şam, Haleb, Kırım ve Eflak kuvvetleri bulunuyordu. Düşman baş komutanı, bir tarafını yalçın kayalar, bir tarafını da uçurumlarla dolu ormanlara vererek savunma için en elverişli noktada tertibat almıştı. Leh veliahdı ise 40 - 50 bin kişi ile Kamaniçe altında yerini almıştı. Düşman üzerine peş peşe yapılan hücumlar şiddetli bir mukavemetle karşılaşır. Avusturya harplerinde büyük kahramanlıklar göstermiş bulunan Budin Beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa, üçüncü hücumda maiyetiyle birlikte düşman ordugâhına dalarak bayrak dikmişti. Böylece düşmanı zor durumda bırakmış ve zafere çok yaklaşmıştı. Rivayete göre bu durumu gören Sadrazam Hüseyin Paşa, Budin Beylerbeyi'nin bu hücumda muvaffak olmasının, kendisi için pek iyi olmayacağı ve belki de mühr-i hümâyûnun elinden alınacağı endişesine kapıldığından yardıma gelmez. Bu durum, askerin dağılmasına ve Mehmed Paşa'nın şehid olmasına sebep olur. Bunun üzerine Ohrili Hüseyin Paşa azledilip yerine Diyarbekir Beylerbeyi Dilâver Paşa getirilir. Osmanlı ordusunun hücumlarına karşı mukavemet göstermekle birlikte Lehistan müthiş bir şekilde talan edilir. Bir rivayete göre öldürülenlerden başka 100 bin kadar da esir alınır. 24 Eylül'de yapılan yeni hücumda, yeniçerilerin bir kısmı, alamadıkları sefer bahşişini bahane ederek düşman karşısında tekâsül (tenbellik ve gevşeklik) gösterirler. Buna sinirlenen Pâdişah yüz kadar yeniçeriyi idam ettirir.[10]

Hotin seferinde, kesin bir sonuca varılamamış olması, Pâdişah'ta ciddî ve derin bir teessür hâsıl etmişti. Genç Pâdişah, bu yüzden başarısızlığın gerçek sebeplerini araştırmaya koyulur. Zaten muharebe meydanında da asker hakkında kötü bazı intibaları olmuştu. Bu yüzden, sefer dönüşü, yıpranmış ve ömrünü doldurmuş olan devlet müesseselerinde bazı önemli değişiklikler yapılması gerektiğine inanıyordu. Ancak Sultan II. Osman, çok genç ve tecrübesiz olup saraydaki câhil akıl hocalarının tesiri altında kalıyordu. Onun, ıslâhat planlarına ocaktan başlamasına bunların büyük rolü olmuştu.

---

[10]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 2 - 5; Naîmâ, II, 188 - 204; Peçevî, II, 376 - 379; Müneccimbaşı, III, 648 - 650; Hammer, VIII, 200 - 207; Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, II, 1503; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 128 - 134; Şinasi Altundağ " Osman II " **İA**. IX, 445 - 446.

Osmanlı Devleti'ne eski ihtişamlı günlerini yaşatmak isteyen genç Pâdişah'ın, çevresindeki akıl hocaları yüzünden bu emeline ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Zira çağdaş kaynaklardan biri olan " Fi Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman" adını taşıyan ve o dönemde devlet erkânı içinde yer almış bulunan Anadolu Kadıaskeri Bostanzâde Yahya Efendi tarafından kaleme alınan eser,[11] bu gerçeği bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Yahya Efendi, Pâdişah'ın çevresinde bulunan kimselerin durum, kapasite ve buna bağlı olarak anlayışlarını: "*İş başında bulunanların tamamı bilgisiz ve makam sahiplerinin tümü bir ahmaktır*" şeklindeki sözleri ile dile getirir. Bununla beraber, konuyu daha fazla uzatmamak ve başka bir mecraya doğru yönlendirmemek için yine Yahya Efendi'nin ifadesiyle bunlardan kısaca bahs etmek istiyoruz. Böylece, müellifin, " Pâdişah'ın, işleri güçleri kötülük olan dört yakınının anlatılması " başlığı ile verdiği ve dönemin ileri gelen bu devlet erkânı hakkında bilgi vereceğiz:

"Bunlardan biri soysuz Ömer'dir. Bu bir bunaktı. Adı Ömer ama, fesatta Haccac'dan daha zararlı olup kendisine, kaza ve kader sevkiyle, o adaletli Pâdişah'a hocalık görevi verilmişti. Mevkiinin yüksekliği sebebiyle rütbesi de yükseldi, küçük büyük herkesin mercii oldu. Örs iken çekiç oldu.

Bunlardan biri de Süleyman adında hadım bir uğursuzdu. Buna Dârussaâde Ağalığı verilmişti. Hiç kimsede, Pâdişah'a iyi yolu göstermek gücü kalmadı. Doğru söyleyip doğru iş görmek pazarına kesat geldi. İki fesatçı kıskanç, nifak kemerini kuşanıp ittifak kuşağını bağladılar.

Bunlardan biri de o kara yüzlü Kadıasker Sünbül'dür. "Bir nesne çok kötü ise ikide kalmaz, ille de üçlenir" dediklerince sefahet ve cehaletle halk içinde ün almış, Sünbül adında bodur, kara suratlı bir zenci idi. Rumeli Kadıaskeri oldu. Allah'ın işi, ayaktı, kol oldu. Şeriat hükümleri, örf ve âdet işleri ortadan kalktı.

Onlardan biri de Hekimbaşı Musa idi. Ömrü boyunca bir şeriat meselesi öğrenmemiş, fıkıh kitaplarından bir şey görmemiş, Hekim Musa adındaki bu adam, bilgisizlikte parmakla gösterilen çirkin suratlı bir kimse idi."[12]

---

[11]. Bostanzâde Yahya Efendi, **Fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman**, nşr. Orhan Şaik Gökyay, "II. Sultan Osman'ın Şehâdeti" **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s. 190 - 191.

[12]. Gökyay, age. s. 193 - 197; ayrıca bk. Tuğî Tarihi, nşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten** (1947), XI / 43, 504.

d. Osmanlı - Lehistan Barışı

Hotin önünde 35 gün devam eden mücadelelerden Osmanlılar açısından kesin bir sonuç elde edilememişti. Zira düşman ordusunun çok kalabalık olması, düşmanın metrisler içinde müdafaa savaşı yapması, genç Pâdişah'ın, ileriyi göremeyen müşavirleri ve kendisini askerden soğutmak için ne mümkünse icra etmeleri ve bu yüzden de kapıkulunun tekâsül (tenbellik etmesi) göstermesi, kesin bir sonuç alınmasına engel olmuştu. Bununla beraber akın ve hücumlarla düşmana büyük bir zayiat verdirilmişti. Hatta ihtiyar başkomutan yorgunuktan ölmüştü. Çok zor durumda kalan ve merkezle irtibatı kesilen ordu, Osmanlı ordugânından barış istemek zorunda kalır. Sultan II. Osman, gelen bu barış teklifini kabul eder. Kışın yaklaşmış olması, şiddetli yağmurlar ve bu yüzden meydana gelen yiyecek sıkıntısı, düşman karşısında sığınılacak iyi bir yerin bulunmaması, hastalık ve ölüm vak'alarının çoğalması, askerin homurdanmaya ve alenen itaat etmemeye başlaması, kesin zafer arzusuna rağmen Sultan Osman'ı sulh teklifini kabul etme zorunda bırakır. Harp sahasında yapılan barışa göre Kanunî dönemindeki sınırlar aynen kabul edilir. Kazaklar, Osmanlı topraklarına saldırmayacak ve Karadeniz'e çıkmayacaklardır. Aksi halde Lehistan Kralı tarafından şiddetle cezalandırılacaklardır. Lehliler'in, sınır boyunda yaptıkları kaleler yıkılacaktır. Hotin kalesi, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Boğdan Voyvodalığı'na teslim edilecektir. Lehistan, öteden beri Kırım Hanlığı'ına vermekte olduğu 40.000 florin yıllık haracı ödemeye devam edecektir. Ayrıca huzûr-ı hümâyûna pişkeş ve hediye gönderilecektir. Lehistan tarafından kabul edilen bu şartlara karşılık Kırım Hanı ve Boğdan Voyvodası Lehistan'a taarruzda bulunmayacaklardır.[13]

Osmanlı ordusu 23 Zilkade 1030 (8 Ekim 1621)'de geri dönmek üzere harekete geçip Edirne'ye gelir. Sultan II. Osman, bir şehzâdesinin dünaya geldiği haberini alınca çok sevinir. Bu şehzâde, gayet güzel olduğu rivayet edilen anası Haseki Sultan'la birlikte Edirne'ye gelmiş ve burâda vezirler tarafından karşılanmıştı. Ömer adı verilen bu şehzâde, kısa bir müddet sonra vefat eder. Pâdişah'ın, oğluna hocasının ismini vermesi pek mânidardır. Bu, hocasının Sultan Osman üzerinde ne denli tesirli olduğunu göstermektedir. I-I. Osman büyük bir zafer kazanmış gibi etrafa fetihnâmeler gönderir. Kaymakam Paşa'ya da İstanbul'u aydınlatması için emir verilir. Genç Pâdişah 28

---

[13]. Peçevî, II, 376- 380; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 3 - 4; Naîmâ, II, 204 - 207; Hammer, VIII, 206; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I Kısım, s. 132.

Safer 1031 (13 Ocak 1622) günü İstanbul'a geldiğinde büyük bir coşku ile karşılanır. Genç Pâdişah'ın, İstanbul'a geliş günü ile ilgili farklı tariher verilmektedir. Bütün bu farklı tarihlere rağmen Pâdişah'ın İstanbul'a girdiği günün aynı zamanda Hz. Pegamber'in velâdetine (doğum gününe) tesadüf ettiğini ve bu yüzden de hem zafer, hem de velâdet için büyük şenlikler yapıldığı belirtilmektedir. Nitekim Naîmâ da bu konuda " *Çün Pâdişah, Hotin'den avdet ve sene-i mezbûre Rebiülevvel'inin onikisinde alay ile İstanbul'a dahil oldular.Bu esnada üç gün şehir donanması (şenlikler) ferman olundu*" diyerek Pâdişah'ın İstanbul'a giriş gününün Hz. Peygamber'in velâdetine denk geldiğine işaret eder. [14]

Devrin büyük şairi Nef'î (1572 - 1635), genç Pâdişah'a yazdığı meşhur kaside ile bu zaferi şu mısralarla taçlandırır:

"Aferin ey rûzigârın şehsuvar-ı safderi
Arşa as şimden gerü tîğ-i süreyyâ cevheri
Pâre-i elmasdır seng-i fesânî neyler ol
Çarha çekme bir dahi şemşir-i vâlâ gevheri
Serfiraz ettin livâi'l-hamd-i dîn-i Ahmed'i
Kâfire gösterdin el-hak destbürd-i Hayderi
Tîğine n'ola yemin eylerse rûh-i Mürteza
Bir gazâ etdin ki hoşnûd eylédin Peygamberi..."

Batılı Hıristiyan tarihçilerine göre bu savaşta Osmanlılar seksen bin adam kaybetmişlerdir. Osmanlı tarihçileri ise bu yıl mü'minlerin kılıçları altında yüzbin kadar düşmanın can verdiğini, bunlardan başka bir kısmının da esir alındığını ve bu yüzden köle piyasasının çok düştüğünü belirtirler. Bununla beraber, her iki rakamda da mübalağa payını gözönünde bulundurmak gerekir. Lehistan seferinin beklenen sonucu vermemiş olmasında, Sadrazam Hüseyin Paşa ile Karakaş Mehmed Paşa'nın; Tatar Hanı ile Kantemir Mirza'nın kıskançlıklarının ve özellikle Kızlarağası Süleyman Ağa'nın cehâlet ve gururunun büyük payı olduğunu söylemek gerekir.[15]

---

[14]. Geniş bilgi ve farklı tarihler için bk. Şinasi Altundağ, "Osman II" **İA.** IX, 446; Naîmâ, II, 207; Hammer, VIII, 207 - 208.

[15]. Naîmâ, II, 205-206; Hammer, VIII, 206.

e. II. Osman ve Devlet Müesseseleri ile İlgili Düşünceleri

Genç hükümdarlarının, Hotin muharebesini zaferle sonuçlandırmasını istemiyormuş gibi bir havanın yayılmasına sebep olan askerin, bu seferdeki durumunu gören Sultan II. Osman, seferden döndükten sonra devlet müesseselerinde bazı değişiklikler yapmayı tasarlar. On sekiz yaşında şehid olduğu için "*Genç*" adı verilen Sultan II. Osman'ın, devlet bünyesinde yapmak istediği değişiklikler, en önemli müesseseleri kapsayacak şekilde bir yenilik hareketi idi. Elde mevcud vesika ve tarihî bilgilerin mukayesesinden çıkan sonuçlara göre "*başı, yaşından çok olgun görünen*" ve pek erken gelişmiş bu cür'etkâr gencin, tasarladığı değişiklikler gerçekleşebilseydi devlete yeni bir ruh kazandıracak ve onu eski durumuna getirebilecekti. Pâdişah'ın bu konudaki kararlığı, kendisi adına yazılmış bulunan Zafernâme'de de belirtilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre onun genç ve tecrübesiz olmasına rağmen merkez ve taşra yönetiminde yeni bir düzenlemeye gitmek istediği vurgulanmaktadır. O, devlet düzenini "ecdad-ı izamları asrında"ki duruma getirmek isteyen bir Osmanlı Pâdişahı'dır. II. Osman, Osmanlı tahtına çıktığı sırada devlet ve toplum düzenindeki görünüm hiç te iç açıcı değildi. Devlet düzeni ile kanunlar bozulmuştu. Bunun gerçek sebebi de Pâdişah'ın otoritesinin zayıflayıp parçalanması idi. Eskiden, devletin temeli ve ruhu durumundaki Pâdişah otoritesini, yalnız veziriazam mutlak vekâleti ile icrayı haiz olduğu için araya kimse giremezdi. Fakat bu dönemde Pâdişah adına doğrudan doğruya emirler verilmeye başlanmış, sorumsuz kimseler bu otoriteyi kendi şahsî çıkarlarına alet etmişlerdir. Rüşvet alarak memuriyetleri ve devlet gelirlerini bağışlamaya başlamışlardır. Bu sebeple o, zaten bozulmuş ve kozmopolit bir hale gelmiş olan Kapıkulu Ocağı'nı (Yeniçerilik) ilga ile yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türk ve Türkmenlerinden teşekkül edecek milli bir ordu kurmayı düşünmeye başlar. Bu konuda bilhassa Süleyman Ağa ile hocası Ömer Efendi, Pâdişah'ı tahrik ediyorlardı. Böylece onlar, Pâdişahı maiyetindeki askerden soğutmak suretiyle maksatlarını kuvveden fiile çıkarmak istiyorlardı.* Gerçek planlarını gizlemek için de Sultan Osman'ı Hacc'a gitmeye teşvik ediyorlardı. Bu telkinler üzerine Pâdişah, Hacc'a gitmek üzere hazırlıklara başlanmasını emreder. Pâdişah, hazırlıkların tamamlanmasından sonra Hacc'a gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçmeye karar verir. Haleb,

---

*. Çağdaş bir çok kaynakta câhil ve bilgisiz gösterilen "Muallim-i Sultanî" Ömer Efendi, İsmail Hami Danişmend tarafından büyük bir ideolog olarak kabul edilmekte ve Osmanlı tarihindeki ilk yenilikçi olarak kabul edilmektedir. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1971, VI, 266.

Şam ve Mısır taraflarına memurlar gönderildiği gibi Mekke Emîri'ne de haber gönderilmişti. Bu arada Kapıkulu Ocağı'nda, Anadolu'dan Sekban yazıldığı haberi şuyu' bulmuştu. Her ne kadar Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin "Pâdişah'a suret-i fetva gönderip pâdişahlara Hacc lâzım değildir, yerinde oturup adl eylemek (adaleti sağlamak) evlâdır, kaldı ki bir fitne zuhûru da büyük bir ihtimal dahilindedir" mealindeki fetvası ile Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdâyî'nin benzer şekildeki nasihatları pek etkili olmamıştı.[16] Onun fetva ve nasihatları dinlemeyip Hacc'a gitmede ısrar etmesi, daha sonra aleyhinde gelişecek olan isyan hareketi için bir bahane olarak kullanılacaktır. Onun tasavvurları içinde pâyıtahtı İstanbul'dan Anadolu'ya nakletmek te vardı. Keza, İlmiye sınıfını siyasetten uzaklaştırmayı düşünen genç ve tecrübesiz Pâdişah, saray geleneklerini değiştirerek Harem-i Hümâyûnu tasfiye etmek istiyordu. Böylece hânedan erkeklerinin Türk ailelerin kızları ile evlenmelerine zemin hazırlamayı tasarlıyordu. Ayrıca, kendi dönemlerinde fevkalade başarılı bir uygulama alanı bulan, ancak artık günün ihtiyaçlarına cevap veremeyen Fâtih ile Kanunî döneminden kalma kanun ve mevzuatın değiştirilerek yerine günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni düzenlemeler getirmeyi düşünüyordu.

Sultan II. Osman'ın, yenilik olarak yapmak istedikleri, devrin müesseselerinin gerçek durumu ve genç Pâdişah'a gösterilen tepkiler, çağdaş eserlerin tahlili sonucu henüz tam anlamıyla ortaya konamamıştır. Esasen bu konu çok ciddi bir araştırmaya muhtaçtır. Fakat hemen şunu söylemek gerekir ki, genç ve tecrübesiz Pâdişah, başaramayacağı ve o zamanki Osmanlı toplumunda zaten başarılması da mümkün olmayan bir işe kalkışmıştı. Bu yönde II. Osman'ın, *Kitâb-ı Müstetâb* adlı anonim eserin tesirinde kaldığı ihtimali vardır. Bu eserin, bizzat müellifi tarafından Pâdişah'a takdim edildiği ihtimali, eseri neşreden tarafından delilleriyle ortaya konmuştur.[17] II. Osman'ın, devlet ve toplum düzeni ile ilgili yapmak istediği yenilikler, onun adına yazılmış bir "Zafernâme"de de geniş biçimde ele alınmıştır.[18]

---

[16]. Yücel, "Zafernâme" **Belleten** (1979) XLIII / 170, 324; Naîmâ, II, 212.

[17]. Daha geniş bilgi için bk. **Kitâb-ı Müstetâb, Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler**, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. XX - XXI; Mücteba İlgürel, " II Osman ". **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 437.

[18]. Yaşar Yücel, " II. Osman Adına Yazılmış bir Zafernâme" **Belleten** (1979), XLIII / 170, 322.

f. II. Osman'ın Şehâdeti

Sultan II. Osman'ın şehid edilmesi, Osmanlı tarihinin önemli olaylarından biridir. Bu olay, dönemin kamuoyu üzerinde derin etkiler meydana getirdiği gibi, bazı yazarlar da bu konuyu başlı başına ele alıp işlemişlerdir.[19]

Kâtib Çelebi, Fezleke'sinde buna geniş yer verir. O, bu olayın nasıl olduğunu anlatmanın, gönüllere üzüntü vermesinden dolayı, kimi tarihçierin bu konuda ayrıntılara girmekten çekindiğini söyledikten sonra, "*lakin tarihin vazifesi, vekayii, vukuu üzre beyân olup mevzu–ı fenne ihlâl lâzım gelmemek bu makamda müstakil telif olunan Tarih-i Tuğra'yı telhis ve gayrıdan zamime* (ilave) *ile hakk-ı tahriri ve bu vak'a ahbârını istifa eyledik*"[20] diyerek bu olayın neredeyse bütün tarihçileri üzdüğünü ve bu yüzden pek çok kimsenin olayın tafsilatına girmek istemediğini kayd eder.

Daha önce temas edildiği gibi, Hotin seferinde istenilen şekilde bir başarı elde edilemeyince bunun sebebi, askerin gevşek davranmasına bağlanmıştı. Genç hükümdar, müsahipleri ve bilhassa Dârussaâde Ağası Süleyman Ağa ile hocası Ömer Efendi'nin tahrikleri sonucu, mevcud askerin, Osmanlı askeri olmaya layık olmadığı kanaatine varmıştı. Dilaver Paşa'nın tavsiyeleri de buna eklenince hemen yeni tedbirler almak üzere teşebbüslere geçilir. Nitekim asker toplama hususunda verilen gizli emirlerin tatbikatına ve bilhassa Suriye'de önemli bir kuvvet medana getirilmesine başlanır. Söylentiye göre Sultan Osman, önce Anadolu'ya, oradan da Suriye'ye gidecek, orada bir müddet kaldıktan sonra büyük bir ordunun başında olduğu halde dönüp Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldıracaktı. Böyle bir kul taifesinin hareketlerine hiç bir hükümdar tahammül edemezdi. Zira bu asker, harpte cenk etmediği gibi, harp zamanlarının dışında da (hazarda, barışta) rahat durmuyordu. Yeniçeri ve sipahîlere yönelik olan bu düşünce, sefer esnasında askerin yoklamaya tabi tutulması, harp esnasında sipahîlerin şiddetle azarlanıp korkaklıkla itham edilmeleri, Pâdişah'ın zaman zaman Bostancıbaşı Mehmed Ağa ile tebdil gezerek meyhaneleri basması ve yakaladığı yeniçerileri cezalandırması, sefer esnasında getirilen dil (esir) ve baş için cüz'i bir nakdî mükâfat verilmesi, bazı harem ağalarının bundan memnun kalmayan askerlere "getirdiğiniz baş bir akçaya değer mi?" şeklinde alaylı sözler sarf etmeleri, askerin izzet-i nefsini kırıp onları gücendirmişti.

---

[19]. Bu konudaki bazı eserler için bk. Danişmend, **Kronoloji**, VI, 266; Gökyay "I-I. Sultan Osman'ın Şehâdeti" **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s. 187 - 191.

[20]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 9.

Hac etmek maksadiyle Otağ-ı Hümâyûn'un Üsküdar'a geçirilmesi hazırlıkları için emir verilince, Pâdişah'ın kayınpederi olan Şeyhülislâm Es'ad Efendi, damadına bir fetva göndererek, Pâdişahların Hacc'a gitmelerine gerek olmadığını, makamlarında oturup adâlet dağıtmalarının daha yerinde bir hareket olacağını, kaldı ki, bir fitnenin çıkma ihtimali de bulunduğunu bildirir. Büyük veli Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdayi'nin bu konudaki tavsiyeleri de genç hükamdarı fikrinden vazgeçirmez. Veziriazam Dilâver Paşa'nın bu konudaki çabaları da bir işe yaramaz. Yeniçerilerle Sipahîleri en çok endişeye sevkeden ve daha sonra intikam almaya azmettiren, Pâdişah'ın ısrarla Hacc'a gitme arzusu oldu.

Sultan II. Osman'ın, Lehistan seferinden İstanbul'a dönüşünden takriben 3,5 ay sonra 7 Receb 1031 (18 Mayıs 1622) günü Yeniçeriler ile Sipahîler "Pâdişah'ın Hacc'a gitmesi, mutlak bizden yüz çevirmesinden ötürüdür, düşman tehlikesi varken bundan vazgeçmelidir" diyerek Sultan Ahmed Meydanı (At Meydanı)'na yürüdüler. Büyük bir öfke ile hareket eden yürüyüşçüler, sadece yürümekle yetinmediler. Onlar, Şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye müracaat ederek Pâdişah'ı Hicaz'a gitmeye teşvik edenler aleyhinde fetva aldılar. Bundan sonra, bu konuda da en büyük sorumlu olarak gördükleri Pâdişah hocası Ömer Efendi'nin konağını yağmaladılar. Sultan Osman bu ayaklanmayı duyunca ulemâyı saraya dâvet ederek sebebini sorar. Onlar da "kul taifesi, Pâdişah'ın İstanbul'dan ayrılmasını istemiyor ve Süleyman Ağa ile Ömer Efendi'nin sürülmesini taleb ediyorlar" dediklerinde Pâdişah, Hacc'a gitmekten vazgeçtiğini, fakat diğer talepleri yerine getiremeyeceğini açıkca beyan eder. Ertesi gün, Şeyhülislâm ve Kadıaskerler de dahil olduğu halde aynı topluluk, tekrar Sultan Ahmed Meydanı'na gelip bu kez Süleyman Ağa, Ömer Efendi, Veziriazam Dilâver Paşa, Defterdâr Bâki Paşa ile sâbık sadâret kaymakamı Nişancı Ahmed Paşa'nın başlarını isteyen bir listeyi ulemâ vâsıtasiyle Pâdişah'a takdim ederler. Sultan Osman, istenilen adamları veremem diye bu teklifi reddeder. Ulemâ ise büyük bir fitne çıkmadan, bunların verilmesini rica eder. Sultan Osman'ın bu ricayı da kabul etmemesi üzerine ulemâ:

"Kul taifesi cemiyet ettikte istediklerini alırlar, ecdad-ı izâmınızdan ala gelmişlerdir, mukaddemce olmak evlâdır" demeleri üzerine Sultan Osman hiddetlenip:

"Bu fitneyi siz tahrik etmişe benzersiz, evvela sizi kırarım bâdehû onları; ol tayfanın tedarikleri görülmüştür" sözleri ile ulemâyı da suçlar. O sırada Rumeli Kadıaskeri olan Şair Yahya Efendi:

"Hâşâ Pâdişahım, bizim bunda dahlimiz yoktur. Ancak derûnî (içten) Hacc'a gitmenizi istemezdik" diye cevap verir. Bunun üzerine vezir Hüseyin Paşa söz alarak:

"Pâdişahım, bu kulunuzu dahi isteseler veriniz, hemen sen sağ ol" der. Diğerleri de aynı şeyi söyledilerse de Pâdişah'a dinletemediler. Bu heyet, Pâdişah'ın huzurundan çıktıktan sonra topluluğa gönderilmeyip sarayda alıkonuldular. Gönderilenlerin dönmediğini gören âsiler, saraya yürüyüp hiç bir mukavemet görmeden Bâb-ı Hümâyûn'dan geçip birinci avluya, sonra Bâbu's-Selâm'dan geçip ikinci avluya oradan da Bâbu's-Saâde'yi geçip Enderûn denilen kısma girerler. İçlerinden biri "Sultan Mustafa'yı isteriz" diye bağırınca hep birden "Sultan Mustafa'yı isteriz " diye bağırışmaya başlarlar. Bu ses ve bağrışma üzerine isyan eden asker için yeni bir gâye meydana çıkmış oldu. Bu da daha önce hal'edilen Mustafa'nın yeniden tahta çıkarılması idi. Mustafa'nın bulunduğu yer öğrenilir. Kapısı Harem dairesinde olduğundan, kubbeyi delip içerie girerler. Mustafa'yı yanında bulunan iki cariye ile dışarı çıkarırlar. Orada bulunan ulemâyı ölüm tehdidi ile meczûb ve zavallı bir insan olan Mustafa'ya bey'at ettirirler. Osman, nihayet vaziyetin vehametini anlar. Bostancıbaşı marifetiyle Sadrazam Dilaver Paşa saraya getirtilerek Süleyman Ağa ile birlikte âsilere teslim edilir. Her ikisi de anında öldürülür.

Yeniçeri ve sipahîler, 8 Receb 1031 (19 Mayıs 1622) günü yeniden Osmanlı tahtına geçmiş olan Mustafa'yı, hâdiselerin kızıştığı bir sırada araba ile Eski Saray'a, fakat orayı emniyetli görmedikleri için Yeniçeri odalarının ortasında iyi korunabilen Orta Cami'e götürürler. Şehirde münadiler yeni durumu ilan ederken Galata, Baba Cafer ve Tersane zindanlarındaki suçluları da salıverirler. Mustafa'nın tahta çıktığını öğrenen Sultan Osman, Üsküdar'a geçip oradan da Bursa'ya gitmek ister. Fakat maiyetindekiler, onun Ağa Kapısı'na sığınmasını isterler. Osman ise sipahî ve ulemânın da isyana katıldığını ileri sürerek Bursa'ya gitme fikrinde ısrar eder. Ancak saray kapılarını açık bırakan gizli el, burada da Bostancıların saraydan uzaklaşmalarını temin ettiği gibi, erişilip karşıya geçmek için binilecek kayıkları da kaçırmıştı. Artık Ağa Kapısı'na sığınmaktan başka yapılabilecek bir şey kalmamıştı. Bu sığınmanın bir maksadı da Yeniçeri Ocağı'nı sipahîlerden ayırıp taraftar bulmaktı. Pâdişah, kıyafet değiştirerek Ağa Kapısı'na geldiği vakit, Yeniçeri Ağası Kara Ali Ağa onu karşılayıp içeri almıştır. Ocak efradına ellişer altın va'deden Sultan Osman, onların yatıştırılması işine Kara Ali'yi memur etmişti. Kara Ali derhal odalara giderek bazı odabaşılarına Sultan Osman'ın va'dlerini bildirir. Bunlar da, zâhiren bunu kabul etmiş gibi görünürler. Fakat ertesi sabah, Ali Ağa'nın askere in'am için geldiği haber verilmekle beraber

"*Söyletmeyin hemen vurun*" diye talimat da verilir. Bu talimat üzerine, yeniçerilerin tepkisi ile karşılanan Ali Ağa, derhal öldürülür.

Osman'ı ele geçiren câniler, ona karşı hakaretâmiz ve kötü sözler sarfederler. Daha sonra bir ata bindirilen Osman, Orta Câmi'e götürüp orada hapsederler. Genç Pâdişah'ın hem orada, hem de yolda maruz kaldığı hakaretin haddi hesabı yoktu. Askerlerin yaptığı eza ve cefa, onu boynu bükük ve perişan bir hâle getirmişti. Nitekim o dönemde Anadolu Kadıaskeri olan ve olayları müşahede eden Bostanzâde Yahya Efendi "*Fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman*" adlı eserinde Pâdişah'ın başından geçenleri anlattıktan sonra:

"... Bu korku veren ve böyle şaşkınlığa düşüren bir hareket ve zilletle onu halkın önüne çıkarmışlardı. Ama herkese bir musibet ve hayret ve dehşet geldi ki, cansız kalıp gibi olup, gizli gizli ağlayıp inleyerek bu hâle sebep olanlara beddualar ettiler. Bu duyguları meydana vurmaya ve onları kötülemeye ve kınamaya imkân mı var? O gün, içler akan bir gündü ki, onu bu kırık kalem yazamaz. Subhanallah, bu bir musibet idi ki, görülmemiş, âleme sirayet edip mülkün temelini sarsmış ve akıllı kişilerin kulaklarına velvele vermiştir. Zengin ve yoksul bu dert ve belâdan hisse kapmıştır. Nice yıllar unutumadı ve döner felek bu âlemde bu acı şarabı sundu durdu. Vakta ki bu zillet ve hakaretler içinde Odalar tarafına gitti ve Ortamescid'e vardı, içine girdi."[11] Artık Genç Osman'ı kurtaracak ne bir şahıs ne de bir hareket vardır. Onu, bulunduğu yerden alıp Yedikule'ye götürmüşlerdi. İstanbul halkı, yolda yeniçerilerin pek çok hakaret ve edepsizliklerine maruz kalan bu inkılâpçı Pâdişah'ı üzüntü ile seyretmekten başka bir şey yapamamıştır. Sultan I. Mustafa dönemi olayları verilirken belirtildiği gibi onbir cellat tarafından boğularak öldürülmüştür. Osmanlı Türk tarihinde cesur düşünceleriyle çığır açmaya çalışan genç ve tecrübesiz Sultan Osman'ın dört sene dört ay ve yedi gün süren hükümdarlık hayatı, 9 Receb 1031 (20 Mayıs 1622)'de böyle bir facia ile son buldu. Tuğî, bu facianın meydana gelişini ve sebeplerini anlattıktan sonra aşağıdaki mısralarla hissiyatını dile getirir:

"*Bir Şah-ı âlişan iken, Şah-ı cihana kıydılar*
Gayretlü genç arslan iken, Şah-ı cihana kıydılar
Gâzi bahadır hân idi âli neseb sultan idi
Nâmı da Osman Hân idi Şah-ı cihana kıydılar
Niyyet edüp hac etmeğe, komadı kullar gitmeğe

[11]. Gökyay, "II. Sultan Osman'ın Şehâdeti" **Atsız Armağanı**, s. 226 - 227.

Kulak gerek işitmeğe, Şah-ı cihana kıydılar
Hükmetmeğe kâdir iken, Hak emrine nâzır iken
Hac etmeğe hazır iken, Şah-ı cihana kıydılar
Eşrat-ı saattir bu dem, rûz-i kıyamettir bu dem
Kula nedamettir bu dem, Şah-ı cihana kıydılar
Tuğî, ciğerim doldu hûn, derdim bir iken oldu on
Kan ağladı ehl-i fünûn, Şah-ı cihana kıydılar."[21]

g. II. Osman'ın Şahsiyeti

Genç ve tecrübesiz olmasına rağmen pek çok meziyete sahip bir Pâdişah olan Sultan II. Osman'ın düşünceleri, ülke için istikbal va'dediyordu. Fakat hırçın ve aceleci tavırlarına, gençliği ve toyluğu eklenince, başına gelecek olan felâketi göremedi. Cesur ve akıllı idi. Ülkesinin birçok bakımdan ıslâha muhtaç olduğunu anlamıştı. Fârisî mahlası ile Türkçe şiirleri vardır. Diğer Osmanoğulları gibi o da kuvvetli bir şâirdi. Bir şiirinde âdeta uğrayacağı feci akibeti görmüş gibi:

"Niyyetim hizmet idi, saltanat u devletime
Çalışır hâsid u bedhâh nikbetime"

mısralarını söylemiştir.

Öldürülen ilk Osmanlı Pâdişahı olan Sultan Osman'ın kısa ve karışık hâdiselerle geçen devrinde, Burgaz su sedleri yeniden ihya edilmiştir. Naîmâ, kendisini "Merhûm mebrûr bir âfitab-ı tal'at pâdişah-ı sâhib zuhûr, Osman - haya, Ömer - salâbet, vâlâ himmet Hayder-mehâbet bir hakan-ı civan baht idi" diye vasıflandırmakta, "esliha (silahlar) ve âlât istimalinde mâhir, şecaat ve furûsiyette (at biniciliği) akranı nâdir" olduğunu, yakışıklı oduğunu ve "Farisî" mahlası ile şiir söylediğini kaydetmektedir. Bundan başka, Pâdişah'ın çok genç yaşta tahta geçtiğini, tecrübeli, sâdık ve akıllı

[21]. Sultan Osman'ın tahttan indirilmesi ve şehid edilmesi ile ilgili bilgiler için bk. Mithat Sertoğlu, "Tuğî Tarihi" **Belleten** (1947), XI / 43, 496 - 505; Gökyay, "II. Sultan Osman'ın Şehâdeti" **Atsız Armağanı,** s. 198 - 229; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 9 - 23; Naîmâ, II, 208 - 231; Hammer, VIII, 207 - 227; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 134 - 144; Altundağ, "Osman II" **İA.** IX, 446 - 447.

müşavirlere sahip olmadığını, "mizacgir ve ahmak kurena (yakınları)" sebebiyle felâkete uğradığını haklı olarak ifade etmektedir. [22]

Yakışıklı olup çok kuvvetli bir bünyeye sahipti. Mâhir bir muharib için gerekli olan her türlü idman ve alıştırmalarda hatırı sayılır bir dereceye erişmişti. İngiliz elçisi Thomas Roe bir yabancı gözü ile onu şöyle tarif etmektedir: "*Osman, mağrur, engin ruhlu ve pek cesur bir gençti. Hıristiyanların can düşmanlarından biri idi. Ecdadının zaferlerine karşı büyük bir gıpta duymakta büyük işler planlamakta ve nâmını hepsinin üstüne çıkarmak için hırsla gayret sarf etmekte idi. Fakat bütün bu meziyetlerine rağmen Sultan Osman, tebeası tarafından sevilmeyen talihsiz bir hükümdar idi.*" Ayrıca o, hemen hemen hiç bir tarafı da kazanamamıştı denebilir. Yaşı ilerledikçe devlet idaresinde müstakil olup bağımsız hareket etmek arzusuna kapılmıştı. Fakat kısa aralıklarla verilen cülûs bahşişleri yüzünden malî gücü tükenme raddesine gelen hazineyi korumak için askere karşı biraz daha tasarruflu davranmak gerektiğini düşünüyordu. Bu düşünce, onun askere karşı hasis davrandığı şeklinde yorumlandığından, askerin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Halbuki, gerçekleştirmek istediği önemli iş ve ıslâhatlarda, askerin desteğine muhtaçtı. Bu durumun farkına varamayan genç ve tecrübesiz Pâdişah'ın, ordudan yediği ilk sille Hotin seferi esnasında açığa çıktı.

Devlet adamları ile askerin arzusu hilafına, taht ve hayatına mal olan Lehistan seferine karar verdi. Halbuki devlet adamlarının, bu harbin, hükümdarın iştirakine değer ciddi bir sefer olmadığını, kendi yerine bir serdar gönderilmesinin yetip artacağını söylemelerine rağmen, bu tavsiyeleri reddederek, bizzat ordusunun başında sefere çıktı. Sefere giderken de tahtı tehlikeye sokmamak için kardeşi Şehzâde Mehmed'i öldürtmek suretiyle bir bakıma kardeş katli hadisesini yeniden hortlatıp ortaya çıkarmıştı. Devlet ricalinin ve câri olan an'anenin hilafına câriye almayı bırakmış, Hoca Sa'düddin Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin ve Pertev Paşa'nın kızları ile evlenmişti.

Daha önce de temas edildiği gibi, yapmak istediği bir takım ıslâhat hareketleriyle asker ve devlet ricalini kendinden soğutmuştu. Bu da toplumda, kendisine karşı bir husûmetin doğmasına sebep olmuştu. Aslında bu husûmet, genç Pâdişah'ın şahsına değildi. Öldürülüp yok edilmek istenen, onun şahsında ifade bulan ıslâhat, hamiyyet ve cesaret hamleleri idi. İşte asırlar boyu, hükümdarlardan gelecek bütün hakanî ıslâhat teşebbüsleri, ordu ile idarî çevrelerden gelecek menfi reaksiyonlarla hep bu türlü baltalanacaktı.

---

[22]. Naîmâ, II, 231; ayrıca bk. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 56.

Ne yazık ki, sivil ve askerî kadro, rehâvetin, hazır ve bol yeyiciliğin tadına varmış, bir enerji ve ideal kaynağı olan din ve tasavvuf haritası, taassub, cehâlet ve menfaatin boyunduruğu altına girmişti. Artık bu câhil ve gâfil zümre, bir mirasyedi şuûrsuzluğu ile, gününü gün etmekten gayrı bir şey düşünmüyordu.

Bir Genç Osman gider, aklî dengesi bozulmuş bir Mustafa gelirse, kaç yüz kişi kazançlı, kaç milyon kişi kayıplı çıkacaktı? İnisiyatifi elde tutan devlet ve ordu, bunu düşünmüyordu. Bir Vâlide Sultan'ın, bir Kara Davud ile avanesinin yüzlerini güldüren zavallı mecnun bir Pâdişah'ın yeniden Osmanlı tahtına oturtulması, başsız kalan devleti ve kaderi devlete bağlı memleketi, yeis ve çaresizlik içinde şaşkına çevirmişti.[23]

h. Sultan II. Osman Döneminde Tabiî Âfetler

II. Osman'ın saltanatı, Osmanlı siyasî tarihinde talihsiz bir devir olduğu kadar, tabiî âfetlerin de sıkça görüldüğü bir devir olmuştur. Nitekim cülûsunu müteakip Bedesten'de iki yıl üst üste yangın çıkarak büyük tahribatlar meydana gelmişti. 1029 (1620)'da üç gün durmaksızın devam eden sağnak yağmurlar, şehirde büyük zararlara yol açmıştı. Bu yüzden çok sayıda ev çökmüş, bazı mahalleler ile mescidler su altında kalmıştı. Bundan hemen sonra bulaşıcı hastalıklar zuhûr etmişti ki, Tuğî bu hastalıktan bahs ederken "bir taûn-ı ekber oldu tafsili lâzım değil" der.[24] 1030 (1621) yılı Ocak ve Şubat aylarında şiddetli kışlardan biri yaşanmış, İstanbul'da Haliç baştan başa donmuştu. Kış, şubat ayında daha da şiddetlenmiş, İstanbul Boğazı tamamen donmuştu. Galata ile İstanbul arasında buz üzerinde yürümek günlük vakıalardan olmuştu. Dönemin müşahidi olan Tuğî'nin ifadesine göre Üsküdar ile Beşiktaş arası kara gibi olup üzerinde adamlar gezip Üsküdar'dan İstanbul'a yürüyerek gelirler idi. Kışın ağır geçmesi, kar ve soğuğun şiddetli olması yüzünden İstanbul iâşesini temin etmek güçleştiği için İstanbul'da kıtlık baş göstermişti. Bilindiği gibi o devirlerde İstanbul iaşesinin büyük bir kısmı, deniz yolu ile sağlanıyordu. Böylece gıda maddelerinin arzı azalınca, fiyatlarda da artışlar başlamıştı. Hatta bu yüzden yetmiş dirhem olan ekmek, bir akçaya, bir okka et on beş akçaya satılır olmuştu. Şair Haşimî Çelebi, İstanbul Boğazı'nın donmasına aşağıdaki mısra ile tarih düşürmüştür:

---

[23]. Altundağ, "Osman II" **İA**. IX, 448; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 54 - 55.

[24]. Sertoğlu, "Tuğî Tarihi, **Belleten,** IX / 43, 506.

"Yol oldu Üsküdar'a, Akdeniz dondu bin otuzda"[25]

[25]. Naîmâ da, İstanbul Boğazı'nın donmasını şu ifadelerle dile getirir: "Garaib-i vekayı-i eyyamdandır ki sene-i mezbûre (hicrî 1030 senesi) şitasında (kışında) Rebiülevvel gurresinden (ilk gününden) on altıncı gününe değin azîm kar yağup şiddet-i sermadan (soğuğun şiddetinden) seraser derya müncemid olup (deniz baştan başta donup) ancak akıntı ortasında bir nehr-i sağir (küçük bir nehir) miktarı mahal (yer) açık kalmış idi. Mah-ı mezbûrun (adı geçen ayın) on yedinci günü ki, Hamsîn'in on biri idi Saray burnu ile Üsküdar arası cümle buz olup Galata'dan İstanbul'a ve Has bahçeden Kireç kapısına piyade (yaya) adam geçtiğini görenler rivâyet ederler." Naîmâ, II, 186 - 187; ayrıca bk. Sertoğlu, "Tuğî Tarihi" **Belleten,** IX / 43, 506; Peçevî, II, 374 - 375.

SULTAN IV. MURAD

I. Ahmed'in, Kösem Mahpeyker Sultan'dan doğma oğlu olup 28 Cemaziyelevvel 1021 (27 Temmuz 1612)'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir.[1] Onun şehzâdelik hayatı ile eğitimi hakkında fazla bir bilgiye sahip olunmamakla birlikte, muntazam bir tahsil gördüğünden şüphe edilmeyen Sultan IV. Murad, aynı zamanda iyi bir şair ve iyi bir musikişinastı. Sultan II. Osman'ın kötü akıbeti sırasında öldürülme tehlikesi atlatmış, fakat himayesinde bulunduğu ağaların müdahelesiyle kurtulmuştu. Kaynaklar, bu suikastın Davud Paşa tarafından tertip edildiğini bildirirler. Küçük yaşta olmasına rağmen gösterişli bir bünyeye sahip olan Murad, annesi Kösem Mahpeyker Sultan'ın gayretleri ve askerin de rızası alınarak 14 Zilkade 1032 (10 Eylül 1623)'de Babüssaâde önünde kurulan Osmanlı tahtına cülûs eyleyip resmen Osmanlı Pâdişahı olmuş ve Divân Çavuşları tarafından töreye göre:

- Maşallah, yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola, Hak Teâlâ efendimize ömürler vere, devletinle çok yaşa...

Ve:

- Maşallah, mağrur olma Pâdişahım, senden büyük Allah var...

Diye alkışlanmıştı.[2]

IV. Murad'ın, küçük yaşta tahta getirilmesi, memleketin içinde bulunduğu kritik durum sebebiyle olmuştu. Kemankeş Ali Paşa sadârete gelince, devam eden vaziyeti tehlikeli görür. Sultan Mustafa şuurdan mahrum olduğu için işler Vâlide Sultan ve taraftarları ile ocaklının ellerinde idi. Öbür taraftan Sultan Osman'ın katlini bahane eden Abaza Mehmed Paşa, ayaklanmak sûretiyle devletin başına büyük bir gaile açmıştı. Bu arada, askere verilen cülûs bahşişleri ile atiyyeler yüzünden ne dış, ne de iç hazinede para kalmıştı. İşte bu yüzden, yeni Veziri-i azam Kemankeş Ali Paşa, Şeyhülislâm Yah-

---

[1]. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 77.

[2]. Sultan IV. Murad'ın cülûsu ve günü için daha farklı tarihler de verilmektedir. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**'de bu tarihi Zilkade'nin ilk günü olarak belirtmektedir. I. 77; ayrıca bk. Midhat Sertoğlu, **IV. Murad**, Ankara 1987, s. 4.

ya Efendi, Sadreyn Efendiler (Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri) denilen kadıaskerler ve diğer devlet erkâniyle memleketin içinde bulunduğu bu tehlikeli durumu görüşür. Görüşmeler sonunda bu hale bir çare olmak üzere, bizzat işleri görmekten âciz olan Sultan Mustafa'nın yerine, Sultan Ahmed'in en büyük şehzâdesi olup o sıralarda onbir buçuk yaşında bulunan IV. Murad'ın hükümdar olması hususunda görüş birliğine varırlar.[3] Bütün bu gelişmeler olurken Sultan Mustafa, Davutpaşa'daki sarayda idi. Sadrazam ile Şeyhülislâm'ın, Sultan Mustafa'nın vâlidesi ile görüşüp mecnunun imâmetinin câiz olmadığını, bu bakımdan hal'i gerektiğini söylediklerinde o da, oğlunun hayatına dokunulmamasını isteyerek bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştı. Vâlide Sultan'ın, oğlunun hayatına dokunulması ile ilgili isteği üzerine onlar da bu konuda kendisine güvence verirler. Bundan sonra, Davutpaşa'da bulunan Sultan Mustafa oradan alınarak saraydaki dairesine konur. Böylece 14 Zilkade 1032 (10 Eylül 1623) günü kuşluk vakti IV. Murad hükümdar ilan edilir.[4]

Sultan Murad, çocuk denecek yaşına rağmen, saltanat işlerine yabancı kalmayacak şekilde her işi öğrenmek ve mâhiyetini anlamak istiyordu. Zeki, seri kavrayışlı ve hafızası kuvvetli olan genç hükümdarın, yaşı ilerledikçe devlet işlerine karşı ilgisi de o nisbette artıyordu. Abaza Mehmed Paşa'nın ilk isyanı bastırılmış, ancak şartların zorlaması yüzünden kendisi Erzurum valiliğinde bırakılmıştı. Kapıkulu Ocaklarının, Abaza ve İran seferi için cepheye gitmelerinden dolayı İstanbul'daki serkeşlikleri sona ermişti. Böylece İstanbul'da bir sükûnet havası esmeye başlamıştı.

---

[3]. " Ulemâ, cümleten Pâdişah'ın vâlidesine haber gönderdiler ki, "yarın ki gün, oğlun Sultan Mustafa Han Hazretleri, taht-ı âlîsinde otururken şer'an sualimiz vardır. Evvela adın nedir? ve kimin oğlusun ve bu gün günlerden ne gündür soralım; sonra bunlara cevap verirse "Emîru'l-mü'minîn Pâdişahımızdır; ona yavuz nazarla bakan kör olur ve illa değilse imâmeti şer'an câiz değildir. Sabinin imâmeti câiz, mecnunun değildir." Bu haber Vâlide Sultan'a vardıkta "ahvali belli, kadir olmadığı muayyen" cevabını gönderir. Daha sonra Sadrıazam ile Şeyhülislâm, Sultan Mustafa'nın Vâlidesi ile buluşup: "Oğlun hakkında şer'isi budur" dediklerinde Vâlide Sultan:"Emr, şer'-i şerifindir, ben dahi şer'e mutiim; nihayet oğlumu katleylemeyin, Sultan Osman gibi olmasın" dedi. Bunlar dediler ki, "Haşa ki, bir zarar erişe, onun nâzırı Allah'tır." Tuğî Tarihi, nşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten** (1947), XI / 43, 513.

[4]. Tuğî Tarihi, gösterilen yer; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 38; Naîmâ, 263 - 264.

Sultan IV. Murad, tahta çıkışının ertesi günü, Mihmandar-i Resûl Ebû Eyyub el-Ensarî türbesinde Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdayî elinden kılıç kuşandıktan beş gün sonra da sünnet edilmiştir.[5]

Asker, son yıllarda sık sık tekrarlanan cülûs bahşişlerinden ve II. Osman hâdisesinde hazinenin yağmalanmasından dolayı cülûs bahşişi istememeye söz vermişken, zâbitlerinin teşviki ile sonradan bu sözlerinden dönüp bahşiş istemeye başlar. Bunun üzerine Enderûn'da bulunan altın ve gümüş eşya darphâneye verilip para haline getirilir. Bu para ile cülûs bahşişi verilir.[6]

IV. Murad tahta geçtiği zaman devlet, siyasî ve ekonomik bakımdan bir anarşi içinde bulunuyordu. Anadolu ile Rumeli'nin büyük bir bölümü eyâlet isyancılarının eline geçmişti. Yabancı düşmanlar ise Osmanlı'nın zayıflamasından yararlanmaya çalışıyorlardı. Gerçekten de bu sıralarda devlet, "Genç Osman" olayından dolayı hâlâ karmakarışık bir haldeydi. Sadrazam Kemankeş Ali Paşa, duruma tamamen hâkim olamıyordu. Zira bir taraftan Saray, bir taraftan Yeniçeri Ocağı, bir taraftan da Sipahî zorbaları devlete hâkim olma iddiasında idiler. Pâdişah ise henüz çocuk denecek bir yaşta idi. Bu durumu gören ve devletten çok kendini düşünen birçok kimse, bu fırsattan yararlanmaya başlar. Nitekim Balıkesir bölgesinde Cennetoğlu adlı bir sipahî, başına topladığı zorbalarla ayaklanıp Aydın ve Saruhan taraflarına da saldırmış ve sözde halkı himâye bahanesiyle soyup soğana çevirmeye başlamıştı. Öbür taraftan Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa, Sultan II. Osman'ın intikamını almak iddiasiyle ayaklanmış bulunuyordu. Abaza Mehmed Paşa, bu Pâdişah'ın katili saydığı Yeniçerileri nerede bulursa öldürmekteydi. Onun bu hareketi, birçok kimse tarafından sempati ile karşılanmaktaydı. Hatta halk arasında "Abaza Destanı" diye bir de destan çıkmıştı. Meçhul bir saz şairinin söylemiş olduğu mısralar her tarafa hızla yayılıyor ve birçok kimse bunları göz yaşları ile dinliyordu.[7]

Devlet ve millet açısından böyle bir anarşinin içinde bulunulduğu bir sırada tahta geçen IV. Murad, sonunda devlet ve askerî gücünü yeniden kurarak o muazzam ve şanlı tarihi ile âbideleşmiş devletini kurtarmak ve eski günlerine yeniden kavuşturmak için gerekli liderliği sağlamıştı. Ama kendisini kabul ettirmek için dokuz yıl beklemesi gerekiyordu. Hükümdarlığının

---

[5]. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr el-Mübeyyin bi Hakaiki'l - Ahbâr,** Bulak 1248, s. 556; Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, trc. M. Atâ, İstanbul 1335, IX, ll; M. Cavid Baysun " Murad IV " **İA**. VIII, 625.

[6]. Kâtib Çelebi, Fezleke, II, 38; Naîmâ, II, 264.

[7]. Destan metni için bk. Sertoğlu, **IV. Murad**, s. 5.

ilk bölümünden 1632'deki yetişkinliğine kadar, kendisini iktidara getiren politik liderlerin egemenliği altında idi. Kendisi yönetimi ele aldıktan sonra disiplinini kabul ettirmekte ve devletin zayıf unsurlarını ortadan kaldırmakta acımasız davranacaktır.

Küçük yaşta tahta geçmiş bulunan IV. Murad, Mayıs 632 yılına kadar annesinin vesayeti altında bulunmuş, bu tarihten itibaren devlet işlerini fiilen kendisi ele almıştır. IV. Murad'ın tahta cülûsundan sonra Kemankeş Ali Paşa sadârette bırakıldı. Aslen Hamid ilinden olan ve küçük yaşta İstanbul'a gelip saraya intisâb etmiş bulunan Kemankeş Ali Paşa, bir müddet sonra saltanat değişikliğini âdeta kendisinin gerçekleştirdiği havasına kapılıp şımarmıştı. Pâdişah'ın, çocuk yaşta olması yüzünden tam anlamıyla idareyi elde bulundurabilmesi de, onun bir kat daha şımarmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı makamında rahat hareket eden Kemankeş Ali Paşa, memuriyetleri müzayede ile satışa çıkardığı gibi rüşvetle de iş görmeye başlamıştı. Nitekim, Hicrî 1032 (Miladî 1623) senesi Ramazan Bayramı'nda, bayramlaşmak için Vezir-i a'zam, Şeyhülislâm'ı ziyarete gidip görüşüldüğü sırada Şeyhülislâm Yahya Efendi, bir münasebet düşürerek Vezir-i a'zamın irtikâbına işaret ile nasihatlarda bulunmuştu. Buna tahammül edemeyen Ali Paşa, müteessir olarak dönmüş ve meseleyi Rumeli Kadıaskeri olan kayın pederi Bostanzâde Yahya Efendi'ye açmış, o da:

- "Yahya Efendi Şeyhülislâm olarak kalırsa seni bir tuzağa düşürür" diyerek onu kışkırtır. Bunun üzerine Kemankeş Ali Paşa, Şeyhülislâm'ı, Pâdişah'ın gözünden düşürme yollarını aramaya başlar. Ali Paşa'nın gayesi, Rumeli kadıaskeri bulunan kayınbabasını meşihat makamına getirmek, böylece devletin en yüksek iki makamını elinde tutmaktı. Bu düşünce ile Kemankeş Ali Paşa, birgün genç Pâdişah'a, Yahya Efendi, Mere Hüseyin Paşa ile birlikte sizi hükümdar yapmak isteyen ulemânın ittifakına mani oldu. Ulemâ kendisine kırgındır ve hâlâ hal' edilmiş bulunan Pâdişah'ı tahta çıkarmak için zorbalarla işbiriği yaptığını ve Yahya Efendi'nin mutlaka azledilmesi gerektiğini söyleyerek Sultan Murad'ı, Şeyhülisâm'ın aleyhine çevirir. Vezir-i a'zamının ağzından duyduğu bu sözler üzerine Pâdişah, Yahya Efendi'yi azl, Mere Hüseyin Paşa'yı da katl ettirir (Zilkade 1032 = Eylül 1623). Bununla beraber hedefine yaklaşmış gibi görünen Ali Paşa, kayınbabasını meşihat makamına getiremez. Onun yerine, çok itibarlı ve nüfuzlu bir zat olan Hoca Sa'düddin Efendizâde Mehmed Es'ad Efendi getirilir.[8]

Kemankeş Ali Paşa, kendisine rakip olabilir endişesiyle birçok devlet adamını ortadan kaldırmaktan çekinmiyordu. Onun, devlet ricaline karşı olan

[8]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, II, 264 - 265.

bu tutumu, bilhassa Şeyhülislâm tarafından hoş karşılanmıyordu. Hatta bir defasında Şeyhülislâm Es'ad Efendi, her zaman, kendisini de azl ettirmek fırsatını arayan Ali Paşa'nın katli için fetva yazarken, kardeşi ve aynı zamanda İstanbul Kadısı olan Salih Efendi, bu fetvayı ortadan kaldırıp büyük biraderinin bu teşebbüsüne mani olur.

Vezir-i a'zam Kemankeş Ali Paşa'nın, rekabetlerinden korktuğu Halil ve Gürcü Mehmed Paşaları, aslı olmadığı halde "Abaza'yı isyana teşvik ettiler" diye itham etmesi ve Bağdad'ın, İranlılar tarafından işgalini Pâdişah'tan gizlemesi, azl ve bir gün sonra (14 Cemaziyelahir 1033 = 3 Nisan 1624) da idamına sebep olur. Gerçekten Ali Paşa, Bekir Sübaşı olayı yüzünden Bağdad ve civarında meydana gelen hâdiselere kayıtsız kalmış. Hâfız Ahmed Paşa'nın, Âsitâneden (devlet merkezi) yardım istemesine rağmen buna ilgi göstermemişti.[9] Hatta bu yüzden İranlılar ile Türkler arasında çıkan anlaşmazlık hususunu, Sultan IV. Murad kendisine sorduğu halde Bağdad'ın, İranlılar tarafından zapt edildiği şeklindeki söylentilerin aslının bulunmadığını, bu tür rivâyetlerin, düşmanları tarafından uydurulduğunu söylemişti. Bununla beraber bir müddet sonra Pâdişah, gerçeği öğrenmiş ve Ali Paşa'nın yalanı ortaya çıkmıştı. Bundan başka, bir taraftan Abaza isyanı ile Mısır'daki karışıklıklar ve askerin disiplinsizliği, devleti zor bir durumda bırakırken, beri tarafta, paranın değerini yitirmesi ve cülûs bahşişleri yüzünden çok fazla sarfiyatın yapılmış olması, büyük bir malî sıkıntının doğmasına sebep olmuştu.[10] Bütün bunlar, Sadr-ı a'zam'ın idaresizliği ve beceriksizliğine haml edildiğinden, Sultan IV. Murad, kendisini saraya çağırarak bir gün haps ettikten sonra yukarıda belirtilen tarihte idam ettirir. İdam edilen Kemankeş Ali Paşa'nın bütün serveti, Defterdar Abdülbaki Paşa tarafından hazine adına müsadere edilir. Kemankeş Ali Paşa'nın idamından sonra sadâret mührü, Şam Valisi olan yaşlı Çerkes Mehmed Paşa'ya verilir. Mehmed Paşa, bu tehlikeli vazifeyi istemeyerek de olsa kabul eder. Çerkes Mehmed Paşa o sırada Anadolu'da isyan halinde bulunan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'yı tenkile, daha sonra da Bağdad'ı İranlılar'dan geri almakla görevlendirilen orduya serdar tayin edilir. [11]

Yeni Sadr-ı a'zam Çerkez Mehmed Paşa, Şam Valiliği'nden Kubbe vezirliğine yükselmiş namuslu ve muktedir bir devlet adamıydı.[12] Bu sıralarda

---

[9]. Peçevî, II, 400 - 401; Naîmâ, II, 283.

[10]. Hammer, IX, 28.

[11]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 52; Hammer, IX, 29.

[12]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Cavud Baysun, "Mehmed Paşa, Çerkes" **İA**. VII, 580 - 581.

devleti iki büyük gaile tehdid etmekte idi. Bunlardan biri, Bağdad'ın, İranlılar'ın eline geçmiş olması, diğeri de Genç Osman'ın intikamını almayı bahane ederek Erzurum'da ayaklanmış bulunan Abaza Mehmed Paşa'nın isyanıdır.

I. Bağdad'ın Sükûtu (Düşmesi) Ve Irak'ın Elden Çıkışı

Eserimizin, Kanunî dönemi (c, XI.)'nden bahsedilirken belirtildiği gibi Bağdad, Kanunî Sultan Süleyman'ın, Irakayn Seferi'nde şehrin ileri gelenlerinin (eşrafı) müracaatı ve anahtarlarını göndermeleriyle savaş yapılmadan Osmanlı sınırlarının içine alınmıştı. Naîmâ'nın ifadesiyle " tahtgâh-ı hulefâ-yı kirâm ve burc-ı evliyâ-yı izâm olan"[13] Bağdad, Abbasî halifelerinin pâyıtahtı olması ve "Ehl-i Sünnet"in en büyük mezheblerinden biri olan Hanefiliğin müessisi İmam A'zam Ebû Hanife'nin türbesini içinde bulundurmasından dolayı bu mezhebe bağlı Türkler arasında büyük bir önem kazanmış ve hürmet görmüştür. Bundan başka Bağdad, İran ve Basra üzerinde kontrol sağlayabildiği için askerî bakımdan da önemli bir şehir idi. Son zamanlarda devlet otoritesinin zedelenmesiyle şehirde sükûnet bozulduğu gibi, askerî ve mülkî yönetimlerde de boşluklar meydana gelmişti. Bu esnada bölgede (eyâlet) vali olan Yusuf Paşa'nın nüfuzu da zayıflamıştı.

Şehirde bulunan ve yerli kulu diye anılan 12 bin askerin başında ise zengin ve çevrede sözü geçen Bekir Sübaşı bulunuyordu. Serveti ve ilişkileri kendisini o kadar nüfuzlu, o kadar korkulu bir hale getirmişti ki, Beylerbeyi'nin kuvveti onunla karşılaştırılırsa âdeta gölgede kalırdı. Bu durumdan cesaret alan Bekir Sübaşı, her işe karışıyordu. Yusuf Paşa, Bekir Sübaşı'nın Bağdad dışında bulunmasını fırsat bilip ailesini ortadan kaldırmış, kendisini de yok etmek için tedbir almıştı. Ancak Bekir Sübaşı'nın oğlu Mehmed, meseleyi öğrenir öğrenmez babasını durumdan haberdar etmişti. Bunun üzerine Bekir Sübaşı, iç kaleye sığınmış bulunan Vali Yusuf Paşa'yı büyük bir kuvvetle kuşatma altına alır. Kuşatma esnasında bir kurşunla valiyi öldürüp iç kaleye girmeye muvaffak olur. Böylece, bir kere kaleye, hazineye ve tersaneye mâlik olan Bekir Sübaşı, şehirdeki muhaliflerini kılıçtan geçirir. Bundan sonra da sahte ve uydurma bir ferman (menşûr)'la Bağdad valiliğinin kendisine tevcih edildiğini ilan eder (1623). Bundan başka, İstanbul'a gönderdiği bir arîza ile de şehri, âsilerin elinden kurtardığını, bu sebeple mükâfat olarak valiliğin kendisine verilmesini ister. Fakat onun bu talebi kabul e-

[13]. Naîmâ, II, 266.

dilmediği gibi Bağdad Beylerbeyiliği'ne, Diyarbekir'in eski valisi Süleyman Paşa tayin edilir. Süleyman Paşa, önce mütesellim niteliği ile bir adamını Bağdad'a gönderir. Arkasından da kendisi hareket eder. Bekir Sübaşı, mütesellimi şehre sokmadığı gibi, bizim Paşa'ya ihtiyacımız yok diyerek isyankâr bir tavır takınır. Bunun üzerine Süleyman Paşa, durumu merkeze bildirir. Bu gelişmeler üzerine, Diyarbekir Valisi Hafız Ahmed Paşa, Bağdad serdarlığına tayin edilerek âsiyi yola getirme emrini alır. Buna göre, Maraş, Sivas, Musul, Kerkük valileri ile Kürt emîrleri askerleri ile birlikte Hafız Ahmed Paşa'ya katılacaklardı. Bu sıralarda Diyarbekir Hazine Defterdarı olan Tarihçi İbrahim Peçevî, Hafız Ahmed Paşa'ya, teşebbüsün tehlikelerini, çoğunluğu Şiî olan Bağdad halkının şehir kapılarını mezhebdaşları bulunan İranlılar'a açmalarından korkmak gerekeceğini söyledi ise de, Hafız Ahmed Paşa: "Bu mümkün değildir" cevabını vermekle yetinir.[14] Serasker Hafız Ahmed Paşa, büyük ve önemli bir kuvvetle Bağdad'a yürüyüp şehri muhasara eder. Durumun tehlikeli bir hal aldığını, böyle giderse valiliğin de tehlikeye gireceğini gören Bekir Sübaşı, Şah Abbas'a haber gönderip Safevî tabiiyetine geçtiğini ve şehri kendisine teslim etmek istediğini bildirir. Bu haberi büyük bir memnuniyetle alan Şah I. Abbas, her ihtimale karşı 30.000 kişilik bir ordu ile hareket eder. Şah Abbas, Irak'a ve en başta Şiîliğin "Makamat-ı mübârekesi" diye kabul edilen Kerbela ile Necef'e sahip olacağı için, bu hareketini bir hac farizası olarak ilan etmişti.

Bu sırada Şah, İran'ın, Hemedan valisi Safi Kulu Han'ı bir hey'etle Bağdad'a gönderip şehrin anahtarlarını almakla görevlendirmişti. Serdar Hafız Ahmed Paşa, Şah'ın ordusuyla Bağdad'a doğru yola çıktığını ve şehrin anahtarlarını teslim almak üzere Safi Kulu Han'ın, gelişini haber alır almaz, Bekir Sübaşı'ya önce Rakka eyâletini teklif etmiş, fakat kabul ettirememişti. Tam bu esnada Bekir Sübaşı, Bağdad'ın Şah'a, dolayisiyle İran'a ait olduğunu ilan etmiş ve isteyenlerin şehri terk edebileceklerini ilan etmişti. Vaziyetin ciddiyet ve vehametini anlayan Hafız Ahmed Paşa, Bekir Sübaşı'ya Bağdad Beylerbeyliği menşûrunu gönderir. Böylece istediği makam ve ünvana kavuşan Bekir Sübaşı (Paşa), bu sefer de Şah'a ihanet eder. Safi Kulu Han'a Bağdad'ın anahtarlarını vermediği gibi onu geri de göndermez.

Bekir Sübaşı, tayininden dolayı Hafız Ahmed Paşa'ya mektup yazıp teşekkür ettikten sonra kendisine emniyet gelmek üzere Bağdad önünden çekilip Diyarbekir'e dönme istirhamında bulunmuştu. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa da yeniden Diyarbekir'e döner. Bütün bu olaylar Hicrî 1032 (Miladî 1623) yılında cereyan etmişlerdi.

---

[14]. Peçevî, II, 392.

Bir müddet sonra Şah I. Abbas, ordusu ile gelip şehri muhasara eder. Hafız Ahmed Paşa, menşûru verdikten ve Bekir Sübaşı'dan emin olduktan sonra Diyarbekir'e çekilmişti. Hafız Ahmed Paşa'nın çekilişini fırsat bilen Şah, şehri kuşatma altına alır. Üç ay devam eden muhasarada iâşe sıkıntısı had safhaya ulaşır. Fırsat bulan asker ve zâbitân, şehirden çıkıp firara başlar. Firarî zâbitleri elde eden Şah, bunlarla Bekir Paşa'nın oğlu ve iç kale komutanı Derviş Mehmed'e haber gönderip İran kuvvetlerine kapıyı açtığı takdirde Bağdad Valiliği'nin kendisine verileceğini bildirmişti. Bu teklif üzerine babasına ihanet etmekten çekinmeyen Derviş Mehmed, bir gece Şah'ın askerlerini şehre alır. Böyle bir ihanet sonucu şehri ele geçiren Şah kuvvetlerini karşısında gören Bekir Sübaşı'nın yapabileceği bir şey kalmamıştı. Peçevî'nin ifadesiyle: *"Oğlunun ihanetini gören Bekir Sübaşı neylesin? Bağdad gibi bir hısn-ı metîn (sağlam kale) ve mahsûd-ı mulûk u selâtîn (hükümdar ve sultanların hased edip hasret çektiği) ve pâyıtaht-ı hülefâ-ı Abbasîyyin bu tarikla (yol ve şekil) Kızılbaş (İran) tasarrufuna dâhil oldu."* Böyle bir ihaneti beklemeyen Bekir Paşa gizlenmeye çalıştıysa da saklandığı yerden alınıp Şah'ın huzuruna getirilir. İşgalden sonra, eman vermek bahanesiyle silahları toplanan Sünnî halktan birçok kimse, büyük işkencelerle öldürülür.

Kaynaklar, Şah Abbas'ın, Bağdad halkını nasıl işkenceye tabi tuttuğunu tafsilatlı bir şekilde naklederler. Bununla beraber biz, durumun anlaşılması ve halkın çektiği sıkıntıları bir nebze ortaya koyabilmek için bu konuya kısaca temas edeceğiz. Bağdad kapılarının açıldığı gecenin sabahında tellallar şöyle sesleniyorlardı: "Memleket şahındır: askerden, şehirliden ve halktan kimse yerinden kımıldamasın. Genel af ilan edilmiştir. Çarşılar açılacak. Sünnî veya Şiî hiç kimse mezhebinden dolayı huzursuz edilmeyecektir." Bir taraftan halka böyle bir ilan yapılırken, bir taraftan da Bekir Paşa ile kardeşi Defterdar Ömer'in bulundukları yer araştırılıyordu. Nihayet bu ikisi bulunınca Şah'ın huzudura götürülürler. Bekir Paşa, evlatlık duygusunu yitirmiş olan oğlu Derviş Mehmed'i, Şah'ın yanında oturur görünce şaşırır. Derhal zincirlere vurulan Bekir Paşa, oğlunun hakaretlerine maruz kalır.

Bu olaydan bir gün sonra nüfus sayımı yapılır. Güvenliği sağlamak bahanesiyle bütün silahlar toplanır. İki gün sonra da silahları alınmış bulunan asker, İranlılar'ın muhafazasına verilir. Evlerin kapıları mühürlenip mallar deftere kayd edilir. Bundan sonra da birçok kimse hapishâneyi boylar. Silahları alınmış olan asker ve halka karşı görülmedik zulümler yapılır. Mallarını çıkarmaları için birçok insan işkenceye tabi tutulur. Ancak Bağdad Nakibu'l-eşraf'ı ve İmam Hüseyin türbesinin muhafızı Seyyid Durac, bildiği ve tanıdığı bazı kimselerin isimlerini bir deftere kayd ederek bunların Os-

manlı'yı sevmediğini ve hepsinin Ali (Hz. Ali) muhibbi olduğunu, bu bakımdan bunların bağışlanmaları gerektiğini söyleyerek Şah'ın vahşice niyetlerinin bütünüyle uygulanmasına ve Bağdad ahalisinin daha çok kan içinde yüzmesine mani olabildi. Bununla beraber birçok Sünnî öldürülmekten kurtulamadı. Bekir Paşa, demir bir kafese konularak altı gün altı gece işkence içinde inletildi. Yedinci gün, hazinelerinin saklı olduğu yeri söyletmek için büyük bir ateşin üzerine oturtuldu. Alçak oğlu, elinde bir kadeh olduğu halde babasına yapılan işkenceyi seyir ve temaşa ediyordu. Nihayet cellatlar, kurbanlarını, zift ile doldurulmuş bir sandalın içine bağlayarak sandala ateş verirler. Birdenbire alevlerin yükseldiği bu sandalı, Dicle'nin akıntısına bırakırlar. Böylece Bekir Paşa da daha önce Mehmed Ağa'ya uygulandığı işkencenin benzeri ile dünyadan göçüp gider. Böylece, hainliği ile Bağdad'ın, Osmanlılar'ın elinden çıkmasına sebep olan Bekir, cezasını fazlasiyle bulmuş oluyordu. Bu arada Şah, İmam A'zam Ebû Hanife ile Şeyh Abdülkadir Geylanî türbelerinin yıkılmasını da emr edip bunların gümüşten yapılma kandil, kapı ve eşyasına el koyar. Naîmâ ile birlikte diğer kaynaklar, Bağdad'ın, Şah'ın eline geçtikten sonra oradaki Sünnî halk ile askerlere nasıl bir hile ve tertiple işkence edildiğini, halkın sakladığı mal ve silahların alınması için hangi yollara baş vurulduğunu, Bağdad Kadısı Nuri Efendi ile Câmi-i Kebir (Ulu Câmi) Hatibi Mehmed Efendi'nin, "Sebb-i Şeyheyn" (Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e sövüp lanet okuma)'de bulunmadıkları için nasıl diri diri çenelerinden geçirilen bir iple hurma ağacına asıldıklarını, bütün Ali muhiblerinin de "bu dalalet rehinlerin" üzerine nişan alıp kurşun yağdırmaya davet ettiğini, bu iki şehidin vücudlarının mermiler ile delik deşik olduktan sonra nasıl teslim-i ruh eylediklerini anlattıktan sonra, Şah Abbas'ın, durumdan memnun olan oğlunun gözleri önünde Bekir Sübaşı'yı nasıl yaktığını ve hatta o yanarak ölürken oğlunun Şah ile birlikte nasıl kadeh tokuşturduğunu nakleder. Başlangıçta Derviş Mehmed'e karşı iltifatkâr bir tavır takınan Şah, daha sonra "*babasına böyle hiyanet eden merhametsiz bir kâfirin bana ne hayrı olacak*" diye onu Horasan'a sürer. Burada birkaç gün zillet içinde perişan bir halde dolaşan Derviş Mehmed, kaçmaya teşebbüs edince de öldürülür. Böylece ihanetinin cezasını hayatı ile ödemiş olur.[15]

Bağdad'ı ele geçiren Şah I. Abbas, Safi Kulu Han'ı, Bağdad valiliğine tayin ederken, emîrlerinden Karçakay Han'ı da Musul ve Kerkük havalisini

---

[15]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 46 - 51; Naîmâ, II, 266 - 290; Peçevî, II, 391 - 393; Hammer, IX, 22 - 24; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 153 - 160; İlgürel, "IV. Murad" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 450 - 451.

işgal etmekle görevlendirmişti. Musul ve Kerkük kısa zamanda İran'ın eline geçti. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa, İran kuvvetlerinin gelme ihtimaline karşı Diyarbekir'i tahkim eder. Ancak Safevî istilası, Mardin civarına kadar gelebildi. Bunun sebebi, bir bakıma merkezî otoritenin zayıflaması ve askerî şeflerin nizamı haleldâr eden davranışlarıydı. Safevilere karşı kudretli bir ele, sarsılmaz bir azim ve irâredeye ihtiyaç vardı.

Bağdad'ın düşmesi ve Musul ile Kerkük'ün İranlılar'ın eline geçmesi, Hafız Ahmed Paşa'da derin bir üzüntüye sebep olur. O, vaziyeti derhal Dersaâdet'e bildirir. Tam bu sıralarda, Mardin Voyvodalığı'nı almış olan Ahmed adında cesaretli bir Arnavud gelir. Hafız Ahmed Paşa da Sadr-ı a'zam'dan, Musul üzerine yürüme hususunda emir alır. Hafız Ahmed Paşa, İstanbul'dan gelen ve Küçük Ahmed Ağa da denilen Ahmed Ağa komutasında 500 kişiden mürekkep bir öncü birliğini Musul'a doğru yola çıkarır. İranlılar, Osmanlı'nın üzerlerine geldiklerini öğrenince derhal şehri terk edip Bağdad'a kaçarlar. Böylece Musul çatışmaya girilmeden tekrar Osmanlı idaresine geçer. Buna rağmen Basra dahil, hemen hemen bütün Irak, İran nüfuzu altına girmiş oluyordu. Çünkü devlet, bu bölgeye gereken önemi veremiyordu. Zira Anadolu'da başka bir gaile, yani, Abaza Mehmed Paşa isyanı, ortalığı kasıp kavuruyordu.[16]

Görüldüğü gibi devlet, doğuda biri Abaza Mehmed Paşa isyanı, diğeri de Bağdad ve İran olmak üzere iki büyük gaile ile karşı karşıya idi. Abaza isyanı, Çerkes Mehmed Paşa'nın galip gelmesiyle söndürülmüştü. Bundan sonra sıra Bağdad ve İran işine gelmişti. Bu sıralarda Tokat'ta vefat eden Sadr-ı a'zam Çerkes Mehmed Paşa'nın yerine Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa getirilir. Hafız Ahmed Paşa, Vezir-i a'zam olarak ikinci sefer Bağdad üzerine memur edilir (1034 H. / 1625 M.). Bu sıralarda Gürcistan'da Safevî hâkimiyetine karşı Şarkî Gürcistan Krallığı Kartli Prensi Magrav Han isyan etmişti. Şah Abbas, kendisine muhalefet eden bu ve benzeri diğer beyleri itaat altına alıp yola getirmek için Karçakay Han'ı Gürcistan taraflarına göndermişti. Magrav Han, zâhiren Şah Abbas'a sâdık görünerek diğer Gürcüler'le birlikte Karçakay Han'ı tuzağa düşürüp askerini mağlup, kendisini de öldürmüştü. Gürcü Beyleri, bu başarıları üzerine kendilerine yardım etmek için Hafız Ahmed Paşa'yı kendi taraflarına çekmek istiyorlardı. Ancak bu sayede Safevîlere karşı daha büyük bir zafer kazanılabileceğini düşünüyorlardı. Fakat Sadr-ı a'zam, Bağdad'ın geri alınması için görevlendirildiğinden, yeni bir macera peşinde koşmak istemiyordu. Bununla beraber gerekti-

[16]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 51; Naîmâ, II, 291 - 292.

ğinde Gürcüler'e yardım etmek üzere Batum Beylerbeyini Gürcistan için serasker tayin etmişti.

Diyarbekir'de hazırlığını yapan Hafız Ahmed Paşa, askerî harekât hakkında ordu erkânıyla görüşür. Komutanlar ile tecrübeli beylerin, top ile kale harplerinin gerektirdiği levazımatın noksan olduğunu söylemelerine rağmen o, ciddi bir hazırlık yapmadan Bağdad'ı kolayca geri alabileceğini söyleyerek "*kalenin miftahı (anahtarı) cebimdedir*" deyip yola çıkar. O, sadece dört büyük topu muhasara için kafi görmüştü. Hafız Ahmed Paşa, fazla ağırlığın askerin hareketini engelleyeceği kanaatinde idi. Asker, henüz yola çıkmış iken Kerkük civarında 10 bin kadar düşman askerinin toplandığı öğrenilir. Bunun üzerine derhal Karaman Beylerbeyi Çerkes Hasan Paşa komutasında bir miktar asker sevkedilerek bunlar dağıtılır. Bu kuvvetler, daha önce İranlılar'ın eline geçmiş bulunan Kerkük'ü geri almaya muvaffak olurlar.

Sadr-ı a'zam ve Serdar-ı ekrem Hafız Ahmed Paşa, askerin başında olarak 10 Safer 1035 (II Kasım 1625)'de Bağdad civarına varıp İmam A'zam Ebû Hanife türbesinin yakınlarına konarak kuşatmaya başlar. Kuşatma başlar başlamaz top azlığının verdiği sıkıntı kendini hemen hissettirir. Zira getirilen dört büyük topla fazla bir iş görülemediği gibi, iki ayda kazılan 52 lağım da düşman tarafından hemen keşfedilip dolduruldukları için bir sonuç alınamaz. Hammer tarafından, askerliğinin şairliği kadar yüksek bulunmadığı ifade edilen Hafız Ahmed Paşa, cesur, hamiyetli ve gayyur bir vezir idi. Geceleri metrislerde bulunarak, hitâbe ve ihsanlarıyla askeri gayrete getirirdi. Bununla beraber Bağdad kalesi, gece gündüz İran ordusunun seçkin askeri olan "Mâzenderânî"ler tarafından korunmakta idi. Bu esnada patlatılan lağımlar ve yıkılan surlar da içerdekiler tarafından derhal doldurulup onarılıyordu. Muhasaranın 72. günü patlatılabilen bir lağımla surlarda gedikler açılıp umumî bir hücum yapıldı ise de asker surlardan geçip kesin bir sonuç alamadı. Zira Acemler, içerde ikinci bir sur yapmışlardı. Askerin bir kısmı da meydana getirilen sun'i bir bataklıkta şehid olmuştu. Halk, Osmanlı ordusunun, hendekleri doldurmak için kesmiş olduğu hurma ağaçlarını alıp götürüyordu. Bu arada Şah Abbas da 30.000 kişilik bir ordu ile Bağdad'ın imdadına koşar. Şah, Şatt suyundan zahire nakleden keleklere engel olarak Osmanlı ordusunun iâşesini kestiği gibi, bu işle görevli 3.000 kişiyi de yakalayıp öldürür.[17]

Bu son durum üzerine Sadr-ı a'zam Hafız Ahmed Paşa, ordu erkânını toplayıp " *İşte, Şah kal'a imdadına geldi, barut ve mühimmat dahi az kaldı, şimden sonra tedbir nedir?*" diye sorunca, Haleb Beylerbeyi Mustafa Paşa:

[17]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, II, 360 - 364; Hammer, IX, 57 - 61.

"Bizim için iki iş vardır. Şimden sonra bize Bağdad Kal'asından fâide yoktur, kalkalım Şah üzerine varalım, yahut dönüp vilâyetimize gidelim. Bu hususu bu vechle benim üzerime sicil ve hüccet eylen, lâzım geldikte Şevketlü Pâdişah-ı âlem penâh hazretlerine cevap mümkündür" diye fikrini söyler. Bundan sonra, diğer erkân da görüşünü belirtir. Ancak bu görüşler, Haleb Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın sözlerinin te'kid edilmesinden öteye gidemedi. Buna karşılık Yeniçeri zâbitleri:*"Biz cümle kırılırız, Bağdad alınmayınca metristen çıkmak ihtimâlimiz yoktur* . " dediklerinde, Sipâhi zâbiteri de: *"Siz metriste bekledikten sonra biz dışarıda durmaktan elem çekmeyiz"* derler.[18] Bu teklifler üzerine mücadeleye karar veren Hafız Ahmed Paşa, meşhur manzûm mektubu ile Sultan Murad'dan yardım ister:

"Aldı etrafı aduv, imdada asker yok mudur?
Din yolunda baş verir merdâne server yok mudur?

Hasmı bir kişi oyunda ruh be-ruh şah-mat eder.
Cenkde at oynatır ferzâne bir er yok mudur?
Ne aceb girdaba düştük çaresiz kaldık meded
Âşinalar zümresinde bir şenaver yok mudur?

Cenkte hempamız olup baş verir baş almağa
Arsa-i âlemde bir merd-i hünerver yok mudur?
Def'-i bî-dâda tekâsülden garaz ne bilmeziz
Derd-i mazlûman sual olmaz mı Mahşer yok mudur?
Âteş-i sûzân-ı a'daya bizimle girmeye
Dehr içinde imtihan olmuş semender yok mudur?
Dergeh-i Sultan Murad'a nâmemiz îsâline
Bâd-ı sarsar gibi bir çâbik kebûter yok mudur?[19]

Sultan Murad'a bu nâmeyi gönderen Hafız Ahmed Paşa, bir taraftan da canını dişine takıp kuşatmayı sürdürüyordu. Hatta o, Murad Paşa'yı, Şah'ı karşılamak üzere bir miktar kuvvetle sevkeder. Ancak Murad Paşa'nın birlikleri bozulup avdet edecektir. Şah I. Abbas, Bağdad civarına ulaşınca iki ordu karşılaşır. Bu ilk karşılaşmada Şah'ın ordusu bozulur. Ertesi gün elçiler

[18]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 76 - 77.
[19]. Naîmâ, II, 393.

teati edildi ise de bir sonuç alınamaz. Bundan sonra iki def'a daha karşılaşan askerler arasında şiddetli mücadeleler olur. Bununla beraber Şah, Bağdad olayının sonunda iki devletin ciddi olarak savaşa tutuşmaları tehlikesini ortaya çıkarmakta olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin Bağdad ve Irak'tan vazgeçmeye asla niyeti bulunmadığını seziyordu. Kendisi, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanarak bu bölgeyi ele geçirebileceğini ummuş ise de, Osmanlı ordusunun yakasını bırakmaya hiç te niyetli olmadığını anlamıştı. Şu sırada ise bir bölge çatışmasını, iki devlet arasında bir savaşa kadar götürmeyi hiç düşünmüyordu. Esasen birbirleri ile sınır komşusu olalıdan beri iki devlet arasında o güne kadar çıkan bütün savaşları İran kaybetmişti. Yeni bir savaşın sonu da ancak böyle olabilirdi.

Bütün bunlardan dolayı Şah Abbas, aslında daha fazla savunamacağını da hissettiği Bağdad'ı bırakmaya ve aradaki barışı muhafazaya karar verir. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa ile arada elçiler gidip gelerek şehrin teslim şartları kararlaştırılır. Fakat henüz İran elçisi Osmanlı ordugâhında iken kapıkulu askerleri "Orduda me'kûlât (yiyecek) kalmadı, nice bir otururuz" diyerek ayaklandılar. Hafız Paşa'nın otağına kadar gelip otağı onun başına yıktılar. Asker bununla da yetinmeyip Hafız Paşa'yı düşmanla anlaşmakla suçlayıp onu İmam A'zam Ebû Hanife türbesine hapsetmek ister. Bu arada "Alem-i Şerif"i de Murad Paşa'nın otağı önüne dikmek isterler. Fakat Alemdâr Osman Ağa "Veziri, Pâdişah'tan gayrı kimse azl edemez. Bu otağ Pâdişah'ındır. Ben hayatta kaldıkça alem-i şerif buradan kalkmaz" diyerek vaziyeti önler. Ocak ihtiyarlarının da araya girmesiyle asker yatıştırılır. Bu arada Hafız Ahmed Paşa da "Yoldaşar, murâdınız nedir? Bağdad hisarı altında ya galebe etmek veya ölmek isteyen cengâverler nerede?" diye başlayan müessir bir konuşma yapar. Gerçekten vaktiyle "Bağdad'ı almadan dönmeyiz" diyenler, şimdi o sözlerini unutmuşlardı. Esasen Şah Abbas'ın casusları, askeri böyle bir hareket için tahrik ve teşvik etmişlerdi. Ancak bu durumdan henüz haberdar olmayan Şah Abbas, Osmanlı ordusundan çekindiği için Bağdad'ı iade edeceğine dair taahhüdnâmeyi Osmanlı elçisi Mustafa Çavuş'a vererek onu geri göndermişti. Tam bu sırada Osmanlı ordugâhına gönderilen elçilerin dönmesi ve Şah'a, askerin serdara isyan ettiğini bildirmesi üzerine Mustafa Çavuş hemen geri çevrilip elindeki nâme alınıp yırtıldıktan sonra Şah:

- Mustafa Ağa, Serdarınız, Bağdad önünden kalkıp gitti. Giden askere kale vermek bizim şanımıza yakışmaz, yürü var gördüğünü söyle, der.

Büyük bir üzüntü ile geri dönen Mustafa Çavuş, Hafız Ahmed Paşa ile buluşunca:

- Behey Sultanım, bu kadar zamandan beri mihnet çekip sabrettiniz. Ne var? Bir kaç gün daha sabredemez miydiniz? diye ağlar. Aynı derecede, hatta, daha fazla üzgün olan Hafız Paşa:

- Bana kalsa daha aylar boyu beklerdim. Ancak askerin sabrı bitip karşı koydukları için ister istemez kalenin önünden kalktık, karşılığını verir. Bu yüzden Bağdad geri alınamayıp büyük bir başarısızlığa düşüldü.

Gerçekten, Serdar, ayaklanan ve aylardır siperlerde perişan olan askerini sıkıntıdan kurtarmak ve özellikle zahire bulmak için kalkarak Musul'a doğru hareket etmek zorunda kalmıştı. Asker yorgun ve hayvan yok denecek kadar az olduğundan götürülmesine imkân bulunmayan ağırlıklar yakılır. Topların bir kısmı parçalandığı gibi bir kısmı da sonradan çıkarılmak üzere toprağa gömülür. Bu çekilme önce tehlikesiz devam etmiş, fakat dümdar (artçı) kuvvetlerine kumanda eden Murad Paşa'nın, emri dinlemeyerek ileri gitmiş olması, Hafız Paşa'yı muharebe etmek zorunda bırakmıştır. Murat Paşa gerek bu ihmali, gerekse askerin Bağdad önündeki taşkınlığında rolünün bulunması gözönüne alınarak siyaset edilir.

Tam bu sıralarda onun Hünkâr'a yazmış olduğu mektuba, hünkâr tarafından yine manzûm olan şu cevap gelmişti:

Hâfız, Bağdad'a imdâd etmeye er yok mudur?
Bizden istimdâd edersin, sende asker yok mudur?
Düşmanı mat etmede ferzâneyim ben der idin
Hasma karşı şimdi at oynatmaya yer yok mudur?

Gerçi lâf urmakta yoktur sana hempâ biliriz
Lîk senden dâd alır bir dâd küster yok mudur?
Merdlik dâvâ edersin bu muhanneslik neden?
Havf edersin bâri yanında dilâver yok mudur?
Râfizîler aldı Bağdad'ı tekâsül eyledin
Sana hasm olmaz mı hazret rûz-i mahşer yok mudur?
Bû Hanife şehrin[*] ihmalinle virân ettiler
Sende ayâ gayret-i din ü Peygamber yok mudur?
Bî-haberken saltanat ihsan eden Perverdigâr

[*] . İmam A'zam Ebû Hanife'nin medfun bulunduğu Bağdad şehri.

Yine Bağdad'ı eder ihsan mukadder yok mudur?
Rüşvet ile cünd-i İslâm'ı perişan eyledin
İşidilmez mi sanırsın bu haberler yok mudur?
Avn-i Hakk'la intikam almaya a'dâdan meğer
Bende-i dîrîn vezîr-i din perver yok mudur?
Bir âli siyret vezîri şimdi Serdâr eyledim
Hızır ü Peygamber muîn olmaz mı rehber yok mudur?
Şimdi hâlî mi kıyas eylersin âyâ âlemi
Ey Muradî Pâdişah-ı heft kişver yok mudur?[20]

a) Hafız Ahmed Paşa'nın Azli

Bağdad muhasarasından ümidini kesen Hafız Ahmed Paşa, durumu İstanbul'a arzedip ağır ağır Diyarbekir'e gelir. Bu arada Şah Abbas, Osmanlı ordusuna taarruz edip meydan savaşı yapmaya cesaret edemediği için Bağdad'ı tahkim ettirip ülkesine döner. Sultan IV. Murad, Hafız Ahmed Paşa'nın arîzasını getiren memuru huzuruna kabul edip dinledikten sonra Vezir-i a'zama hil'at ile Haleb'te kışlaması hakkında ferman gönderir.

Hafız Ahmed Paşa, Haleb'te iken İstanbul'da bulunan aleyhtarları, Bağdad önündeki muvaffakıyetsizliğini ileri sürmek suretiyle onu gözden düşürmeye çalışırlar. Pâdişah'ı tesir altında bırakan bu insanlar, sonunda Vezir-i a'zamın azlini ve yerine eski Sadr-ı a'zamlardan Halil Paşa'nın tayin edilmesini sağlarlar (1036 Rebiülevvel = 1626 Aralık). Yeni Sadr-ı a'zam Halil Paşa, kış ortasında Haleb'e gönderilmek üzere yola çıkarılır. Kaynakların ifadesine göre, çok şiddetli bir kışın hüküm sürdüğü bir sırada Üsküdar'a geçen Halil Paşa, şeyhi Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâyi'nin ziyaretine gidip kendisinin serdar olarak görevlendirildiğini söyleyince şeyhi:"*Bir sefer daha serdar olmuştum* " demekten başka bir şey söylemediği için, Halil Paşa üzgün bir şekilde oradan ayrılmıştı. O anda orada bulunanlar bunu, serdarın başarılı olamayacağına haml etmişlerdi. Aleyhindeki bu gelişmelere rağmen Hafız Ahmed Paşa, IV. Murad'ın gözünden büsbütün düşmüş değildir. Bu

[20]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 78 - 88; Peçevî, II, 406 - 407; Naîmâ, II, 367 - 394; Hammer, IX, 61 - 69; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım. s. 161 - 163.

sebeple İstanbul'a davet edilen Hafız Ahmed Paşa, İstanbul'a gelişinde ikinci vezirliğe (aynı zamanda sadâret kaymakamlığı) tayin edildiği gibi, Pâdişah'ın hemşiresi Ayşe Sultan ile evlendirilerek damad da olmuştur. Hafız Paşa, ileride tekrar sadârete getiriecektir. Onun bu ilk sadâreti iki yıla yakın bir süreyi kapsamıştı.[21] Bir müddet ikinci vezirlikte kalan Hafız Ahmed Paşa, iki sene sonra (1038) üçüncü vezirliğe tenzil edilmekle beraber 29 Rebiülevvel 1041'de Hüsrev Paşa'nın azli üzerine ikinci defa sadârete getirilecektir. Hafız Ahmed Paşa'nın sadârete getirilişini çekemeyen Kaymakam Receb Paşa, bir ayaklanma için muhitin müsait bulunmasını gözönünde bulundurarak harekete geçer. Böylece Hafız Ahmed Paşa aleyhine bir isyan hareketi başlar. Bu isyanın sonucunu bildiği halde bile bile Divân'a giden Hafız Ahmed Paşa, fitnenin yatışmayacağını, âsilerin istekleri yerine getirilmediği takdirde Pâdişah'ın bile hal' edilebileceğini düşünerek Sultan Murad'ı kurtarmak için büyük bir cesaretle ileri atılıp döğüşe döğüşe ölecektir.[22]

b) Kırım Hanlığı'nda İhtilâf

Başlangıcı itibariyle IV. Murad dönemi ile ilgisi yokmuş gibi görünmesine rağmen, sonucu itibariyle bu dönemi de yakından alakadar ettiği için Kırım Hanlığı meselesini burada ele almayı uygun bulduk.

Sultan I. Ahmed tarafından (Zilkade 1016) Mart 1608'de Kırım'ın meşhur hanlarından "*Sâhibu's-seyf ve'l-kalem*" Gazi Giray'a bir ferman verilerek bundan böyle hanlığın Gazi Giray evladına aidiyeti kabul ve tasdik edilmişti. Gazi Giray öldüğü zaman oğlu Tohtamış, İstanbul'dan gelecek beratı beklemeden babasının yerine geçip hanlık tahtına oturur. Tohtamış'ın kendi kendine hanlık tahtına geçip oturması, bazı devet erkânı tarafından hoş karşılanmaz. Bu defa I. Ahmed'in fermanı hilâfına, küçük kardeşi Selâmet Giray hanlığa, Saâdet Giray'ın oğlu Mehmed Giray da Kalgaylığ'a tayin edilip deniz yolu ile Kırım'a gönderilirler. Hanlık menşûrunu bekleyen Tohtamış, bunun başkasına verildiğini öğrenince öldürülmekten korktuğu için kardeşi Sefer Giray ile birlikte kara yolundan Rumeli'ye gelirken Kalgay Mehmed Giray tarafından öldürülür. Kalgay Mehmed Giray'ın bir müddet

---

[21]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 94; Naîmâ, II, 401 - 403.

[22]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, II, 420 - 421; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 139 - 140; Nev'îzâde Atâî, **Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik (Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri)** nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, II, 769; Orhan F. Köprülü, " Hâfız Ahmed Paşa " **İA**. V / 1. 75 - 76.

sonra kardeşi Şahin Giray ile mektuplaşarak hanlığı ele geçirmek üzere bir komplo hazırladığı öğrenilir. Yakalanması için derhal harekete geçildiyse de Mehmed Giray firar ederek kurtulur. Bunun üzerine Dersaâdet, Canibeg Giray'ı Kalgay, Devlet Giray'ı da Nureddin tayin eder.

Selâmet Giray, hanlığa getirildikten iki yıl sonra vefat edince, yerine Canibeg Giray Kırım Hanlığı'na tayin edilir. Selâmet Giray zamanında Kafkasya'ya kaçmış olan Mehmed Giray ile Şahin Giray, Canibeg Giray'ın hanlığa getirildiğini duyduklarında Akkerman taraflarında yurt tutup Rusya'ya akınlara başlarlar. Onlar, bu akınlarda elde ettikleri esirleri satarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bu sebeple yanlarına epey çapulcu da toplanmıştı. Canibeg Giray bu durumdan endişelendiğinden oradan uzaklaşmaları için İstanbul'dan emir getirterek topluluklarını dağıtıncaya kadar onlarla çarpışır. Bu çarpışmalarda Mehmed ile Şahin Giray yaralı olarak saklanıp kurtulurlar. Bunların tekrar faaliyete geçeceklerini öğrenen Vezir-i a'zam Nasûh Paşa, Mehmed Giray'ı hanlık vadiyle ve tatlı dille itaat ettirerek 400 kadar maieti ile İstanbul'a getirtir. Sultan I. Ahmed, 1021 (1612)'de Mehmed Giray'ı kabul ederek kendisiyle görüşür. Bir müddet Pâdişah'ın itimadını kazanmış bulunan Mehmed Giray, daha sonra Rodos adasına sürülür. Canibeg Giray azledilince Rodos'ta bulunan Mehmed Giray Kırım'a gönderilerek han ilan edilir. Kardeşi Şahin Giray da Kalgay yapılır. Bundan sonra Giray kardeşler Kırım'da kendilerine muhalif olanları ya ortadan kaldırıyor veya ülkeden kaçmalarını sağlıorlardı. Bu durum, İstanbul'un dikkatini çekmekle birlikte şimdilik üzerinde fazla durulmuyordu. Fakat işin had safhaya çıkması üzerine vaktiyle Rodos'a gönderilmiş olan Canibeg Giray, Kefe'ye gönderilip han tayin edilir. Fakat Mehmed Giray azli kabul etmediği gibi, halk da ona arka çıkıyordu. Bu durumda İstanbul, zor ve sıkıntılı bir vaziyet ile karşı karşıya kalıyordu. Böyle bir durumdan kurtulmak için hükümet, Kaptan-ı Derya Receb Paşa'yı Kırım'a gönderir. Fakat işler istenildiği şekilde gerçekleşmediği için Mehmed Giray makamında bırakılır.

Hükümetin, han tayininde kararından dönmek zorunda kalışı, itibarının zedelenmesine sebep olmuştu. Bu arada güçlenmiş bulunan Mehmed Giray, muhaliflerini ezme fırsatını da yakalamıştı. Beri tarafta Osmanlı hükümetinin başarısızlığından dolayı iyice şımaran Şahin Giray, Ulu Nogay mirzalarından olup Hotin savaşındaki hizmetlerinden dolayı kendisine Silistre beylerbeyliği verilen Kantemir Paşa'nın Kırım'daki ailesini tamamen ortadan kaldırır. Hatta Kantemir Paşa'nın hamile olan eşini şişe geçirip kebap gibi ateşte çevirir. Bundan başka büyük bir kuvvetle Rumeli'ye yürüyen Şahin Giray, Tuna'yı geçip Akkerman, Kili, İsmail ve Yergöğü taraflarını istila edip yağmaladıktan sonra Edirne'ye saldırmak için hazırlanır. Kırım'daki aile-

sine yapılanları öğrenen Kantemir Paşa, İstanbul'a gelerek durumu arzettikten sonra Şahin Giray ile mücadele etmek üzere izin alır. Silistre taraflarından 30 bin kişilik bir kuvvet toplayan Kantemir Paşa, Şahin Giray'ı mağlub ettiyse de kendisini yakalamaya muvaffak olamaz. Osmanlı Devleti, aradan bir müddet geçtikten sonra Kırım meselesinde kaybettiği itibarını kurtarmak için Ramazan 1037 (Haziran 1628) yılında Mehmed Giray'ı azledip yerine Canibeg Giray'ı hanlığa tayin eder. Bu defa işi sıkı tutan devlet, Kaptan Hasan Paşa idaresinde 60 kadırga ile 35 firkateynlik bir kuvveti Kefe'ye gönderdiği gibi karadan da Banaluka'lı Vezir Hüseyin, Kenan ve Beylerbeyi Kantemir Paşa'lar da başka bir kuvvetin başında olarak oraya sevkedilirler. Donanma Kefe'ye asker çıkarınca Mehmed Giray karşı koymaya çalışır. Fakat gafil avlanarak mağlub olmaktan kurtulamaz. Bu mağlubiyet onun, Şahin Giray ile birlikte Lehistan'a firar etmelerine sebep olur. Bunun üzerine Canibeg Giray, Hasan Paşa tarafından Kırım tahtına oturtulur. Hasan Paşa, İslâm ülkesinin hududu olduğu için burada yani Özi suyu kenarında bir kale (Özi kalesini) inşa ettirip buraya yeterince asker ile malzeme bıraktıktan ve muhafazasını da Hüseyin Paşa'ya verdikten sonra İstanbul'a döner. Mehmed Giray ile kardeşi Şahin Giray, Lehliler ve Ruslar'dan aldıkları kuvvetlerle Canibeg Giray üzerine yürürler. İki gün devam eden savaşta yaralanan Mehmed Giray'in kuvvetleri mağlup olurlar. Kendisi de maktul düşer. Kardeşi Şahin Giray ise tekrar firar eder. Kırım meselesi, Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırdığı için, bir dönem, devletin başına büyük bir dert olmuştur.[23]

c) Kazak Taarruzları ve Karaharman Zaferi

Kırım işlerini düzene sokmaya çalışan devlet, donanmayı Kefe'ye gönderdiğinden, Karadeniz korumasız kalmıştı. Bu fırsatı ganimet bilen Don Kazakları, şayka denilen 150 kadar küçük gemi ile Boğaziçine kadar girip Yeniköy ile Sarıyer'de yağmalar yaptılar. İstanbul bu olaydan haberdar olunca bostancılar ile sekbanları, gemilere bindirerek Kazaklar'ın üzerine sevkeder. Bunun üzerine Kazaklar derhal şaykalarına binerek bölgeden uzaklaşırlar. Bununla beraber Kazaklar'ın bu şekilde pervasızca İstanbul'un varoşlarına kadar gelmiş olmaları, İstanbul halkı arasında hayret ve endişe ile karşılanır (1033 = 1624)[24]

---

[23]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 102; Naîmâ, II, 326 - 340, 425 - 427; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım s. 171 - 176.

[24]. Naîmâ, II, 341.

Kazak taarruzlarını önlemek ve Karadeniz yolunu kapatmak üzere Kaptan-ı derya Recep Paşa, 43 parça gemi ile Karadeniz'e açılır. 1035 (1626) senesinin Kurban Bayramı'nda Varna'ya varılır. Bundan sonra aylarca şaykalar aranır. Nihayet Köstence'nin kuzeyinde Karaharman açıklarında 350 şayka ile karşılaşılır. Her şaykada 50 tüfekçi vardı. Rüzgar olmadığı için denizin sakin ve dalgasız olmasından istifade eden şaykalardan 20 - 30 kadarı bir Osmanlı gemisini kuşatır. Bu yüzden donanma zor durumda kalır. Bununla beraber şiddetli bir mücadele başlar. Kazaklar, topçu ateşi ile gemilerden uzak tutulur. Top ateşine karşı bir şey yapamayan Kazaklar'dan birçok kimse öldüğü gibi şaykaları da batar. 350 şaykadan 30 - 40 kadarı kurtulup firar eder. Ele geçirilen 172 şaykadan başkası batar. Bundan başka 781 kişi de esir alınır. Bu galibiyet, Osmanlı donanmasının korkunç düşmanlara karşı kazandığı en büyük zaferlerden biridir. Balçık yakınlarında iken meydana gelen fırtınadan dolayı birkaç gemisinin kaybedildiği donanma İstanbul'a dönünce, Kaptan-ı derya Recep Paşa ile diğer gemi kaptanları hil'atler giydirilmek suretiyle taltif edildiler. Böylece, uzun zamandan beri Türk sahillerine musallat olan Kazaklar, imha edildikleri gibi bu tehlike de Türk sularından uzaklaşmış olur.[25]

d) Cennetoğlu İsyanı

1034 (1624) senesinin olaylarından biri de, Cennet-karı oğlu adıyla da şöhret kazanmış bir şaki'nin isyanıdır. Balıkesir civarında etrafına topladığı bir çok insan ile güya "*reâyâyı sıyânet*" davası ile ortaya atılmıştır. Kısa zamanda etrafında kalabalıklar biriktiği için Aydın ve Saruhan taraflarına musallat olan bu şaki, çevreyi yağmalayıp halka eziyet eder. Bunun üzerine sadâret kethüdası Kanlu Mehmed'e paşalık pâyesi verilerek Cennetoğlu'nun üzerine gönderilir. Bu arada Dişlenk Hüseyin Paşa da Kanlu Mehmed'e yardımla görevlendirilir. Hüseyin Paşa, Midilli, Bergama ve İçil bölgelerinden asker getirtir. Orduda bol miktarda tüfenkendaz bulunuyordu. Rebiülevvel ayında iki taraf Manisa ovasında karşılaşır. Mağlub olan Cennetoğlu Denizli'ye kaçarken adamları da etrafa dağılırlar. Kısa bir müddet sonra Denizli'de yakalanan Cennetoğlu, doğum yeri olan Birgi'de idam edildiği gibi adamları

---

[25]. Geniş bilgi için bk. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr**, s. 561 - 562; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 72 - 74; Naîmâ, II, 356 - 360; Hammer, IX, 55 - 57.

da teker teker yakalanıp yaptıklarına uygun bir ceza olan idam ile hayatlarına son verilince ortalık eşkıyadan temizlenmiş olur (1624).[26]

Pâdişah'ın genç ve tecrübesiz oluşunu fırsat bilerek isyan etmiş bulunan Cennetoğlu, devleti 6 ay kadar meşgul etmiştir. Halkı himaye edeceğini iddia eden ve fakat ona etmedik zulüm bırakmayan Cennetoğlu, adamları ile birlikte ortadan kaldırılmıştır.

Probleme sosyolojik açıdan bakıldığı zaman, her devir ve dönemde bazı "değerleri" istismar edip onlar vasıtasiyle halk kitleleri üzerinde hegemonya kuranların olduğu görülmüştür. Cennetoğlu da bu reâyâyı koruma bahanesi ile ortaya çıkmış, ancak yaptıkları, biraz önce söylediğimiz genel kaidenin dışına çıkmamıştır.

e) Abaza Mehmed Paşa Meselesi

Sultan II. Osman (Genç Osman)'ın şehâdeti üzerine devlete baş kaldırıp isyan etmiş bulunan Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa, Anadolu'nun bir kısmında hâkimiyet kurmuştu. İlk bakışta şehid edilen bir Pâdişah'ın kanını taleb etme görüntüsü veren bu isyan, daha sonraları devlet ve reâyâ için büyük bir tehlike olmaya başlar. Bu sebeple, yeni Vezir-i a'zam Çerkes Mehmed Paşa, Abaza üzerine gönderilir. Yeniçeri Ağası ile kapıkulları ve Karaman Beylerbeyi, Çerkes Mehmed Paşa'ya yardımla görevlendirildiler. Serdar-ı Ekrem olan Mehmed Paşa, önce Abaza'ya bir mektup göndererek isyandan vaz geçmesini ister. Fakat o, - daha önce de belirtildiği gibi - Abaza Şeyhi denilen Kayserili Sarı Babazâde Abdurrahim'in sözlerine kanarak devletin ordusu ile savaşa karar verir. Bu arada Sivas ve Kayseri çevresindeki Türkmenleri kendisine bağlamak istediyse de bunda pek muvaffak olamaz. Bununla beraber Niğde'yi işgal eden Abaza, Karasu Köprüsü denilen yerde mevzi tutar. Çerkes Mehmed Paşa, sür'atle Abaza'nın ordusu üzerine yürür. Böyle bir güç karşısında perişan olan Abaza'nın ordusu mağlub olur. Bu arada daha önce Abaza'nın ordusuna iltihak etmiş bulunan Sivas Valisi Tayyar Mehmed Paşa ile Şarkî Karahisar Valisi Murtaza Paşa, Abaza'dan ayrılarak devlet tarafına geçmişlerdi. Böyle bir durumda tutunamayacağını anlayan Abaza, hazinesini toplayıp önce Niğde'ye, oradan da Erzurum'a firar eder. Erzurum, onun ilk ve en muhkem kalesi idi. Serdar Çerkes Mehmed Paşa da onun ardından Tercan Sahrası'na gelmişti. Bu esnada araya giren bazı

---

[26]. Karaçelebizâde, Ravzatu'l-Ebrâr, s. 562; Naîmâ, II, 352 - 353; Hammer, IX, 54; M. Cavid Baysun, "Murad IV" **İA**. VIII, 627.

kimselerin teşebbüsleri, bir barış ümidini doğurmuştu. Zaten kış mevsimi de yaklaşmıştı. Bu sebeple Abaza, affolunması için serdara adamlar göndererek Erzurum Valiliği'nde bırakılmasını istemişti. Gerek kışın yaklaşmış olması, gerek Erzurum kalesinin muhkem olmasından dolayı muhasaranın başarılı olamayacağını düşünen Serdar Çerkes Mehmed Paşa, bazı şartlarla Abaza'nın teklifini kabul etmişti. Buna göre iç kaleye bir haseki, on bölükbaşı ile 2 bin yeniçeri konulacaktı.[27]

Abaza, Erzurum'a tekrar yerleştikten sonra çeşitli vergi talepleriyle yeniden halkı ezmeye başlamıştı. Zira yaptığı savaşlar yüzünden hazinesini tüketmişti. Ayrıca etrafına topladığı askerlere ödenecek olan ücret ile bunların iâşesi için de paraya ihtiyaç vardı. Abaza, af edilmiş olmasına ve kendisine tekrar Erzurum Valiliği verilmiş bulunmasına rağmen, yeniden yeniçeri düşmanlığı ile onları öldürmeye başlayacaktır. Hafız Paşa'nın azli üzerine, vaktiyle kendisini idamdan kurtardığı için Abaza'yı ele geçirir ümidiyle eski vezir-i a'zamlardan ihtiyar Halil Paşa, (1036 Rebiülevvel = 1626 Aralık) yılında tekrar sadârete getirilir.

Halil Paşa, Haleb'e geldikten sonra hazırlıklara başlar. Hazırlıklarını bitiren Halil Paşa, Temmuz 1627'de buradan çıkıp Diyarbekir'e gelir. Bir müddet burada kalıp Bağdad üzerine gitmeye hazırlanıyordu. Bu sırada hudud boyunda bulunan Ahıska kalesinin İranlılar tarafından muhasara edildiği haberi gelir. Bunun üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Hüsrev Paşa ile Haleb Beylerbeyi Nogay Paşa ve Rumeli valileri Ahıska'yı kurtarmak üzere görevlendirildikleri gibi Dişlenk Hüseyin Paşa da bunların üzerine serdar tayin edilip Ahıska üzerine gönderilirler. Halil Paşa ise bunların arkasından Serdar-ı ekrem olarak gitmeye karar verir. Bu arada Bostan Paşa ile Abaza Mehmed Paşa'ya haber gönderip Dişlenk Hüseyin Paşa ile birlikte gitmesini ve ona yardımcı olmasını emreder. Abaza Mehmed Paşa, bu sefer münasebetiyle kendisine bir tuzak hazırlandığını düşünür. Bu yüzden çok ihtiyatlı davranıyor ve kendisini iğfal için dökülen tatlı dillere pek itibar etmiyordu. Bu arada yakaladığı bazı ulaklardan, kendi katli hakkında gönderilmiş olan birkaç mektubu da ele geçirmişti. Bununla beraber durumu belli etmeyerek itaat eder görünmeye çalışıyordu. Casusları vasıtasiyle kendisi için hazırlanmış bulunan tuzağa düşmeyen Abaza, orduya katılmadığı gibi Erzurum kalesinden ani bir çıkış hareketiyle kale önünde bulunan yeniçerileri de öldürür. Bununla da yetinmeyen Abaza, Dişlenk Hüseyin Paşa kuvvetlerine de hücum etmişti. Bu baskın sonucunda Dişlenk Hüseyin Paşa öldürülürken di-

---

[27]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 54 - 56; Naîmâ, II, 320 - 326; Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr**, s. 560 - 561.

ğer paşalar da esir alınırlar. Abaza Mehmed Paşa. Bostan Paşa'dan başka esir aldığı diğer paşalar ile yeniçeri zâbitlerini boğdurur (1627). Bunun üzerine Sadr-ı a'zam Halil Paşa, Ahıska seferinden vazgeçerek Abaza üzerine yürümeye karar verir. Fakat orduda yeterince büyük topların (kal'a döğer) olmaması ve kış mevsiminin yaklaşması üzerine yetmiş gün sonra geri döner (Rebiülevvel 1037 = Kasım 1627). Üzerine aldığı vazifeyi yerine getiremeyen ve eli boş dönen Halil Paşa'nın yerine, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin tavsiyesiyle Kubbe vezirliğinde bulunan eski Yeniçeri Ağası Boşnak Hüsrev Paşa'nın tayini uygun görülmüştü. Ancak Hüsrev paşa'nın vezirliğe getirilişi yeni olduğu için kendisinden çok eski olan Sadâret Kaymakamı Receb Paşa dururken ona takaddum etmesi pek uygun görülmüyordu. Bu durumu düzeltmek ve bir bakıma protokol kaidelerine riayet etmiş olmak için Hüsrev Paşa, Diyarbekir Valiliği görevi ile İstanbul'dan çıkarılıp oraya gönderilir. Hüsrev Paşa henüz İzmit'te iken Kapıcılar Kethüdası vâsıtasiyle kendisine mühr-i hümâyûn gönderilir. Böylece Hüsrev Paşa 1037 senesinin Şaban (Nisan 1628)'ında İzmit'te iken Vezir-i a'zam olur. [28]

Sert ve disiplini seven bir mizaca sahip olan Hüsrev Paşa, doğruca ordunun kış karargahı olan Tokat'a gider. O, daha tedarikli olarak Abaza üzerine yürür. Fakat Hüsrev Paşa, henüz Tokat'a gelmiş iken ve daha Abaza'nın üzerine gitmemiş iken Abaza'nın maiyetinde olan Erzincan ve Bayburt beyleri gibi bazı kimseler, Tokat'a gelip kendisine iltica edecek ve af dileyeceklerdir. Zira bunlar, Abaza'nın işi kötüye vardırdığını ve sonucun hayırlı olmayacağını, bu işin bir felâketle sonuçlanacağını düşünüyorlardı. Bu yüzden Abaza'dan ayrılmaya karar verip Tokat'a gelirler. Bunları birçok asker takib eder. Abaza, Hüsrev Paşa'nın ordusunda kal'a döğer topların bulunduğu haberini alınca korkuya kapılır. Bu arada Erzurum kalesini kuşatmış bulunan Hüsrev Paşa, muharebeden el çekip yanına gelenlere bölük vereceğini* de ilan eder. Bunun üzerine kaçıp gelenler çoğalır. Bu çözüntü, Abaza'yı telaşa düşürür. Böylece maiyetinden birçok asker ve beyin firar ettiğini gören Abaza, isyana son verip emân dilemek zorunda kalır. Bu maksatla o, canını kurtarmak için şeyhi olan Sarı Babazâde Adürrahim ile Kayseri alim ve şeyhlerinden altı kişiyi Hüsrev Paşa'ya göndererek canına, malına ve adamlarına zarar gelmemek şartıyla teslim olacağını bildirir. Bu yeni gelişmelere binaen Sadr-ı a'zam Hüsrev Paşa, Abaza'nın talebini kabul ettiği gibi kırk günlük Erzurum kuşatmasını da kaldırır. Bunun üzerine teslim olan Abaza'ya samur kürk ve ağalarına da hil'at giydirilir (19 Muharrem 1039 = 18 Eylül 1628).

---

[28]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, II, 416 - 421.

*. Bölük vermek: Kapı kulu süvari bölüklerinden birine kaydedilmek demektir.

Sadr-ı a'zam Hüsrev Paşa, Yeniçeri Ağası Halil Ağa'yı Erzurum Valiliği'ne tayin ederek Abaza ile birlikte İstanbul'a döner. Abaza'yı af eden Sultan IV. Murad, onu Bosna Valiliği'ne tayin eder (1038 H. = 1628 M.). Bu suretle, yıllarca devleti meşgul edip Bağdad işiyle layıkıyla uğraşılmasını engelleyen bir gâileye son verilmiş oluyordu. Ayrıca Yeniçeri Ocağını huzursuz eden ve devlet otoritesini bozan bu isyan son bulmuştu.

Abaza Mehmed Paşa, bir müddet sonra Bosna Valiliği'nden Vidin Valiliği'ne ve Tuna komutanlığına nakledilir. Burada iken Eflâk ve Boğdan voyvodalarıyla Dobruca Tatarları'ndan yardım alarak Lehistan'a akınlarda bulunur. Ancak bir müddet sonra, tekrar isyan etmek gibi gizli bir emeli olduğu haberi yayılır. Pâdişahın da kulağına gelen bu haber üzerine idam edilir (1635).[29]

f) Hüsrev Paşa'nın Bağdad Seferi

Sadr-ı a'zam Hüsrev Paşa, Abaza Mehmed Paşa gâilesine son vermekle büyük bir itibar kazanır. Bu sebeple İstanbul'a dönüşünden birkaç ay sonra Bağdad seferi ile görevlendirilir. Bağdad gibi bir şehrin İran'ın eline geçmesine son derece üzülen Pâdişah, güvendiği ve itimad ettiği Hüsrev Paşa'yı şehrin geri alınmasıyla görevlendirmişti. Bunun üzerine Recep Paşa kaymakam bırakılarak Üsküdar'a geçilir. Sadr-ı a'zam ve serdar-ı ekrem Hüsrev Paşa, Temmuz başlarında Üsküdar sahrasından hareket eder. Kuşatma için 18 büyük top ta kadırgalarla Payas'a nakledilir. Hüsrev Paşa, Haleb ve Diyarbekir üzerinden Ocak 1630 (1039)'da Musul'a varır. Burada topları teslim alan Hüsrev Paşa, adeta tufan şeklinde yağan yağmurdan sonra 40 gün kadar burada beklemek zorunda kalır. Mart ayında Şehr-i Zûr (Kerkük) sancağının eski merkezi olup Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılmış bulunan Gülanber kalesine varılır. Vaktiyle bu kale Şah I. Abbas tarafından yıktırılmıştı. Hüsrev Paşa, bu kalenin tekrar inşasını emrettiği gibi kuvvetlerinden bir kısmını, Abaza Mehmed Paşa'nın adamlarından cesur bir yiğit olan Genç Osman komutasında göndererek Kerbelâ, Necef, Hille ve Remahiye taraflarını elde tutmaya çalışır. Ayrıca Şehr-i Zûr'un emniyeti için İran hududunu aşıp Mihriban kalesini fetheder. Mihriban kalesinin elden

---

[29]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Peçevî, II, 407 - 410; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 100 - 102; Naîmâ, II, 416 - 425; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 164 - 168; Hrand D. Andreasyan "Abaza Mehmed Paşa" **Tarih Dergisi** (1967), XVII/22, 131-142; M. Cavid Baysun, " Murad IV" **İA**. VIII, 626.

çıkması üzerine Safevî başkomutanı Zeynel Han, 40 bin kişilik bir ordu ile Osmanlı ordusu üzerine hareket eder. Mihriban kalesi civarındaki şiddetli meydan muharebesinde, Sivas Beylerbeyi Halil Paşa'nın yerinden ayrılmayarak sebat göstermesi[*] üzerine Safevî ordusu mağlub ve perişan bir şekilde geri çekilmek zorunda kalır. Firar eden Zeynel Han yerine Rüstem Han, Hanlarhanı olarak tayin edilir.[30]

Sadr-ı a'zam ve Serdar-ı ekrem Hüsrev Paşa, İran'ın pâyitahtı olan Kazvin'e yakınlığından dolayı Hemedan üzerine yürümeyi tercih eder. Bu suretle Bağdad'ın kolayca alınacağını ümid ediyordu. Halbuki Osmanlı ordusunun gelişinden daha önce haberdar olmuş bulunan halk, yükte hafif pahada ağır eşyasını alarak şehri tahliye etmişti. Boş ve tahliye edilmiş bir şehir ile karşılaşan Osmanlı ordusu, burada yedi gün kaldıktan sonra Dergüzin'e hareket eder. Burası da Hemedan gibi daha önceden tahliye edilmişti. Toplanan harp meclisinde Kazvin'e yapılacak olan sefer müzakere edilir. Fakat gidilecek yerin uzaklığı, su ve iaşe teminindeki zorluklar düşünülerek bundan vaz geçilir. Bu vaz geçmede, Reisülküttâb Müsli Efendi'nin "Pâdişah'ın her şeyden önce Bağdad'ın alınması arzusunda olduğunu" hatırlatmasının da büyük rolü olmuştu. Sonuçta Bağdad üzerine gidilmeye karar verilir. Yolda Nihavend civarında Çemhal mevkiinde bir İran ordusunun baskını ile karşılaşılır. Rumeli Beylerbeyi Deli Yusuf Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Zor Paşa'nın gayretleriyle İran ordusu mağlup edilir. Bu galibiyetten sonra yoluna devam eden ordu, hicrî 1040 senesi başlarında (Miladî 1630 Eylül) sonlarında Bağdad önlerine ulaşır.

Ordunun Bağdad önlerine gelmesinden sonra Musul'da bekletilen 20 kadar balyemez topu da gemilerle getirtilir. Bu sırada İran'ın Bağdad valisi Safi Kulu Han idi. Kuşatma Ekim'in ilk günlerinde başlar. İran askerleri hurûc harekâtında bulunmakla birlikte başarılı olamazlar. Bu arada Osmanlı ordusu hem karadan hem de nehirden genel bir hücum başlatır. Kaleye girebilmek için kazılan lağımlar, İranlılar tarafından bulunup iptal edilirler. Otuz beş gün kadar gece gündüz durmadan hücum edildiyse de düşman ateşi karşısında bir ilerleme sağlanamaz. Murtaza ve Zor Paşa'lar gibi değerli komutanlar şehid olmuş, topuğundan bir okla vurulan Genç Osman, Dicle Nehri'ne düşerek boğulmuştu. Bu hücum esnasında nehirden yapılan tarruzlar da, suyun sığ olmasından bir işe yaramaz. Bu durum üzerine toplanan harp

[*]. Halil Paşa, bu sebatından dolayı Demirkazık Halil Paşa diye şöhret bulmuştur.

[30]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 111 - 121; Peçevî, II, 411 - 413; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 168 - 169; İlgürel " IV. Murad " **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 457 - 458.

meclisinde gayrette kusur olmadığı halde zaferin mümkün olamadığı tesbit edilir. Ayrıca zahirenin azalması da gözönünde bulundurularak kuşatma kaldırılır. Bundan sonra Musul'a çekilen Hüsrev Paşa, burada kışlamaya karar verir. Ancak bir müddet sonra Safevîler'in Şehr-i Zûr'u istila ettikleri haberi gelir. Böylece bölge, tekrar İran'ın eline geçmiş oluyordu. Hüsrev Paşa, Musul'un da tehlikeye girdiğini görünce Mardin'e çekilir. Bu çekilme ile Musul gerçek mânada tehlike ile karşı kaşıya gelir. Buna rağmen surların tahkimi için Mardin ve Diyarbekir'den ustalar gönderilmişti. Bağdad'dan eli boş dönen Hüsrev Paşa, birçok askerin de ölümüne sebep olmuştu. Bizzat Bağdad seferinde bulunarak gördüklerini eserine kayd eden Kâtib Çelebi, Hüsrev Paşa'nın sert ve haşin bir vezir olduğunu, katl ve tehdid ile iş gördüğünü belirterek onun hakkında:

"*... hod-bîn ve hod - rey kimse idi. Umûr tecrübe etmeyüp tevârih görmüş değil idi. Bir memleketin kürsisi elde olmayıcak sair tevâbi' teshirinin faidesi olmadığın bilmeyüp evvelâ Şehr-i Zûr'u piyade kodular.*"[30] demektedir.

Hüsrev Paşa, Bağdad önündeki başarısızlığından dolayı iyice gözden düşmüş ve düşmanlarının da telkinleriyle henüz Diyarbekir'de bulunduğu sırada azledilmişti. Yerine de Hafız Ahmed Paşa ikinci defa sadârete getirilmişti[31]

Hüsrev Paşa'nın sadâretten azli, yeniçeriler arasında kıpırdanmalara sebep olur. Onlar, Hüsrev Paşa'ya: "Bu kadar belâ ve mihnet çekip düşmandan ahz-ı intikam (intikam almak) edecek mahalde, senin azline sebep olan kimdir? Bize, senden gayri serdar gerekmez" derler. Her ne kadar Hüsrev Paşa, kendilerinin asi olmadıklarını, Pâdişah'ın emrine itaat etmek gerektiğini, onun istediği şekilde hareket edebileceğini söylüyor ve sadakat gösterisinde bulunuyor idiyse de, el altından da askeri kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu gelişmeler esnasında maiyetiyle yola çıkan Hüsrev Paşa, Malatya'ya geldiğinde hastalanır. Bununla beraber yoluna devamla Tokat'a kadar gelmeye muvaffak olur. Burada hastalığı daha da artar. Bu sebeple daha önce defterdar bulunurken katlettiği Osman Efendi'nin sarayına yerleşip orada ikamete mecbur kalır. Hüsrev Paşa, burada bulunduğu sırada -biraz sonra bahsedilecek olan fitnenin müsebbibi olduğundan dolayı- Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tayin edilen Özi'nin eski muhafızı Murtaza Paşa kendisine verilen bir Hatt-ı Hümâyûn ile Tokat'a gidip Hüsrev Paşa'yı ortadan kaldıra-

---

[30]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 130.

[31]. Daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 116 - 134; Peçevî, II, 416 - 419; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 168 - 170.

caktı. Fakat bu arada İstanbul'dan Hüsrev Paşa'ya gelen bir ulak, kendisine, Topal Receb Paşa'dan gizli bir mektup getirir. Bu mektupta, Murtaza Paşa'nın gelişinden gâfil olmaması bildiriliyordu.

Murtaza Paşa, yanında mükemmel askeri bulunduğu halde, Hüsrev Paşa gibi kanlı bir vezirle kolay baş edemiyeceğini biliyordu. Ancak Hünkâr'ın emrine karşı durmaya da imkân yoktu. Bu düşüncelerle Osmancık'a vardığı sırada Bostancı Ahmed Ağa yeni bir Hatt-ı Hümâyûn ile gelir. Bunun üzerine molayı terkedip hızla Tokat üzerine varır. Öte yandan Hüsrev Paşa'nın kethüdası Macar Ali Ağa ile eski kethüdası Süleyman Ağa huzuruna girip: "efendim Murtaza Paşa'nın bu kadar askerle gelmesi hayra alamet değil, isterseniz varıp anlayalım" dediklerinde Hüsrev Paşa'nın: "Herhalde bize kasdı olsa gerek, gâfil olmayın, varıp haber alın." Cevabı üzerine iki kethüda sözde karşılamak bahanesiyle alaylarla çıkarlar. Murtaza Paşa ordusunun öncüleri olan Deli ve Gönüllüler, onları savaş için geliyor sanarak saldırırlar. Bu saldırıda Hüsrev Paşa taraftarlarından birkaçı düşünce öbürleri de bozulup kaçarlar. Durumu öğrenen Hüsrev Paşa, kethüdası Süleyman'a askerleri ile karşı çıkmasını emreder. Bu arada şehir halkının bir kısmı da atlarına binip kethüdaya yardıma gelirler. Şehir halkının yardımı üzerine bu defa Murtaza Paşa'nın durumu kötüleşir. Bu sırada Bostancı Ahmed Ağa, Tokat Kadısı'na varıp Hüsrev Paşa'nın idamına dair olan Hatt-ı Hümâyûn'u kendisine verir. Bunun üzerine Kadı Efendi, Ahmed Ağa ile birlikte Tokat kalesine çıkıp kale dizdarından (Kale Komutanı) Hüsrev Paşa'nın bulunduğu sarayı topa tutmasını ister. Dizdar bunu yapmak istemeyince elindeki Hatt-ı Hümâyûn'u gösterir. Bunun üzerine dizdar "*Bismillah*" diyerek birer birer topları ateşlemeye başlar. Top seslerini duyan şehirli, durumu anlayıp savaştan el çeker. Murtaza Paşa kuvvetleri sarayı abluka altına alırlar. Bununla beraber iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar devam eder. Fakat Hüsrev Paşa'nın taraftarları dağılmaya başlayınca o, adamlarına kavgadan çekilmeleri gerektiğini ve Pâdişah'ın emrine uymak icab ettiğini söyler. Hüsrev Paşa, Pâdişah'ın kendisi hakkındaki idam fermanını görüp okuduktan sonra, Pâdişah'ın gönderdiği kuvvetlere karşı savaştığına pişman olur. Her ne kadar bu pişmanlığın görünüşte olduğu söyleniyorsa da gerçekten de olabilir. Zira hemen hemen bütün Osmanlı vezirlerinde, dindârâne bir sükûnetle baş teslim edilişleri görülür. Bir sürü maiyyet ve kuvvete sahip paşalar, bir bostancının getirdiği fermanla ibâdet edermiş gibi başlarını cellada teslim ediyorlardı. Bu, özel surette terbiye edilişin, devlet, saltanat ve hilâfet makamını mukaddes bir müessese bilişlerinin sonucu idi. Bu sebeple Hüsrev Paşa, gıyabında Murtaza Paşa'nın aleyhinde atıp tutarak:"Bire yolsuz nâdan, madem ki hakkımda emir getirdin, neden bana göstermeyip savaşa kalkıştın? Son

zamanımda Pâdişah'a âsi olmaktan Allah'a sığınırım. Emir Pâdişahımındır. Ama sen de sağ kalacak değilsin. Hem bu mesele yüzünden daha çok kişinin başı girdecektir" der. Bundan sonra abdest alıp iki rekeat namaz kılar, tevbe ve istiğfar edip vasiyette bulunur. Bundan sonra kıbleye müteveccihen durup celladı bizzat kendisi çağırarak idam edilir (Receb 1041 = Şubat 1632).

Murtaza Paşa, aldığı emri yerine getirdikten sonra Hüsrev Paşa'nın 80 bin altın, 100 bin kuruşluk gümüşten ve pek çok kıymetli eşyadan ibaret malını defter ettirerek İstanbul'a gönderir. O, bu malın, Pâdişah tarafından kendisine hibe edildiğine bakmadı. Bu şekilde hareketle sadece Pâdişah'ın emrini yerine getirdiğini, bunu ifanın kendisi için her şeyden daha üstün olduğunu göstermiş oluyordu. [32]

2. ZORBALAR

a) Sipahi Zorbaların Ortaya Çıkışı ve Halka Zulümleri

Hüsrev Paşa'nın azli, Kapıkulu süvarisi yani sipah zorbalarının işlerini bozmuştu. Çünkü bunlar, paşaya güvenerek serbest hareket ediyorlardı. Bu arada Hüsrev Paşa'nın, Diyarbekir'den ayrılmasiyle asker hem başıboş hem de parasız kalmıştı. Bu sebeple Defterdar Ömer Efendi'den ulûfelerini taleb eder. Fakat hiç bir şey alamaz. Bunun üzerine Diyarbekir sokak ve dükkânlarını yağmalayan asker, halka zulüm etmeye başlar. Epey taraftarı olan bu zorbaların başı Dağlar Delisi Süleyman adında bir sipahi idi. Beyşehir, Seydişehir, Bozkır, Karaman ve Konya sipahileri onun emrinde idiler. Süleyman'ın ölümünden sonra yerine akrabası Deli İlahi dedikleri ikinci bir deli zorba lideri geçer. Bu da Beyşehir'de oturuyordu. Bu arada âsi liderlerinden Rum Mehmed ise Konya'ya gelip vaktiyle Abaza'ya karşı şehri müdafaa eden Kâtib Mustafa Çelebi'nin dul karısını nikahlayıp adamlarıyla onun saray kadar muhteşem konağına yerleşir. Artık bundan sonra Konya'da her iş onun kapısında halledildiği gibi günden güne de etrafı kalabalıklaşıyordu. Bunlardan başka, Baba Ömer adında başka bir zorba, Afyonkarahisar'ı istila ederken, Kınalıoğlu Aydın'a, Kör Ali Eskişehir ile İnönü'ye, Köse Şaban İskilib'e, diğerleri de çeşitli yerlere musallat olmuşlardı. Bunlar, Kapıkulu

---

[32]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 139 - 140; Peçevî, II, 419 - 420; Halil İnalcık, "Hüsrev Paşa" **İA**. V / I, 609; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 183 - 184; Midhat Sertoğlu, **IV. Murad**, s. 52 - 54.

süvarisine mensup oldukları için, hem devletten maaş alıyor, hem de Anadolu'yu da bölgeler halinde aralarında taksim edip zorbalık yapıyorlardı. Bu hareket ve tavırları ile âdeta ikinci bir Celâlî zümresi haline gelmişlerdi. Hüsrev Paşa'nın azli, bunların serbestçe hareket etmelerine ve istedikleri gibi zulüm yapmalarına engel olmuştu. Bu sebeple bunlar, aralarında haberleşip Hüsrev Paşa'nın tekrar sadârete getirilmesi hususunda anlaşmışlardı. Hatta Hüsrev Paşa'yı azl ile Hafız Ahmed Paşa'yı vezir-i a'zam yaptıranların haklarından gelmeyi de düşünüyorlardı.

Hafız Ahmed Paşa sadârete getirilince, ülkenin hemen her köşesinden gelen şikâyetlerin giderilmesi için Pâdişah'ın emri ile Vezir-i a'zam sarayında Şeyhülislâm ve devlet erkâniyle İstanbul'daki Ocak zâbitleri toplandılar. Bunlar, aradan epey zaman geçmiş olması ve Hemedan seferi ile Bağdad muhasarası yüzünden taşrada kışlamak zorunda kalan ve bu yüzden de çok zahmet çeken Kapıkulu askerlerinin İstanbul'a gelmesine karar verirler. 23 Rebiülahir 1041 (19 Kasım 1631)'de İstanbul'a dönüş haberini alan yeniçeriler ve sipahi zorbaları ulûfe almak bahanesiyle ve kendilerine katılan serseri taifesiyle İstanbul'a doluşurlar. Bunlar, Darphane civarında Kurşunlu Han ile diğer han ve boş evlere yerleşirler. Zorbalar, toplantı için de Kurşunlu Han'ı merkez yaparlar. Şehir, bunlarla dolduğundan asayiş de bozulmuştu. İstanbul halkı bu yüzden doğacak bir kargaşayı bekler oldu.[33]

b) Zorbaların Pâdişah'ı Tehdidi ve Saray Baskınları

İstanbul sokakları âsilerle dolduğundan bütün esnaf ve ticaret erbâbı, olacaklardan korkarak dükkânlarını kapatmışlardı. Hüsrev Paşa taraftarlarından olan Topal Receb Paşa, İstanbul'a gelmiş olan sipah zorbalarının ele başıları ile Hüsrev Paşa'nın taraftarları olan yeniçerileri el altından isyana teşvik ve tahrik ediyodu. Bunun sebebi de makam hırsından başka bir şey değildi. Zira o, Hüsrev Paşa'dan sonra, sadâret mührünün kendisine verileceğini ümid ediyordu. Fakat mühür kendisine değil de Hafız Ahmed Paşa'ya verilmişti. Receb Paşa'nın bu tahrikleri sonunda sipahî zorbalarına yeniçeriler de katılarak At meydanında (Sultan Ahmed Meydanı) toplandılar. Bunlar, Hüsrev Paşa'nın azlinden sorumlu tuttukları 17 kişiyi Pâdişah'tan istiyorlardı. Bu 17 kişilik listenin başında Sadr-ı a'zam Hafız Ahmed Paşa, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Defterdar Prevezeli Mustafa Paşa, Yeniçeri Ağası

---

[33]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 83 - 84 ; Hammer, IX, 136 - 137; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 178 - 179.

Hasan Halife ile Musahib Musa Çelebi'nin isimleri bulunuyordu (Receb 1041 = Ocak - Şubat 1632). Asiler, önce Sultan Ahmed Meydanı'nda toplanıp Saray'a yürüdüler. Bu kargaşa, üç gün devam eder. Sultan IV. Murad, âsilerin dağılmasını emreder. Fakat âsiler, üçüncü gün Bâb-ı Hümâyûn'a hücum ederek Orta Kapı'ya kadar gelip ulemayı oraya davet ederler. Pâdişah'ı tehdid ile "*Ayak Divânı*" na zorlarlar. Sultan Murad, Bâbü's-saâde (Ak Ağalar Kapısı) önüne çıkıp Ayak Divânı yapar ve: "*Kullarım, muradınız nedir?*" diye sorar. Onlar, listesi verilmiş olan onyedi kişinin paralanmak üzere kendilerine teslimini isterler. Yapılan nasihatları dinlemedikleri gibi "*Elbette verirsiz, yoksa iş başka türlü olur*" diye başka bir şehzâdeyi hükümdar yapacaklarını îma edip Pâdişah'ın oturduğu tahta kadar sokuldular. Bu sırada Hafız Ahmed Paşa, sadâret mührünü teslim etmiş ve Pâdişah'ın izniyle kılık değiştirerek Yalı Köşkü tarafından gizlice saraydan ayrılıp bir kayıkla Üsküdar'a gidiyordu. Tam bu esnada Hafız Ahmed Paşa'nın hasmı olan ve sadâret sevdası ile yanıp tutuştuğu her hali ile belli olan, isyanın tertipleyicisi Topal Receb Paşa ise hem suret-i haktan görünerek hem de güya ağlayarak Sultan Murad'ın ayaklarına kapanıp şöyle tavsiyelerde bulunuyordu:

"*Pâdişahım, bu müfsidleri teskin lâzımdır. Ve illa bir vechle cevapları mümkün değildir. Eğer ben kulumu dahi isterlerse ver ki kul efendisi yoluna kurban olagelmiştir. Kul, istediklerini alagelmişlerdir. Pâdişahân-ı seleften dahi alagelmişlerdir. Birkaç bendeniz gitmekle nesne lâzım gelmez. Amma Hak (Allah) saklasın, eğer bu bed-huylar teskin olunmazsa ahval müşkil olur. Nizam-ı devlet müzmahil olur.*"[34]

Benzer sözlerle henüz yirmi yaşında bulunan Pâdişah'a nasihat etmeye çalışan Topal Receb Paşa "ahvâl müşkil olur" sözü ile Pâdişah'ın hal' edilebileceğini ima ediyordu. Bu durumda genç Pâdişah, yeniçeriler ile sipahîleri yatıştırmak için son bir defa daha onların temsilcilerine nasihat etmeyi dener. Fakat onun bu nasihatları bir fayda sağlamaz. Bunun üzerine sonucun iyi gitmeyeceğini anlayan IV. Murad, henüz Üsküdar'a ulaşmamış bulunan Hafız Ahmed Paşa'yı geri döndürmek üzere "*Bostancıbaşı*"yı gönderir. Yolda Hafız Paşa'ya yetişen Bostancıbaşı Cafer Ağa: "Sizi Pâdişah istiyor" diye alıp onu saraya getirir.

---

[34]. Naîmâ, III, 88.

c) Hafız Ahmed Paşa'nın Şehâdeti

Hafız Ahmed Paşa, yarı yoldan döndürülünce başına nelerin gelebileceğini tahmin etmişti. Bu sebeple abdest alıp akıbetini beklemeye başlar. Fakat Pâdişah'ın zor durumda kaldığını görünce Bâbü's-saâde'den çıkarak Sultan Murad'ın yanına gelir ve:

"Pâdişahım, binlerce Hafız gibi kulun yoluna feda olsun, yalnız senden şunu rica ediyorum. Beni, sen katlettirme. Bu zâlimler, haksız yere kanımı döküp beni şehid etsinler. Lütfedip cesedimi Üsküdar'da defnettiresin, yetimlerime de lütuf ve inayetini rica ediyorum" diye yer öper. "*Besmele*" den sonra "Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh" diyen Hafız Ahmed Paşa, "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn" âyet-i kerimesini okuduktan sonra âsi gürûhunun içerisine dalar. Naîmâ'nın ifadesiyle Hafız Ahmed Paşa, ilim ve marifet sahibi bir kimse idi. Ruhun, Allah'ın emaneti olduğunu, bunun için gayret sarfetmek gerektiğini biliyordu. Bu anlayıştan hareketle o, ilk defa üzerine hücum eden sipahinin suratına bir yumruk atıp onu devirir. Fakat başka bir sipahi elindeki hançerle Hafız Ahmed Paşa'nın başına vururken bir diğer sipahi de onu göğsünden hançerler. Bu iki darbeden sonra yere yıkılan Hafız Paşa, kılıç ve hançer darbeleriyle şehid olur. Böylece, sadr-ı a'zam olmayı aklına koyan Topal Receb Paşa'nın oyun ve tertibi ile isyan eden Ocaklı, Pâdişah'ın gözü önünde, makbul bir sadr-ı a'zam olan Hafız Ahmed Paşa'yı paralar. Fakat gemi azıya alan ihtilâlcilerin dilekleri, daha doğrusu taht ve devlet makamlarına dikte ettirmek istedikleri istekleri, bundan ibaret kalmayacaktır.

Hafız Ahmed Paşa'nın, cesaretle âsilerin arasına atıldığını ve feci bir şekilde şehid olduğunu gören IV. Murad, mendilini yüzüne tutarak ağlarken bütün saray erkânı da onunla birlikte ağlıyordu. Daha sonra saray hademeleri cesedin üzerini yeşil bir örtü ile örttüler. Bu feci manzara karşısında bir şey yapamayan Sultan IV. Murad, içinden "Hoş, imdi Hak Teâla ikdar ederse sizden ahz-ı se'r (intikam almak) nice olur göresiz" derken, zâhiren de:

"Bire Allah'tan korkmaz, Peygamber'den utanmaz, şer'a ve Pâdişah'a itaat etmez zâlimler" diye söylenerek içeri girer. Hafız Ahmed Paşa'nın na'şı, vasiyeti üzerine Üsküdar'da Karaca Ahmed Mezarlığı'na defnedilir. Hafız Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine sadâret mührü Receb Paşa'ya verilir. Büyük bir isyan çıkarmak sûretiyle isteklerine nail olan âsiler, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin de idamını istiyorlardı. Onlar, Yahya Efendi'nin, Hüsrev Paşa'nın aleyhtarı olan Balıkesir'li İlyas Paşa'nın taraftarı olduğunu ve onu vezir-i a'zam yapmak istediğini zannettikleri için adını listeye almışardı.

Yahya Efendi saklandığından asker onun azliyle iktifa etmişti. Azledilen Yahya Efendi'nin yerine, Rumeli Kadıaskeri Ahizâde Hüseyin Efendi Şeyhülisâm olur. [35]

d) Zorbaların Saraya İkinci Baskınları

Sultan IV. Murad, bu son hadisede tahriklerin nereden ve kimden geldiğini bildiği halde büyük bir soğukkanlılıkla bunu Receb Paşa'ya hissettirmiyordu. Bu arada Receb Paşa da vezir-i a'zam omakla birlikte çevirdiği işlerden dolayı Pâdişah'a karşı ihtiyatlı davranıyordu. Bununla beraber istediği gibi serbestçe hareket edebilmesi için, Pâdişah'a yakın olanları ve dolayisiyle kendisine muhalif olanları ortadan kaldırmak için faaliyete geçer. Tam bu esnada Hüsrev Paşa'nın öldürüldüğü haberi İstanbul'a ulaşır. Bunun üzerine yeni sadr-ı a'zam, Hüsrev Paşa'nın katlini de kendisine sermaye ederek askeri yeniden tahrik eder. Bu yeni ayaklanmada Ocaklı (asker), Hüsrev Paşa'yı idam edenlerden intikamın alınacağını söyleyerek tekrar Saray'a gelip IV. Murad'ı Ayak Divanı'na çağırır. Yeniçeriler ile Sipahiler, öldürmek için Defterdar Mustafa Paşa, Hasan Halife ve Musahib Musa Çelebi'yi Sultan Murad'dan isterler. Sultan Murad, âsilerin bu istekerini reddeder. Bunun üzerine ocaklılar:

"Bu dediklerimizi bize vermezsen sen bize Pâdişahlık edemezsin" deyip günlerce isyanı devam ettirdiler. Fakat onlar bununla da yetinmeyecek ve halk arasında kasten " Pâdişah, şehzâdeleri boğdurmuş "şayiasını yaymak suretiyle emellerine nail olmak istiyorlardı. Bunun için de:

"Şehzâdeler, bizim efendimiz oğullarıdır, gayrı sana itimadımız kalmadı. Nâ-hak yere Hüsrev Paşa'yı öldürdün, şehzâdelere dahi kıyarsın, şehzâdeleri çıkarıp bize göster" diyorlardı.

Gerek zorbaların bu istekleri, gerekse halk arasında yayılan şayıa üzerine Pâdişah'ın emriyle kardeşleri Bâyezid, Süleyman, Kasım ve İbrahim Harem'den çıkarılıp âsilere gösterilmişlerdi. Fakat bu hengamede asilerin beklemediği bir hareket olur. Bu da Şehzâdelerden Bâyezid ile Süleyman'ın ileri atılarak âsilere:

"Bizden ne istersiz? Bizi kendi halimize bırakmayıp niçin nâmımızı anıp bizi lisana getiriyorsunuz? Yoksa bizi suçlandırıp öldürtmek mi istiyor-

---

[35]. Geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 84 - 90; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 181 - 182.

sunuz? Bizi, halimize kon, sizin himâyenizin bize lüzumu yoktur" diye bağırmaları oldu. Fakat onlar bu söze aldırış etmeyerek Pâdişah'a:

"Bundan sonra biz sana bu efendileri inanmazız. Elbette bunlara zarar etmeyeceğine bize kefil ver" diye yaygaraya başlarlar. Böylece zorbalar işi daha da ileriye götürürler. Asilerin bu tehditleri üzerine Receb Paşa ile Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi şehzâdeler için kefil olurlar. Bundan sonra şehzâdeler tekrar Harem'e gönderilirer. Naîmâ'nın ifadesiyle:

"Cahil dosttan akıllı düşman daha iyidir" dedikleri doğruymuş. Cahil dost, dostluk zannedip düşmanlıktan daha kötü bir fiil işleyebilir. Ol eşkıyalar, Pâdişah hazretlerine bu mertebe sefahat ve vekahat ile kelimât-ı bâtıla etmeleriyle Hüsrev Paşa'nın katline sebep olmuşlar iken yine kabahat-ı nâ fehm olmalarıyla şehzâdelerin cürüm ve günahları yoğ iken onların vücudlarıyla (varlıklarıyla) izhar istizhar edüb..." diyerek bu zorbaların cahillikleri yüzünden sebep oldukları kötülükleri nakleder.[36] Bundan sonra zorbalar ikide bir şunun bunun başını istemek üzere saraya gitmeyi âdet haline getirirler. Nitekim, Hasan Halife ve Defterdar Mustafa Paşa, hayatlarının bağışlanması hususunda Pâdişah'ın Receb Paşa'ya emanet ettiği ve Canbuladzâde Mustafa Paşa'nın da kefil olduğu Musahib Musa Çelebi, birer birer katlolunarak At Meydanı'ndaki ağaca asılırlar. Ocaklının katıldığı bu zorbalık, bazan gülünç tecelliler de gösteriyordu. Bu isyanlar esnasında, bir kaç gün kendi hallerinde kalan "Cebeci"ler, diğer ocaklardan geri kalmamak ve kullukarını isbat etmek için, ihtiyar bir ağalarını öldürdükten sonra, sürükeyip ağaca asmak için getirdikerinde sipahiler böyle önemsiz birinin büyük adam cesetleri arasında bulundurulamayacağını ileri sürerek buna mani olmuşlardı.[37]

Sadr-ı a'zam Topal Receb Paşa ile onun gibi düşünenlerin, isyanın çıkmasında önemli rol oynadıkarı ve dolayisiyle bu konuda baş sorumlu oldukları anlaşılmıştı. Ortalıkta, Pâdişah'ı tahttan indirme dedikodularının dolaşması, IV. Murad'ı bazı tedbirler almaya sorlamıştı. Diğer taraftan, Receb Paşa bundan böyle hiyanetini gizleyemeyecek duruma düştü. Bir saltanat değişikliğiyle durumun düzelebileceğini ve işin kendi lehine dönebileceğini düşünüyordu. Bu sebeple kendisi ile aynı fikri paylaşan zorbabaşılar buldu. Edepsizlikleri haddi aşan sipah zorbaları, bu arada Saka Mehmed, Cin Ali, Salih Efendi, Çalık Derviş, Mehmed Ağaoğlu ve Yemişçi Mustafa gibi kimseler, Receb Paşa'yı desteklemek sûretiyle yaptıklarının yanlarına kâr kalmayacağını, Sultan Murad'ın mutlaka kendilerinden intikam alacağını düşü-

[36]. Naîmâ, III, 99 - 100.

[37]. Naîmâ, III, 104.

nüyorlardı. Bu bakımdan, daha Pâdişah'ın gazabına uğramamış iken onu hal' edip (tahttan indirip) yerine şehzâdelerden birisini hükümdar yapmaya karar verirler. Böylece kendilerine göre yeni bir devir başlatacaklardı. Bu düşüncelerini de elebaşıları olan Rum Mehmed (Konya'lı olduğu için bu lakapla anılıyordu)'e açarlar. Rum Mehmed bunlara: "Pâdişah'ı iğfal edenlerden istediğimiz tarzda intikam alındı, işi azıtırsak âlem ayak üzredir, Allah saklasın devleti inkıraza sürükleriz" diye cevap verir. Fakat onlar kararlarında ısrar edip Yeniçeri Ocağı'nın da bu işe iştirakini isterler. Hasan Halife yerine Yeniçeri Ağası olan Köse Mehmed Ağa, Pâdişah'a sadakat gösterip dışarıda cereyan eden hâdiseleri gizlice Pâdişah'a bildiriyordu. Bu arada Receb Paşa ile Canbuladoğlu Mustafa'nın planlarından da Pâdişah'ı haberdar etmekteydi. Bununla beraber Pâdişah, işi daha fazla büyütmemek için sipahîleri affeder görünmeyi tercih ediyordu. Köse Mehmed Ağa da bu işe Yeniçerileri bulaştırmamaya gayret ediyordu. Böylece Rum Mehmed ile Köse Mehmed Ağa'nın muhalefetleri üzerine Sultan Murad'ı hall' etme teşebbüsü önlenmiş olur. Bundan sonra Konya'ya gidip Mevlevî tarikatına intisâb eden Rum Mehmed'e Maraş Beylerbeyliği mükâfat olarak verilir.

Sultan Murad, Receb Paşa'nın yaptığı tahrikler ile desiseler hakkında sağlam ve doğru bilgiler edinmişti. Onun bu mel'anetlerini Rum Mehmed ile Yeniçeri Ağası Köse Mehmed de teyid etmişlerdi. Böylece, bütün bu isyan ve karışıklıkların baş müsebbibinin Receb Paşa olduğu artık kesinlik kazanmıştı.

Sipah ve Yeniçerilerin, bayram münasebetiyle İstanbul'da yaptıkları edepsizlikler, para toplamak için tertipledikleri eğlenceler, salıncak alayları ve soygunculukları geçtikten sonra Sultan Murad, 28 Şevval 1041 (18 Mayıs 1632) günü Sadr-ı a'zamı saraya davet eder. Topal Receb Paşa huzura girince Sultan Murad:

"Gel berü topal zorba başı " deyince, bu sözden canı başına sıçrayan Receb Paşa:

"Hâşâ Pâdişahım. Vallahi ve billâhi Pâdişahımın rızasından hâric zerre kadar vaz'u hareketim yoktur" dediyse de artık sabrı taşmış bulunan Pâdişah:

"Bire kâfir abdest al" diye bağırır. Pâdişah'ın "abdest al" demesi, Receb Paşa'ya geçmişte söylediği bir sözü hatırlatmak içindi. Zira Hafız Ahmed Paşa'nın katli ile sonuçlanacak olan "Ayak Divânı" günü Receb Paşa, "Pâdişahım, abdest alıp öyle dışarı çıkın" diyerek Sultan Murad'ın öldürülmesi ihtimali olduğunu îma etmek istemişti. Pâdişah, Receb Paşa'nın bu-

nunla ne demek istediğini anlamış ve bunu unutmamıştı. Bundan sonra Sultan Murad:

"Şu hainin tiz başını kesin" diye emir verince, cellad hazır bulunmadığından "*Zülüflü Baltacılar*" derhal kemend atıp onu boğarlar.

Receb Paşa, saraya gelirken yakınları olan sipah zorbalarını da beraberinde getirmiş ve onları sarayın birinci kapısı Bâb-ı Hümâyûn önünde bırakmıştı. Adamları onu beklerken bir hasır üzerinde dışarı çıkarılan cesedi ile karşılaşırlar. Böylece, beklenmedik bir durumla karşılaşan eşkıya liderleri, başlarına gelecekerden korkup kaçarlar. Pâdişah'ın, Receb Paşa'yı öldürtmesi, onları kızdırmışsa da işi meydana vurmaya cesaret edemezler. Receb Paşa, affedilmesi mümkün olmayan siyasî entrikalarına askeri de alet edip politikaya itmesi bir yana bırakılacak olursa, Kazak taarruzlarında ve Kırım meselesinde kabiliyetini göstermiş bir vezirdi.

Öyle anlaşılıyor ki, insiyaklarıyla kütle psikolojisini iyi kavramış olan genç Pâdişah, bir süre için âsilere boyun eğmenin zaruretine inanmış bulunuyordu. Bununla beraber keyiflerince devleti idare eden zorbaların karşısında takındığı bu uysal tutumu, uzun müddet devam etmeyecekti. Zira hem yaşı yirmiyi atlamış, hem de etrafına kuvvetli ve sâdık adamlar toplamıştı. Böylece gerek memleketi, gerekse taht şehrini, haşerat ve ayak takımının keyfî tecavüzlerinden kurtarma yolundaki mücadelesi başlamış oluyordu.

Her şeyden evvel daima zorbalara iltifat edip, onları eli altında bulundurmakta menfaati olan anasının icra kuvvetini bozup sindirmekle ilk adımı atmak lazımdı. Yıllardan beri sarayın hâkimi olan Kösem Sultan, sâdık bendelerinin çil yavrusu gibi dağıtıldığını görünce, artık işin şakaya gelir tarafının kalmadığını anlamış, susmasını ve sabredip beklemesini bilen oğlu gibi, şimdi de kendisi bir kenara çekilivermişti. Günün birinde Pâdişah, hem eniştesi hem de sadr-ı a'zamı olan Receb Paşa'ya: "*Gel berü topal zorbabaşı*" diyerek onun işini bitirmekle memleket selâmetini zor ve şiddetle sağamak yolundaki icraatına fiilen başlıyordu.

Recep Paşa'nın katlinden sonra vezâret mührü Mısır Valiliği'nden Kubbe Vezirliği'ne terfi etmiş bulunan Tabanıyassı Mehmed Paşa'ya verilerek zorbaların hakkından gelmesi emrolunur. Mehmed Paşa muktedir bir devlet adamı olarak tanındığı gibi Pâdişah nezdinde de yüksek bir itibara sahipti.[37]

---

[37]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke,** II, 140 - 143; Naîmâ, **Tarih**, III, 105 - III; Peçevî, **Tarih**, II, 420 - 425; Müneccimbaşı, **Sahâifu'l-Ahbâr**, III, 668; Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 183 - 187; M. Cavid Baysun,

3. Dördüncü Murad'ın İdareyi Ele Alması

IV. Murad, tahta geçtiği sıralarda devlet, siyasî ve ekonomik bir anarşi içinde bulunuyordu. Anadolu ile Rumeli'nin büyük bir bölümü eyâletlerde isyan eden güçlerin denetimine geçmişti. Bu arada yabancılar da Osmanlılar'ın zayıflamasından yararlanmaya çalışıyorlardı. Sultan IV. Murad, nihayet otorite ve askerî gücünü kullanmak suretiyle devleti kurtarmak için harekete geçmek zorunda olduğunu anlamıştı. Bu bakımdan genç Pâdişah, Receb Paşa'yı ortadan kaldırmakla güç ve kudretini isbatladığı gibi, kendine olan inancı da artmıştı. O, daha önce sert ve haşin bir vâlide olan Kösem Sultan'ın vesâyeti altında yaşıyordu. Bundan böyle onun bu baskısından da kurtulmuştu. Bu sıralarda yaşı yirmiyi aştığı gibi devlet işinde de epey tecrübe sahibi olmuştu. Zorbaların sebep olduğu son hâdiseler, onun daha iyi yetişmesine, sert ve haşin bir tavır takınmasına sebep olmuştu. Daha önce de temas edildiği üzere genç Pâdişah, çok zeki ve kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu gibi, vücutça da kuvvetli idi. Hâdiseler karşısında kolay kolay yılmayan bir karektere sahipti. Her ne şekilde olursa olsun, zorba ve zorbalıkları mutlaka ortadan kaldırmalı idi. Bu düşünceden hareketle, Receb Paşa'nın yerine sadârete getirdiği Mehmed Paşa'ya bu konuda müsamahalı davranmamasını tenbih ediyordu.

Topal Receb Paşa'nın öldürülmesi, zorbalara dehşet ve korku saldığından, bunlar 20 gün kadar seslerini çıkarmaz oldular. Bu arada halk, başka bir ifade ile efkâr-ı umûmiye kendilerinden nefret ettiği için de harekete geçmeyi uygun görmüyorlardı.

Bu gelişmelerden sonra Sultan Murad, sipahilerin, daha önce zorbalıkla ele geçirdikleri hizmetlerin tekrar kendilerine verilmelerini istemeleri üzerine: "*Bundan sonra ecdâd-ı izâmım zamanında müdâhele etmedikleri hizmetler verilmeye* " diye bir Hatt-ı Hümâyûn çıkarır. Bu suretle sipahî zorbalarının, gayr-i meşrû ve halkın zararına olan gelir kaynakları ellerinden alınmak sûretiyle eski usûle dönülüyordu. Böyle bir uygulama, zorbalardan birçoğunun menfaatine dokunduğundan, yeniden harekete geçip At Meydanı (Sultan Ahmed Meydanı)'nda toplanırlar.

Pâdişah tarafından böyle bir hareket beklendiği için, "*Kadîm Osmanlı an'anesi*" mucibince fevkalâde anlarda akdedilmesi kanun olan büyük bir şûranın toplanmasına karar verilir. Böylece Pâdişah, saray içinde ve deniz ke-

---

"Murad IV" İA. VIII, 628 - 629; İlgürel " IV. Murad" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 462 - 463; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 57 - 58.

narında bulunan Sinan Paşa köşkünde sancak çıkarılacağını beyan ile bir "*Ayak Divânı*" emreder. Divâna, Sadr-ı a'zam Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi, Sadreyn Efendiler (Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri) ile Nakibu'l-eşrâf ve daha birçok din ve devlet adamı davet edilir. Böylece vüzera, ulemâ, devlet erkânı ve ehl-i ırz Müslümanların temsilcileri, her taraftan Bahçekapısı'na doğru gelirler. Yeniçeri ihtiyarları ve zâbitanı da hey'etleriyle gelirler. Sadece At Meydanı'ndaki sipahîler yerlerinden kımıldamayıp şaşkın bir halde olacakları beklerler. Bunun üzerine IV. Murad, sipahîlere:

"Eğer sipahî kullarım devlete muti' iseler, aralarından bir kaç Ocak ihtiyarını seçip göndersinler" diye haber gönderir. Bunun üzerine Sipahîler bölük ihtiyarlarını gönderirler. Bunlar, Yeniçeri ihtiyarlarının yanında yerlerini alırlar. Pâdişah, Yeniçeri Ağası'na, Ocak ihtiyarlarına ve Çorbacılar'a hitâb ederek "*Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ûlu'l-emre itaat ediniz*" meâlindeki âyet-i kerime'yi okuyup tefsir ettikten sonra, Allah'a itaat eden hükümdara itaatin gerektiğine dair olan hadisleri de okuyup açıklar. Bu açıklamalardan sonra onları itaate ve içlerindeki zorbaları teslime davet eder. Yeniçeriler, itaat edeceklerini bildirince bir Kur'an-ı Kerim getirtilerek hep birden yemin ederler. Naîmâ'nın ifadesiyle "Bizzat Pâdişah Hazretleri, Vallah mı? Billâh mı?" diyerek bütün yeniçerilere yemin ettirince onlar da, Allah'ın Kitabı'na yemin ederler. Yeniçerilerin bu şekildeki yemini, Pâdişah'ın emir ve buyruğu üzerine elinde kalem ve kağıt bulunan Allame Şeyhî Efendi tarafından kaydedilerek tescil edilir. Pâdişah, daha sonra sipahî ihtiyarlarına dönerek bu konudaki fikirlerini sorar. Onlar da yeniçeriler gibi teminat vererek "*Pâdişah'a mutiiz, sipah tâifesi de Pâdişah'ın dostuna dost, düşmanına düşmandır*" dediler. Bunun üzerine Pâdişah "*Behey kavim, siz ne acaib tâifesiniz ki, size bir şekilde söz anlatmak mümkün değil*" dedikten sonra sipahîlerin itaatsizliklerini, onların serkeşlik yapıp muhalefet ettiklerini, fitnelerinden dolayı devlet ile saltanata zaaf geldiğini ve aşırı isteklerinden dolayı devlet gelirlerinin iflas ettiğini söyler. Pâdişah, daha da ileri giderek "*İçinizde serkeş ve insafsız eşkıya çoğalıp âlemi soyup reâyâyı dağıttılar, sonra da ulûfe isterler. Sizin şerrinizden reâyâ terk-i hâne etmiş, köyler ve kasabalar boşalmış. Reâyâ olmayınca hazine nereden toplanır, akça olmayınca vaktin çarhı ne ile döner? Maksadımız ve işiniz hep yıkmak ile harâb etmek olmuş, tevliyetlerini zapt ile ecdâd-ı pâkim ve sair ashâb-ı hayrâtın vakıflarını harâb ettiniz. Sizin tamamızdan hiç bir şey kurtulamıyor. Bütün bunlara kat'i surette son verecekmisiniz? Ecdâdımın zamanlarında olduğu gibi sadece ulûfeniz ile kanaat edip itaat dairesine gelecekmisiniz*? diye sözlerini tamamlayınca onlar da âsi olmayıp Pâdişah'a kul olduklarını bildi-

rirler. Pâdişah, eskiden olduğu gibi, maaşlarının verileceğini ifade edip, onlara da yeniçeriler gibi yemin ettirir. (Haziran 1632)"[38]

Böylece her iki ocak (Yeniçeri ve Sipahî), hem itaat hem de içlerindeki zorbaları teslim edeceklerine dair yemin etmişlerdi. Biraz önce temas edildiği gibi ocaklıların bu taahhüdleri, resmî bir vesika haline de getirilerek başta Sadr-ı a'zam ve Şeyhülislâm olmak üzere bir çok şahide imza ettirilmiştir. Sultan Murad, devlet erkânı ile ulemâ üzerindeki otoritesini sağlamlaştırdığı gibi, yeniçerileri de tam bir itaat altına almış bulunuyordu. Niyet ve hareketlerinde samimi, memleketin geleceğine gönül bağlamış olan genç Pâdişah, sür'atle devlet otoritesini yeniden tesis etme yoluna girmişti. Bu sebeple, sipahiler arasındaki muzırları temizlemesi gerekiyordu. Bunun için de yeni sadr-ı a'zama gerekli emir ve yetkileri vermişti. Tarihlerde " Sinan Paşa Köşkü Mukarrerâtı" diye de anılan bu toplantıda Sultan Murad, bozulmaya yüz tutmuş bulunan ulemâ sınıfına da birtakım tavsiyelerde bulunmuştu.

Daha önce Sultan Ahmet Meydanı'nda toplanmış bulunan sipahiler, ocak ihtiyarlarının Sinan Paşa Köşkü Mukarreratı'nda yaptıkları yeminleri tanımayarak serkeşliklerine devam ederler. Ancak yeniçerilerin devlet safına geçmiş olmaları, onların durumunu iyice sarsmıştı. Sadr-ı a'zam Mehmed Paşa'nın sarayında yapılan toplantıda bazı liderlerin ortadan kaldırılmasına karar verilir. Durum, Pâdişah'a da arzedilip Saka Mehmed, Gürcü Rıdvan, Cadı Osman gibi liderler yakalanıp ölüm cezası ile ortadan kaldırılırlar. Bundan sonra İstanbul'da bulunan sipah zorbaları, birer birer elde edilip öldürülür. Bu arada Anadolu'da da temizlik harekâtına girişilir. Bu zorbalardan biri olan ve Beyşehir, Seydişehir havalisinde halka zulmeden Deli İlahi de İstanbul'a gelmişti. Aleyhtarları tarafından yakalanıp Divan-ı Hümâyûn'a getirilen Deli İlahi, muhakeme edildikten sonra katledilir. Bundan başka, eski sipahî ve zorbalardan Bozkırlı Dereli Halil ve diğer sipahî zorbaları Hüsrev Paşa taraftarları ile yakalanıp cezalandırılmışlardı.[39]

a) Âsi İlyas Paşa'nın Katli

Aslen Balikesir'li olan İlyas Paşa, Solakoğlu diye tanınıyordu. Balikesir civarında suhte ve haramî eşkıyasının hakkından geldiği için şöhret kazanmıştı. Hüsrev Paşa'nın sadârete gelmesiyle vaktiyle aralarında meyda-

[38]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 114 - 115.
[39]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 121 - 134.

na gelmiş bulunan bir anlaşmazlıktan dolayı Balikesir'e çekilip sefere katılmadığı gibi kendisini müdafaa için etrafına da Saruca* ve sekban toplar. Bundan sonra Bergama ve köyleri ile Kazdağı bölgesinin bütün gelirlerine el koyar.

Kendisini daha da güçlü hissetmeye başlayan İlyas Paşa, Midilli adasına el atar. Midilli'yi işgal etmek için etrafına topladığı sarucaları gemilere bindirip oraya gönderir. Ada halkı tarafından iyi karşılanmayan sarucaların büyük bir kısmı katliama uğrar. Ancak çok azı geri dönebilir. Bu başarısız harekâttan sonra İlyas Paşa, Manisa üzerine yürüyüp şehri kuşatır. Bu arada çevredeki köyleri yağmalayan Paşa, Manisa'ya girip üç gün boyunca şehri yağma ve talana tabi tutar. Bundan sonra Balikesir'e dönen İlyas Paşa, cihangirlikten dem vurup şımaracaktır. Hatta geceleri *Şehnâme* tercümesi ve Timurlenk hikâyeleri okutup cihangirlik hususunda hayallere dalardı. İlyas Paşa'yı bölgeden uzaklaştırmak için kendisine vezirlikle Şam Valiliği verilip altın zincir gönderilmiş ise de o, Balikesir'den ayrılmaz. Onun Şam'a gitmemesini isyan sayan devlet, Küçük Ahmed Paşa komutasında bir orduyu üzerine gönderir. Bunun üzerine savunmaya pek müsait olmayan Balikesir'den ayrılan İlyas Paşa, Bergama kalesine sığınır. Daha sonra bu müstahkem kaleyi muhasara için deniz olu ile toplar getirilir. Üç aylık bir muhasaradan sonra İlyas Paşa, Küçük Ahmed Paşa'ya teslim olur. İstanbul'a getirilen İlyas Paşa, Beylerbeyi'ndeki İstavroz Bahçesi'nde bizzat Pâdişah tarafından sorguya çekildikten sonra katlolunur. Bundan sonra Şam Eyâleti Ahmed Paşa'ya verilir. (H. 1042 = M. 1632).[40]

---

*. 1590 senesine kadar vezir ve beylerbeyilerin muntazam kapı halkı mevcud değildi. Bu tarihten itibaren eyâletlerde vali olarak bulunan vezir ve beylerbeyilerine merkezden yeniçeri ocağının sekban ortalarından birer miktar muhafız gönderilir. XVII. asrın ilk yarısından başlamak üzere azledilen veya haksızlığa uğrayan valiler, daha kuvvetli bulunmak ve gerektiğinde devlete kafa tutabilmek için bulundukları mıntıkanın eli silah tutan bütün haşeratı ile maruf haydudlarını ve dirliği kesilmiş sipahi döküntülerini kapılarına alarak kırkar, ellişer kişilik atlı bölükler teşkil ettiler. Bunlara genellikle "Saruca" veya "Sarıca" adı verildi. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul 1986, s. 303 - 304.

[40]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 150 - 151; Uzunçarşılı, **Tarih**, III. I. Kısım, s. 190.

b) Dürzî Emîri Maanoğlu Fahreddin'in İsyanı

Cebel-i Lübnan'da âdeta bağımsız bir idare kurup kırk yıldan beri merkezi dinlemeyen ve bu yüzden bölgede büyük bir nüfuz sahibi olan Dürzî emîri Maanoğlu Fahreddin, Canbulat ayaklanmasından ve kendisinin Toskana büyük dukası ile ittifakından sonra Lübnan ve Floransa arasındaki bağları kuvvetlendirmek için Avrupa ile de temaslarda bulunuyordu. Hatta 1613'de Floransa'ya gitmiş olan Fahreddin, Avrupalılar'dan yardım umuyordu. Gerçekten de o, bu yardımı görmek için çok beklemeyecektir. Nitekim bir müddet sonra Floransa'ya ait beş gemi Suriye sahillerine asker ve top çıkarmaya çalışırken, devlet kuvvetlerinin zamanında yetişmesi üzerine Dürzîler dağlara, Avrupalılar da gemilerine sığınmak zorunda kalılar. Fahreddin, bir müddet sonra İstanbul'un müsaadesi üzerine dönmüş olmakla birlikte istiklâl sevdasından vaz geçmemişti.

Sultan IV. Murad, her zaman devletin başına gaile açma fırsatını kollayan Fahreddin'in ortadan kaldırılmasna karar verir. Bu işin gerçekleşmesini de, vali olarak Şam'a tayin edilen Küçük Ahmed Paşa'ya havale eder. Ahmed Paşa, Fahreddin'in üzerine giderken Ladik'te Çalık Derviş, Kayseri civarında da Boynu inceli beyi Ömer'in zorbalıklarına son verir. Küçük Ahmed Paşa, Fahreddin'i mağlup etmekle birlikte elinden kaçırmıştı. Bu esnada Suriye sahillerini abluka altına almış bulunan Osmanlı donanmasının mevcudiyeti, onun Avrupa'ya kaçmasına da fırsat vermemişti. Böyle bir durumda Fahreddin için dağlardaki mağaralara sığınmaktan başka çare kalmamıştı. Ahmed Paşa, senelerce Suriye'de devletin başına bela olan Maanoğlu Fahreddin'i her ne pahasına olursa olsun yakalamaya karar vermişti. Hammer'in ifadesiyle o, Fahreddin'i ele geçirmek için asırlar önce Anibal tarafından uygulanan bir yolu denemişti. Buna göre Maanoğlu Fahreddin'in bulunduğu mağaraya ulaşmak için kayalar arasından yol bulmak gerekiyordu. Bu bakımdan o, taşların kesilmesini kolaylaştırmak için üzerlerine odun yığdırıp yaktırmıştı. Bu suretle kızdırılan taşların üzerlerine sirke dökerek onların kesilmesini kolaylaştırmıştı. Bundan sonra da dağlardan toplanan çalılar yakılarak mağara duman içinde bırakılınca âsilerin lideri Maanoğlu Fahreddin teslim olmak zorunda kalmıştı. Maanoğlu'nun hayatına dokunmayan Küçük Ahmed Paşa, onu, oğulları Mes'ud ve Hüseyin ile birlikte İstanbul'a gönderir. Mes'ud ve Hüseyin Beyler burada Galata Sarayı'na alınmışlardı. Bu başarısı ile Ahmet Paşa, bölgeyi bir karışıklık yuvası olmaktan kurtarmıştır.

Sultan Murad, Revan seferine giderken Sivas'ta bulunduğu sırada İstanbul Kaymakam'ı Bayram Paşa'ya 1044 (M. 1635)' de bir Hatt-ı Hümâyûn

gönderip Maanoğlu Fahreddin ile büyük oğlu Mes'ud'un katlini emreder. Maanoğlu Fahreddin'in küçük oğlu Hüseyin Bey'e gelince o, Enderûn'da yetişmiş, devlet hizmetlerinde bulunmuş ve daha sonra Sultan IV. Mehmed zamanında Hindistan'a elçi olarak gönderilmişti. Osmanlı tarihçiliğinde hatırı sayılan ve ilk Vak'anüvis olan Naîmâ, tarihini yazarken Sultan İbrahim ile Sultan IV. Mehmed dönemlerindeki tarihî birçok olayı bizzat bu Hüseyin Bey'den dinleyip tarihine aldığını şu ifadelerle dile getirir:

"... Tûl-ı ömür ile muammer olup pirliği halinde muharrir-i tarih, fakir kendü ile görüşüp meclis-i şeref rehinlerine mahrem ve karîn olmak müyesser olmuştu. Hatta asr-ı İbrahim Hân ve Mehmed Hâni'de sunûh eden vekayiin ekserini müşârun ileyhin lisânından sıhhatı üzre istima' ve zapt ve bu tarihe derc eyledim ki mahallerinde zikr olunsa gerektir."[41]

c) Yemen'deki Mücadele

Yıllardır İstanbul'da devam eden otorite boşluğundan doğan karışıklıklar, önce merkezde, sonra Anadolu'da ve nihayet uzak vilayetlerde tesirini göstermeye başlamıştı. Bu devirde Yemen'de de karışıklıklar hüküm sürüyor, Zeydî imamı Kasım b. Muammed, San'a'da bulunan Yemen Valisi Haydar Paşa'yı kuşatma altına aldığı gibi Kevkeban'da da adına para bastırmıştı. Aynı şekilde Habeş Beylerbeyi Aydın Paşa'yı da aciz bırakmıştı. Yine Mısır ümerasından Kansuh Paşa'nın "*Yemen - Kulu*" (kuvvetleri) adı ile hükümetin gönderdiği sipahiler ve diğer kuvvetlerin başında olarak giriştiği çarpışmalar senelerce sürmüştü. Bu arada gerek muharebelerin ve gerekse çok sıcak iklimin erittiği düzensiz "Yemen - Kulu" yurda dönerken, Hicaz'a geldiği sırada bir yanlış anlama sonucunda Mekke Emîri Şerif Zeyd ile muharebeye tutuşur. Bu muharebede galib gelen "Yemen - Kulu", Mekke'ye hâkim olur. Hicaz durumunun bu kadar karışması üzerine Mısır Valisi Halil Paşa tarafından oraya Koca Kasım Bey gönderilir. Bu zat, bir eşkıya gürûhu hâlini alan bu kuvvetin zorbalığını bastırmaya çalışmıştı. Sonunda bunların bir kısmı Basra'ya doğru yola çıkıp orada Araplar tarafından imha edilmiş, bir kısmı da ulûfelerini istemek üzere İstanbul'a gelip Divan-ı Hümâyûn'a baş vurmuşlarsa da ulûfeleri verilmeyip kovulmuşlardır (1042 = 1633). Öbür

[41]. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Naimâ, III, 176 - 180; Hammer, IX, 177 - 179; Baysun, "Murad IV" **İA.** VIII, 630.

taraftan Kansuh Paşa, Yemen'den ayrılmak zorunda kalınca, Zeydî imamı tekrar bölgeye hâkim olmuştur. [42]

d) İstanbul Yangını

Kâtib Çelebi'nin ifadesine göre İstanbul'un beşte birinin yanmasına ve Osmanlı mesken mimarîsinin en güzel eserlerinin yok olmasına, pekçok vezir ile ulemânın müzeyyen ev ve konaklarının ortadan kalkmasına, bu arada binlerce yazma ve değerli eserin de yok olmasına sebep olan bu yangın, 27 Safer 1043* (2 Eylül 1633) günü Cibali kapısı dışında bir gemi kalafat yerinde başlamıştı. Şiddetli rüzgarın tesiriyle civardaki kayıkhanelere sıçrayıp oradan da surların içine atlamıştı. Minare boyunu andıran alevler, üç koldan şehre dağılıyordu. Bir kolu Kadı çeşmesi semtini yakarak Sultan Selim'e doğru gidip "fakir evi ve zengin sarayı demeyip o civarda olan vezirler ile ulemâ-ı kirâmdan çoğunun evini yaktı." İkinci kol sahil boyunca devam edip Haydar Paşa (Fâtih yakınındaki Haydar)'ya, oradan Üsküplü Câmii'nden Unkapanı'na ve oradan Zeyrek yokuşuna kadar varır. Orada Kurşuncubaşızâde Mustafa Paşa'nın muhteşem sarayını ortadan kaldırır. Üçüncü kola gelince ki bu, orta kol idi. Âşık Paşa'dan başlayıp Fatih Câmii'nin sağ ve solundaki iki cadde ile saraylarından sonra Küçük ve Büyük Karaman'ı yakar. Buradan Saraçhane'ye atlayıp harab eden yangın, Sarıgürz (Sarıgüzel)'e dayanır.

Başta yeniçeriler olmak üzere bütün halkın gayretlerine rağmen söndürülemeyen yangın, önüne çıkan her şeyi yok etmişti. 24 saat devam eden bu büyük yangın, ancak rüzgarın durması üzerine söndürülebilmiştir.[43]

---

[42]. Geniş bigi için bk. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti**, İstanbul 1974, s. 103 - 183; Baysun, " Murad IV ", **İA.** VII, 630.

*. Kâtib Çelebi'ye göre bu yangın 20 Safer Cuma günü meydana gelmiştir. **Fezleke**, II, 154.

[43]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 154; Naîmâ, III, 166 - 168; Hammer, IX, 165 - 166.

e) Tütün Yasağı ve Kahvehânelerin Kapatılması

1043 senesinin Safer ayında Cibali'de çıkan yangın, İstanbul'un büyük bir kısmını yok etmişti. Halkın çokça bulunduğu ve dedikodu üretmeye başladığı kahvehanelerin birer ayaklanma merkezleri haline gelmelerinden endişe edildiği sıralarda meşhur Vâiz Kadızâde Mehmed Efendi, düzgün ve mükemmel hitabetiyle tütün meselesine temas edip halkı bu konuda uyarıyordu. Onun teşvik ve fetvasiyle Sultan Murad, İstanbul'daki bütün kahvehânelerin kapatılmasını emretmişti. Gerçi daha önce Sultan III. Murad ile I. Ahmed zamanlarında da böyle kapanmalar olmuştu. Bununla beraber kapanma ile ilgili emirlere uyulduktan birkaç gün sonra bunlar tekrar açılıyorlardı. Fakat bu sefer ki uygulama, IV. Murad ile halefi Sultan İbrahim'in saltanatları müddetince devam edecekti. Bu emir, sadece İstanbul'dakileri değil, taşradaki kahvehâneleri de kapsıyordu. Her ne kadar yeni bir yangının çıkma ihtimali, bu kapatmanın sebebi olarak gösteriliyorsa da gerçekte bu, işsiz güçsüz ve ayak takımının toplanmalarına engel olmak için asayiş ile ilgili baş vurulan bir tedbir idi. Sultan Murad, sadece kapatılma ile yetinmeyerek tamamının yıkılmasını ve yerlerine başka dükkânların yapılmasını emretmişti. Gerçi, buralarda içilen tütünün, yeni bir yangına sebep olacağından da korkuluyordu. Bu sebeple tütün içmek yasaklanmış ve içenlerin katledilecekleri ilan edilmişti. Gerçekten, o günün teknik imkânsızlıkları düşünüldüğü zaman böyle bir yasağa ihtiyaç vardı. Zira o asırların dünyasında, mabed ve sarayların dışında kalan bütün mimarî eserlerin ve özellikle mesken olarak kullanılan binaların büyük bir kısmının ahşap olması, çıkacak yeni bir yangının, bütün bir İstanbul'u harabeye çevireceği uzak bir ihtimal değildi. Naîmâ'nın ifadesiyle bütün bu yasaklamalara rağmen kimse mütenebbih olmuyordu. Hatta bu yüzden bazı şairler, idare aleyhine mânidar şiirler yazmaktan da geri kalmıyorlardı. Nitekim bir şair, idare aleyhine söylediği aşağıdaki beytinde, "önemli olan zararsız tütünün değil, mazlumların ahının dumanını durdurmaktır" diyordu.

"Zararsız bir duhân hakkında neyler bunca dikkatler
Duhân-ı âh-ı mazlûmân men'eylen hümer oldur"

Bu arada Kadızâde Mehmed Efendi vaazlarında epey mübalağa yaparak büyük yangının sebebini tütüne bağlıyordu. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre bu da (tütün) genellikle kahvehânelerde içildiğinden ikisinin de yasaklanması gerekiyordu. Bu anlayışın sonucu olarak yasaklara uymayanlar hakkında, hayatlarına mal olacak cezalar uygulanıyordu. Buna rağmen tiryakilere engel olunamıyordu. Sultan Murad, zaman zaman tebdil gezmek sure-

tiyle bizzat kendisi yasağın uygulanıp uygulanmadığını kontrol ediyordu. Bu arada geceleri sokaklarda fenersiz dolaşmak da yasaklanmıştı. Bu yasağa rağmen gece fenersiz dolaşanlar da bunun bedelini hayatları ile ödüyorlardı. Bütün bunlar, zorbalar elinden çok çekmiş bir hükümdarın ayak takımına göz dağı verip, halkın rahat ve huzurunu temin etmeye çalışması içindi.

Gece gündüz aranarak yakalananların öldürülmelerine rağmen sigaranın alenen içilmesinin önüne geçilmiş ise de gizli içenlere karşı bir şey yapılamamıştır. Çünkü içenlerin mühim kısmı yeniçeri ve sipah askeri olup onlara karşı yapılacak muamele yakalanıp odasına teslim etmekten ibaret olduğundan arzu edilen tam temizlik olamamış ve bu tazyikle ancak halktan aşikâre içmenin önüne geçilmiştir.

Dördüncü Murad'ın takipde ileri gitmesi neticesinde bunun bir aksülamel doğuracağını aldığı jurnallerden anlayan Vezir-i âzam tabanı yassı Mehmed Paşa, tehlikeli durumu padişaha açık olarak arzettiğinden vaziyeti kavrayan padişah vezir-i âzamın takdim ettiği takririnin üzerine:

(Mesmu' oldu her nice mümkün ise öyle idesin)

Hattı hümayununu yazmıştır. Veziri âzamın takriri aynen şöyledir: (Topkapı Sarayı arşivi 7039/7 evrak.)

Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki saadetlû pâdişahım sağ olsun tütün hususu için tekrar tenbih-i şerifleri olup bu babda ziyade tekayyüd olunması ferman-ı âlileri olmuş. Emr ü ferman saadetlü pâdişahımındır. Bu kullarının ol hususta evvel ve âhir ikdamım ziyadedir ve şimdiye dek aşikâre içmeğe değme kimse cesaret edemeyüp meğer ki odalarında ve tenha yerlerde içeler. Bu bir mekr-i ilahidir tamam dünyaya sirayet eyledi. Halkın yarısı siyaset ve katlolunsa bunu bir defadan men'e mecal yoktur. Yine tedricle hakimane tedbir ile def'ler olunmak gerekir. Malûm-ı hümayunlarıdır ki ekseriya bu tütünü içen yeniçeri ve sipah taifesidir. Her taifeden içenler bî-nihayedir. Lâkin bazı mahallelerde bî-bak içen ve ellerinde görünen kul taifesidir. Rast gelündüğü yerde taife-i mezbûreye aşikâre ihanet ve siyaset olunmak kabil değildir. Eğer her birini tutup ağaları ve zabitlerine gönderüp haklarından geldilerse ana dahi imkân olmaz. Zira beş değil, on değil bir alay halk buna müptelâdır, ziyade zor olursa el-iyazübillâhi teâlâ ötesi fitne ve fesada müeddî olur ve kahvelerde kahveciler tütün içmeyiniz dimeğe kadir değildir. Her birinin tütünü koyunlarında ve ceplerindedir, çıkarıp içerler. Kul nanı olduktan sonra eğer kahveciler ve eğer gayrı şehirlü makulesi hünkâr kuluna karşu koyamazlar. Elhamdüli-llahi teâlâ saadetlû pâdişahımın zaman-ı saadetlerinde sair zamanlar gibi aşikâre içilmeyüp herkes havf ve ihtiraz üzeredirler ve bugün tekrar gümrük emini kullarını getürüp tenbih eyledim ki ya-

bandan gemi ile ve karadan tavar ile tütün getürenleri tütünleriyle ahz edüp bu kullarına getüre ki ol makulelerin tütünleri ateşe yandırılıp ve kendülerin haklarından geline ki dahi bir kimesne tütün ticaretin etmiye ve tütün getürmiye. Kezalik kahvecilere dahi tenbih ve te'kit olundu ki kahvelerde min-bâd tütün içilmeye ve subaşı ile ases başı kullarına dahi tenbih olunmuştur ki ol makule uc yerlerde ve köşe ve kenarlarda olan yerlere göz kulak olup tütün içerken bulduklarını bu kullarına getüren ve yeniçeri ağası kullarına dahi bu babda kâh be kâh tenbih üzereyiz. Can ve başımla saadetlû pâdişahımın emr-i şeriflerin ve ferman-ı müniflerin icraya sa'y ederim lâkin malûm-ı hümayunlarıdır ki her ne nesne tedabir ile ve hakimane tedarikle olur safi zor ile olmağa kabiliyet olmaz. Bâhusus ki böyle ramazan-ı şerif gecelerinde cümle âlem ayağ üzerinde olduğundan gayri sefer üzeri ve mevacib zamanları olmağla böyle mahallelerde mümküniyle amel olunup halkı yüze çıkarmamak gerektir. Enbiya-yı izâm müdarat-ı nasa memur ve halktan ne mertebe cefalar çektikleri malûm-ı hümayunlarıdır ve zaman-ı şeriflerinde olan zabt valid-i macitleri zamanında ve dahi sonra olmamıştır. Giderek inşaallah heybet ve salâbetleri kulübde dahi ziyade olur, mercuvdur ki bu babda mübarek hatır-ı şeriflerine bir gubar getürmeyeler. Baki ferman saadetlû pâdişahındır.[44]

4. Sultan IV. Murad'ın İran Seferi Hazırlığı ve Revan'ın Alınması

İç karışıklık ve isyanları bastırmaka meşgul olan Osmanlı Devleti, Bağdad seferinden sonra İran canibi ile ilgilenmemeye başlar. Bu sıralarda büyük bir Safevî ordusunun Van kalesini kuşattığı haberi gelir. Bunun üzerine Erzurum valisi Demirkazık Halil Paşa ile Diyarbekir valisi Murtaza Paşalar düşman üzerine görevlendirilirler. Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşmakta olduğu haberini alan İran komutanı, derhal muhasarayı kaldırıp savunmaya çekilir. Nihayet Türk ordusu karşısında tutunamayacağını anlayınca da geri çekilmek zorunda kalır.

---

[44] Geniş bigi için bk. Naîmâ, III, 169 - 172; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II. 154 - 155; Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar." **Belleten** (1977) XLI/163, 547 - 549; Hammer, IX, 126 - 127.

Bu arada Sultan IV. Murad, hem daha önceki başarısızlıkların intikamını almak, hem de fırsat buldukça saldırmaktan geri kalmayan İran'ın bu tutumuna son vermek için bizzat sefere çıkmaya karar verir. Fakat daha önce sadr-ı a'zam Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı 1043 senesi Rebiülahir (Ekim 1633) ayında şark seferi ile görevlendirir. Bu görevlendirme üzerine sadr-ı a'zam, askerin başında olarak Diyarbekir'e gelip burada kışlamaya karar verir. Tam bu sıralarda Lehistan ile savaş ihtimali belirir. Bunun üzerine IV. Murad, bu ülke ile savaşa karar verir. Bu maksatla İstanbul'dan ayrılıp Edirne'ye kadar gelen Pâdişah, barış ihtimalinin belirmesi üzerine buradan dönüp İstanbu'a gelir. Lehistan seferi için Edirne'ye gitmeden önceki düşüncesini gerçekleştirmek maksadiyle Revan için Şark seferine çıkmaya karar verir. Bu isteğini gerçekleştirmek isteyen Padişahın otağı 1044 senesi Ramazan ayının dördüncü günü Üsküdar'a geçirilir. Pâdişah'ın kendisi de aynı ayın 22. Cumartesi günü Üsküdar'a geçer. Ramazan Bayramı'nı Üsküdar'da geçiren Pâdişah, Şevval ayının dokuzuncu günü buradan hareket eder. Pâdişah, İzmit - Eskişehir - Konya -Kayseri - Sivas yolu ile Erzurum'a varır. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra bir iki istisna dışında Osmanlı Pâdişahları, askerlerinin başında sefere katılmıyorlardı. Bu bakımdan Sultan Murad'ın çeki düzen verdiği askerinin başında Revan seferine çıkması, hem yurt içinde hem de yurt dışında büyük bir yankı yapmıştı. Gerçekten, Sultan Murad'ın gerek bu Revan seferi, gerekse daha sonra gerçekleşecek olan Bağdad seferi esnasında Anadolu'daki sipah zorbalarını ve mütegallibe denilen bir zümreyi temizlemesi, önemli bir hâdisedir. Çok zeki olan ve bir defa gördüğü kimseyi bir daha unutmayan Sultan IV. Murad, şaki ve zorbaların isim ve yerlerini hafızasında tutarak seneler sonra onları buldurup gereken cezayı verecektir. Bu sebepledir ki, her iki seferde ülke dahilinde yapılan temizlik sayesinde istikrar sağlanmıştı. Bu sükûnet, kendisinden sonra da bir müddet devam edecektir. O, bu uygulamasını sefer dönüşünde de devam ettirecektir. Böylece, halka eziyet eden insanların rütbe ve makamlarına bakmadan onları cezalandırmaktan geri kalmaz.[45]

Sultan Murad, hem asker arasında hem de idareci zümre arasında otorite tesis etmek için yolda hiç kimsenin hatasını af etmez. Konya'da Mevlâna'yı ziyaret eden IV. Murad, " Çelebi Efendi" ye iltifatlarda bulunarak dergâh matbahına Sugla mahsûlünden bin kuruş zam (ilave) yapar.

Sultan Murad, 1045 senesi Muharrem ayı başlarında (1635 Haziran ortaları) Bayburt'a gelir. Vezir-i a'zam onu burada karşılayıp "*Sancağ-ı Şe-*

---

[45]. Daha geniş bilgi için bk. IV. **Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi,** nşr. Yunus Zeyrek, Ankara 1999, s.12-155, Naîmâ, III, 237 - 240.

rif" i kendisine teslim eder. Pâdişah daha sonra büyük bir merasimle Erzurum'a girer. Erzurum'da 9 gün kalan Sultan Murad, önce Kars'a oradan da Revan (Erivan)'a hareket eder.

Kafkasya'nın güneyinde Türk sınırına yakın olan Revan Kalesi, küçük olmakla birlikte, askerî strateji bakımından önemli bir kale idi. Çok sarp bir arazi üzerine bina edilmiş bulunan kale iyi tahkim edilmişti. Bu sırada kalenin valisi Emîr-gûne oğlu Tahmasb Kuluhan idi. Emîr-gûne'nin emrindeki, on iki bin asker kaleyi muhafaza ediyordu. Kale, 12 Safer 1045'te kuşatma altına alınır. Kuşatma 11 gün sürer. Kalenin kuşatmaya daha fazla dayanamayacağını anlayan Emîr-gûne oğlu, teslim olmaktan başka çare olmadığını anlayınca teslim teklifinde bulunur. Bunun üzerine mağlupların canlarına dokunulmamak şartıyla bir "Ahidnâme" imzalanır. Ertesi gün, Pâdişah'ın huzuruna kabul edilen vali, 8 Ağustos 1635'te kaleyi teslim eder. Emîr-gûne oğlu, IV. Murad'ın huzurunda kulluğa kabulünü arzetmişti. "Sünnî" mezhebine de giren valiye vezirlik rütbesi veren IV. Murad, ona Yusuf adını vermiştir. Emîr-gûne oğlu, hil'at, murassa hançer, kemer ve sorguçla taltif edilir. Yusuf Paşa adını alan Emîr-gûne oğlu, Haleb Valiliği'ne tayin edilir. [46] Bundan sonra Erivan muhafızlığına 12 bin askerle Vezir Murtaza Paşa tayin edilir. Bu arada, hayatlarına dokunulmayan İran askerleri kaleyi terkedip Erdebil'e giderler. Sultan Murad, 25 gün kadar Revan'da kalıp çeşitli düzenlemelerde bulunduktan ve kalenin tamirine nezâret ettikten sonra Tebriz'e doğru yola çıkar. Bundan sonra, Safevî ordusunu harbe tahrik etmek için yolda Maku, Hoy ve Merend gibi yerleri vurur. Sultan Murad, Hoy'a giderken hastalandığından tahtırevana binmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen Safevî ordusu ile karşılaşılmaz. Tebriz'e gelen IV. Murad, hiç bir karşı koyma ile karşılaşmaz. Zira şehir büyük ölçüde boşaltılmıştır. Sultan Murad, Tebriz'den daha ileriye, Erdebil, Kazvin ve belki de İsfahan'a kadar yürüme niyetinde olmakla beraber hastalığı yüzünden bunu başka bir zamana bırakır. Bu esnada Aras nehri taraflarındaki Zeynelli Aşireti'nden bin kadar nüfusun Erzincan, Tercan ve Pasin taraflarındaki boş yerlere iskân edilmesi emrolundu. Buradan da Van'a gelen Pâdişah, tımarlı sipahîlerin yoklanmasını emreder. Van'da üç gün kaldıktan ve Bitlis'te de Abdal Han ile gö-

---

[46]. Naîmâ'nın tesbitlerine göre Emîr-gûne oğlu, içkiye düşkün ahlâksız bir adamdır. Sultan IV. Murad, Revan'ın alınmasından sonra onu, Haleb'e vali olarak tayin eder. Fakat hakkındaki şikâyetler yüzünden iki ay sonra onu azledip İstanbul'a getirtir. Pâdişah, Boğaz'da kendisine bir köşk hediye etmiştir. Köşkün bulunduğu semt daha sonra "*Emirgân*" adı ile anılmaya başlanmıştır. Bütün geliri mîrîden karşılanan bu zat, 6 - 7 sene bu şekilde hayat sürdükten sonra Sultan İbrahim dönemindeki bazı olaylar sebebiyle öldürülecektir. **Naîmâ**, III, 275.

rüştükten sonra Diyarbekir'e gelen Pâdişah, rahatsızlığı yüzünden burada 13 gün kalıp istirahat etme mecburiyetinde kalır. Bütün ulemâ ve erkân tarafından karşılandığı İzmit'te, Ahıska'yı 23 gün muhasaradan sonra fetheden ve daha dört beş kale ele geçiren Kenan Paşa ve Emîr-gûne oğlu, rikâb-ı hümâyûna gelirler. Sultan Murad, İzmit'ten kadırgalarla hareket ederek 15 Receb 1045 (25 Aralık 1635) Salı günü Üsküdar'a ulaşır. Perşembe günü de Topçular Kâtibi'ne göre Edirne Kapısı'ndan, Zafernâme'ye göre de Bahçe Kapısı'ndan İstanbul'a girer. Halk, Pâdişah'ın zaferle İstanbul'a dönüşünü büyük bir sevinçle karşılar. Bu sebeple şehirde yedi gün yedi gece şenlikler düzenlenir. Sultan Murad'ın Revan seferine gidiş ve dönüşü 8 ay 29 gün (bazı görüşlere göre 10 ay) sürmüştür.[47]

a) İran'ın Yeni Taarruzları ve Revan'ın Elden Çıkışı

Şah I. Safi, Revan'ın Osmanlı Devleti'nin eline geçmesini bir türlü hazmedememişti. Bununla beraber harekete geçmek için Sultan IV. Murad'ın uzaklaşmasını ve kış mevsiminin gelmesini beklemişti. Nitekim kış gelip Doğu Anadolu'da yollar kapanınca Rüstem Han ile birlikte Revan'a taarruz ederek şehri kuşatma altına alır. Revan muhafızı Murtaza Paşa'nın vefatına kadar iki ay, onun vefatından sonra kethüdası Zülfikar Ağa'nın da bir ay mukavemetinden sonra şehir 24 Şevval 1045 (1 Nisan 1636)'da İranlılar'a teslim olmak zorunda kalır. Bu senenin kışı çok sert geçtiğinden Serdar-ı Ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa, Diyarbekir kışlağında olmasına rağmen Revan'a yardımda bulunamamıştı.

Bu durumda Pâdişah'ın Revan seferi boşa gitmiş, kale sadece sekiz aya yakın bir zaman Osmanlı idaresinde kalmıştı. Revan'ın muhasara edeldiği haberi IV. Murad'ın büyük bir teessüre kapılmasına sebep olmuştu. Şehrin, yeniden Osmanlı idaresi altına alınması çalışmalarını derhal başlatan IV.Murad, Sadr-ı a'zam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın harekete geçmesmini sağlayacak, o da bu mevsimde, Erzurum'a kadar gidebilmişti. Öbür taraftan Şam Beylerbeyi ve Musul Muhafızı Küçük Ahmed Paşa, Mihriban kalesi önlerinde hasta olmasına rağmen, kendisinden kat kat üstün olan Safevî ordusuna karşı kahramanca mücadele etmiş ve fakat mağlub olarak şehid olmuştu. Bu sırada Tabanıyassı Mehmed Paşa sadaretten azl edilince yerine

---

[47]. Revan seferi ile ilgili geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 237 - 269; Peçevî, II, 430 - 439; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 194 - 198; Baysun, "Murad IV." **İA**. VIII, 633 - 634.

Bayram Paşa tayin edilir. Sadârete gelir gelmez Şark serdarlığına da tayin edilen Bayram Paşa, Mart sonlarında hareketle Birecik'e varır. Burada dökülen büyük topları Musul'a gönderip muhafaza altına aldırır. Yine bu sıralarda Bayram Paşa, Bağdad seferi için mühimmat tedarikini görmeye başlar.

Pâdişah, İran işini ciddi bir sonuca bağlamak üzere harekete geçer. Bu esnada Şah I. Safi, kazandığı zafere ve Revan'ı almış olmakla beraber Sultan Murad'ın tekrar İran seferine çıkacağı haberi üzerine barış için Halife Maksud Han'ı elçi olarak İstanbul'a gönderir. Sultan Murad, Şah'ın elçisini huzura kabul etmemekle beraber onun nâmesine "*cevabın Bağdad'da verileceğini*" bildirir. Devletin bütün imkânlarını kullanarak büyük bir sefer hazırlığına girişen Pâdişah, memleketin diğer taraflarında cereyan eden hâdiseleri bir tarafa bırakarak Bağdad meselesinin halline öncelik verir.

b) Bağdad Seferi

Sultan Murad, Bağdad seferine çıkmadan önce, halka haksızlık yapılmaması ve hangi sınıftan olursa olsun herkese karşı âdil bir şekilde davranılması için her tarafa adâlet fermanları gönderir.* Bundan sonra Bağdad seferi ile ilgili hazırlıklarını tamamlayan Sultan IV. Murad, yola çıkmadan önce Vezir-i a'zam Bayram Paşa'yı daha önceden göndermişti. Pâdişah, 23 Zilkade 1047 (8 Nisan 1638) Perşembe günü Üsküdar'a geçer. Sultan Murad, 23 Zilhicce 1047 (8 Mayıs 1638) Cumartesi günü yanında Şeyhülislâm Yahya Efendi ile Kaptan-ı derya Kemankeş Kara Mustafa Paşa bulunduğu halde büyük fetihler devrini hatırlatan ve sefer boyunca miktarı artacak olan disiplinli ordusu ile Bağdad'a doğru hareket eder. Geçtiği yerlerde yolsuzluk edenleri cezalandırıyor, zorbalar ile asilerin hakkından geliyordu. Bu sıralarda, Mehdilik iddiasında bulunarak "İsa Ruhullah" diye kendini tanıtan ve Sakarya Şeyhi olarak şöhret bulan Ahmed adındaki bir şahıs, Eskişehir halkını haraca bağlamıştı. Yanında bulunan 7 - 8 bin adamı ile üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûb eden Ahmed, daha da şımarmıştı. Sultan Murad, Mehdîlik iddiasında bulunan bu âsinin üzerine silahtarını göndermek suretiyle onu yakalatır. 4 Safer 1048 (17 Haziran 1638) günü vardığı Konya'da da onu idam ettirir. Pâdişah Konya'da bulunduğu sırada Konya Mevlevî Şeyhi Molla Hünkâroğlu Bekir Çelebi hakkındaki şikâyetleri dinler. Bekir Çelebi, gerek mevkii, gerekse Revan seferi esnasında Pâdişah'ın ken-

* . Bu fermanın sureti 87 numaralı Mühimme Defteri'nin 74 - 146. sayfalarındadır. Uzunçarşılı, **Tarih** III, l. Kısım, s. 199.

disine gösterdiği iltifat ve tekke matbahına yaptığı tahsisat yüzünden şımararak her işe müdahele eder olmuştu. Pâdişah, şikâyetler üzerine Bekir Çelebi'nin öldürülmesini emr etmiş ise de Bayram Paşa, Şeyhülislâm ve Mustafa Paşa'nın şefaatleri üzerine İstanbul'a sürgün etmekle yetinir.

Urfa yakınındaki Cüllâb Menzili'nde vefat eden Bayram Paşa yerine Tayyar Mehmed Paşa sadârete getirilir. Sultan Murad, İstanbul'dan çıkışı ile birlikte uygulayageldiği sistemi burada da tatbik eder. Bu sebeple o, yol boyunca, halka zulmeden zorbaların hakkından gelir. Üsküdar'dan ayrılışından 76 gün sonra Haleb'e varan Osmanlı ordusu, Ekim başında Musul'a gelir. Pâdişah burada Hind hükümdarı Hurrem Şah'ın elçisini kabul eder. Musul'dan hareket eden ordu, Kasım ayı ortalarında Bağdad'a ulaşır.[48]

İstanbul'dan ayrıldıktan 197 gün sonra Bağdad'a ulaşan Osmanlı Pâdişahı'nın otağı, İmam A'zam Ebû Hanife'nin türbesinin (A'zamiye) önüne kurulur. Türbenin yanında bulunmasına rağmen:"*Bağdad'ı almadan mezhebimizin imamını ziyaret etmekten utanırım*" diyen Sultan Murad, sür'atle Bağdad'ı kuşatır. İran adına Bağdad'ı müdafaa eden Bektaş Han, kalenin çöl tarafından kuşatılmasına bir hayli şaşırmıştı. Filhakika muhafızlar, beklemedikleri bir cihette, yani çöl tarafından askerin metrislere sokulmasına şaşırmışlardı. Osmanlı ordusu burada ay ışığı altında bir gecede metris kazma işini bitirir. Böylece kale iki ucu Dicle'ye varmak üzere kuşatılır. Vezir-i A'zam Tayyar Paşa'nın arzı üzerine kalenin Akkapı tarafına ağırlık verilerek kuşatma başlar (9 Receb 1048 = 16 Ekim 1638). Akkapı tarafında sadr-ı 'azam, yeniçeri ağası ve Rumeli Beylerbeyi bulunuyorlardı. Bu arada Bağdad'ın Şat kapısına da toplar konarak kale dövülmeye başlanmıştı. Sultan Murad, Vezir-i A'zam Bayram Paşa vâsıtasiyle Bağdad kuşatmasında kullanılmak üzere Birecik'te ikisi elli, üçü kırk librelik yani 18 ve 20 okkalık gülle atan beş büyük top döktürmüştü. Siperleri gezip askeri teşci' eden Pâdişah, otağının yanına hastahâne çadırlarını kurdurmuştu. O, zaman zaman yaralıları ziyaret etmekten de geri kalmıyordu. Bu ziyaretler esnasında onların tedavilerine azamî dikkatın gösterilmesini emr ettiği gibi her yaralıya da 50 akça gibi küçümsenmeyecek miktarda ihsanlarda bulunuyordu. Bu arada İran Şahı, en seçkin askerlerini Bağdad'a getirterek binlerce tüfekli askeri burada görevlendirmişti. Ayrıca kendisi de gerektiğinde yetişmek üzere 6

---

[48]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 192 - 198; Naîmâ, III, 326 - 342; Halil Sahillioğlu, **Dördüncü Muradın Bağdad Seferi Menzilnâmesi (Bağdad seferi Harp Jurnalı)** Ankara 1967, s. 1 - 8; Hammer, IX, 237 - 247; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 199 - 202; Baysun, "Murad IV" **İA.** VIII, 634.

konaklık bir mevkide bulunuyordu. Fakat bir türlü Pâdişah'ın karşısına çıkmaya esaret edemiyordu.

9 Receb 1048 (16 Ekim 1638) günü büyük topların gürlemesiyle başlayan kuşatma esnasında Sultan Murad, asker içinde dolaşıyor ve onları savaşa teşvik etmek için emirler veriyordu. Muhasaranın onikinci günü Tayyar Paşa Akkapı kulesini, Yeniçeri Ağası Küçük Hasan Ağa, Köşe kulesini, Kaptan-ı Derya Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile Hüseyin Paşalar da ikişer kulenin tahribine muvaffak olmuşlardı. Şehrin, metris sürmek suretiyle zaptı münasib görüldüğünden kuşatma günlerce devam eder. Nihayet her vezir, kendi kollarındaki hendekleri sürerek kulelerin ele geçirilmesini ve buralara Osmanlı bayrağının dikilmesini sağlarlar. Vezir-i a'zam, elinde kılıç olduğu halde kendi tarafındaki kuleler üzerine yürüdüğü sırada alnına isabet eden bir tüfek kurşunu ile alnından vurulup şehid olur. Tayyar Paşa'nın şehid oluşunu duyan Pâdişah, büyük bir üzüntü ile:"*Ah Tayyar, Bağdad Kalesi gibi yüz kale değerdin*" diye vezirinin ne denli kıymetli bir devlet adamı olduğunu ve kendisine nasıl değer verdiğini belirtmek ister. Bundan sonra da Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı onun yerine tayin eder.

Osmanlı taarruzlarından bunalan ve daha fazla bir şey yapamayacağını anlayan İran'ın Bağdad muhafızı Bektaş Han, kuşatmanın kırkıncı Cuma günü (18 Şaban 1048 = 25 Aralık 1638) günü Türk ordugâhına haber gönderip bir "emânnâme" ile teslim olmak istediğini bildirir.[*] Bektaş Han'ın bu talebi uygun görülerek ateş kesilir. Bundan sonra, Bektaş Han da huzura kabul edilmişti. Sultan Murad, Bektaş Han'ı merasim ve iltifat ile kabul etmiş, kalmak veya Şah'a gitmek hususunda onu serbest bırakmıştı. Bektaş Han, Osmanlı tabiiyetini (vatandaşlığını) kabul ettiğini söyleyince Pâdişah tarafından hediyeler ile taltif edilmiştir.[**] Bağdad muhafızının teslimine rağmen şehir tam anlamıyla ele geçirilememişti. Zira, Safevîler'in diğer komutanları, Bektaş Han'ın teslimini ihanet sayarak 20 bin kişi ile iç kaleye çekilirler. Yeniden şehri savunmaya başlarlar. Fakat bu sıralarda Osmanlı kuvvetleri surları aşıp sokak çarpışmalarına başlamışlardı. Bu çarpışmalarda büyük ka-

---

[*] . Hammer'in ifadesi ile bu gün, Kanunî Sultan Süleyman'ın, Hıristiyanlık ile Garp Şövalyeliğinin güçlü bir seddi olan Rodos Adası fethinin sene-i devriyesi (yıl dönümü) idi. **Hammer**, IX, 255.

[**] . Osmanlı tabiiyetine giren ve aslen Ermeni olan Bektaş Han, Sultan Murad henüz Bağdad'da iken bir gece ansızın vefat etmiştir. Bu ölüm hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre kalp krizi, intihar veya hareketini ihanet kabul eden ve İstanbul'a gelmek istemeyen karısı tarafında zehirlenmiş olabilir. **Hammer**, IX, 259.

yıplar verilmiş ise de düşman büyük bir inatla direnmeye devam ediyordu. Bununla beraber şehir, Osmanlıların eline geçer. Bağdad'ı tamamen ele geçiren Sultan Murad, yerli halka dokunmaz. Fakat güvenlik gerekçesiyle buraya yerleşmiş bulunan bütün İranlıları sürgün eder. Sultan Murad, daha sonra şehri ve bölgedeki meskûn yerleri tamamen Sünnîleştirmek için Anadolu'dan Sünnî Türk toplulukları getirtip buraya yerleştirir.

Vaktiyle "zafer müyesser olmadan mezheb imamımızı ziyaret etmekten utanırım" diyen Pâdişah, "işte şimdi ser-i mezhebimiz olan İmam A'zam hazretlerini ziyarete yüzümüz oldu" der ve Hanefî Mezhebi'nin kurucusu olan İmam A'zam Ebû Hanife'nin türbesini merasimle ziyaret eder. Burada İmam A'zam'ın ruhuna hatimler indirten Pâdişah, kurbanlar kestirip içerisini ipek halılar, kıymetli şallar, altın ve gümüş murassa' kandillerle tezyin eder. Devlet erkânının zafer tebrikleri de bu ziyaret gününde olduğu gibi İstanbul'a da Bağdad'ın yeniden Osmanlıların eline geçtiğine dair olan fetihnâme de yine bu günde gönderilir. Naîmâ, buradaki tebrik ve kutlamaları: "Ve divân-ı âlî tertib olunub, Vezir-i a'zam ve Şeyhülislâm ve sair vüzerâ-yı izâm ve Sadreyn (Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri) ve erkân-ı devlet ve Beylerbeyler ve Yeniçeri ağası ve ümerâ ve zâbitân ve asker umûmen tehniye-i feth ve zafer için..." ifadeleriyle günümüze ulaştırarak bu merasime kimlerin iştirak ettiğini açıklar. Bu arada Şeyh Abdülkadir Geylanî türbesi de ziyaret edilip tamir edilir. Bu zaferden sonra Bağdad Eyâleti yeniden teşkil edilip Yeniçeri Ağası Küçük Hüseyin Paşa vali, müderrislerden Tezkireci Musa Efendi kadı, Yeniçeri Kethüdası Bektaş Ağa da sekiz bin yeniçeri ile muhafız tayin edilir.[49]

Sultan Murad, Bağdad'a varışından iki ay sonra, İstanbul'a dönmek üzere oradan ayrılır.[50] İran ile henüz ciddi bir barış tesis edilemediğinden, Vezir-i a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Irak'ın muhafazası için serdâr-ı ekrem olarak Bağdad'da bırakılır. Sultan Murad, Sadâret kaymakamlığına en güvendiği adamı olan Şam Valisi Silahtar Mustafa Paşa'yı getirir. Pâdişah, Musul'a vardığı zaman seferden önce İstanbul'a geldiği halde huzura kabul

---

[49]. Bağdad seferi ie ilgili geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 200 - 205; **Naîmâ** III, 362 - 381; **Peçevî**, II, 442 - 454; **Hammer**, IX, 237 - 260; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 199 - 204; Baysun, "Murad IV" **İA**. VIII, 634 - 635; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 275 - 276; İlgürel, "IV. Murad" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, X, 476 - 479.

[50]. Sultan Murad 10 Safer 1049 (12 Haziran 1639)'da İstanbul'a döner. Onun İstanbul'dan ayrılışı ile dönüşü onüç buçuk ay sürmüştü.

edilmeyip Musul'a getirilen İran elçisi Maksud Han'a, Şah Safi'ye verilmek üzere bir nâme (mektup) verir. 27 Ocak 1639 tarihini taşıyan bu nâme, aslında bir "*tehdidnâme*"dir. Bu nâmesinde Sultan Murad, "ersen meydana gel" diye tehdid ettiği Safi'den vaktiyle Osmanlılar'da bulunan yerlerin iadesini ve her sene hediye gönderilmesini istiyordu. Aksi takdirde hududda kışlayarak ilkbaharda taarruza geçeceğini söylüyordu.[51]

Sultan Murad, Bağdad dönüşü Diyarbakır'a gelmişti. Yolculuğu esnasında hastalanan Pâdişah, kış mevsimindeki yolculuktan çekinerek Diyarbakır'da 71 gün kalmıştı. Buradaki ikameti esnasında aslen Tebriz yakınındaki Urmiye'den bir Nakşibendî şeyhinin oğlu olan ve "Rumiye Şeyhi" diye şöhret bulan Mahmud'un, şeyhlikten şahlığa çıkmak hevesinde olduğunu, böylece ileride devletin başına büyük bir gaile açacağını düşünerek onu ortadan kaldırmıştır. Bundan önceki Sakarya Şeyhi hâdisesini göz önünde bulunduran Pâdişah, muhakkak ki devletin geleceğini düşünüyordu.[52]

c) Kasr-ı Şirin Anlaşması ve Önemi

Vezir-i a'zam ve Serdar-ı Ekrem Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, İran Şahı'nı barışa zorlamak için çıktığı sefer, etkisini göstermiş bulunuyordu. İran elçisi Muhammed Kulu Han'ın gelmesi ve daha sonra, hudud üzerindeki Şehriban'da vezir-i a'zam tarafından kabul edilmesi, bu etkinin sonucu olmuştu. Elçi, Kars kalesinin İran'a terkini veya tahribini ister. Ancak bu teklif şiddetle reddedilir. Serdar-ı Ekrem ise İran ordusunun Bağdad hududlarından çekilmesini ve Derteng kalesinin Osmanlı Devleti'ne terkini ister. Vezir-i a'zam komutasındaki Osmanlı askeri, Kasr-ı Şirin'e geldiği ve askere maaş dağıtıldığı zaman İran tarafından Saruhan başkanlığındaki bir

---

[51]. Naîmâ'nın kayd ettiği bu nâmenin (Hatt-ı Hümâyûn) metnini, dönemin dili ile özetleyerek buraya alıyoruz:"Adamlarından Halife Maksud'u gönderüp sulh murad etmişsin. Elçini bir miktar eglendirmekten murad, bazı eşgâlımız var idi. O eşgâlımızı ber-taraf eyledik. İmdi sulh murad ise ecdad-ı izâmım zamanlarında taht-ı hükümet-i bâ Saâdetimize dâhil olan memleketleri Beylerbeyimize teslim eyleyesin. Ve âdeten verilegelen hedâya ve pişkeşi sâl be sâl irsâl ve isâl eyleyesin. Eğer etmez isen bu serhadlarda kışlayup evvelbaharda asker-i derya misâl ile il ve memleketine varmam mukarrerdir. Er isen meydana gel, serverlik davâsında olanlara perdenîşînlik nâ-sezâdır. Ondan korkan ata binüp kılıç kuşanmak hatadır. Ve's-selâmu alâ men itteba'l-hüda. Ramazan 1048. **Naîmâ**, III, 384.

[52]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, III, 385 - 392; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 207. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 204 - 205.

murahhas heyeti de buraya ulaşmış bulunuyordu. Vezir-i a'zam tarafından kabul edilen heyetle üç gün boyunca müzakereler devam etmişti. Bu müzakereler sonunda 14 Muharrem 1049 (17 Mayıs 1639)'da Türk tarihinde önemli bir yeri olan ve Türk - İran sınırına kalıcı bir düzenleme getiren anlaşma imzalanır. Kasr-ı Şirin muahedesi diye meşhur olan bu anlaşmaya göre Bağdad eyâletinde Cesan, Bedre, Mendeli, Derne, Derteng ve Sermil'e kadar uzanan bölge, buradaki Caf aşiretinin Ziyaeddin ve Harunî kabileleri, Zincir kalesinin batısındaki köyler, Şehrizûr yakınındaki Zalim Ali kalesinin üst tarafındaki dağların bu kaleye bakan ve Şehrizûr'a çıkan gediğine kadar bütün etrafı, Kızılca kale ve tevabii, Ahıska, Kars, Van ve Şehrizûr ile bağdad ve Basra havzası dahilindeki kaleler, nahiye ve sahralar Osmanlı Devleti'ne, karşı taraftaki kaleler de İran'a bırakılıyordu. Her iki taraf da kendilerine bırakılan yerlerin dışında kalan topraklara hiç bir şekilde karışmayacaklardı. Bundan başka Zincir kalesi ile Van hududunda bulunan Kotur ve Maku ile, Kars tarafında bulunan Magazberd kaleleri her iki devlet tarafından yıkılacaktı. Revan ise İran'a bırakılıyordu. Muahedenin sonunda Şeyheyn denilen ilk iki halife (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer), Hz. Osman, Resûlullah'ın zevcesi Hz. Aişe ile diğer bazı ashaba sebb (küfr etmek, sövmek) ve la'net edilmeyeceği de yer almıştı. Bu muahedenin, Şah I. Safi tarafından 3 gün sonra imzalanmış olan metni, İran elçisi Muhammed Kulu Han tarafından 21 Cemaziyelevvel 1049 (19 Eylül 1639) günü İstanbul'a getirilip Pâdişah'a sunulur.[53]

d) IV. Murad'ın Şahsiyeti ve Ölümü

Yukarıda temas edilen olaylardan başka, Kazak taarruzlarının yeniden başlaması, Arnavutluk isyanı, denizlerdeki faaliyetler ve Venedik ile olan barış gibi siyasî bazı olayların daha cerayan ettiği Sultan IV. Murad dönemi, Osmanlı Devleti'nin kültürel yönde de gelişmesine şahid olan bir dönemdir. Bu devirde, çeşitli sahalarda yetişen bilgin ve tarihçi sayısında önemli artışlar meydana gelmiştir. Bu sebeple bazı ilmî meseleler hakkındaki tartışmalar yıllarca sürmüş ve bunların sosyal hayattaki olumlu sonuçları artarak devam etmiştir. Nitekim XVII. yüzyıl boyunca Türk dili ve buna bağlı olarak Türk kültürü, devletin başka lisanların konuşulduğu bölgelerde de yayılma imkânı bulmuştu. Medrese tahsilinin genişlemesiyle Türkçe eser kaleme alan ve şiir

---

[53]. Kasr-ı Şirin muahedesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 217; **Naîmâ**, III, 430; **Hammer**, IX, 265 - 270; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 205 - 206; Baysun, "Murad IV" **İA**, VIII, 636.

yazanlar çoğalmıştır. Sultan IV. Murad'ın bizzat kendisi de "Muradî" mahlası ile şiir yazıyordu. O, etrafına topladığı şairlerin sohbetinden hoşlanıyordu. Bir âlim olduğu kadar büyük bir şair olan devrin en meşhur şairi Şeyhülislâm Yahya Efendi'yi iki büyük seferine iştirak ettiren IV. Murad, onu yanından ayırmıyordu. Şüphesiz ki, bu devrin en büyük şairi Nef'î idi. Nef'î, kasidelerinde bu devri renkli, âhenkdar ve mübalağaya fazla yer vererek anlatır.

Öbür taraftan, bu devirde tarihî eser veren müellifler de bir hayli yekûn tutarlar. Bunlardan, Koca Müverrih Hüseyin Efendi, Topçular Kâtibi Abdükadir, Vecihî Hasan, Hasan Beyzâde, Solakzâde Hemdemî Mehmed, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Târih-i Gilmanî müellifi Mehmed Halife, Peçevî ile birçok sahada otoritesini kabul ettiren ve tarihî eserleri büyük takdir toplayan Kâtib Çelebi sayılabilir. Bunlardan başka 10 cildlik Seyahatnâme'siyle Türk kültür ve tarihine paha biçilmez bir kaynak veren Evliya Çelebi de, Sultan IV. Murad devrinin kültür zenginliğine önemli katkılarda bulunmuştur.[54]

Otoritesini sağlamlaştıran Sultan IV. Murad, hükümdarlığının geri kalan bölümünü sağlam temeller üzerine oturtmak için bazı reform ve yenilik hareketlerine başlar. Öyle anlaşılıyor ki yönetimin her kademesinde gerçekleştirmek istediği reformlar için en büyük yardımcısı, meşhur risâlesini kendisine takdim eden (1631) Koçi Bey olmuştur. Koçi Bey, devletin zengin, şaşaalı ve her bakımdan kudretli olan Kanunî Sultan Süleyman devrini örnek göstererek gerileme ve zayıflama sebeplerini ortaya koyuyordu. Risalesinde, tımar, zeâmet ve kul taifesi ile ilgili nizamların nasıl bozulduğu, bu arada kanunlara riayet edilmemesinin devletin diğer müesseselerine nasıl sirayet ettiği de açıklanıyordu. Bu müellifin, üzerinde en fazla durduğu konu rüşvet olmuştur. O, rüşvetin büyük zararlarını ortaya koymuş ve bunun, devletin dağılmasına dahi sebep olabileceğini açıklamıştır.[55] Sultan Murad, devletin, ecdâdı zamanındaki şevket ve azametini bulabilmesi için, bu ecdâd devri anlayışına dönülmesi gerektiğini pervasızca beyan etmekten çekinmeyen Koçi Bey'in telhislerini okuyor ve bu sert beyanın aynasına akseden gerçekleri seyretmekten çekinmiyordu. İşte bu yüzden Sultan Murad'ın aldığı her tedbirde bu risâlenin tesiri olduğu söylenebilir. Nitekim bu sebeple olsa gerek ki, Sultan Murad, her şeyden önce askeri, soygunculuğa teşvik edip yöneltenleri ortadan kaldırmaya başladı. Bundan sonra da Pâdişah, acı çekmiş olan halkın ayaklanarak geri kalan haydudları temizlemelerini emretmişti. Bunun sonucunda binlerce kişinin öldürüldüğü bir kıyım kaçınılmaz

---

[54]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Baysun, "Murad IV" **İA.** VIII, 641 - 642.

[55]. Geniş bilgi için bk. **Koçi Bey Risâlesi**, nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972.

olmuştu. Bütün eyâletlerde Celâlî ve Sipahî isyancıları da aynı şekilde ortadan kaldırılmışlardı. Bu sayede kısa bir süre içinde yönetici sınıfın bütün dallarında sağlam bir denetim sağlanarak rüşvet ve yolsuzlukların önü alındı. Birçok insan, yaptıklarını canlarıyla ödedi. Böylece, IV. Murad devrinin kan kokulu şiddetiyle yatışan idarî ve askerî aksaklıklar, buna karşı toplum planında göze çarpan sükûn ve huzur, devamlı bir kurtuluş hamlesinin va'dini taşımamakla beraber, anarşiyi bir tarafa sıyırarak kütleye nefes aldırmış bulunuyordu.

Sultan IV. Murad, yaratılışındaki sertlik ve ceberûta rağmen, niyet ve hareketlerinde samimi ve memleket istikbalinin ikbâline gönül bağlamış bir hükümdardı. Onun için de idareyi acı acı tenkid edenleri hiddetle değil, ibretle dinlemeyi bir devlet borcu kabul etmişti. Risâlesinde devlette bozulmamış bir müessesenin kalmadığını belirten Koçi Bey, ıslâhat hareketlerine de tahttan başlanması gerektiğini belirterek, Pâdişahların, eskiden Divân-ı Hümâyûn'a çıkıp devlet ve milletin umûruna, hazine ve memleketin ahvaline inceden inceye kulak verdiklerini söylemekten çekinmez.[56]

Sultan Murad, düzensizliği ve rüşveti sona erdirmekle kalmadı, bir asır önce müesseseleri (kurumları) işleten ahlâk ve görev anlayışını da yerleştirmeye çalıştı. Sultan Murad, - daha önce bahsedilen - İstanbul'un o meşhur yangınını, halkın, Allah yolundan ayrılmasının bir belirtisi olduğunu bu sebeple düzeni sağlamak için eskiye dönüş gerektiğini bildirdi. Bunun için kahve ve tütün yasağı kondu. Pâdişah, geceleri kıyafet değiştirip (tebdil-i kıyafet) kanunları çiğneyenleri izliyor ve bunları hemen orada cezalandırıyordu.[57]

Osmanlı Pâdişahları içinde mühim bir şahsiyet olan Sultan IV. Murad, vesâyet altında yaşadığı senelerde, devlet işlerine vukuf peyda etmeye, tebdil gezerek her şeyi yakından görüp anlamaya çalışmıştı. Cülûsunda, boş bir halde bulduğu hazineyi doldurmaya muvaffak olmuştu.

O, uzun boylu, geniş omuzlu, mütenasib vücudlu ve gösterişli idi. Gözlerinin akı fazla olup koyu renkli sakalı vardı. Çehresi, mizacının sertliğini ifade ediyordu. Çok kuvvetli olup kılıç, ok, harbe ve daha başka silahları kullanmakta usta olduğu gibi, zamanının en ileri gelenlerinden biri idi. Kemankeşlikte ise mahareti epey fazla idi. Ata çok meraklı olup iyi bir binici idi. Avcılığa da meraklı olan Sutan Murad, İstanbul, Bursa ve Edirne civarında ava çıkmıştı. İhtişam ve gösterişe de önem veren hükümdar, seyahat ve

---

[56]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 60 - 61.

[57]. Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 272 - 273.

gezintilerine kalabalık bir alayla çıkardı. Devlet erkânına ve hatta ulemâya karşı sert bir tavır içinde olmasına rağmen, onlara karşı âdil davranmayı da şiar edinmişti. Seferler esnasında halka zulmedenlere göz açtırmadığı gibi, halktan parasız bir şey alınmamasını özellikle emrederdi. Bundan başka, kadıların doğruluk, adâlet ve hakkaniyet üzere hüküm vermelerini tenbihlerdi. Zamanında reâyâya iyi muamele yapıldığı anlaşılmaktadır. Devlet işlerinde ciddiyet ve intizamı seven Pâdişah, ihmal ve lakaydilikten hoşlanmazdı. Ölümünün, Batı âleminde memnunluk ile karşılandığı hususunda Türk ve Garp kaynaklarının ittifak ettiği bu zatın, güçlü bir irade ve hafızaya sahip olduğu bir gerçektir.[58]

Sultan Murad, Koçi Bey ile Rûznâmeci İbrahim Efendi'nin lâyiha ve maruzatları ile devlet çarkına yeni bir hamle yaptırarak aksayan taraflarını ıslâha çalışmıştı. *İlmiye*, *Kalemiye*, *Mülkiye* ve *Seyfiye* diye kısımlara ayrılan *tarîk*larda (memuriyet ve hizmet sahaları) bu zatların ileri sürdüğü düzenleme işlerini yapmaktan çekinmemişti. Onun devrinde ulûfeli, ulûfesiz; nizamî, gayr-i nizamî askerin miktarı 200 bine çıkarıldığı gibi, donanmanın gücü de artırılmıştı. Onun bu konudaki çabaları, ancak kendisinde mevcud bulunan çok yüksek fütûhat ruhu ile izah edilmiştir. O, Özbekler ve Hind Moğolları ile dostluklar kurmuştu. Bütün ısrarlara rağmen İspanya ile muahede yapmak istemeyişi, Venedik gemilerinin, Avlonya'ya sığınan 3 Berberî teknesine tasallutları sebebiyle aldığı sert tedbirler, onun fütûhat arzularının birer delili olarak görülmektedirler.

Hammer, onun pas tutmuş İslâm kılıcına kan ile yeniden su verdiğini, ihtilâl ejderini öldürdüğünü, Dâru's-selâm diye adlandırılan ve Osmanlıların eski serhaddi (hudud boyu) olan Bağdad'ı yeniden ele geçirdiğini, böylece Şark hududunu emniyete aldığını, sû-i istimalleri ortadan kaldırdığını, devlet gelirlerini artırıp askeri kuvvetlendirdiğini, içki ve tütün yasağı ile (kahvehâne, meyhâne ve tütün içilen yerleri kapatmak suretiye) her zaman tehlikeli olabilecek işsiz güçsüz takımının kötülüklerinin önüne geçtiğini ve valiler ile vergi memurlarının başına her an inmeye hazır "Pâdişah Kılıcı"nın korkusu ile, halkı gadre uğramaktan koruduğunu nakleder.[59]

Daha önce de temas edildiği gibi Sultan IV. Murad'da başlamış olan nikris (damla hastalığı), önce Revan seferi esnasında kendisini hissettirmekle birlikte Bağdad seferi esnasında daha belirgin bir şekilde artmıştı. Bu sefer

---

[58]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 220 - 221; **Peçevî**, II, 442 - 443; **Naîmâ**, III, 453 - 455; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I. 77 - 78; Baysun, "Murad IV" İA. VIII, 644 - 645.

[59]. Daha geniş bilgi için bk. **Hammer**, IX, 294 - 296.

esnasında büyük zahmetler çeken Pâdişah, bir ara ata bile binemez olmuştu. İstanbul'a dönüşte şiddetli baş ağrısı ve titreme ile yatağa düşen Pâdişah, bir müddet istirahatla iyileşmişti. Fakat genel olarak sağlık durumu iyi değildi. Solakzâde'nin ifadesine göre sağlığı iyice bozulan ve artık ölümünün yaklaştığını anlayan Sultan, kardeşi İbrahim ile annesini yanına davet ederek onlarla helalleşir. İbrahim'e devlet ve saltanatın kendisine kaldığını söyleyen IV. Murad, ona: "*Benim ruhumu hayır duadan feramuş etmeyesin (unutmayasın). Reâyâ vesair ibâdullah ve beytü'l-malı bir hoşça gözedesin. Her menâsıbı mustahakkına (her görevi layık olana) veresin*" diye nasihatlarda bulunmuştu.[60] Her ne kadar M. Cavid Baysun, İslâm Ansiklopedisi'deki "Kösem Sultan" maddesinde (İA. VI, 917) Solakzâde'nin bu ifadesine dayanarak "Murad IV.'ın vefatından sonra İbrahim'in buna bir türlü inanmadığı, hatta cenazeyi gördüğü halde tereddüdünün güç zail olduğu haberini izah kabil değidir" diyorsa da kanaatimizce bu iki haber de doğrudur. Zira, daha önce yaşadığı hayatın kendisinde meydana getirdiği halet-i ruhiye ile İbrahim'in buna inanmamış olması mümkündür. Zira o, kardeşlerinin başına gelenleri bildiği için bunun da kendisini aldatmaya yönelik bir hareket olduğunu düşünebilir.

Hastalığı sebebiyle kendisinden ümidini kesmiş olmasına rağmen IV. Murad, devlet işleriyle yakından ilgileniyor ve geleceğe ait planlar kuruyordu. Fakat günden güne bozulan sıhhati sonucunda 16 Şevval 1049 (8 Şubat 1640)'ta yatsıdan sonra, babası gibi 28 yaşında iken hayata gözlerini yumar.[61] Sultan Murad'ın ölüm haberi, İstanbul halkını mateme boğar. Çok sayıda insan Sultan Ahmed Meydanı'nında toplanır. Pâdişah'ın cenazesi 9 Şubat günü saray avlusunda kılınan Cenaze Namazı'ndan sonra, başta Yeni Sultan İbrahim olduğu halde bütün devlet erkânı, ulemâ ve askerî erkânın iştirakiyle, babası Sultan Ahmed'in türbesinde toprağa verilir. Bu esnada eski Türk geleneğine uygun olarak seferlerde nöbetleşe bindiği 3 atı, tersine eğerlenmiş olarak tabutu önünde götürüldüğü gibi kendisine ait bir gemi de katran ile matem rengine boyanıp bir iskeleye çekilir.[62]

---

[60]. Solakzâde, **Tarih**, s. 766.

[61]. IV. Murad'ın ölümü ile ilgili geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, III, 444 - 446; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 77; **Hammer**, IX, 285 - 288.

[62]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 220; **Naîmâ**, III, 453; Baysun, " Murad IV " **İA**. VII. 644.

SULTAN İBRAHİM

I. Ahmed'in, 12 (veya 13) Şevval 1024 (5 Kasım 1615)'de Kösem Mahpeyker Sultan'dan dünyaya gelen en küçük oğludur. IV. Murad'ın vefatı üzerine 16 Şevval 1049 (9 Şubat 1640)'da 25 yaşında iken 18. pâdişah olarak Osmanlı tahtına oturmuştu. Kardeşlerinin, birer birer ortadan kaldırılmasına şâhid olan Sultan İbrahim, bu yüzden yıllarca Harem'deki dairesinde korkulu bir hayat sürmüştü. O, sıranın bir gün kendisine de geleceğini düşünerek uzun ve çileli bir mahbus hayatı yaşamıştı. Yıllarca süren bu endişeli ve korkulu hayat, sinirlerini tamamiyle bozduğundan zihninde teşevvüş başlamıştı. Yakın tarihin "Deli" lakabını taktığı yeni Pâdişah, bu korku ve endişe ile IV. Murad'ın vefatını haber verenlere inanamamıştı. Ancak Vâlide Sultan ile saray mensuplarının ısrarları ve Sadr-ı a'zamın huzuru ile tahta cülûsu kabul etmişti.[1] Bununla beraber o, merasimin sabahleyin yapılmasını emretmişti. Onun bu konudaki irâdesine uyularak cülûs merasimi sabaha bırakılmıştı. Gerçekte deli olmayıp yıllarca yaşadığı korkunun sonucu olarak sinirleri bozulmuş olan Şehzâde İbrahim, ecdad saltanatından arta kalan bu tahta ilk adımını atarken, ellerini kaldırıp, kendisini koca bir ülkeye tek başına sâhib eden Allah'a şükrederek: "Ya Rab, eyyamımda (günümde, dönemimde)

[1]. Naîmâ, Kapı Ağası'nın, IV. Murad'ın vefatını haber vermek üzere Şehzâde İbrahim'in odasına gittiğinde, onun, içinde bulunduğu ruh halini ve taşıdığı endişeyi şu ifadelere dile getirir: "Sultan İbrahim, biraderlerinin neye uğradıklarını gördüğünden Sultan Murad'ın korkusu ile "Siz beni aldatıyorsunuz, bana taht ve saltanat gerekmez, karındaşım sağ olsun, benden ne istersiz diye karşı koymak ister. Zira o, Kapı Ağası'nın getirdiği haberi kendisine karşı oynanmak istenen bir hile olarak kabul etmişti. Vâlide Sultan kendisi gelip:"Arslanım, başın sağ olsun gel çık" dedikte yine gönülsüz davranınca binlerce yemin (Hezâr yemin) ettiler. İtimad edip taşra çıkmadı, Kapı Ağası ve Vâlide koltuğuna girip, kendiniz varın nazar eylen diye ister istemez dışarı çıkardılar..." **Naîmâ**, III, 450 - 451; Solakzâde'nin, (**Tarih**, s. 766) belirttiğine göre Sultan IV. Murad, vefat etmeden önce kardeşi İbrahim ile annesini çağırarak onlarla helalleşir. M. Cavid Baysun, (**İA**. VI, 917) bu rivayete dayanarak yukarıdaki ifadelerin izahının zor olacağını belirtmekte ise de gerçekte bunda garipsenecek bir taraf bulunmamaktadır. Zira senelerce bir odada ölüm korkusu ile hapis hayatı yaşayan ve bu yüzden sinirleri bozulan İbrahim'in buna inanmaması normaldir.

Ümmet-i Muhammed'i hoşhal eyle ve birbirimizden hoşnud eyle" diye duada bulunur. Fakat yirmibeş yaşında bir genç olan Pâdişah'ın asıl dikkate değer tarafı bu değildi. Eline çok pahalıya geçirdiği ve nice yüzlerce defa karşısına gelen ölüm tehlikelerinden sonra sahib olabildiği bu saltanatın henüz eşiğinde olmasına rağmen, duâsını şu sözlerle bitirmesiydi:"Ya Rabbî, bu taht üzerindeki mutlak selâhiyetimi kötüye kullanacaksam hemen canımı al." Bu samimi temenni ile işe başlayan genç hükümdar, dokuz yıla yakın bir süre devam edecek olan bu yeni hayatında halkın rahat ve huzuru için çalışmayı ön plana koyacak bir enerji göstermiş bulunuyordu. Nitekim, yukarıda bir kısmına temas ettiğimiz duası bunu açıkça ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi bu duâ, onun Makam-ı Hilâfet ve Saltanat'a geçerken, Hakk'ın emirlerine riâyet ile halkı hoşnud etmeyi en büyük vazife bildiğini göstermektedir.[2]

Ertesi sabah, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Anadolu Kadıaskeri Çivizâde ve İstanbul Kadısı Kabakulakzâde Efendi ile vüzerâ, ulemâ, divân mensupları ile a'yandan müteşekkil devlet erkânı ve tebea mümessillerinin huzurunda yapılan büyük bir bey'at merasimi ile Osmanlı tahtına cülûs etti (16 Şevval 1049 = 9 Şubat 1640). Bu cülûs, usûl mucibince Divan tarafından yabancı devletlere bildirildi. Bir çavuş Fransa, Felemenk ve İngiltere'ye hareket etmiş, bir müteferrika Venedik'e, bir ağa da Viyana'ya gönderilmişti. Sulh için Lehistan'dan gelen elçinin de talebi kabul edilmişti.

Aynı gün Sultan Murad'ın cenaze merasimi icra edilmiş, tertib edilen alayda eski Türk âdeti gereğince "merhumun binip gazâya gittiği üç at tersine eyerlenip tabutu önüne yedilmiştir." Pâdişah İmamı Yusuf Efendi tarafından techiz ve tekfin edilen na'şı, kılınan "Cenaze Namazı"ndan sonra babası I. Ahmed'in türbesine defnedilir.[3]

1638'den beri sadâret mevkiinde bulunan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, saltanat değişikiğinden sonra azedilmeyip yerinde bırakılmıştı. Yeni Pâdişah'ın durumundan dolayı makamında müstakil bir şekilde hareket eden Mustafa Paşa, kendisine rakip gördüğü ve Sultan Murad devrinde çok nüfuzlu olan Silahtar Mustafa Paşa gibi bazı şahsiyetleri İstanbul'dan uzaklaştırıp bazı tayinler yaptırmıştır. Bu suretle "*sadr-ı devlette istiklâl üzre karar edib*" malî ve idarî tedbirlerle de meşgul olmaya başlamıştır.

---

[2]. Geniş bilgi için bk. Solakzâde, **Tarih**, İstanbul 1297, s. 766 - 767; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 220; **Naîmâ**, III, 450 - 452; Müneccimbaşı, **Sahaifu'l-Ahbâr**, III, 679; **Hammer**, X, 6 - 7; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 13; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 206 - 207; Tayyib Gökbigin, "İbrahim" **İA**. V / 2, 880; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 77.

[3]. Solakzâde, **Tarih**, s. 767; **Naîmâ**, III, 452 - 453; **Hammer**, X, 7.

Sultan İbrahim döneminin ilk yıllarında görülen huzurlu ve istikrarlı hayatın sağlanmasında Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın rolü büyük olmuştur. O, önce dış siyasette komşuları ile barışı takviye ve ihtilaflı meseleleri ortadan kaldırmaya gayret etti. Bu cümleden olarak Venedikliler'in vermek zorunda oldukları tazminat borçlarını ödettiği gibi ticarî imtiyazları da gözden geçirmiştir. Fransa ve İngiltere ile olan eski ahidnâmeler de yenilendi. 7 Rebiülevvel 1051 (19 Haziran 1641)'de cülûs tebriği için gelen İran elçisi Mukan hâkimi İbrahim Han ile Kasr-ı Şîrîn muahedesi hükümlerinin te'kid ve te'yidi kararlaştırıldı. Dönüşünde de Yedikule'de bulunan İranlı esirleri alıp götürmesine müsaade edildi. Hatta Osmanlı - Safevî münasebetlerini bozmak korkusu ile IV. Murad döneminden beri vezirlik sınıfına geçmiş olan Emîrgûne Han'ın katlinin de İran elçisinin desiseleri sonucu olduğu bir rivayet olarak belirtilmektedir. Bununla birlikte Naîmâ, bu olay hakkında "*vücûdu lâzım olmamağla izâle olundu*" ifadesini kullanır. Aynı şekilde Avusturya ile muallakta bulunan meseleler, hududlarda meydana gelen karşılıklı tecavüzlere son vermek ve barışı güçlendirmek için iki tarafın arzusu ile yapılan müzakereler sonunda Szöny (Son)'de, Zitvatorok muahedesi yeniden 9 madde ile tasdik edildi.[4]

1. Ekonomik Düzenleme ve Sikkenin Yenilenmesi

Sadr-ı a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, devletin ekonomik ve idarî teşkilâtında geniş öçüde ıslahat yapmayı planlamıştı. Her şeyden önce devlet giderlerini azaltmak gerekiyordu. Bunun için de önce yeniçeriler ile sipahilerin sayılarını azaltmak, mahlullerini kaldırmak ve böylece maaşlardan tasarruf sağlamak gerekiyordu. Bu düşüncenin bir sonucu olarak o, vilayetlerde de tedbirler almak üzere faaliyetlere girişmişti. Bu sebeple buralarda tahrir yaptırarark vergileri muntazam bir hale getirmeyi planlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki Kara Mustafa Paşa, bütün gücünü üç noktada birleştirip devleti selâmete çıkarmak istiyordu. Bunlar: Paranın ıslâhı, başıboş bir şekilde seyreden fiyatların bir düzene sokulması ve ülkenin yeniden tahriri idi.[5]

Bir müddetten beri Osmanlı Devleti sınırları içinde para düzenini alt üst edip, halkın yaşama şartlarını güçleştiren çeşitli unsurlar vardı. Bir yan-

---

[4]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke,** II, 221; **Naîmâ**, IV, 4 - 5; M. Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", **İA.** VIII, 731; **Hammer**, X, 7 - 8.

[5]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 223 - 225; **Müneccimbaşı**, III, 679 - 680; **Hammer**, X, 12.

dan kalpazanlar piyasaya bol miktarda sahte para sürdükleri gibi satıcılar da tartı ve ölçülerinde hile yapmakta idiler. Öbür taraftan paraların kenarlarından kırpmak ve yanlarından kazımak suretiyle esas veznini (ağırlık) ve değerini düşüren hilekârlar, uydurma birtakım söylentiler çıkararak bazı paraları "ayarı düşüktür" diye kötüleyip ucuza toplama imkanını elde ediyorlardı. Onlar, bu kadarla da kalmıyor aynı zamanda bu yolla topladıkları paraları dış ülkelere ve özellike Venedik'e götürüp burada damgasını değiştirdikten sonra tekrar ülkeye sokup daha yüksek bir değer ile piyasaya sürmek suretiyle zahmetsiz kârlar sağlıyorlardı. Özellikle *"Yahudî ve Nasâra taifesi durmadan çalışmakta idi. Aynı şekilde külçe gümüşü toplayıp İran veya başka ülkelere kaçırmak suretiyle kıymetli madenin kıtlaşmasına sebep olan açıkgöz yerli ve yabancı bezirgânlar, bütün mel'anetleriyle aynı bencil gaye peşinde koşup durmakta idiler."*[6] Bu sosyal ve iktisadî dengesizliğin doğurduğu kötü sonuçlardan en çok halk zarar görüyordu. Paranın değerinde meydana gelen düşüşler, halkın gün geçtikçe fakirleşmesine ve satın alma gücünü yitirmesine sebep oluyordu. Gerçekten de 1586'dan önce bir kuruş 40, altın ise 60 akça kıymetinde iken, bu tarihte her ikisi de iki katına çıkarılmıştı. Bundan sonra bu değerlerin korunması da mümkün görülmez olmuştu. Akçanın bu şekilde değer kaybı, fiyatlara menfi yönde tesir ettiğinden halk, pahalılıktan bizar olmuştu. Bu sebepledir ki, Sultan İbrahim döneminin ilk yılında ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti sırasında 17 Ramazan 1050 (31 Aralık 1640)'da yeni bir sikke tashihi yapma ihtiyacı hâsıl oldu.[7] Yeni para bastırmak hususunda Pâdişah'ın da arzusu ve Sadr-ı a'zam'a gönderdiği Hatt-ı Hümâyûnlarında: *"Pâdişahlara bir hutbe ve bir sikke lâzımdır ya, bizim dahi sikkemiz kesilmiyor, bu babda ne dersin... Akça kesilsin münasib değilmidir..?"* diyerek ısrarları olmuştu. Bu Hatt-ı Hümâyûn'a istinaden Naîmâ da, hükümdarları diğer insanlardan ayıran en büyük özelliğin hutbe ve sikke olduğuna işaretle: "Pâdişahların, halk-ı âlem ve kâffe-i beni Âdem'den imtiyaz ve rüchanı, hutbe ve sikke olmağla tecdid ve tashihi ehem olmağın vezir-i a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa cedid akça kestirüp evâhiri-i Ramazan'da bayram mevâcibi cedid akça olarak verilip..." diyerek Mustafa Paşa'nın yeni para kestirmesi hâdisesini ve aşağıda belirtilecek olan yeni akçanın değerini nakleder. Halkın içinde bulunduğu kötü durum ile Pâdişah'ın konu hakkındaki titizliğini gören Kemankeş Kara Mustafa Paşa, ayarı bozuk

---

[6]. Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca Para Düzeni ile ilgili Belgeler" **Belgeler**, IV, sayı 7 - 8'den naklen bk. İlgürel, "İbrahim Devri" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, X, 492.

[7]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul 1983, s. 31 - 33.

ve mağşuş (karışık) akça yerine yeni tertip sikke kestirmek suretiyle 125 akçaya tekabül eden bir kuruşun kıymetini 80 akçaya, altınınkini (duka) 250 akçadan 160 akçaya, Mısır parasını da 2 akçaya indirtmiştir ki, böylece akça, üçte bir nisbetinde kıymetlenmiş oluyordu. Askere bayram mevacibi yeni akçadan verilip, eski akça revaçtan düşer. Tezkere usûlü kaldırılarak hazinenin gelir ve giderinde denge sağlanmaya çalışıldı. Bu arada narh konusu da ele alındı. Narhcı Hasan Efendi vâsıtasiyle fiyatlar sıkı bir şekilde kontrol ediliyor, esnaf ve tüccara sağlam para verildiğinden piyasada bolluk ve ucuzluk gerçekleşmişti.[8]

2. Şehzâde Mehmed'in Doğumu

Sultan İbrahim, Osmanlı cihan tahtına çıktığı zaman, Devlet-i Aliye'nin ayakta durmasını temin eden hânedandan, sadece kendisi hayatta bulunuyordu. Bunun başına gelebilecek bir kaza veya emr-i hak, bu koskoca devleti, derin bir sarsıntıya uğratabilirdi. Bu durumu düşünen devlet ricâli, ciddi kaygılar içinde bulunuyordu. Bu gaileyi bertaraf etmek ve bir şehzâdenin dünyaya gelmesini temin etmek maksadiyle Pâdişah'a güzel câriyeler takdim ediliyordu. Nihayet Haseki Turhan Hatice Sultan'dan 30 Ramazan 1051 (2 Ocak 1642) Perşembe gecesi Mehmed adı verilen bir şehzâde dünyaya gelir. Daha sonra IV. Mehmed adı ile tahta geçecek olan bu şehzâdenin doğumu, Osmanlı toplumunda ve özellikle İstanbul'da büyük şenliklerin yapılmasına vesile olmuştu. Devlet, biri şehzâdenin doğumu, diğeri de Ramazan Bayramı olmak üzere âdeta iki bayramı bir arada yaşayıp kutladı. Toplumda büyük bir sevincin yaşanmasına sebep olan bu doğuma, birçok kimse tarih düşürmek suretiyle onu unutulmaz hâle getirmeye çalıştı. Bunlardan, Şânî'nin:

"Nurdur geldi Mehemmed sulb-i İbrahim'den"[9]

mısraı epey meşhurdur.

---

[8]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 223; **Naîmâ**, III, 460; **Hammer**, X, 12; Tayyib Gökbilgin, "İbrahim" **İA**. V / 2, 880; M. Münir Aktepe, " Mustafa Paşa (Kemankeş Kara)" **İA**. VIII, 731.

[9]. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr**, s. 612; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 224; **Naîmâ**, IV, 7 - 8.

3. Azak Kalesinin Geri Alınması

Bu kale, Azak denizinin kuzeyinde Ten (Don) nehrinin ağzında olup Kırım'ın emniyeti bakımından çok önemli iken 1637'de Ruslar'ın yardımı ile Kazaklar tarafından işgal edilmişti. Bu kalenin geri alınması için Kaptan-ı derya Siyavuş Paşa gönderilmişti. 1051 (1641)'de kuşatma altına alınan kalenin iyi müdafaa edilmiş olması, alınmasını zorlaştırıyordu. Bu arada Osmanlı kuvvetlerinin, barut ve mühimmatın tükenmesi, uzun süre İstanbul'dan beklenen yardımın gelmemesi ve nihayet kış mevsiminin soğuk yüzünü iyice göstermesi üzerine üç ay devam eden muhasara kaldırılarak geri dönülmüştü. İstanbul'a dönüldükten sonra Siyavuş Paşa azledilerek yerine Uzun Piyale tayin edildi. Kırım Hanı Bahadır Giray ise Azak'tan dönüldükten kısa bir müddet sonra vefat etmişti.

Ertesi yıl (1642), Kara serdarlığına getirilen ve Civan Kapucubaşı diye tanınan Sultanzâde Mehmed Paşa'nın komutasında daha kuvvetli bir ordu gönderildi. Kırım Hanı Mehmed Giray da buna yardımla görevlendirildi. Bunlara ilaveten bir de filo gönderilmişti. Rus Çarı tarafından desteklenen Kazaklar, bu ordu ile başa çıkamayacaklarını anladıklarından şehre bir taraftan su bastırdıktan ve bir taraftan da ateş verdikten sonra çekilip gittiler. Solakzâde'nin ifadesiyle perişan olan düşman "kande (nereye) gideceklerin bilmeyüp kararı firara tebdil edüp (kalmayı kaçmakla değiştirip=kaçmayı tercih etmek) terslerine dönüp yıkılıp gittiler. Pâdişahımızın ibtida teveccüh-i meymenet âsârlarında, düşmen-i hâk-sâr elinden böyle bir kal'a memâlik-i Osmaniye'ye dâru'l-karar oldu." Sultanzâde, buraya vardığı zaman baştan başa yakılıp yıkılan ve adeta harabe haline gelen bir şehir ile karşılaştı. O, bu durumdaki şehri yeniden tamir ve takviye ettikten sonra İstanbul'a döndü.[10]

4. Kınaoğlu'nun Akibeti

Aydın ve Teke illerinde birçok defa isyan etmiş bulunan Kınaoğlu[11] halkı sıyânet ve zayıfların hakkını koruma bahanesiyle ortaya çıkarak etrafına sekbân ve asker toplamıştı. Bununla beraber o, halka zulmedip etrafı

---

[10]. Geniş bilgi için bk. Solakzâde, **Tarih**, s. 768; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 224 - 225; **Naîmâ**, IV, 8 - 16; **Hammer**, X, 13 - 16.

[11]. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l - Ebrâr**, s. 612, ve Kâtib Çelebi'de "Kınalıoğlu" **Fezleke**, II, 224. şeklinde geçer.

yağmalıyordu. Üzerine gönderilen kuvvetlere karşı koyan âsi, Sultan Murad devrinde Silahtar Paşa'ya iltica edip himaye görmüştü. Şımarıp etrafındaki insanlara zulme devam eden Kınaoğlu'nun ikbali, Teke'li Mustafa Ağa'nın Yeniçeri Ağası olmasiyle söndü. Mustafa Ağa, hemşehrisi olması hasebiyle Kınaoğlu'na haberler gönderip çeşitli va'dlerde bulundu. Bunlardan biri de kendisinin Sivas eyâletine tayin edileceği ile ilgiliydi. Bu va'dler üzerine bir mansıba sahip olacağını zannedip İstanbul'a gelen Kınaoğlu, Pâdişah'ın fermanı ile Şevval ayının 18'inde Ayasofya çarşısında bir kasab dükkânında idam edilir. Kınaoğlu'nun bir oğlu da daha önce Sultan Murad tarafından idam ettirilmişti.[11] Böylece, Sultan IV. Murad döneminde gerçekleştirilen devlet otoritesinden kaçma imkânı bulamayan bu eşkıya da ortadan kaldırılmış oldu.

5. Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa Meselesi

Osmanlı devlet geleneğinde serhadlerde (hududlarda) bulunan tuğrakeş vezirler, gerektiğinde pâdişah adına tuğra çekebiliyorlardı. Fakat son zamanlarda vezirlerin çoğalması ve içlerinden bazılarının ehliyetsiz olması yüzünden, serhad vezirlerinin tuğra çekmeleri yasaklanmıştı. Sadr-ı a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın aldığı idarî ve malî tedbirlere karşı Erzurum Valisi Nasûh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın riyâsetinde (başkanlığında) bir hareket başlar. Bunda, Hüseyin Paşa'nın, Sadr-ı a'zamla olan şahsî husumetinin de tesiri olduğu rivayet edilmektedir. Bununla beraber Nasûh Paşazâde'nin hareketi, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, valileri pâdişah adına tuğra çekmekten men' eden emrine karşı gelmekle başlamıştı. Paşa, bu emri kendisine tebliğ eden Ağa'ya: "Tuğrakeşlik bana mirastır, ben, vezir ibn vezirim (vezir oğlu vezirim) ve tuğrayı bana Sultan Murad merhum gibi bir gâzi-i sâhib kıran ısmarladı, senin paşan Arnavud diyarından gelüp ol makama nâil ola da bana tuğrakeşliği çok görmeye mucib (sebep) nedir? Bu emr-i şeriften Pâdişah'ın haberi yoktur, men' etme kendi cânibindendir" diyerek giden fermanı tanımamıştır. Bu hareketiyle Hüseyin Paşa, bir manada protokol kaidelerinin çiğnendiğine de işaret etmiş oluyordu. Bunun üzerine Sadr-ı a'zam, Erzurum gibi müstahkem bir kaleye sâhip bulunan Hüseyin Paşa'nın, Abaza gailesine benzer bir olaya sebeb olmaması için kendisini önce Haleb, daha sonra da Sivas Beylerbeyliğine tayin eder. Sivas'a hareket eden Hüseyin Paşa için o sırada Sivas Beylerbeyi bulunan Kör Hazinedâr İb-

[11]. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l - Ebrâr,** s. 612; **Naîmâ**, IV, 8.

rahim Paşa'ya da gizlice emir gönderilerek Hüseyin Paşa'nın ortadan kaldırılması istenmişti. Bunun üzerine Kayseri civarında iki paşanın askerleri karşılaşmıştı. İbrahim Paşa muvaffak olamayıp maktul düşmüştü. Hüseyin Paşa artık Sivas'a gitmeye tenezzül etmeyip Vezir-i a'zamlığa göz dikmişti. Bunun için de: "Sadr-ı a'zamla şer'î dâvâmız vardır" diyerek İstanbul'a doğru yola çıkar. Böyle bir dâvâ ile İstanbul üzerine yürüyen Hüseyin Paşa'ya, hallerinden şikâyetçi olanlar da katılır. Hatta, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, İstanbul'da bulunan muhalifleri, Nasûh Paşazâde Hüseyin Paşa'ya gizlice haberler gönderip onu teşvik ederler. Âsi Hüseyin Paşa, Anadolu Beylerbeyi Çiftelerli Osman Paşa komutasında üzerine gönderilen birlikleri İzmit'te mağlup ederek Üsküdar'a kadar gelir. Bu sırada İstanbul'da dükkânlar kapanmış ve esnaf arasında ciddi bir panik başlamıştı. Bu durum karşısında Pâdişah huzurunda toplanan mecliste bazıları: "*Şer'ile dâvâmız var diyen adamla mukatele olur mu*?" diyerek Hüseyin Paşa'nın lehinde bulunmak istemişlerse de Vezir-i a'zam: "*Olmaz, âsidir Pâdişahım, katli vâcibtir, vekilu's-saltana ile mürafaa suretinde husûmet edüp, böyle cem'iyet ile gelmek ve ona müsaade olunmak âb-ı ruy-i saltanata nakîsedir, sonra nicesi dahi baş kaldırmak lazım gelir*" diyerek karşı çıkar. Daha sonra da ulemâya dönerek, gerçekleri söylemelerini bildirmişti. Bunun üzerine katl ve def'ine karar verilmiştir.

Üsküdar'da, sadâret mührünün kendisine gönderilmesini beklemekte olan Hüseyin Paşa, kısa zamanda yanıldığını anlayacaktır. Bu esnada, Sultan İbrahim de Üsküdar bahçesine gelip yerleşir. Böylece Paşa'nın İstanbul'a geçmesine fiilen mani' olur. Pâdişah'ın bu cesur hareketi, Hüseyin Paşa'yı çok müşkül bir vaziyette bırakır. O, kendisine yazılan bazı mektuplara kanarak böyle bir harekete girişmişti. Fakat gelişen olaylar durumun kendisine yazılan mektuplarda beyan edildiği gibi olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. Bu gerçeği farkeden Hüseyin Paşa, bir gece ordusunu terkederek Kırım Hanı'na iltica eder. Daha sonra kendisini affettirmek için Ruscuk'a kadar gelmiş olan Hüseyin Paşa, Edirne Bostancıbaşısı'nın kırk kadar bostancısı tarafından yakalanır. Daha sonra İstanbul'a getirilen Nasûh Paşazâde Hüseyin Paşa, 1053 (1643)'te burada idam edilir.[12]

[12]. Daha geniş bilgi için bk. Solakzâde, **Tarih**, s. 768 - 771; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 226 - 228; **Naîmâ**, IV, 20 - 29; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 210 - 211.

6. Kemankeş Kara Mustafa Paşa

IV. Murad'ın vefatından sonra Osmanlı tahtına geçen Sultan İbrahim'in ilk dört yılında sadâret makamını elinde bulunduran Mustafa Paşa, idarî, askerî ve malî ıslâhatlarda bulunmuştu. Böyece devlet işlerini yoluna koymaya uğraşmış, memleketin birçok yerinde imâr faaliyetinde bulunmuştu. Namuslu bir devlet adamı olarak tanınmış, seçkin simalardandı. Dürüst, çalışkan ve hayırperver bir kimse olan Mustafa Paşa, Ka'be'nin su yolunu genişletmek, burada bir kale inşa ettirmek ve Haremeyn fukarasına 2500 sikke göndermek gibi hayırlar yanında, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de birçok sosyal tesisler de inşa ettirmişti. Rüşvetin, devlet çarkında bir yara olarak belirdiği bu devirde, cesaretle onunla mücadele etmişti. Asla rüşvet kabul etmeyen ve sadece sadârette bulunanlara verilmesi âdet haline gelen hediyeleri kabul eden biri idi. Kuvvetli bir şahsiyet olarak görünen Paşa, Ümmî olmasına (Okuma - yazma bilmeyen) rağmen ârif bir kimse idi. Bu sebeple zaman zaman cehâletinden söz ederek kendisinin sadârete lâyık olmadığını itiraf etmekten çekinmezdi. Bütün bunlara karşılık o, inatçı ve tok sözlü bir kimse idi. Onun bu ve benzer meziyetleri sebebiyledir ki, menfaatleri halel-dar olan bazı kimseler, onun aleyhinde bir kampanya açmışlardı.[13]

Gerçi Sadr-ı a'zam Mustafa Paşa, Nasûh Paşazâde gailesini bertaraf ettikten sonra eline geçen fırsatları değerlendirip makamını kuvvetlendirmek istemişti. Bu sebeple de kendisine rakip olarak gördüğü Sultanzâde Mehmed Paşa'yı, Şam valiliğine tayin ettirdiği gibi diğer muhaliflerini de ortadan kaldırmaya başlamıştı. Böylece devlet yönetiminde rakipsiz kalıp istediği gibi hareket edecekti. Bununla beraber Silahtar Yusuf Paşa, Vâlide Kösem Sultan ile gizlice anlaştığı için bir müddet sonra ikinci vezirlikle Divân'a memur ve Pâdişah'a müsahib olmuştu. Bu tayin, Mustafa Paşa'nın canını sıkmakla beraber o, beklemeyi ve zaman kazanmayı tercih etmişti. Fakat yeni bir tayin, Kemankeş'i adeta çileden çıkarmıştı. Kemankeş'i bu derece kızdıran tayin, medrese talebesinden Safranbolulu Hüseyin Efendi'nin tayini idi. Hüseyin Efendi, daha dersten mülâzım olmadan, önce Hâric müderrisliğine, akabinde de Sahn müderrisi olmuştu. Gerçekten, Cinci Hoca diye şöhret bulan Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim hükümdar olunca henüz müderrisliğin ilk kademesine bile ayak basmadan, Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin bütün itirazlarına rağmen sür'atle ilerletilerek Pâdişah Hocası ve kısa bir süre sonra Anadolu Kadıasker'i olmuştu (1054/1644). Silsile-i meratibi aşmayan câhil bir kimse-

[13]. **Naîmâ**, IV, 41 - 47; Aktepe, " Mustafa Paşa" **İA**. VIII, 731.

nin böyle yüksek bir mevkie gelmesi, bir manada Mustafa Paşa'nın sonunu hazırlıyordu.

Aldığı malî, idarî ve askerî tedbirler, yukarıda işaret edilen hususlara eklenince aleyhinde şiddetli bir muhalefet cereyanı baş göstermişti. Paşa, saray içindeki muhalifleri olan Kösem Sultan, Silahtar Yusuf Paşa ve Safranbolulu Hüseyin Efendi'nin muhalefetine karşı koyabilmek için askeri tahrik etmek istemişti. İş, Ocağın nüfuzlu bir ihtiyarı olan Koca Müslihiddin Ağa'ya açıldığında bu zat, pek doğru bir kanaatla "bundan sakınmalarını, Sultan Murad merhûmun nice bin nüfus katliyle söndürdüğü fitneyi uyandırmamalarını, söz ayağa düştükten sonra işin önünün alınamayacağını " söyleyerek muhalefet etmiştir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, böyle bir tertib içinde olduğunun Pâdişah tarafından duyulması üzerine idam edilmişti (20 Zilkade 1053 / 31 Ocak 1644)[14].

Ok atıcılıkta büyük bir maharet sahibi olmasından dolayı "Kemankeş" lakabını alan Mustafa Paşa'nın sadâreti, beş sene dört ay sürmüştü. Bazı kusurları ile birlikte devlete büyük hizmeti dokunanlardandı. Her ne kadar Sultan İbrahim, onun aleyhindeki şahsî tezvir ve nüfuza karşı koymuş ise de muhitin sinsice tertiplemiş tazyikinden de kurtulamayarak Mustafa Paşa gibi devlete büyük hizmeti dokunmuş bulunan bir veziri idam ettirmiştir.

7. Girit Seferi

IV. Murad döneminin son senelerine kadar siyasî ve ticarî ilişkiler bakımından iyi olan Osmanlı - Venedik münasebetleri, Tunus gemileriyle Girid'i vuran Ali Piçinoğlu hâdisesi ile bozulmuştu. Bu olaydan sonra Avlonya limanına gelen Piçinioğlu'nu takip eden Venedik donanması, burada Tunus gemilerini yakalayıp ele geçirir. Ayrıca attıkları toplarla kasabadaki caminin minaresini de yıkarlar. Bundan dolayı Pâdişah, Venedik üzerine sefer emri verdiğinden hazırlıklara başlanmıştı. Bu hazırlıklardan haberdar olan Venedik, Balyos adı verilen elçileri vâsıtasiyle hem hazırlıklar hakkında bilgi sahibi olmak, hem de açılacak bir sefere mani olmak için teşebbüslerde bulunur. Sonunda bir anlaşma sağlanmış ve Venedik 45 bin altın vermek suretiyle tazminata mahkûm edilmişti. Fakat Sultan IV. Murad vefat ettiği için bu tazminatı ödemekten vazgeçmişti. Bunun üzerine Vezir-i a'zam Keman-

[14]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 229 - 230; **Naîmâ,** IV, 40 - 47; **Hammer**, X, 24 - 29; Aktepe, "Mustafa Paşa", **İA**. VIII, 731; Uzunçarşılı, **Tarih**, II-I. 1. Kısım, s. 211 - 214.

keş Kara Mustafa Paşa donanmanın hazırlıklarına devamını emretmişti. Bu arada Cezayir, Tunus ve Trablus donanmalarının da hazırlanması bildirilmişti. Osmanlı Devleti'nin bu kararlılığını gören Venedik, elçileri vâsıtasiyle 50 bin flori (altın) göndermek sûretiyle seferi önlenmiş olur. Böylece, yeniden sükûnet sağlanır.

Akdeniz'in en büyük adalarından biri ve 8259 kilometre kare yüzölçümü ile Girit adası, Osmanlılardan çok daha önce 12 Ağustos 1204'te yapılan bir anlaşma ile Venediklilerin eline geçmiş ve o tarihten itibaren korsanların barındığı bir yer haline gelmişti.[15] Korsanlar, fırsat buldukça Türk ticaret ve yolcu gemilerine tecavüz ediyorlardı. Takibe uğradıkları zaman da buranın müstahkem kale ve limanlarına sığınıyorlardı. Böylece Venedik, bu ada sâyesinde Doğu Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyetine baltalayıcı tecavüzlerde bulunmuş oluyordu. Kıbrıs'ın fethi üzerine ticaretine sekte vurulmuş bulunan Venedik, Şark'taki nüfuzunun devamı için de Girid'tteki benzer faaliyetlere muhtaçtı. Ne var ki bir Türk Gölü haline gelmiş bulunan Doğu Akdeniz'deki bu ada, Osmanlılar bakımından da önem taşıyordu. Zira Suriye, Haremeyn, Mısır ve Afrika ile olan yol güzargâhının üzerinde bulunan bu ada, hem askerî, hem ticarî, hem de yol emniyeti bakımından önemli idi. Bilhassa Cezayir, Tunus ve Trablus deniz yolları üzerinde, stratejik önemi haiz bir noktada bulunan Girit adasının, Venediklilerin elinde bulunması, Doğu Akdeniz'deki Türk hâkimiyeti bakımından ciddi bir engel teşkil ediyordu. Bu bakımdan adanın, devlet sınırları içine alınması gerekiyordu. Osmanlılar'ın, Girit üzerindeki bu emellerini sezen Venedikliler, adadaki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için birtakım siyasî manevralarda da bulunuyorlardı.

H. 1604 (M. 1644) senesinde görevinden azledilen Kızlarağası (Dârü's-saâde) Sünbül Ağa'nın Mısır'a gitmesi emr olunmuştu. Sünbül Ağa, yeni yapılan İbrahim Çelebi'nin kalyonuna binmişti. Kalyonda kendisi ile birlikte Mekke kadılığına tayin edilen Bursalı Mehmed Efendi ve Hacc'a giden kimseler vardı. Malta korsanları, kalyonun, külliyetli bir hazine ile topsuz, tüfeksiz ve askersiz geleceğini öğrenip taarruz için hazırlık yapmışlardı. Yolda Malta korsanlarının taarruzuna uğrayan 600 kişilik kafileden sadece 60 kişi ölümden kurtulup esir alınmıştı. Ölenler arasında Sünbül Ağa da bulunuyordu. Böylece esirlerle birlikte büyük bir hazine de korsanların eline geçmişti.

---

[15]. Adanın eski devirleri hakkında geniş bilgi için bk. Cemal Tukin, " Girit" **DİA**, XIV, 85 - 87.

Malta korsanları, gemiyi zaptettikten sonra yedeğe alıp Girit adasının güneyindeki Kalisman limanına yanaşıp elde ettikleri eşyanın bir kısmını satışa çıkarmış, bir kısmını da Girit valisine vermişlerdi. Sünbül Ağa'nın atlarından birini de Kandiye beyine göndermişlerdi.[16]

Bu facianın İstanbul'da duyulması üzerine, vezir-i a'zamın muhalefetine rağmen Girit'e sefer hazırlıklarına başlanır. Silahtarlıktan ikinci vezirliğe yükseltilen Yusuf Paşa, Girit üzerine serdar tayin edilir. Böylece, uzak ve deniz aşırı topraklarda çeyrek asır devam edecek olan bir mücadele başlamış oluyordu. Bu kadar uzun süre devam eden Girit savaşı, Venediklilerin, doğudaki hâkimiyetlerinin de sonu olur.

Yusuf Paşa komutasındaki Osmanlı donanması, 4 Rebülevvel 1055 (30 Nisan 1645) günü Malta seferi adı ile İstanbul'dan hareket edip denize açılır. Haziran başlarında Navarin'e varıldığı zaman serdara verilen gizli talimat ile seferin, Malta gemilerine yataklık eden Girit üzerine olduğu ilan edilir. Haziran sonunda da Girit'te asker çıkarılır. Önce adaya birkaç mil mesafede bulunan Aya - Todori adasındaki liman kalesinin fethi gerçekleşir. Bundan sonra da Hanya muhasara edilir. Çok müstahkem olan ve iyi korunan kale, Elli dört günlük bir kuşatmadan sonra 24 Cemazielahir 1055 (18 Ağustos 1645) günü barış yolu ile teslim olur. Venediklilerle yapılan anlaşmaya göre kaledekilerin can ve mallarına dokunulmayacağı gibi onlar, Türk gemileriyle Kandiye kalesine nakledileceklerdi. Kale teslim alınınca geleneklere göre burçlarda ezan sesleri yükseldiği gibi üç kilise de câmie çevrilmişti. Şehrin imar işi ele alınmış ve Katolik Venedikliler'den yılmış bulunan Ortodoks Rumlar'a vatandaşlık hakları ile mezheb serbestisi verilmiştir. Serdar Yusuf Paşa, Hanya kalesine on iki bin askerle birlikte top, mühimmat ve erzak bırakarak İstanbul'a döner. Başlangıçta burada büyük iltifatlara mazhar olan Yusuf Paşa'nın aleyhinde birtakım tezvirat ve çekememezlik hareketleri başlayacaktır.Yusuf Paşa hakkında Pâdişah'ı tahrik edenler emellerine ulaşmış görünmektedirler. Zira 1055 senesi Zilhicce (Şubat 1646) ayının bir Pazartesi günü Pâdişah, Yusuf Paşa'yı huzuruna çağıracak ve ona hemen gidip Girit'i almasını söyleyecektir. Fakat Yusuf Paşa'nın:

---

[16]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ,** IV, 92 - 94; Ayrıca Kâtib Çelebi ile Naîmâ, Türk atlarının adaya çıkarılışı esnasında bazı papazların, bu atların adaya getirilmesinin kendileri için iyi bir sonuç vermeyeceğini söylediklerini naklederek şöyle derler:"...ganaimden Girid hâkimine peşkeş verüp cümleden Sünbül Ağa'nın atlarından birini Kandiye beğine göndermeye taşra çıkarup gönderirken ol cezire rahiplerinden bir kaç vâkıf-ı hikmet ve ehl-i basiret rühban, ceziremize Türk'ün atının ayağı bastığı bize eyü alâmet degildir" demişlerdi. **Fezleke**, II, 234; **Naîmâ**, IV, 93.

"Pâdişahım, halka kereste salınıp gemiler yapılmak üzeredir, erbaîn içindeyiz, vaktimiz vardır, şimdi deniz mevsimi değildir ve gidecek beylerbeyilere orada iş yoktur, şimdi gidemem" deyince zaten Yusuf Paşa'ya karşı tahrik edilmiş bulunan Sultan İbrahim, emrine karşı geldi diye öldürülmesini emreder. Kara Çelebizâde'nin: "*Vezir-i bî nazir-i mübârek kadem*" (Ayağı uğurlu eşsiz vezir) diye tavsif ettiği ve şayet kendisine bir fırsat daha verilseydi Girit'in tamamını alırdı, dediği Yusuf Paşa'nın ölümü, Sultan İbrahim'in pişman olup hayıflanmasına sebep olmuştur.

Türklerin Girit'e çıktığı ve Hanya'nın fethi haberleri, Avrupa'da büyük bir heyecanın uyanmasına sebep olmuştu. Bu yüzden başta Venedikliler olmak üzere Malta, Papa ve İspanya gemilerinden teşekkül eden 80 gemilik bir donanma, derhal Girit'e gönderilmişti. Fakat Avrupalılar için yapılacak bir şey yoktu.

Girit'te sadece bir kale fethedip bırakmak akıl kârı değildi. Bu bakımdan adanın tamamı feth edilinceye kadar sefere devam edilmesi gerekiyordu. Yusuf Paşa'dan sonra Budin'in eski beylerbeyilerinden Deli Hüseyin Paşa, Girit muhafızlığına tayin edilir. Hüseyin Paşa, Mora'dan Girit'e geçerek önce adanın batısında bulunan Kisamo kalesini fetheder. Yerli halk, kendisine karşı yapılan iyi ve âdilâne muameleden dolayı gelip teslim olur.

Venedikliler, Girit'te Türk ordusuna karşı ciddi bir başarı elde edemiyeceklerini anladıklarından, Çanakkale Boğazı'nı tehdid ederek adaya yardımın gitmesini önlemeye çalıştılar. Gerçekten, Venedik'in, Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alarak deniz yolu ile Girit'e kuvvet gönderilmesine engel olması yüzünden savaş uzadı ve Girit adası da "*Devlet-i Aliyye'nin ta'limhâne-i harbîsi*" hükmüne girdi. Ancak Bozcaada ile Limni'yi zapteden ve Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Venedikliler, denizlerde kazandıkları bu üstünlüğe rağmen Osmanlı Devleti'ni ne Girit adasının fethinden vazgeçirmeye, ne de güç bir durumda bulunan Girit'teki Türk kuvvetlerinin diğer kaleleri teker teker almalarına engel olabildiler. Hanya Fâtihi Yusuf Paşa'dan sonra Girit'teki kuvvetlerin başına getirilen Deli Hüseyin Paşa, sırf kendi gayret ve teşebbüsü ile giriştiği harekât sonucunda Kisamo, Apokorono, Granbosa ve Resmo gibi önemli birçok kaleyi ele geçirir. Diğer taraftan Venedikliler bir yıl önce (1646) aldıkları Limni ve Bozcaadayı tekrar kaybettiler. Fakat savaş da Girit'te Kandiye kuşatması ile kilitlenmişti. Osmanlılar, Kandiye yakınında İnâdiye denilen büyük bir kale yaparak burayı baskı altında tutmaya başladılar. Böylece, Osmanlı tarihinde 25 yıl de-

vam edecek olan Girit'in tamamen fethi, 1080 (1669) yılında Köprülüler döneminde gerçekleşecektir.[17]

Yukarıda temas edilen sebep ve şartlarda başlayıp çeyrek asır devam eden Girit seferi, başta Papa ile bütün Haçlı devletlere, Müslüman - Türkler aleyhinde savaşmayı bir kere daha "*Mukaddes Vazife*" olarak kabul ettirecekti. Osmanlı'nın, en zayıf denilen döneminde başlayıp başarılı bir şekilde devam eden Girit harbi, Hıristiyan dünya tarafından başlatılan yeni bir Haçlı Seferi'ne sebep olmuştu. Bu yüzden, hemen bütün Avrupa devletlerinin en seçme kara ve deniz kuvvetleriyle Türk ırkına karşı çarpışacağı ve nihayet yenileceği bu cenk, işte böyle başlamıştı. Ne çâre ki, tam zamanında açılan bu muharebenin, daha uzun zaman sonunu getirmek mümkün olamayacaktı.

8. Dönemin İdaresi ve Kadınlar

Yıllarca Harem'deki dairesinde korkulu bir hayat geçiren Sultan İbrahim'in sinirlerinin bozulduğuna daha önce işaret edilmişti. Bu bozulmanın etkileri zaman zaman devlet yönetiminde de kendisini gösteriyordu. Bu yüzden o, devlet ve kanun teamülünden ziyade verdiği emirlerin derhal yerine getirilmesini istiyordu. Devletin geleceği için epey gayret sarf etmiş olan Vezir-i a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, ciddî, açık sözlü, çalışkan ve değerli bir vezir olduğundan Pâdişah'ın her emrine boyun eğmiyordu. Kemankeş'ten sonra yerine gelen "Civan Kapıcıbaşı" diye şöhret bulmuş Sultanzâde Mehmed Paşa, çelebi meşreb ve ciddiyetsiz biri olduğundan Sultan İbrahim ne derse "ferman efendimizindir" diye küçük bir itiraz veya karşı mütalaa beyanında bulunmadan onu yerine getiriyordu. Bu arada, hemen her hafta Pâdişah'a para, eşya ve birçok hediye takdim etmek suretiyle mevkiini muhafazaya çalışan Sultanzâde, yaptığı masrafları çıkarmak için de rüşvet alıyor, sık sık memuriyetleri değiştirip dağıtmak suretiyle yeni tayinlerden câizeler temin ediyordu.[18]

Denebilir ki Sultan İbrahim döneminin en belirgin özelliği, devlet yönetimine yardımcı olmaları ve devleti daha ileriye götürmeleri gereken vezirlerin, birbirlerini çekememeleri yüzünden devlet ile halkın büyük sıkıntılara duçar olmasıdır. Bu arada, saraydaki kadınlar da hem bu durumdan, hem

---

[17]. Daha geniş bilgi için bk. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l - Ebrâr**, s. 637; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 235 - 270; **Hammer**, X, 64 - 72; Cemal Tukin, "Girit" **DİA**. XIV, 87; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 216 - 222.

[18]. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 223.

de Pâdişah'ın sinirlerinin bozuk olmasından istifade ederek âdeta bir "*Kadınlar Saltanatı*" kurmuşlardı.

Bu dönemde, Sultan IV. Murad'ın kurmuş olduğu otorite ve düzen bozulmuştu. Devlet hazinesi ise fakirleşmişti. Bilindiği gibi bu dönemde Sultan İbrahim'den başka saltanatı devam ettirebilecek bir üye olmadığından, onun çocuk sahibi olması isteniyordu. Bunun için de kendisine birçok câriye takdim edildiği gibi, yaptığı bazı hareketlere de göz yumuluyordu. Sinirleri bozuk olan Pâdişah ise, kolayca kadınların tesirinde kalıyordu. Kısa zamanda bu güçlerini farkeden kadınlar, yavaş yavaş devlet işlerine de müdahele ederek düzenin bozulmasına sebep oluyorlardı. Naîmâ, bu konuda tafsilatlı bilgi vermekle birlikte biz, ondan kısa bir nakil yapmak istiyoruz: "Gerçi bu bahane ile birkaç şehzâde vücuda gelip bir miktar halkın yüzü güldü. Lâkin müdahele ve istilay-ı zenân (kadınlar) ile mizac-ı nizâm muhtel olup (karışıp bozulmak) dide-i devlet (devletin gözü) elemden ağlamaya başladı. Beş altı Haseki'nin senevî haslarından yüzbin kuruş hâsıl olduğundan maada (başka) tevabi' ve levâhik ve sair erbâb-ı israfın içeride ve taşrada kesret-i itlâf ve israfından Hazine-i Âmire vâridatına kesr târî olup kul mevacibi verilmekte azîm usret çekilüp (maaş verilmekte büyük zorluk) bazı esnafa (sınıflara, memurlara) ulûfeleri kıllet (az) üzre verilüp ekser-i erbâb-ı vezaif (vazife sahiplerinin çoğu) mu'tad-ı kadîm üzre vazife almaktan mahrum kaldılar. Ekser hidemât ve menâsıb nisvân (kadınlar) şefaatiyle içerüden verilüp taşra dahi zaruret bahanesiyle cümle menâsıb-ı ilmiyye ve seyfiyyeyi bey'-i men yezid (açık artırma) ile furûht (satar) eder oldular."[19]

9. Varvar Ali Paşa'nın İsyanı

Varvar* Ali Paşa'nın, Sivas valiliği döneminde Sadr-ı a'zam olan Hezârpâre Paşa, Pâdişah'ın arzularından istifade ile memuriyetleri kesime bağlamış, Pâdişah, saray ve Haseki sultanlara bol para ile hediye takdim et-

[19]. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. **Naîmâ**, IV, 243 - 245; Ahmed Refik, **Kadınlar Saltanatı**, İstanbul 1923, III, 3 - 150; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 223 - 229; Gökbilgin, "İbrahim" **İA.** V / 2, 884.

*. Uzunçarşılı, Varvar Ali Paşa ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Varvar lakabı matbu tarihlerimizde Vardar diye basılmıştır. Devşirme olarak alınıp Galatasarayı'ndan yetişen Ali Paşa, Boşnak olup doğum yeri Batı Bosna'da Dalmaçya'ya yakın Prozor kazasına tabi' Varvar köyüdür." **Tarih**, III, I. Kısım, s. 229.

mek suretiyle onları memnun etmeye çalışıyordu. Böylece hem saray erkânının gözüne giriyor, hem de küpünü dolduruyordu. Para, her kapıyı açıyordu. Devlet hizmetine tayin için rüşvet vermeyenlere bütün kapılar kapalı idi. Liyakat ve istidat bir kenara atılmıştı. Parası olmayana kapılar kapalı idi. Vezir ve sancak beylerine paralarının olup olmadığına bakılmadan tahsildarlar gönderip Pâdişah'a verilmek üzere "Bayram Harçlığı" istiyordu.

Bu esnada Sivas valisi olan Varvar Ali Paşa'ya da bir adam gönderilerek kendisinden bayram harçlığı olarak 30 bin kuruş istenir. Bu talep üzerine Ali Paşa, vilayetin hâsılatını hesap ettirir. Ali Paşa, yapılan araştırma sonucunda bunun mümkün olamayacağını bildirerek özür beyan eder. Fakat bu paranın mutlaka tedarik edilmesi istenince Ali Paşa, mübaşire:

"Ben bu kadar akçayı nereden vereyim, halkın malını alıp kat'-ı tarîk mi edeyim (yol kesicilik mi yapayım) " diyerek mübaşiri geri gönderir. Bundan başka, Anadolu Beylerbeyi İpşir Mustafa Paşa'nın Sivas'ta güzel bir karısı olduğu öğrenilince bunun da gönderilmesi istenmişti. Ali Paşa haklı olarak " Bir Müslîmin menkûhesini nice gayre teslim edeyim" diyerek buna da red cevabı vermişti. [20]

Bu gelişmeler üzerine makamının sonunun geldiğini anlamakta gecikmeyen Varvar Ali Paşa, devlet işlerinin kadınların elinde olmasından dolayı bunların saltanatına son vermek, sık sık yapılan azil ve tayinlerin önünü almak, valilerin üç seneden önce azillerinin yasaklanmasını sağlamak ve böylece halkın ızdırabına mani olmak üzere harekete geçer. Onu, böyle bir harekete kalkışmak için teşvik edenler de vardı. Bu niyetle etraftan asker toplamaya başlayan Ali Paşa, beklediği alakayı görememekle beraber, yanındaki bir miktar asker ile İstanbul'a doğru yürüdü. Ancak zulme karşı savaşacağını ilan eden Ali Paşa'nın geçtiği yerlerde levend ve sekbanları halka zulmedip köy ve kasabaları yağmalıyorlardı (1057/1647). Bu durumda adamlarına söz geçiremeyen bu safdil Paşa'nın sözleri ile fiilleri birbirlerini tutmuyordu.[21]

Varvar Ali Paşa isyanının bastırılma görevi İpşir Mustafa Paşa'ya verildiği gibi Sivas eyaleti de ona tevcih edildi. Halbuki İpşir Paşa ile Ali Paşa dost idiler. Bu sebeple İpşir Paşa kendisine verilen bu görevi kabul etmek istemeyerek "*Hak söz söyleyen âdemin üzerine nice varalım, nâ - hak yere nice katledelim?*" diyerek özür beyanında bulunduysa da ikinci defa gelen Hatt-ı Hümâyûn'daki "*Ya başı, ya başın*" ifadesi üzerine İpşir Paşa, Varvar

[20]. **Naîmâ**, IV, 246 - 247.

[21]. Daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 310; **Naîmâ**, IV, 246 - 248.

Ali Paşa'nın üzerine yürümek zorunda kalmıştı. Bu arada Varvar Ali Paşa, Pâdişah'a karşı bir isyan hareketinin içinde bulunmadığını, zaten mansıbını da terk ettiğini söyleyerek Tokat'a doğru hareket etmişti. Yolda üzerine gönderilen Karaman Beylerbeyi Köprülü Mehmed Paşa'yı mağlup etmiş iken İpşir Paşa ani bir baskın ile Köprülü'yü kurtardığı gibi Varvar'ı da yakalayıp cellada teslim eder. İstanbul'da, Varvar'ın devletin ahvalini düzelteceğine inan bazı kimseler üzülmüş, bir kısım halk da bu isyanın bastırılmasından dolayı huzur duymuşlardı. Bununla beraber Varvar'ın cellada teslimi ile iş bitmiyordu. Zira eyaletlerde huzursuzluklar devam ediyordu. Nitekim Isparta taraflarında hurûc eden Haydaroğlu'ndan başka, efendisi Salih Paşa'nın idam edildiğini öğrenen Bağdad Valisi İbrahim Paşa da isyan etmişti.[22]

10. Sultan İbrahim'in Tahttan İndirilmesi

Sultan İbrahim'in samur merakı, devlet erkânı, ulemâ ve ocak ağalarını zor durumda bırakmıştı. Sadr-ı a'zam Hezarpâre Ahmed Paşa, Pâdişah'ın bu merakına iyiden iyiye alet olmuştu. Bu yüzden ocak ağaları kendisine karşı cephe almışlardı. Yeniçeri Ocağı'nın büyük ağalarından Kara Murad, Bektaş, Muslihiddin ve Kara Çavuş Mustafa gibi ağalar, kendilerinden istenen samur, anber ve paraları vermemeye karar verdiler. Hezarpâre Ahmed Paşa, adı geçen ağaların bu teklifleri reddetmelerini hazmedemediği için kendilerine karşı başarısız bir suikast düzenlemişti. Böylece kendi hayatını da tehlikeye atmıştı.

Pâdişah'ın samur merakı, devlet bütçesini sarsacak derecede malî sıkıntılara sebep oluyordu. Bu merak, devlet erkânına da sirayet etmişti. Bu arada Pâdişah, Sadr-ı a'zam Hezarpâre Ahmed Paşa'nın, devletin gidişatı ile ilgili tatlı ve fakat gerçek olmayan sözlerinin tesirinde kaldığı için devlet işlerinin iyi gittiğini zannediyordu. Kendisinden gizlenen gerçeklerin farkında değildi. Devletin içine yuvarlandığı kötü duruma şahid olan ve yukarıda isimleri belirtilen Ocak Ağaları, aralarında ittifak ve iş birliği yaparak Yeni odalardaki Orta Câmi'de toplanırlar. Ocak ihtiyarları ile odabaşılar da topantıya katıldılar. Bu toplantıda:"Bu fesatları Pâdişah'a ta'lim eden vezirdir, onu ortadan kaldırıp bir münasib adamı vezir yapalım" kararına varırlar.[23] Bunlar, üzerinde ittifaka vardıkları kararı Şeyhülislâm'a bildirdikleri

---

[22].Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 308 - 311; **Naîmâ**, IV, 248 - 278; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 229 - 230; Gökbilgin, "İbrahim" **İA**, V / 2, 884.

[23]. **Naîmâ**, IV, 301.

gibi, onun da diğer ulemâya haber vermesini istediler. Şeyhülislâm da bu teşebbüse müvafakat edip ulemâya tezkireler yazar. Bu tezkirelerde Şeyhülislâm, onların Fâtih Câmii'nde toplanmalarını ister. 17 Receb 1058 (7 Ağustos 1648) günü bütün ulemâ ve kadıaskerler Fâtih Câmii'nde toplandılar. Aynı gün, ağalar da kalabalık ve silahlı maiyetleri ile Fatih Camii'ne gelmişlerdi. Hezarpâre Ahmed Paşa, aleyhindeki bu toplantıları duyar duymaz kaçıp saklanmıştı. Toplantıya katılanlar daha sonra kalkıp Orta Câmie giderler. Bu toplantıda " *Vezir Ahmed Paşa, müfsid ve vâcibu'l-katldir, izâle olunup sâbıkâ defterdarlıktan ma'zûl Mevlevî Mehmed Paşa vezir olsun*"[24] kararına varırlar. Böylece, Vezir-i a'zam'ın katlinin vâcib olduğuna dair fetva alındığı gibi Defterdarlıktan mazûl Sofu veya Mevlevî Mehmed Paşa denilen zâtın, vezir-i a'zam olmasını kararlaştırırlar. Mehmet Paşa, böyle bir hareket sonucu sadârete getirilir. Yeni Sadr-ı a'zam ile Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin idaresinde meydana gelen kıyam hareketi sonunda, Ahmed Paşa, saklandığı yerde yakalanarak boğdurulur. At meydanına getirilen cesedi parça parça edildiğinden, ölümünden sonra "*Hezarpâre*" lakabını alır. Başlangıçta Ocak Ağaları ile ulemânın üzerinde anlaştıkları konu, Ahmed Paşa'nın azl ve katli idi. Fakat Pâdişah'ın Sofu Mehmed Paşa hakkındaki tehdid ve bunun intikamının alınacağını söylemesi, gelişmeleri başka bir yöne çekecekti. Böylece Sultan İbrahim'in hal'inin de gündeme gelip bir karara bağlanması düşünülür hâle geldi.

Bundan sonra ulemâ ve ağalar, Mekke kadılığından ma'zûl Bosna'lı Beyazî Hasan Efendi'yi Pâdişah'a gönderirler. Pâdişah, vezirini öldürdüklerini bundan sonra daha ne istiyorlar? diye sorunca Hasan Efendi, memleketin gidişatının iyi olmadığını, beytülmalın israf edildiğini, Bosna ve Boğaz'da düşman dururken onu kovmak için teşebbüste bulunulmamasından cumhurun kendisinden şikayetçi oduğunu söyler. Daha sonra da Efendim, cumhur, ulemâ ve asker sizi görmek istiyor der. Hasan Efendi, bu sözlere cevap vermeyen Sultan İbrahim'i selamlayıp geri döner. Böylece hal' ile ilgili söylentiler, Sultan İbrahim'e ulaştırılmış oluyordu. O da saraydaki bostancıları kıyamcılara karşı tertibat almaya zorladıktan ve sarayı toplarla tahkim ettirdikten başka ağalara haber gönderip derhal dağılmalarını emretmiş, aksi takdirde üzerlerine 12 bin kişilik bir kuvvet sevkedeceğini bildirmişti. Fakat gelişen olaylar sonunda Bostancıbaşı, kıyamcıların tarafına geçecek böylece Sultan İbrahim'i dinleyen olmayacaktı. O gece, bütün ulemâ yeniçeri odalarında toplanıp durum muhakemesi yaptıktan sonra ertesi gün Sultanahmed Meydanı'na gelirler. Bütün ısrarlara rağmen *Ayak Divânı*'na da çıkmayan

[24]. **Naîmâ**, IV, 303.

Pâdişah'ın hal'ine ve henüz 7 yaşında bulunan Şehzâde Mehmed'in Osmanlı tahtına geçirilmesine (iclâs) karar verilir. Durum, Kösem Mahpeyker Sultan'a bildirilmişti. Bunun üzerine meydana çıkarılan Şehzâde Mehmed'e 18 Receb 1058 (7 Ağustos 1648) Cumartesi günü bey'at edilir. Çocuk yaştaki Pâdişah'ın bir suikasta kurban gitmemesi için de muhafazasının, Büyük Vâlide Sultan ile Bostancıbaşı'ya havale edilmesine karar verilir. Bundan sonra devlet erkânı, Sultan İbrahim'in bulunduğu daireye gider. İbrahim, sert ve kızgın bir şekilde bunlara bağırıp çağırdı ise de kendisine tahttan indirildiği (hal' edildiği) bildirilir. Gönderilen heyet içerisinde "*Ravzatu'l-Ebrâr*" adlı tarihin müellifi büyük âlim Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi ile Muslihiddin ve Bektaş Ağa'lar da vardı. Kara Çelebizâde, tahttan indirilmiş bulunan İbrahim'e verdiği cevapta ileri giderek işi hakarete kadar götürmüştü. Sonunda kendisini kârgir bir daireye koyup her tarafını örüp bir yemek sahanı sığacak kadar delik bıraktılar. Yanına da iki cariye verdiler. Bütün bunlar yapılırken bağırıp çağıran sâbık hükümdarın en son sözü " *el-Hamdu lillâh, hele bir cemaatin başı oldum* " cümlesi oldu. Bu sözle kendisinden sonra gelecek olan Pâdişahlar'ın ceddi (dedesi) olacağını kast etmişti. Gerçekten de kendisinden başka Osmanlı şehzâdesi kalmadığı için bundan sonraki Osmanlı Pâdişahları, İbrahim'in neslinden gelmişlerdi.[25]

11. Sultan İbrahim'in Ölümü

Biraz önce temas edildiği gibi Sultan İbrahim tahttan indirildikten sonra sadece yemek verilebilecek penceresi olan bir daireye kapatılmıştı. Ancak onun bağırıp çağırması sarayı rahatsız ettiği gibi, halk arasında da Sultan İbrahim'in odasından dışarı çıkıp kaçtığı manasına gelen "*Pâdişah boşandı*" şayialarının yayılmasına sebep olmuştu. Bazı ileri gelenler ile sipah yani Kapıkulu süvarilerinin " *Mehmed henüz çocuktur, memleket işlerini bilmez, yine babası pâdişah olsun*" şeklindeki sözlerle İbrahim'in hal'ine itiraza başlamaları üzerine, Sadr-ı a'zam, Şeyhülislâm, Yeniçeri Ağası, Murad Ağa ve diğer devlet erkânı telaşa düşüp eski dönemin gelmesinin devlet ve kendileri için büyük bir felâket olacağından korkup "*madem ki İbrahim hayattadır, nizâm-ı âlem olamaz, zarar-ı âmmdan zarar-ı has tercih olunagelmiştir*" diye öldürülmesine karar verirler. Bu suretle, "*devlet hizmetlerini ehline vermeyerek rüşvetle ehliyetsizlere tevcih etmekle nizâm-ı â-*

---

[25]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 327 - 329; **Naîmâ**, IV, 300 - 326; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 233 - 237.

leme halel veren Pâdişah'ın hal' ve izâlesi câiz olacağına" dair verilen fetva üzerine Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi, Kadıaskerler, Yeniçeri Ağası ve Ocağın ileri gelen diğer ağaları saraya gidip İbrahim'i bulunduğu yerden alıp cellada teslim ederler. Bu işte en faal rolü Vezir-i a'zam ile Şeyhülislâm oynuyordu. Hatta Sultan İbrahim, Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'ye:

"*Bak aa Abdurrahim, Yusuf Paşa bana, senin için bir fettan dinsizdir, tepele demiş idi, seni öldürmedim, meğer sen beni öldürecek imişsin. İşte Kitabullah, beni ne hüküm ile öldürürsüz? Ey zâlimler* " diye bağırmıştı. Nihayet hal'inden onbir gün sonra yani 1058 senesi Receb ayının 28. Salı günü (18 Ağustos 1648) boğdurulur. Cenazesi, Şamî Hüseyin Efendi tarafından yıkanıp namazı kıldırıldıktan sonra Ayasofya'da amcası Sultan Mustafa'nın kabrinin alt tarafına defn edilir. Boğulmadan önce Sipahîler ile Enderûnluların birlikte harekete geçmelerinden korkulduğundan ölümü için acele edilmişti. Bu acıklı hâdise, Osmanlı toplumunda büyük infiallerin meydana gelmesine de sebep olmuştu. Onun kanını taleb eden hareketler görüldü. Devrin şairleri onun dilsûz (gönül yakan) şehâdetini dile getirdiler. Bunlardan biri:

Nasîb oldu şehâdet âkıbet ol şâh-ı mazlûma

Ne çâre bu imiş hod tâ ezel takdîr-i Yezdânî.

beyti ile toplumdaki umumî üzüntüye tercüman oldu. Burada şunu da belirtelim ki, Sultan İbrahim'in katilleri daha sonra birer birer cezalarını bulup Hakk'ın öldürücü sillesini yediler. Sultan İbrahim, tarihimizin en mağdur ve en fazla ta'rize uğramış simalarından biridir. Asırlar geçmiş olmasına rağmen mağduriyeti hâla devam etmektedir. Başına bir felaket gelmiş, siyasî ve askerî bir darbe ile devrilmiş olduğu için aleyhinde söylenenlerden şüphe etmek gerekir. Onu tahttan indirenler ve feci bir şekilde katledip şehîd edenler, yaptıklarını halk nazarında meşrû' gösterebilmek için ona "Deli" damgasını vurdukları gibi hunhar ve kadın düşkünü bir sefih olarak lekelemeye de çalıştılar. Halbuki bu isnadlar, onun hayatı döneminde cereyan eden vak'aların akışı ile tamamen tezat halinde görünmektedir.

Fizikî yapı olarak genellikle ağabeyi Murad'a benzeyen, yuvarlak yüzlü, iri siyah gözlü ve orta boylu idi. 33 yaşında öldürülen Sultan İbrahim, her şeyde acele eden, çabuk konuşan, aceleci yaratılışlı ve cömert bir kimse idi. Öldüğü zaman hayatta 4 oğlu vardı. IV. Murad döneminde yıllarca süren hapis hayatından birdenbire mutlak bir hâkimiyetin sahibi olan İbrahim, ruhî

buhran ve sarsıntılar içinde ömür sürmüştür. Bu yüzden ehil olmayan bazı kimseler, Pâdişah'ı sefih bir hayatın çukuruna sürüklemişlerdi.[26]

[26]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Solakzâde, **Tarih**, s.767; Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 329 - 330; **Naîma**, IV, 330 - 334; **Hammer**, X, 119 - 121; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 13 - 14; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 238 - 239.

SULTAN IV. MEHMED

Yedi yaşında Osmanlı saltanat tahtına oturan IV. Mehmed, tarihlerimizde "Avcı Mehmed" diye anılmaktadır. Sultan İbrahim'in, Hatice Turhan Sultan'dan dünyaya gelen büyük oğludur. 30 Ramazan 1051 (2 Ocak 1642) Perşembe gecesi İstanbul'da dünyaya gelmişti. O sırada Osmanlı hânedanından Sultan İbrahim'den başka erkek bulunmadığı ve sülâlenin inkıtaa uğraması ihtimalinden korkulduğu için, şehzâdenin doğumu bütün yurtta büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Naîmâ'nın ifadesine göre bu doğumun kutlanması için üç gün üç gece donanma şenlikleri yapılması emr olunmuştu. Bir gün sabah namazı esnasında şehzâdesinin doğum haberini alan Sultan İbrahim, o esnada "*Hünkâr İmamı*" olan Yusuf'u gördüğü için oğlunun adının Yusuf olmasını ister. Zira o, doğumdan önce kendi kendine bir söz vermiş ve:"*Şehzâdemin ismini Yusuf koydum, zira ahdim böyle idi ki, en evvel kimi görsem onun ismiyle tesmiye idem. Cenâb-ı Bârî'ye (Allah'a) hezâr def'alar şükür olsun ki, böyle muktedây-ı nâs (insanların kendisine uyduğu) kibâr-ı ulemâdan (âlimlerin büyüklerinden) bir zât-ı şerifi gördüm*" diyerek oğluna Yusuf ismini verir. Şehzâdenin kulağına da, ismi konulan Yusuf Efendi ezân okur. Evliya Çelebi'nin ifadesine göre şehzâdenin ismi yedi saat kadar Yusuf olarak kalır. Fakat daha sonra bazı yakınlarının ricası üzerine bu isim Mehmed'e çevrilir. Bu doğum için söylenen tarihler arasında en çok Şânî'nin:

"Nurdur geldi Mehemmed sulb-i İbrahim'den"

mısraıdır.[1]

Babasının saltanatı esnasında Mehmed, Osmanlı hânedanına mensub şehzâdelerin tabi tutulduğu eğitim ve terbiye usûlüne uygun şartlar içinde yaşadı. IV. Mehmed, babası İbrahim'in hal' edilmesi üzerine 18 Receb 1058 (8 Ağustos 1648) Cumartesi günü ikindi vakti 7 yaşında ve henüz sünnet

---

. Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr**, s. 612; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, İstanbul 1314, I, 276; **Naîmâ**, IV, 7.

olmadığı halde Osmanlı saltanat tahtına çıkarıldı.[2] Yeni Pâdişah'a, Babüssaâde önünde kurulan tahtta, başta Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi olmak üzere, Sadr-ı a'zam ve bütün vezirler ile ulemâ bey'at etmişti. Ancak IV. Mehmed henüz küçük bir çocuk olduğundan kendisini ürkütmemek için diğer erkân bu bey'ata iştiraktan men' edilmişti. Tarihlerimizin ifadesine göre "Pâdişah-ı nevcivan hazretleri cülûsundan sekiz gün sonra (26 Receb günü) Eyüp Sultan'a giderek kılıç kuşanır. Naîmâ, Şeyhülislâm'ın kılıç kuşattığı bu merasimden uzun uzun bahsettiği gibi, hükümdarın kıyafet ve şemaili ile, dönüş esnasında halkın tezahüratı hakkında da tafsilatlı bilgiler verir.[3]

IV. Mehmed, tahta çıktığı sırada devlet erkânını zor durumda bırakan bir problem vardı. Bu, boşalan hazineden dolayı askere verilmesi icab eden cülûs bahşişi için gereken paranın bulunamaması idi. Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa, Sultan İbrahim devrinde sarayda büyük servetler edinen Cinci Hoca (Safranbolulu Hüseyin Efendi)'ya müracaat ederek 200 kese borç ister. Fakat bu istek, Cinci Hoca tarafından reddedilir. Halbuki bu adamın, meşru' olmayan yollardan ve kısa zamanda büyük bir servet elde ettiği biliniyordu. Bunun üzerine Sofu Mehmed Paşa, Cinci Hoca'nın kayınpederi olan Kadıasker Mahmud Efendi'yi çağırıp onun vâsıtasiyle de borç para alma teklifini ileterek istenen parayı verirse kendisine herhangi bir kötülük gelmeyeceğini bildirir. Fakat Cinci, kendisinde para bulunmadığını bildirerek bu teklife de yanaşmaz. Bunun üzerine kendisi haps olunarak evine bir heyetle birlikte maliye baş tahsil memuru (baş bâki kulu) gönderilir. Bunlar, 200 kese akçadan başka bohça bohça hediyeler ve altınla dolu iki sandık ile elliden fazla samur kürk bulup müsadere ederler. Defterleri tedkik edilen Cinci'nin masrafı çıktıktan sonra geriye 3000 kese parası olduğu görülür. Bundan sonra cellada teslim edileceğini anlayan Cinci Hoca, 12 güğüm çil akça ve 70 bin kuruşluk nakit parayı merdiven altından çıkarır. Böylece devletten 200 keseyi sakınırken bütün servetinden olur. Cinci Hoca'nın bu parası ile cülûs bahşişi dağıtıldığı gibi çil çil akçalar da halk arasında "Cinci akçası" diye anılır olmuştu.[4]

Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa, Pâdişah'ın yaş itibariyle küçük olduğunu düşünerek devlet işlerini istediği gibi ve tam bir "istiklâl üzere" yürütebileceğini zannediyordu. Bu düşüncesinden hareketle Büyük Vâlide Kö-

---

[2]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 329; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 275; **Naîmâ**, IV, 334; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, nşr. Abdükadir Özcan, Ankara 1995, s. 2; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 71.

[3]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, IV, 334 - 335.

[4]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, IV, 338 - 346.

sem Sultan tarafından verilen bazı emirleri yerine getirmez. Böylece Sadr-ı a'zam'la Kösem Sultan arasında bir sürtüşme başlar. Bilindiği gibi bu dönemde rüşvet, saltanat değişikliğinin başlıca sebeplerinden biri olarak görülmüştü. Bununla beraber vaktiyle rüşvetten şikâyet eden ocak ağalarının, hemen her işe müdahele etmeleri yüzünden bu kapı daha da genişlemişti.

Malî işlerdeki tecrübesiyle tanınmış olan Sofu Mehmed Paşa, devlet giderlerini azaltmak suretiyle bir dereceye kadar hazinede denge kurmaya çalışır. İsrafı önlemeye yönelik bu çalışmaya da saraydan başlar. Gümrük ve tuzla (memlaha) gibi mukataalardaki vazife sahiplerinin berâtlarını yoklattırıp müstahak olmayanların berâtlarını vermediği gibi berâtlıların da istihkaklarını kısar.

Bütün bunlara rağmen Sadr-ı a'zam, küçük hükümdarın vasisi gibi hareket etmekten çekinmiyordu. Bu arada Sofu Mehmed Paşa, Kapıkulu süvarilerinin yıllardan beri ihmal edilip verilmeyen "*gulâmiye*" denilen ücretlerini iki şâhid dinleyerek verir. Ayrıca o, Girit'e gitmek şartıyla bölüklerden tard edilmiş olan bin sipâhiyi tekrar deftere kaydettirir. Bu, askerin gönlünü almak için başvurulmuş bir çare idi. Kendisi de Sipâhî ocağından gelen bir kimse olduğu için onlara daha başka va'dlerde de bulunmuştu. Bununla beraber sipâhiler, kendilerine verilenler ile yapılan va'dları yeterli görmeyerek isyan hazırlığına başladılar.[5]

A. SULTAN AHMED OLAYI VE AĞALAR SALTANATI

Kaynaklarımızda "Yeni Câmi Vak'ası" diye verilen Sultan Ahmed olayı, Sofu Mehmed Paşa'nın memleket yönetiminde kendi başına hareket etmesi, devlet idaresinin, bu işle ilgisi bulunmayan kimselerin eline geçmesi, Pâdişah'ın küçüklüğü, iki vâlidenin rekabeti ve Sultan İbrahim döneminde devlet işlerinin iyice bozulmuş olması, buna sebep olmuştur. Bütün bunlar, sipâhilerin isyan için Üsküdar ve diğer yerlerde toplanmalarına sebep olmuştu. Sipâhîlerin isyan hazırlıklarının duyulması üzerine Yeniçeri Ağası ile ocağın diğer büyük ağaları Paşakapısı'na (Vezir-i a'zam dairesi) davet edilerek bunların maksatlarının ne olduğu ve ne yapmak istedikleri sorulur. Gelen cevapta: "Biz, Pâdişahsız veya Vezir-i a'zamsız sefere gitmeyiz, Sultan İbrahim'in katli ne hüccet üzre olmuştur, bu yüzden Sivas Valisi İbrahim Paşa,

---

[5]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, IV, 350 - 353; Osmanzâde Ahmed Tâib, **Hadîkatu'l-Vüzerâ**, İstanbul 1271, s. 88 - 89.

bizden intikam almak istiyor, biz niye töhmet altında bulunuyoruz" diyorlardı. Bu toplantıdan haberdar olan taşradaki sipâhîler de birer ikişer İstanbul'a gelmeye başladılar. Bunlar, Sultan İbrahim taraftarlarınca el altından tahrik ediliyorlardı.

Ortamın tehlike arzettiği bu çalkantılı günlerde, dış saraylarda bulunan ve "celeb" denilen Acemi oğlanlarının isyanı meydana gelir. Bilindiği gibi Pâdişah cülûslarında, her beş veya yedi senede bir, İbrahim Paşa, Galata Sarayı ve Edirne Sarayı ile Enderûn'dan Acemî çıkmaları olur. Bunlar, kabiliyetlerine göre ya Topkapı Sarayı'na (Yeni Saray) veya Kapıkulu Süvari bölüklerine dağıtılırlardı. Sultan İbrahim zamanında, müddetleri geçtiği halde böyle bir "çıkma" yapılmadığı gibi IV. Mehmed'in cülûsunda da ihmal veya unutkanlıktan yapılmamıştı. Bu çıkmalar vâsıtasiyle daha iyi imkânlara kavuşan acemîler, bu durumu bahane ederek önce Galata Sarayı'ndan, daha sonra da İbrahim Paşa Sarayı'ndan kaçıp sipâhî topluluğu sığınırlar. Böylece sipâhî topluluğu daha bir kuvvet kazanır. Bu arada Acemîler, kendilerini önlemek isteyen Yeniçeri ağasını da kaçırırlar. Bu gelişme ve muhalefet üzerine Şehülislâm Abdurrahim Efendi, Acemîler ile Sipâhîlerin katilleri hakkında fetva verir.

Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'nin fetvası, işi daha da karıştırır. Bunun üzerine sipâhîler, "*Vezir-i a'zam ile Müftüden şer'î davamız vardır*" diye ayak divanı isterler. Fakat yeniçerilerin kendileriyle beraber olmadıklarını görünce, hükümetin teklifini kabul etmek zorunda kalırlar. Hükümet ise, süvarileri bu isyana teşvik eden Selanikli Bıyıklı Mahmud adındaki elebaşıyı ister. Sipahiler bu teklife yanaşmazlar. Bu arada üç sipâhînin Vezir-i a'zam Kethüdası tarafından öldürtülüp sokak ortasında bırakılmaları, sipâhîlerin kendilerine katılan celeblerle birlikte Sultan Ahmed Meydanı'nda toplanmalarına sebep olmuştu. Bu hengamede, sipâhîlerin ileri gelenleri, Vezir-i a'zam ile Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'nin katl edilmelerini isterler. Hayatları tehlikeye giren Sofu Mehmed Paşa ile Abdurrahim Efendi yeniçerilere sığınmak zorunda kalırlar. Sipâhîler, zorla Pâdişah'tan Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa'nın azli için "Hatt-ı Hümâyûn" alıp kendisine gönderirler. Bunun üzerine Sofu Mehmed Paşa:

"Emir Pâdişahındır ve orasını ağalar bilir, eğer azlimizi makul görürlerse mührü teslim edelim" deyince ağalar hep birden:

"Biz, vezir ve müftünün katl edilmelerine değil, azillerine bile razı değiliz. Saraya hücum ile Hatt-ı Hümâyûn almak ne demektir? Tiz dağılsınlar, elimizde olan fetva ile cümlesini kırarız" diye bir yeniçeri *çorbacısı* (bölük komutanı) ile haber gönderirler. Fakat sipâhîler haber getiren bu çorbacıyı öldürdüklerinden, iş silahla halledilme durumuna geldi. Sultan Ahmed Mey-

danı'ndaki çarpışmada mağlub olan sipâhîler, perişan bir şekilde dağıldılar. Bu hâdise ile rakipsiz kalan yeniçerilerin ocak ağaları da büyük nüfuz kazandılar. Bunlardan başta Arnavud Kara Murad olmak üzere Boşnak Koca Muslihiddin, Arnavud Bektaş ve Kara Çavuş, devlet işlerine tamamen el attılar. Böylece saray ve idarede tamamen söz sahibi olan bu ağalar, mansıbları açık artırmaya koydular, yiyecek maddelerine varıncaya kadar her şeyin ticaretini ellerine geçirdiler.[6]

Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa, Yeniçeri Ocağı'nın ağaları sâyesinde hayatını kurtarıp mevkiini muhafaza edebilmişti. Fakat bunun karşılığında da yetkilerinden fedakârlık yapmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber Sofu Mehmed Paşa, ağalara karşı ihtiyatlı hareket ettiği gibi onlar da onun tuzağına düşmemek için uyanık davranıyorlardı. Bir manada her iki taraf da tuzağa düşmemek için dikkatli hareket ediyordu. Bununla beraber bir müddet sonra Sadr-ı a'zam ile ilk defa Yeniçeri Ağası olan Kara Murad'ın arası açılır. Bu dargınlığın önemli sebeplerinden biri de Sofu Mehmed Paşa'nın, her zaman devlet işlerine müdahele eden büyük Vâlide Kösem Sultan'ı öldürtmek istemesi idi. Bu esnada Kösem Sultan da Sadr-ı a'zamı ortadan kaldırmayı planlıyor ve işini kolaylaştırmak için de Yeniçeri Ağası Kara Murad Ağa'ya sadâret va'dinde bulunuyordu. Sofu Mehmed Paşa, korkudan saraya gidemez olmuş, bütün işleri Paşakapısı'nda görür olmuştu. Son zamanlarda haklı ve haksız gözetmeden müsaderelere hız verdiğinden bir hayli de düşman kazanmıştı.

Defterdarlıktan gelme bir kimse olarak Mehmed Paşa, kötü durumdaki hazineyi düzeltmek için epey gayret sarf etmişti. Devlet işlerinin bir elden idare edilmesine gayret edip müdahelelere son vermek istemişti. Bütün bu gayretleri yanında yerine göre vaziyeti iyi idare edemediğinden iki mühim taraftan aleyhine cepheler açıldı. Bu arada etrafındaki insanların haksızlığa varan uygulamaları da aleyhtarlarını artırıyordu. Sadr-ı a'zam, bu sıralarda Anadolu'da meydana gelen Gürcü Abdünnebi isyanını bastırmak üzere Kara Murad Ağa'yı tayin eder. Ama bu tayin gerçekleşmez. Zira donanmanın Venedikliler'e yenilmesi Sofu Memed Paşa'nın azline sebep olur (H. 1059 / M. 1649). Çünkü donanmanın başına gelen felâketten o sorumlu tutulmuştu. Pâdişah, toplanan divanda Sofu Mehmed Paşa'yı azarlayarak kendisinden mührü alıp Yeniçeri Ağası Kara Murad'a verir. Vâlide Kösem Sultan da bu münasebetle çok sert bir konuşma yapar. Malları müsadere edilen ve birkaç gün tutuklu kalan sâbık vezir-i a'zam, Malkara'ya sürgün edilir. Kısa bir

---

[6]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 334 - 337; Müneccimbaşı, **Tarih**, III, 694; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 242 - 243.

müddet sonra da orada idam edilip öldürülür. Çağdaşları olan Osmanlı tarihçileri Sofu Mehmed Paşa hakkında farklı görüşler ortaya koyarlar.[7]

a) Anadolu'da Eşkiyalık

Başkentin (Pâyıtaht) askerî karışıklıklar içinde bulunduğu bu dönemde, Anadolu'da da ayaklanma ve eşkıyalık alıp yürümüştü. Haydarzâde ve onun yardımcısı durumundaki Katırcıoğlu, Ilgın ve Akşehir arasındaki bölgeyi tahrip ediyorlardı. Haydarzâde, eski sadr-ı a'zamlardan Ahmed Paşa'nın bir sancak için kendisinden 30 bin kuruş aldığını iddia ederek ayaklanmıştı. Bu isyandan dolayı Anadolu valisi Ahmed Paşa bunun üzerine gönderilir. Karahisar'a yakın bir yerde yapılan cenkte eşkıya mağlub olur. Fakat daha sonra Sandıklı ovasında hiç bir ihtiyatî tedbir almadan çadır kuran Ahmed Paşa, Haydarzâde'nin ani baskını üzerine yakalanır. Buna rağmen serbest bırakılan Ahmed Paşa, arkadan yetişen Katırcıoğlu tarafından öldürülür (1058 / 1648). Ahmed Paşa'nın başından geçen olayların haberi İstanbul'a ulaşınca Bosna'nın eski valisi Ömer Paşazâde Mehmed Paşa'ya Anadolu valiliği verilir. Bu arada etrafa emirler yazılarak Haydarzâde'yi öldürene bir sancak tevcih olunacağı bildirilir. Bununla beraber eşkıya, talanlarına devam etmekten geri kalmıyordu. Karahisar da bu yağmadan nasibini alan şehirler arasına girdi. Bu sıralarda İstanbul, IV. Murad'ın silahtarı Sinanzâde'nin kardeşi Mehmed Paşa'yı Haydarzâde'yi ortadan kaldırmakla görevlendirir. Mehmed Paşa da mütesellimlik görevi ile Abaza Hasan'ı Hamid Sancağı'nın merkezi olan Isparta'ya göndermişti. İşte tam bu sıralarda Isparta üzerine yürüyen Haydarzâde, halktan 3000 kuruş vergi ister. Ispartalılar, Haydarzâde'nin, kendisini emniyette his etmesini sağlamak için istediği parayı vereceklerine ve isteklerine uyacaklarına dair söz verirler. Eşkıya reisi, Isparta yakınındaki bir ovada, söz verilen parayı beklerken ansızın Abaza Hasan'ın baskınına uğrar. Yaralı olarak ele geçirilen Haydarzâde, İstanbul'a getirilir. Yaralarının iyileşme ihtimalinin olmaması üzerine Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa'nın huzuruna çıkarılır. Paşa, Haydarzâde'ye niçin eşkıyalık yaptığını sorar. Sadr-ı a'zamı Mevlevî külahı ile gören Haydarzâde ona şöyle cevap verir:

"*Dede Efendi, kurt oğlu kurt idim, kişi aldığına göre satar, babasından anasından gördüğünü işler. Hüküm Allah'ındır.*" Bu cevap üzerine Sadr-ı a'zam, hazinelerini nerede sakladığını sorar. Fakat o buna cevap vermez.

---

[7]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, IV, 397 - 408; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I. 276 - 277; **Hammer**, X, 142 - 147; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 244 - 247.

Evliya Çelebi'nin bizzat kendisiyle görüştüğü Haydarzâde, İstanbul'da Parmakkapı'da asılmak suretiyle idam edilir. Onu yakalayan Abaza Hasan'a da kendi arzusu üzerine "*Türkmen Ağalığı*" yani Anadolu Türkmen aşiretleri ağalığı verilir.[8] Haydarzâde'nin yakalanıp idam edilmesi üzerine meydan Katırcıoğlu'na kalır. Bu şaki, etrafına topladığı kalabalık bir güruhla Hacılar ile ticaret kervanlarını vurmaya başlar. Bu arada Akyakalı Bekiroğlu adında başka bir şaki de yol kesiciliğe devam eder.[9]

b) Gürcü Abdünnebi İsyanı

Vezir Gürcü Mehmed Paşa'nın akrabası ve Adanalı Cafer Paşa'nın kardeşi olan Abdünnebi adındaki bu âsi, Kapıkulu Sipâhîlerinin azılılarından olup Sultan IV. Murad'ın zorbaları tepelediği sırada önce firar etmiş, sonra af edilerek canını kurtarmıştı. Bundan sonra bazı memuriyetler elde ederek büyük bir servete sahip olmuştu. Niğde ve Bor tarafarında itibarlı bir şahsiyet haline gelen Gürcü Abdünnebi, adamlarına da geliri bol iltizamlar ve voyvodalıklar temin etmişti. Onun isyanına, uğradığı bir haksızlık sebep olmuştu. Sultan İbrahim döneminde Suriye'de Safed sancağının mültezimliği 190 bin kuruşa kendisine verilmişti. O, bu paranın 100 bin kuruşunu peşin, kalanından 30 binini de Sadr-ı a'zam Hezarpâre Ahmed Paşa'ya göndermişti. Gönderilen bu para henüz kayıtlara geçmeden ve teslim edildiğine dair "ruznamçe" sureti alınmadan, Sultan İbrahim tahttan indirilmişti. Saltanat değişikliğinden sonra Hezarpâre Ahmed Paşa da idam edilmişti. Kayıtlara geçmediği için onun göndermiş olduğu 30 bin kuruşun akibeti meçhul kalır. Bu yüzden kendisinden tekrar 30 bin kuruş istenir. Bu kadar parayı veremeyeceğini söyleyen Abdünnebi, hakkını arayınca Safed sancağı başkasına verilir. Bu uygulama ile Abdünnebinin, bütün paraları yanmış oluyordu. Bu sıralarda Sultan Ahmed olayı meydana gelmişti. Bu olayda birçok sipâhî öldürülmüştü. Bunların intikamının Sadr-ı a'zam ile Şeyhülislâm'dan alınması gerektiğini telkin eden bazı kimselerin:

"*Sipah gayreti yok mudur ? Senin bu mertebe nâm ve kânun var, bu maslahata şurû' etsen âlem sana uyar. İstanbul'da halk sipâhîleri istihza eder oldular...*"[10] demesi üzerine, etrafına sipâhîleri ve hükümet aleyhinde o-

---

[8]. Bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 331; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 287 - 288; **Naîmâ**, IV, 373 - 375; **Hammer**, X, 140 - 142.

[9]. **Naîmâ**, IV, 388.

[10]. **Naîmâ**, IV, 394 - 395.

lanları toplayarak hurûc eder. Hakkı teslim edilmediği için hurûc hareketine kalkışan Gürcü Abdünnebi'nin bu hareketine bir manada, ağalar ile sadr-ı a'zamın sebebiyet verdikleri söylenebilir.

Gürcü Abdünnebi, topladığı sipâhîlerle Konya'ya gelmişti. Çevreden katılanlarla birlikte ordusu büyüyen Abdünnebi'ye Konya sipâhîleri de katılır. O, etrafa haberler göndermek suretiyle ordusunu daha da büyütmüştü. Davetine icabet etmeyenlerin üzerlerine de yürüyüp etrafa korku ve dehşet salan bu âsi, Sadr-ı a'zam Sofu Mehmed Paşa ile ondan sonra gelen Murad Paşa'nın "yerine dön" şeklindeki nasihatlarına aldırmayıp ilerler. Abdünnebi, Bolvadin ve Çay taraflarından geçerken Katırcıoğlu da kendisine iltihak eder.

İstanbul'a doğru yola çıkan Abdünnebi, maksadının isyan etmek olmadığını, boşu boşuna insanları öldürmek istemediğini açıklıyordu. Naîmâ, Abdünnebi taraftarlarının öldürülmesi ile ilgili fetvanın hazırlanması esnasında bir kısım ulemânın bu fikirde olmadığını, bir müddet daha bekleyip nasihat edilmesi gerektiğini ve zaten halkın da böyle bir fetvaya karşı olduğunu söylediklerini bildirir. Halka göre bunlar, işlerinin şer'le görülmesini istiyorlar. Bu isteklerinde de samimidirler. Zira bu kadar büyük bir ordu ile gelmelerine rağmen hiç kimsenin malına ve ırzına dokunmadıkları halde bunlara nasıl Celâlî muamelesi yapılır? Gerçekten de Abdünnebi, İstanbul'a geliş sebebini bildiren mektubunda:

"*Elhamdulillah, biz de müslümanlarız ve Pâdişahın Harem-i hassından çıkmışız, o zâlim ve katil Mehmed Paşa nâ hak yere bizi kırıp husûsan bunca zaman Harem-i hasda hizmet etmiş celeb yiğitlerinin kanun üzre ekmeklerini istedikleri için kanlarına girip katl eyledi. Hakkımızda kâfirler gibi vâcibü'l-katillerdir deyü fetvalar verildi. Ol fetvayı veren adam hangi kitabtan ve ne makule cürme bina edib ne mes'ele ile vermiştir ? Hâla bize beyân etsin ve ne sebeble maktullerimizin üzerine namaz kıldırmayup kâfirden tutulan diller gibi katlolunup lâşelerini (cenazelerini) arabalar ile deryaya döktüler. Ve küfr ve katlimize ne mes'ele ile hükm etti ? Şer'ullah, Şer'ullah, Şer'ullah.*" diye soruyordu.

Bilhassa pâyıtahttaki sipâhîlerin, Abdünnebi taraftarları ile birleşmelerinden korkuluyordu. Bu yüzden, daha sonra âsi hakkında "Hurûc ale's-sultan" ithamı ile katline fetva alınır. İzmit üzerinden Üsküdar'a doğru yola çıkan âsiler, İstanbul'a haberler gönderip " Anadolu bizim, Kütahya'da oturuz, Rumeli sizin" diyorlardı. Bu hareketten endişelenen Ocak ağaları, İzmit'e bir miktar kuvvet gönderirler. Fakat bunlara karşı isyancılar: "Bizim, sizinle cengimiz oktur, sizinle adâvete (düşmanlığa) gelmedik, şer' ile davamız vardır" diye haber gönderince iki grup kaynaşır. Gürcü Abdünnebi, em-

rindeki 15 bin kişilik kuvvetle Üsküdar'a gelir. Abdünnebi ile Katırcıoğlu'nun emrindeki kuvvetler, İstanbul'dan gönderilen birlikleri kısa zamanda bozguna uğrattılar. Bundan sonra da üzerlerine bostancılar sevkedilir. Bu sırada âsilerin halka eziyet edip yağmacılığa başlamaları bostancıları gayrete getirir. Katırcıoğlu, kendisini terk edip gittiği için kuvvetten düşen Abdünnebi de, Anadolu'ya çekilerek Mudurnu taraflarında eşkıyalığa başlar. Hükümet her tarafa hükümler gönderip yakalanmasını emreder. Nihayet Kırşehir Sancak beyi İshak Bey, ansızın Gürcü Abdünnebi'yi yakalayıp kesik başını İstanbul'a gönderir. Katırcıoğlu ise af edilerek önce Beyşehir Sancak beyliğine getirilir. Daha sonra da Girit'e gönderilerek burada din ve devlete hizmet eder.[11] Bu isyan, devlet düzeninin bozulmasının bir sonucu idi. Ağaların, menfaatlerinden başka bir şey düşünmemeleri ve hakkını arayan bir devlet memuruna hakkını vermemeleri yüzünden başlamıştı.

c) İstanbul'da Esnaf Hareketi ve Kösem Sultan'ın Öldürülmesi

Sultan İbrahim devrinde başlayan Girit seferi, bütün sıkıntı ve zorluklara rağmen devam ediyordu. Ancak son yıllarda devletin durumunun bozulması ve Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alması durumu daha da endişe verici bir hale getirmişti. Ekonomik ve siyasî çalkantıların ülkeyi içine düşürdüğü durum, Girit'e yardımı güçleştiriyordu. Her ne kadar 1654 yılında Kara Murad Paşa komutasındaki Osmanlı donanması takviye kuvvetler alarak boğaz dışındaki düşman donanmasına taarruz etmiş, Venedikliler 6 gemi ve 3 bin maktul vererek çekilmişlerse de bundan sonraki her yardım gönderişte Çanakkale Boğazı'nın çıkışında Venedik donanması ile çarpışmak bir gelenek haline gelmişti. Âdeta insan kıyım makinası haline gelen bu mütemadi çarpışmalar, devleti zayıflatmış, onun insan ve malî gücünü eritip yok edecek dereceye getirmişti. Kaynaklar, Girit seferi ve bu yüzden meydana gelen olaylar hakkında tafsilatlı bilgiler verirler. Bu bakımdan biz konu üzerinde fazla durmak istemedik. Bununla beraber özellikle İstanbul esnafı ile halkının duçar olduğu malî sıkıntı ve bu sıkıntının sebep olduğu gelişmelerden bir nebze bahs etmek istiyoruz.

Murad Paşa'nın istifasiyle (7 Şaban 1060 = 5 Ağustos 1650) sadârete getirilen Melek Ahmed Paşa, cömert, hüsn-ü ahlâk sahibi ve doğru bir kimse

---

[11]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**. II. 343 - 349; **Naîmâ**, IV. 411 - 429.

idi.[12] Fakat siyasî kargaşalarla leba leb dolu bulunan bir vasatta iş görecek bir adam değildi. Bu dönemde, hazinenin ihtiyacı büsbütün arttığı gibi ocak ağalarının tahakkümü de önüne geçilmez bir hal almıştı. Melek Ahmed Paşa sadâreti, kendisine müdahele edilmemek şartıyla almış olmasına rağmen, bunu temin edememişti. Devlet hazinesinin para ihtiyacına çare bulmak için başvurduğu tedbirlerle malî karışıklığı büsbütün artırdığı gibi ticaret erbabını da memnun olmayan bir sınıf haline getirmişti. Baş vurduğu tedbirler, bir taraftan doğruluğu ile bir şeyler yapabilmek için çırpınışının; diğer taraftan da beceriksizliğinin açık şâhidleri olarak görünmektedir. Paşa, devlet gelirlerini artırmak için "*Bedel-i timar*" adıyla yeni bir vergi tarhetti. Bu vergiyi toplamak (cibâyet) için gönderilen memurlar, bunun halka daha ağır gelmesine vesile olacak şekilde bir uygulamaya giriştiler. Bu yanlış uygulama, karışıklıklara sebep oldu. Bundan başka Melek Ahmed Paşa, mevki tevcihi için gizlice verilegelen rüşvetlerin önüne geçilemeyeceğine kanaat getirince, bunun doğrudan doğruya hazineye gelir kayd edilmesini temin etmeye çalışır. Bu uygulama, kendisinin doğruluğuna işaret etmekle birlikte, aczine ve kifayetsizliğine de işaret etmekteydi.[13]

Sadr-ı a'zam Melek Ahmed Paşa, hem bütçedeki açığı kapatmak, hem yerini sağlamlaştırmak, hem de ağaları tatmin için onların Bosna taraflarında bastıkları (darb ettikeri) ayarı düşük (züyûf) paranın tedavüle konmasını sağladı. Bu da zorla esnafa kabul ettirilmek istendi. Züyûf akça ile piyasadan zorla altın toplamaya başlayan Sadr-ı a'zam Melek Ahmed Paşa, zaten ağır vergiler altında ezilen esnaf ve halkın isyanına sebep olmuştu. Yönetimin bu uygulamasını kabul etmeyen esnaf, Sadr-ı a'zama çıkarak bu yıl 14 teklif (ayrı vergi kalemleri) çektiklerini, takatlarının kalmadığını, bundan başka ağaların bakır, şap, fındık, tuz vs. gibi maddelerin üzerinde kurdukları tekel yüzünden çok zarar ettiklerini bildirirler. Bu haklı talepleri kabul etmeyen Sadr-ı a'zam, onları huzurundan kovar. Bunun üzerine halk ve esnaf o sırada Şeyhülislâm olan Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'ye giderek kendilerini Pâdişah'ın huzuruna götürmelerini ister. Esnaf, başlangıçta bu teklife iyi bakmayan ve adeta yan çizmek isteyen Şeyhülislâm'ı zorla önüne katıp saraya doğru yürümeye başlayıp ikinci avluya kadar girebilmişlerdi. Saraya gelen kalabalık, sadr-ı a'zamın azlini ve ağaların da idamını istiyordu. Halk ve esnafın bu hareketinden telaşa düşen Saray, Melek Ahmed Paşa'yı derhal sadâretten azleder. Büyük Vâlide Kösem Mahpeyker Sultan, ocak ağalarına

---

[12]. Bilgi için bk. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 277; Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 91 - 93.

[13]. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 359 - 363.

sırtını dayamış olarak saltanat sürdüğü için kalabalığı oyalayıp "*ağalar meselesi yarın görüşülecek*" diyerek kalabalığı dağıtmaya muvaffak olmuştu. Böyle bir aldatmaca ile tehlikeyi atlatan ağalar, hemen o gece, İstanbul'un bütün sokaklarını tutmuş, Saraya gidebileceğini tahmin ettikleri pek çok kimseyi yakalayıp öldürmüşlerdi.

Daha önce de temas edildiği gibi Büyük Vâlide Kösem Sultan ile IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan arasında çok şiddetli bir rekabet vardı. Genç Pâdişahın annesi, aklı başında, aşırı arzu ve teşebbüslerden uzak, mazbut ve ahlâklı bir kadın olmakla beraber, Büyük Vâlide, yine de onu bir tehlike olarak görüyordu. Zira an'ane, otomatik olarak bu genç kadına "*Vâlide Sultan*"lık ünvanını bahşetmekte bulunuyordu. Bir başkasına bu sıfatı dahi çok gören Kösem Vâlide için, yeni bir dram ve yeni bir hükümet darbesi hazırlamaktan daha tabii ne olabilirdi? Özellikle kötü idaresiyle devlet işlerini de çığırından çıkarmış olan Büyük Vâlide Sultan, bu defa da genç torununu bertaraf etmekle, suçlarına kendinden başka bir sorumlu da bulmuş olacaktı.

Üstelik birden bire patlak veren bir esnaf ayaklanması, onu bir an önce harekete geçmek gerektiğine inandırmış bulunuyordu. Zira sırtlarını Kösem Vâlide Sultan'a dayamış olan Ocaklı zorbaları (ağalar), şehrin ticaretini kendilerine tahsis edip kimsede rahat ve huzur bırakmadıktan başka, hazineye bile el uzatma cesaretini gösterecek kadar işi ilerletmiş bulunuyorlardı. Bu yüzden halk, Kösem Sultan'ı da, siyaset, ticaret ve rüşvette onunla ortak iş gören Yeniçeri ocağını da istemiyordu. Bir bakıma halk, bu ikilinin oyununu bozmak için onları protesto etmek ve direnmek çaresizliğinde kalmıştı. Mademki ortada meşru bir vâlide sultan vardı, artık bu ihtiyar kadın iktidar sahnesinden ayrılıp bir emekliler durağı olan Eski Saray'da istirahata çekilmeliydi.

Fakat Kösem Sultan, bu protestoya vereceği cevabı çoktan hazırlamıştı. Derhal karşı harekete geçip Turhan Sultan'ı da oğlunu da ortadan kaldırmalı idi. Fakat dört Pâdişah[*] devrinin acı ve tatlı günleri içinde haşir neşir olmuş, her teşebbüsünü istediği neticeye bağlamış olan "*Vâlide-i muazzama*" için bu defa yenilmek mukadder olacaktır. O, Ocak ağaları sâyesinde sarayda bulunabildiği için kendisini emniyette zannediyor ve yeni bir tertiple IV. Mehmed'i zehirletip başka bir anadan olma kardeşi Süleyman'ı tahta çıkarmayı planlıyordu. Zira Şehzâde Süleyman'ın annesi Dilâşub Sultan "*safdil ve meczûb meşreb*" bir kadın oduğundan, "*vâlidelik makamının hükmünü sürdürmek sevdasında*" bulunamazdı. Bu bakımdan Kösem Sultan'a rakip ola-

[*] Bunlar: Kocası Sultan Ahmed, oğulları Murad ve İbrahim ile torunu IV. Mehmed'tir.

mazdı. Bütün bu planları kuran Kösem Sultan, bir taraftan da Ocak ağalarına haber gönderip, Turhan Sultan'a sadakatla bağlı olan adamlarını ortadan kaldırmalarını istemişti. Bu arada Turhan Sultan'ın adamlarından olan Dârüssaâde Ağası Uzun (Dev) Süleyman Ağa, bu tertibi öğrenip Turhan Sultan'a bildirmişti. Naîmâ bu konuda hem daha geniş hem de biraz farklı bir bilgi verir. Ona göre Kösem Sultan'ın veya ona bağlı olan şahısların işi gürültüsüzce "*kıtal ve cidâle hâcet kalmadan*" bitirmek için IV. Mehmed'e içirmek üzere Helvacıbaşı Üveys Ağa'ya iki kavanoz zehirli şerbet verdikeri, fakat Büyük Vâlide'nin câriyelerinden olduğu halde, Turhan Sultan ile de münasebeti bulunan Melekî'nin bu hazırlıktan Turhan Sultan'ı haberdar etmesi ve Helvacıbaşı'nın da korkup kaçması üzerine bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine Kösem Sultan'ın izâlesine karar verilip dairesi basılmış ve bir perde ipiyle boğdurulmak suretiyle hayatına son verilmiştir (16 Ramazan 1061 = 3 Eylül 1651). Vâlide-i muazzama'nın celladı Zülüflülerden Küçük (veya Kuşçu) Mehmed adlı biri oldu. Katil ile yardımcıları bu cinayeti irtikab ettikten ve Büyük Vâlide'nin dairesini yağmaladıktan sonra çekilip gittiler. 1076 (1665) yılında Topkapı Sarayı'nda çıkan bir yangın bu hâdisenin geçtiği yerleri tahrib ettiğinden Kösem Sultan'ın hangi odada öldürüldüğüne dair tahminlerde bulunmak mümkün olmamaktadır. Kösem Mahpeyker Sultan'ın cenazesi, techiz ve tekfinden sonra kocası Sultan I. Ahmed'in türbesine defnedilmiştir.[14]

Yarım asra yakın bir süre, zaman zaman artan nüfuzu ile devlet yönetiminde varlığını hissettiren ve IV. Mehmed'in saltanata gelmesiyle "Vâlide-i muazzama, Koca Vâlide, Ümmü'l-mü'minîn, Sâhibetu'l-makam, Vâlide-i atika, Vâlide-i kebire" gibi ünvanlar verilen Kösem Sultana dair kesin bir hükme varmak hususunda eski ve yeni hemen bütün tarihçilerin tereddüde düştükleri görülür. Saltanat sevdası ile oğlunu öldürtmek, en azından bu cinayeti müsamaha ile karşılamak gibi anlaşılması zor bir katı yüreklilik ile itham edilen, nüfuz ve kudretini güçlendirmek için para, mal ve mülke karşı sonsuz meyli bulunan Kösem Mahpeyker Sultan'ın bu yönü, dindarlığı, hayırseverliği, düşkünlere karşı şefkat ve merhameti ile birlikte düşünüldüğü zaman bu kararsızlığın sebebi kolayca anlaşılır. Gerçekten, onun inşa ettirdiği hayır eserleri ve fakirler ile sıkıntı içinde bulunanlara yaptığı yardım ve şekillerini anlatan Naîmâ'nın da ifade ettiği gibi, şayet Vâlide Sultan, muhitindeki muhtaçlara yardım etmez ve hayrât vücuda getirmeseydi, acaba devletin geliri zorba ağaların elinden kurtulup mahalline sarf edilecek miydi?

---

[14]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 376; **Naîmâ**, V, 107 - 109; **Hammer**, X, 184; M. Cavid Baysun " Kösem Sultan " **İA**. VI, 920.

sorusunu sorarak Kösem'in lehinde düşündüğünü belirten bir ifade kullanır. Müelliflerin çok defa "*Vâlide-i şehide*" de dedikleri Kösem Sultan'ı, Hammer de fazla kötülemez. Gerek Sultan İbrahim'in öldürülmesinde ve gerekse Sultan IV. Mehmed'i zehirleme teşebbüsünden onu sorumlu tutmaz.[15]

Vâlide-i Muazzama'nın, ölümünden sonra büyük rakamlarla ifade edilebilecek külliyetli miktarda mal bıraktığı bir gerçektir. Bununla beraber Kösem Sultan'a, bütün bu malları sırf tamahkârlık yüzünden saklamış bir cimri denemez. Yoksul ve fakirlere derin bir merhamet hissi ile yardıma koşan Koca Vâlide, muhitindeki insanlara bir daha kimseye muhtaç kalmayacakları şekilde yardım etmiş ve bu yüzden pek çok kimsenin muhabbetini kazanmıştı. Ölümünün, çağdaşları üzerinde meydana getirdiği derin teessürün sebebini burada aramak gerekir. Kendisi her senenin Receb ayında kıyafet değiştirip araba ile hapishânelere gider, borç yüzünden hapse girmiş olanları, borçlarını ödemek suretiyle kurtarır. Katiller dışında diğer bütün mahkumları şefkatinden mahrum bırakmazdı. O, bu konuda işi maiyetindekilere bırakmayarak bizzat kendisi yapardı. "*Sâdât ulûfesi*" adıyla ihdas ettiği ve "*Sürre ihracı*" döneminde gönderilen para ile sâdâttan olan 200'den fazla erkek ve kadın geçinirdi. Hizmetindeki câriyeleri iki üç sene çalıştırdıktan sonra âzâd edip her birine kabiliyet ve durumuna göre çeyiz verdikten başka bir miktar mücevher ile bir kaç kese de akça verip onları ya saray emektarlarından veya taşradan uygun bir mansıba getirdiği biri ile evlendirirdi. Vâlide Sultan, çıraklarını hiç unutmadığı gibi kendilerine muntazaman yıllık yardımlarda da bulunurdu. Yetim ve kimsesiz kızları araştıran, maddî durumu iyi olmayanlar için çeyiz ve ev eşyası hazırlayarak evlenmelerini sağlayan bu insaniyetli kadının, Haremeyn fukarası ve Sürre için de önemli tesisleri vardı. Kösem Sultan'ın inşa ettiği hayır eserlerinin başında Üsküdar'da hicrî 1050 yılında tamamlanan ve "Çinili Câmi" adını taşıyan câmi ile yanındaki mektep, çeşme, "*Dâru'l-hadis*", çifte hamam ve sebil bulunan külliyeden başka, Boğaziçi'nde Anadolu Kavağı Sultan Selim civarındaki Vâlide medresesi ve mescidleri ile bu sonuncunun bitişiğindeki çeşmenin ve Valide Hanı Mescidi'nin bânisi de odur. Kösem Sultan'ın, İstanbul'da Çakmakçılar yokuşunda, vaktiyle Cerrah Mehmed Paşa sarayının bulunduğu yerde hâla önemini koruyan ve Evliya Çelebi tarafından " ...Kösem Vâlide, 300 hücreli şeddâdî bir han bina etttirmiştir ki, İstanbul'da Mahmud Paşa Hanı ile bundan büyük han yoktur. Bir tarafında çar kûşe bir cihannümâ kulesi vardır ki, eflâke ser çekmiştir. Develik ve ahırı bin aded at ve katır alır. Ortasında Câmi-i şerifi vardır" denilen bu han, o zamanın büyük servet sahiplerinin para ve kıymetli

[15]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, V, 115; **Hammer**, X, 184.

eşyasını sakladığı bir yerdi. Keza Büyük Vâlide'nin bir vakıf defteri fihristindeki "*Evkaf-ı Mahpeyker Sultan*" başlıklı kaydından anlaşıldığına göre Anadolu ve Rumeli eyâletlerinin muhtelif kazaları ile İstanbul, Galata, Eyyub, Eğriboz, Midilli ve Kıbrıs'ta da vakıfları bulunmakta idi.[16]

d) Ağalar Saltanatının Sonu

Kösem Sultan'ın öldürülmesiyle sarayda tutunacak dalları kalmayan ağaların akıbetleri hemen hemen belli olmuştu denebilir. Ağalar aleyhindeki ilk teşebbüs, Dâru's-saâde Ağası ve ağaların can düşmanı Uzun Süleyman Ağa'dan gelir. Genç Pâdişah, bu işin bir an evvel bitirilmesi için ulemâ, vüzerâ ve sipahîleri saraya davet eder. Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonra saraya davet edilen ulemâ ve vüzerâya, devletin içinde bulunduğu durum anlatılmış, sâbık kadıaskerlerden Hanefi Efendi ile Hocazâde Mes'ud Efendi'nin tavsiyesiyle "*Sancağ-ı Şerif*"in çıkarılması kararlaştırılır. Yine bunlar tarafından verilen fetvaya göre emre muhalefet edenler de katledileceklerdi. Bunun üzerine Bâb-ı Hümâyûn önüne Sancak-ı Şerif dikilince İstanbul'un her tarafına münâdîler (tellallar) çıkarılarak "*her kim Müslüman ise zir-i livâ-yı Resûlullah Sallallau aleyhi ve Sellem'e gelsin. Ulü'l-emre itaat etmeyip taraf-ı hilâfda bulunanlar ve Orta Câmi cem'iyyetine varanlar bağîlerdir, din ve mezheb ve Ehl-i Sünnet ve'l-cemaattan bîgâne olurlar...*" diye halk saraya çağırılmıştı. Bu davetten sonra sadece halk değil, yeniçeriler de Sultan Ahmed Meydanı'nda topanmış bulunan ağalarından ayrılarak sancağın altına koştular. Yeniçerilerin, ağalarının yanında yer almayıp Sancak-ı şerif altına koşmaları, onların da ağaların tahakkümünden ve hasis emellerine alet olmaktan bıkmış olduklarını gösteren delillerden biridir. Bu gelişmeler üzerine tamamen yalnız kalan ağalar, kaçıp gizlenmekten başka çare bulamayacakardır. Ancak zamanla birer birer yakalanıp idam edildiler. Böylece, üç seneye yakın bir süre, devlet işlerinde her şeye müdahele ederek ortalığı karıştıran ağaların zorbalığından, kan dökülmeden kurtulan Pâdişah, derin bir nefes alma imkânını bulur.

Ağaların, saltanat sürdüğü bu zaman zarfında devlet adeta bir "fetret devri" yaşamıştı. Ancak bundan sonra bu sefer de Küçük Vâlide Başağası ve Dâru's-saâde Ağası olan Süleyman Ağa ile arkadaşlarının zorbalığı başlamış

---

[16]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, V, 113 - 115; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 325; Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, **Hadikatu'-l Cevami'**, nşr İhsan Erzi, İstanbul 1987, I-I. 67 - 69; Baysun " Kösem Sultan " **İA**. VI, 922 - 923.

bulunuyordu. Nitekim bundan ilk rahatsız olan Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa olmuştu. Siyavuş Paşa, görünüşte müstakil gibi ise de gerçekte Süleyman Ağa'nın nüfuzu altında idi. Zira Pâdişah'ın hayatını kurtarmış olan Süleyman Ağa'nın bir dediği iki olmuyordu. Bir müddet bu duruma tahammül eden Siyavuş Paşa, bir azil meselesi yüzünden Süleyman Ağa ile ters düştüğünden azledilerek yerine Gürcü Mehmed Paşa tayin edilir. Yeni Sadr-ı a'zam Gürcü Memed Paşa, mevkii uğruna Süleyman Ağa ile iyi geçinme siyasetini güdüyordu. Bir bakıma saray ağalarının emirlerini yerine getirmekten başka bir iş yapmıyordu. Bu yüzden özellikle Divân müzakereleri esnasında Anadolu Kadıaskeri olan ve doğruyu söyleme hususunda sözünü esirgemeyen Hocazâde Mes'ud Efendi tarafından sık sık tenkid ediliyordu. Bu toplantıların birinde Sadr-ı a'zam Gürcü Mehmed Paşa, hazinenin gelirini artırmak için Mısır'ın senelik ve maktu' bir meblağ gönderilmesi şartıyla bir valiye kayd-ı hayatla verilmesi teklifinde bulunur. Bazılarınca makul karşılanan bu teklife karşı Hocazâde Mes'ud Efendi, pek haklı bir görüşle "Bu şekilde Mısır'ı birine vermek, oranın istiklâline (bağımsızlığına) zemin hazırlamak demek olur. Mısır'ın istiklâli ise Haremeyn'e tasarrufun ve Hilâfet'e mâlikiyetimizin tehlikeye düşmesi demek olacaktır" diyerek bu görüşün kabul edilemeyeceğini bildirir. Gürcü Mehmet Paşa, saray ağalarının emriyle iş görmesine rağmen sekiz ay sonra azedilerek yerine Tarhuncu Ahmed Paşa getirilecektir.[17]

e) Tarhuncu Ahmed Paşa'nın İcraatı

20 Haziran 1652'de Hocazâde Mes'ud Efendi'nin tavsiye ve teşvikiyle, sadârete getirilen Tarhunca Ahmed Paşa, alacağı malî tedbirlere kimsenin müdahele etmemesi şartı ile bu makamı kabul etmişti. 90 yaşlarında ve Naîmâ'nın ifadesine göre "ümmî" olan Gürcü Mehmed Paşa'nın azlinden sonra, devletin içinde bulunduğu ve üç maddede toplanabilecek sıkıntıları bertaraf etmek üzere Pâdişah, Tarhuncu'ya hitaben: "Paşa ne dersin, şu üç husus ki, biri Girit, biri donanma, biri de mevâcib ve masârife mal yetiştirmeyi taahhüd eder misin ?" diye sorduğunda o, "Ferman Pâdişahımındır, taahhüd ederim" dedikten sonra, iki konuda kendisine müdahele edilmemesi ricasında bulunur. Bunların ne olduğu sorulduğunda O: birinin, "mal-ı mîrîyi (devlet malını) kimde bulursa geri alacağını, diğerinin de Gürcü Mehmed Paşa'nın, ifrat derecesine varan maaşlarla gereksiz yere verdiği

---

[17]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, V, 117 - 148; Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 93 - 96; Uzunçarşılı **Tarih**, III, I. Kısım, s. 256 - 261.

tevcihatları kaldıracağıdır şeklinde olmuştur." Bunun üzerine Tarhuncu'ya istediği yetki ve selâhiyet verilir. Paşa'nın, sadâret mührünü aldıktan sonra tebrikler sırasında etrafındaki devlet erkânına "Ben bu makama lâyık değilken Allah Teâlâ lâyık görüp ihsan eyledi. İmdi ya her ne dilersem ederim, tâ ki, Devlet-i Aliyye'ye veririm, yahut ta kelleyi veririm. Sâirleri (diğerleri) gibi ölüm korkusu ve el hatırı gözlemem, rüşvet ve şefaat ile bir mansıb veremem." dediği nakledilmektedir. [18] Paşa'nın bu beyanı, devlet hizmetinde sorumluluk yüklenmiş insanlar için örnek alınması gereken büyük bir vatanperverlik tezahürü olarak görülmelidir.

Tarhuncu Ahmed Paşa, alacağı malî tedbirler konusunda, kimsenin kendisine müdahelede bulunmaması şartı ile bu vazifeyi kabul etmişti. Bütçedeki malî müzayaka (darlık)yı yakından takib etmiş olan Ahmed Paşa, bunun hal çarelererini de biliyordu. Bu yüzden ortaya koyduğu planda şu işleri sıralamıştı: Girit'in fethini gerçekleştirmek, donanmayı ıslâh etmek, bütçe için gerekli parayı sağlamak ve hazineye borcu olanlardan parayı tahsil edebilmek.

Tarhuncu, hamiyetli bir vezir olmakla beraber bu devirde icraat için zor kullanmanın gerektiğine inanmıştı. Bu siyaset sâyesinde zengin birkaç vezir ve sekbanbaşıdan hazineye 200 kese kadar akça gelmişti. Öbür taraftan haksız kazanç ve rüşvet kapıları da kapandığından pek çok kimse bundan rahatsız olmaya başlamıştı. Bu esnada, durumdan şikâyet eden Defterdar Mustafa Paşa, para işine bir çare bulunmasını istiyordu. Nihayet Pâdişah'ın huzurunda bir toplantı yapılarak Erzurum, Çankırı, Kastamonu ve Manisa gibi eyâlet ve sancakların iltizama bağlanmasına ve valilerin bu iltizamdan belirli bir kısmını hazineye göndermelerine karar verilir. Ayrıca, tımar, zeâmet, has ve paşmaklıklardan gelen vâridatın bir miktarının da hazineye alınmasına karar verilir. Hatta bizzat Tarhuncu, kendi hassından 20 bin kuruşu hazineye devreder. Bundan başka Tarhuncu, bütün dirliklerin hesaplarının dökümünü ihtiva eden bir defteri de IV. Mehmed'e takdim eder. Asıl mesele bütçedeki açığı kapatmak idi ki, bu da, israf boyutlarını çoktan aşmış bulunan masrafları kısmakla mümkün olabilirdi. Bunu yapmak için de peşinen bazı kimselerin düşmanlığını kabullenmek gerekiyordu. Bu ise, işin en zor ve tehlikeli tarafı idi.

Yukarıda temas edildiği gibi alınması gereken tedbirler, saray ağalarının menfaatlerine dokunuyordu. Bu yüzden gerek saray ağaları, gerekse devlet erkânı arasında Tarhuncu aleyhine çalışmalar başlar. Vaziyetin kritik

---

[18]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 381; **Naîmâ**, V, 215 - 225; Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 96 - 97.

olduğu benzer dönemlerde, Sadr-ı a'zamın, Kaptan-ı Derya Derviş Mehmed Paşa ile münakaşa etmesi, aleyhindeki yalan ve tezvir kampanyasının hızlanmasına sebep olur. Bu yalan ve tezvirlerin en büyüğü de Tarhuncu'nun, saltanatta değişiklik yapma arzusunda olduğu idi. Buna göre o, Pâdişah'ın kardeşi Şehzâde Süleyman'ı tahta çıkarmak istiyordu. Böyle bir yalanın IV. Mehmed'e ulaşması gecikmez. Bütün bunlardan başka, sarayda büyük bir nüfuz sahibi olan Hocazâde Mes'ud Efendi'nin saraydan uzaklaştırılmış olması da aleyhindeki cereyanları arttırır. Nihayet Tarhuncu Ahmed Paşa, benzer iftiralar yüzünden haksız yere idam edilerek yerine Derviş Mehmed Paşa getirilir (21 Mart 1653). Rivayete göre rüyasında Hz. Peygamber'i gören Tarhuncu Ahmed Paşa, hiç bir sebep yok iken Pâdişah tarafından davet edildiği haberini alınca "ben rüyamı gördüm" diyerek âdeta bilerek bu ölüme gitmiştir denebilir. Dokuz buçuk ay kadar sadârette bulunan Ahmed Paşa'nın cenazesi Üsküdar'a defn edilir.[19]

f) İpşir Mustafa Paşa'nın Sadâreti

Daha önce belirtildiği gibi devlet yönetimi ağaların elinden kurtarılmıştı. Fakat yönetim işinin ehli bir sadr-ı a'zama verilemediğinden karışıklıklar devam ediyordu. Tarhuncu'dan sonra da yeteneksiz ve işten anlamaz bazı kimseler sadâret makamına getirildiler. Nitekim Tarhuncu Ahmed Paşa'nın yerine getirilen yeni Sadr-ı a'zam Derviş Mehmed Paşa, bunlardan biri idi. Bu yüzden bütün iyi niyet ve gayretlerine rağmen anarşiyi önleyemedi. Bu arada bütçeyi de müsaderelerle denkleştirmek istediği için birçok kimsenin nefretini kazanmıştı. Bu esnada felç geçirdiği ve evinden çıkamayacak duruma geldiğinden sadârete gelişinden 1 yıl 7 ay 8 gün sonra azledilince yerine İpşir Mustafa Paşa getirildi. Bununla beraber Derviş Mehmed Paşa'nın sadâreti döneminde Venedik donanmamın Çanakkale Boğazı girişinden sökülüp atıldığını da belirtmemiz gerekir.

İpşir Paşa, uzun zamandan beri İstanbul hükümetine karşı kafa tutarak isyankâr bir tavır takınmakla tanınıyordu. Bu bakımdan, âdeta bir Celâlî gibi idi. Menşei itibariyle Abaza olan İpşir Mustafa Paşa, Evliya Çelebi ve Osmanzâde Taib Ahmed'e göre Abaza Mehmed Paşa'nın akrabalarından biri

---

[19]. Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 384 - 385; **Naîmâ**, V, 281 - 299; Osmanzâde Ahmed Taib, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 97 - 98; Mücteba İlgürel, " Dördüncü Mehmed" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, XI, 28 - 29.

idi.[20] Fakat Vak'anüvis Naîmâ'ya göre bu akrabalık daha yakın derecede idi. O, Abaza Mehmed Paşa'nın kızkardeşinin oğludur.[21] Bununla beraber Onun, Abaza Mehmed Paşa ile olan akrabalığını daha farklı sekilde verenler de bulunmaktadır.[22] İstanbul, Abaza Mehmed Paşa'nın akrabası olan Haleb Beylerbeyi İpşir Mustafa Paşa'yı, Anadolu'yu yatıştırabilir, zekâ ve cesaretiyle anarşiye son verebilir düşüncesiyle sadârete getirmeyi uygun bulmuştu. İpşir Mustafa Paşa, tayininden 3 ay 28 gün sonra (25 Şubat 1655) İstanbul'a gelebildi.

İpşir Paşa, Haleb'te bulunduğu sırada fakirleri gözettiği için halk arasında "fukara babası" diye anılır olmuştu. O, hem halkın, hem de şehir ileri gelenlerinin gönüllerini almak ve sempatilerini kazanmak için Haleb şehrinin dışında bir ziyafet tertip eder. Aslında sadârete gelmeyi büyük bir iştiyakla arzu eden İpşir Mustafa Paşa, devlet işlerini düzeltme fikrini bu ziyafette ortaya atar. Bu ziyafet esnasında o, devlet yönetiminin bozulmasına sebep olanların fena hallerinden, onların asker arasına ikilik soktuklarından ve halkın nasıl bir zulüm altında inlediğinden bahseder. Keza o, rüşvetin had safhaya ulaştığını ve bu yüzden halkın işinin bozulduğunu anlatır. Binaenaleyh rüşvetle iş görme ortadan kalkmadıktan sonra hiç bir şeyin düzelmeyeceğini, halkın refah ve saadete ulaşamayacağını açık bir ifade ile dile getirir. Sadâret hayali ile devlete nizam ve düzen vermeye kalkışan İpşir Paşa, bütün Halebliler'in sevgisini kazanmıştı. Bu ziyafette topluluğa hitab eden İpşir Mustafa Paşa, halkı Kanûnî Sultan Süleyman devrindeki kanunlara uymaya davet eder. Sonunda bir kanunnâme hazırlayıp buna göre hareket etmeye karar verilir. Bu kanunnâme, mansıbların ehline verilmesi, rüşvet ve câize alınmaması, emîr, vali ve kadıların üç seneden önce azledilmemesi, para ayarının düzeltilmesi ve devlet işlerinin kanun üzere gibi maddeleri ihtiva ediyordu. İpşir Mustafa Paşa, Haleb'te bulunan vüzerâ, ümerâ ve ekâbirin tamamına icraatında kendisine yardımcı olacaklarına dair Kur'an ve kılıç üzerine yemin ettirir. Uzun zamandan beri hayal ettiği makama kavuşan İpşir Paşa, Haleb'ten İstanbul'a hemen gitmeyi mahzurlu ve tehlikeli görür. O, Anadolu'da yer yer devam eden isyan hareketlerinden endişe ettiği gibi, İstanbul'daki nüfûzluların emri altına da girmek istemiyordu. Bu yüzden durumunu iyice sağlamlaştırdıktan sonra İstanbul'a varmayı düşünüyordu. Ni-

---

[20]. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 280; Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzera**, s. 99.

[21]. **Naîmâ**, V, 197.

[22]. Geniş bilgi için bk. M. Münir Aktepe, " İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler" **İÜ. Tarih Dergisi** (1970) sayı XXIV. s. 45.

hayet 25 Şubat 1655 Perşembe günü Üsküdar'a varır. Buradan da nişanlısı Ayşe Sultan 'a ilk kocası Nasuh Paşa'dan intikal eden saraya iner. Şerefine düzenlenen muhteşem bir ziyafeti müteakip, Şeyhülislâm Ebu Said Efendi ve Reyhan Ağa ile birlikte Saray-ı Hümâyûn'a giderek, Yalı-köşkü iskelesinden karaya çıkar. 27 Şubat 1655 Cumartesi günü büyük bir merasimle Eyyub'u ziyâret eden İpşir Paşa, Edirnekapı yolu ile Saray'a gelir. 28 Şubat 1655 Pazar günü Ayşe Sultan ile evlenir (bundan böyle "Damad").

Yeni Sadr-ı a'zam görevine başladıktan bir müddet sonra İstanbul'da adeta bir terör havası estirmekten geri kalmaz. Vaktile sadârete göz dikip rüşvet teklif eden Defterdar Moralı Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırır. Moralı'nın katlini, onu sadârete teşvik eden Mevkufatî Mehmed Efendi'nin katli takib eder. Devlet işlerindeki benzer icraatlarıyla gayet sert bir tavır içine giren İpşir Mustafa Paşa'ya karşı en yakınları dahi cephe almaya başladılar. Nitekim Abaza Hasan Ağa ve Kürd Mehmed gibi ona candan bağlı olarların dahi aleyhine döndükleri görülür. Kendisinden büyük ölçüde menfaat sağlamayı beklemekte olan sipah taifesi de isteklerinin yerine getirilmediğini görünce derhal İpşir'in düşmanı durumundaki Yeniçeriler ile birleşir. Öbür taraftan vâli ve muhassıl olarak tayin ettiği adamlarının, Anadolu'da halka yaptıkları zulümlerle ilgili şikâyetler, onun durumunu daha da nazikleştirdi. Böylece memnuniyetsizlik bir iki ay içinde son safhaya varır. Nihayet İpşir Paşa'nın çok çekindiği ve bir an önce İstanbul'dan ayrılmasını arzu ettiği Kaptan-ı Derya Murad Paşa'nın, Kürd Mehmed ile müştereken tertiplediği ve 9 Mayıs 1655 Pazartesi günü başlayan bir isyanın sonunda IV. Mehmed, vezâreti altıbuçuk ay süren bu vezirini de katletmek mecburiyetinde kalır. İpşir Paşa'dan sonra Kara Murad Paşa ikinci defa sadârete getirilir. 11 Mayıs 1655 Çarşamba günü vüzerâ ve ulemânın iştiraki ile Cenaze Namazı kılınan İpşir Paşa'nın na'şı, Çarşıkapı'da Irgatpazarı denilen mahalde ve Halıcı Hasan Câmii civarında bulunan Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya ait müstakil türbenin pencerelerinden biri önüne defnedilir.

İpşir Paşa'nın idamı, bir müddet sonra Abaza Hasan Paşa'nın isyan sebeplerinden biri olacaktır. İpşir Mustafa Paşa safdil bir adam olup bozulan devlet çarkını yeniden tamir edip eski ihtişamlı durumuna getirebileceğini zannetmişti. Onun, gerek Haleb'te iken almış olduğu kararlar, gerekse Anadolu'da yapmayı düşündüğü toplantı, iyi niyetinin sonucu olarak planlanmıştı. Bununla beraber kapasitesi olmayan câhil bir adamdı. Ancak teşhisle-

rinde yanılmamıştı. Bir valinin düşündüğü bu tedbirler, o sıralarda merkezin içinde bulunduğu aczi ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir.[23]

B. KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'NIN SADÂRETİ

İpşir Mustafa Paşa'nın yerine ikinci defa sadârete getirilen Kara Murad Paşa'nın bu sadâreti çok kısa sürmüştü (10 Mayıs - 19 Ağustos). Onun ilk icraatları arasında Tarhuncu Ahmed Paşa'nın, yeniçeri miktarına getirdiği sınırlamayı kaldırmak olmuştu. Bu uygulama ile yeniçeri miktarındaki artış, hazineye büyük bir yük getirmiş oluyordu. Buna karşılık yeniçerilerin disiplin ve savaş güçleri azalmıştı. Bundan sonra peşpeşe tayin ve aziller devam etti. Ermeni asıllı Süleyman Paşa ile Girit serdarı diye şöhret bulmuş olan Deli Hüseyin Paşa'lar da makamlarında pek bir varlık gösteremediler.

Nihayet tarihlerde "*Vak'a-ı vakvakıye*" (Çınar Vak'ası) diye sözü edilen meşhur olay meydana gelir. Bu olay, hazine buhranı yüzünden çıkmıştı. Zira askere ödenen ulûfe, zuyûf akça denilen mağşuş akçalardan ibaret idi. Bir kısım asker ise hiç maaş alamıyordu. Gümüşe fazla miktarda bakır karıştırılarak darbedilen bu para, İstanbul esnafı tarafından geçersiz akça kabul edilerek alınmıyordu. Bu akçayı alanlar da zor ve baskı altında aldıkları için İstanbul'da her gün hoş olmayan olaylar meydana geliyordu. Bu durumdan en çok mağdur olan yeniçeriler ile sipahîler bir araya gelip durumu müzakere ederler. Bu müzakere , aslında bir ayaklanma idi (6 Cemaziyelevvel 1066 = 4 Mart 1656). Aylıklarının zuyûf akça ile ödenmesine karşılık, saray ağaları hazineyi soyup servetlerine servet katıyorlardı. Müzekereler sonunda tesbit edilen 30 kişinin isim listesi Pâdişah'a takdim edilir. Ayrıca o, "*Ayak Divânı*"na davet ediliyordu. Genç Pâdişah, işin ciddiyetini kavrayıp gereğini yapmış ve listede isimleri bulunanlar Sultanahmet'teki meşhur çınar ağacına asılmışardı.[24]

Yeni Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa, ikinci defa bu makama gelen, fakat kapasitesi olmayan bir devlet adamı idi. Vali olarak bulunduğu Silistre'den

---

[23]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, V, 444 - 450; **İsâzâde Tarihi (metin ve tahlil)** nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 1996, s. ll; Osmanzâde Ahmed Taib, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, 100 - 101; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, l. Kısım, s. 321 - 322; Aktepe, " İpşir Mustafa Paşa " **Tarih Dergisi** (1970), XXIV, 48 - 52

[24]. **Naîmâ**, VI, 144 - 154; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, l. Kısım, s. 290 - 293.

gelmiş, ancak bir defa toplantı yapabilmişti. Akabinde hastalanıp vefat etmişti. Bu ölüm üzerine yine sahipsiz kalan sadâret makamına bu defa da Şam valisi Boynueğri Mehmed Paşa* münasib görülmüştü. Sadâret makamının bu zata verilmesinde, dönemin Şeyhülislâmı Mes'ud Efendi'nin büyük rolü olmuştu. Boynueğri Mehmed Paşa, gençliğinde cesareti ile şöhret bulmuş, muharebelerde bir hayli yara almış olmakla birlikte iyi bir devlet adamlığı hüviyetine sahip değildi. Gerçi devlet otoritesinin zayıf düştüğü bu yıllarda başarılı gelişmeler görülmüştü. Bazı zorbalar ortadan kaldırılarak devlet büyük bir badireden kurtarılmıştı. Bununla beraber Sultan IV. Mehmed, Boynueğri Mehmed Paşa'nın icraatından memnun değildi. O da diğerleri gibi paraya düşkün olup mansıblara menfaat karşılığı tayinlerden geri kalmıyordu.

Devletin, büyük bir karışıklık içinde bulunduğu IV. Mehmed'in ilk yılları, sadâret mührünün adeta elden ele dolaştığı ve çoğu dirayetsiz olan insanların bu makama getirildiği yıllar olmuştu. Nitekim Sofu Mehmed Paşalar, Kara Murad Paşalar, Ahmed Paşalar, Siyavuşlar, Tarhuncular, Derviş Mehmed Paşalar, İpşir ve Boynueğri Mehmed Paşalar gibi insanlar "Mühr-i Hümâyûn" u birbiri ardınca yekdiğerine devir ve teslim ediyorlardı. Fakat bu devir ve teslimler, basit ve normal bir olay olarak kalmıyordu. Sırf bu yüzden zaman zaman yeniçeriler ile sipahîler isyan ediyorlardı. Bu isyanlar, bir taraftan, devlet hazinesinin talan edilmesine kadar giderken, öbür taraftan birçok cana mal oluyordu.

İşte kısaca temas ettiğimiz bu karışıklık ve karanlıklar içinde bulunulduğu bir dönemde, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti başlayacaktır. Böylece, gece sona erecek ve şafak sökmeye başlayacaktır. Bu sâyede IV. Mehmed'in saltanatı, devletin göz kamaştırıcı bir haşmetle yeniden yükselişini idrak edeceği ikinci devresine, yani Köprülüler'in idâresinde kavuşacaktı. Bununla beraber Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete gelmesi hiç te kolay olmamıştı.

Vâlide Turhan Sultan'ın Kethüdası Mimar Kasım Ağa, şöhretten de servetten de baş çekmiş ihlâslı bir adamdı. Memleketin içinde bulunduğu durumu görüp üzülüyordu. Ülkenin, içinde bulunduğu bu karışıklıktan ancak dirayetli, güçlü ve namuslu biri vâsıtasiyle kurtulabileceğine inanıyordu. O, bu inancını gerçekleştirecek olan kimsenin de Köprülü Mehmed Paşa olacağını düşünüyordu. Ondaki bu memleket sevgisi, hayatını tehlikeye atacak kadar büyüktü. Bu sebeple o, ihtiyar Köprülü'nün iş başına getirilmesi için Turhan Sultan'a tavsiyelerde bulunuyordu. Fakat bu teşebbüsü, vaktin sadr-ı

* . Naîmâ'nın ifadesiyle "Boynuyaralı" **Tarih**, VI, 67.

a'zamı tarafından haber alınarak, malı müsadere olunup işinden atılmış ve kendisi de evvela Yedikule zindanına, oradan da Kıbrıs'a sürülmüştü. Lakin günün birinde affolunarak taht şehrine gelen Kasım Ağa'nın ilk işi, kendisi gibi dürüst ve hamiyetli bir müttefik bularak yeniden Vâlide Sultan'a müracaat etmek olmuştu. Kasım Ağa, her ne pahasına olursa olsun, azmini, cesaretini, namus ve iktidarını bildiği bu ihtiyar adamı devletin başına getirmek hususunda ayak direyecekti. Fakat öbür taraftan Boynueğri Mehmed Paşa, bu ikinci teşebbüsü de haber alacak ve bu sefer ihtiyar Köprülü'yü, kendisine Trablus eyaletini tevcih va'diyle gemiye bindirip yolda harcamak üzere harekete geçmişti.

Bu arada Vâlide Sultan'la görüşmek üzere gizlice da'vet olunan Köprülü, saraya gitmek için giyeceği kürkü bile emanet olarak almıştı. Bununla beraber, huzura girdiği zaman, mütevazi hayatından hoşnud biri olarak, kendisine teklif edilen bu en yüksek devlet pâyesine karşı tok ve müstağni bulunuyordu.

Arnavut bir babanın oğlu olduğu sanılan Köprülü, Arnavutluk'ta Berat yakınlarında Rudnik köyünde doğmuş ve son devşirmelerden biri olarak gençliğinde İstanbul'a getirilmişti. Bir müddet sarayda çeşitli hizmetlerde bulunan Mehmed Paşa'nın, Osmanlı bürokrasisinde yükselmesi, Osmanlı devlet düzeninin işleyişini göstermektedir. Köprülü, geçimsizliği ve serkeşliği yüzünden sipahîlik ile taşraya çıkmıştı. Bundan sonra Amasya'nın Köprü kasabasına gidip oraya yerleşmiş ve bu yüzden de "Köprülü" olarak anılmaya başlanmıştı. Bir müddet Amasya sancak beyliğinde bulunan Mehmed Paşa, bilahere İstanbul'a gelir. Burada, İhtisâb ağalığı*, Tophâne nâzırlığı, Sipahîler ağalığı ve Cebecibaşılık gibi çeşitli görevlerde bulundu. Sultan IV. Murad'ın Bağdad kuşatmasına Çorum sancak beyi olarak katılan Köprülü Mehmed Paşa, burada yaralanmıştı. Aynı zamanda Sadr-ı a'zam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya intisâb eden Mehmed Paşa, ikinci defa Amasya sancak beyliğinde bulunur. Kara Mustafa Paşa'dan sonra onun yerine geçen Sultanzâde Mehmed Paşa, ona iki tuğ ile Trabzon eyâletini verir. Kendisinin burada ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Ancak azlinden sonra bir müddet Köprü'de ikamet ettiği bilinmektedir. Bundan sonra çeşitli görevlerde bulunur. Bu esnada Boynueğri Mehmed Paşa'dan memnun olmayan Vâlide Sultan, Mimar Kasım Ağa'nın tavsiyesi üzerine Köprülü'ye sadâret teklifinde bulunur. Köprülü ancak dört şart ile sadâreti kabul edebileceğini bildirir. Bunlar:

---

* . Osmanlılar'da hisbe teşkilâtı ve ihtisâb ağalığı hakkında geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1998, s. 46-149.

1) Huzûr-ı Hümâyûna yazılacak herhangi bir telhisin, mutlaka infaz olunup hilâfına emir verilmemesi.

2) En büyükten en küçüğe kadar bütün rütbe, tayin ve aziller hususunda katiyyen hiç bir taraftan tesir ve müdahele yapılmamalı ki, bu suretle devlet hizmetine en kabiliyetli insan getirilebilsin.

3) Vezir veya diğer devlet erkânı arasından herhangi birinin fikir ve reyinin makbul tutularak kendi istiklâline halel verilmemesi.

4) Kendisi hakkında garezkâr kimselerin sözlerine bakılmaması. Zira herkes devlete ortak olmak ister. Herkesi hakkına razı edip ikna eylemek mümkün değildir. Bu yüzden vezir-i a'zama düşman olanlar ve hased edenler çoktur.

Vâlide Sultan bu şartları kabul ettiği gibi, ertesi gün de Pâdişah, bu şartlara riayet etmek üzere onu sadârete getirir (24 Zilkade 1066 = 14 Eylül 1656). O zamana kadar büyük bir başarısı bilinmeyen Köprülü'nün sadâreti, ilk günlerde büyük bir hayret ve şaşkınlık uyandırdığından her kafadan bir ses çıkmaya başlar. Memleketin, dışarıdan ve içeriden tehlikeler geçirdiği bir sırada, hükümet başında muktedir ve mâhir bir adama ihtiyaç varken yetmiş yaşını aşmış ve istirahata muhtaç bir ihtiyarın vezir olarak iş başına geçirilmesi, isabetli bir karar değildi. Bu arada hemen her zaman olduğu gibi fırsatçılar, rüşvetçiler ve müdaheleciler pusuya yatmış, faaliyetlerine başlamak için uygun bir zamanı kolluyorlardı. Fakat çok geçmeden herkes, Köprülü'nün yüksek iktidarını anlayacaktı.[25]

a) Kadızâdeliler Meselesi

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde XV. üzyıldan itibaren bilhassa tedrisî tasavvuf denilen ilmî tasavvuf daha kuvvetli bir şekilde gelişmeye başlar. Devletin sınırları genişledikçe tedrisî tasavvuf yolundaki tarikatlar da o nisbette artış gösterir. Bu yüzden, yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar meşhur simalar görülmeye başlar. Bunlardan Ankara'lı Hacı Bayram-ı Velî halifelerinden Ak Şemseddin adıyla tanınan Mehmed b. Hamza

[25]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, VI, 217 - 225; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, nşr. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 3 - 4; Osmanzâde Tâib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 104 - 105; Hammer, **Tarih**, X, 264 - 267; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 367; M. Tayyib Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI. 892 - 894; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 84 - 86; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 286 - 287.

ile Vefa mahlasiyle meşhur Konya'lı Şeyh Müslihiddin Mustafa ve Çelebi Halife denilen Cemaleddin Aksarayî, Sünbül Sinan, Merkez Müslihiddin, İbrahim Gülşenî, Ümmî Sinan ve Şaban-ı Velî gibi ârif, tarikat erbabı zatlar bulunuyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nde serbest bir fikir ve münakaşa ortamı doğmuştu. Zaten tarikatlar da böyle bir ortamda gelişme gösterebilirlerdi. Her tarikatın şeyhi, bulunduğu şehir, kasaba ve devlet merkezinde hükümet işlerine karışmayarak kendi dünyalarında zikir, sohbet ve nasihatlarla halkın irşadıyla uğraşıyordu. Bu asırlarda gelen şeyhlerin tamamına yakın bir kısmı, hem şer'î, hem de tasavvufî ilimlerde bilgi sahibi oldukları gibi aralarında şair ve musikişinas olanlar da vardı.

Osmanlı Padişahları ve devlet adamları, tarikat erbâbına karşı lâzım gelen hürmeti fazlasiyle gösteriyorlardı. Hatta bazıları, onların adına tekkeler açtırıp bunlara vakıflar tahsis ediyordu. Pâdişahlar sefere giderken bazı şeyhlerden gazâ kılıcını kuşandıkları gibi, bazı şeyhler ile müridlerini de beraberlerinde sefere götürüyorlardı.[26]

Osmanlı Pâdişahlarının bu tutumu, devletin kuruluş ve gelişme devrinde Balkanlar'da faaliyet gösteren kolonizatör Türk dervişlerini hatırlatmaktadır. Devletin, vatan uğrunda şeyh, mürid ve tekkelerden istifadesi, son senelere kadar devam etmişti. Nitekim İstanbul'da Yenikapı Mevlevihânesi'nin Balkan harbinde ve daha sonra Çanakkale muharebeleri döneminde (1915) Yaralı Osmanlı Gazileri için hastahane haline getirilmiş ve bu hususta bir de talimatname hazırlanarak ispirto ile çoğaltılarak birçok mevlevihaneye gönderilmişti. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya harbine girmesi üzerine "Cihad-ı mukaddes" ilan olununca "Mücahidin-i Mevleviyye Alayı" teşkil olunmuş, buna Anadolu'dan katılanlar Veled Çelebi'nin komutası altında İstanbul'dan 1915 başlarında yola çıkmışlar, Konya ve Haleb üzerinden Şam'a, oradan da Filistin cephesine gitmişlerdir. Bu olayın komutan vekilliğine de Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Abdülbaki Dede tayin olunmuştu. Alayın, Konya'dan geçişine mahalli "Babalık" gazetesinde de yer verilmişti.[27]

Tarihin her döneminde olduğu gibi, devletin idaresinde meydana gelen aksaklıklar, iktisadî ve malî sahalardaki bozukluklar, tabiî olarak sosyal sarsıntı ve deprasyonlara da sebep olur. İdaredeki bu sarsıntıyı fırsat bilen ve bu bozukluklardan istifade etmeye çalışan insanlar da her zaman olagelmiştir. Osmanlı Devleti'nde de XVI. asrın sonlarından itibaren kendini göster-

---

[26]. Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 343 - 348.

[27] Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Mevleviler" **Belleten** (1991), LV/213, 356.

meye başlayan malî bozukluklar ve daha sonraki asırda devleti bir hayli yıpratan savaşlar, idarî bozukluklar ve yolsuzluklara bağlı görünen isyanlar, mevcud nizamı alt üst edecek dereceye gelmişti. Bir buhranın tezahürleri gibi görünen bu düzensizlikler, toplumun her kesiminden insanları etkiliyordu. Bu bakımdan herkes buna kendine göre çareler arıyordu. Koçi Bey gibi bazıları aksaklıkların sebebini idarî ve askerî alanda ararken, Kâtib Çelebi gibi bazıları da buhranın sosyal olduğunu söylüyorlardı. Bu düzensizliklerin sebeplerini düşünenler arasında dinî muhitten insanlar da vardı. Bunlar, diğerlerinden farklı olarak mevcud bozukluğun sebebini Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaşmaya bağlıyorlardı. Bu arada XVII. yüzyıl başlarından itibaren o zamana kadar devam edegelen dinî ve fikrî hoşgörünün de çok azaldığı anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde tasavvuf ehline ve müsbet ilimlerle uğraşanlara karşı lüzûmundan fazla düşmanlık gösteren bir vaizler sınıfının ortaya çıktığı görülür. Bu vaizler, bozulan devlet işlerinin sebebini, ortaya çıkan bazı bid'atlere bağlıyorlardı. Bunlar, bir taraftan halkı kendilerine çekmeye çalışırlarken, öbür taraftan da tasavvufçulara karşı düşmanca hareket etmeye başladılar. Başlangıçta kitap ve risâlelerle yapılan tartışmalar, XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da fiilî bir mücadele şeklini alır. Bu mücadelelerin bu kadar şiddetli hale gelmesinde, hükümetin aczi ile bazı saray ağalarının bu vaizlerle işbirliği yapması önemli ve büyük bir rol oynamıştır. Genel olarak bu vaizlere "*Kadızâdeliler*" veya "*Fakihler*" deniyordu. Bu vaizler, zâhiren de olsa, aslen Balikesir'li olup Ali adında bir müderrisin oğlu olan Birgivî Mehmed Efendi'nin "*Tarikat-ı Muhammediye*" adlı eserini kendileri için âdeta bir kanun olarak kabul ediyorlardı. Birgivî, gerek va'zlarında, gerekse eserlerinde kanaatini çekinmeden belirten samimî bir Müslüman'dı. Birgivî'nin eserleri XVII. yüzyılda bazı vaizlerin eline geçmişti. Bunlar, suret-i haktan görünerek bu eserleri kendi menfaatlerine alet ediyorlardı. Bunların başında da Küçük Kadızâde denilen Balikesir'li Mehmed Efendi gelmekte idi. Onun mahlası, kurduğu teşkilâta alem olmuştu. Kuvvetli bir hitabete sahip olan bu zat, kısa zamanda şöhrete kavuşup Hicrî 1041 (M. 1631) yılında Ayasofya Câmii vaizliğine yükselmişti. Devlet otoritesinin zaafa uğramış olması, onun işine yaramıştı. Çok haris ve cerbezeli bir kimse olan Kadızâde, Sultan Ahmed'in ölümünden sonraki durumdan, hükümetin sıkışık vaziyetinden ve halkın bunaltısından istifade ile şeriatın müdafii olarak kendini göstermeyi başarır. O, bütün bu hataların şer'-i şerife aykırı hareketlerden meydana geldiğini ilan ile İstanbul'u birbirine kattığı gibi, bir kısım ayak takımını hükümete ve şeriata aykırı saydığı tarikatlara karşı cephe aldırmaya muvaffak olmuştu. Kısa zamanda geniş bir çevre edinen Küçük Kadızâde, kendisi gibi vaizler de yetiştirmişti. Bunlar, şeriata aykırılık fikrini hareket noktası olarak kabul edip tasavvuf ehlinin aleyhine harekete geçiyorlardı.

Beri tarafta Kadızâde, memlekette tütün yasağı ilan etmiş olan Sultan IV. Murad'a hulûl etmiş ve tütünün haram olduğunu söyleyerek Pâdişah'ın bu yasağını desteklemişti. Kadızâde, mutasavvıflarla uğraşırken özellikle zikir, devran ve semaın haram olduğu konularını işliyordu. Bu yüzden, zamanın ileri gelen mutasavvıflarından ve Sivasî Efendi diye meşhur olan Abdülmecid Şeyhî Efendi ile arasında tartışmalar çıkıyordu. Kâtib Çelebi (Şubat 1609 - 6 Ekim 1659), Kadızâde ile Sivasî Efendi (iki grup) arasındaki bu tartışmaları 21 madde halinde vermekle birlikte biz, bunlardan sadece önemli gördüklerimizi buraya almakla yetinmek istiyoruz:

1. Müsbet ilimler ile matematiğin (riyaziye) tahsili meselesi.

2. Hızır aleyhisselâmın sağ olup olmadığı meselesi.

3. Ezân, na't-ı nebevî, mevlid vs. gibi şeylerin makam ve güzel sesle okunması câiz midir, değil midir?

4. Tarikat erbabının, devran ve semaları meşru mudur, değil midir?

5. Ta'zim maksadıyla Hz. Peygamber'e "Sallallahu aleyhi ve sellem", ashaba da "Radiyallahu anh" demek gerekir mi, gerekmez mi?

6. Sigara ve kahve gibi sonradan ortaya çıkan şeylerin haram olup olmadığı.

7. Hz. Peygamberin anne ve babasının imanları meselesi.

8. Fir'avn'ın imanla ölüp ölmediği meselesi.

9. Şeyh Muhyiddin Arabî hakkındaki kanaatlar.

10. Hz. Hüseyin'in şehid edilmesine sebep olan Yezid'e lânet edilip edilemeyeceği konusu.

11. Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ve uygulanan bid'atler meselesi.

12. Kabirleri ziyâret meselesi.

13. Reğâib, Berât ve Kadir gecesi namazları ile nafile namazların cemaatla kılınıp kılanamayacağı meselesi.

14. Rüşvet meselesi.*

---

* Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, **Mizânu'l-Hakk fi İhtiyari'l-ahakk**. Bu eser, Orhan Şaik Gökyay tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır (İstanbul 1980). Eser, açıklamalar, sözlük ve indeks ilavesiyle birlikte bir kat daha önem kazanmıştır. Ayrıca bk. Orhan Şaik Gökyay, **Kâtip Çelebi Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler**, Ankara 1982, s. 38 - 40.

Bütün bu soru ve meselelerde Abdülmecid Sivasî Efendi kendine göre makul cevaplar vererek şöyle diyordu: Müsbet ilimler tahsil edilebilir. Hızır (a.ş.) hayattadır. Ezân ve mevlidin güzel sesle okunması mümkündür. Sema ve devran caizdir. Sigara ve kahve haram değildir. Hz. Peygamber'in anne ve babası iman üzere vefat etmişlerdir.[28]

Kâtib Çelebi, 1656'da yazdığı "Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk" adlı son eserinde, devrinde şiddetli münakaşaların konusu olan yukarıda belirtilen maddeler üzerinde müsbet fikirler ileri sürer. O, kuru kavgaları önlemek için kaleme aldığı bu eserinde bu münakaşaların çıkmazına düşenleri bundan kurtarmaya çalışır. O, bütün bu tartışmalarda, hoşgörüyü ve tarafsız kalmayı savunup öğütlediği gibi, halkı taassub derdine düşürmenin ve insanları böyle boş şeylerle uğraştırmanın doğru olmadığını da hatırlatır. Nitekim selâmlaşma ve tütün konularınnda olduğu gibi örf ve âdet haline gelen işlerde en doğru yolun halkı kendi haline bırakmak olduğunu; yerleşmiş örf ve âdetin seksen risâle yazılsa ve hükümdar tarafından yasak edilse bile, halkın yine de bu örf ve âdetten ayrılmayacağını belirtir. Halkla başa çıkılamayacağını söylemesi, onun aleyhinde bulunmak eğiliminden değil, toplum gücünün her kuvetten daha üstün olduğunu göstermek istemesindendir.[29]

Yeni Sadr-ı a'zam, ilk icraatını Kadızâdeliler hâdisesinde gösterdi. O, IV. Murad devrinden beri gereksiz yere dinî münakaşalara sebep olan Kadızâdelilerin bir kısmını sürgün etmek, bir kısmını da görevlerinden azletmek suretiyle bu münakaşalara son verdi.[30]

Bilindiği kadarı ile, Köprülü Mehmed Paşa'nın feraseti ve dirayeti sâyesinde Kadızâdeliler meselesi fazla büyümeden ve etrafa dal budak salmadan ortadan kaldırılmıştı. Tarihî gelişmelerden haberdar olmayan Kadızâdeliler hareketinin öncüleri, İslâm ve Osmanlı medeniyetini asırların gerisine itmekle kalmıyor, onu dünyadan da tecrid ediyorlardı. Biraz önce bazı fikirlerini dile getirdiğimiz bu insanlar, meseleyi sadece fikir bazında da tutmamaya başlarlar. Gerçekten kaynakların ifadesine göre Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete getirilişinin sekizinci Cuma günü Fâtih Câmii'nde Cuma namazı esnasında müezzinler na't-ı şerif okurlarken Kadızâdelilerden bir güruh, bunların, na'tı makam ile okumalarına engel olmaya kalkışırlar. Bunun üzerine neredeyse kan dökülecekti. Bundan sonra hasımları olan tarikat erbâbına karşı tekrar taarruza geçerler. Bunlar, ne kadar tekke varsa yık-

---

[28]. Kadızâdeliler ile dönemin münakaşa mevzuu olan konular hakkında geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, VI, 228 - 236. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 354 - 366.

[29]. Gökyay, **Kâtip Çelebi**, s. 39.

[30]. Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**, VI, 894.

tıktan başka taş ve topraklarını denize dökmeye, İstanbul'da rastladıkları şeyh ve dervişlere "*tecdid-i iman*" (iman yenileme) teklif edip kabul etmeyenleri öldürmeye başladıkları gibi, Pâdişah'a gidip bütün bid'atleri kaldırmaya izin isterler. Bu arada, selâtin câmilerinde birer minare alıkoyup diğerlerini yıkmaya ve Hz. Peygamber zamanından sonra ortaya çıkan (muhdes) şeyleri kaldırıp, anlayış ve zihniyetlerine göre ortalığı düzene sokmaya ve kendilerine engel olmak isteyenlerle de silahlı mücadeleye karar verirler. Bu kararlarını uygulamak için de ertesi günü Fâtih Câmii'nde toplanmak üzere taraftarlarına haber gönderirler: "... ol gece bu gulgule, şehr-i İstanbul'a münteşir olup suhteler (talebe) sopa ve kürdeler ile ve muhtekir ve mürâî esnaf ve san'atkâr kısmından ve bunlara bağlı şahısların elebaşıları Hacı Mandal ve Fakı Döngel madrabazları, şakirdleri ve köleleri olan Hatvan kazak kakavanlarına silah kuşadup, din dâvasına gidelim şeklinde güruh güruh Sultan Mehmed Câmii'ne toplanmaya başladılar."[31]

Köprülü Mehmed Paşa, böyle bir toplantının yapıldığını haber alınca fakıların elebaşılarına haber gönderip ülkede fesada sebep olacak bu neviden işlerden uzak durmaları hususunda nasihatlarda bulunur. Fakat onlar bunu dinlemezler. Bundan sonra ulemâyı davet eden Vezir-i a'zam, onlarla görüşür. Ulemâ, fakıların iddialarının bâtıl olduğunu beyan ile fitne çıkaranların te'diblerinin (cezalandırılmalarının) câiz olduğunu söyler. Bunun üzerine Köprülü, durumu Pâdişah'a arzederek fesat çıkaranların katledilmelerine dair emir alır. Böyle bir emir almaka birlikte o, daha sonra bunları öldürmeyi uygun görmeyecek ve sadece sürgün ile yetinilmesi müsaadesini alacaktır. Bu müsaadeyi alan Köprülü, derhal Üstüvânî ile Türk Ahmed ve Divâne Mustafa gibi tahrikçi vaizleri yakalatıp Kıbrıs'a sürgüne gönderir (1066 H. = 1656 M.).[32]

b) Köprülü Mehmed Paşa'nın Yeni Tedbirleri

Sadr-ı a'zam Köprülü Mehmed Paşa, H. 1067 (M. 1657) de devlet yönetiminde yeni tedbirler aldığı gibi yeni tayinler de yapar. Bu cümleden olarak silahtarlıktan çıkma Şam Valisi Siyavuş Mustafa Paşa'yı azl ile yerine Haleb Valisi Murtaza Paşa'yı tayin eder. Fakat Siyavuş Mustafa Paşa, saraydaki taraftarlarına güvenip sadr-ı a'zam olmak istediğinden azli kabul etme-

---

[31]. **Naîmâ**, VI, 236.

[32]. **Naîmâ**, VI, 236; Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, trc. Mehmed Atâ, İstanbul 1947, XI, 8 - 9.

diği gibi Şam halkını da isyana teşvik eder. Bu teşvik yüzünden Şam halkı yeni vali Murtaza Paşa'yı kabul etmeyerek Siyavuş Paşa'nın yerinde bırakılmasını ister. Böyle bir teklifi kabul etmeyen Köprülü, Siyavuş Mustafa Paşa'yı Maraş'a, Tayyarzâde Ahmed Paşa'yı da Şam'a tayin eder. Siyavuş Mustafa Paşa'nın bu serkeşâne hareketi, bir manada, sarayı sınamak için Köprülü'ye bir fırsat vermişti. Zira karşılıklı verilen sözlerin yerine getirilip getirilmeyeceği, Siyavuş Paşa'ya karşı takınılacak tavır sonunda belli olacaktı. Bu sebeple Köprülü, Siyavuş Mustafa Paşa hakkında Pâdişah'a bir telhis takdim eder. Bu telhisinde o, Pâdişah hizmetinden ve özellikle silahtarlıktan çıkmış olan bir kimsenin, Pâdişah fermanına herkesten daha çok uyması gerekirken, Siyavuş Mustafa Paşa'nın, Şam'daki âsilerle birlik olup azli kabul etmemesi, Pâdişah fermanına karşı gelmesi ve başkalarına da ibret olması için katlinin gerektiğini bildirir.[33] Onun bu isteği derhal yerine getirilir. İsteği kabul edildiği halde o, bu öldürme işine hemen girişmez. Fakat Siyavuş Mustafa Paşa'nın, Enderûn'da bulunan kapı yoldaşları, onu kurtarmak için harekete geçerler. Böyle bir çabayı haber alan Köprülü, derhal saraya gider ve:

"Hükümet idaresi başkalarının elinde olunca iş görmek mümkün değildir." diyerek sadâret mührünü teslim eder. Fakat Sultan IV. Mehmed, daha önce vermiş olduğu söze bağlı kaldığı gibi bundan böyle hiç kimsenin sözünün dinlenmeyeceğini söyleyerek sonra mührü tekrar Köprülü'ye iade edip şöyle der:

"Senin işine karışanların cezalarını sana bıraktım;
nice bilirsen öyle eyle, bundan sonra işine kimse
karışmasın; müdahele edenlerin haklarından gel"[34]

diyerek tam yetki verir. Bu suretle Köprülü, makamını sağlamlaştırmış olur. Nitekim o, bir müddet sonra Maraş valiliğinden azl edip İstanbul'a getirttiği ve Erdel Seferi'nden önce Şevval 1068 (Haziran 1659)'de katl ettirdiği Siyavuş Mustafa Paşa'nın da hakkından gelmiş oluyordu. Böylece, işlerine

---

[33]. "Vezir-i a'zam eğerçi zaruret-i vakt hasebiyle Şam'ı Tayyaroğluna verup ve Siyavuş Mustafa Paşa'yı Maraş'a gönderdi (ise de) Pâdişah-ı âlempenâha telhîs edüp hizmet-i pâdişahîden ale'l-husus silahdarlıktan çıkan adam ferman-ı pâdişahîye cümleden ziyâde itaat ve inkıyad etmek lâzım ve vâcib iken, vezir-i müşarun ileyh Şam eşkıyasiyle yek-dil olup azli kabul etmediğinden maada hükm-i cihânmutaa muhalefet ve isyan ettiği cihetten izâlesi lâzım ve sairlere ibret içün cezası tertip olunmak mühimdir deyü i'lâm eyleyüp katli içün hatt-ı hümâyûn ısdarına ihtimam eyledi." **Naîmâ**, VI, 259.

[34]. **Naîmâ**, VI, 260.

karışmayacaklarına dair söz vermiş olan Vâlide Sultan ile genç Pâdişah. Köprülü'nün otoritesine karşı gelmemekle ona verdikleri sözü tutmuş oluyorlardı. Saray ile ihtiyar sadr-ı a'zam arasında bir yemin kudsiyeti taşıyan bu saygı, sonuna kadar her vesileyle kendisini gösterecek ve Köprülü'nün başarılı olmasında büyük rol oynayacaktır.

Köprülü Mehmed Paşa, tedbirli ve işleri iyice tarttıktan sonra karar veren ince düşünceli bir kimse idi. Takib ettiği bu siyaset gereği, yönetimine müdahele eden Enderûn ağalarına hemen dokunmaz. İki ay kadar onları eskiden olduğu gibi vazifelerinde bırakır. Fakat iki ay sonra Silahdar, Rikâbdar, Tülbend ağası ve Doğancıbaşı gibi içerdeki iş bozanları uzaklaştırarak seslerini keser idi.

Köprülü Mehmed Paşa sadârete geldikten sonra hazinenin malî sıkıntı içinde bulunmasından dolayı vazifeleri ve vazife sahiplerini bizzat yoklayarak haksız kazanç sağlayanlarla iki yerden maaş alanları tesbit eder. O, iki yerden maaş alanların birinden maaşını kesmişti. Böylece bir bakıma işe göre kazanç usûlünü getirmiştir. Hatta bu ve benzeri sebeplerden dolayı şikâyette bulunanlara o:"*Allah muvaffakıyet ve hazineye genişlik verince yine herkes gelsin, haline göre ihsan edelim* " diye cevap veriyordu.

Bu yoklamalar sebebiyle 15 senedenberi İstanbul'da bulunan ve Hz. Ebû Bekr'in soyundan geldiğini iddia eden Mağrib'li Şeyh Sâlim de şikâyete gelmişti. Şeyh Sâlim, kerâmet sahibi olduğunu ve gâibten haber verdiğini iddia edip haksız kazançlar elde ediyordu. Başlangıçta Şeyh'in itirazlarına yumuşaklıkla cevap veren ve:

"*Sefer etsek gerektir ve hazinenin darlığı vardır, şimdi bu kadarla kanaat et. İnşallah genişlik zamanında ikram yine mümkündür* " diyen Köprülü'ye karşı Şeyh'in terbiyesizce bağırarak "*Biz size gör ne yaparız*" demesi ve meclisten fırlayıp gitmesi üzerine Köprülü'nün işareti ile yakalanıp öldürülür.[35]

c) Rum Patriği'nin İdamı

Devletin, içten ve dıştan gelen tehlikeli durumlar yüzünden çalkantılı dönemler geçirdiği bir sırada, ümide kapılan Fener Rum Patriği III. Partemies, Eflâk Voyvodası Kostantin'e halkı isyana hazırlamasını isteyen bir mektup göndermişti. Ancak mektubu götüren ulak yakalanmıştı. Kendi-

[35]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, VI, 261 - 263.

sine mektup gösterilen Köprülü, hayretler içinde kalmıştı. Halbuki Ortodoks Kilisesi'nin ayakta kalması ve varlığını devam ettirebilmesi, Fâtih Sultan Mehmed'in himaye ve müsamahası sayesinde olmuştu. Bu durumu unutmuş görünen Patrik, devletin içinde bulunduğu çalkantılı durumdan ümide kapıldığından, Ordodoks Kilisesi'ne bağlı olan Eflâk ve Boğdan voyvodalarını isyana teşvik ediyordu. O, mektubunda şöyle diyordu:

"*Müddet-i devr-i İslâm tamam olmağa az kalmıştır. Velvele-i din-i İsevî tekrar âlemgir olacaktır. Ana göre tedârükte olasız. An-karîb* (yakın zamanda) *cümle vilâyetler Mesîhîler* (Hıristiyanlar) *eline girüb ashab-ı Salîb ve nâkus* (Haç ve Çan) *tamâmen memâlike mâlik olsalar gerektir.*"[36]

Köprülü, işin iç yüzünü anlamak için Patriği huzuruna çağırıp mektubu göstermiş ve bununla ne yapmak istediğini sormuştu. Patrik de "Hıristiyanları, sadaka vermeye teşvik için her sene böyle umumî tahrirat yazmakta olduğunu" söyler. Patriğin bu kaçamak cevabından tatmin olmayan Sadr-ı a'zam'ın emri üzerine 8 Cemaziyelahir 1087 (24 Mart 1657) günü Parmakkapı'da asılarak idam edilir. Bu idamdan sonra derhal Patrikhâne basılır. Bu baskın esnasında Rum gençlerinin yeniçeri kıyafetine girip isyan edecekleri şayialarını teyid edecek kırk elli kat dolama, fes ve yeniçeri üsküfü ele geçirilmişti.[37] Devlete karşı başlayacak olan büyük bir isyan hareketini daha başlayıp büyümeden bastıran Köprülü, halk arasında büyük bir sevgi kazanmıştı.

Fâtih Sultan Mehmed'in tayin ettiği patrikten itibaren III. Partemies'e gelinceye kadar bütün Rum patrikleri kendi inanç ve usûllerine göre seçildikten sonra bizzat Pâdişahlar tarafından kabul ediliyorlardı. Bundan sonra kendilerine gösterilen bu imtiyazlı uygulama kaldırılarak Vezir-i a'zamlar tarafından kabul edilmeleri kanun haline getirilmişti. Bu durum Tanzimat'a kadar devam etmiştir.[38]

d-Köprülü'nün Boğaz Seferi

İstanbul'da sükûneti sağlayıp muhaliflerini de sindirdikten sonra makamını teminat altına almış bulunan Sadr-ı a'zam Köprülü Mehmed Paşa, Boğaz'ı Venedik donanmasından temizlemek üzere harekete geçer. Donan-

---

[36]. **Naîmâ**, VI, 264.

[37]. **Naîmâ**, VI, 264; Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, trc. Mehmet Atâ, İstanbul 1947, XI, 16 - 17.

[38]. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 374 - 375.

ma, Kaptan-ı Derya Topal Mehmed Paşa komutasında sevkedilir. Kendisi de Pâdişah tarafından kabul edilerek "*Serdar-ı ekrem*" tayin edilir. Kabul esnasında Arz odasında başına iki kıt'a murassa' sorguç takıldıktan sonra biri samur, diğeri sade iki hil'at giydirilir. Sancak-ı şerifi bizzat Pâdişah elinden teslim alan Köprülü, Çırpıcı Çayırı'ndaki ordugâha gider. Ramazan ayı başlarında (Haziran 1657) karadan hareketle Gelibolu üzerinden Anadolu yakasına geçip Çanakkale'ye varan Köprülü, Kal'a-i Sultaniye etrafını karargâh yapar (18 Ramazan 1067 = 30 Haziran 1657). Venedikliler'le karşı karşıya gelen Osmanlı donanmasındaki askerlerin acemi ve disiplinsiz olmaları, başlangıçta önemli bir başarının elde edilmesine mani olmuştu. Hatta gemilere (çektiri) bindirilmiş bulunan Yeniçerilerin, korkularından dolayı Rumeli sahilinde karaya çıkmaları ve deniz muharebesine seyirci kalmaları diğer askerlere de tesir etmişti. İşte bu esnada Venedikliler, Süleyman Kaptan mavnasını ele geçirmişlerdi. Bu arada Alaiye sancak beyi Küçük Mehmed Bey, döğüşe döğüşe mavnayı kurtarır. Böyle bir duruma hiddetlenen ve başarısızlığa tahammül edemeyen Köprülü, bir kayığa atlayarak Rumeli sahiline geçer. Karaya çıkan firarileri derhal idam ettirir. Bundan sonra muharebe, hem karada hem de denizde üç gün üç gece devam eder. Venedik donanmasının, Osmanlı donanmasına hücumu önlenir. Savaşın üçüncü günü, Kumburnu kalesi topçularından Kara Mehmed'in attığı bir gülle, Osmanlı tarihlerinde Kör Kaptan diye anılan Venedik Amirali Mocenigo'nun gemisine isabet edip geminin cephaneliğini infilak ettirir. Bu başarılı isabet, Osmanlıların bozulmuş olan kuvve-i mâneviyetlerinin düzelmesine ve Osmanlıların gâlip gelmelerine sebep olur. Hammer, bu topçunun başarısını ve sağladığı galibiyeti şu ifadelerle dile getirir:

"*Mücerred bir topçunun mahareti semeresi olmak üzere Osmanlıların hezimeti, ümid edilmemiş bir müzafferiyete münkalib oldu*"

Venedik Amirali'nin baştardesi ve maiyeti ile birlikte berhava (havaya uçması) olması üzerine başsız kalan Venedik donanmasının çekilmesi Köprülü'ye nefes aldırır. Venedikliler'in çekilmesi Osmanlılar açısından küçük bir başarı gibi görünse de Köprülü, bunda emeği geçenleri taltif eder. Önce Küçük Mehmed'i yanına çağırıp:

"Gel şahbazım, Pâdişah'ın ekmeği sana helâl olsun, senin gibi gayretli dilâveri Allah Teâlâ berhüdar etsin" diyerek alnından ve gözlerinden öptükten sonra arkasındaki samur kürkü çıkarıp ona giydirir. Bundan sonra da kendi eliyle başına iki "*Gazi çelengi*" takıp kendisine iki yüzden fazla altın ve beraberinde giden adamlarına da ihsanlarda bulunur.

Köprülü, Küçük Mehmed'e olan ihsanlarından sonra Amiral Mocenigo'nun baştardesine isabet ettirip berhava eden Kara Mehmed'i huzuruna çağırarak:

"Berhüdar ol, kerâmetlû Pâdişahımızın nimeti sana helâl olsun" diyerek yetmiş akça sipâhilik ulûfesi ile "çırağ" edip yüz altın harçlık ve bir kat kıymetli elbise hediye eder. Bunlardan başka hizmet ve yararlılıkları görülenleri de derecelerine göre mükâfatlandırır.

Bundan sonra sıra, savaştan kaçanların cezalandırılmasına geliyordu. Gemi kaptanlarından Ferhad Paşa, daha harbe başlamadan, bindiği kalyonu baştan kara edip kaçmış, terkedilen kalyonlar da Venedikliler tarafından yakılmıştı. Bu firarı üzerine yakalanan Ferhad Paşa'nın boynu vurulmuştu. Yeniçeri Kethüdası Yusuf ise, yeniçerileri savaşa teşvik edeceği yerde bölük komutanları ile birlikte firar etmişti. Bunların tamamı, işledikleri fiillere (savaş esnasında ordudan firar) uygun ceza olan idam ile cezalandırılmışlardı.[39]

Başarılı geçen bu savaştan sonra sıra Bozcaada'nın geri alınmasına gelmişti. Adanın karşısında karargâh kuran Köprülü, 25 Ağustos 1657'de Kurt Paşa komutasında 5000 kişilik bir kuvveti adanın Değirmendere arkasındaki Kemerderesi mevkiinde karaya çıkarır. Düşman, sabahleyin karaya çıkan Osmanlı ordusunu görünce gemileriyle Türk askerini top ateşine tutar. Fakat bunun da pek tesiri olmaz. Zira vezir-i a'zam mütemadiyen adaya asker sevkediyordu. Gözcü tepesi (Göztepe) üzerinde metrisler açıldıktan sonra kale kuşatılır. Kuşatmanın altıncı gününde Venedikliler, kale duvarlarını lağım ile atıp 36 veya 47 topu birkaç gün faaliyetten alıkoymaya muvaffak oldularsa da Osmanlı taarruzlarına dayanamadılar. Bunun üzerine Venedikliler, adanın yerli halkının erzak ve mallarını alarak adayı terkederler. Böylece Bozcaada 21 Zilkade 1067 (30 Ağustos 1657)' de yeniden Osmanlıların eline geçer. Bozcaada'nın zaptı, İstanbul'da üç gün devam edecek olan büyük şenlik ve donanmaların yapılmasına sebep olur. Pâdişah'ın memnuniyetini mucib olan bu başarıdan dolayı, Hazinedâr Solak Mehmed Ağa vâsıtasiyle kendisine (Köprülü) "*dua-yı şâhâneyi muhtevi Hatt-ı Hümâyûn tahrir buyrulup taraf-ı Pâdişahîden ber vech-i iltifat*" ile hediyeler gönderilir. Bu arada Pâdişah, Limni adasının da yeniden zapt edilinceye kadar vezir-i a'zamın dönmemesini emr eder.

Sadr-ı a'zam Köprülü Mehmed Paşa, Bozcaada'ya gelerek kalenin yıkılmış ve tahrib edilmiş yerlerini tamir ettirir. O, kasabayı imar ettirdiği gibi ibâdet yerlerini de onartır. Bu arada kendi adıyla anılan câmiyi de inşa ettirir.

---

[39]. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, VI, 284 - 286; **Hammer**, XI, 19 - 21; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 375 - 378.

Böylece asker ve mühimmatla tahkim edilen kalenin muhafızlığına Sivas Valisi Sührab Mehmed Paşa'yı tayin eder.[40]

Sıra Limni adasına gelmişti. Bu ada, stratejik bakımdan Bozcaada'dan daha önemli idi. Zira Limni, hem daha büyük, hem de Çanakkale Boğazı'na nâzır bulunuyordu. Bu yüzden Sultan IV. Mehmed, adanın geri alınmasında ısrarlı olup Köprülü'ye gönderdiği Hatt-ı Hümâyûnda "*Limni cezîresini (adasını) istirdad edinceye dek ol cânibde meks*" edilmesini (kalınması) ferman buyurmuştu.[41] Bunun üzerine Kaptan-ı Derya Topal Mehmed Paşa, Limni'nin alınması ile görevlendirilir. Ancak çok sarp bir mevkide bulunan kalesi iyice tahkim edilmişti. Bundan başka, Kaptan Mocenigo'nun kardeşi, hem Osmanlılar tarafından yeniden zaptedilen Bozcaada'nın intikamını almak, hem de kaledekilere yardım etmek üzere onyedi kalyon ile gelip kaleye mühim miktarda asker bıraktığı için kuşatma uzar. Fakat asker ve komutanlar, Köprülü'nün korkusundan işi sıkı tutarlar. Bu gayret ve işi sıkı tutmanın sonucunda kalenin gerisine toplar çıkarılır. 4500 kadar askerle 63 gün kuşatılan ve birçok burcu yıkılan Kastro kalesinde bulunan düşman, teslim olma şartlarını görüşmek ister. Buna göre adadakiler, her şeylerini gemilerine yükleyip adayı terk etmek istediklerini bildirirler. Fakat Kaptın-ı Derya Topal Mehmed Paşa, bunu kabul edemiyeceklerini, Fakat yükte hafif eşyaları ile adayı terk edebileceklerini bildirir. Bu şartların kabul edilmesiyle Safer 1068 (Kasım 1657)'de adayı terk ederler. Böylece tekrar Osmanlılar'ın idaresine geçmiş olan ada sâyesinde, hem Boğaz'ın, hem de Anadolu sahillerinin emniyeti yeniden sağlanmış olur.[42]

Köprülü Mehmed Paşa, Boğazı açıp iki adayı da kurtarmakla, durumunu daha da sağlamlaştırmıştı. Buna rağmen hâlâ aleyhinde Pâdişah'a birtakım şikâyetler yapılmakta idi. Fakat bu şikâyetler sonuç vermediği gibi şikayetçilerin aleyhine tecelli ediyordu. Bütün bu başarılar üzerine Edirne'de üç gün üç gece donanma ve şenlikler yaptıran Pâdişah, müzaffer olarak huzuruna çıkan Köprülü'yü "*hila-i fâhire-i hüsrevânî ve semmur-ı faiz-i sultanî*" ile mükafatlandırmıştı.[43]

---

[40]. Bilgi için bk. İsazâde, **Tarih,** s. 38 - 39; **Naîmâ**, VI, 289 - 301; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 4; Cengiz Orhonlu, "Bozcaada" **DİA**. VI, 318; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 379.

[41]. **Naîmâ**, VI, 301.

[42]. Daha geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, VI, 317 - 319; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 4; J. H. Kramers, "Limni" **İA**. VII, 60.

[43]. **Naîmâ**, VI, 320.

e-Köprülü'nün Erdel Seferi

1648 yılında Erdel kralı olan II. Rakoczy György, dengesiz hareketleri ve sınırsız ihtirasları ile bir müddetten beri Osmanlı Devleti için olduğu kadar Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için de bir huzursuzluk kaynağı olmuştu. O, bazan Macar krallık tacını, bazan da Leh krallığını elde etmek için faaliyetlerde bulunuyordu. Böylece hem kendisini hem de ülkesini bir felâkete sürüklüyordu. Nitekim bu dengesiz hareketleri yüzünden çok geçmeden ülkesini felâkete sürükledi. En büyük emeli de karışık durumlardan istifade ile Lehistan kıralı olmak idi. Halbuki kendisine nasihatlarda bulunulup bu konuda harekete geçmemesi tavsiye edilmişti. Fakat o, bu ikazları dinlememekle en büyük hatasını işlemiş oluyordu. O tarihlerde, Avrupa'nın en kudretli devletlerinden biri olan İsveç ile 1657'de ittifak yaptığı için Osmanlı Devleti'ne ihtiyacı kalmadığını düşünüyordu. Bundan başka, Anadolu'da meydana gelen karışıklıklar ve devletin Boğaz seferi ile meşgul olması da kendisini cesaretlendiriyordu. Bu arada Osmanlı Devleti de, İsveç ile ittifaka giren güçlü bir Lehistan istemiyordu.

II. Rakoczy Györgi'nin en büyük hatası, Lehistan krallık tacını elde etmek için giriştiği teşebbüs oldu. Fakat bu birleşmenin en büyük engeli ise Erdel ve Lehistan arasındaki mezheb ayrılığı idi. Mazarin ve Habsburglar buna muhalif oldukları gibi "*Bâb-ı âlî*" de taraftar değildi. İstanbul'daki Kapı Kahyası tarafından 21 Eylül 1656'da kendisine gönderilen mektupta şayet Rakoczy, Lehistan kıralı olmak istiyorsa, Pâdişah'ın rızasını alması, Erdel ve Lehistan elçilerinin, memleketleri adına bunu müştereken Bâb-ı âlî'den rica etmeleri gerektiği bildiriliyordu. Halbuki Rakoczy, İstanbul'un haberi olmadan Boğdan Voyvodası'nı (Lupu) beylikten indiriyor, Eflâk ile birlikte burayı nüfuzu altına alarak İsveç'in müttefiki sıfatı ile Lehistan'a karşı açtığı sefere o ülkelerin de iştirak ve yardımlarını temin ediyordu. Hatta Kırım Hanı ile Kazak Hatmanı'na elçiler göndererek bunları, Lehistan aleyhindeki ittifaka almaya çalışıyordu. Gerçi 1657'de Lehistan'a girip bazı başarılar kazandı ise de İsveç ordusunun Danimarkalılar ile çarpışmak üzere Lehistan'ı terk etmesi üzerine müşkül duruma düşerek Lehliler'e 1.200.000 florin tazminat taahhüd etmek zorunda kalmıştı. Bu haber İstanbul'a ulaşınca "*mezkûrun üzerine sefer edüp mümkün mertebe gûş-i mâl vermek için*" Kırım Hanı'na emirler gönderilmişti. Bu emirler üzerine Mehmed Giray Han da Kırım kuvvetleri ile harekete geçerek Vistul nehri kenarında yaptığı bir muharebede Kemeny Janos komutasındaki Rakoczy ordusunu esir ve imha etmişti. Bu gelişmelerden sonra Bâb-ı âlî'nin emrine itaat eden Erdel Diyet Meclisi, Rakoczy'yi kırallıktan azledip yerine Rhedey Ferenc adında bir asilzâdeyi

getirir. Fakat kısa bir müddet sonra Rakoczy, onu çekilmeye mecbur edecektir.[44]

Köprülü Mehmed Paşa, Bozcaada ve Limni işlerini başarı ile sonuçlandırdıktan sonra, sürüp giden Erdel işini kesin olarak halletmeye karar verir. Önce Rakoczy'nin nüfuzu altına girmiş olan Eflâk ve Boğdan voyvodalarını azleder. Fakat bunların, azl edilmeyi kabul etmeyip silahlı mukavemet göstermeleri, üzerlerine Osmanlı ve Tatar kuvvetlerinin gönderilmesine sebep olmuştu. Bu kuvvetlere karşı koyamayan Eflâk ve Boğdan voyvodaları, Rakoczy'ye iltica etmek zorunda kaldılar. Bu gelişmeler üzerine Divan-ı Hümâyûn, Rakoczy'ye karşı önce Kırım Hanı Mehmed Giray tarafından, daha sonra da Sadr-ı a'zam Köprülü Mehmed Paşa'nın serdarlığında sefer açılmasına karar verir.

Köprülü Mehmed Paşa, 23 Haziran 1658'de Erdel seferi için Edirne sahrasındaki otağından hareketle Belgrad'a gelir. Kendisine Kırım ve Kazak kuvvetleri, Budin Beylerbeyi Ken'an Paşa, Silistre'nin yeni valisi Kadri Paşa, eyâletlerinin kuvvetleri ile iltihak ettikleri gibi Leh Kıralı da 12.000 kişilik bir kuvvet göndermişti. Ordu, Erdel'e girince Köprülü, Kanunî döneminde feth edilen ve Sultan III. Mehmed zamanında Erdel Kırallığına geçmiş bulunan Yanova kalesini 31 Ağustos 1658'de teslim alır. Stratejik bakımından önemli olan bu kale, aynı zamanda Erdel'in kilit noktalarından biri idi. Bundan başka, Erdel'in merkezi sayılan Erdel Belgrad'ı elde edilir. Köprülü, bu esnada Avusturya hududunda bir kaleye sığınmış bulunan Rakoczy'yi takip edip onu yakalamak istiyordu. Fakat işler, Köprülü'nün arzu ettiği gibi gelişmedi. Zira bu sıralarda Anadolu'da Abaza Hasan Paşa isyanı başladığından İstanbul ve buna bağlı olarak bütün bir ülke zor duruma düşmüştü. Köprülü, Pâdişah'ın davet fermanı üzerine geri dönmek zorunda kalmıştı.[45] Köprülü Mehmed Paşa, dönmeden önce Yanova Beyi Barcsay Akos'u, harac vermek, Sebes ve Lugos kaleleri ile çevrelerinde bulunan top, cephâne vs. gibi askerî techizatı teslim etmek şartıyla Erdel Kıralı olarak tayin eder. Ayrıca, Budin Beylerbeyi Ken'an Paşa'yı da o tarafların muhafazası ile görevlendirir.

Köprülü döndükten sonra da Erdel seferi devam edecektir. Zira Sadr-ı a'zam'ın dönüşünü fırsat bilen Rakoczy, Barcsay Akos'u mağlup edecektir.

---

[44]. İsazâde, **Tarih**, s. 40 - 42; **Naîmâ**, VI, 302 - 304; Aurel Decei, "Erdel", **İA**, IV, 303.

[45]. Evliya Çelebi, Pâdişah tarafından Köprülü'ye gönderilen davet fermanını verdikten sonra vezir-i a'zamın şöyle dediğini nakleder:"*Aferin Kara Hasa Paşa, aferin. Macar kâfirine iyi imdad ettin.*" Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 294.

Bunun üzerine Budin Valisi Seydi Ahmed Paşa, Demirkapı civarı (Zeicani)'nda, yanında Sarı Hüseyin Paşa olduğu halde Rakoczy'yi mağlub etti ise de mücadeleden çekinmeyen sâbık voyvoda, Osmanlı ordusu tarafından büyük bir hezimete uğrar. Bunun üzerine Varad kalesine sığınarak muharebede aldığı yara yüzünden orada ölür. Rakoczy'nin ölümünden sonra sâbık Kaptan-ı derya Köse Ali Paşa, Macaristan serdarı olarak bu havalide sefere memur edilmişti. Bu harekât esnasında Varad kalesi de 45 günlük bir kuşatmadan sonra Avusturya komutanı Souches tarafından Osmanlılar'a teslim edilmişti (20 Zilhicce 1070 = 27 Ağustos 1660). Bütün bu gelişmeler sonunda Rakoczy mağlup ve maktul düştüğü gibi, Avusturya orduları da perişan edilmiştir. Varad kalesini de zapt eden Köse Ali Paşa, Barcsay Akos'u tahtına oturtmuş ise de halkın arzusu üzerine Apafiy Mihaily 1661'de kırallığa tayin olunmuştu.[46]

f-Abaza Hasan Paşa İsyanı

Osmanlı tarihinde, etrafına topladığı kuvvetler ile maiyetine aldığı vali, sancak beyi ve müteselliimler sâyesinde devleti bir hayli uğraştıran Abaza Kara Hasan Paşa da, yaşlı sadr-ı a'zamdan çekiniyordu. Zira Köprülü, daha önce her hangi bir şekilde karışıklıklara bulaşmış adamlara aman vermiyordu. Onun böyle insanları birer birer ortadan kaldırması, özellikle asker reisleri arasında bir güvensizlik meydana getirmişti. Bu sebeple hayatlarından endişe eden bu gibi kimseler, daha önce bir isyan hâdisesine bulaşmış bulunan Haleb Vâlisi Abaza Kara Hasan Paşa'nın etrafında toplanmaya başladılar. Hasan Paşa da, Köprülü'nün icraatından derin endişe duyan ve bir gün mutlaka sıranın kendisine geleceğini düşünen bir kimse idi. Bu bakımdan, bir şekilde Köprülü'den kurtulmak gerekiyordu. Bu gaye ile o, uygunsuz ve devletin savaşta bulunduğu bir sırada (Erdel Seferi) harekete geçer. Onun bu teşebbüsü, faydalı bazı gelişmelere de (Erdel olayı gibi) engel olur. Nitekim Erdel seferinde bulunan Köprülü'ye, Pâdişah bir Hatt-ı Hümâyûn göndererek onu şu sözlerle Pâyıtahta davet ediyordu:"*Erdel Kıralını, Nemse Çasarını kayd u bend ederek huzur-ı hümâyûnuma getirsen bile makbul değildir. Anadolu vilâyetlerinde Kara Hasan Paşa, Sarı Ken'an Paşa, Tayyar oğlu Ahmed Paşa ve kırk aded mirmiranlar vesâir bî-imân (imansız) hesapsız mirlivalar bana âsi olup derya kadar asker ile pây-ı taht-ı kadîmimiz olan Burusa'ya gelmektedirler. Elbette ve elbette der-i devletime ale'l-acele gele-*

[46]. Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I, Kısım, s. 385 - 386; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 895; Aurel Decei, "Erdel" **İA**. IV, 303 - 304.

sin."[47] Osmanlı tarihinde en büyük Celâlî olarak bilinen Abaza Hasan Paşa hakkında Naîmâ da şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Şaki-i bed nihâd, mâil-i zulm u fesâd olub celb-i emvâl içün reâyâ-yi memâlike ettiği cevr ü teaddi icmâlen yazılmak iktiza etse mufassal bir kitab olurdu."[48]

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, devleti uzun bir süre uğraştıran ve ancak hile ile hakkından gelinebilen Abaza Hasan Paşa'nın etrafına 30.000 kadar insan toplayabimesinin sebebi, sadece onun şahsî kudreti değildir. Bunda, bazı sosyal proplemlerin de tesiri olmuştur.

Köprülü Mehmed Paşa, sadârete geçer geçmez aldığı sert tedbirler yanında, bazı valileri azl, bazılarının da yerlerini değiştirmekle iktifa etmişti. Bu meyanda Abaza Hasan Paşa'yı da Haleb valiliğine tayin etmişti. Böylece Köprülü, Abaza'yı, iç vaziyeti karışık olan Anadolu'dan uzaklaştırıyordu. Fakat Abaza görev yerine gitmeyip Anadolu'da beklemeyi uygun bulur. Bu arada Köprülü'nün verdiği cezalardan korkup kaçan asker veya sivil, Abaza'nın yanına sağınmaya başlar. Bu suretle Abaza'nın gücüne güç katılmış oluyordu. Hatta bir müddet sonra hükümete yüz çevirmiş vali, ma'zûl paşa ve Köprülü'nün zulmünden korkan vezirler, Abaza ile haberleşip Konya ovasında toplanmaya karar verirler. Bunlar arasında Şam Valisi Tayyarzâde Ahmed Paşa, Rakka Beyi Mustafa ve Anadolu Beylerbeyi Can Mirza Paşa da bulunuyordu. Bu sırada Erdel seferi için hazırlıklar yapmakta olan Köprülü, eyâletlere emirler göndermekteydi. Ne var ki âsilerin hiç biri bu sefere katılmaz. Köprülü, suçları sâbit olan âsilerin yanına gelmeyeceklerini pek ala biliyordu. Bununla beraber o, Edirne'de bir müddet bekleyerek gecikmeli olarak sefere çıkacaktır (Haziran 1657).

Köprülü Mehmed Paşa sefere gittikten sonra Abaza ve diğerleri, Köprülü'nün azli için Pâdişah'ı zorlamaya başlarlar. Bunlar, Köprülü'nün yerine Şam Vâlisi Tayyarzâde Ahmed Paşa'yı da sadârete namzed gösterirler. Bununla beraber istedikleri gibi bir kararı istihsal edemeyen Abaza ve arkadaşları, henüz 16 yaşında bulunan Pâdişahı daha da zor durumda bırakmak için Bursa'ya doğru yürüyüşe geçerler. Böylece hem güçlerini isbat, hem de Köprülü'nün azl ve katlini gerçekleştirebileceklerini ümid ediyorlardı. Kalabalık ve düzensiz bir eşkıya topluluğu olan Abaza'nın ordusu, etrafı yağma ve tahrip gayesini gütmekle birlikte, çevreye ve özellikle hükümete hoş görünmek için yağmalamaya pek müsaade edilmiyordu. Zira Abaza ve arka-

---

[47]. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, I, 294.

[48]. Naîmâ, VI, 341..

daşları daha tam anlamıyla hükümetten ümit kesmemişlerdi. Onlara göre yapılacak bir yağma ve çapul hareketi son ümid ışığını da söndürebiirdi. Bununla beraber askerin ihtiyacını karşılamak maksadıyla kasabalardan onar ve yirmişer bin kuruş vergi alıp eşkıya takımına dağıtıyorlardı. Kısa zamanda Bursa yakınına gelen kalabalık, şehrin dışında konaklar (Eylül 1658). Bu cesaret ve hareketiyle Köprülü'nün azlini muhakkak gören Abaza, bunu başaramamıştı. Hatta o ana kadar, hükümete verdikleri gözdağının da kâfi gelmediğini gören âsiler, daha barışçı bir yol denemeye karar verirler. Bunun için de başta Bursa Kadısı Hâşimzâde olmak üzere şehrin ileri gelen bazı adamlarını hazırladıkları arzlarla Edirne'de bulunan Pâdişah'a gönderirler. Fakat Pâdişah, gelen bu heyeti huzurundan kovar. Bu hareketiyle Sultan IV. Mehmed, Köprülü'ye verdiği söze sadık kaldığını gösterdiği gibi, âsilere devlet otoritesini hissettirmekle de başarı sağlamıştı. Naîmâ (VI, 347), gelen bu heyetle Pâdişah arasında geçen konuşmayı şu şekilde nakleder:

Pâdişah, gelen heyeti huzuruna kabul ederek, kendilerini kimin gönderdiğini sorar. Onlar da:"*Abaza Hasan Paşa kulunuz ile yanında olan kullarımız gönderdi*" diye cevap verdiklerinde, daha önceden meseleye vâkıf olan Pâdişah:

" Hâşâ, onlar benim kullarım değildir. Onlar, Şeytan'ın kullarıdır. Leh Kıralı kâfir iken bu gazâ-yı azîme imdâd eyledi. Bunlar, mü'min ve muvahhid ve Pâdişah-ı İslâm'ın kuluyuz derler, ehl-i din ve ehl-i İslâm'a layık olan bu mudur ki, vesvese-i şeytaniyye ile başı korkusuna düşüp bu kadar adamı kendüye uydurup kâfiru'n-niam ola (küfrân-ı nimet ede). Bundan akdem afv ve emânı müş'ir hat gönderdim. Bu fikr-i fâsidden feragat edip bu cânibe gelmekten havf ederlerse (korkarlarsa) Bağdad muhafazasına varsınlar yahut cem'iyetlerini perişan edip (dağıtıp) herkes mansıbı (görevi) tarafına gitsin, vezir azl olunacak zaman değildir" der. Daha sonra sözüne devam eden Pâdişah:"*Ûlü'l-emre itaat etmemek Müslümanlık mıdır? Allah ile ahdim olsun, bundan sonra katl-i âmm ile cümlesin seyf-i siyatten (ölüm kılıcı) geçirip bir ferdini bu rüzgârda sağ komayım. Sizleri de katl ederdim lâkin elçiye zevâl yoktur*" diye cevap verir.[49]

Pâdişah'ın bu sözleri, son derece haklı olduğunu ve kendisinin ne derece yüksek bir zihniyete sahip bulunduğunu göstermektedir. Aslında durum hiç te iyi değildi. Zira devlet dış gâile ile meşgul iken içte de büyük bir isyan hareketi meydana gelmişti. Bu sebeple Pâdişah, bir Hatt-ı Hümâyûn ile yaşlı vezir-i a'zamı merkeze davet etmişti.

---

[49]. Bu konuda ayrıca bk. Mehmed Halife, **Tarih-i Gılmanî**, s. 52.

Bütün kapıların yüzüne kapandığını gören Abaza Hasan Paşa, bundan sonra halka zulm etmek suretiyle hükümeti başarısız gösterebilme çabasına girecektir. Bunun için de Anadolu'da tutunma çareleri aramaya başlar.

"*Çünki sözümüz geçmedi, bundan sonra bizi dahi Şâh-ı Acem gibi bir kavî düşman bilsünler, fi-mâba'd, Rumeli onların, Anadolu bizim olsun, bildiklerinden kalmasınlar*" diyerek, Osmanlı tarihindeki en büyük isyanı başlatmış oluyordu. Mehmed Halife, bu haberin Pâdişah'a ulaşması üzerine "*tarafı şer'den fetvâ-yı şerif verilip mucibince cem'iyetlerini izâle eylemek için nefir-i âm oldu. Öldüren Gâzi, ölen Şehid'dir. (Bu,) nass-ı şerif ile sâbittir. Münkiri kâfirdir. Şehir be şehir karye be karye fetva-yı şerif irsâl olundukta...*" diyerek o günlerde halkın ve devletin maruz kaldığı sıkıntılara ve bu sıkıntıların ortadan kaldırılması için neler yapıldığını detaylı bir şekilde anlatır.

Abaza Hasan Paşa, Bursa çevresini istilaya başlar. O, sefer yüzünden müdafaasız kalmış olan kasabaları da işgal edip eyâlet ve sancaklara tayinler yapar. Abaza, bunlarla da yetinmeyerek " Pâdişah-ı âlemi şer'le irşâd ve vükelâsını te'dib için cem' olan askere zahire" diyerek etrafa buyruklar göndermeye başlar. Hükümette endişe ve tereddüdler artmış, hele "*Anadolu bizim, Rumeli onların olsun*" ifadesi çok manidar bulunmuştu. Bunun üzerine "*nefir-i âmm*"* ilan edilir. Şeyhülislâm Bolevî Mehmed Efendi'nin verdiği fetva "*hurûc ale's-sultan ve sa'y-ı bi'l-fesâd*" maddesine dayanarak "*Müslüman'ın Müslüman'ı öldürmesi*" ne cevâz veriyordu. Abaza'nın zulmü, gün geçtikçe arttığından halk korku içinde yaşıyordu. Bu arada Bursa'yı korumak üzere oraya gönderilen Topal Sarı Ken'an Paşa da âsilerin safına katılır. Bütün bu gelişmeler karşısında Pâdişah, Köprülü'ye her şeyi bırakıp dönmesi için emir gönderir.[50] Bu emri alan Köprülü, bütün işleri bırakıp ağırlığı arkadan gelmek üzere 20 günde Edirne'ye döner (14 Muharrem 1069 = 12 Ekim 1658). Köprülü, Edirne'ye geldikten üç gün sonra otağ-ı hümâyûnda Pâdişah'ın huzuriyle bir "*Ayak Divânı*" tertip olunup vaziyet görüşülür. Divan'da, Ocak ağaları da vardı. Pâdişah, Abaza Hasan Paşa'nın emre muhalefet ettiğini, gazâya iştirak etmediği gibi buna mâni olduğunu, böylece küffara yardım ettiğini bu suretle isyan edip bir alay eşkıyayı başına topladığını ve Anadolu'yu yağmalayıp perişan ettiğini söyledikten sonra:

---

*. Devlet tarafından bütün memleket halkının herhangi bir iş ve özellikle düşmanla savaşmak için vazifeye davet edilmesi ile ilgili bir tabirdir. Ş. Sami, **Kamus-ı Türkî**, II, 1467; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul 1986, s. 237.

50. Geniş bilgi için bk. **Naîmâ**, VI, 348 - 352; İlgürel, "IV. Mehmed" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XI, 50 - 51.

"Abaza üzerine benim seferim vardır, gitmeniz me'mul-i hümâyûnumdur, gider misiz?" deyince Ocağın ağa, zâbit ve ihtiyarları hep birden:

"Uğrunuza can ve başımız fedadır, gideriz ve ahdimiz üzre dururuz, haklarından gelmedikçe kılıclarımızı bellerimizden çıkarmazız. Lâkin Pâdişah'ımızdan ricamız budur ki, korkularından dolayı Abaza cemiyetine dâhil olanlardan itaat edip gelenler afv buyrulsun ve gelmeyenler bizden değildir, cümlesinin cezaları verilsin" derler. Onların bu dilekleri kabul olunur.[51]

Bütün bu gelişmeler, Köprülü'yü ortadan kaldırmak için tertiplenen suikast ve alınan bazı mağlubiyetlere rağmen Ayıntab (Gaziantep)'a çekilmek zorunda kalan Abaza Hasan Paşa, erzak ve diğer ihtiyaçları karşılanamayan kuvvetlerinin, yavaş yavaş Serdar (Murtaza Paşa)'ın tarafına geçmeleri yüzünden zor durumda kalmıştı. İsyanın elebaşıları bu durumu görüşmek üzere toplanırlar. Bu görüşme sonunda hile ile Haleb'i ele geçirmeye karar verirler. Halbuki Murtaza Paşa da âsileri ele geçirmek için bir plan hazırlamıştı. Sonunda Murtaza Paşa'nın planı gerçekleşecektir. Bu plana göre Abaza ve arkadaşları, Ayıntab müftüsü ile kadısının teşvik ve tavassutları ile Haleb'e gelerek teslim olurlar. Bundan sonra, Abaza Hasan Paşa da dahil olmak üzere 30 kadar âsi lider, çok iyi tertiplenmiş bir plan sonucu katledilirler (24 Cemaziyelevvel 1069 = 17 Şubat 1659).[52]

Abaza Hasan Paşa'nın bu hareketi, hem devlet, hem de halk için çok kötü sonuçlar doğurmuş bir isyandır. Köprülü Mehmed Paşa'nın, Erdel seferi devam ederken, isyan sebebi ile geri çağırılması, o zamana kadar elde edilen başarılardan gereği gibi istifade edilememesine sebep olmuştur. Köprülü, burayı tam bir itaat altına alıp istikrar sağlamayı düşünürken, bu isyan yüzünden buna muvaffak olamamıştı. Başka bir ifade ile Avrupa hududlarında yapılacak olan fütûhat bir müddet ertelenmiştir. Zira onun düşüncesini gerçekleştirmek oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'ya nasib olmuştu. Keza bu isyan hareketi, Girit fethinin uzama sebepleri arasında da yer almaktadır. Çünkü bu dönemde devlet, askerî gücünün büyük bir kısmını bu isyanı bastırmak için Abaza üzerine göndermek zorunda kalmıştı.

Abaza isyanı, bir taraftan genç neslin kanlarının boş yere akmasına sebep olurken, bir yandan da milletin hayatiyet ve mücadele kudretini bir müddet için zaafa uğratmıştı. Bu arada isyan ve eşkıyalık ruhunu ezme azmi

---

[51]. Daha geniş bilgi için bk. Mehmed Halife, **Tarih-i Gılmanî**, s. 52 - 53; **Naîmâ**, VI, 370 - 380.

[52]. Bütün bu gelişmeler hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmed Halife, **Tarih-i Gılmanî**, s. 57; İsazâde, **Tarih**, s. 53 - 54; **Naîmâ**, VI, 371 - 390.

ile işe başlayan Köprülü Mehmed Paşa da, binlerce âsinin ölümüne sebep olarak kötü bir şöhret kazanmıştı. Bütün bu olaylar cereyan ederken, ülkenin ekonomik hayatı da darbeler almıştı. Zira eşkiya korkusundan yerini yurdunu terk etmiş bulunan insanlar büyük sıkıntılara düştükleri gibi devleti de zor durumda bırakmışlardı. Bu insanların yerlerine iadesi ve geldikleri yerlerin tekrar şenlendirimesi meselesi, uzun süre hükümeti meşgul etmişti.

Abaza Hasan Paşa isyanının doğurduğu sonuçlardan biri de, askerî teşkilâtta meydana gelmişti. Devletin kuruluşundan beri askerî teşkilâtta sürüp gelen itaat duygusu, yavaş yavaş gücünü kayb etmeye başlar. Köprülü Mehmed Paşa'nın almak istediği tedbirlere, isyan çıkarmak suretiyle mani olmak isteyen sipahîler, bu vezirin sert tedbirleri sonucunda sindirildiler. Bu tedbirler sonucunda, itibarlarını yitiren Kapıkulu süvarileri, Sultan IV. Mehmed'in hal' tarihine kadar fazla bir varlık gösteremediler.

Köprülü Mehmed Paşa, bütün devlet teşkilâtında karışıklığın hâkim olduğu bir devirde, iktidarda kaldığı 5 sene zarfında şiddetli ve merhametsiz icraatı ile isyan ve şekavet ruhunu ezmeye muvaffak olmuş bir vezir idi. Bu yüzden bazı tarihçiler onu zâlimlik ve kan dökücülük sıfatları ile anmışlardır. Fakat IV. Murad'ın ölümünden itibaren devletin içinde bulunduğu karışıklık düşünülür ve sadâretinde yaptığı büyük hizmetlere bakılacak olursa, gösterdiği bu şiddetli hareketlerinde onu mazur görmek icab eder. Zaten Mehmed Halife, Abdi Paşa, Naîmâ ve Râşid gibi tarihçiler, onu medih ve takdir etmekte müttefiktirler. Sadârete geldiği zaman etrafındakilere devletin, kendisinden gösteriş değil, hizmet beklediğini ifade eden Köprülü, hayatının sonuna kadar bu düstura sâdık kaldı.[53] Gerçekten, çetin ve aman vermez bir takib ve mücadeleden sonra anarşiyi yatıştırıp vaziyete hâkim olan Köprülü, devletin dış itibarının iadesi için de gayret sarf etmişti. Koca vezir, bir yandan memleketin içini Celâlîler'den temizlerken, bir yandan da serhadlerde patlak veren isyancıların üstüne yürümekten çekinmiyordu. Düşmanı bozguna uğratan Köprülü, Erdel'e, Osmanlılar tarafından tayin olunagelen kralların sonuncusunu nasb ederek kuzey komşularını da yola getirdikten sonra, devletin başına kendisi gibi fedakâr, sâdık ve muktedir oğlunu bırakarak 7 Rebiülevvel 1072 (31 Ekim 1661)' de son nefesini verecektir. Cesedi, İstanbul'da, Divan yolunda Vâlide Hamamı ile Tavuk Pazarı

[53]. Geniş bilgi için bk. Tayyarzâde Ahmed Ata, **Tarih-i Ata,** İstanbul 1293, II, 69-70. Gökbilgin, "Köprülüler", **İA**. VI, 897.

yakınında (Çenberlitaş civarı) inşa ettirdiği Dâru'l-hadis'i yanında yaptırılmış olan türbesine defnedildi.[54]

Ülkede düzenin sağlanması ve devletin tekrar eski itibarlı günlerine kavuşması için gayret sarf eden Köprülü Mehmed Paşa, hayır işlerine de büyük önem veriyordu. Onun, hem Anadolu, hem de Rumeli'de yaptırdığı hayır eserlerinden bir kısmını buraya almakla, onun malî bakımdan da ülke ve halka ne denli faydalı olduğunu görmüş olacağız.

Çanakkale istihkâmlarını yeniden inşa ettiren Köprülü, Bozcaada'da câmi, mescid, mektep, hamam, dükkânlar, yel değirmenleri, Yanova'da câmi mektep, dükkânlar, Körüs nehri üzerinde değirmen, Rudnik'te câmi, mektep, Turhal'da han, Vezirköprü'de çeşme, namazgâh, Lefke'de Karaoğlan Beli denilen yerde câmi, mektep, han, Şam eyâletinde Cisr Suğur'da câmi, mescid, mektep, han, Gümüş hacı köyünde câmi, mektep, han, Bolu sancağının Taraklı kasabasında câmi ve mektep. Bütün bu hayır eserleri için de Limni, Yanova, Köprü, Osmancık, Merzifon, Akhisar, Bilecik ve daha başka yerlerdeki mülk köylerini bütün resimleri (vergileri) ve hâsılatı ile vakf etmiş idi. Bunlardan başka Erdel'de Arad kasabasında bir câmi, Vezirköprü'de su yolu, Hendek ile Sapanca arasında yaptırdığı uzun bir köprüden başka Antalya'da da vakıfları bulunuyordu.[55]

c.Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Sadâreti

Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük oğlu olup 1045 (1635) yılında Vezirköprü'de dünyaya gelmiştir. Annesi Havza'nın Kayacık çiftliği ahâlisinden ve Köprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı Ayşe Hanım'dı. 7 yaşında iken babası tarafından İstanbul'a getirilen Fâzıl Ahmed, önce devrin tanınmış ilim adamlarından olan Osman Efendi'den sonra da Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'den dersler aldı. 16 yaşında iken önce Hâric, sonra da Dâ-

---

[54]. Köprülü'nün faaliyetleri ve vefatı ile ilgili geniş bilgi için bk. Mehmed Halife, **Tarih-i Gilmanî**, s. 44 - 66; Râşid, **Tarih**, İstanbul 1282, I, 16; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayıât**, s. 6; Hammer, **Tarih**, XI, 5 - 80; Osman Tâib, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 104 - 106; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 367 - 401; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 892 - 897.

[55]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 897; Muzaffer Gökmen, **Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi**, (Mezuniyet Tezi) İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Ktb, nr. 385.

hil müderrisi olarak tayin edilir. Bu devirde "*Paşazâde*" demekle şöhret bulan Fâzıl Ahmed Efendi'nin dersleri, rağbet görür. 1657 senesinde de Sahn-ı Semân müderrisliğine terfi eder. Bu dönemde, ilim adamları arasındaki çekişmelerden müteessir olan Fâzıl Ahmed, kısa bir süre sonra bu sahayı terk ederek idarî göreve ayrılır. Bundan sonra vezirlik rütbesiyle önce Erzurum, arkasından da Şam eyâleti valiliklerine tayin edilir. Şam'da iken seleflerinin (kendisinden önceki valiler) halktan aldıkları iki ayrı vergiyi, bir Hatt-ı Hümâyûn getirtmek suretiyle kaldırdığı için halk tarafından çok sevildi. Burada iken yine merkezden aldığı bir emir ile Dürzîler üzerine yürüyüp Şihab ve Ma'n Oğullarını itaate zorlayarak bunların isyan hareketini önler. Bu zamana kadar voyvodalık ile idare edilen Sayda, Beyrut ve Safed havalisi dahil olmak üzere Şihab ve Ma'n Oğulları'nın bulundukları bölge, bir beylerbeyilik haline getirilir. Buradaki başarılarından sonra Haleb Beylerbeyliğine tayin edildi ise de vazifesinin başına hareket etmeden sadâret kaymakamı olarak İstanbul'a davet edilir. Babasının hastalığının artması üzerine Edirne'ye hareket eder. Bir müddet sonra vefat eden babasının yerine sadârete getirilir (8 Rebiülevvel 1072 = 2 Kasım 1661).[56]

Fâzıl Ahmed Paşa, askerlikte olsun, siyasette olsun babasiyle yarışacak değerde müstesna bir gençti. Üstelik babasında eksik olan derin bir kültür ve bilgiye de sahib bulunuyordu. Onbeş yıl sürecek olan sadâreti, devletin tam bir Müslüman - Türk adâlet ve hakkaniyeti ile idare edildiği bir devir olacaktı. Beri taraftan da Osmanlı haritası en geniş hududlarını bulurken, belki de dünya tarihi, medeniyet ve ihtişam ölçüsünde eşi olmayan bir dönem kaydedecekti.

Baba ne kadar sert idiyse, oğul, o kadar yumuşak fakat kararlarında ölçülü adamdı. Hem vekarlı idi, hem de mütevâzî; hem cömertti, hem tok gözlü. Âlimdi, edibdi, dürüst, âdil ve bilhassa diplomatik görüşü kuvvetli bir devlet adamı idi.

Köprülü Mehmed Paşa, idaresine el uzattığı devleti, çatısı çöker bir halde bulmuş ve çöküntüyü hazırlayan bir kısım sebeplerin üstüne bir yıldırım hışmıyle inmişti. Acaba bir ilim ve irfan âbidesi olan Fâzıl Ahmed Paşa,

---

. Osmanlı eğitim sisteminde Ellili medreseler Hâric ve Dâhil olmak üzere iki kısma ayrılırdı.

[56]. Geniş bilgi için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 6 - 7; Osmanzâde Tâib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 106; Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, trc. Mehmed Atâ, İstanbul 1947, XI, 83 - 84; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 898; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Dürziler" **İA**. III, 670.

babasının zamaniyle yer değiştirmiş olsaydı, onun gibi kanlı bir hamleye girişmeden, memleketi selâmete götürmeye muvaffak olabilir miydi?

Şu bir gerçektir ki, artık yeni sadr-ı a'zam, bu fedakâr babanın ayıklayıp temizlediği bir vatan sathını yüz akı ile idare ederken, biraz da kendinden evvelki büyük adamın siyâset ve icraatına arkasını dayamış sayılırdı. Bir ilim adamı olarak terbiye ve tahsil görüp kültür çevreleri için hazırlanmış olan Fâzıl Ahmed Paşa, artık hayatının geri kalan kısmını siyâset ve askerlikte harcamak üzere devlet durağına ilk adımını atmış bulunuyordu.[57]

a) Erdel Seferi

Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadârete getirildiği sıralarda, Avusturya, Erdel işini yeniden karıştırarak Kemyanoş'u tahta oturtmak istemişti. Bu adam, Osmanlı himayesinde bulunan Borçkay'ı hile ile ele geçirip öldürmüştü. Bunun üzerine Divân, Apaffy Mihal'i desteklemiş ve bunun tahta geçmesi için Serdar Köse Ali Paşa'ya emir vermişti. Segesvar civarında yapılan savaşta Kemyanoş emrindeki Macar ve Avusturya kuvvetleri mağlup olmuştu. Erdel tahtının müddeisi olan Kemyanoş, Osmanlı atlarının ayakları altında ezilerek can vermişti (23 Ocak 1662). Böylece, sâdık bir Osmanlı dostu olan Apaffy, Erdel Prensliği'ne getirilmek suretiyle sükûnet sağlanmıştı. Ancak Avusturya'nın hududda Osmanlılar'a ait bazı kale ve palankalarına olan tecavüzkâr hareketlerinden vaz geçmemeleri üzerine Edirne'de sadr-ı a'zamın huzurunda yapılan bir toplantıda durum enine boyuna tartışılır. Bu tartışmanın sonucunda önce Venedik'e karşı hareket tasavvur edilmiş iken bundan vaz geçilerek ve Avusturya'nın kara hududunda daha tehlikeli ve kuvvetli bir düşman olduğu düşünülerek o tarafa sefere karar verilir. Fâzıl Ahmed Paşa'nın komutasındaki ordu, 5 Ramazan 1073 (13 Nisan 1663)'da Belgrad'a mütevecciheh Edirne'den hareket eder. Ordu, Belgrad'a geldiği zaman Avusturya elçileri sadr-ı a'zamı oyalamak üzere yeni teklifler getirirler. Bunun üzerine Fâzıl Ahmed Paşa, eski vaziyete dönülmesini ve Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki gibi 30.000 altın verginin ödenmesini ister ki bu, Avusturya'nın Erdel'den tamamen elini çekmesi ve 1606'dan evvelki duruma gelmesi demekti. İmparator bu teklifi kabul etmez. Budin'de Uyvar'ın zaptı için hareket edileceği sırada Köprülü, elçileri huzuruna çağırıp "*askerin bu kadar zahmet ve masraflarla buraya kadar getirildikten sonra elbette taleplerin artacağını, ya Kanunî devrindeki 30 bin altın veya Kuyucu Murad Paşa zamanında*

[57]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 88 - 89.

tesbit edilen 200.000 kuruş taahhüd edilmedikçe seferden vazgeçilemeyeceği" tekrarlar.

Avusturyalılar'dan tatmin edici bir cevap alamayan Sadr-ı a'zam ve Serdar-ı Ekrem Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar üzerine yürümeye karar verir. Zira Uyvar'ın büyüklüğü, İmparatorun ikinci vezirinin burada ikamet etmesi, bölgenin, altın ve gümüş madenleri ile meşhur olması gibi hususlar, buranın Osmanlı ülkesine katılmasını gerekli kılıyordu. Buran üzerine ordu, 17 Ağustos 1663'te Uyvar'ı kuşatır. Bu arada bir Avusturya ordusu, daha önce mağlub edilmişti. Osmanlılar karşısında daha fazla dayanamayacaklarını anlayan kale komutanları Marki Pio ile Forgacs, sekiz maddelik bir teslim antlaşmasını imzalamak zorunda kalmışlardı (21 Safer 1074 = 24 Eylül 1663). Buna göre müdafilerin hayatı emniyet altına alınacak, Tatarlar tarafından soyulma tehlikesi ile karşılaşmayacak, kendilerine 1000 araba verilecek, Uyvar muhafızlarının vazifelerini son dereceye kadar ifa ettiklerine dair Sadr-ı a'zam Fâzıl Ahmed Paşa tarafından imparatora mektup yazılacak, kalede mahsur bulunanların tamamı çıkmadıkça Osmanlılar kaleye girmeyecek ve yaralılar iyileştikleri zaman istedikleri yerlere gitmekte serbet olacaklardı. Böylece Forgacs, 24 Eylül'de Uyvar müdafilerinin mal ve canlarına en ufak bir zarar gelmeden kaleyi teslim eder. Gerçekten 28 Eylül'de müdafiler, mal ve canlarına dokulmadan bando çalarak kaleyi terk ederler. Avusturya tarafından son derece tahkim ve takviye edilmiş olmasına ve kalesinin de çok muhkem bulunmasına rağmen Uyvar'ın 38 gün gibi kısa bir sürede Osmanlılar tarafından feth edilmesi, Osmanlılar'ın güç ve kudretini ayyuka çıkarmıştı. Bu sebeple Avusturya'da "*Uyvar (= Neuhausel) önünde bir Türk gibi*" cümlesi, halk arasında dilden dile dolaşır olmuştur. Gerçekten Uyvar gibi Orta Avrupa'ya çok yakın bir kalenin Türklerin eline geçmesi Avrupa'da büyük bir heyecan uyandırmıştı. Hammer, Uyvar fethinin 38 günde tamamlanmasının Avrupa'yı dehşet ve korku içinde bıraktığını, artık Türkler'in bütün kıtayı işgal edebileceği şâyialarının derin endişelere sebep olduğunu, bundan kurtulmak için o zamana kadar görülmemiş derecede fazla eserler neşr edilip vaazlar verildiğini nakl eder.[58] Uyvar'ın fethi, Sultan IV. Mehmed nazarında sadr-ı a'zamın itibarının artmasına sebep olmuştu. Bu suretle oğlunun da Köprülü Mehmed Paşa gibi güvenilir bir kişi olduğu ortaya çıkmıştı.

Sadr-ı azam Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar'ın fethinden sonra Belgrad kışlağına döner. Maksadı kışı burada geçirip ertesi sene ilkbharda Avusturya ü-

---

[58]. Uyvar'ın fethi ile ilgili geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I. 44 - 48; Hammer, **Tarih**, XI, 99 - 104; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 898 - 899.

zerine yeni bir sefer açmaktı. Fakat Avusturya ordusu kış başında harekete geçer. Kont Wolf von Hohenlohe ile Macar komutan Zriny birlikte hareket edip Berzence, Babocsa ve Pecs'i işgal ettikeri gibi Sigetvar'ı da kuşatma altına alırlar. Bu haberi alan Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Özsek'te kışlayan Haleb Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa'yı düşman üzerine tayin ettiği gibi kendisi de bir miktar kuvvetle harekete geçer. Serdar-ı Ekrem'in bu hareketini haber alan düşman komutanı, Osmanlı ordusu ile karşılaşmaktan korkup Sigetvar kuşatmasını kaldırır.

Sadr-ı a'zam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, ilkbaharda Avusturya kuvvetleri tarafından muhasara edilen Kanije kalesini kuşatmadan kurtardığı gibi civardaki Yeni Kale'yi alır.Uyvar'ın fethinden sonra peş peşe gelen başarılar, Avrupa'da heyecanın artmasına sebep olmuştu. Zira Avusturya'ya doğru önemli bir engel kalmıyordu. Başta Papalık olmak üzere İspanyollar, Saksonya ve Brandenburg asker ile para yardımında bulundular. Hatta Avusturya'nın düşmanı olan Fransa kralı XIV. Louis bile efkâr-ı umumîyesinin tazyiki sonucunda 5000 gönüllü asker göndermişti. Bu kuvvetlerle birleşen kalabalık bir Avusturya ordusu, başkomutan Montecuculi emrine verilerek 1664 seferine hazırlanmışlardı. Bu esnada Komar (tarihlerimizde Komaran) kalesi teslim suretiyle alındığı gibi Egerseg Kalesi de fethedildi. Yine o civardaki Egervar ve Kemendvar palankaları da tahrib edildi.

Serdar-ı Ekrem, ordusunun başında olarak Raab nehri kenarına gelir. 31 Temmuz'da iki ordu Saint Gotthard köyü civarında aralarında nehir olmak üzere karşı karşıya gelirler. Derhal kurulan bir köprüden Bosna Beylerbeyi İsmail Paşa ile Kaplan Mustafa Paşa kuvvetleri karşı yakaya geçirilir. Geçenler, takriben 10 bin kişiyi bulmuştu ki, düşman ani bir taarruza başlar. Tam bu sırada başlayan şiddetli bir yağmur sebebiyle kabaran nehir suları köprüyü yıktığı için serdar yardım gönderemez olur. Bu yüzden düşman karşısında fazla tutunamayan asker mağlub ve perişan olur. Askerin önemli bir kısmı da sularda boğulur (1 Ağustos 1664).[59] O zamana kadar hareket serbestisini elinde tutan Osmanlı ordusu, kesin sonuçlu sayılmayan bu mağlubiyetten sonra az çok müdafaa hâline geçer.

Savaştan önce Osmanlı ordugâhına elçiler gönderip barış teşebbüsünde bulunan Avusturya, niyetini hâla muhafaza ediyordu. Fâzıl Ahmed Paşa, savaştan sonra Saint Gotthard'dan ayrılıp Vaşvar (Eisenburg) mevkiine geldiği zaman, Avusturya murahhaslarıyla barış imzalar. Tamamı 10 maddeden ibaret olan Vaşvar Barışı, genellikle Türk isteklerine göre hazırlanmıştı. Osmanlı ordugâhında tertib edilen muahedenin önemli maddeleri şunlardır:

---

[59]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I, 58 - 81; Hammer, **Tarih**, XI, 108 - 132.

1. Osmanlılar tarafından zapt edilmiş olan Uyvar ve Novigrad kaleleri ile etrafındaki palankaların Osmanlılarda kalması, 2. Avusturyalılar'ın, Erdel'de işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri, 3. Erdel Prensi Apaffy yerinde kalacak ve Prenslik Osmanlı himayesinde bulunacaktır. 4. Yıkılan kaleler tekrar yapılmayacaktır. 5. İki taraftan da akın ve çeteye son verilecektir. 6. Muahede, akdinden itibaren 20 yıl devam edecektir. 7. Dostluk nişanesi (Zitvatorok muahedesinde olduğu gibi) olmak üzere İmparator, Osmanlı Pâdişahı'na 200 bin kara kuruş değerinde hediye gönderecektir. Buna karşı da Osmanlı hükümdarının büyük elçi ile uygun bir hediye gönderecektir.[60] Sadr-ı a'zam, muahedenin tasdikli sureti Viyana'dan gelinceye kadar bölgede bekler. Ancak tasdikli suret geldikten sonra Belgrad'a döner. O, muahede hükümlerinin uygulanmasına nezâret etmek üzere 1665 kışını Belgrad'da geçirdikten sonra Edirne'ye döner.[61]

Bütün bu gelişmeleri tahlil edip değerlendirmek gerekirse şunları söylemek icab eder: Bu dönemde Avusturya, eline geçirdiği Erdel kalelerini terk etmeme hususunda ayak dirediği gibi, Zitvatorok Muahedesi'ne aykırı olarak inşa ettiği kalelerin yıkılmasına razı olmuyordu. Asırlardır tuttuğunu koparmış ve attığını vurmuş Türk buyruğunun, hem mütecaviz hem de mağlub Avusturya karşısında, kırık akça gibi itibarsız oluşuna göz yumulamazdı. Bu sebeple serdarlığı da üstlenmiş olan Sadr-ı a'zam Köprülüzâde, birleşik Haçlı Avrupa'ya büyük bir gözdağı vermeyi aklına koymuş bulunuyordu. Zira, Zitvatorok Muahedesi'nden bu yana, elli yıllık bir barış havası, bu kükreyen aslanın sesini Garp âlemine unutturur gibi olmuştu. Yanlış da değildi. Zira kendi iç dertlerine dalan devlet, şevket ve satvet çağının geçtiğine delâlet edecek bocalama ve zaaf alâmetleri göstermişti. İleri bakan adımları geri geri gider olmuştu. İşte Fâzıl Ahmed Paşa, devletin alnından bu lekeyi silmek istiyordu.

Nihayet Avusturya'ya sefer ilan edilir. Dârü'l-cihad, yine bir karargâh şehir heyecanıyla kalktı koptu. Yüz yirmi bin kişilik ordu, bir serhad kalesi olan Estergon'u aşarak Montecuculi'nin karşısına çıkıp bir ay gibi kısa bir zamanda Uyvar'ı fethetti. Böylece sadr-ı a'zam, mâhir bir komutanı hezimete uğratıp müstahkem bir kaleyi de, daha muharebenin ilk adımında zapt etmekle tasavvurunu gerçekleştirmiş ve Avrupa'ya ecel terleri döktürür olmuştu.

---

[60]. Râşid, **Tarih**, 80 - 81; Uzunçarşıl, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 411 - 412.

[61]. Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vuzerâ**, s. 107.

Muharebenin ilk safhasında usta ve tecrübeli bir komutanın hezimeti ve müstahkem bir kalenin sukûtundan sonra Novigrad Kalesi ile birkaç palanka ele geçirilince, Türk ordusu kışlamak üzere Belgrad'a dönmüştü.

Fakat rahat durmayan düşmanın bu defa da Kanije'yi muhasara ettiği haberi, Fâzıl Ahmed Paşa'yı yıldırım hızıyla o tarafa götürünce, Türk tarihlerinin Demir Kazık dediği Zriny, korkudan savuşup gidivermişti.

Artık Avusturya İmparatoru'na barış istemekten başka yapabileceği bir şey kalmamıştı. Esasen gelen elçiler de Türk tekliflerine baş eğiyorlardı. Muahede hazırlandı. Ancak, barış, hükümdar tarafından imzalanıncaya kadar cephe harekâtının devam edeceği muahede şartları arasında idi. Bunun için de Fâzıl Ahmed Paşa'nın orduları, Raab suyunu geçip Yanık Kale'yi sardılar. Genç serdar, Avrupa krallıklarından gelen yardımcı kuvvetlerle takviye edilmiş Montecuculi ordusunu dağıtıp Viyana yolunu açmak niyetinde idi.

Fakat bu cenkte, stratejik hünere de, sevk ve idare dehâsına da, şecaat ve kahramanlığa da üstün gelecek olan ilahî takdirin yönlendirdiği tabiat kuvveti idi. Zira Osmanlı ordusunun, bu onda bir nesbetindeki kuvveti, kendinden birkaç defa üstün düşmanı perişan etmek üzere iken, yağan şiddetli yağmurlar sebebiyle Raab nehri taşmış, çarpışan birlikle ordunun irtibatını keserek, Türk zaferini bıçak gibi ortasından biçivermişti.[62]

b) Girit Adası'nın Fethi

Sultan İbrahim döneminde (1645) başlayan Girit seferi, Osmanlı Devleti'nin dâhilî ve haricî gaileler ile uğraşması yanında, adanın uzaklığı, zamanında yardım gönderilememesi ve deniz yolunun Venedik donanmasının Osmanlı nakliye gemilerine taarruzu yüzünden uzamıştı. Ayrıca, henüz fethedilemeyen kalelerin, bir Haçlı zihniyeti ile Hıristiyan Avrupa'dan devamlı takviye alması da mücadeleyi olumsuz yönde etkiliyordu. Bu arada, Avusturya üzerine yapılan sefer ise, Girit'in ihmaline sebep olmuştu.

Sadr-ı a'zam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, kuzeyde Avusturya ile Vaşvar antlaşmasını imzalayıp onu sulha bağladıktan sonra, uzun zamandan beri devam etmekte bulunan ve işler bir yara gibi memlekete kan kaybettiren Girit fethini gerçekleştirmek için hazırlıklara girişir. Bu sırada, Girit Serdarı olan Ankebût Ahmed Paşa, pâyıtahta istimdad - nâmeler gönderip yardım talebinde bulunuyordu. Sadr-ı a'zam, Belgrat'tan döndükten sonra devlet er-

---

[62]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 91.

kânının iştirak ettiği bir mecliste Girit meselesini gündeme getirip bu işin ciddiyet ve ehemmiyetini anlatır. Bunun üzerine hazırlıklara başlanır. Gerçi Venedik, daha Vaşvar barışının gerçekleşmesiyle telaşa kapıldığından, elçisini, görüşmeler yapmaya memur etmiş ise de bu görüşme gerçekleşmemişti. Hazırlıkların tamamlanması üzerine Edirne'ye gelen Sultan IV. Mehmed, Fâzıl Ahmed Paşa'yı Serdar-ı Ekrem tayin ederek Girit seferine memur eder. Girit'e ulaşmak için en uygun yolun Mora'nın Benefşe limanı olduğu tesbit edilir. Serdar, 15 Mayıs 1666'da Edirne'den hareketle Gümülcine, Serez, Selanik ve Yenişehir üzerinden Teselya'ya gelerek askerin toplanması için burada birkaç ay bekler. Donanma ise Kaptan-ı derya Kaplan Mustafa Paşa'nın komutasında Benefşe limanına ulaştığı zaman asker de karadan buraya varmıştı. Donanma tam dört sefer Girit'e gidip gelerek asker ve mühimmat taşır. Asker miktarı 70 bini bulmuştu. Mevsim kış olduğundan Hanya'da ikamet eden serdar, 1 Zilhicce 1077 (25 Mayıs 1667)'de Kandiye muhasarasını başlatır.

Venedik, Kandiye'yi tahkim ve takviye etmişti. Serdar, düşman donanmasının toplarını susturabilmek için sahillere büyük toplar yerleştirerek atışları başlatır. Papalık ile Malta'dan yardımlar almış olan kale komutanı Francesco Morosini, kalenin korunması için büyük gayretler sarf ediyordu. Kuşatma, yaz boyunca zaman zaman şiddetlenerek devam etti. İçerdekilerin müdafaaları ile kalenin çok sarp ve metin oluşu fethi engelliyordu. Serdar-ı ekrem Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paş'nın siperlerde bizzat çarpışması da başarıya ulaşmayı sağlayamıyordu. Kış mevsiminin girmesiyle hücumlara son verilmekle birlikte muhasara devam ediyordu. Ordunun kışı geçirmesi için yer altında mahzenler ve kulübeler inşa edilerek burada kışlamaya başlandı. Sadr-ı a'zam sıçan yolu ağzında ve yer altında yaptırdığı iki küçük odacıkta kışladı. Onunla birlikte ordu da Osmanlı istihkamcısının yaptığı büyük sığınaklar altında kışı geçirdi.

Ordu, 20 Muharrem 1079 (30 Haziran 1668)'da kurbanlar ve duâlarla yeniden muhasra harekâtına başlar. Asker, Anadolu'dan gelen kuvvetler ve mühimmat ile takviye edilmişti. Venedikliler zor durumda kaldıklarını anlayıp senede 20 bin altın harac vermeyi teklif edip Kandiye'nin kendilerinde kalmasını taleb ettilerse de bu teklif, Köprülüzâde tarafından kabul edilmez. Kuşatmanın bu safhasında İstanbul'dan serdara dört defa yardım gelir. Bu yardımlarda, mütehassıs dökümcüler ve humbaracılar (kumbaracı) da vardı. Girit'te kurulan dökümhânede derhal büyük topların dökülmesine başlandı. Ayrıca Venedik'ten ganimet olarak alınan 50 bin gülleyi kullanabilmek için de bunların çapında toplar döküldü. Osmanlı humbara imâlathânesi günde 50.000 tane el humbarası (el bombası) yapabilecek hâle getirildi. Lağımcılar,

ard arda patlattıkları lağımlarla düşmana göz açtırmamakla birlikte müdafiler, kum torbaları ile açılan gedikleri derhal kapatıyorlardı. Kuşatmanın onbeşinci günü, Kandiye cephâneliğinden birinin Türk topçularının attığı bir gülle ile ateş alarak infilak etmesi, düşmanın 2.000 kantar barutla birçok humbara ve askerini kayb etmesine sebep olmuştu. Ancak düşman, devamlı olarak takviye alabildiği için bütün yaz boyunca mücadeleye devam eder.

Bu esnada Sultan IV. Mehmed, Kandiye muhasarasının uzamasından son derece müteessir olarak bizzat sefere çıkmak için 18 Ağustos 1669'da Edirne'den hareket eder. Dimetoka, Gümülcine, Kavala, Serez ve Selanik üzerinden Yenişehir'e gelir. Burada, sahildeki yoldan maiyetiyle giden Pâdişah, bir Venedik korsan gemisinin top atışlarına maruz kalır. Gülleler birkaç sefer başının üzerinden geçtikleri halde istifini bozmadan yoluna devam IV. Mehmed'in, ne kadar cesur ve kadere olan inancının ne denli sağlam olduğunu göstermektedir. Bu sırada Sadr-ı a'zam Köprülüzâde'den, kalenin fethinin yakın olduğu bu bakımdan üzüntü buyrulmaması ve kendilerinin Girit'e gelmesinin mahzurlarını anlatan bir mektup alır. Bu mektup üzerine tekrar Selanik'e dönüp harekâtı buradan takib etmeye karar verir.

1080 (1669) Haziran başında Kandiye yeniden şiddetle tazyik edilmeye başlanmıştı. Bu arada kalede bulunan Fransız kuvvetleri bir hurûç hareketine başlamışlarsa da bu hareketleri, büyük bir karşılık görerek tesirsiz hale getirilip püskürtülmüşlerdi. Bu hâdisede kendilerine yardım edilmediğini söyleyen Fransız kuvvetleri komutanı Duc de Noailles, kaleyi terk edip gidecektir. Bundan sonra hiç bir mukavemet imkânı göremeyen kale komutanı Francesco Morosini, harâbe haline gelmiş surlara karşı Türkler'in an'anevî hücuma hazırlandığını görünce, kaleyi teslim etmek istediğini bildirmek zorunda kalır. İki tarafın murahhasları arasında altı gün devam eden görüşme sonunda 18 maddelik barış ve teslim şartları kararlaştırılır (5 Eylül 1669).

18 maddeden ibaret olan Osmanlı - Venedik barışının önemli birkaç maddesi şöyledir:

1) Kandiye kalesi Türk askerine teslim edilecek. Girit'in, tamamiyle Osmanlı Devleti'ne ait olduğu ifade edilmekle birlikte Suda, Granbusa ve Spinalonga kaleleri Venedikliler'de kalacaktır.

2) Venedik'in Girit seferinden önce Osmanlı Devleti'ne vermekte olduğu harac, verilmeye devam edilecektir.

3) Esirler mübadele edilecektir.

Kandiye, yalnız Venedik için değil, Bütün Hıristiyan ve Müslüman dünya için bir iddia haline gelmişti. Venedikliler, bütün Hıristiyan dünyası-

nın şerefi için Kandiye'den vazgeçilmesini ve bunun için her türlü harb tazminatını ve haracı ödemeye hazır olduklarını bildirdikleri zaman Köprülüzâde: "Kendisinin tüccar olmayıp asker olduğunu, Allah'a şükür kâfi miktarda paralarının bulunduğunu ve bu yüzden Kandiye'yi hiç bir fiyata değiştirmeyeceğini" bildirmiş, buranın İslâm âlemi için de bir şeref meselesi haline geldiğini ihsas ettirmişti. Bu suretle 24 seneden fazla Türk tazyikine karşı koyan kale, nihayet Osmanlı topraklarına katılmış olur. 30 binden fazla şehide mal olan bu fetih esnasında Kandiye kuşatması da iki seneden daha fazla sürmüştür. Sadr-ı a'zam, adada tahrirat yaptırmak üzere 1669 - 1670 kışını da adada geçirir. Yıllarca süren Girit ve özellikle Kandiye muhasarası, İstanbul'da halk arasında ada için "*Devlet-i Aliyye'nin talimhâne-i harbîsi hükmünde*" sözünün söylenir olmasına sebep olmuştur. Köprülüzâde, adanın valiliğine Ankebût Ahmed Paşa'yı tayin eder.

Sadr-ı a'zam, Girit'in fetih müjdesini bir telhis ile Pâdişah'a arz etmişti. Büyük bir hamiyyet-i diniyye ve milliyeye sahib olan ve Girit meselesini de çok düşünen Pâdişah, sevinç göz yaşlarından dolayı sadâret kaymakamı tarafından sunulan telhisi okuyamaz. Bu sebeple, Girit fetihnâmesi ile birlikte gelen telhisi, sır kâtibine okutarak dinleyen IV. Mehmed, Cenâb-ı Hakk'a şükr ederek, memâlik-i Osmaniye'de zaferin kutlanmasını emreder. Sadr-ı azam, Girit'teki işleri yoluna koyup Edirne'ye döndüğü zaman, Paşa Çayırı'nda çok parlak bir törenle karşılanmış ve burada Pâdişah tarafından huzura kabul edilmiştir (1 Temmuz 1670).

Fetihten sonra Fâzıl Ahmed Paşa, Kandiye anahtarlarını teslim almış, Osmanlı ordusu içeri girerek, fetih an'anesi gereğince surlarda ezanlar okunmuş ve aynı gün Cuma olduğundan en büyük kilise câmie tahvil edilerek burada namaz kılınmıştır. Şehrin, câmi haline getirilen en büyük kilisesine Hükâr Câmii adı verilmiştir.

Kandiye muhasarası gibi çetin bir savaşın askerlik ve siyaset bakımından büyük ehemmiyeti, bir köşeciği ile sosyal hayata ve aile müessesesinin büyük ehemmiyetine de ayna tutmuş olması bakımından dikkate değer. Şöyle ki, barut kokuları, kılıç sesleri, top gürlemeleri, patlayan lağımlar, savrulan kelleler, kollar ve bacaklar, kaleden fırlayışlar, kaleye saldırışlar ve bu ölüm kalım mahşerinin bütün dehşetine rağmen serdarın otağında imanlı, cesur ve azimli bir kadın vardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın karısı ve Sadr-ı azam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın anası. İki uzun ve meşakkatli harp senesini oğlu ile beraber ateş hattında geçiren bu kadın, mes'uliyet ve mücadelelerin yükü altında yorgun ve ezgin olarak otağından içeri giren serdar'a: "*Tasalanma oğul, bu günün yarını da var. Rabbim kısmet ederse kaleyi tez alırsın*" diyerek kuvvetini tazeler, onu yumuşatıp dinlendirirdi.

İşte bu kadın, oğlu muzaffer bir serdar olarak İstanbul'a dönerken, kendisi de analık vecibelerini yerine getirmiş olarak, içindeki o sıcak iman ile hac yollarına düşmüştü. Bu muhterem vâlide, Kandiye alınırsa hacca gitmeyi va'd etmişti. İşte artık bu nezrini yerine getirme zamanı gelmişti. Bu yolculukta, müşkül günlerin sadr-ı a'zamı olacak küçük oğlu Mustafa Fâzıl Paşa da yanında idi.

Girit'in fethiyle, Doğu Akdeniz'de emniyet ve sükûnet sağlanmış olur. Bu emniyet, bir bakıma Anadolu sahilleri ile adalar için de geçerliydi. Çünkü bu fetihten önce Venedikli korsanlar buralara kadar gelip baskın yapabiliyorlardı. Öbür taraftan Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar zaferi, Girit seferi ile devam ettirilmiş, Saint Gotthard'da kaybedilen itibar telafi edilmişti. Girit'in fethiyle sağlanan deniz yolları emniyeti, Mısır ve Suriye yanında Kuzey Afrika sahillerine de şâmil bulunuyordu.[63]

c) Lehistan Seferi

Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Girit cengini yüz akı ile bitirip memlekete dönmüştü ama, bu sefer de kendisini başka bir muharebe bekliyordu. Bu yüzden o, yine ordunun başına geçecek, çatışan Rus, Tatar, Leh ve Türk menfaatlerini devlet lehine tanzim etmek üzere Polonya'ya gidecekti. Fakat bu sefere Pâdişah IV. Mehmed de iştirak edecektir. Böylece, Sultan IV. Murad'ın Bağdad seferinden beri savaş meydanlarında görünmez olan Otağ-ı Humâyûn, yine cenk sahralarına kurulacak, yine tuğlar dikilip bayraklar dalgalanacaktı.

Osmanlı disiplini ile zengin ihtişamını dost ve düşmana gösteren bu Sefer-i Humâyûn, bir varlık ve dirlik gösterisi olmakla beraber, devletin teşkilâtçılıkta ulaştığı seviyeyi hâlâ muhafaza etmekte olduğunun şahidi olarak da mühimdi. Bu bakımdan biz de, ordunun bu sefer esnasındaki ihtişamını bir tablo güzelliği ile gözler önüne sermeye çalışacağız.

---

[63]. Girit ve Kandiye fethi ile ilgili geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I, 164 - 244; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 9 - 16; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, VIII, 376 - 498 ; Hammer, **Tarih**, XI, 200 - 226; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 900 - 901; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 414 - 421; Cemal Tukin, "Girit" **İA**. IV. 793 - 795; İlgürel, " IV. Mehmed " **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, XI, 60 - 63; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 92.

Osmanlı'nın, Batı'daki seferlerinin nizâm ve ihtişamı bakımından an'anevî hareket noktası Edirne idi. Ordu, bu Seddü'l-İslâm'dan ve merasimin başında da altı vezirin göz alabildiğine uzayan altı ayrı alayı yürüyordu.

Bu alayların her birinde, vezirlerin tuğlarını taşıyan süvariler, sırıklarının uçlarına gümüş muhafazalar içinde Kur'an-ı Kerim, yerlere kadar sarkan yeşil kumaşlarında "*Kelime-i Şehâdet*" yazılı bayrakları taşıyan alemdârlar, başlarında kırmızı külah, yeşil ve sarı ipekliden elbiseler giymiş, ateş hattının gözü pek fedaileri olan deliler[a]; her birinde beş yüzü bulan piyadeler; ok ve yayları taşıyan bölükbaşılar; tımar ve zeâmet efradı olan topraklı sipahîler; sırtlarında zırh, ellerinde tüfenk ve pala ile vezirlerin iç ve dış ağaları; nihayet altın, gümüş ve mücevhererle işli birer seyyar taht haline getirilmiş atları üstünde vezirler geliyordu. Ayakları, altın özengilere basan, başlarındaki tolgalarda, uçları omuzlarına dökülen renk renk sarıklar sarılı, tirkeşlerindeki oklar altın yaldızlı, sırtları zırhlı, bu heybetli ve kuvvetli adamları da yine zırhlar, miğferler giymiş iç oğlanları takib etmekte bulunuyordu.

Arkada uçları yerleri öper olan renk renk bayraklarının üstünde âyetler ve hadisler yazılı olarak geçen dervişler...Daha arkada ok, yay ve kılıçlarla silahlı ve yedek atlarının üstünde kalkanlar, kaplan postları, ipek örtüler ve halılar bulunan kethüdalar; bunların ön ve arkalarında ise al elbiseler giymiş yeniçeriler ve son derece müzeyen sırmalı elbiseleriyle iç oğlanlarından mürkkeb kalabalık bir maiyet halkı geliyordu.

Belki de dünyanın hiç bir yerinde eşi ve hatta benzeri olmayan bu muhteşem alay, heybetin, şâşaanın ve saltanatın tâ kendisi idi. Ama onu, bir nizam ve ahenk anlaşması içinde yekpâreleştirip bir bütün hâline getiren birleştirici çizgi, hiç şüphe yok ki, her alayın arkasından gelen yedi kat mehterhâne olmalı idi.

Millî heyecan, millî gurur, millî şehâmet, asırlardır bu zurnalar,bu kösler, bu nakkareler, ziller ve davullarla ufuktan ufuğa ses vermiş, coşmuş, coşturmuş, hamasî heyecan, cehd ve cihad aşkını en üst mertebeye çıkarmıştı.[b]

Lehistan seferi, Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın, hem Macarları Avusturyalılar'a karşı, hem de Ukrayna Kazakları'nı Lehistan'a karşı himaye

---

[a]. Gözünü budaktan sakınmayan "Delil" sınıfına, halk arasında "deli" denilmekte idi.

[b]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 93 - 94.

için açılmış bir seferdir.[a] Sarıkamış Kazakları Hatmanı Droşenko, Muharrem 1080 (Haziran 1669)'de Pâdişah Yenişehir (Teselya'da) yaylasında bulunduğu sırada bir elçi göndererek Leh Kralı ve Tatar Hanı'ndan şikâyet edip himaye edilmesini istediği gibi, Avrupa taraflarına açılacak seferlerde, Osmanlı ordusunda hizmetinin kabulünü istirham ettiğinden, devletin himayesine alınarak kendisine bayrak, tuğ ve mehterhâne gönderilmişti. Böyle bir gelişmeden hoşlanmayan Kırım Hanı Âdil Giray ile Lehistan Kralı, Droşenko'ya karşı taarruza geçerek onu zor durumda bırakmışlardı. Bunun üzerine ilk önce Kırım Hanı Âdil Giray azlolunarak yerine Selim Giray, Han olarak gönderildi (Zilhicce 1081 = Mayıs 1671). Bu sıralarda, Lehistan Kralı'na da Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunan Droşenko'dan el çekmesi, aksi takdirde sulha aykırı hareket etmiş olacağı bildirilmişti. Fakat Lehistan, Pâdişah'ın nâmesine (mektubuna) uygun cevap vermediğinden 1672 Mart'ında Lehistan'a karşı ilan-ı harb edilir. Sefere çıkılmadan önce Lehistan Kralı'ndan gelen ve bu seferin sulha mugayir olduğunu ileri süren mektuba karşı Köprülüzâde, iddiaları çürüten ve gerçekleri ortaya koyan bir mektup yazmıştı.[65]

Sultan IV. Mehmed, Safer 1083 (Mayıs 1672)'de Edirne ordugâhından hareket eder. Maiyetinde henüz dokuz yaşında bulunan büyük oğlu Şehzâde Mustafa da bulunmakta idi. Babadağı'na gelindiğinde oğlunu bırakarak kendisi ileri gider.Yakalanan esirlerlerden Lehliler'in, Rus ve Avusturyalılar'dan yardım istediklerini öğrenir.

Türk ordusu, İsakçı, Yaş ve Hotin üzerinden Lehistan'da Podolya eyâletinin merkezi Kamaniçe'ye yürür. Kamaniçe, Lehistan'ın en müstahkem kalelerinden biri olup çok iyi korunuyordu. Kalede Leh kuvvetlerinden başka Rus ve Avusturya kuvvetleri de bulunuyordu. 23 Rebiülahir 1083 (18 Ağustos 1672)'te kale kuşatılır. Kısa zamanda kalenin dış duvarları uçurulmuş sıra iç kaleye gelince müdafiler teslim olmak zorunda kalmışlardı. Dokuz gün süren kuşatma sırasında Lehistan'ın meşhur başkomutanı Jean Sobieski, bazı saldırı hareketlerinde bulunmuş ise de ciddi bir savaşa cesaret edememiştir. Nihayet muhasaranın 10. günü akd edilen beş maddelik teslim şartları

---

[a] .Don Nehri sahillerinde Dinyeper şelâleleri ve bu nehrin kaynaklarından olan Bug nehrine kadar uzanan bataklıklar yakınında bulunan Kazaklar, üç kısma ayrılırlar. Bunlar: a) Don Kazakları, b) Zaporog veya Şelâle Kazakları, c) Ukrayna Kazakları. Bu sonuncular da Osmanlılar tarafından Barabaş, Sarıkamış ve Potkal Kazakları olarak üç ayrı grup olarak isimlendirilmişlerdi. Hammer, **Tarih**, XI, 252 - 253.

[65]. Her iki mektubun metinleri için bk. Râşid, **Tarih**, I, 261 - 266.

gereğince Kamaniçe Osmanlıların eline geçer (3. Cemaziyelevvel 1083 = 27 Ağustos 1672). Teslimden sonra Özi Beylerbeyi Halil Paşa, Kamaniçe'nin muhafızlığına atanır.

Bir müddet sonra Bucaş Palankası'nın da fethi üzerine Lehistan hükümeti barış talebinde bulunmak zorunda kalır. Dört maddelik Bucaş anlaşması ile Podolya, Osmanlı Devleti'ne bırakılmış, Ukrayna ise Osmanlı Devleti'ne tâbi' Kazak Hatmanı Droşenko'ya terkedilmişti. Ayrıca Lehistan her yıl 220 bin duka altın harac ödeyecek ve Droşenko ile iyi münasebetler içinde bulunacaktı. Ancak Podolya ve Ukrayna'nın ellerinden çıkması ve bağımsızlığı zedeleyen harac gibi maddeleri ihtiva eden bu muahede, başta Jean Sobieski olmak üzere Lehliler'e ağır geldiğinden Diyet meclisi, bu anlaşmayı tasdik etmez. Bunun üzerine Lehliler, haracı göndermedikleri gibi bazı kaleleri de teslim etmezler. Bu gelişmeleri gözönünde bulunduran Osmanlı Devleti, 1673'te yeni bir sefer açar. Öbür taraftan Lehistan da Avrupa'dan yardım almak suretiyle savaş hazırlıkları yapıyordu. Jean Sobieski'nin komutasındaki bir ordunun Hotin'i muhasara ettiği haberleri ordagâha gelince, Sadr-ı a'zam serdar tayin edilerek o tarafa gönderilir. Pâdişah da Babadağı kışlağına döner. Bu arada, Eflak ve Boğdan voyvodaları Ghika ile Stefan'ın, Osmanlı Devleti'ne ihanet edip Lehistan tarafına geçmeleri üzerine kale elden çıkar. Bu esnada sefer mevsimi geçmiş olduğundan serdar da orduyu kışlağa getirir. Ertesi sene (1674) yapılan seferi de yine Pâdişah'ın refakatinde ve ordunun başında idare eden Köprülüzâde, Hotin kalesinin, Kırım Hanı tarafından geri alındığı haberinden sonra istikametini değiştirerek Kazak Hatmanı Drosenko'ya hücum eden ve bazı palankalarını zapteden Ruslar'a karşı hareketle Ukrayna'ya girer. Bu arada Lehistan Kralı öldüğünden başkomutan Jean Sobieski kral seçilmişti.Yeni kral, Podolya ve Ukrayna'nın Lehistan'a bırakılması şartıyla barış istedi ise de bu istek reddedilir. Leh seferleri, 1675 yılında, Lehistan serdarlığına tayin edilen Haleb Valisi Şişman İbrahim Paşa'nın 48 kale ve palanka fethedip, bölgenin önemli kalesi Lemberg üzerine yürümesi ile devam eder. Bu kuşatma, Jean Sobieski'nin, Leh ordusunun başına geçip gelmesi üzerine kaldırılmıştır. Şişman İbrahim Paşa'nın vefatından sonra Şam Valisi Şeytan İbrahim Paşa serdar tayin edilir (1676). Böylece Lehistan seferleri, değişik serdarların idaresi altında, J. Sobieski komutasındaki Lehliler'e karşı ve değişik safhalar ile devam eder.[66]

---

[66]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Raşid, **Tarih,** I, 266 - 320; Hammer, **Tarih,** XI, 259 - 281; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, 19 - 34; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 422 - 427; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 901 - 902.

Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Lehistan ile olan proplemin çözümünü büyük bir iştiyakla istiyordu. Fakat hayatta kaldığı sürede bu meselede, kesin bir sonuca varamamıştı.

Son zamanlarda hastalığı gittikçe ağırlaşan Sadr-ı a'zam , Pâdişah'ın, Receb 1087 (Eylül 1676)'de, İstanbul'dan Edirne'ye hareketi esnasında kendisine refakat edememişti. Ancak, arkadan ağır ağır gelmesi münasib görülmüştü. Pâdişah'ın hareketinden sonra yola çıkan Fâzıl Ahmed Paşa, Çorlu ile Karıştıran arasındaki Karabiber Çiftliği'nde 26 Şaban 1087 (3 Kasım 1676)'da 41 yaşında iken vefat eder. Cenazesi İstanbul'a getirilerek babasının medfûn bulunduğu Çenberlitaş yakınındaki türbeye defnedilir. Ölümünün içkiye olan ibtilası yüzünden olduğu belirtilir. Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatından sonra onun yerine, bir evlad gibi, Köprülü Mehmed Paşa'nın himayesinde yetişmiş ve Koca Köprülü'nün dostu Merzifonlu Oruç Bey'in oğlu ve daha sonra da Köprülü'nün damadı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tayin edilir.

Fâzıl Ahmed Paşa, Sokullu Mehmed Paşa'dan sonra sadârette en uzun zaman (15 sene) kalmış olan bir zattır. Kendisi uzun boylu, dolgun vücudlu, iri gözlü, yuvarlak çehreli, muhatabına hürmet ve itimat telkin eden, vakarlı bir zât olarak tasvir edilir. Babası hakkında çok sert hükümler verip onu tenkid eden Silahtar Mehmed Ağa (I, 659), onu, âlim, fâzıl, halîm, âdil, doğru, açık kalpli, akıllı ve cömert bir vezir olarak tasvir etmektedir. Birçok hayır eseri meydana getiren Fâzıl Ahmed Paşa, ilim ve san'at adamlarının da hâmisi idi. Mühürdarı ve bütün belgelerin kendisine tevdi' edilerek yazılan "*Cevâhiru't- tevârih*" müellifi Hasan Ağa'dan başka bilhassa Kandiye muhasarası esnasında yanından hiç ayrılmayan Mazâki, Nâbî, "*Tarih-i Uyvar*" müellifi Zühdi, Reisü'l-küttâb Tâlib Ahmed Efendi ile Şair Fennî'yi bunlar arasında sayabiliriz. Özellikle "*Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*" adlı kanunnamesi ile meşhur olan İstanköy'lü Hezârfen Hüseyin Efendi de Fâzıl Ahmed Paşa'nın himaye ettiği ilim ve fikir adamlarındandır.[67]

d) Çehrin Seferi

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, Köprülü Mehmed Paşa tarafından himaye edilmiş olması ve Köprülü ailesinin damadı olması, onun sadârete

---

[67]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I, 332 - 333; Hammer, **Tarih**, XI, 296 - 297; Osmanzâde Tâib Ahmed, **Hadikatü'l-Vüzerâ**, s. 108 - 109; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 222; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 902 - 903.

tayin edilmesinde büyük bir rol oynamıştı. Zira IV. Mehmed, gerek Köprülü Mehmed Paşa, gerekse oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'nın hizmetlerinden memnun kalmıştı. Onların himayesinde yetiştiği için bunun da aynı seviyede hizmette bulunacağını düşünmüştü. Pâdişah, böyle düşünmekte haklı idi. Zira Kara Mustafa Paşa, Fazıl Ahmed Paşa zamanında Sadâret Kaymakamı, Kaptan Paşa ve üçüncü vezir olarak hizmet görmüş, malumatlı ve değerli bir zat idi. Mağrur, gösteriş ve âlâyişe düşkün olmakla birlikte devrin büyük devlet adamlarından biri idi.

Bu dönemde, gelişen olaylar üzerine Lehistan üzerine serdar tayin edilmiş bulunan Şam Valisi Şeytan İbrahim Paşa, Jean Sobieski'yi İzvança kalesinde muhasara eder. 20 günlük muhasaradan sonra Jean Sobieski, barış istemek zorunda kalır.Varılan anlaşmaya göre Bucaş barışında kararlaştırılmış bulunan 220 bin altınlık yıllık haractan vaz geçilecek, buna karşılık Podolya ve Ukrayna, Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktı.

Barış gerçekleşmiş iken, sözünde durmayan ve devamlı efendi değiştiren Kazak Hatmanı Droşenko, Osmanlılar'dan yüz çevirip Ruslar'la anlaşarak merkezi olan Çehrin kalesini Ruslara teslim eder. Bu yüzden, Çehrin seferi denilen ve Pâdişah'ın da Tuna'ya kadar iştirak ettiği bir sefer başlamıştı. Serdar Şeytan İbrahim Paşa, Haziran 1677'de Çehrin üzerine varıp kaleyi kuşatır. Yüksek bir kaya üzerinde olan kalenin üç tarafı bataklık olup ancak bir taraftan yaklaşılabiliyordu. Tasma veya Tasmin nehri vasıtasiyle kaleye yiyecek ve cephane geliyordu. Kale, Rus, Kazak ve Alman kuvvetleri tarafından müdafaa ediliyordu. Kuşatma devam ederken Ruslar'ın kaleyi kuşatmadan kurtarmak için yardıma gelmeleri üzerine İbrahim Paşa, muhasarayı kaldırarak geri çekilir. Bunun üzerine İbraim Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray azlolunarak gelecek ilkbaharda bizzat Pâdişah'ın Moskof üzerine gitmesi kararlaştırıldığı gibi Kırım Hanlığı'na da Murad Giray tayin edilmişti.

8 Rebiülevvel 1089 (30 Nisan 1678)'de ordu ile Davud Paşa'dan hareket eden IV. Mehmed'in, Tuna kenarındaki Hacıoğlu Pazarı'na kadar iştirak ettiği ve buradan sonra komutayı serdar olarak tayin ettiği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya verdiği Çehrin seferi, büyük mücadelelerle geçmiştir. Çehrin kalesine varıldığında, kanun üzre kurban kesilerek kale muhasara edilir. Sadr-ı a'zam, Tasma nehri kenarına gelen Rus başkomutanı Prens Romodanovski'ye karşı Kırım Hanı Murad Giray ile bir miktar Osmanlı kuvveti sevkederek onu durdurmuştu. Kaleye karşı yapılan hücumlarda ve özellikle patlatılan lağımlarla başarılar elde edilerek kaleye girilmişti (3 Receb 1089 = 12 Ağustos 1678).

Bu sıralarda Tasma suyunun karşısına kadar gelmiş olan Rus, Kazak ve Tatar askerinden meydana gelen 200 bin kişilik düşman ordusu, kalenin

düştüğünü görünce kuvve-i ma'nevîyeleri kırılır. Bu yüzden oradan ayrılıp çekip gitmişti. Bu çekilme esnasında Osmanlı ordusu tarafından takibe alınan Rus ordusu epey yıpratılmakla birlikte, bir meydan savaşında olduğu gibi mağlub edilmemişti. Mevsimin geçmiş olması ve orduda yiyeceklerin azalması üzerine geri dönüldü. Çehrin'in fethi, bütün İslâm ülkelerine bildirildiği gibi Osmanlı ülkesinde yedi gün, yedi gece donanma şenlikleri yapılmıştı. Uzak ve önemsiz bir kale olarak telakki edilen Çehrin kalesi alınmakla birlikte, Osmanlı ordusu da çok tehlikeli günler geçirmişti.[68] Çehrin muhasarası, Rusların kuvvetli ve tehlikeli bir düşman olarak gelişmekte olduğunu gösteriyordu. İlerisi için tehlike arzeden bu gelişme, Osmanlı Devleti'ni düşündürecek bir hal arzediyordu.

Bir müddet sonra Rusların harp faaliyetlerine devam ettikleri anlaşılınca 1091 (1680)'de yine Pâdişah'ın iştiraki ile sefer açılması kararlaştırılmıştı. Bu sefer esnasında IV. Mehmed Edirne'ye kadar gitti ise de Rus Çarı, Kırım Hanı vâsıtası ile barış talebinde bulunduğundan 22 Muharrem 1092 (13 Şubat 1681)'den başlamak ve 20 sene geçerli olmak üzere Ruslarla 12 madde üzerinde bir anlaşma gerçekleşmişti. Buna göre Özi (Dinyeper) suyu, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır kabul edilmiştir.[69] Bu anlaşma ile, büyüyen Rusya karşısında daha ileri gitmenin mümkün olmadığı ortaya çıkıyordu. Gerçekten, çok uzak mesafede bulunan bu bölgelerde kesin bir zafere ulaşmak da kolay değildi. Bundan başka, bölgede Osmanlı ordusu için harb edilecek mevsimin pek kısa olması, başka bir ifade ile iklim şartlarına bağlı olarak kış mevsiminin erken gelmesi, işi bir kat daha zorlaştırıyordu.

e) Fransız Donanmasının Sakız Adasına Hücumu

Fırsat buldukça Anadolu sahilleri ile adaları taciz etmekten çekinmeyen Avrupa donanmaları, zaman zaman buralarda tahribat ile can kaybına sebep oluyorlardı. Nitekim Fransa Kralı XIV. Louis'nin amirali meşhur Duquesne, 7 Recep 1092 (23 Temmuz 1681) günü 18 gemi ile Sakız adası önüne gelir. Limanda tamir ve yağlanmak üzere kıyıya çekilmiş olan 9 Trablus kalyonuna önce dost bayrağı çekerek yaklaşmış, sonra da savaş bayrağı çekerek hem gemilere, hem de şehre hücum etmişti. Böyle bir hareket beklemeyen halk, dört buçuk saat ateş altında kalmıştı. Bu ateş yüzünden

---

[68]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I, 345 - 352.

[69]. Antlaşmanın maddeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I, 366 - 367.

birçok ev ve câmi tahrib olduktan başka, 60 kadar günahsız insan da şehid olmuştu. Râşid, bu hareketi şu ifadelerle günümüze aktarmaktadır:

"Receb-i Şerif'in 7. günü sekiz kıt'a Frınçe (Fransız) kalyonu, vire bayrağıyla liman-ı mezkûr ağzına gelüp lenger endaz (demirlemek) olduktan sonra cenk bayrakları dikûp cümle toplarını def'atan emn ve gaflet ile yağa yatan Trablus sefinelerine (gemilerine) ve kal'a ve şehre havale ve dört buçuk saat pey ender pey (arka arkaya) toplayıp (top atmak) tahminen 4.000 miktarı gülle attılar. Sefinelerde ve şehirde olan halkı birbirine kattılar. Nice bünyût (evler) ve mesâcidi (mescid, câmi) berbâd ve külli fesâd etmeleriyle ehl-i İslâm'dan altmış kadar derd-i mend-i bî-günâhı şehid ile..."

Bu ani ve sebepsiz baskın üzerine hükümet, derhal bölgeye donanma sevkedilirken Fransa elçisi de, yabancı devletler ile münasebetlerinde sert bir tavır takınan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın huzuruna çağırılıp tazminat taleb edilir. Elçi, hükümetinin hâdiseden haberdar olmadığını, ancak zararın telafi edileceğini söyler. Gerçekten de bu olaydan bir sene sonra tercümanı ile birlikte Yalı Köşkü'nde Rikâb-ı Humâyûn'a çıkan Fransa elçisinin kethüdası kralın mektubu ile birlikte 60 bin kuruşluk tazminat öder. Ayrıca donanma ile Sakız'da bulunan Kaptan-ı Derya Bozoklu Mustafa Paşa, bombardıman tahribatının keşfine göre Duquesne'den tazminat aldığı gibi ölenlerin diyetlerini de tahsil eder.[70]

f) Tököly İmre Meselesi

Sultan IV. Mehmed'in, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadâretine denk gelen devresindeki en mühim hâdise, Osmanlı Devleti'ni temelinden sarsacak ve onu eski satveti ile kıyas edemeyeceğimiz bir zaafa düşürecek olan ikinci Viyana kuşatmasıdır. Bu kuşatmadan önceki günlerde Macarların, Hıristiyanlığın Protestan mezhebine bağlı olan kesimi, Avusturya'nın himayesindeki Katolikler'in baskı ve zulmünden kurtulmak için Emeric Tököly denen liderlerinin etrafında toplanmıştı. Bilindiği gibi Macaristan'ın Avusturya'ya tabi olan ve Türk kaynaklarında Orta Macar diye anılan bölgenin halkı, baskı ve zulümden şikayetçi idi. Zira Macar halkı, Katolik ve Protestan ol-

---

[70]. Raşid, Tarih, I, 370, 377-378; J.Mordtmann-Besim Darkot, "Sakız Adası" **İA.** X. 95; Mustafa Gürbüz, **Osmanlı Tarihinde Sakız (XVI - XVII. yy.da)**, (Mezuniyet Tezi) Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Kütüphânesi nr. 929, s. 9 - 10'dan naklen bk. İlgürel "IV. Mehmed" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**. XI. 69; Danişmend. **Kronoloji**, III, 449 - 450.

mak üzere birbirlerine düşman iki mezhebe ayrılmıştı. Katolik olanlar, Katolik Avusturya'nın himayesinde protestanlara baskı yapıyorlardı. Potestan Macarlar, bu baskı ve zulümden, din ve vicdan hürriyetine son derece riayet eden, kimsenin dinine, örf ve geleneğine müdahelede bulunmayan Osmanlılar sayesinde kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Bu yüzden, birçok defa Osmanlı Devleti'ne müracaat edip yardım talebinde bulunmuşlardı. Fakat dönemin Sadr-ı a'zamı Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Avusturya ile yaptığı anlaşmayı bozmamak için Macarların bu taleblerini dikkate almıyordu.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın vefatı üzerine sadârete getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, paraya düşkünlüğü ve şöhret hırsı bulunan bir devlet adamı idi. Bu sebeple hem selefi olan Fâzıl Ahmed Paşa'yı geçmek, hem de Osmanlı Devleti'ni Kanunî Sultan Süleyman devrinden daha azametli bir duruma getirmek istiyordu. Bu sevda ile Sadr-ı a'zam, o, Tököly'nin yardım konusundaki yeni teklifini gayesinin gerçekleşmesi için iyi bir fırsat olarak değerlendirecektir. Bu bakımdan o, Orta Macar Kralı olarak kabul edeceği Tököly'yi, himayesine alıp yardım ettiği gibi kendisine berât ve ahidnâme de verecektir. Öbür taraftan, Osmanlı - Avusturya barışının sona ermesine bir yıl kala Alman İmparatoru I. Leopold'un gönderdiği Comte de Caprara'ya da iltifat edilmez. Onun teklifleri önemsenmez. Buna karşılık Tököly'nin murahhaslarına büyük bir itibar gösterildikten başka sefer hazırlıklarına da başlanır. Halbuki IV. Mehmed, devletin artık eski gücünü kaybettiğini biliyor, tehlikeli ve sonucu şüpheli bir harekete girişmek istemiyordu. Merzifonlu ise seferde ısrar etmekle kalmıyor aynı zamanda hudud boylarından sahte şikâyetnâmeler getirterek Pâdişah'ı ikna etmeye çalışıyordu.O, yeniçeri ağası vezir Bekri Mustafa Paşa'yı da ikna ederek bu konuda yeniçerilere: "Padişah bizi niye besler, oturmaktan kötürüm olduk, cenk isteriz..." dedirtir.[71] Öbür taraftan İmparator I. Leopold, siyasî durumu yüzünden Osmanlılar ile harb etmekten çekiniyor ve barışı yenilemek için büyük bir gayret sarfediyordu. Hatta elçi Caprara, sefer hazırlıklarının masrafları ile birlikte Yanık Kale'yi vermeyi de teklif etmişti. Buna rağmen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı ikna edilememişti. Bunun üzerine elçi, Şeyhülislâm Ali Efendi'ye müracaatla: "*Aman dileyene kılıç olur mu, üzerine sefer câiz midir?*" diye soracak o da bunun câiz olmadığı fetvasını verecektir. Ancak bu fetva da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı düşüncesinden vaz geçiremeyecektir.[72]

---

[71]. Râşid, Tarih, I, 386 - 387; Silahtâr Mehmet Ağa, **Tarih,** İstanbul, 1928, I, 757. Baysun, "Mehmed IV" **İA**. VII, 552 - 553.

[72]. Silahtar, **Tarih**, I, 757-758.

D.OSMANLILAR'A KARŞI AVRUPA DAYANIŞMASI

Bütün bu gelişmelerden sonra harbin kaçınılmaz olduğunu anlayan İmparator, Osmanlı tehdidine karşı koymak için yeni bir Avrupa koalisyonunu oluşturmak gayesiyle Hıristiyanlık dünyasını harekete geçirmeye çalışır. Bunun için Avrupa devletlerine müracaatla yardım talebinde bulunmuştu. Bu çağrı, meyvesini vermekte gecikmeyecektir. Zira Papa XI. İnnocentius, yeni ve kutsal bir Haçlı Seferi çağrısında bulunarak, Osmanlılar aleyhinde bir ittifak kurmaya çalışışacaktır. O, sadece Hıristiyan Avrupa devletleri ile iktifa etmeyip İran Şahı'ndan da yardım talebinde bulunacaktır. Senelerden beri Avrupa'da yeniden uyanmaya başlayan bu Müslüman Türk tehlikesi endişesi, Hıristiyan devletlerini müşterek hareket etmeye sevketmişti. Nitekim, o dönemde Avusturya ile çekişme halinde bulunan Fransa bile, onunla olan düşmanlığa son verecek ve Türklere karşı hem para hem de asker göndermek suretiyle yardım va'dinde bulunacaktı. Lehistan da her türlü yardımı yapacağını bildirmişti. Bu arada Portekiz, İspanya ve İtalya gibi devletler ile çeşitli Alman prenslikleri de, Habsburglular'a yardımda bulunacaklarını bildirmişlerdi. Böylece bütün Avrupa'da Osmanlılar'a karşı asker ve para toplanmaya başlanmıştı.[73]

a) İkinci Viyana Kuşatması

Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biri olan İkinci Viyana kuşatması, devletin politik manevralarla insan, zaman ve enerji tasarrufuna mecbur olduğu bir zamanda, gafletli bir çalımla harekete geçmesinden başka bir şey değildir.

Biraz önce temas edilen gelişmeler ve buna bağlı harp hazırlıkları yapıldıktan sonra Edirne'den hareket eden muazzam bir Osmanlı ordusu 3 Mayıs 1683'de Belgrad'ın karşısındaki Zemun sahrasına gelir. Sadr-ı a'zam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın serdarlığında, buradan hareket eden ordu, İstolni Belgrad'a gelir. Sadr-ı a'zamın fikri, Pâdişah'ın kendisini memur ettiği Yanıkkale üzerine gitmek değil, Viyana'yı almaktı. Halbuki Yanıkkale ile Estergon (Gran) alınmadıkça ve Macaristan, Avusturya kuvvetlerinden temizlenmedikçe Viyana'yı muhasara etmek, sonu belli olmayan tehlikeli bir hareket olabilirdi. Zira böyle bir kuşatma, Avrupa'yı Türklerin aleyhine aya-

---

[73]. Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,** trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 294 - 295.

ğa kaldırabilirdi. Fakat şan ve şöhret düşkünü olan Kara Mustafa Paşa, Reisü'l-küttâb Mustafa Efenedi'nin yol boyunca tahrik ettiği hırsı sebebiyle Viyana'yı feth etme sevdasına kapılır. Gerçi Merzifonlu, Papalığın, Avusturya'ya yardım için Avrupa'da bir "*Hıristiyanlık ittifakı*" kurma çabasında olduğunu bildiğinden, Avrupa'nın toparlanmasına fırsat vermek istemiyordu. Bu düşüncelerden hareketle o, 27 Haziranda İstolni Belgrad'da bir harp divanı toplar. Serdar-ı Ekrem, her ne kadar maksatlarının Komran ve Yanıkkale'nin fethi olduğunu belirtiyor ve bunların ele geçirilmesinin ise basit olduğunu beyan ediyorsa da asıl gayesinin Beç (Viyana) üzerine gitmek olduğunu söylemekten de çekinmez. Mecliste bulunanlar, bu meselenin ağırlığı karşısında bir müddet suskun kalırlar. Kimseden ses çıkmadığını gören Merzifonlu, Şam Beylerbeyi Sarı Hüseyin Paşa'ya fikrini açıkça beyan etmesini söyler. Bunun üzerine Paşa:"*Ferman sizden, hizmet bizden* " diye cevap verir. Fakat tecrübeli bir zat olan Kırım Hanı Murad Giray, mühim bir işte bir kişinin sözü ile derhal harekete geçilmesini uygun görmeyerek, verilen kararın doğru olmadığını, bu sene Yanık ve Komran kalelerinin alınması ile yetinilmesini, bundan sonra etrafa akınlarda bulunulmasını, bu kışı hududda geçirdikten sonra ertesi sene Viyana üzerine gidilmesi gerektiğini ifade ederek karşılarındaki düşmanın şöhret sahibi bir imparator olduğunu, diğer Hıristiyan kralların kendisine yardım edeceklerini açıklar. Merzifonlu, Kırım Hanı'nı dinledikten sonra ömrünü serhadlerde geçirmiş bulunan Budin Beylerbeyi Uzun İbrahim Paşa ile görüşüp fikrini almak isteyince İbrahim Paşa da Kırım Hanı gibi düşündüğünü şu ifadelerle dile getirir:

"*Bu düşmanı saire kıyas buyurmayasız. Küffâr millet-i vâhidedir (kâfirler tek millettir). Sıkılıp feryad eyledikte dip Frengistan'a varınca buna ianet (yardım) edeler. Yakın olan krallar bi-nefsihi (bizzat kendileri) gelirler. Baîd (uzak) olanlar hazine ve asker ile imdad ederler. Akl-i kaasırımın (kısa aklımın) ihata ettiği budur ki, bu yıllık Yanıkkalesi ile Komran kalesi fethine himmet buyurun...*" Bu sözleri ile o da bu sene iki kale ile iktifa edilmesini ve kışı geçirdikten sonra Viyana üzerine gidilmesine işaret eder.

Böyle bir mütalaa karşısında canı sıkılan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Budin beylerbeyini hamiyetsizlik ve gayretsizlikle suçlayarak:

"*Bir adamın sinni sekseni tecavüz ettikte idrâkten kalıp kendüye ateh olur dedikleri doğru imiş*" der. Böylece, yaşı sekseni geçtiği için bunadığını söylemek suretiyle ona hakarette bulunmakla yetinmez, Viyana üzerine gitmemize mani oluyor diye ona düşman kesilir.[74]

---

[74]. Geniş bilgi için bk. Silâhdar. **Tarih.** II, 28-30; Raşid, **Tarih,** I. 391-403.

Filhakika ilk bakışta Merzifonlu haklı gibi görünüyordu. Zira ordu, on dokuz sene önce Fâzıl Ahmed Paşa'nın geçemediği Raab suyunu aşarak kolaylıkla Viyana kapılarına kadar gelmişti. Şehirden kaçacak olan imparator, yolunu kesmek isteyen vatandaşını atının ayakları altında ezercesine geride bırakıp harb sahasını terk edecektir. Muhasara içinde kalan Viyana ise dayanabildiği kadar dayanacaktır. Bununla beraber Serdar, Viyana şehrini örselemeden teslim alıp, yüklü bir ganimete konmak istediğini saklamayacaktır. Fakat bunun ne derece fâhiş bir siyasî hata olduğunu fark edemeyecek kadar da gurur ve azamet içinde bulunuyordu. Nitekim iki ay gibi uzun bir muhasara, düşmana yardımcı kuvvetlerin kolay kolay yetişmesini sağlayacaktı.

Sultan IV. Mehmed, Viyana muhasarasına taraftar değildi. Nitekim sadr-ı a'zam, askerin Viyana üzerine hareketini bir telhîs ile bildirdiği zaman IV. Mehmed hayretler içinde kalmış ve "kasdımız Yanık ve Komran kaleleri idi. Paşa ne aceb saygısızlık edüp bu sevdaya düşmüş. Hoş imdi Hakk Teâlâ âsân getüre, lâkin mukaddem bildireydi rızâ vermezdim" diyerek bu emr-i vakii istemeyerek kabule mecbur olmuştu. Bununla beraber artık iş işten geçmiş ve Pâdişah için dua etmekten başka çare kalmamıştı. Pâdişah tarafından Yanıkkale'nin fethine me'mur edilen sadr-ı a'zamın gâyesi ise Viyana'yı muhasara edip almak idi. Ancak bu gayenin gerçekleşebilmesi için önce Yanıkkale'nin alınması gerekiyordu ki bu, ihtiyatlı bir hareket olacaktı. Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa ile Kırım Hanı Murad Giray'ın savundukları bu fikre rağmen Kara Mustafa Paşa, doğruca imparatorluğun merkezi olan Viyana üzerine gitmeyi daha uygun görecektir. Bu karardan sonra Osmanlı ordusu 19 Receb 1094 (14 Temmuz 1683)'te Viyana önüne varır. Osmanlı ordusunun Viyana'yı kuşatmak üzere geldiği haberini alan imparator, şehrin müdafaasını Von Stanhemberg'e bırakarak kendisi kuşatmadan 10 gün önce başkenti terkedip kaçmıştı. 14 Temmuzda Viyana önüne gelen Osmanlı ordusu, âdet olduğu üzre teslim teklifinde bulunmuş ise bu teklif reddedilmişti.

Gerek yerli, gerekse yabancı kaynaklar tarafından en ince teferruatına varıncaya kadar hakkında bilgi verilen bu kuşatmanın tafsilatına girmek istemiyoruz. Bununla beraber bir noktaya temas etmeden de geçemeyeceğiz. Bilindiği gibi "*tarih ilmi* " ibret alınmak için tahsil edilen, insanlara yol gösteren ve daha öncekilerin tecrübesinden istifa etmeyi sağlayan bir ilimdir. Buna rağmen bu seferde de birinci Viyana muhasarasındaki hatalar tekrarlanacaktır. Her şeyden önce iyi tahkim edilmiş kale için ağır topların kullanılması gerekiyordu. Fakat başlangıçta burası hedef seçilmediği için, ağır toplar getirilmemişti. Viyana kuşatıldığı zaman Osmanlı ordusunda ancak 3 okka-

dan* 9 okkaya kadar yuvarlak yani gülle atan 19 kolonborna top ve bir miktar humbara havanı ve 120 kadar şâhî darbazen bulunmakta idi. Halbuki buna karşılık düşmanın 30 kadar dörder okka gülle atan 130 adet balyemez ve bir miktar da kolonborna topları vardı. Bu dengesizlik, kuşatmanın uzamasına, zahire ve mühimmat sıkıntısı ile askerde bezginliğin meydana gelmesine sebep oluyordu.

Viyana'nın muharasası devam ederken, Eğri Beylerbeyi Abaza Kör Hüseyin Paşa, Tököly ile Kuzey Macaristan'da faaliyetlerde bulunmakla görevlendirilmişlerdi. Fakat bunlar üstün kuvvetler karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Viyana gibi üslerden uzak ve iyi tahkim edilmiş bir şehrin muhasarası ise askerde bezginliğe sebep oluyordu. Bununla beraber böyle bir şehrin Osmanlı ordusu tarafından sıkı bir hücumla ele geçirilmesi mümkündü. Fakat şehre harben girip yağma ve tahriplere sebebiyet vermemek için Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, şehrin teslim olmasını beklemeyi tercih ediyordu. Öbür taraftan Lehistan Kralı da külliyetli miktarda bir ordu ile Viyana'ya yardıma geliyordu. Osmanlı serdarı bu kuvvetleri küçümsemekle birlikte Kırım Hanı'na Abaza Hüseyin Paşa'ya yardımda bulunması için emir vermiş ise de, harp esnasında aldıkları ganimetleri muhafaza kaygısına düşen Kırım askerinden, çok azı müstesna, gerisi bu emri yerine getirmemişti. Bu yardımsızlık üzerine Hüseyin Paşa, Alman kuvvetlerine mağlup olarak şehid olmuştu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, sonunda vaziyetin vehametini kavrayarak 26 Ağustos günü Viyana üzerine şiddetli ve umumî bir hücumda bulunur. Bu hücumda bazı başarılar elde ettiyse de şehri düşüremez. Bu esnada Alman ve Leh kuvvetleri iki kol halinde birleşip, Osmanlı ordusunun Kalenberg'deki kısmının gerilerine ulaşma yolunu bulur. Böyle bir durumla karşılaşan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, merkezde kendisi, sağ kolda İbrahim Paşa, sol kolda da Kara Mehmed Paşa olmak üzere harp vaziyeti alır. Bununla beraber, Viyana'dan altı saat mesafede bulunan Tuna üzerindeki taş köprüden düşman ordusunun geçişine engel olmakla görevlendirilen Kırım Hanı Murad Giray, bu nazik mevkide vazifesini gereği gibi yerine getirememişti. Onun ihmali yüzünden Jean Sobieski, kuvvetleri ile, kolaylıkla köprüden geçip Viyana'ya ilerlemişti. Halbuki Tuna'yı geçseler bile bu kuvvetlerin arkası Kırım Hanı tarafından çevrilebilirdi. Burada, en azından Kırım Hanı'nın ihmali söz konusu olmaktadır. Gerçekten, belki ihmalden, belki gafletten, belki de ihanetten Tuna boyunu tutan Kırım Hanı Murad Giray, düşman akınını önleyememişti. Beri tarafta aynı sel, Budin Beylerbeyini e-

* . Bir okka 400 dirhem olup günümüzdeki kilo hesabı ile 1 okka, bir kilo ikiyüz seksen iki gramdır. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 446.

zerek Türk ordusunu şiddetli bir bozguna uğratıp başı bozuk bir yığın haline getirmişti. Gerçekten, düşmana mani olmakla görevlendirilen han, bir tepe üzerine çekilip Leh ordusunun köprüden geçişini seyretmişti. Bu yüzden Osmanlı ordusu çok tehlikeli bir durum ile karşı karşıya geldi. Nihayet 20 Ramazan (12 Eylül) günü iki taraf arasında şeddetli bir çarpışma olur. Önce İbrahim Paşa'nın, daha sonra Sarı Hüseyin Paşa'nın kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu durumda dahi merkezdeki yerini terk etmeyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, beş - altı saat düşmanla harb etti ise de sağ ve sol kolların mağlubiyeti bütün orduya sirayet edip panik havasının esmesine sebep olur. Düşman, bir taraftan Osmanlı ordugâhını işgal ederken, bir taraftan da Viyana'ya girer. Yanında kalan 9 - 10 bin kişilik sadık kuvvetleri ile son dakikaya kadar çarpışan Sadr-ı a'zam Kara Mustafa Paşa, silahdarının müdahelesi ile muharebe meydanından ayrılmak zorunda kalır. Düşmanın zayiatı fazla olduğu için Osmanlı ordusunu takib edemez. Bundan sonra (14 Eylül) Osmanlı ordusu, Viyana önünden ve Yanıkkale üzerinden Budin'e doğru çekilir. Serdar, burada hezimet halindeki dağınık orduyu tekrar bir düzene sokmaya çalışır. Bu seferin akıbetini öğrenmek isteyen Pâdişah, Belgrad'a kadar gelir. Fakat burada vaziyeti öğrenince tekrar Edirne'ye döner. Viyana önendaki bu hezimet, başlangıçta IV. Mehmed'in, Kara Mustafa Paşa' ya karşı olan itimadını sarsmaz. Hatta ona kılıç ve kaftan göndererek iltifat etmişti. IV. Mehmed, devlet işlerinden ziyade kendisini av partilerine verdiği için tecrübesiz kalmıştı. Bununla beraber Pâdişah bu zaafiyetini annesi Turhan Sultan'ın işbirliği sayesinde telafi ediyordu. Ancak bu sıralarda (10 Receb 1094 = 5 Haziran 1683) Vâlide Turhan Sultan'ın ölümü, onu bu tecrübeli yardımcıdan mahrum bırakmıştı. Bu sebeple herkes "*devletin rükn-i a'zamı gitti*" diye teessüre kapılmıştı. Beri taraftan sertliği ve inadı yüzünden pek çok kimseyi kendisinden soğutan Kara Mustafa Paşa'nın iki büyük hasmı Kızlar Ağası Yusuf Ağa ile Boşnak Sarı Süleyman Ağa, ordunun bu görülmemiş hezimetini bulunmaz bir fırsat bilirler. Onlar, Kara Mustafa Paşa'yı, IV. Mehmed'in gözünden düşürmek için hakkında çeşitli iftira ve tezvirata başlarlar. Böyle bir çaba sonunda mağlubiyetin bütün mes'uliyetinin onda olduğuna Pâdişah'ı inandırırlar. Böylece hezimetin kayıplarını belki de telafi edecek olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Belgrad'da idamına sebep oldular.[75]

---

[75]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, I. 409 - 421; Silahdar, **Tarih**, II. 116 - 120; Osmanzâde Tâib Ahmed, **Hadikatü'l-Vüzerâ**, s. 110; Uzunçarşılı, **Tarih**, III. 1. Kısım, s. 445 - 460; Baysun, "Mehmed IV" **İA**. VII, 553 - 554; Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 294 - 295.

Viyana hezimeti, Avrupa'da büyük akisler uyandırdı. O zamana kadar, Leopold'un, Hıristiyanlık dünyasına verdiği tehlike ve imdad işaretini duymazlıktan gelmiş olan Avrupa, Viyana bozgunu ile geniş bir nefes alarak sindiği kabuğundan çıkmış bulunuyordu. Artık Almanya, Polonya, Venedik ve Rusya, Papa'nın etrafında toplanacak, böylece yüz yıldan beri yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nin etrafına çekilen abluka, bir daha açılmamak üzere sıkıştıkça sıkışacaktı. Avrupa birlik ve beraberliğinin bir tezahürü olarak görülen Viyana bozgunu, Hıristiyan dünyasını büyük bir sevince boğmuştu. Bu bozgun, Osmanlı Devleti için bundan sonra peş peşe gelecek başarısızlıkların başlangıcı olacaktır. Osmanlılar'ın böyle bir duruma düşmesinin sebeplerinden biri de kendilerinin aleyhine oluşturulan "*Mukaddes İttifak*" idi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, dört cephede birden harb etmek zorunda kalmıştı. Nitekim bu sıralarda Estergon üzerine yürüyen Alman ve Leh kuvvetleri, Budin Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'nın komutasındaki kuvvetleri mağlub edip kaleyi alacaklardır. Yeni Sadr-ı a'zam Kara İbrahim Paşa, Macaristan serdarlığına Bekri Mustafa Paşa'yı gönderir. Serdar, düşmanla ciddi mücadelelere girdiği halde Peşte'nin Avusturyalıların eline geçmesine mani olamaz. Böyle bir başarıdan cesaret alan düşman, Budin'i kuşatma altına alır. Fakat Osmanlı kuvvetleri büyük bir cesaretle kaleyi müdafaa ederler. Öbür taraftan Leh Kralı Jean Sobieski, Lehistan serdarı Sarı Süleyman Paşa ve Kırım Hanı Selim Giray karşısında bir varlık gösteremediğinden Kamaniçe'den geri dönmek zorunda kalır (H. 1095 = M. 1684).[76]

Osmanlılar'daki bu çözülmeden istifade edip pay kapmak isteyen Venedik de , Girit'in acısını çıkartmak için Dalmaçya, Mora, Bosna ve Arnavutluk'ta dört cephe birden açar. 25 Nisan 1684'te Kutsal ittifaka iltihak eden Venedik, karadan ve denizden taarruza geçerken, Papalık, İspanya, Cenova, Floransa ve Malta gibi devletlerden yardım görüyordu. Bununla beraber Girit'i alamayan Venedik, Ayamavra adası ile Mora'ya saldırır. Ayamavra adasını zapteden Venedik, Mora ve Yunanistan'nın bazı yerlerinde halkı isyana teşvik eder. Bundan sonra Osmanlılar'a ait bazı yerleri zapt eden Venedik, Orta Yunanistan'a karşı da saldırıya geçer. Patras, Korent, İnebahtı ve Mizistre gibi kaleler ile Atina'ya hâkim olur.[77]

Bu olaylardan sonra, Osmanlı toprakları hem kuzey, hem de güneyden istilaya uğrarken, dahilde de büyük bir malî buhran hazineye musallat olmuştu. Bu sıralarda Anadolu'da da yer yer isyanlar baş göstermişti. Bu is-

---

[76]. Bu cephelerle ilgili geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Tarih,** III, I. Kısım, s. 460 - 481.

[77]. Daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 477 - 481.

yanların elebaşıları ise Akkaş, Kara Mahmud, Bölükbaşı Yeğen Osman ve Yadigâroğlu gibi kimselerdi. Bu âsiler, etraflarına topladıkları sekbân ve levendleriyle Sivas'tan Bolu' ya kadar olan yerlerde köy ve kasabaları soyup halka zulm etmeye başlamışlardı. Üzerlerine önce Teftişçi Ali Paşa, daha sonra da Ömer Paşa gönderilmiş ise de bunlar bir iş beceremeyişlerdi. Onların bu beceriksizliği, eşkıyanın cesaretini artırmıştı. Nihayet, sefere memur edilmiş bulunan ve Canik mutasarrıfı bulunan Vezir Cafer Paşa, sefere gitmeyip bu âsileri ortadan kaldırmakla görevlendirilir. Cafer Paşa, Yadigâroğlu'nu Şebinkarahisar civarında bastırıp kendisiyle beraber yirmisekiz arkadaşının başını keserek İstanbul'a gönderir. Daha sonra Bitlis Hanı da Akkaş adındaki eşkıya reisini yakalayıp başını İstanbul'a göndermişti. Bundan sonra Cafer Paşa, Yadigâroğlu'nun adamlarının peşine düşerek Anadolu'yu bunlardan temizleyecektir.[78]

b) IV. Mehmed'in Tahttan İndirilişi

IV. Mehmed, devlet idaresini Köprülü ailesinin ferdlerine bıraktığından, uzun saltanat yıllarını rahat geçirmişti. Onun yegane düşüncesi ise av idi. Bu yüzden devlet işleri ile ilgilenmiyor, gece ava gidip yine gece dönüyordu. Pâdişahın, devlet işlerine karşı olan bu ilgisizliği tebea (vatandaş) üzerinde kötü tesir yapmakta gecikmeyecektir. Nitekim bu yüzden halk, asker ve ulemâ kendisine karşı tavır alıp: "*Memleket elden gitti ve şikârdan nice bir feragat etmez, halktan utanmaz veya Allah'tan da mı korkmaz ? Bu daha ne kadar sürecek ?*" gibi sözler söylenmeye başlanır. Hacı Evhad Tekkesi Şeyhi Hacı Hüseyin Efendi de " nasihat kabul etmeyen adamın ayağına varmak caiz değildir" diyordu, Pâdişah'ın, av gayesiyle bulunduğu Davudpaşa'da, Zilkade'nin ikinci Cuma'sında vaaz etmek için Davudpaşa Câmii'ne dâvet ettiği Hacı Hüseyin Efendi, câmie gitmediği gibi, IV. Mehmed'in gönderdiği adama da:

"Vaaz isteyen, İstanbul'a gelip diğerleri gibi câmide meclisimizde hazır bulunur. Buraya gelsünler, biz, oraya gitmeye memur değiliz, benim söyleyeceğim avdan vazgeç, gelüp tahtında otur, ibâdet ve taata meşgul ol, vilâyetler harab oldu, ibâdullahı gör gözet demekten ibârettir" diyerek gelen

---

[78]. Bu âsilerin başları Pâdişah'a gönderildiği vakit, Tarihçi Fındıklılı Mehmed Ağa da huzurda bulunuyormuş. Müverrih, sağ kaşının beyaz olduğunu söylediği bu adamın uzun saçlı biri olduğunu nakletmektedir. Bilgi için bk. **Silahdâr**, II, 243 - 244; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 482 - 483.

adamı geri gönderir. Bu sözlere kırılan Pâdişah, hem Bayramiyye Tarikatı şeyhlerinden, hem de selâtîn câmileri kürsü şeyhlerinden Himmetzâde Abdullah Efendi'yi dâvet eder. Dâveti red etmeyen Himmetzâde, Davudpaşa'ya giderek va'zına başlar. Bu va'zında o:

"*Ümmet-i Muhammed, devlet sahipsiz kaldı, şehir ve kaleler düşman eline düşüp câmi ve mescidler kilise oldu, fiilinizi değiştirin, günahımıza tevbe edin, şimdiden sonra bize lâzım olan gözümüz yaşından çimen bitinceye kadar başımızı yerden kaldırmamaktır*" dedikten sonra Pâdişah'a:

"*Nedir bu inip binme, nedir bu hay huy ve nefs-i emmârenize uymalar ? Nice bir gaflet uykusunda yatursunuz ? Gerçi pâdişahlar ava gidegelmiştir, ancak şimdi zamanı değil, her zamanın bir icâbı var* " der. Böylece Şeyh Efendi, IV. Mehmed'in ava gitmesini men' etmiyor, fakat her şeyin bir zamanı olduğunu söylüyordu. Bu sözlere aldırmayan Pâdişah ava gittiğim yerlerdeki camilerde va'z olmasın diyecek ve tekrar avlanmaya devam edecektir.

Padişahın, gittiği yerlerdeki camilerde va'zı yasaklaması ulemâ ve meşayihin tepkisine sebep olur. Sadreyn Efendiler (Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri) Şeyhü'lislam'a gidip: "Padişah hazretleri niçin Cuma ve duaya gelmez? Yedekçilikten bozma sarhoş bir sefihi kaymakam edip devleti sipariş etmiş, kendisi hava-yı nefsine tabi avında ve kuşunda, vilayet harab olduğuna bakmayıp umur-ı müslimini görmez oldu. İşte din ve devlet bu hallere girdi. Eğer padişah ise gelip tahtında otursun. İbadullah'ın hizmetini görüp sair nâs gibi dualara hazır bulunsun. Şikâra (ava) gitmesine ve duaya gelmemesine rızamız yoktur, derler. Şeyhülislam durumu Kaymakam Paşa'ya anlatınca o da bunu Rikab-ı humayuna bildirir.[79]

Öbür taraftan Budin kalesinin düşman eline geçmesi Pâdişah aleyhindeki olayların bir kat daha artmasına sebep olur. Gelişen olayların nasıl bir sonuç doğuracağını anlamakta gecikmeyen IV. Mehmed, *şikârdan feragat* (avdan vazgeçtiğini) ettiğini bildirmek zorunda kalır. Fakat bu da aleyhindeki dedikoduları durduramayacaktır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1526'da Macar ordusuna karşı büyük bir zafer kazandığı Mohaç'ta mağlub olan Osmanlı ordusu, ulûfelerinin de verilmemesini bahane ederek Sadr-ı a'zam ve Serdar Süleyman Paşa'ya karşı ayaklanarak, Köprülü'nün damadı olan Siyavuş Paşa'yı sadârete getirdiğini ilan eder. Ordu, bununla da iktifa etmeyerek IV. Mehmed'i tahttan hal' kararı

---

[79]. Geniş bilgi için bk. **Silahdâr**, II, 245 – 246 ayrıca bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 484 - 485.

alır. Bu isyan, düşmanın işine yaramış, henüz eline geçiremediği yerleri de alarak Belgrad yakınındaki Zemun taraflarına kadar gelmişti. Bu gelişmeler sonucunda yeni sadr-ı a'zamı kabul etmek zorunda kalan Pâdişah, avcılıkla alakasını tamamen kesmek zorunda kalır.

Asker, tahttan indirmek istediği Pâdişah'ın emrine itaat etmiyerek İstanbul'a doğru yoluna devam edip Silivri'ye kadar gelir. Yeni Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa, 1 Muharrem 1099 (7 Kasım 1687) günü ocak ağalarını ve zorbaları toplayarak IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi ve yerine kardeşi Süleyman'ın getirilmesine dair bir mahzar hazırlatarak İstanbul'a gönderir. Sadâret Kaymakamı Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa, ertesi gün (2 Muharrem = 8 Kasım) Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi, Nişancı İsmail Paşa, Rumeli Kadıaskeri Ebû Saidzâde Feyzullah, Anadolu Kadıaskeri Abdurrahimzâde Mehmed, İstanbul Kadısı Antakî Mustafa, Nakîbu'l-eşraf Seyyid Feyzullah Efendi'ler başta olmak üzere bütün ulemâ ile sekbahbaşı ve ocak ihtiyarları gibi ileri gelen bütün devlet erkânını Ayasofya Câmii'ne da'vet edip sabah namazından sonra mahzarı okutur. Herkes doğabilecek sonuçlardan huzursuzluk duyuyordu. Fakat sadâret kaymakamının sözleri üzerine herkes, "kabul" manasına gelen susmayı tercih eder.* Bunun üzerine sarayda çok gizli ve yerinde tertibat alınır. Şehzâde Süleyman'a bey'at edildikten sonra IV. Mehmed başka bir daireye gönderilir (2 Muharrem 1099 = 8 Kasım 1687). Sultan IV. Mehmed, 15 günlük bir hastalıktan sonra 28 Rebiülahir 1104 (6 Ocak 1693) günü Edirne'de vefat eder. Vefatından sonra büyük bir merasimle techiz ve tekfin edilen cenazesi, İstanbul'a nakledilerek, annesi Turhan Sultan'ın tamamlattırdığı Yeni Câmi'in yanındaki türbeye defn edilir.[80]

c) Sultan IV. Mehmed'in Şahsiyeti

7 yaşında Osmanlı tahtına çıkan ve en büyük zaferler ile en büyük mağlubiyetleri gören Sultan IV. Mehmed, 39 seneyi aşan bir saltanat dönemi geçirmişti. Böylece, Kanunî'den sonra en uzun süre tahtta kalan hükümdar ünvanını almıştır. Orta boylu, beyaz fakat güneşten yanık çehreli, seyrek sa-

---

*. "Sükût ikrardandır".

[80]. Geniş bilgi için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 254; Râşid. **Tarih**, II, 3; Silahdar, II, 295-296; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 70; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 484 - 496; Baysun, " Mehmed IV." **İA**. VII, 555 - 556.

kallı, ata çok bindiği için boyu öne doğru hafif eğik, halim, şefik, cesur, ilim ve ilim adamlarını seven muttakî ve dindar bir kimse idi. Tahttan indirildiği (hal') zaman 46 yaşında idi. İlk yılları, Kösem Mahpeyker Sultan ile Turhan Sultan'ların kontrolleri altında geçmişti. Osmanlı tarihinin önemli ve tehlikeli bir döneminde hüküm süren IV. Mehmed, Köprülüler'in sadâreti esnasında devlet işlerine fazla müdahelede bulunmamıştır. Bu, onun yönetimden tamamen habersiz bir hayat sürdüğü manasına gelmez. Zira önemli gördüğü konularda vezirlere ikazda bulunuyordu. Son derece dindar ve hamiyet-i milliye sahibi olan bir zat idi. Beş vakit namazını cemaatla edâ etmeyi itiyad haline getirmiş bulunan IV. Mehmed, Vânî Mehmed Efendi'ye itimad eder, seferleri esnasında bile yanından ayırmadığı bu zatın vaazlarını dinlemekten zevk alırdı. Küçük yaşta tahta çıkarak büyük bir ihtimam içinde büyümüş olmakla birlikte iyi bir eğitim gördüğü söylenemez. Bu yüzden, dar bir muhit içine hapsedilmiş olarak vakit geçirmiştir. Onun bu muhiti de Kadızâdeliler'e mensub olan kimselerdi. Zaman zaman kahvehâneleri kapattıran IV. Mehmed'in, içkiyi yasaklayıp "hamr emâneti" ni lağv ettiği de bilinmektedir. [81]

[81]. Daha geniş bilgi için bk. Naîmâ, **Tarih**, V, 212; Mehmed Halife, **Tarih-i Gılmanî**, s. 96; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 70; Baysun, "Mehmed IV" **İA**. VII, 556 - 557.

SULTAN İKİNCİ SÜLEYMAN

Sultan İbrahim'in, Sâliha Dilâşûb Sultan'dan doğan ortanca oğludur. Kaynakların, doğum tarihini farklı verdikleri II. Süleyman, 15 Safer 1052 (15 Nisan 1642) tarihinde dünyaya gelmiştir.[1] Süleyman'ın annesi Sâliha Dilâşûb Sultan, safdil bir vâlide olduğundan devlet idaresinden pek anlamıyordu. Bu yüzden, Büyük Vâlide Kösem Mahpeyker Sultan ile Turhan Sultan arasındaki rekabette, Kösem Sultan, Turhan Sultan'ı bertaraf edip IV. Mehmed'i tahttan indirmeyi planladığı zaman, Süleyman için tahta çıkma ihtimali doğmuştu. Büyük validenin, Süleyman'ı tercihi, şehzâdelerin büyüğü olmasından dolayı değil, annesi Sâliha Dilâşûb Sultan'ın safdil olması ve bu sebeple vâlidelik makamından faydalanarak devlet idaresine hâkim olamayacağı düşüncesine dayanıyordu. Ancak Kösem Sultan'ın giriştiği bu teşebbüs, hayatına mal olmuş ve Turhan Sultan'ın hâkim mevkie gelmesine yol açmıştı (16 Ramazan 1061 = 2 Eylül 1651). Böylece, Kösem Sultan'ın teşebbüsü sonuçsuz kaldığı gibi bazı kimselerin takibata uğramalarına da sebep olmuştu. Bu teşebbüsten iki sene sonra, muhtemelen bir emniyet tedbiri olmak üzere, Şehzâde Süleyman ve kardeşleri Topkapı Sarayı'nın *Şimşirlik* dairesine kapatılarak, veliahd şehzâdelerin Sultan III. Mehmed döneminden beri mütesellimleri vâsıtasiyle sancak tasarruf etmeleri usûlüne son verilmiştir. Bundan böyle pâdişahların kardeş ve oğulları, her türlü ünvan ve memuriyetten mahrum bırakılarak âdeta hapis hayatı yaşamaya başladılar.

İleride, devlet dizginlerini eline alacak ve memleketi idare edecek olan şehzâdelerin, bir çeşit hapis hayatı yaşamaları demek olan bu durumları, onlarda bulunması gereken ve bir meleke haline gelmesi icab eden idarî ve siyasî tecrübeler kazanmalarına engel oluyordu. Bununla beraber bu mecburî ikametleri esnasında onlar, bilgi ve malumatlarını artırmak için kitap okumaktan geri kalmıyorlardı. Bu sayede eksikliklerini gidermeye çalışıyorlardı. Nitekim idarî, siyasî ve askerî alanlarda eksiklikleri bulunan bu yeni Sultan da atalarının tarihini, onların büyüklüklerini, sabır ve feragatları ile tarihteki

---

[1]. Bütün bu farklı tarihler için bk. Bekir Kütükoğlu, " Süleyman II" **İA.** XI, 155.

büyük hükümdarların harekelerini tedkik etmiş olarak tahta çıkmıştı. Onun, bu sahadaki çabası, kısa süren saltanatı sırasında kendisini gösterecekti.

Yeni Pâdişah, orta boylu, beyaz ve değirmi yüzlü, doğan burunlu, şişman, kaba kır sakallı, vakur ve heybetli zâhid, hayırhah, cesur, halim selim, mutakkî, dinî ve millî hamiyetle dolu bir zat idi. Tarihçi Silahdâr Fındıklılı Memed Ağa onu tavsif ederken şu ifadeleri kullanır: "Libas ve amâmesi yakışıklı, lisanı tatlı, ahlâk-ı hamîde, hüsn-i muamele, sahâ ve keremde bî - nazîr (eşsiz), halim, selim, hakka kail, adle mâil, sırat-ı müstakîme sâlik salât-ı hamse ve sünene (beş vakit namaz ve sünnetlere) müdavim, ömründe terk-i salât etmemiş (namazı terk etmemiş), hilaf yola gitmemiş, yanlarında lafza-ı celâl (Allah'ın ismi) ve ism-i Resûl aleyhi's-selâm anılıp ve önlerinden hırka-i mübareke geçtikçe kıyam etmek (ayağa kakmak) deebleri (âdetleri) olup, kullarından biri sim ve zer (gümüş ve altın), cevher (mücevherat) ve libasa (elbise) müteallik şey taleb etse, vermem, yoktur ve olmaz gibi cevaplar lisanlarından sâdır olmamıştır. Kimseye gazab yüzünden itab etmemiş, dervişâne sâhib-i velâyet bir âlî cenâb pâdişah-ı zî-şân idi."[2] Bu ifadelerden, Pâdişah'ın ömründe bir vakit namazı geçirmediği, yanında Allah ve Resûlunun adı anıldığı zaman ayağa kalkmayı itiyad haline getirdiği ve velâyet saibi bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Sultan II. Süleyman, zevk ve sefâdan uzak duran ve bu yüzden hakkında ümitler beslenmiş bir kimse idi. Bununla beraber dahilî ve haricî (iç ve dış) vaziyet, yeni hükümdarın iyi niyet ve davranışını isbata imkân vermeyecek bir karışıklık arzediyordu. Bir taraftan hududlardan felâket haberleri gelirken, öbür taraftan merkezî ordu siyasî işlere müdahale için İstanbul'da bulunmakta idi.

Osmanlı saltanat tahtından indirilen (hal') IV. Mehmed'in yerine II. Süleyman adı ile Sultan İbrahim'in Saliha Dilâşûb Sultan'dan doğma oğlu geçecekti. İstanbul Kaymakamı Fâzıl Mustafa Paşa, Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa'nın gönderdiği *mahzar* dan ulemâ ve ocak ihtiyarlarını haberdar ederek muvafakatlarını almıştı. Bundan sonra, yani 2 Muharrem 1099 (8 Kasım 1687) günü devlet erkânı, ulemâ ve ocak ihtiyarlarını Ayasofya'da toplayan Fazıl Mustafa Paşa, çavuşbaşıyı Kapı ağası Hacı İbrahim Ağa'ya göndererek, İç oğlanlarını zapt, tahtı da Bâbü's-saâde önüne koydurup Şehzâde Süleyman'ı hazırlamasını tenbih etmişti. Kapı ağası, Pâdişah'ın bütün iç oğlanlarına "*Feth-i Şerif*" okumalarını emr ettiğini ilan ederek kapıları kapattırdıktan sonra "*Ayak Divanı*" vardır diye tahtı hazırlatır. Süleyman'ı mahpus bulunduğu Şimşirlik'ten çıkarmakla görevli Dâru's-saâde Ağası Ali Ağa, bütün vezir, ulemâ ve ocaklının bey'at için teşrifine hazır olduğunu bildirince Şehzâde

---

[2]. Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, **Silahdâr Tarihi**, İstanbul 1928. II. 575.

Süleyman, hayatına kast edildiğini (öldürülmek istendiğini) zannederek, kırk yıldan beri her gün ölüm korkusu çekmektense bir kerre ölmenin daha iyi olacağını söylemekten kendini alamaz. Bununla beraber Dâru's-saâde Ağası, böyle bir şeyin olmadığını, kendisinin tahta çıkacağını söyler. Bununla beraber o, Süleyman'ı güçlükle ikna ederek bey'at merasimine götürebilmişti. Ayasofya'dan gelen devlet erkânı, ulemâ ve ağaların bey'atından ve IV. Mehmed'in, Süleyman'ın çıktığı yere hapsedilmesinden sonra yeni cülûs ilan edilir. Cülûsu müteakip sıra ile Nakibu'l-eşraf, Kaymakam Paşa, Nişancı, Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinden sonra Şeyhülislâm ile ulemadan sonra da Sekbanbaşı, ocak ihtiyarları ile diğer erkân bey'at eder. Bu bey'at esnasındaki öncelik, muhtemelen oraya gelebilme sırasına göre olmalıdır. Cülûsun ikinci günü Vâlide Sâliha Dilâşûb Sultan, merasimle Eski saray'dan Yeni Saray'a getirilerek kendisine in'amlar verilir. Tahttaki bu yeni değişiklik (cülûs), eyâletlere bildirildiği gibi Mekke Şerifi, Kırım Hanı ve Erdel Krallığı'na da mektuplarla bildirilmişti. Yeni durumu Fransa, İngiltere ve Felemenk hükümdarlarına bildirmek ve bu konudaki nâme-i hümâyûnu götürmek üzere kapıcılardan ve aynı zamanda vezir-i a'zamın akrabalarından olan Yeğen Ahmed Ağa gönderilmişti.[3]

Sultan II. Süleyman, 40 yıllık hayatının büyük bir bölümünü yalnızlık ve her an öldürülme korkusuyla geçirmişti. Bu yüzden o, kendisini tahta çıkaranların arzularına göre hareket etmek mecburiyetinde kalacağını, ağaların iktidar sahibi olmaya çalışacaklarını ve askerin de başkent İstanbul'u yağmalamak için fırsat kolladığını biliyordu. Gerçekten esas vazifeleri olan savaş ve düşmanla çarpışmayı bırakmış bulunan asker, yeni pâdişahın cülûsunu müteakip gelip Çırpıcı Çayırı'na konar. Askerle birlikte Çırpıcı Çayırı'nda konaklayan, nüfuzu ve ağırlığı bulunmayan Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa'nın maksadı ise Çırpıcı Çayırı'nda konaklayıp burada birkaç gün kaldıktan sonra askerin ulûfesini verip Kapıkulu'nu yerlerine göndermekti. Fakat zorbalar ile ağalar, tahakkümlerini devam ettirmek istediklerinden onu, Çırpıcı Çayırı'ndan kaldırıp zorla İstanbul'a sokarlar. Siyavuş Paşa'yı kabul eden yeni Pâdişah, ona sadâret mührünü verirken:

"*Seni kendime vezir-i a'zam ve vekil-i mutlak ettim. Şer'-i şerif üzere hareket edip hilâfından sakın; Cümlemizi Hâkk Celle ve Ala Hazretleri bir avuç topraktan halk edip (yaratıp) dünyaya getirdi ki, rızay-ı şerifinde olalım. Kırk yıldır karanlık bir yerde mahpus ve hayattan meyus iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım ve âlemi herc ü merc (karma karışık) buldum, iki*

[3]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II. 2 -3; Silahdâr, **Tarih**. II. 295 - 298; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 156 - 157.

eteğimizi belimize çalıp din ve dünyamıza hayırlı olan işlerde bulunup gereği gibi ibâdullaha hizmet edelim., Hazret-i Hakk'ın (Allah) emr-i şerifi ve Peygamberimizin şeriat-ı mutahharası üzre hareket edüp, eşkıya def'ine çare görüp dağıtmak gerek.."[4] diyerek kendisiyle gelen kapıkulu askerini dağıtmasını söylemişti. Bu ilk hareketi, Sultan'a hâkim olan halka hizmet duygusu ile devlet reisi olma sorumluluğunun kendisini ne denli düşündürdüğünü göstermektedir.

a) İstanbul'da Karışıklık

İstanbul'a giren Ocaklılardan Yeniçeriler odalarına çekildikleri halde, Sipah zorbaları Sultan Ahmed Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nı işgal ettiler. Bundan sonra çarşı ve pazarı yağmalamaya başlayan asker, daha önce verdiği sözü unutmuş görünerek İstanbul'da edepsizliğe başlamıştı. Halkı canından bezdiren bu yağmalama ve zorbalık üzerine birçok kimse sıkıntıya düşmüş, bir kısmı da şehri terk etmek zorunda kalmıştı. 7 Muharrem günü Atmeydanı'nda toplanan Sipahîler, birikmiş olan ulûfelerinin verilmesini istiyorlardı. Buna karşılık Siyavuş Paşa, ülke ve hazinenin içinde bulunduğu malî sıkıntı yüzünden ulûfelerin tamamının verilmesinin mümkün olamayacağını belirterek peyderpey ödemenin yapılabileceğini söylüyordu. Bununla beraber olayları yatıştırmak mümkün olmuyordu. 14 Muharrem'de sadr-ı a'zamın sarayında yapılan müşaverede Siyavuş Paşa, iç ve dış hazinede para bulunmadığından, sipahînin, verilmesinde ısrar ettiği cülûs bahşişinin ödenmesine imkân bulunmadığını, bahşiş yerine terakkilerine zamma razı olmazlar ise istifa edeceğini söylemekten çekinmemişti. Hazır bulunanların rızasına rağmen, zorbaların tahrikiyle asker, hem bahşiş, hem de terakki verilmesini; 15 Muharrem'de ise Dâru's-saâde ağası, Fâzıl Mustafa Paşa, Baş defterdar, Yeniçeri ağası ve Kul kethüdasının azlini taleb ettiler. Bütün bu gelişmeler karşısında Yeniçeri ağasının değiştirilip ulûfelerinin tamamlanması, bahşiş ve terakkilerinin verilmesi va'd olunarak dağılmaları sağlandı. Fakat ulûfelerin tamamını ödemek ve cülûs bahşişi vermek için hazinede para bulunmadığından, iç hazine ve kilerde ne kadar altın ve gümüş evâni (kapkacak), kılıç vs. varsa, para haline getirilmek üzere darbhâneye gönderilmişti. Ancak bu para da yetmiyordu. Bunun üzerine hem Kapıkulu'nun taşkınlıklarını önlemek, hem de yaklaşmakta olan baharda sefer mühimmatına harcanmak üzere zenginlerden "İmdâdiyye" adı ile bir çeşit vergi alınması kararlaş-

---

[4]. Bilgi için bk. **Silahdar Tarihi,** II, 298 - 299.

tırılmıştı. Bu paranın tahsili de zorbalara havâle olunmuştu. Bu uygulama, birçok rahatsızlığın doğmasına sebep oldu. Pek çok kimse İstanbul'u terk etmek zorunda kaldı.[5]

Pâdişah, 21 Muharrem 1099 (27 Kasım 1687) günü öğleden sonra Eyüb Sultan türbesine gider. Burada, Şeyhülislâm ve Yeniçeri ağası tarafından mutad merasimle kendisine kılıç kuşatılır. Ertesi gün de Pâdişah olarak Ayasofya'da ilk Cuma namazına çıkar.

Bu esnada, ulûfe ve bahşiş dağıtılması yüzünden Kapıkulu askerleri tarafından başlatılan isyan ve ayaklanma devam ediyordu. Mısır'dan gelen hazine ve "İmdâdiyye" yoluyla halktan tahsil edilen para, tevziata yetmiyordu. Hükümet öyle bir acz içine düşmüştü ki, sipahînin yevmiyesi hesaplanıp eline "*pençeli*" bir divan defteri verilerek, mevacibini belirlenen bir kimseden alması tenbih ediliyordu. Elinde böyle bir defter bulunduran asker, gidip o kimsenin başına belâ kesiliyordu. Kapıkulunun ayaklanmasına sebep olan ulûfe, terakki ve bahşiş ancak bu şekilde tamamlandı. Bundan sonra Sadr-ı a'zam, 15 Safer (20 Aralık) günü zorba başılarını çağırarak bütün isteklerinin yerine getirildiğini, Pâdişah'ın, artık fesaddan vaz geçip yerlerine dönmelerini emrettiğini bildirir. Ertesi gün de normal divân toplantısı yapılır.[6]

Sadr-ı a'zam Siyavuş Paşa'nın, askere hâkim olamaması ve onların her isteğine boyun eğmesi, aleyhine olmuştu. Bu sebeple İstanbul'da bulunan askerlerden bir kısmı, Cadı Yusuf, Fetvacı Hüseyin, Kel Pîrî ve Hacı Ali adındaki zorbaların etrafında toplanarak devlet işlerine burunlarını sokmaya başladılar. Sadâret Kaymakamı Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa, bu müdahalenin, devlet hayatındaki kötü tesirlerini yok edebilmek için eniştesi olan Vezir-i a'zam Siyavuş Paşa'ya bunların temizlenmesi gerektiği telkinlerinde bulunuyordu. Küçük Ocak zâbitlerinin devlet otoritesini sarsan bu hareketleri, askerin yüksek komuta kademesinde de hoş karşılanmıyordu. Bu durumun farkında olan devlet ilgililerine göre bundan istifade edilmesi gerekiyordu. Bu gelişmeleri de gözönünde bulunduran Siyavuş Paşa, İkinci vezir Fâzıl Mustafa Paşa'nın telkiniyle, Yeniçeri Ağası Harputlu Süleyman Ağa'yı, zorba elebaşılarından Başçavuş Fetvacı Hüseyin Ağa ile Hacı Ali Ağa'yı ortadan kaldırmakla görevlendirmişti. Fakat bir tayin yüzünden olacaklardan haberdar olan zorbalar, ikinci vezir ve yeniçeri ağasının derhal sürülmelerini, aksi takdirde onları katl edeceklerini bildirmişlerdi. Vezir-i a'zam'ın bütün

---

[5]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdar, **Tarih**, II, 306 - 307; Râşid, **Tarih**, II, 17 - 18; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 157; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 496 - 498.

[6]. Kütükoğu, "Süleyman II" **İA**, XI, 158.

reca ve niyazları kâr etmeyince Sultan, bu kıymetli vezirin hayatını kurtarmak için onu, Kal'a-i Sultaniyye denilen Boğazhisarı (Seddülbahir) muhafızlığına (nefy) gönderir. Yeniçeri Ağası Süleyman Ağa da zorbaların arzularına uygun hareket edeceğini yeminle te'kid ederek yerini koruyabildi. Kilit noktalara adamlarını tayin ettiren zorbalar, Köprülüzâde'nin ortadan kaldırılması için Şeyhülislâm'dan fetva almak istemişlerdi. Vazifeşinas olan, doğruluk ve hukuktan ayrılmamayı kendine şiar edinmiş bulunan "*Müfti-i sâhib-i selâbet*" : "*Fâzıl Mustafa Paşa düşmana kal'a mı verdi ? Yoksa asker-i İslâm'ın hezimetine mi sebep oldu ki, idâm oluna ? Islâh-ı mizac-ı devlet için katli meşrû' olan eşhas-ı muzırra sizsiniz*" diyerek Paşa'nın katline fetva vermeyen Debbağzâde Mehmed Efendi, cesurâne bir cevap vermişti. Fakat bu cevabından dolayı zorbalar tarafından kendisine bir zarar gelmesin diye Pâdişah, 12 Rebiülahir 1099 (15 Şubat 1688)'da onu Şeyhülislâm'lıktan azl ederek yerine Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'yi getirir. Bu muhterem ve cesur Şeyhülislâm'ın kıymetini takdir eden Pâdişah, azlin üzerinden henüz bir ay geçmeden onu tekrar vazifesine iade eder.[7]

Başçavuş Fetvacı Hüseyin Ağa'nın tahrik ve ısrarları üzerine sefer hazırlıklarına girişilerek Siyavuş Paşa, Engürüs seferi serdarlığına getirilir. Pâdişah'ın, ocaklıya hitâben sâdır olan fermanında, şimdiye kadar halka zulmettikleri, bundan böyle fitneden el çekip gönül birliği ile hizmet edip, hayır duasını almaları ifade olunuyordu. 18 Rebiulâhir (20 Şubat 1688)'da vezir-i a'zamın tuğları çıkarılır. Fakat yeniçeri ihtiyarlarının tahrikiyle, Yeniçeri Ağası'nın, Siyavuş Paşa'nın muvafakatını almadan zorba başılarını temizlemeye teşebbüsü, hoş olmayan bir seri hâdise senin meydana gelmesine sebep oldu. Fetvacı'nın, Yeniçeri Ağası tarafından katli üzerine zorba bayraktarlığına soyunan Hacı Ali Ağa'nın tahriki sonucu ayaklanan zorbalar, önce Süleyman Ağa'yı öldürüp sonra vezir-i a'zam sarayına giderek Siyavuş Paşa'dan mührü isterler. Paşa ise mührü bizzat Pâdişah'a teslim edeceğini bildirip zorbaların talebini reddeder. Bu arada yanındakilere de böyle bir durumda Pâdişah'a güvenemeyeceğini söyleyerek tevekkül ile kendini müdafaaya karar verir. Bununla beraber zor durumda kalan Pâdişah, "*def'-i fitne için*" kullarının taleblerini kabul ederek Siyavuş Paşa'yı sadâretten azleder. O, Siyavuş Paşa'nın yerine Özi muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa'yı vezir-i a'zam, onun gelişine kadar da Nişancı İsmail Paşa'yı kaymakam tayin edip, mührü göndermesi için Siyavuş Paşa'ya Hatt-ı Hümâyûn gönderir. Bunun üzerine Siyavuş

---

[7]. Bilgi ve karşılaştırma için bk. Râşid, **Tarih**, II, 31; Rif'at Efendi, **Devhatu'l-Meşâyih Zeyli**, nşr. Ziya Kazıcı, İstanbul 1978, s. 73; Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ankara 1972, s. 97.

Paşa, sadâret mührünü zorbalar elinde oyuncak haline gelen yeni Şeyhülislâm Erzurum'lu Seyyid Feyzullah Efendi'ye teslim eder (27 Rebiülâhir = 29 Şubat). Siyavuş Paşa, yanındakilere başlarının çaresine bakmaları için izin verir. Kana susamış zorbalar, ertesi gün Paşa'nın sarayına hücum ederek, kendisini müdafaa celâdetini gösteren Siyavuş Paşa'yı katl ederler. Paşa'nın ölümünden sonra sarayı da yağmalanır. İsazâde bu olayı şu ifadelerle günümüze ulaştırır:"*Vezir-i a'zam Siyavuş Paşa'yı şehid ve mâ-melekini gâret ü yağma, hatta hareminde hatûnunun eşyasını bile gâret eylediler.*" Mühürle birlikte Şeyhülislâm ve Rumeli Kadıaskeri'ni yanlarında bulunduran zorbalar, artık tamamiyle duruma hâkim olmuşlardı. Ağalıkları, kendi aralarında paylaşan bu zorbalar, bu keyfiyeti ortaya koyan ve umumun ağzından yazılmış defteri de Pâdişah'a gönderirler. Arzuları kabul edilip hil'at giymek üzere saraya davet olunan zorbalar, bu sefer de korkularından saraya değil, Kaymakam Paşa'nın sarayına gidip orada hil'at giymek isterler. Bütün bu kötü olay ve gelişmelerden bıkan halkın vicdanı, "*Sancak Vak'ası*" nın meydana gelmesine sebep olmuştu. 28 Rebiulâhir (1 Mart) günü yine dükkânlar açılmıştı. Fakat o gün, bir zorba grubunun, Yağlıkçılar çarşısını yağmalaması bardağı taşıran son damla olmuştu. Yağlıkçı Emîr, zorbalardan zulüm gören halkı bunlardan intikam almaya davet etmişti. Bu davet üzerine esnaf sür'atle dükkânlarını kapatır. Halk, her sınıf vatandaşın dahil olduğu büyük bir kalabalık halinde saraya yürür. Orta Kapı'ya gelen halk, Pâdişah'tan, eşkıya üzerine yürümek ve onları kırmak için "*Sancak-ı Şerif*"in çıkarılmasını ister. Saraya davet edilen vüzerâ ve ulemâ ile yapılan meşverette bu istek kabul edilir. Böylece, devlet erkânının da kabul etmesiyle "*Sancak-ı Şerif*" çıkarılır. Ümmet-i Muhammed'den olan bütün Müslümanların, bu zorbalara karşı sancak altında toplanmaları, gelmeyenlerin kâfir sayılacağı hakkındaki fermanın her tarafta ilan edilmesi, Süleymaniye Meydanı'nda toplanmış bulunan 500 kadar zorbayı şaşkına çevirir. Bu arada, sekban başı, kul kethüdası ve ocak ihtiyarları ile eski odalar halkı, Pâdişah'ın emrine uyarak sancak-ı şerif altında toplanırlar. Bu gelişmeler üzerine zor durumda kaldıklarını anlayan zorbalar, Pâdişah'ı hall etmeyi (tahttan indirmeyi), hatta bütün bir Osmanlı ailesini ortadan kaldırıp yerine Kırım Hanı'nı getirmeyi bile düşündüler. Bu uğurda çeşitli çareler düşündüler. Fakat, bu düşüncelerinde başarılı olamadılar. Sonuçta hiç bir düşüncesini gerçekleştiremeyen eşkıya, köşe bucak aranıp yok edildi. Nihayet 3 Cemaziyelevvel 1099 (5 Mart 1688)'da Hacı Ali Ağa da gizlendiği yerde yakalanıp idam edildi. Taraftarları da cezalandırıldı.

Böylece dört ay boyunca devam eden ve devlet ile İstanbul halkını meşgul eden zorba tahakkümü sona ermiş oluyordu.[8]

1. Serhadlerdeki Durum

Osmanlı hükümet merkezi bu hâdiselerle çalkalanırken, sınır boylarında bulunan serhad muhafızlarından ulûfesizik ve açlık feryatları ile kalelerin düşman eline geçtiğine dair felâket haberleri geliyordu. Macaristan'da Türk hâkimiyeti artık sona ermek üzere olduğundan Eğri kalesi emanla teslim olmak zorunda kalmıştı. Avusturyalılar tarafından etrafındaki köylerin boşaltılmasiyle her türlü yiyecek ve yardımdan mahrum kalan Eğri müdafiileri, büyük bir kısmı açlıktan kırılmış olmakla birlikte sekiz ay dayanabilmişlerdi. Ancak açlığın büyük boyutlara ulaşması ve yardımın gelmemesi üzerine kaledeki Türk kadın ve çocukların hayatını da düşünmek zorunda kalan müdafiler, savunmadan vaz geçip vire ile kaleyi General Carrafa'ya teslim etmek zorunda kaldılar (8 Safer 1099 = 14 Aralık 1687).[9] Eğri, hududlarımız dahilinde bulunduğu 91 sene içinde tamamen bir Türk şehri manzarasına bürünmüştü. Şehirde 47 câmi ile bir çok mektep, medrese ve kütüphâne gibi eser mevcut idi. Eğri'den sonra Lipva (Lippa) da adı geçen generale vire ile teslim edildi.[10] Bunlardan başka önemli bazı kaleler de Avusturyalılar tarafından işgal edildi. Bu sırada Venedikliler de boş durmayıp Yunanistan ile Bosna'da bazı yerleri kuşatmaya başladılar. Devletin, önemli kalelerinden olan bu yerlerden gelen imdad mektuplarından anlaşıldığına göre üç yıldır askere ulûfe ve zahire verilemiyordu. Cemaziyelevvel başlarında (Mart 1688) serhad kalelerinden gelen bu arzlarda, buradaki insanların açlığa tahammüllerinin kalmadığından bahsediliyor ve birkaç gün daha yardım gelmezse kaleleri teslim etmek zorunda kalacakları anlatılıyordu. Bununla beraber devlet hazinesinde nakit paranın bulunamaması yüzünden, buralara yardım gönderilemiyordu. Yardımın gönderilememesi, kalelerin birer birer düşmanın eline geçmesine sebep oluyordu. Ancak son zamanlarda Has ahırdan temin edilen altın ve gü-

---

[8]. Geniş bilgi için bk. Silahdar, **Tarih**, II, 325 - 349; Râşid, **Tarih**, II, 26 - 31; İsazâde, **Tarih**, nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 1996, s. 208; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 158 - 159; Osmanzâde Ahmed Taib, **Hadikatu'l-Vüzerâ**, s. 113.

[9]. Daha geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 32 - 34; Geza David, "Eğri", **DİA**. X, 490; Gökbilgin " Eğri" **İA**. IV, 196 - 198.

[10]. Silahdar, **Tarih**, II, 316.

müş takımlardan 200 bin kuruşluk bir para kesilerek ulûfe yetiştirilmeye gayret edilmişti.[11]

2.Yeğen Osman Paşa Olayı

II. Süleyman'ı tahta geçirmek niyetiyle İstanbul'a gelen Yeğen Osman Paşa, şekavet ve serkeşlikleri ile şöhret bulmuş bir âsi idi. O sıralarda orduda Serçeşme* görevinde bulunuyordu. Bir tehdid unsuru olarak Davutpaşa'da beklemekte olan Yeğen Osman Paşa'ya Engürüs serdarlığı verilmişti. Bu, onu merkezden uzaklaştırmak için başvurulan bir çare idi. Ancak Osman Paşa, sefer bahanesiyle Rumeli eyâletini haraca bağlayıp reâyâyı zulüm altında inleten bir kimse haline geldi. Yeğen Osman Paşa, elde ettiği küçük bir başarı ve canını kurtarıp yanına gelen eşkıyanın da telkini ile cür'etini daha da artırmıştı. Düşmana karşı çıkabilmek için kendisine *sancak-ı şerif* ile mühürün gönderilmesi; kethüdasına da Karaman beylerbeyiliği verilerek Anadolu'dan levend toplanmasını istiyordu. Onun bu şımarıklığı ve dikbaşlığı hükümetin hoşuna gitmiyordu. Artık kendisinden bir fayda sağlanamayacağı anlaşılınca katline fetva alınıp ferman çıkarılır. Fakat bir müddet sonra, Şeyhülislâm Debbağzâde, Pâdişah hocası (hoca-i sultanî) ve Dâru's-saâde ağası'nın tesiriyle Nişancı İbrahim Paşa sadâretten azledilir. Bu azilden sonra onun yerine Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa tayin edilince (1 Receb = 2 Mayıs) Yeğen Osman Paşa affedilir.

Daha önce sarıca ve sekbanların tenkilleri için "*nefir-i âm*" emirleri verilmiş iken, Bekrî Mustafa Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine takibattan vaz geçilmesi, bu taifenin Anadolu'da XVII. asır başlarındaki Celâlî tahribatına benzer büyük bir zulüm ve bölücülük devri açmalarına sebep olmuştu. Köy ve kasaba halkı kendilerini ve ailelerini koruyabilmek için büyük şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Anadolu'daki türedilerin izalesi için sarıca ve sekbanlık müesseselerinin ilgası, kendi halinde olan levendlerin affı, sarıca ve sekbanlık bayrağı altında fesada devam edenlerin cezalandırılması hakkında fetvâ ve hükümler sâdır olur. Fakat asıl eşkıya reisi olup Engürüs

---

[11]. Geniş bilgi için bk. Silahdar, **Tarih**, II, 353; Kütükoğlu, " Süleyman II " **İA**. XI, 159.

*. Serçeşme: Askeriyede kullanılan bir rütbe. Farklı zamanlarda farklı manalara gelen bir terim. Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, 177 - 178; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul 1986, s. 312.

serdarlığını gasp etmiş olan Yeğen Osman Paşa'nın ortadan kaldırılması gerekiyordu.

Merkezden himaye gördüğünü anlayan Yeğen Osman Paşa, yanındaki 12 bin eşkıya ile vaktiyle tenkiline memur edilen Belgrad muhafızı Hasan Paşa'nın üzerine yürüyerek kendisini Engürüs seraskeri ilan eder. Hatta Hasan Paşa'ya gönderilen kürkü de giyerek kendi kendine bir pâye vermiş olur. Bir müddet sonra Niş'ten Sofya kışlağına çekilen Yeğen Osman Paşa, buraya Kara Yazıcı adıyla meşhur olan adamını tayin edip kendisi daha emin olmak için şehrin dışındaki bağlar civarında "Yeğen - âbâd" adını verdiği binalarda eşkıyası ile birlikte oturmaya başlar. Bu sıralarda yaptığı salmalarla reâyâyı perişan eder. O, merkezden gönderilen hiç bir emri tanımayarak isyanını açığa vurur. Böylece başına buyruk hareket etmeye başlar. Bunun üzerine Rumeli'nin bütün ümerasına "*nefîr-i âm*" emirleri yazılır. Engürüs serdarlığına da Arap Receb Paşa tayin edilir. Serdar, eşkıya üzerine yürüyünce askerinin bir kısmı firar eden Yeğen Osman Paşa, kendisine sadakatle bağlı olan adamları ile Niş istikametine doğru çekilir (1689). Arap Receb Paşa, âsi lideri sür'atle takip eder. Bu sür'atli takib, Yeğen Osman Paşa'yı, öteden beri kendisine taraftar olan Prizrinli Mahmud Paşa'ya sığınmak zorunda bırakmıştı. Yeğen Osman Paşa'nın, Arnavud beylerinden beklediği 20 bin kişilik yardım ise gerçekleşmez. 12 Cemazievvel (3 Mart)'de Priştine'ye ulaşan Receb Paşa, Mahmud Paşa'dan âsi paşayı diri istemiş ise de o, Arnavud beyleri arasındaki görüş farklılığı yüzünden, Yeğen Osman Paşa ile belli başlı âsilerin başını kesip Edirne'ye gönderir. Böylece bu gaile ortadan kakmış olur.[12] Bundan başka Yeğen Osman Paşa'nın adamlarından olan Sivas Beylerbeyi Gedik Mehmed Paşa, Çorum sancağına tasarruf eden Ceridoğlu'nun Anadolu'daki isyanları ve devleti uğraştırmaları bir müddet daha devam edecektir. Ancak bunlar da yakalanıp gerekli cezaya çarptırılacaklardır (Şevval 1100 = Temmuz 1689)[13]

3.Bu Dönemdeki Bazı Malî Tedbirler

Bu dönemde, arka arkaya gelen mağlubiyetler, Rumeli'deki toprak kaybı ve Mora'nın tamamen Venedikliler eline geçmesi, devleti avârız, nüzûl

---

[12]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 45 - 48, 68 - 69, 77 - 78; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**, XI, 159 - 162.

[13]. Râşid, **Tarih**, II, 73 - 76; Kütükoğlu, göst. yer.

ve cizye* gibi vergi hâsılatından tamamen mahrum bırakmıştı. Bu arada, Anadolu'da devam eden eşkıyalık hareketleri de, reâyânın dağılmasına sebep oluyordu. Bütün bu olumsuzluklar, hazine gelirlerinin gittikçe azalmasına sebep oluyordu. Buna rağmen seferler devam ediyordu. Bu seferlerin masraflarına, II. Süleyman'ın cülûsu ile kapıkuluna ödenmesi gereken birikmiş ulûfe ve cülûs bahşişi de ilave edilince devlet hazinesi büsbütün kurumuştu. Devletin içinde bulunduğu bu malî sıkıntı, sadece merkezde değil, serhad (hudud boyları) kalelerinde de kendini hissettiriyordu. Yeni bir sefer arifesinde hazineye yeni gelir kaynakları bulmak gerekiyordu. Devletin, askerî, malî ve hatta idarî bakımdan içinde bulunduğu bu sıkıntıyı giderme arzusu, devlet ricâlini yeni bazı tedbirler almaya zorluyordu. Bu cümleden olarak İstanbul'da cizye tahsili için mükellefin sıkı bir kontrole tabi tutulması (gerekirse haps ve tazyik edilmesi), tahsildarların zimmetlerini edâ etmeleri için şiddet kullanılması ve her vesile ile "bedel" tahsiline teşebbüs edilmesi, Rumeli ve Anadolu evkafı ile mukataa ve gümrüklerden "*duâ-gûyluk*" ve mütekaidlik vazifesi alanların senelik aidatlarının yarısının hazine için tahsil edilmesi kararlaştırılır. Bu ve benzer tedbirlerden dolayı 40 bin keseden fazla para toplanır.[14]

Bununla beraber baş vurulan bütün bu tedbirler, hazinenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. Bu sebeple yeni çareler düşünmek gerekiyordu. Mustafa Nuri Paşa, meydana gelen bu malî sıkıntıların sebepleri ile çarelerini anlatırken, daha önceki olaylara da temasla bu sıkıntıların köklerini derinlerde aramak ister. O, bu konuda şöyle der:

"Viyana hezimetinden (1683) sonra Venedik, Lehistan (Polonya) ve Rusya devletleri, Nemçe (Avusturya) ile anlaşarak Osmanlılar'a karşı savaş açtıklarından muharebe alanı çok geniş bir yer kapladı. Bu savaşlar, 15 yıl kadar devam ettiklerinden her yıl yirmişer ve otuzar bin askerin yazılması gerekiyordu. Bunların ulûfeleri ile savaşın diğer masrafları devlet hazinesini tüketmişti. Hazineye gelir bulup bu masrafları, karşılamak için türlü türlü vergiler çıkarılıp halka salındıktan başka, kısmen devlet hazinesinde bulunan, kısmen de vükelâ ile zenginlerin yanındaki altın ve gümüş eşya birkaç kere yardım olmak üzere (iâne) toplanarak para olarak bastırıldı. Sultan II. Süleyman zamanında bir okka bakırdan 800 mangır kestirilmişti (darbedilmişti). Önceleri, bunların üçü bir akçaya, daha sonra ikisi bir akça olmak ü-

---

*. Bu vergiler hakkında daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk", **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (1986), IV, 285 - 310.

14. Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Kütükoğlu, "Süleyman II", **İA**. XI. 160.

zere tedavüle çıkarıldı. Lakin, giderek bakır çoğalmakla, itibardan sâkıt olup tüccar ve ahali bu yüzden pek mutazarrır olduğundan ref' ve ilga olundu..."[15]

Filhakika, hazinenin bu dönemdeki sıkıntısını ortadan kaldırmak için baş vurulan en önemli çare, bakırdan mangır basmak suretiyle paranın kıymetini düşürme (enflasyon) hareketidir. 17 Zilkade 1099 (13 Eylül 1688)'dan itibaren bir okka has bakırdan 800 adet darbedilen mangırın ikisi bir akça kabul edilerek halkın rağbetini kazanmıştı. Ancak malî sıkıntılar, devleti, mangıra bir akça kıymet tanıması ve dolayisiyle paranın değerini düşürme zorunda bırakmıştı. Mihanikî usûllerle çalışan yeni bir darphânenin (sonraki Simkeşhâne) tesisine rağmen mangır basım işinin ihtiyaca cevap verememesi, hazinedeki stokların tükenmesi ve maden işletmelerinin de kafi gelmemesi yüzünden, devletin beklediği ferahlık sağlanamadı. Zaten ticaret erbabı, bakırın maden değeri ile itibarî kıymeti arasındaki farktan dolayı bu uygulamadan memnun değildi. Dışardan İstanbul'a gelen tüccar, mangır kabul etmiyordu. Bu konuda çeşitli emirler sâdır olduysa da bir müddet sonra devlet bile mangırla cizye tahsilinden kaçınmaya başladı. Bakırın, aslî ve itibarî kıymeti arasındaki fark, kalpazanlık olaylarına da yol açmış, hatta yabancılar da bu işe karışmıştı. Mangırın bu durumu, İstanbul ve diğer büyük şehirlere yeterince malın sevkedilmemesine sebep oluyordu. Bunun tabii sonucu olarak da fiyatlarda artışlar meydana geliyordu. Bu da ülkede kıtlık ve hayat pahalılığını artırıyordu.

Bu dönemdeki askerî sıkıntıların sebep olduğu malî sıkıntıları ortadan kaldırmak için meyhânelerin açılmasına ruhsat verilip "Hamr Emâneti" nin yeniden ihdasına karar verildi. Yine bu dönemde, tüccarın getirdiği tütüne de gümrük vergisinin konması karara bağlandı (15 Şevval 1099). Fakat, Hamr emini olarak tayin edilen Kifrî (Küfrî ?) Ahmed Efendi'nin, Rumeli'ye gönderdiği adamlarının reâyâya (halka) zulmedip, isyan etmelerine sebep olduğu görülünce, hamr emânetinin kaldırılması ve içkinin alenen satılıp içilmesinin yasak edilmesi ferman olundu.[16]

4.Belgrad'ın Düşman Eline Geçmesi

Bütün bir Avrupa'ya karşı mücadele ederek varlığını korumaya çalışan Devlet-i Aliyye, malî zorluklar içinde kıvranırken, Avusturya kuvvetleri Sa-

---

[15]. Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicu'l - Vukuât**, İstanbul 1296, III, 111.

[16]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 52 - 53; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 298 - 299; Kütükoğlu, "Süleyman II", **İA**. XI, 160 - 161.

va'yı geçip Belgrad'a hücuma hazırlanıyorlardı. Tarihçi Râşid'in "*hâin-i din u devlet*"[17] diye tavsif ettiği ve Celâlîlikten gelme zorba Serdar Yeğen Osman Paşa'nın, 23 Şevval 1099 (20 Ağustos 1688) tarihli mektubu, kendisinin düşmana mukavemet edemediğini, Niş'e çekilmek zorunda kaldığını ve yardım talebinde bulunduğunu bildiriyordu. Bu mektup üzerine, Belgrad'a yardım için Sofya, Silistre ve civarından asker toplanması emredildiği gibi Pâdişah da otağa çıkar (8 Zilka'de). Yine aynı tarihte, Venedikli komutan F. Morosini'nin 20 Ramazan'dan beri Eğriboz (Negropont)'u muhasara ettiği haberi gelmişti. Ertesi gün, Belgrad'dan bir kaç gün içinde imdad yetişmezse kalenin düşman eline geçmesinin an meselesi olduğuna dair feryadnâmeler de gelmeye başladı. 15 Zilka'de'de Edirne'ye doğru yola çıkan Pâdişah, 20 Zilka'de de Burgos (Lüleburgaz)'a ulaşır. Sultan II. Süleyman, burada bulunduğu sırada Orta Macar Kıralı Thököly İmre'den bir mektup almıştı. Bu mektupta. muhasaradan önce Belgrad'ı terk ederek Tuna yolu ile çekilen sivil Müslümanların Fethülislâm (Kladova)'da general Carrafa tarafından tevkif edildikleri, kendisinin yetişip bunları kurtardığı bildiriliyordu. Babaeski'den hareketle Hafsa'ya konulacağı gün (22 Zilka'de), Belgrad'ın hücumla düşman eline geçtiğini bildiren haber gelmişti. Büyük bir üzüntü ile bu haberi alan Pâdişah, ağlayarak " *Emir Allah'ındır* " demekten başka bir şey yapamamıştı

Düşman kuvvetlerine karşı mücadele etmesi gereken Yeğen Osman Paşa, Niş'e çekilmeden önce levendlerine han ve bedestenleri yağmalatmıştı. Müslüman halk üzerinde kötü bir tesir meydana getiren bu yağmalama, halkın büyük bir paniğe kapılıp perişan bir şekilde ve büyük bir korku ile şehri terk etmesine sebep olmuştu. Canını kurtarmaktan başka bir şey düşünmeyen halk, büyük bir perişanlık içinde kendini Tuna'daki gemilere atıyordu. Kalabalık ve izdiham yüzünden batan bazı gemilerdeki müslüman halk boğuluyordu. Şehrin Hıristiyan halkı ise düşmanın Belgrad'a girmesini kolaylaştırmaya çalışıyordu. Bu esnada Belgrad'ın varoşlarına giren Avusturyalılar, insafsızca halkı kılıçtan geçirmek suretiyle büyük bir vahşet örneği sergiliyorlardı. Abaza Köşküne yerleşen Bavyera Elektörü Maximilian, Belgrad'ı derhal kuşatarak top ateşi altına almıştı. Böylece, 12 Şevval 1099 (10 Temmuz 1688)'da başlayan kuşatma, 12 Zilka'de (8 Eylül)'ye kadar süremüştü. Kuşatmanın 29. günü Öküz-Öldüren Ahmed Paşa'nın yaralanmasından istifade eden düşman, kara ve nehirden hücuma geçerek Belgrad'a girer. İç kaleye çekilmek zorunda kalan müdafileri takib eden düşman, buradaki insanların tamamını kılıçtan geçirip şehid eder. Böylece Sultan II. Murad'ın "*Engürüs vi-*

[17]. Râşid, **Tarih**, II, 55.

lâyetinin kapısıdır" dediği Belgrad, 29 günlük bir savunmadan sonra uygulanan feci bir katliamla elimizden çıkar.[18]

Devlette, idarede ve orduda değişik arazlarla kendini gösteren zaaf belirtileri, askerin savaş gücünde de bozgun verecek bir perişanlıkla tecelli etmiş bulunuyordu. Bu sebeple takati kesilmiş ve gözü korkmuş olan ordu, Istoni Belgrad'ı savunamamıştı. İşin en hazin tarafı ise Muhteşem Süleyman (Kanunî)'ın muhteşem orduları tarafından bakımsız ve harab bir şekilde ele geçirilip, kısa bir zaman içinde ihya ve imar edilen Belgrad'ı da düşmana teslim etmişti. O Belgrad ki, baştan ayağa Müslüman Türk medeniyet ve toplumunun elinde yoğurulup vücud bulmuş ve asırlar boyu da "*Dâru'l-cihâd*" olmuştu. İşte bu her karış toprağı Türk kültür ve san'at eserleriyle bezenmiş olan şehir, hazin bir vedâ çığlığı basarak düşmana terk edilmiş bulunuyordu.

Halbuki Belgrad'a doğru ilerleyen Avusturya ordularına karşı yeni sadr-ı a'zam İsmail Paşa, ilerlemiş yaşını bahane ederek bir eşkıya reisi olduğunu daha önce belirttiğimiz Yeğen Osman Paşa gibi değersiz bir adamı göndererek idarî bir cinayet işlemekten çekinmiyordu. Sorumluluklarını hatırına bile getirmeyen bu hamiyetsiz adam da gaflet ve rahat içinde hoşça vakit geçirmekten başka bir şey düşünmüyordu. Bu yüzden, yaklaşan düşmanın ayak seslerini duyar duymaz şehri müdafaa etmekle mükellef değilmiş gibi, her şeyi yüz üstü bırakıp kaçıyor, böylece yine katliamlar, yine vahşet ve dehşet sahneleri ile bir Osmanlı şehri daha haritadan siliniyordu. Yeğen Osman Paşa'nın bu beklenmedik firarı ile Avusturya ordusunun şevki ve gayreti de artıyordu.

Bu dönemde devlet merkezi her zamankinden daha fazla darlık ve şaşkınlık içinde bulunuyordu. İdare ise câhil, garazkâr ve beceriksiz ellerde bulunuyordu. Anadolu'da ise biçare halk, eşkıya ve zorbaların tazyiki altında bunalıp çaresiz kalmıştı. Her türlü çileyi tatmış olan bu halk, artık ne yapacağını şaşırmış bir halde her zorluğa katlanıyordu.

Öbür taraftan, aynı sene (1099 = 1688) 200 küsûr gemiden mürekkeb bir donanma ile Eğriboz (Negropont) kalesini kuşatan Venedikliler, kale muhafızı Çelebi İbrahim Paşa'nın şiddetli savunması ile karşılaşmışlardı. İbrahim Paşa, gayretli bir asker olduğundan hemen savunma tertibatı almıştı. Venedikliler, bir ay boyunca devam eden kuşatmada pek başarı gösteremediler. Zira İbrahim Paşa, her tarafa koşuyor, eksikleri tamamlıyor, kale dahilinde çıkacak yangınları söndürmek, müdafilere yardım etmek, harab olan sur-

---

[18]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 55 - 58; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, 302 - 303; M. Cavid Baysun, " Belgrad " **İA**. II, 478; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 509 - 511; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. 161.

ları derhal tamir etmek ve açılan gedikleri anında kapatmak için halkı teşkilatlandırmıştı. O, düşmanın durumunu araştırıp ondan haber almak için ayrı bir istihbarat teşkilâtı kurdurmuştu. Bu arada düşmandan İslâmiyeti kabul edip kendilerine sığınanlardan da onun hakkında bilgiler alıyordu. Bununla beraber kale, büyük bir düşman ordusu tarafından sıkıştırılıyordu. Hele Osmanlı ordusunda bulunan ve kaleyi muhafazada görevli bir alay Arnavud'un görev yerlerini bırakıp düşman tarafına geçmesi, Osmanlı ordusunu çok zor durumda bırakmıştı. Tarihçi Râşid, bu tehlikeli durumu şu ifadelerle dile getirir:

" Melâin-i hâsirîn ise peyderpey sefayin (gemiler)-i menhûseleri neferâtından münavebe tarikıyla (nöbetleşe) asakir-i vâfire (bir çok asker) ihrac ve derûn-i kal'ada mahsur olan (kale içinde mahsur bulunan) ümmet-i Muhammed'i tazyik ve iz'ac eyledi (sıkıştırıp rahatsız etti). Bu keyfiyet üzre bir aydan mütecaviz zaman mürûrundan sonra (zaman geçtikten sonra) varoş metrislerinde tertib-i nevbet üzre muharebeye derkâr olan mirî Arnavud levendatı (Arnavud levendleri) piyadelerinden bir alay, İslâmiyeti müşevveş ve meşkûk (müslüman oldukları şüpheli) olan melâin, düşmen-i din ile nihanî ittifak ve ittihad (din düşmanları ile gizlice ittifak) ve esna-i harbde (harp esnasında) bayrakları ile bi'l-cümle cünd-i menhus küffâra iltihak etmeleriyle küffâr-ı hâk-sâr bir ağurdan güzât-ı mücahidîn üzerine hücum ve metrislerde baki, sair asakir-i İslâm'ın zaaf ve kılletlerinden (azlığından) naşi hâh nâhâh (ister istemez) varoşa vaz'-ı kadem-i şom eylediler (şom ayakları ile varoşları bastılar)."[19]

Üç aydan fazla bir süre devam eden Eğriboz müfaası, her türlü imkânsızlık, ihanet ve mahrumiyetlere rağmen Çelebi İbrahim Paşa'nın metanet, azim ve aldığı doğru kararları ile başarılmıştı. Bütün olumsuzluklara, bu dönemde devletin içinde bulunduğu malî, askerî ve idarî sıkıntılara rağmen Eğriboz müdafaası, eşine ender rastlanan bir muvaffakıyet nümûnesi olarak görülmektedir. Tecrübeli Venedik komutanı Morosini, müdafilerin iki katından daha fazla kayıp verdikten (23 bin olduğu rivayet edilmektedir) sonra, adayı terk edip Atina yönüne çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat ayrılmadan önce, Çelebi İbrahim Paşa 'nın destanlaşan müdafaasını takdir ettiğinden İstefeli bir papazı göndererek kendisini tebrik etmişti.[20] Böylece 1100 (1688 - 1689) senesi de Venedik ve Lehistan cephelerinde zaferlerle, Avusturya cephesinde ise mağlubiyetlerle sona ermişti. Bütün bunlar, devletin, her sene savaş-

---

[19]. Râşid, **Tarih**, II, 50.

[20]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 50 - 52; Kütükoğlu, " Süleyman II" **İA**. XI, 161; Machiel Kiel, "Eğriboz" **DİA**. X, 492.

mak zorunda olduğunu, bir cephe kapanırken başka bir cephenin açıldığını göstermektedir. Bir tarafta sadece Osmanlı Devleti, fakat karşısında değişik zaman ve mekânda farklı bir düşmanın bulunduğunu ve Osmanlı'nın bunlarla başa çıkmak zorunda olduğunu göstermektedir. Devlet, ilim, imar, gelişme ve medenî faaliyetler için fırsat bulmaktan uzaktı. Çünkü dört bir tarafı onu Avrupa'dan atmak ve hatta ortadan kaldırmak isteyen azılı bir düşmanla çevrili idi. Buna rağmen devlet, bütün bu düşmanlara karşı tek başına savaşmak zorunda idi.

5.Kırım Hanı Selim Giray'ın Zaferi

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan istifade etmek isteyen Ruslar, fırsatı kaçırmak istemiyorlardı. Rusya, tarihinde ilk defa Avrupa'daki ittifaka dahil olarak batılı devletlerle müşterek bir harekete girişti. Bu müşterek harekete mani olmak için 1100 (1689) senesi sefer mevsimi, Rusya cephesindeki faaliyetle başladı. Zira Lehistan'ın zorlamasiyle, Prens Vasili Galitzyn komutasında 300 bin kişiden müteşekkil bir Rus ordusu, Kırım'a doğru harekete geçmişti. Bu ordu, Tatarların Orkapı (Urkapı) dedikleri stratejik Prekop bölgesinde Selim Giray komutasındaki Kırım kuvvetleri tarafından karşılanmıştı (5 Şaban = 25 Mayıs). Kırımlılar, sayı itibariyle kendilerinden on kat daha büyük ve ateşli silahlar bakımından da kendilerinden çok üstün olan düşman kuvvetlerine karşı başarılı bir şekilde savaşıtılar. Kırım askeri, ülkelerinin geleceğini tehlikeye sokan Rus kuvvetlerine karşı Müftî ve Han tarafından teşci' edilmişlerdi. Savaşın altıncı günü çekilmek zorunda kalan Ruslar (11 - 21 Şaban), büyük kayıplar vermişlerdi. Böylece bu savaş, Selim Giray'ın parlak zaferi ile sonuçlanmıştı.[21]

Selim Giray Han, Osmanlı Devleti'ne son derece bağlı bir hükümdardı. İçerden ve dışardan devletin düştüğü zor ve nazik durumlarda canla, başla çalışıyordu. Memlekete sadık kalmış olan Selim Giray Han gibi değerli bir şahsiyetin Kırım Hanlığı'nın başında bulunması Osmanlı Devleti için büyük bir şanstı. Selim Giray, devletin geçirmekte olduğu buhranı takdir ederek bazı aleyhtarlarının "bağımsızlık sevdasındadır" diye söyledikleri sözlerden müteessir olarak vezir-i a'zama gönderdiği mektupta devlete olan sadakat ve bağlılığını arzettikten ve Rumelideki Hıristiyanların dış tahriklere kapılarak isyan etmek üzere olduklarını bildirdikten sonra:

---

[21]. Geniş bilgi için bk. Kırımî el-Hac Abdülgaffar, **Umdetu't-Tevârih**, İstanbul 1343, s. 128 - 130; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 163.

"Bundan dolayı İslâmiyet gayretiyle Kırım'dan çıkıp Bucak'ta kışlamak için hareket etmek üzereyim. Bu işe göz yumulursa memleket elden gider. Bundan başka, bizzat gelip Pâdişah hazretlerini ziyaret etmek isterim" diye Kırım'dan çıkmasına ve Edirne'ye gelmesine müsaade istemişti. Kırım Hanı'nın bu müracaatı, devlet erkânı tarafından müzakere edildikten sonra vezir-i a'zama:

"Gelmesi, Hızır yetişmiş gibidir. Tecrübeli, iş görmüş, iş bilir gazi bir hükümdardır. Dâvet buyurun gelsin. Meclisinden safalanırız" denmesi üzerine ittifakla verilen bu karar, Pâdişah'a arzolunarak gelmesi için kendisine nâme-i hümâyûn gönderilerek Edirne'ye dâvet olunur (8 Rebiülevvel 1100 = 31 Aralık 1688). Bu nâme üzerine bir ay sonra Edirne'ye gelen Selim Giray'a, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Sarayı tahsis olunmuştu.

8 Ocak 1689 (17 Rebiülahir 1100) Salı günü Kırım Hanı, vezirler, Şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, Nakibu'l-eşraf, Yeniçeri ağası, süvarilerin bölük ağaları ile Ocak ihtiyarları Vezir-i a'zamın sarayına davet edilerek muharebenin durumu hakkında görüşmelere başlanır. Selim Giray, meclistekilerin ricası üzerine söz alıp Engürüs (Macaristan) serdarı Yeğen Osman Paşa'nın küçük bir yılan iken şımartılarak yedi başlı bir ejder haline geldiğinden bahisle onun göz göre göre ve muharebe yapmadan Belgrad'ın düşmesine sebep olduğunu söyler. Bundan sonra, kendisinden ciddi hiç bir işin beklenemeyeceğini, şayet bu konuda gerekli tedbirler alınmazsa hizmette bulunamayacağını ifade ederken onun zâlim bir eşkıya olduğunu belirtmekten de çekinmez. Keza o, halkın, Yeğen Osman Paşa'nın zulmünden kurtulmak için ya dağlara veya işlerini bırakıp büyük şehirlere sığındıklarını söyler. Bu esnada Yeğen Osman Paşa'dan korktukları için fikirlerini açıklayamayan divan hey'etindeki bazı yetkililer, rahat bir nefes alarak Selim Giray'ın görüşlerini oy birliği ile kabul ederler. Bunun üzerine Osman Paşa'nın katli için fetvâ verilip, kışlakta olan beyler ile Rumeli'nin tamamına "nefir-i âm" emirleri yazılır. Yeğen Osman Paşa yerine, Arap Receb Paşa serdar tayin edilir. Yeni serdar, nefir-i âm askerini sürerek eşkıyayı ortadan kaldırmak için Sofya'ya müteveccihen harekete geçer. İsyan edip Sofya sahrasında vaziyet alan Yeğen Osman Paşa, üzerine nefir-i âm'ın emredildiğini öğrenince Sofya'yı işgal etmek ister. Fakat yanındakiler bu durumu öğrenince çevresinden dağılmaya başlarlar. Fakat Yeğen Osman Paşa, kendisine sâdık kalanlarla Şehirköyü (Pirot) ve Niş istikametine doğru çekilir (24 Rebiülahir = 14 Şubat). Yeni seraskerin takipte gösterdiği sür'at, Yeğen Osman Paşa'yı, Kosova'da bütün sancak, bayrak, davul ve zurnalarını ateşe verip, eskiden beri kendisine taraftar olan Prizrinli Mahmud Paşa'ya sığınmaya zorlar. Umduğu yardımı da alamayan Yeğen Osman Paşa, yanındaki kuvvetlerin dağıl-

ması üzerine kendisine bağlı küçük maiyeti ile İpek kasabasında yakalanır. Dayısı Veli Paşa ile Yadigâroğlu Mustafa Paşa, Uzun Mehmed Paşa, Nişancısı Mehmed, Reisü'l-küttabı Aklî Mehmed ve Çavuşbaşı vekili Mahmud gibi adamlarıyla birlikte katledilip tehlikeleri bertaraf edilmiş olur.[22]

b.Padişah'ın Sefere Hareketi

Sultan II. Süleyman, Avusturya cephesindeki devamlı gerilemelerden ve bilhassa Belgrad ile Niş'in düşmesinden son derece müteessir olmuştu. Durumu düzeltmek ve belki de düşmana kaptırılan yerleri kurtarmak ümidiyle bizzat ordunun başında bulunmak suretiyle sefere çıkmak istemişti. Onun bu arzusu, hükümet erkânı tarafından görüşülerek önce İmparator Leopold'a barış teklifinde bulunmak üzere bir murahhas heyetin gönderilmesi, şayet anlaşma olmaz ise o zaman Pâdişah'ın bizzat sefere çıkmasına karar verilmişti. Siyavuş Paşa'nın sadâreti zamanında Çavuşbaşı olan sâbık Rûznâme-i evvel Zülfikar Efendi, Rumeli Beylerbeyi pâyesi ile elçi tayin olunarak Divân-ı Hümâyûn Baş tercümanı İskerletzâde Aleksandr (Hammer'de Mavrokordato) ile birlikte 12 Ramazan 1099 (11 Temmuz 1688)'da gönderilir.* Bu arada, Harbin cereyan edeceği yere yakın bulunması için Pâdişah'ın Edirne'ye gitmesinin uygun olacağı kararına varılmıştı.[23] Görüldüğü gibi Osmanlı Pâdişahları, kendi başlarına ve buyruklarına göre hareket eden kimseler değildi. Bütün karar ve hareketleri hükümet, başka bir ifade ile Divân tarafından tesbit ediliyordu.

Murahhaslıkla Avusturya İmparatoru'na gönderilmiş olan Zülfikar Efendi'den gelen mektupta Avusturyalıların barışa yanaşmadıkları anlaşıldığından daha önce verilmiş bulunan karara göre Pâdişah'ın sefere çıkması

---

[22]. Râşid, **Tarih**, II, 77 - 78; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, 320 - 321; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 515 - 517; Kütükoğlu, " Süleyman II ", **İA**. XI, 162.

*. Osmanlıların barış isteme çabaları bir sonuç vermeyecektir. Zira Avusturyalılar, peş peşe kazandıkları başarılarına güvendikerinden Osmanlıları küçük görüyor ve: "Osmanlı askeri oklanmış avımızdır, ne sulha tâlib olduk, ne de sizden adam istedik. Hedefimiz İstanbul'dur" deyip Osmanlıların barış teklifini redd ederler. Geniş bilgi ve kaynak için bk. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 513.

[23]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 78 - 79; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 322; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 512.

icab ediyordu. Bu niyetle 21 Cemâziyelevvel 1100 (10 Mart 1689) tuğlar çıkarılır. Bir ay sonra da Pâdişah'ın otağı Edirne sahrasına kurulur.[24]

Sultan II. Süleyman, 1100 senesi Şaban ayının 18. (7 Haziran 1689) günü, Kapıkulu ocakları ile Edirne'den hareket eder. Sofya'ya gelince kendisinin orada kalıp Serdar Receb Paşa'nın Belgrad'ı kurtarmaya gitmesi kararlaştırılır. Receb Paşa'nın maiyyetinde 50 bin kadar kuvvet vardı. Alacahisar (Kruşevaç) sahrasına konulduktan sonra yaya asker ileri gitmek istemediğinden Receb Paşa 20 bin kadar süvari kuvveti ile yürümeye başlar. Fakat yaya asker ile topların gelmemesi, bu kuvvetlerin Belgrad'ı muhasara etmesine yetmeecekti. Bunun üzerine Receb Paşa Alacahisar'a geri dönmek zorunda kalacaktır. Bu sırada orduya iltihak eden yeni kuvvetlerle düşman üzerine gidilmeye karar verildi ise de düşman daha erken davranıp Niş ordugâhını basmak istemiş, fakat bir başarı kazanamadan çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Pasarofça'ya doğru çekilen düşmanı takib etmek üzere ileriye gönderilen Ömer Paşa'nın ve arkasından Receb Paşa'nın mağlub olmalarından dolayı tekrar Alacahisar'a dönülmüştü. Ama Osmanlı ordusunun topları, çadırları ve diğer mühimmatı düşmanın eline geçmişti. Belgrad'ı geri almakla görevlendirilen Serdar Receb Paşa'nın ağır hareketi, asker ile arasının açık olması ve askerin itaatsiziği, durumunu sarsmıştı. Son mücadelede ordu ric'at etmiş, bütün ağırlıklar ve toplar düşmanın eline geçmişti. Sofya'da bulunduğu sırada bu mağlubiyet haberlerini duyan ve meydana gelen durumlardan haberdar olan Pâdişah, yerinde oturamayıp ağlamaya başlamış ve yanında bulunan adamlarına:

"*Bir sâdık kulum yok ki, ortalığın ahvalini doğru söyleye*" diye teessürünü beyan etmişti (20 Zilkade 1100 = 5 Eylül 1689). Bu ifadeler, orduda disiplinin bulunmadığını, komuta kademesinde liyakat ve enerji bulunmadığını göstermektedir. Bu sıralarda Niş'in düşman eline geçtiği (12 Zihicce = 27 Eylül) haberinin gelmesi, tehlikeli bir durum meydana getirmişti. Vezir-i a'zam Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa, Pâdişah'la birlikte Filibe'ye gidip bizzat serdarlığı almak istemeyerek yine Receb Paşa'yı veya bir başkasını serdarlıkla Sofya'da bırakmak istemişti. Fakat gerek Pâdişah, gerekse o sırada görüşmelerde Pâdişah'ın yanında bulunan Atpazarî Şeyh Osman Fazlı Efendi ile Anadolu Kadıaskeri Hekim Yahya Efendi ve Dârü's-saâde Ağası Mustafa Ağa bu durumun uygun olmadığı kanaatini beyan etmişlerdi. Bunun üzerine Bekrî Mustafa Paşa'nın serdar tayin edilerek Sofya'da kalması ve Pâdişah'ın da

[24]. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 322.

Filibe'de oturması kararlaştırılmıştı.[25] Fakat daha sonra Filibe'de kalmanın da tehlike arzetmesi üzerine Pâdişah'ın Edirne'ye dönmesine karar verilmişti.

Sofya'da kalan Sadr-ı a'zam ve Serdar-ı Ekrem Bekrî Mustafa Paşa da Edirne'ye dönmek üzere Çelebi İbrahim Paşa'yı muhafız tayin etmişti. Bekri Mustafa, daha önceki mağlubiyetlerin yegane sorumlusu olarak gördüğü Receb Paşa'yı da idam ettirmişti. Onun bu hareketleri başta Pâdişah olmak üzere ulemâ ve diğer erkânı kızdırdığı için bir müddet sonra görevinden azledilmişti. (12 Muharrem 1101 = 25 Ekim 1689). Bundan sonra emekli olarak Malkara'da ikamete mecbur kalmıştı. Yerine de Sakız muhafazasında bulunan Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa getirilmişti.[26]

c.Fâzıl Mustafa Paşa'nın Sadâreti

Balkanlar ile Ortaavrupa'da bir medeniyet meydana getirmiş olan Osmanlı Türklüğü, ayak bastığı her ülkeyi, yalnız fâtihâne hamlelerle ezip geçmemiş, şehir, kasaba ve köy ayırımı yapmadan toprağı baştan sona bir yeryüzü cenneti haline getirmişti. Fakat bu medeniyet merkezleri, sam vurmuş bir ağacın yaprakları gibi, ana vatandan birer birer dökülüyordu. Avlonyalar, Vidin'ler, Niş'ler, Kanije'ler elden gidiyor, Mora'sı ve Atina'sı adeta kapanın elinde kalıyordu. Her zamankinden daha fazla bir darlık, şaşkınlık ve sıkıntı içinde bulunan devlet merkezindeki garazkâr yöneticiler, birbirleri ile uğraşmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Özellikle Anadolu'daki halk, eşkıya ve zorbaların elinde canından bezmiş bir hale gelmişti. İşte böyle bir zamanda Edirne'de toplanan fevkalâde bir mecliste, artık organik bir bütün olmaktan çıkmış devlet yapısını kudretli bir ele teslim etmenin çaresizliği karar altına alınarak, sadâret mührü, şerefli ve parlak mazisi gözleri kamaştıran Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'ya verilir. Sadâret makamına oturur oturmaz serdarlık vazifesini de üstüne alan Paşa, bir eliyle orduyu sevk ve idare ederken, bir eliyle de devletin iç nizamlarına çeki düzen verecektir. Nitekim o, ağır vergileri hafifletecek, Katolik idaresinden son derece huysuzluk ve huzursuzluk duyarak dağlara çekilen Ortodoks halka imkân ve ihsanlarda bulunacaktır.

Bekrî Mustafa Paşa yerine sadârete getirilen Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa, ilk iş olarak halk ve topluma ağır gelen ve bir manada zulüm nite-

---

[25]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 81 - 91; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 330 - 334; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 518 - 520.

[26]. Bilgi için bk. **Silahdar Tarihi**, II, 483.

liğini taşıyan uygulamaları kaldırmak üzere bir "*adâletnâme*" neşreder. Avârız, nüzûl, sürsât ve hamr bedeli[27] gibi bazı vergileri kaldırır. Bundan sonra askerî, malî ve idarî tedbirlerle devlet mekanizmasındaki sistemi kuvvetlendirici icraata girişir. Bu maksatla askerin hamiyyetine hitab edecek bir beyannâme ile kendilerini gayrete getirir. Memlekette kanun ve nizamlara riayet için emirler verir. Bu arada o, daha önce cizyeye ilave edilerek cibâyet edilen (toplanan) bir kısım vergileri de kaldıracaktır. Ulema ile istişarede bulunan yeni sadr-ı a'zam, cizyenin toplanmasını belli kaide ve sitemlere bağlayarak bunun tek elde toplanmasını sağlar. Bundan sonra da "*kütüb-i fıkhiyye*"de belirtildiği gibi cizye mükellefi olan zimmîleri malî durumlarına göre "*a'la*", "*evsat*" ve "*edna fakir*" gibi üç kısma ayırarak yine mezkûr eserlerde olduğu gibi 48, 24 ve 12 dirhem gümüş olmak üzere cizyenin toplanmasını sağlar. Bu devirde "Şerifî" denilen altın 12 dirhem gümüş ediyordu. Böylece zenginden (a'la) 4, orta halliden (evsat) 2, fakirden (edna fakir) de 1 altın alınmaya başlandı. Böylece tahsil edilecek verginin yalnız cizye kalemince zaptı, başka bir ifade ile cizye gelirleri tek elde toplanmaya başlandı. Silahdâr'ın ifadesine göre zimmîlerden bazıları biz "evsat" ve "ednalığı" kabul etmeyiz diyerek kendilerini zengin sınıfı olan "a'la"ya kayd ettirmişlerdi. Bu uygulama ve devlete olan bağlılık sebebiyle cizye gelirlerinde artış olmuştu. Cizye mükellefinin sınıflarına göre birbirlerinden ayırd edilebilmesi bakımından ödenen vergi karşılığında her sene için tarihleri değişen ve yazı karekterleri birbirinden farklı olan mühürlü renkli kağıtlar verilmesi, bu arada cizyedâra muayyen hisse tahsisi (10, 8 ve 4 para) prensibi de konulup bu değişiklikten devlet hazinesine senelik 4000 keseden fazla hâsılat temin edildi.[28] Râşid'in ifadesi ile Fâzıl Mustafa Paşa:

"*İstirahat-ı reâyâya ikdam ile Pâdişah-ı İskender hareket hazretlerine ibadullahdan imtidad-ı salatanatları içün duây-ı hayr aldırmak bâbında ihtimam eyledi. Ve Reâyâ üzerinde olan iştira, sürsât, nefîr-i âmm, bedel-i nüzûl ve rüsûm-ı hamr gibi zulüm ve bid'atleri bi'l-cümle ref' ve memâik-i mahrûsede olan muhassilîn ve mübaşirînin bu âna gelince cem' ve tahsil eyledikleri her ne ise yedlerinde mevcud bulunan akçaları der-i devletmedara ihzar*

---

[27]. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 345; Ayrıca Tekâlif-i Örfiyeden olan bu vergiler hakkında geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk" **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (1986), IV, 292 - 298.

[28]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 559, Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukûât**, III, 100; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul 1977, s. 104 - 105.

ve fi ma- ba'd bu makûle tekâlif-i şakkayı reâyâ ve berâya üzerlerinden ref' edüp taraf taraf evâmir-i adl ve dâd ısdar ve irâd buyurdular. Ve şer'-i şerif-i Muhammed aleyhi's- salâtü ve's-selâma her vechle riâyet eyleyüp her umurda i'mal-ı rüşd ve basiret ve ıslâh-ı umur-ı muhalled-i din ü devlette kemâ hüve hakkahu bezl-i kudret idüp mezalim-i vakıanın ihtira' ve icadına bâis olanlar dahi tecessüs ve muktezay-ı şer' üzre cezay-ı sezaları tertibine şurû' eyledi."[29]

Aldığı bu malî tedbirlerden başka Yeniçeri ocağı yoklanıp ulûfeye müstahak olmayanların isimleri kayıtlardan silindiği gibi emekdârların terakkileri de gözden geçirilerek tenkis (kısıtlama, azaltılma) edilir. Başka bir ifade ile o, hükümet ve ordunun kilit noktalarına dürüst ve yetenekli kişiler yerleştirmeye başlar. Hazinenin bütçesini denkleştirmeye çalışır. Görevlerini yapmayan en az 30.000 kadar yeniçeriyi askerlikten çıkararak hem hazine giderlerini azaltır, hem de subayların disiplin ve düzenini sağlamlaştırır. Bu uygulama ile o, 100.000 kuruşluk bir tasarruf sağlanmış oldu. Yeni vezir-i a'zam, vezirler, defterdâr ve Yeniçeri ağaları tarafından bayramlarda "Rikâb-ı Hümâyûn"a takdim edilen hediye uygulamasını da kaldırır. Böylece, eskiden beri devam edegelmekte olan ve külfete sebep olduğu için tenkid edilen bir uygulamaya da son verir.[30]

Niş'in düşman eline geçmesinden sonra meydana gelen olaylar ve düşmanın Osmanlı ülkesindeki tahribatı buralardaki Müslüman halk kitlelerinin Anadolu'ya göç etmesine sebep olmuştu. Tuna kesiminde İrşova, Fethülislâm ve Florentin'i savaşmadan ele geçiren Avusturyalılar, Sarı Hüseyin Paşa'nın zayıf kuvvetlerini yenerek Vidin'i muhasara ve vire ile zapt ettiler. Niş'ten çıkan bir düşman kolunun Şehirköyü üzerinden hareketle Dragoman boğazındaki muhafaza kuvvetini basması, başlangıçta başarı kazanmışsa da, paşaların gayretiyle bozguna uğramış olan asker geri döndürülerek düşmanın büyük bir kısmının imhası mümkün olmuştu (16 Muharrem). Fakat 10.000 kişilik bir kuvvetle Niş'e yerleşmiş bulunan Avusturyalı general Veterani, Avusturya'dan İstanbul'a kadar uzanan bölgelerdeki Hıristiyan halka Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiğini telkin etmeye çalışarak onları Avusturya hâkimiyetini tanımaya davet ediyordu. Aslında bütün Avrupa'da Osmanlı egemenliğinin buralarda artık sona erdiğine inanılıyordu. Bu konu ile ilgili olarak etrafa gönderilen "*itaatnâme*"lerin tesiri hemen görülmeye başlandı. Nitekim bu sebeple Niş'e giden Hıristiyan Knez, papaz ve âyânı, Avusturyalı hâkim-

---

[29]. Râşid, **Tarih**, II, 99.

[30]. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 358; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI. 165 - 166.

lerle haçlı bayraklar istemeye başladılar. Bu arada Hıristiyan reâyâdan güçlü ve kuvvetli olanlar da Avusturya ordusuna katılarak Bakanlar'daki Müslüman şehirleri ve nüfusu üzerinde tahribat ve tecavüzlerde bulundular. Bu cümleden olmak üzere, Sırp eşkıyasının ileri gelenlerinden biri olan Karpos, Eğridere palankasını zapt ettiği gibi Komanova'da bir kale yaptırıp, Kaçanik boğazını tutmakla kendisine Avusturya imparatoru tarafından Komanova kıralı ünvanı ile kalpak gönderilmişti. Üsküp üzerine yürüyen Karpos, şehri korumakla görevli Mehmed Paşa'nın bir varlık göstermeden ric'atı üzerine Müslüman halkı toptan kılıçtan geçirdiği (katliâm) gibi şehri de ateşe vermişti. Karadağ'dan gelen âsi bir Arnavud kolu da İpek'i istila etmişti. Birçok önemli merkezin elden çıkmasına sebep olan bu tahribatlar yüzünden, birçok Müslüman ömüştü. Katliâmdan kaçan halkın ancak üçte biri İstanbul veya Anadolu'ya ulaşabildi.[31] Devletin, Balkanlar'daki bu pek nazik döneminde askerin imdadına Kırım Hanı Selim Giray yetişti. Hatta onun, Kırım'ı terk etmiş olmasını fırsat bilen Ruslar, Kırım'a saldırınca o bu tehlikeyi de başarılı bir şekilde savuşturdu. Selim Giray Han, bundan sonra Üsküb'ün yardımına koşup şehri istiladan kurtarır. Haydud ve eşkıya ile birleşerek hareket eden Avusturya ordusu hezimete uğratılır. Etrafa musallat olan haydudlar da tamamen öldürülüp ortadan kaldırılırlar. Niş'ten başka diğer şehirlerin tamamı geri alınır. Bu arada Kaçanik'te kırallık taslayan Karpos adındaki eşkıya da taraftarları ile birlikte ortadan kaldırılır. Kışın hayli ilerlemiş olması, seferi zorlaştırıyordu. Bu yüzden sefere ara vermek gerekiyordu. Bu arada vezir-i a'zam, Sultan II. Süleyman'a gerek hududlardaki tecrübesinden istifade, gerekse Kırım kuvvetlerinin gerektiği zaman vaktinde gelmesini temin bakımından Selim Giray Han'ın Edirne'de kışlamasının daha uygun olacağını telkin ediyordu. Bunun üzerine kılıç ve kaftan gönderilerek Selim Giray Han Edirne'ye davet olunmuştu. Bu davet üzerine 14 Cemaziyelevvel 1101 (23 Şubat 1690) günü Edirne'ye gelen Selim Giray, 27 Şubat günü huzura kabul edilerek büyük iltifatlara nail olmuştu.[32]

---

[31]. Bu dönemde yapılan tahribatlar, öldürülen veya esir edilen Müslümanlar, ile yakılan şehirler hakkında daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih,** II, 490 - 491.

[32]. Geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 494 - 495; Râşid, **Tarih**, II, 112 - 113; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 166 - 167.

d.Belgrad'ın Geri Alınması

Siyasî ve idarî faaliyetlerinde örnek bir devlet adamı olan ve makamına oturur oturmaz serdarlığı da üstüne alan Fâzıl Mustafa Paşa'nın ilk işi, düşman eline geçmiş Türk vatanının parçalarını birer birer toplamaya azmetmek olmuştu. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki en şaşırtıcı ve beklenmedik bir ters dönüşle Sultan II. Süleyman'ın kuvvetleri toparlanacak ve Avusturyalılar'ı Tuna'nın ötesine kadar atacak bir karşı saldırıya girişeceklerdir.

Edirne'de vezir-i a'zam sarayında yapılan müşaverede Pâdişah'ın şehirde kalıp Fâzıl Mustafa Paşa'nın serdarlık ile Engürüs seferine çıkması kararlaştırılmıştı. Anadolu ve Rumeli'deki beylerin de Sofya'da toplanmaları emrolunmuştu. Pâdişah, 6 Şevval 1101 (13 Temmuz 1690)'da Edirne'den hareket eden orduyu Yoncaçeşmesi'nde kurulan sâyebânda teşyi' etmişti. Ordu, Filibe ve Sofya üzerinden 4 Zilkade (9 Ağustos)'de Şehirköyü (Pirot) palankası altına varıp burasını hemen muhasara ve ertesi gün zapteder. Bir gün sonra da Musa Paşa palankası alınır. Seferin en önemli hedeflerinden biri olup düşman tarafından şiddete müdafaa edilen Niş'in 23 gün süren kuşatması (12 Zilkade - 5 Zilhicce = 17 Ağustos - 9 Eylül) sırasında Erdel'in muhafazasına memur General Heissler'in, Çerkes Ahmed Paşa kuvvetleri tarafından esir edildiği haberi (27 Zilkade = 1 Eylül) ile Kalgay Devlet Giray'ın 100.000'den daha fazla bir kuvvet ile gelmesi orduda büyük bir ferahlık ve sevincin meydana gelmesine sebep olmuştu. Bundan sonra meydana gelen ve hep Osmanlıların lehine gelişen olaylardan sonra Niş'i müdafaa edenler, üç günlük bir muhasaradan sonra eman dileyerek şehri Osmanlı ordusuna teslim ettiler. 5 Zilkade günü kaleyi terk eden 5000 kadar müdafi', ertesi günü arabalarla Belgrad'a doğru yola çıkarılır. Bu arada kalede bulunan bir kısım haydut taifesi de katlolunmak suretiyle cezalarını görmüş oldular.[33] Niş müdafilerine dokunulmadan Belgrad'a doğru yola çıkarılmaları, Osmanlı anlayışının insanî ve medenî yönünü ortaya koyan delillerinden biridir. Şayet Osmanlı serdarı isteseydi buradaki bütün askerleri, hatta sivil ve silahsız insanları da öldürebilirdi. Halbuki o, böyle bir şeye tevessül edecek kadar küçük değildi. Zira onun anlayışına ve mensubu bulunduğu dine (İslâm) göre böyle bir harekette bulunmak doğru olmazdı. Bu sebeple o, sadece suç işlemiş olanları yani bir manada haydudları cezalandırmakla yetinmişti. Hangi

---

[33]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdar, **Tarih**, II, 512 - 520; Râşid, **Tarih**, II, 128 - 130; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 367 - 371; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 167.

asırda olursa olsun Müslüman ve Müslüman Türk idaresi ile Hıristiyan Avrupa idaresi arasındaki fark, bu noktada kendini gösterirdi. Bu bakımdan, Osmanlı idaresine geçen ülkeler, siyasî hüviyetlerini kaybediyorlardı. Fakat sosyal, ekonomik, dinî ve vicdanî bir istiklâl içinde millî bünyelerini muhafaza ederek bulundukları topraklar üstünde huzurlu bir şekilde yaşarlardı. Halbuki Hıristiyan devletlerin istilasına uğramış bir Müslüman veya Müslüman Türk şehrinin halkı için, başına inen zulüm, işkence ve adâletsizlik tokmağı altında canını kurtarıp kaçmak tek çıkar yoldu.

Niş'in tamiri ile muhafazası için gerekli tedbirleri alan, parlak ve üst üste muvaffakıyetler elde eden Vezir-i a'zam Fâzıl Mustafa Paşa'nın yüzünü döndüreceği istikametin Belgrad olacağında şüphe yoktu. Zira Belgrad'ın sukûtu (düşüşü, elden çıkışı), memleketi içinden vurmuştu. Milletin hafızası Budin'i unutamadığı gibi, "*Dâru'l-cihâd*" (Belgrad)ın acısını bütün tazeliği ile yaşıyordu. Gerçekten de Belgrad unutulmayacak bir şehirdi. Vaktiyle Türklerin küçük ve harab bir kasaba olarak ele geçirip kısa zamanda büyüterek mamur ve medenî bir elbise giydirdikleri bu beldeyi Evliya Çelebi, anlatmakla bitirip tüketememekte ne kadar haklıdır. Kalelerini, kulelerini, kapılarını ve âbidelerini bir ressam fırçası sadâkatiyle çizen büyük seyyah, buna şehrin idare, kaza ve askerlik teşkilâtını da ilave ederek karşımıza canlı bir medeniyet tablosu çıkarır.[34]

Belgrad'ın zaptına taraftar olan Vezir-i a'zam, Niş için gerekli tedbirleri aldıktan sonra, bu düşüncesini yapılan müşaverede dile getirir. Fakat Ocak ağaları, askerin Niş muhasarasında yorulduğunu, sağlam olan Belgrad kalesini muhasaraya girişmenin mahzurlu bulunduğunu, esasen kışın da yaklaşmakta olduğunu, bu yüzden kalenin kuşatılması için gelecek sene büyük ölçüde zahire ve cephâne ile gelinmesinin daha uygun olacağını ileri sürerler. Fakat serdârın azimkâr, kesin ve kararlı tavrı, onları emre itaat etme mecburiyetinde bırakır. II Zilhicce (15 Eylül)'de Niş'ten hareketle Aleksiniçe, Parakin, Yagodina, Batoçine ve Hasan Paşa palankası üzerinden Semendire karşısına varılıp kuşatmaya başlanır. Belgrad'dan gönderilen yardımcı kuvvetlerin kaleye girmesi engellenip 3 günlük kuşatmadan sonra Semendire zaptedilir (23 Zilhicce = 27 Eylül). Semendire'nin zaptından kısa bir müddet sonra hareket eden ordunun hedefi, Belgrad'dır. Belgrad karşısındaki Abaza Köşkü civarına konan ordu, hemen muhasaraya başlar. Muhasaranın 8. günü* (5 Muharrem 1102 = 8 Ekim 1690) Belgrad'ı düşman elinden kurtarmaya muvaf-

---

[34]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**; Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 139.

*. Bazı kaynaklarda 6. gün olarak belirtilmektedir.

fak olan Fâzıl Mustafa Paşa, büyük bir itibar kazanır.[35] Belgrad kalesi tamir ve tahkim edildikten sonra Yeni Palanka, Böğürdelen (Szabacs) ve Tuna üzerindeki adanın fetihleri gerçekleştirilir. Bu ve diğer fetihlerle Tuna, bütünüyle tekrar Osmanlıların murakabesi altına girer.

Sadr-ı a'zam Fâzıl Mustafa Paşa, İstanbul'a dönerken Hıristiyan tebeanın harplerde düşmanla birleşip, karşı tarafın başarılı olma sebeplerini bir kin ve intikam vesilesi yapmaksızın, adâlet ve insaf anlayışı içinde unutup, Müslüman - Türk şanına yakışır muameleyi esirgememişti. O, orduda bulunan bu reâyâ esirlerini, ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşılamak suretiyle yerlerine kadar göndermişti. Ayrıca, Niş ile Belgrad arasındaki ahaliden olup düşmanın Tuna ötesine nakl ettiği ve sonra emân dileyerek köylerine dönmek isteyenleri de başkaları tarafından rencide olmasınlar diye yanlarına çavuşlar katarak eşya ve hayvanları ile birlikte köylerine dönmelerini sağlamıştı. Ayrıca bu Hıristiyan halkın eski mülklerine sahip olmalarını sağlarken mîrîden tohumluk buğday ve öküz verdirerek onları hoş tutar.[36] Gerçekten o, Müslüman - Türk şanına yakışır muameleyi esirgememişti. "Bu vezirin şahsında aradığı başı bulan devlet, mütaassıp Avusturyalılar'ı Tuna'nın öbür yakasına sürerken, Katolik zulmünden perişan olup Türk idaresine hasret çeken müzdarip bir Ortodoks topluluğunun sevgisi ile karşılanmıştı. Aynı hal, Mora'yı kurtarmaya giden Halil Paşa'nın Avlonya'yı alacağı zaman da vâki' olacak ve Katolik şekavet ve zulmünden Türk adâletine sığınan Mora halkının yardım ve muhabbetini görecekti. Avusturya idaresinin yerleştiği her yerde Müslümanlar kadar Ortodoks kütleler de yağma, işkence ve tazyikler altında bırakılarak Katolisizmin ceberûtu altına giriyordu. Fâzıl Mustafa Paşa, Belgrad'ı parlak ve kahramanca bir savaştan sonra geri aldığı zaman, kendisine Avusturyalılar ile iş birliği yapmış bir Hıristiyan kalabalığı teslim ettiler. Fakat onun bunlara da muamelesi, aşırı bir adâlet tecellisinden başka bir şey olmadı. Hepsini affederek Türk tarihine şanlı bir çizgi daha ilave etti."[37]

Sadr-ı a'zam, istirdad edilen (geri alınan) yerlerde Osmanlı idaresinin güçlenmesini sağlayacak tedbirleri aldıktan sonra İstanbul'a döner. Kazanılan bu zaferlerden son derece memnun olan ve daha önce İstanbul'a gelmiş bulunan Pâdişah tarafından Davutpaşa'da büyük bir iltifatla karşılanır. Bu karşılama esnasında Pâdişah:"Hoş geldin, berhudâr ol, yüzün ak, kılıcın kes-

---

[35]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdar, **Tarih**, II, 521 - 528, 534 - 537; Râşid, **Tarih**, II, 130 - 133; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 167.

[36]. Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI, 904.

[37]. Ayverdi, **Osmanlı Asırları**, II, 142 - 143.

kin, ekmeğim sana helâl olsun, arzum üzre hizmet eyledin. Seleflerinden birine böyle bir ulu gazâ müyesser olmadı. Hakk Celle ve A'la Hazretleri (Allah) tedbirini takdirine muvafık etmek ancak zaman-ı saadetimizde sana nasib oldu" diyerek onu iltifatlarına gark eyledi. Bu iltifatlardan sonra bütün erkân karşısında sırtındaki samur erkân kürkünü çıkarıp Sadr-ı a'zamı'na giydirir. Belindeki hançeri de onun beline takar. Başından çıkardığı sorgucu Sadr-ı a'zam'ın başına geçirdikten sonra da:"Ben mükâfat etmeye kaadir değilim, Allah iki cihanda yüzün ak etsin" diye duada bulundu. Bundan sonra da tekrar üst üste iki hil'at giydirdi.[38] Sultan'ın bu hareketi, kazanılan bu zaferlerden dolayı ne kadar memnun olduğunu göstermekte, vatan ve millet için duyduğu derecesiz muhabbet ve bağlılığa işaret etmektedir. Daha sonra saraya dönen Pâdişah'a, an'ane gereğince Fâzıl Mustafa Paşa "Sancağ-ı Şerif"i merasimle teslim eder.

Sadr-ı a'zam Fâzıl Mustafa Paşa, pâyıtahta (İstanbul) dönüşünde, Mısır'ın Saîd bölgesini istila eden Mağribli İbn Vâfi adındaki şakiyi ortadan kaldırmak ve Kıbrıs'ta çıkan bir isyan hareketini bastırmak gibi işlerle meşgul oldu. Ayrıca Yeniçeri ocağında, Istabl-ı âmire ile hassa kilerinde tenkisat yaptı. Sadr-ı a'zam, Selim Giray'ın hanlıktan affedilmesini istemesi üzerine, büyük bir kadirşinaslık göstererek, ne zaman isterse hanlığa dönebileceğini ve her kimi dilerse kabul edeceğini belirterek yerine amcazâdesi Saâdet Giray'ı han tayin eder. Sadr-ı a'zam, cephelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1691 yılı seferi için İstanbul'dan ayrılıncaya kadar burada kalır.[39]

e.İstanbul'da Yangın

9 Şaban 1101 (18 Mayıs 1690) gecesi Eyüp'te bir kebabçı dükkanında çıkan yangın, kısa bir süre içinde bütün semti yaktığı gibi Eyüb Câmii'nde de büyük hasarlara yol açmıştı. Bununla beraber, kısa bir süre içinde bu yangının izleri silinerek semt ve câmi daha iyi bir hâle getirilmişti.[40]

2 Rebiülahir 1102 (3 Ocak 1691) Salı gecesi İstanbul'u yeni bir yangın tehlikesi tehdid etmeye başladı. Eminönü'nde Vâlide çarşısı denilen Mısır çarşısındaki bir dükkânda çıkan yangın, söndürülmek istenirken orada bulunan gülsuyu güğümü ateşin üzerine dökülmüştü. Ama ateşi söndürme bakı-

---

[38]. Silahdâr, **Tarih,** II, 547 - 548.

[39]. Geniş bilgi için bk. Gökbilgin, "Köprülüler" İA. VI, 904 - 905.

[40]. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 362.

mından bunun bir faydası olmadı. Bunun üzerine ikinci güğüm de ateş üzerine boşaltıldı. Fakat bu güğüm, gülsuyu değil, neft yağı güğümü imiş. Bu yanlışlık üzerine büyüyen ateş, bütün dükkânlara sirayet etti. Ertesi gün akşama kadar devam eden yangın, artık yolu üzerinde yakacak bir şey bulamadığından kendiliğinden söner. Bu yangın esnasında dükkânların mahzenlerindeki (deppo) bin kiselik paradan başka Hind, Acem, Yemen, Frenk, Rum ve Mısır mallarının en kıymetlilerinden altı bin kişilik kısmı da yanar.[41]

f.Avlonya'nın Geri Alınması

Eski çağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olan Avlonya, muhafazalı limanı sayesinde Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra da ayakta kalmayı başarmıştı. Ortaçağlar'da Avlonya, hemen yakınındaki sahile bakan 370 m. yüksekliğindeki dağın tepesinde yer alan Kanina kalesi ile birlikte önemli bir geçit mevkii olarak ön plana çıkmıştı. Osmanlılar, 1417'de ülkenin iç kesimindeki Berat şehri ve Kanina kalesi ile birlikte burayı hâkimiyetleri altına almışlardı. Venedikliler'in, bir yıl sonra şehri alma teşebbüseri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Osmanlı hâkimiyeti sağlamlaştırıldıktan sonra burada bir sancak kurulmuştu. Aynı adı taşıyan sancağın merkezini teşkil eden Avlonya, Osmanlılar'ın Adriyatik sahillerindeki ilk limanı olması hasebiyle ayrı bir öneme sahipti. Burada kurulan tersane ile Osmanlı donanmasının Akdeniz'de girişeceği hareketler için önemli bir üs sağlanmıştı.[42]

Osmanlı Devleti için bu kadar önemli olan Avlonya'nın Venedikliler'in işgali altına girmesi devlet ve bölge halkı için büyük bir kayıp olacaktı. Devletin, Avusturya ile giriştiği savaşta, Avlonya ve etrafındaki sancak beylerinin askerleriyle orduda bulunuşu, Venedikliler'in bir donanma ile bu bölgeye kuvvet çıkararak ani bir baskınla Avlonya'yı ele geçirmelerine sebep olmuştu. Böylece Avlonya, geçici bir süre için Venedikliler'in işgaline uğramıştı. Tarihçi Râşid'in ifadesine göre, Avlonya ile o havalide bulunan ümerâ ve askeriyeden olanların tamamı, Engürüs seferinde görev aldıkları için Venedik sınırına yakın yerlerde hududu koruyacak kimse kalmamıştı. Bu durumu, fırsat bilen Venedik "*her zaman böyle ele dâmen-i fursat girmez devlet azîm tedârik...*" ile Avlonya kalesini zapt etmişti. Belgrad'dan dönülürken Haleb Beylerbeyi Koca Halil Paşa'nın komutasında mühimce bir kuvvet, bu kalenin geri alınması ile görevlendirilmişti. Bir ay kadar devam eden kuşat-

---

[41]. Geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih,** II, 549.

[42]. Machiel Kiel, " Avlonya ", **DİA**. IV, 118.

ma esnasında, zaman zaman önemli çarpışmalar olmakla birlikte Halil Paşa'nın dirayetli ve yerinde tedbirleri sayesinde düşmanın mukavemeti kırılmıştı. Kendi gücünden ve beklenilen yardımdan ümidini kesen Venedik, karanlık bir gecede lağımlara ateş vererek şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Halil Paşa, bölgeyi muhafaza ve eski durumuna getirmek için tedbirler aldıktan sonra Arnavudlar'dan isyan edenleri te'dib etmek suretiyle işi çözüme bağlamak istemişti. Düşmanla iş birliği yapmış olan Arnavud âsileri, yaptıklarından pişmanlık duyarak ondan emân dilemişlerdi. Bununla beraber o, onların bir daha böyle bir şeye tevessül etmemeleri için kendilerinden rehineler almak suretiyle onları bağışlamıştı. (1102 = 1691).[43]

Bu kış içerisinde Salâhor Süleyman Paşa, Erdel hareketine devam etmiş, Lipva kalesini almış, fakat hastalanarak vefat etmişti. Yerine tayin edilen Cafer Paşa, Avusturya'nın Erdel'e büyük müdafaa kuvvetleri sokmasını ve kış mevsiminin harekâtı imkânsız kılmasını da nazara alarak eyâleti olan Tımaşvar'a dönmüştü.[44]

g.Sultan II. Süleyman'ın Vefatı

1102 (1691) yılında Fâzıl Mustafa Paşa, Engürüs seferi serdarlığına tayin edilmiş ve Pâdişah'tan Hırka-i Şerif odasında "Sancağ-ı Şerif" i teslim alarak 14 Şaban (12 Mayıs) tarihinde otağa çıkmıştı. Bu sıralarda iki yıldan beri rahatsız bulunan Sultan Süleyman'ın ızdırabı artmıştı. Bununla beraber o, büyük bir gayret ve metanet göstermekteydi. Tedavisinden ümid kesilmiş, Ramazan'dan sonra vefat edeceği haberi yayılmıştı. Bu arada Fâzıl Mustafa Paşa'nın sıkı malî ıslahatından zarar gören ulemâ ve kul taifesinden bazı kimselerin, Serdar-ı ekremin sefere çıkmasından sonra Pâdişah vefat ederse, IV. Mehmed'i veya oğulları Mustafa ile Ahmed'den birini tahta çıkaracaklarına dair söylentiler de yayılmıştı. Böyle bir iclâsa (tahta çıkarmaya) mani olmak için Pâdişah'ın Edirne'ye gönderilmesi teklifine önce itiraz eden Vezir-i a'zam, daha sonra buna rıza gösterir. Bizzat Pâdişah da hastalığının pek nazik bir safhada olduğunu ifade etti ise de, askeri teşvik için Edirne'ye gitmesinin iyi olacağına dair ısrarlı talebler karşısında rıza gösterir. Pâdişah, 16 Şaban (14 Mayıs)'da Yalı köşkünden sandal ile Eyüb iskelesine, oradan da tahtırevanla Davudpaşa'ya nakl olunur. Doktorların, ölümünün yaklaştığını haber vermeleri ve bizzat kendisinin de bildiği bu sona (ölüm) rağmen II.

---

[43]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 135 - 137.

[44]. Geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II. 549 - 552.

Süleyman'ın bu haliyle Edirne'ye gitmeyi kabul etmesi, onun devlet ve milletine karşı olan engin sevgisinin bir işaretidir. Pâdişah'ın, Davutpaşa'ya naklinden önce de IV. Mehmed, oğulları ve Pâdişah'ın kardeşi Şehzâde Ahmed (II. Ahmed) karadan yola çıkarılmışlardı.

Filhakika Vezir-i a'zamın hareketinden önce Rumeli kadıaskerliğinden ma'zûl olan ve IV. Mehmed'in imamlığı hizmetinde bulunmakla onun yakınları arasına giren İbrahim Efendi, bir kısım taraftarları ile beraber:

"Şâyet Pâdişah vefat ederse, Vezir-i a'zam Fâzıl Mustafa Paşa, IV. Mehmed'i sevmediğinden Şehzâde Ahmed'i hükümdar yaptırır, o da Süleyman gibidir. Vefatından evvel bir gece ulemâ ile Davutpaşa'ya giderek daha önce hal' edilmiş olan IV. Mehmed'i yeniden hükümdar yapalım diye karar verip bunu temin için müderris Türk Hasan Efendi'yi Silahdâr Ağa'ya göndermişti. Ona:"Bu gece ulemâ cem' olup (toplanıp) erken buraya (Davutpaşa'ya) geleceklerdir. Sultan Mehmed'i çıkarıp hazır edesiz" diye söyletmiş. Silahdâr, zâhiren buna muvafakat etmiş görünmekle birlikte gelişmekte olan durumdan Vezir-i a'zamı haberdâr etmişti. Bu haber üzerine, o gece ihtilal yapıp eski hükümdarı tekrar Pâdişah yapmak isteyenlerin ileri gelenleri yakalanıp Kıbrıs'a sürgüne gönderilmişlerdi. Bu hâdise, Pâdişah'ın Edirne'ye naklinin sür'atlendirilmesine sebep olmuştu. Bunun için ertesi gün (1 Ramazan = 28 Mayıs) Davutpaşa'da tuğlar çıkarılır. Dârü's-saâde Ağası'nın, Pâdişah'ın bitab düştüğünü bildirmesi üzerine Rumeli Kadıaskeri Hekimzâde Yahya Efendi onu muayene edip ümid kalmadığını tesbit edince, vüzerâ, ulemâ ve ocak ağaları konuyu görüşmek ve bir karar vermek üzere dâvet olunmuşlardı. Toplantıda, Pâdişah vefat ederse yerine kimin geçeceği müzakere edilmişti. Fâzıl Mustafa Paşa, hazır bulunanların sükûtu üzerine, Pâdişah'ın küçük kardeşinin hüsn-i hâl, zühd ve takvasiyle saltanata layık olduğunu belirtir. Bu görüş uygun görülmüştü. Bundan sonra vefatın hiç olmazsa İstanbul'un dışında ve mümkün mertebe İstanbul'un uzağında olması düşünülerek 4 Ramazan (31 Mayıs)'da tahtırevanla yola çıkarılan Sultan II. Süleyman, 12 Ramazan (8 Haziran) günü Edirne'ye varır. Vezir-i a'zam da hemen hareket edip Pâdişah'tan iki gün sonra Edirne'ye ulaşır. Vezir-i a'zam, 17 Ramazan (13 Haziran)'da sefer için Pâdişahla vedalaşır. İlgililere de gerektiğinde Pâdişah'ın küçük kardeşi Ahmed'i tahta çıkarmalarını tenbihler. Bir gün sonra yani tam Engürüs (Üngürüs) seferine çıkılacağı sırada Pâdişah, erken bir saatte tahtırevanla şehre bir saat mesafedeki Yoncaçeşmesi'nde kurulan sâyebâna götürülür. Orada, Fâzıl Mustafa Paşa'yı kabul eden Pâdişah, ağlayarak askerin zaferi için dua eder. Fakat Pâdişah artık yatağa düşmüştü. Nihayet 26 Ramazan 1102 (22 Haziran 1691) Cuma günü kuşluk vakti vefat eder. Böylece 4 seneye yakın bir süre (3 sene 8 ay 25 gün) saltanat sürmüş olan II. Süley-

man, 51 yaşında bu fâni hayattan ayrılmış olur. Aynı gün, 49 veya 50 yaşlarında bulunan ve ölen Pâdişah'ın kardeşi olan Ahmed (Sultan II. Ahmed) tahta geçer. Sultan Süleyman'ın techiz ve tekfini yapıldıktan sonra aynı gün ikindi vakti Alay köşkünde namazı kılınır. Silivri'ye kadar araba ile taşınan II. Süleyman'ın na'şı, İstanbul Kaymakamı Amcazade Hüseyin Paşa, ulemâ ve ocak halkı tarafından karşılanır. Daha sonra Süleymaniye'ye getirilen cenaze, Sultan Süleyman kabrinin sağ tarafına defnedilir.[45]

Sultan II. Süleyman, kendinden önce geçen pâdişahlar gibi fazla ve önemli sayılabilecek maddî eser bırakmamakla birlikte İzmir'de bir câmi ihya etmişti.[46] Bundan başka, ara sıra haremi ile gittiği Fenerbahçe'de bir fener inşa etmiş olan Sultan II. Süleyman, burada bir de köşk yaptırmıştı. Seyyah G. Grelot bu köşk hakkında şu bilgileri vermektedir:

" On mil kadar genişliğinde olan Kadıköy denizinin içinde uzanan bir dilin müntehasında büyük bir fener vardır. Aynı dilin üzerinde Fener köşkü denilen bir pâdişah köşkü mevcuttur. Fener köşkü de hemen hemen diğer bütün köşkler gibi bir kare teşkil eden ve etrafı büyük bir damla örtülü galerilerle çevrilmiş birçok sütunlarla yapılmıştır. Köşk, gayet muntazam ve çok güzel bir bahçenin içinde bulunur. Bahçede müteaddid muntazam yollar ve itina ile bakılmış çiçek tarlaları vardır. Halbuki diğer birçok pâdişah bahçeleri tamamen intizamsız karma karışık ağaçlardan ibarettir.

Sultan Süleyman II., sultanları ile beraber ara sıra vakit geçirmek için bu cazibeli mevkide bu köşkü inşa ettirmiştir. Pâdişah'ın, bu büyük sofanın ortasında minderler, yastıklar ve kıymetli halılarla örtülü olarak yaptırdığı çok güzel bir divan, Arap üslûbu oymalarla süslü mermer bir parmaklıkla çevrilir. Kare şekinde olan bu divan, aynı tarzda yapılmış ve küçük fiskiyelerle dolmakta olan büyük bir havuzun ortasındadır."[47]

---

[45]. Geniş bilgi için bk. Ahmed Refik, **Hicrî XII. Asırda İstanbul Hayatı**, İstanbul, s. 7; Silahdâr, **Tarih**, II, 562 - 572; Râşid, **Tarih**, II, 155 - 156; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 44; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 531 - 533; Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 168 - 169; A. D. Alderson, **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, trc. Şefaettin Severcan, İstanbul 1998, s. 173.

[46]. TSMA. E.4736'dan naklen bk. Kütükoğlu, "Süleyman II" **İA**. XI, 170.

[47]. Eremya Çelebi Kömürcüyan, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, s. 55;

SULTAN II. AHMED

Osmanlı Pâdişahı Sultan İbrahim'in Hatice Muazzez Vâlide Sultan'dan doğan oğlu olup 6 Zilhicce 1052 (25 Şubat 1643)'de Edirne'de dünyaya gelmiştir.[1] 26 Ramazan 1102 (23 Haziran 1691)'de yine Edirne'de büyük biraderi Süleyman'ın yerine tahta çıkar. Bu esnada o, 49 veya 50 yaşlarında bulunuyordu. Devlet işeriyle bizzat ilgilenip iyi ve kudretli bir hükümdar olmak isteyen Sultan II. Ahmed, 22 Cemaziyelahir 1106 (6 Şubat 1695) günü Edirne'de vefat etmişti.[2] Yeni Pâdişah, takdir ettiği Fâzıl Mustafa Paşa'yı sadârette bırakarak devlet kademelerinde herhangi bir değişikliğe meydan vermedi. Bu ve daha sonraki bazı uygulamalar, âdeta II. Ahmed ile ağabeyi Sultan II. Süleyman'ın iki ayrı vücuda taksim olmuş tek şahsiyetin devam etmesi gibi bir şeydi. Nitekim M. Süreyya da bu konuda " II. Süleyman gibi sâlih ve metânet-i efkâra mâlik idi" ifadesini kullanmaktadır.[3] Onun cülûsu sırasında devlet, İkinci Viyana kuşatmasını takib eden harplerle meşguldü. Bu harplerin en önemlileri de Osmanlı - Avusturya savaşları idi. Sultan II. Ahmed'in, Rabia Sultan'dan İbrahim ve Selim adında ikiz oğulları ile Âsiye ve Atike adında iki kızı olmuştur.[4] Oğullarından Şehzâde İbrahim veliahd olduktan sonra 22 yaşında iken (19 Rebiülahir 1126 = 4 Mayıs 1714) vefat etmişti. Diğer oğlu ile iki kızı ise bebeklik çağını aşamadan vefat etmişlerdi.

II. Ahmed, tahtın kendisine nasib olmasından dolayı Allah'a şükretmiş ve Silahdâr'ın ifadesi ile Kur'an-ı Kerim'in Âl-i İmrân Sûresi'nin 26. âyetini okuduktan sonra "Ben bu sadra tâlib ve râğıb olmayup me'mul etmezdim.

---

[1]. Naîmâ, **Tarih**, IV, 19 - 20; Sultan II. Ahmed'in doğum günü ile ilgili farklı tarihler için bk. Râşid, **Tarih**, II, 295; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 15; M. Cavid Baysun, **İA**. I, 164.

[2]. Raşid, Tarih, II, 295; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 16.

[3]. M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 16.

[4]. M. Çağatay Uluçay, **Pâdişahların Kadınları ve Kızları**, İstanbul 1980, s. 72.

[5]. Bu âyetin meâli şöyledir:"Ey mülkün sahibi olan Allah'ım, Sen istediğine mülkü verirsin, istediğinden de alırsın. Dilediğini aziz, dilediğini de zelil eylersin. Hayır senin elindedir. Sen, her şeye kaadirsin. " Âl-i İmrân, 26.

Hak Celle ve Alâ Hazretleri fazl u kereminden bu âciz ve nahif kuluna nasib eyledi. Ve bu nimetin merasim-i edâ-yı şükrün edemem" demişti.[5] Hasodalılar'ın. Pâdişah'a bey'atından sonra Sadr-ı a'zam, Şeyhülislâm ile diğer devlet erkânı bağlılıklarını arz etmişlerdi. Bu bey'at esnasında o, bazı görevlilere vazifeleri ile ilgili sorular sorup vazifelerinde dikkatli olmaları gerektiği tenbihinde bulunmuştu. Bu davranışı ile o, devlet işleriyle bizzat alâkadar olmak istediğini, vazifeyi îfada, doğruluk ve adâlete son derece ehemmiyet verdiğini göstermek istemişti. Hatta Kaymakam Ali Paşa'ya :"Gözünü aç, işine mukayyed ol, şehri muhafaza emrinde (işinde) ihtimam eyle. Beni sâire (beni başkalarına) kıyas eyleme. Sonra sen bilirsin"[6] diyecek kadar sert bir tavır ortaya koyacaktır.

Yeni Pâdişah, bey'at merasimi bittikten sonra kılıç kuşanma merasimini icra maksadiyle 20 gün içinde İstanbul'a gidip gelmeyi düşünmüştü. Zira İstanbul'un fethinden sonra meydana gelen bütün cülûslarda pâdişahlar, teberrüken Ebû Eyyub el-Ensarî türbesinin bulunduğu Eyüp'te kılıç kuşanıyorlardı. İşte bu sebeple o da İstanbul'a gitmeyi düşünmüş, fakat devlet ileri gelenlerinin, kendisinin böyle bir zamanda Edirne'den ayrılmasının doğru olmayacağını bildirmeleri üzerine bu fikrinden vaz geçerek, Fâtih Sultan Mehmed ile babası II. Murad'ın Edirne'deki Eski Câmi (Câmi-i Atik)'de kılıç kuşandıkları gibi o da aynı yerde kılıç kuşanma merasimini icra etmişti.[7] Daha önce de belirtildiği gibi Sultan II. Ahmed, Sadr-ı a'zam Fâzıl Mustafa Paşa'yı vazifesine devam etmek üzere yerinde bırakmıştı. Sultan, Sofya'da bulunan Serdâr-ı ekrem Fâzıl Mustafa Paşa'ya cülûs haberi ile birlikte hatt-ı hümâyûn ve yeni mühür göndermişti.[8]

a.Salankamen Meydan Muharebesi

Sadr-ı a'zam Fâzıl Mustafa Paşa, Sultan II. Süleyman'ın son günlerinde Serdar-ı ekrem olarak Edirne'den hareket ederek önce Sofya daha sonra da Râşid'in ifadesi ile "cümle asakir-i İslâm ile hareket edüp tay-yı merahil ve kat'-ı menâzil ederek mâh-ı Şevval'ın (Şevval ayının) 25. günü Belgrad

---

[5]. Silahdâr, **Tarih**, II, 572 - 573.

[6]. Daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 573 - 574.

[7]. Kılıç kuşanma merasimi ile ilgili olarak bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 579 - 580.

[8]. Silahdâr, **Tarih**, II, 583; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 398.

karşısında vaki' Zemun sahrasına vâsıl oldular."[9] Böylece 14 Haziran'da Edirne'den hareket etmiş bulunan Serdar-ı ekrem 20 Temmuz 1691'de Belgrad'a varmıştı. Hemen hemen aynı günlerde Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa komutasındaki seksener levendli 40 İstanbul firkatesi ile 50 Tuna şaykası da Belgrad'a ulaşmıştı. Bunun üzerine hemen ertesi gün Belgrad muhafızı vezir Kemankeş Ahmed Paşa'nın, kıştan beri hazırlatmakta olduğu tombazlarla Sava nehri üzerine köprü kurulmaya başlanır. Bu köprü vâsıtasiyle kısmen Macaristan topraklarına girilir. Kış esnasında sekiz bin mevcudiyle Tımaşvar muhafazasına tayin edilen Tököli İmre, 300 kadar maiyeti ile orduya gelir. Yanında getirdiği Avusturya'nın esir generali Haysler, yanında kalmak üzere kendisine teslim edilir. Ordu, Belgrad'da iken Anadolu Beylerbeyi Bekir Paşa, Karaman Beylerbeyi Çelebi İsmail Paşa, Adana Beylerbeyi Mehmed Paşa, Teke, Saruhan, Çorum, Hamideli, Menteşe, Beyşehri, Kilis, Kayseri, Tarsus vs. gibi sancak beylerinin kuvvetleri de ordu- ya katılmışlardı.

Fâzıl Mustafa Paşa, ordusunun bir kısmını Zemun yakasına geçirmekle birlikte kendisi Tuna ve Sava nehirlerinin taşmaları yüzünden henüz karşı tarafa geçememişti. Bu sırada elde edilen esirlerden Varadin'de bulunmakta olan düşmanın köprü başını basması ihtimali olduğunu öğrenince nehrin taşmasına bakmayarak sür'atle Zemun tarafına geçmek ister. Ordu erkânının, eyalet askeri ile Tatar kuvvetlerinin henüz tam olarak gelememiş olmasını ileri sürerek bu geçişten vaz geçmesini istemesine rağmen o, bu görüşü kabul etmeyerek karşı tarafa geçer. Varadin'deki düşman komutanı Baden Margravı Prens Ludwig (Lui) komutasında 50 bini yaya ve 50 bini de süvari olmak üzere toplam 100.000 kişilik bir kuvvet vardı. Osmanlı ordusuna çok yakın (üç saatlik) bir mesafede bulunmasına rağmen Avusturya ordusu tarruz edemeyerek geri çekilmeye başlamıştı. Vezir-i a'zamın planı buraya kadar çok güzel işlemişti. O, Kırım Hanı'nın kuvvetlerini de bekleyerek öyle savaşa başlayacaktı. Fakat düşmanın birden bire çekilmesi bu planı değiştirdi. Bu değişiklikte Fâzıl Mustafa Paşa'nın kethüdası Mustafa Efendi'nin tesiri olmuştu. O:"*Oklanmış şikârı (avı) kaçırmayalım*" diye düşman üzerine yürüme hususunda serdarı tahrik etmişti. Bunun üzerine harp meclisini toplayan Fâzıl Mustafa Paşa, harp meclisinin, Kırım kuvvetlerinin beklenmesi gerektiği şeklindeki kararına rağmen, Kırım Hanı Saâdet Giray'ın gelmesini beklemeyerek düşmanın takip edilmesi emrini verir. Tisa suyunun Tuna'ya karıştığı yer civarındaki Salankamen mevkiine kadar gelinerek düşmanla temas sağlanır. Onun, Tatar kuvvetlerini beklemeden Salankamen Palankası önünde yer alması ihtiyatsız bir hareket idi. Avusturyalı komutan, Osmanlı ordusunda

[9]. Râşid, **Tarih**, II, 161.

Kırım kuvvetlerinin bulunmadığını haber alınca iki kuvvet arasında kalmamak için 25 Zilkade 1102 (20 Ağustos 1691) günü derhal taarruza geçer. Böylece Fâzıl Mustafa Paşa, Karlofça'nın 26 kilometre Güney doğusundaki Salankamen'de pusuya düşürülmüş olur.

Osmanlı siperlerindeki kuvvetler üzerine yüklenen düşman, büyük bir gayretle geri çekilmeye mecbur edilmişti. Ancak bu muharebede Yeniçeri Ağası ile bir hayli çorbacı (yeniçeri bölük komutanı) ve odabaşı şehid olmuşlardı. Fakat bu çekilmelerden yılmayan düşman komutanı, Osmanlı metrisleri üzerine yeni kuvvetler sevkeder. Osmanlı atlılarına taarruz eden düşman süvarileri arasındaki muharebede Osmanlı süvarisi düşmanın attığı kurşunlardan müteessir olmuş ve bunun üzerine sağ cenahta Anadolu Beylerbeyi Kemankeş Ahmed Paşa komutasındaki Türkmen ve Kürd kuvvetlerinin geri çekilmesi ve Kapıkulu süvarilerinin onları takviye etmeyerek kaçmaları, sağ kolun bozulmasına sebep olur. Böylece, Serdar-ı ekremin komuta ettiği merkezin bir tarafı açık kaldığından düşman buradan merkeze doğru girer. Bu da askerde çözülme emârelerinin belirmesine sebep olur.

Bu tehlikeli anda vezir-i a'zam, bizzat kılıcını çekerek askeri teşci' ile sağ cenahtan taarruz eden düşman üzerine saldırır. Onun bu kahramanca hareketi bütün askere sirayet eder. Asker kendisinin iki katı olan düşman askerini mağlup etmek üzere iken, düşman tarafından atılan bir kurşunla Serdar-ı ekrem alnından vurularak şehid olur. Bunun üzerine Paşa'nın etrafındaki adamların "*Serdar düştü*" diye bağırmaları, yerinde sebat edip beklemesi gereken Sipahi ağası Ömer Ağa'nın geri çekilmesi, vaziyetin Osmanlı ordusunun aleyhine dönmesine ve zaferle bitecek bir savaşın kayb edilmesine sebep olur. Bu savaşta düşman da büyük kayıplar vermişti. Bu yüzden de Osmanlı ordusunu takib edememişti. Hatta Tuna'daki donanmaları, Tuna Kaptanı Mustafa Kaptan komutasındaki Osmanlı'nın ince donanmasına mağlup olmuştu. Düşmanın bu durumundan istifade eden Haleb Valisi Vezir Koca Halil Paşa ile Küçük Cafer Paşa, "Sancağ-ı Şerif"i alıp at üzerinde orduyu selâmete çıkarmaya karar vererek, ordu hazinesi, top ve cephane terk edilerek Belgrad'a dönülmüştü.[10]

Osmanlı ordusunun bu son mağlubiyeti, sadece Osmanlı - Avusturya savaşlarının değil, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan mücadelesinde de yeni bir safhanın açılmasına sebep oldu. Bu, Osmanlı Devleti'nin aleyhine

---

[10]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 583 - 595; Râşid, **Tarih**, II, 161 - 165; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 399 - 402; Uzunçarşılı, **Tarih**, III. I. Kısım, s. 533 - 535; Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 303 - 304.

işlemeye başlayan bir safhadır. Fâzıl Mustafa Paşa'nın ölümü ve Salankamen bozgunu, Osmanlıların Batı'ya olan karşı saldırılarının durdurulması manasına geliyordu. Bununla beraber Habsburglular'ın da hem bu savaşta fazla kayıp vermeleri, hem de Batı'da uğraşmaları, ortaya bir durgunluğun çökmesine sebep olmuştu. Tuna, iki devlet arasında yeni ve sabit bir sınır olarak kesinlik kazandı.

Fâzıl Mustafa Paşa'nın şehâdeti ve ordunun Belgrad'a döndüğü, Edirne'de bulunan Pâdişah'a bildirilince Rumeli Kadıaskeri Yahya Efendi ile diğer ulemâ tarafından, vezir-i a'zamlığın, sadâret kaymakamı olan ikinci vezir Arabacı Ali Paşa'ya verilmesi, Şeyhülislâm Ebû Saidzâde Feyzullah Efendi vâsıtasiyle Sultan II. Ahmed'e arzedilince, Arabacı Ali Paşa 1691'de Fâzıl Mustafa Paşa'nın yerine sadârete getirilir. Mühr-i hümâyûnun kendisine verildiği Arabacı Ali Paşa'nın, ordunun başına geçmesi için Belgrad'a gitmesi Pâdişah tarafından emr olunur. Fakat yeni vezir-i a'zam, birtakım bahanelerle Belgrad'a gitmeyip ordunun levazım ve mühimmatını hazırlamak üzere merkezde kalmayı başardığı gibi, muhaliflerini idam ettirmeyi veya sürgüne göndermeyi de başaracaktır. Onun, çeşitli bahaneler ileri sürerek ordunun başına gitmemesi üzerine Macaristan serdarlığı Koca Halil Paşa'ya verilir (6 Zilhicce 1102 = 31 Ağustos 1691).[11]

Fâzıl Mustafa Paşa'nın, Salankamen Muharebesi'nde alnından vurulup şehid düşmesi üzerine başını kaybeden ordunun da devletin de mukadderatı. tekrar câhil, liyakatsız ve ihtiraslı ellere kalmıştı. Halbuki başlangıçta bu mukadderat, belli kanun ve kaideler etrafında, kuruluş rengine halel getirmeyen, devletin izzet ve benliğini koruyan, yola çıkarken her şeyin farkında olan ve prensiplerinden taviz vermeyen insanların elinde idi. Filhakika, devletin yüksek seviyelere ulaşmada katettiği mesafenin köşe başlarını belirleyen en önemli noktalardan biri sayabileceğimiz bu "*dirayetli yönetim*", artık ehil olmayan ellere geçiyordu. Gerçekten de ihmal ve gaflete gelmeyen sadâret gibi bu çok önemli makam, Arabacı Ali Paşa adında gözleri şahsî menfaatlerinden ötesini görmeyen gaddar bir kişinin eline geçmişti. Hadikatü'l-Vüzera müellifinin ifadesiyle "*meşhuru'l-uyûb, menfûru'l-kulûb bir koca zâlim*" diye tavsif edilen bu ve benzeri idareciler yüzünden devlette zulüm ve idaresizlikle el ele veren yeni bir çözüntü tekrar ve bütün dehşetiyle kendini gösterdi.

Tarihin her sayfası, insanoğluna ibret ve gerçekler levhası çizdiği halde, ihtiraslı beşer gözü, o ibretli ve dehşetli gerçeği görmeye çalışmıyordu. Sadâret mevkii için kendisine rakip kabul ettiği kimseleri, arabalara yükleyip

---

[11]. Geniş bilgi için bk. Osmanzâde Tâib Ahmed, **Hadikatü'l-Vüzerâ**, s. 118 - 119; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, I. Kısım, s. 537.

sürgüne veya ölüme göndermekle, makamında ebedî kalacağını vehm eden bu Arabacı Sadr-ı a'zam da geçmişten zerrece hisse almamış bahtsızlardan biri idi. Ne çare ki ihtirasına doymadan mevkiinden düşürülerek Rodos'a sürülecek ve orada 1693 yılında katledilecektir.

b.Fâzıl Mustafa Paşa

Köprülü ailesinden olan Fâzıl Mustafa Paşa, Osmanlı'nın, harp meydanlarında şehid düşen en büyük sadrıazamlarından biridir. 1047 (1637)'de Vezirköprü'de doğmuştu. O da ağabeyi gibi iyi bir medrese tahsili görüp "*ilmiye tarikı*" (sınıfı)na girmişti. Bununla beraber herhangi bir medresede tedris vazifesi aldığı bilinmemektedir. Kandiye muharebeleri boyunca annesi ile birlikte Girid adasında, ölümü esnasında da ağabeyi Fâzıl Ahmed Paşa'nın yanında bulunduğu düşünülürse, zamanının çoğunu ağabeyinin yanında geçirmiş denebilir. Bu esnada birçok savaşa da şahid olmuştu. 1 Cemaziyelahir 1091 (29 Haziran 1680)'de enistesi Sadr-ı a'zam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın delâleti ile yedinci vezir oldu. Fâzıl Mustafa Paşa, Osmanlı - Avusturya harpleri başladıktan sonra evvela Edirne Kaymakamı ve dördüncü vezir olarak bir müddet bu vazifede kaldı. Daha sonra Niğbolu'nun ilhakı ile Silistre eyâletine (Özi muhafızlığı) tayin edildi. Bu görevde iken Babadağı serdarlığına getirildi.

Mart 1684 yılında, mutasarrıf olduğu hasları ile Kubbealtı vezirliğine getirilen Fâzıl Mustafa Paşa, bir müddet Sakız muhafızlığı görevinde bulunduktan sonra Boğazhisar (Seddülbahir) muhafızlığına getirilir. Gerek iç karışıklıkların çoğalması, gerekse Avusturya savaşlarının şiddetlenmesi üzerine vaziyeti ıslâh için sadârete getirilen Siyavuş Paşa, ilk iş olarak Fâzıl Mustafa Paşa'yı ikinci vezirlik makamına getirmişti. (30 Zilkade 1098 = 7 Ekim 1687). Fâzıl Mustafa Paşa, önce Seddülbahir, arkasından da Hanya, Kandiye ve Sakız'da muhafızlık görevlerinde bulunmuştu. Avusturya ordusunun Belgrad'ı zapt edip Üsküp'e kadar gelmesi üzerine Pâdişah'ın, 10 Muharrem 1101 (25 Ekim 1689)'da yaptırdığı bir toplantıda, vaziyeti ancak Fâzıl Mustafa Paşa'nın düzeltebileceği kanaatine varılarak sadârete tayin edilmişti.

Fâzıl Mustafa Paşa, iki yıl kadar sadârette kalmış olmasına rağmen, devletin içinde bulunduğu sıkıntıların mahiyetini anlamış bir devlet adamı idi. O, bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için de gerekli tedbirleri almaktan çekinmiyordu. Nitekim, onun bu müsbet icraatları arasında Hıristiyan reâyâyı gözetmek ve Cizye'yi belli kaidelere bağlamak gibi toplumun sosyal ve ekonomik bakımından rahatlamasına vesile olan tedbirleri zikredebiliriz. Vezir-i

a'zamlık makamının istiklâlini temin etmek üzere kubbealtı vezirlerinin sayı ve nüfuzlarını sınırlandırmayı tercih etti. Taşrada ayân ve mütegallibenin zulümlerine meydan vermemek, kadılar ile nâiblerinin hüküm ve muhakemelerini murakabe ederek suistimale engel olmak, ayân ve halk arasında ahengi temin etmek düşüncesiyle ve "Divân-ı Hümâyûn"un bir benzeri olarak her beldede bir "*Meclis-i ayân*" açtırdı. Tarihçiler, onu, çok okuyan, âlim, dindar, kâmil, âlicenab, vakur ve âdil bir devlet adamı olarak vasıflandırırlar. Hadis ve lügat ilimlerinde söz sahibi bir kimse idi. Adı gibi fâzıl ve emsali nâdir bulunan büyük bir idareci idi. Çok sade yaşayan, harbin her türlü meşakkatine tahammül eden ve askerle hemhal olan bir komutan idi.[12]

c.Varat Kalesinin Düşman Eline Geçmesi

Arabacı Ali Paşa, Avusturya cephesine serdar olarak gitmek şartiyle sadârete getirilmişti. Buna rağmen o, çeşitli bahaneler ileri sürerek merkezde kalmayı başarmıştı. Gayretsiz ve zâlim bir adam olan yeni sadr-ı a'zam, yerine tayin ettirdiği (1102 Zilhicce = 1691 Eylül) Koca Halil Paşa'yı da geniş yetkilerle donatmıştı. Zamanında Maroş nehri kenarındaki Lipva kalesi Avusturyalılar tarafından muhasara edilmişse de Râşid'in nakline göre, başlangıçta burası Topal Hüseyin Paşa tarafından kurtarılmıştı.[13] Fakat Salankamen hezimetinden sonra devamlı ilerleyen Avusturya kuvvetleri, Lipva'yı istila ederler. Yeni Sadr-ı a'zam Arabacı Ali Paşa, "*Koca Mekkâr*" 7 aylık sadâretten sonra serdarlık görevini kabul etmeyince azledilerek Rodos'a sürülmüş, yerine de doğruluğu, temiz ahlâkı, tok sözlülüğü, hamiyyet ve istiğnası ile meşhur olan Diyarbekir valisi (Hacı) Çalık Ali Paşa tayin edilmişti. Yeni Sadr-ı a'zam, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yetiştirmesi idi.[14] Avusturyalılar, 9 ay gibi uzun süren muhasara sonucunda ve 9 bin olan müdafilerinin 3 bine düşmesi neticesinde Varat (Grossvardein) kalesini, açlık ve yardımların yetişmemesi yüzünden vire ile zapt etmeyi başardılar. Öbür taraftan Lehistan kuvvetleri, Kamaniçe kalesini muhasara edip İsakçı havalisine kadar gelmişlerdi. Ancak bölgede serdar olan Kahraman Paşa, Leh ordusunu mağlub etmeye muvaffak olmuştu.[15]

---

[12]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih** , II, 148 - 149; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 387 - 389; Gökbilgin, "Köprülüler" **İA**. VI. 905.

[13]. Râşid, **Tarih**, II, 170.

[14]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silaḥdâr, **Tarih**, II, 626 - 634.

[15]. Râşid, **Tarih**, II, 162; Baysun , " Ahmed II ". **İA**. I, 184.

d.Venediklilerin Hanya Muhasarası

Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu durumu fark eden Venedikli vali Françesko Morosini, Malta, Floransa ve Papalık gemilerinin de dahil bulunduğu 100 parçalık bir donanma ile 1 Zilkade 1103 (14 Temmuz 1692) Salı günü Girit'te karaya asker çıkararak 16 bin kadar askerle Cuma günü Hanya kalesini kuşatmaya başlar. Râşid'in ifadesiyle "asker-i İslâm kalilü'l-mikdar olup (Müslüman askerlerin sayısı az olup) üzerlerine gelen 16 bin kadar küffâr-ı hâksâr olmağla bir tarik ile sedd-i rah olmak (herhangi bir şekilde yolu kapatmak) mümkün olmadığından a'sab-ı mukavemetlerine futûr ârız olıcak nâçar bilcümle kal'aya girdiler."[16] Bu kadar büyük bir düşmana karşı Hanya, Ispanakçı İsmail Paşa emrindeki 1500 kişi tarafından müdafaa edilmekte idi. Paşa, istişareden sonra düşman çıkarmasına saf cengi ile mani olmak istediyse de kuvvetleri kifayetsiz olduğundan kaleye kapanmak zorunda kalmıştı. Kuşatmanın onuncu günü, Kandiye muhafızı Fındık Mehmed Paşa'dan yardım istenmişti. Bunun üzerine Fındık Mehmed Paşa, Kandiye ve Resmo muhafızlarından 5 bin kişilik bir kuvveti imdada göndermişti. Fındık Mehmet Paşa, ayrıca durumun vehametini İstanbul'a da bildirmişti. Bu yardım kuvveti, beş günlük bir çarpışmada düşmandan hayli esir gibi, kuşatmayı yararak rüzgar gibi bir sür'atle Hanya kalesine girmeyi de başarır. Bu yardım, Râşid'in "a'sab-ı mukavemetlerine futûr ârız olıcak" sözleri ile maneviyatlarının bozulduğuna işaret ettiği Osmanlı askerinin maneviyatını yükseltir. Bu psikoloji ile onlar, düşmana karşı daha büyük bir mukavemet göstermeye başladılar. Venedik amiralinin teslim teklifini havi mektubu, açılmadan iade edildiği gibi mektubu getiren elçiye de bir daha gelirse başını kaybedeceği ihtar edilir.

Hanya'nın kuşatıldığı haberini alan İstanbul, Kaptan-ı derya Yusuf Paşa emrinde bir filoyu, yardım kuvvetleri ile birlikte Kandiye'ye gönderir. Fındık Mehmed Paşa'yı da Girit serdarlığına tayin eder. Bundan başka Mora serdarı bulunan Halil Paşa'ya, buradaki Venedik kuvvetlerini sıkıştırması emredilir. Bunun üzerine Halil Paşa, Korent şehri önünde bulunan Venedik tahkimatını yıktığı gibi muhafızlarını da mağlub eder. Mora içlerine akınlarda bulunur. Bu beklenmedik gelişmeler üzerine Venedik komutanları Amiral Françesko Morosini'den acele yardım isterler. Fakat Venedikli komutan, Osmanlılar'ın, Mora'yı taziyikinin Hanya kuşatmasını kaldırmak maksadına matuf olduğunu düşündüğünden bu isteklere cevap vermeyerek kuşatmaya devam eder. Osmanlı kuvvetleri, kendilerinden sayı ve techizat bakımından kat

---

[16]. Râşid, **Tarih**, II, 198.

kat üstün olan düşman taarruzlarına göğüs germeye devam ediyorlardı. Hatta bir hücum esnasında Malta kuvvetlerinin komutanını 200 kadar şövalyesi ile imha edip ortadan kaldırırlar. Bu sıralarda yardım alan Fındık Mehmed Paşa, bir miktar askerle Hanya üzerine hareket eder. Başka kuvvetlerin de katılmasiyle Fındık Mehmed Paşa'nın kuvvetleri daha da çoğalır. Bu haberi alan Venedikli Amiral, korkusundan derhal kuşatmayı kaldırdığı gibi askerlerini gemilere bindirip uzaklaşmak zorunda kalmıştı. 45 gün kadar süren bu kuşatma esnasında Venedikliler, kuvvetlerinin dörtte birini kayb ederek mağlub bir şekilde ve ağırlıklarının büyük bir kısmını da bırakarak kaçıp gitmek zorunda kalmışlardı. Mora serdarı Halil Paşa ise Hanya muhasarasının kaldırıldığı haberini alınca, yarımada dâhilinde akına memur ettiği kuvvetlerini geri çeker.[17]

e.Defterdâr Cânibî Ahmed Efendi İle Sadr-ı A'zamın Azilleri

Sultan II. Ahmed, hem çeşitli şikâyetler vâsıtasiyle hem de zaman zaman tebdil gezerken, halkın, vergiler yüzünden, Defterdâr Cânibî Ahmed Efendi'den şikâyet ettiğini işitmişti. Gerçi Deterdâr Cânibî Ahmed Efendi, " mal-ı mîrî tahsilinde naziri nâdir ve beytü'l-mal-ı müslimînden bir akça ve bir habbe itlaf ve izaat ettirmemeye kadir olan" bir kimse idi. O, Râşid'in ifadesiyle devlet malından bir akça ve bir habbe dahi zayi ettirmeyecek güce sahipti. Ancak Rumeli'deki savaşlar için satın alınacak olan zahirenin reâyâ fükarası tarafından Belgrad'a götürülme mecburiyetinin konması ve yapılan bazı haksızlıklar, adı geçen defterdârın azline sebep olmuştu. Fakat Pâdişah bizzat bu azil işine karışmadığı için bunu vezir-i a'zamından istemişti. Sadr-ı a'zam, Cânibî Ahmed Efendi'nin dürüst ve temiz bir kimse olduğunu düşünerek Pâdişah'ın emrini yerine getirmemişti. Pâdişah, bu durumu kendisine sorunca, defterdârı müdafaa etmiş, aleyhindeki sözlerin gerçek dışı olduğunu, şu anda da savaş içinde bulunduklarını, azlinin daha büyük sıkıntılara sebep olacağını bildirerek, onun sadece sadâretin emrini yerine getirdiğini söylemişti. Bununla beraber bu mazeretler, defterdârın azlini engelleyememişlerdi.

Defterdârın azledildiği Cuma günü, Vezir-i a'zam (Hacı) Çalık Ali Paşa, namazdan sonra, devletin bazı işlerini kendisi ile müzakere etmek üzere Pâdişah'ın huzuruna varıp meseleleri görüştükten sonra defterdârın azli me-

---

[17]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih,** II, 673 - 679; Râşid, **Tarih**, II, 197 - 201.

selesini de gündeme getirmişti. Pâdişah, konu ile ilgili olarak kendisine iki defa Hatt-ı Hümâyûn gönderildiğini, buna rağmen azil işine yanaşmamanın halk üzerinde çok kötü bir tesir meydana getirdiğini söyleyince Ali Paşa:

"Şevketlû efendim, bu kulları Pâdişah'ımın ferman-ı hümâyûnlarına muhalefet etmeye nice cür'et edebilirim ? Ancak defterdâr-ı merkum kullarını, bi'd-defeat tecrübe edüp gayet mutemed ve müstakim kulları buldum. Devlet-i aliyyelerine sadakat ve istikamet üzre hizmet ve beytü'l-mal-ı müslimîni gâyetü'l-gaye sıyânet eylediğini anladığımdan bu makule bir mutemed tahsildar kulunu beyhude der-i devletinizden tard ve ib'ad (uzaklaştırma) ve nizam-ı masraf ve iradı ifsad etmeyi münasib görmedim. Zira bu esnada ecnebi bir adamı (başka bir adamı) defterdâr etmek lazım gelür ise ahval-ı malı mirîye vukûf ve ittıla' hâsıl edinceye dek hazine-i âmireye beş yüz veya bin kese akça zarar tertibine bâis ..." olur deyince Hükümdar:

"Böyle reâyâ fukarasına zulüm ve taaddi ve halkı tazyik ve ta'cize tasaddi eden adamın devlet-i aliyyemde istihdam olunmasına rıza-yı hümâyûnum omadığını bildikten sonra yine durup benimle muâraza edersin" der. Bu konuşmalardan sonra sadr-ı a'zam, koynundan çıkardığı sadâret mührünü hürmet ve edeple teslim eder. Bunun üzerine mühr-i hümâyûn Bozoklu Mustafa Paşa'ya teslim edilir. Mustafa Paşa, eski vezir-i a'zamı medh ederek onun yerinde bırakılmasını istemiş ise de Pâdişah, bu isteği kabul etmeyerek mührü kendisine vermiştir (1104 / 1693).

Merhametli ve hakşinas bir hükümdar olan II. Ahmed, daha sonra Ali Paşa'yı çağırıp gönlünü alacak ve hangi eyaleti istiyorsa oraya tayin etmek istediğini söyler. Çalık Ali Paşa, bu kadirşinaslık ve iltifat karşısında: "Şevketlû efendim, mansıb daiyesinde değilim, kifayet miktarı has tayini ile bir köşede devam-ı ömr-ı devletleri duasına müdavemete izin ve ruhsat buyurulur ise ferman Pâdişahımındır" demek suretiyle mansıb derdinde olmadığını bildirecektir. Ancak kendisine yetecek miktarda bir gelirle tekaüd (emekli) edilmesini taleb edip Mihalıç hassını ister. Bunun vâridatının (gelirinin) az olduğunu söyleyen halefi Bozoklu Mustafa Paşa'ya da "böyle sefer vaktinde ve hazine müzayakasında (darlığında) bu dahi çoktur, kanaat ederim" cevabını vermişti. Bu cevaplar, Paşa'nın sahip olduğu hamiyyet ve istikametinin en bâriz delilleri olarak görülmektedir. Paşa, bir müddet Bursa'da kalmış, sonra Kandiye muhafızlığına tayin edilmiş ve burada 1698 senesinde vefat etmiştir.[18]

---

[18]. Geniş bilgi için bk. Râşid, **Tarih**, II, 205 - 209; Silahtâr, **Tarih**, II, 694 - 696; Osmanzâde Taib Ahmed, **Hadikatu'l-Vüzera**, s. 119 - 120.

f.Belgrad'ın Muhasaradan Kurtarılması

Arabacı Ali Paşa'nın yerine sadârete getirilen Çalık (Hacı) Ali Paşa, 1692 senesi İlkbaharı'nda sefere çıkmış, fakat o sene muharebe olmadığından Belgrad kalesini tamir ederek Edirne'ye dönmüştü. 1693 yılında, Kırım Hanı Selim Giray'dan, Avusturyalılar'ın Erdel üzerinden Eflak ve Boğdan'ın istilasına hazırlandıklarına dair bir mektup gelir. Bunun üzerine Erdel'in geri alınmasını temin maksadiyle bir ordu hazırlanır. Serdâr-ı Ekrem olarak Bozoklu Mustafa Paşa, harekâta memur edilir. Ordu-yu Hümâyûn, Temmuz ortalarında Rusçuk şehrine varır. Bu sıralarda Kırım kuvvetleri de Rusçuk'un karşısındaki Yerköy'e ulaşmışlardı. Burada toplanan ve Kırım Hanı'nın da hazır bulunduğu harp meclisinde Erdel üzerine yürünmesi bir daha teyid edilerek kararlaştırılır. Fakat Rusçuk'tan dört menzil ötede bulunan Tutrakan'a varıldığı sırada Belgrad muhafızı Cafer Paşa'dan gelen bir haber, düşmanın şehri muhasaraya hazırlandığını bildiriyordu. İki gün sonra alınan yeni bir mektupta ise, büyük bir Avusturya ordusunun 27 Zilkade 1104 (30 Temmuz 1693)'te Duc de Croy komutasında Çingene adasına köprü kurdurup Sava'nın sağ yakasına geçtiği ve Belgrad'ı şiddetle muhasaraya başladığı haberi gelmişti. Bu haberler üzerine toplanan harp meclisi, Belgrad'ın düşmesinin buranın güney ve doğusundaki toprakları da tehlikeye düşüreceği mülahazasiyle düşman üzerine yürünmesine karar verilir. Bu arada Kırım Hanı Selim Giray ile Orta Macar Kralı Tököly İmre de orduya katılmışlardı.

Bu sırada düşmanın muhasara ordusu işi sıkı tutuyor ve Belgrad'ı bir an önce düşürmek için gece gündüz kaleyi dövüyordu. Düşman kuvvetleri, 8 Eylül sabahı açılan gediklerden şiddetli bir genel hücumda bulunurlar. Bu hücuma daha şiddetli bir şekilde karşılık veren Cafer Paşa emrindeki Osmanlı kuvvetleri, üç buçuk saat kadar devam eden muharebede düşmana 8 bin civarında telefat verdirirler. Bu mukavemeti ile Cafer Paşa, ordu yetişinceye kadar dayanabileceğini göstermek istiyordu. Buna karşılık Avusturya komutanı ise, Serdâr-ı Ekrem'in emrindeki ordu-yu hümâyûn yetişmeden burayı düşürmeyi hedefliyordu. Bu hedefine ulaşmak için de ertesi gün aynı şiddette benzer bir hücum yaptırmak istiyordu. Fakat hem Türk ordusunun yaklaşmakta olduğu haberini alması, hem de 4 bin kadar Tatar ve Rumeli sipahisinden meydana gelen bir keşif kolunun Avusturya mühimmat arabalarını sürüp götürmesi ve önlerine çıkan siperlere girerek düşmanı kırması, Avusturya komutanının büyük bir korkuya kapılmasına sebep olmuştu. Bu korku ile Duc de Croy, alelacele çekilmek zorunda kalmıştı (11 Muharrem 1105 / 12 Eylül 1693). Zira ordusu, Silahtâr'ın ifadesiyle üç ateş arasında kalabilirdi. Bunlardan biri su, biri asker, diğeri de kale idi. Suyu, Türk donan-

ması, ovayı Tatar askeri zapt etmiş, İslâm askeri ise karşımızda duruyor. Böyle bir yerde kalmak akıllı işi değildir. Düşman, ağırlıklarının bir kısmı ile Tuna'daki erzak gemilerini Kaptan Ali Paşa'ya kaptırmamak için yakmak suretiyle tahrip etmişti. Mohaç ve Segedin'e doğru çekilen düşman birlikleri, bu çekilme esnasında çekilirken de Sava üzerindeki köprüleri de yakmışlardı. Bir hafta sonra Belgrad'a ulaşan ordu, Avusturya kuvvetleri üzerine bir yürüyüş yaparak ortalığa gözdağı vermişti. Bu arada verilen karar gereği, Temeşvar ile Göle kalelerine zahire bırakılmak suretiyle yardımda bulunulduktan sonra geri dönülmüştür. Böylece 36 gün devam eden Belgrad kuşatması, düşmanın firarı ile sona ermişti. Muhasaradan sonra kaleyi tekrar tamir ettiren Bozoklu Mustafa Paşa, Aralık 1693'te Edirne'ye dönecektir.[19]

g.İstanbul'un Büyük Yangınları

1104 / 1693 senesi Haziran ve Eylül aylarında çıkan iki yangın, İstanbul'da büyük hasarlara sebep olmuştu. Bunların ilki, Cibali Kapısı'nda Karanlık Mescid denilen yerde çıkmıştı. Bu yangın, Zeyrek Câmii'nden At Pazarı'na kadar çevredeki üç mahallede bulunan 11 mescid, 838 ev, 98 dükkân, 3 medrese ile bir hamamın tamamen yanmasına sebep olmuştu.[20]

Bu yangının yaraları henüz tam sarılamamış iken bu sefer 5 Eylül 1693'te İstanbul, yeni bir yangın felaketi ile karşı karşıya geldi. Bu yangın, Ayazma Kapısı dışından başlayarak, sur dışında deniz kenarındaki ev ve dükkanları sağlı sollu yakarak Unkapanı'na kadar gelmişti. Şiddetli rüzgarın da tesiriyle sur içine atlayarak bir kolu Fâtih'ten Avrat Pazarı'na, öbür kolu da Vefa, Şehzâdebaşı ve Aksaray üzerinden Cerrahpaşa'ya kadar uzanmıştı. Bu yangında 18 câmi, 19 mescid, 17 mektep, 10 medrese ve tekke, 11 hamam, 12 fırın, 2547 ev, 87 oda, 1146 dükkân, 22 değirmen, 159 yahudi evi, 3 yağhâne ile han ve ahırlar tamamen yanmıştı.[21]

Dönemin yapı malzemesi olarak kullanılan ahşaba bakıldığında, adeta İstanbul'un baş belası durumundaki yangınlarda, sadece mal ve mülkçe uğranılan zararın, maddî değerinin ölçülemeyeceği kadar büyük olduğu görülür.

---

[19]. Geniş bilgi için bk. Silahtâr, **Tarih**, II, 706 - 731; Râşid, **Tarih**, II, 218 - 234; Baysun, "Belgrad" **İA**. II, 479.

[20]. Silahtâr, **Tarih**, II, 701; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 463 - 464.

[21]. Silahtâr, **Tarih**, II, 732 - 733; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 464.

Bundan başka Müslüman Türk kültür hazinelerinin kaybı da ölçülemeyecek kadar fazla idi. Bu iki yangında yok olan evler, dükkânlar, câmiler ile diğer eserlerin, içlerinde sakladıkları kültür hazineleri, ne yazık ki artık geri getirilemeyecek olan eserlerdi. Yanan bu yerlerdeki kültür mirasından mahrum olduğumuz için, ilmî, idarî, siyasî, ekonomik ve sosyal hayatımızın bir bölümünden tamamen habersiz bir hale geldik.

h.Varadin Muhasarası

Bozoklu Mustafa Paşa, Belgrad seferinden döndükten sonra gelecek baharda Avusturya üzerine tekrar serdar olarak tayin edilmişti. Fakat o, sefer hazırlığı ile meşgul olmayıp avcılıkla vakit geçirdiği için azlolunarak yerine Sürmeli Ali Paşa tayin edilmişti.[22] Buna göre Bozoklu Mustafa Paşa'nın sadâreti bir yıl kadar sürmüştü. Bu sıralarda Avusturya'nın taarruzları da bitip tükenmek bilmiyordu. Avusturyalılar, Belgrad ve Erdel'e karşı giriştikleri taarruzlarda Varadin'i üs olarak kullanıyorlardı. Burası daha sonraları hem genişletilmiş, hem de tahkim edilmişti. Bu tahkim ve takviyeler, Sürmeli Ali Paşa'nın, 1694 Sonbaharı'nda kaleyi zapt için giriştiği harekâtın sonuçsuz kalmasına sebep olmuştu.

Avusturyalılar'ın, Varadin civarında yığınak yaptıklarına dair haberlerin gelmesi üzerine bu konu ile ilgilenmesi emr olunan Sürmeli Ali Paşa, serdar olarak 1694 Haziran'ında Edirne'den hareketle Ağustos ortalarında Belgrad'a gelmiş ve Selim Giray'ın da iştiraki ile bir harp meclisi toplamış idi. Mecliste, Avusturya ordusunun bulunduğu Varadin üzerine gidilmesine karar verilir. Sava üzerine kurulan köprüden orduyu geçiren yeni Sadr-ı a'zam ve Serdar-ı Ekrem Sürmeli Ali Paşa, Zemun yakasına geçerek 19 Muharrem 1106 (9 Eylül 1694) tarihinde Varadin kalesine varıp düşman ordusu karşısında mevzi almıştı. 17 - 18 Eylül gecesi, 20 koldan siper kazılıp toplar yerleştirilerek 19 Eylül'den itibaren kalenin bombardımanına başlanmıştı. Bu arada ince donanmanın müessir ateşi, düşman kalyonlarını kale altına sığınmaya mecbur ettiği gibi, Avusturyalılar'ın 21 Eylül günü yaptıkları hücum, büyük kayıplar verdirilerek püskürtülmüştü. Bu suretle Türk ordusu, üstün-

---

[22]. Uzunçarşılı, **Tarih**, III, Kısım I, s. 554; Bozoklu Mustafa Paşa'nın görevden alınması ile ilgili farklı bilgiler verilmektedir. Osmanzâde Tâib Ahmed'in ifadesi ile "desise-i mekr-i a'da ile bî - icâb dâhiye-i azle mübtelâ olup" **Hadikatu'l- Vüzerâ**, s. 120; "Kızlar ağasının tezviri ile sukut eden Bozoklu'nun" Baysun, "Ahmed II " **İA**. I, 164.

lüğü ele geçirmiş bulunuyordu. Ancak kış mevsiminin yaklaşması ve Ekim'in başından itibaren 8 gün durmaksızın devam eden yağmurlar, siper ve yaklaşma yollarını doldurup askeri takatsiz bırakmıştı. Öbür taraftan, yedi - sekiz bin kişilik Avusturya ve Macar imdad kuvvetlerinin Segedin'e geldiği, imparatorun meşhur Macar beylerini asker toplamakla görevlendirdiği haberleri de buna eklenince, hayli kayıp veren askerin maneviyatı bozulmuş, yapılan istişarî toplantının sonunda, Belgrad'a çekilmenin münasib olacağı tesbit edilip, topların kısmen donanma, kısmen de ordu ile nakli kararlaştırılmıştı. Böylece 23 gün süren bir muhasaradan sonra 14 Ekim'de geri dönülmüştü. Belgrad'a gelindikten sonra buradan Temeşvar ve Göle'ye erzak ve harp levazımatı gönderilmesine karar verir. Bu yardım, Belgrad muhafızı Cafer Paşa'ın yönetiminde gönderilmişti. Temeşvar'a yardım edilmekle birlikte kış yüzünden Göle'ye imdad ve zahire gönderilemedi. Bu sebeple Göle teslim olmak zorunda kalır. Göle'nin teslimi üzerine Macaristan'da, Osmanlılar'ın elinde Temeşvar'dan başka bir yer kalmaz olur. [23]

Varadin kuşatması sonuçsuz kalmakla birlikte, düşman, Osmanlı ordusuna karşı fiilen bir harekete girişemediği gibi onu takib de edememişti. Hatta geri çekilmekte olan Osmanlılar ile bir meydan muharebesine bile cesaret edememişti.

i.Sakız Adasının Düşman Tarafından İşgali

XVII. asrın son senelerinde, Avusturyalılar'ın müttefiki olan Venedikliler, Dalmaçya sahillerinde bazı başarılar elde etmişlerdi. Bu başarılar, Varadin muhasarasının devam etmesi ve Sakız'daki Ortodoks Hıristiyanların davetlerinden cesaret alan Venedikliler, Papalık, Malta ve Floransa'dan da yardım alarak 115 parçalık bir donanma ile 1694 Eylülü'nde Sakız adasına taarruz ederler. 13 bin civarında askeri Sakız'a çıkaran Venedikliler'e karşı kale muhafızı Silahtar Hasan Paşa'nın emrinde 1370 asker bulunuyordu. Muhasara hem karadan, hem de denizden başlamıştı. Hasan Paşa, yardım istediği Kaptan-ı derya Helvacı Yusuf Paşa'dan yardım alamamasına rağmen 9 Eylül'de başlayan kuşatma savaşına karşı dayanır. Bununla beraber düşmanın top ve humbara atışlarıyla kalenin içindeki evlerin birçoğu hasara uğrayıp

---

[23]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 757 - 773; Râşid, **Tarih**, II, 262 - 265; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât**, s. 492 - 494; Bekir Kütükoğlu, "Varadin" **İA**. XII / 2, 205; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kýsým, s. 554 - 555.

tahrib olur. Yerli Rumlar ise papazın tahriklerine kapılarak isyana kalkışırlar. Bu kadar kuvvete daha fazla dayanamayacağını anlayan Hasan Paşa, bu vaziyet karşısında adadaki Müslüman Türk ahalinin tamamen katliama uğramaması düşüncesiyle 1 Safer 1106 (21 Eylül 1694)'da şehri vire ile Antonio Zeno'ya teslim eder. Adadaki Müslüman halk, 3 günde gemilerle Çeşme'ye nakledilir.

Sakız'ın düşman eline geçmesiyle Anadolu sahillerinin tehlikeye girdiğini gören Sultan II. Ahmed, son derece müteessir olur. Anadolu'ya bu derece yakın bir adanın düşman eline geçmesinin mahzurlarını iyi bilen Pâdişah, Belgrad'da bulunan Sadr-ı a'zam Sürmeli Ali Paşa'ya bir hatt-ı hümâyûn göndererek: "Madem ki Sakız düşman elindedir, bütün Engürüs (Macaristan) memleketin feth etsen matlubum değildir" diyecektir. Bir müddet sonra Edirne'ye dönen Sadr-ı a'zam, Pâdişah'tan " Sakız ahvali derûnum yaktı, teshiri muradımdır. İcab edenlerle görüşüp ne yapmak lazımsa bildiresin. Bu kış Sakız elde edilmezse, şöyle bilin kim, bütün reisleri katlederim" meâlinde şiddetli bir hatt-ı hümâyûn alır. Bundan anlaşıldığına göre Pâdişah, Sakız'ın düşman eline geçmesinden son derece müteessir olmuş ve yeniden fethi için kışın geçmesini beklemeye bile tahammül edememişti. Fethin gerçekleşmesi için o, "cümle vükelânın re'yi ile" Anadolu Beylerbeyi Mısırlızâde İbrahim Paşa'yı serdar tayin eder. Sadr-ı a'zam, İbrahim Paşa'yı, Hasoda Köşkü'nde I. Ahmed'in huzuruna çıkardığı zaman, Pâdişah, kendisine "Sadr-ı a'zam, senin halin arz edüp vükelâm dahi makul görüp hizmet me'mul ettiğimden (arzu ettiğimden) seni Sakız fethine serasker nasb ve tayin eyledim. Yani ki taksirat edersen başın keserim" hitabında bulunmuştu. Bununla beraber, Sakız'ın düşman eline geçmesinden dolayı son derece üzülen II. Ahmed, adanın geri alınmasından 15 gün önce bu yeni fethi göremeden teessür içinde Edirne'de hayata gözlerini yumacaktır (22 Cemaziyelahir 1106 = 6 Şubat 1695).[24]

Sultan II. Ahmed döneminde devlet, dış düşmanlar ile mücadeleye girişmek zorunda kaldığı gibi içte de istenmeyen bazı hâdiseler meydana geliyordu. Nitekim, Irak ve Hicaz'da yer yer karışıklıklar devam ederken, Suriye'de Sürhan oğulları ile Dürzî Ma'n oğulları devlete karşı isyankâr bir tavır takınmışlardı. Bu sebeple devlet, zaman zaman bunları te'dib etmek zorunda kalıyordu. Bu da, devletin dış güçler karşısında zayıf düşmesine ve hatta bazı faaliyetlere girişmemesine sebep oluyordu. Ayrıca, ülke dahilinde

---

[24]. Bu konuda geniş bilgi için bk. Silahdâr, **Tarih**, II, 787 - 796; Râşid, **Tarih**, II, 272 - 274, 279 - 280; Uzunçarşılı, **Tarih**, III, 1. Kısım, s. 575 - 579; J. H. Mordtmann, "Sakız Adası", **İA**, X, 96.

de toplum yararına olabilecek medenî bazı gelişmeler engelleniyordu. Son zamanlarda ise Garp ocakları denilen Trablus ve Cezayir ile Tunus arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı ki, bu da, devletin gailesini artırmaktan başka bir şeye yaramıyordu. Bu yüzden Sultan İkinci Ahmed, bunların birbirlerine düşmesine öfkelenmiş, onların bu yaptıklarının ne dine, ne devlete, ne de halka bir faydası olmadığı gibi düşmanı sevindirmekten başka bir işe yaramadığını belirtiyordu. Ülkenin, her yönü ile düşman tehdidi altında bulunduğu bir sırada ve düşmana karşı birleşerek müşterek harekette bulunmaları gereken bir zamanda onların birbirlerine düşmelerine çok üzülmüştü. Üzüntü ve öfkesini hatt-ı hümâyûnunda açıkça dile getirmişti. Sultan II. Ahmed zamanında "Divan-ı Hümâyûn"un haftada iki yerine dört gün toplanmasına karar verilmişti. Bu arada mirî mukataa olarak düzenlenmiş bulunan arazilerde sakin halkı, tefecilerin elinden kurtarmak için bu toprakların kayd-ı hayat şartiyle satılması da karar altına alınmıştı.[25]

k.İkinci Ahmed'in Ölümü Ve Şahsiyeti

Sultan II. Ahmed, 52 yaşında bulunduğu sırada Edirne sarayında iken 22 Cemaziyelahir 1106 (6 Şubat 1695) günü siroz hastalığından vefat eder. Saltanatı 3 sene 7 ay 14 gün sürer. Böylece bu sultan da ağabeyi II. Süleyman'ın saltanatı kadar tahtta kalmış ve onun gibi aynı hastalıktan dar-ı bekaya intikal etmişti.[26]

Sultan II. Ahmed, şiir ve musikiye meraklı idi. Mizaç itibariyle hassas, hiddetli ve fakat son derece merhametli bir hükümdar idi. İyi bir hattat olduğundan bahsedilen II. Ahmed, Farsça ve Arapça bilen, araştırıcı bir zat idi. Çabuk kızmakla birlikte gerektiğinde hemen kendini toplar ve hatasını tashih etmekten zevk duyardı. Devlet işlerinde mâhir olan insanları bulup iş başına getirirdi. Bununla beraber devlet işlerinin kusursuz yürümesini istediği için, en ufak bir kusurda bunları azlederdi. Divan-ı Hümâyûn müzakerelerini dikkatle dinler, hasta olduğu zamanlarda dahi görüşmeleri takib etmeyi, ciddi bir vazife telakki ederdi.

Sık sık tebdil gezen Sultan II. Ahmed, halkın dert ve şikâyetlerini öğrenip bunların ortadan kaldırılması için görevlilere emirler verirdi. "İbâdullah'a hizmet" hususunda ilahî bir sorumluluk duygusu ile hareket etmeyi va-

---

[25]. Geniş bilgi için bk. Siahtâr, **Tarih**, II. 801 - 804; Baysun, "Ahmed II " **İA**. I, 165.

[26]. Râşid, **Tarih**, II. 295; M. Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, I, 16.

zife telakki ederdi. Tahta çıktığı zaman söylediği sözler, onun nasıl manevî bir sorumlulukla devlet reisliğini kabul ettiğini göstermektedir. Sakız Adası'nın kaybı, onu son derece üzmüş, geri alınması için hiç bir fedakârlıktan kaçınmamıştı.[27]

[27]. Geniş bilgi için bk. Silahtar, **Tarih**, II, 573 - 574, 576 - 579.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL YAPI

OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL YAPI

Bilindiği gibi geçmiş asırlara ait hayat tarzı ile olayları hakkındaki bilgi ve haberler, eskiden beri insanları ilgilendirir olmuştur. Zira bunlar, bazen bilgi ve tecrübe kazandırıyor, bazen ibret alma vâsıtası oluyor, bazen dinlendiriyor, bazen de güldürüyordu. Yeryüzündeki insanlar fikrî gelişmelerini ilerlettikten sonra geçmişteki olayları ve bu olayları meydana getirenlerin yaşayış tarzını öğrenme arzusuna düştüler. Böylece belli bir medenî seviyeyi aşmış olanlar, bunları öğrenip eski hayat ve yaşayış tarzı üzerinde bilgi sahibi olduktan sonra bunları birbirlerine anlatmak suretiyle gelecek hakkındaki tutumlarını düzenleme ihtiyacını hissettiler. Çünkü tarih ve şubeleri, zihnî melekeleri harekete geçiren bir güç merkezi olarak (felsefe dahil), beşerî ve tabiî hâdiselerin sonuçlarına dayanmak suretiyle, mânevî melekeleri rehber alan tanzim edici bir ilim dalıdır. Binaenaleyh, tarihini bilmeyen bir millet, hâfızasını kaybetmiş insan gibidir. Eski bir Romalı fikir adamının dediği gibi "Mâzisinden (geçmişinden, tarihinden) habersiz topluluğun çocuktan farkı yoktur." Zira her ikisinin de "dün"ü yoktur.

İnsan hayatında, bildiklerinin ve eski tecrübelerinin önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez. Gerek bilgi, gerekse tecrübe, ya bizzat olayın içinde yaşamak veya öğrenmek suretiyle elde edilir. İnsan ömrünün sınırlı oluşu, ona her şeyi tecrübe etme veya fiilen içinde yaşama imkânı vermez. Bu bakımdan, geçmişe ait bilgileri iyi bilenler, onun olaylarından ders alanlar, çok zengin bir tecrübe birikim ve hazinesine sahib olurlar. Zira tarihi, "*İctimaî bünyenin âzası olmak itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin inkişafını takip eden bilgi*"[1] diye tarif etmek de mümkündür. Keza Kalkaşandî, (öl. H.821/ M.1418) de tarihi, sahili bulunmayan uçsuz bucaksız bir denize benzeterek, onu tanıyan insanları, bu denizin çeşitli nimetlerinden istifade eden kimseler olarak görür.[2]

---

[1]. A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl,** İstanbul 1981, s. 2.

[2]. Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şa fi Sınaati'l-İnşa**, Beyrut 1987, I, 469.

Gerçekten, tarihî olayları inkâr etme veya onları olduğundan farklı bir şekilde idealleştirme tehlikesinden korunabilmek için onları tarihte cereyan ettikleri gerçek şekilleri ile bilmek gerekir. Zira bugünü anlamak ve yarına (geleceğe) hazırlanabilmek için sağlam ve doğru bir tarih bilgisine ihtiyaç vardır. Bu bakımdan tarihle kurulan sıkı bir ilişki, geleceğe yönelmesi gereken yolların, geçmişteki izlerine ışık tutmak suretiyle geleceğin zorluklarına hazırlıklı olmamıza imkân sağlar.

Bununla beraber konusu sadece geçmiş olayların bir kümesi olmayan tarihin gerçek konusu insandır. Hatta bu yüzdendir ki insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliklerden birisi de tarihtir denebilir. Zira bilindiği kadarı ile insandan başka hiçbir varlık, kendinden sonra gelecek olan nesillere yine kendisi ile ilgili bilgi bırakmamaktadır. Bu davranış tarzı da tarihten başka bir şey değildir.

Bir beylik olarak ortaya çıkışından itibaren bünyesi ve şartların gerektirdiği değişiklikleri yapmaktan çekinmeyen Osmanlı Devleti, sağlam temeller üzerine bina edip geliştirdiği ve kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseseleri vâsıtasiyle uzunca bir hükümranlık dönemi geçirme imkânını buldu.

Kuruluşundan itibaren Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Şer'î hukuku hem nazarî, hem de amelî bir şekilde uygulayan Osmanlı Devleti,[3] bu anlayışını devletin bütün sistemlerinde devam ettiriyordu. Zira *"bu devlette din asıl, devlet ise onun bir fer'i olarak görülmüştür."*[4] Bununla beraber çok geniş bir coğrafyada, başka bir ifade ile üç kıta üzerinde 10 – 50 derece Kuzey enlemleri ile 10 – 60 derece Doğu boylamları arasında yer alan ve bir kıta görünümündeki topraklarda hâkimiyetini kuran Osmanlı Devleti, farklı ırk, din, dil, örf ve âdetlere sahip toplulukları asırlarca âdilâne bir şekilde idare etmişti. Bu örf ve âdetlerin farklılığı, bir kültür zenginliği meydana getirdiği gibi sonsuz denebilecek bir hürriyet ve hoşgörünün sağlanmasına da sebep olmuştur. Nitekim XIX. Asır (1874)'da İstanbul'da bulunan ve İstanbul ile halkını farklı bir gözle değerlendiren Edmondo de Amicis, bu konuda şu ifadelerle dönemin hoşgörü ve hürriyet anlayışını günümüze aktarmaktadır: "Nihayet burada âdetlerin büyük çeşitliliği yüzünden sonsuz bir hürriyet içinde yaşanır. Kimseyi hayrete düşürmeden her şey yapılabilir. En tuhaf olan şey bile bu büyük manevî anarşinin(seyyah bu kadar farklı âdetlerin çokluğunu anarşi ile ifade etmektedir) içinde fark edilmeye-

---

[3] . Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi" **İÜHF. Dergisi** (1945) XI / 3, 209.

[4] . Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman.** Bibliothque National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 134 a.

bilir. Avrupalılar burada bir cumhuriyetler birliğindeymiş gibi yaşarlar. İnsan burada her hangi bir Avrupa şehrinde büyük bir karışıklık anında keyfine varılacak bir hürriyete sahiptir. Bu, bitmek tükenmek bilmeyen bir bayram, devamlı bir karnavaldır.[5]

Ulaşım bakımından günümüzle mukayese edilemeyecek derecede imkânsızlıklar içinde bulunan o asırların dünyasında, bunca farklı yapıdaki toplulukları cebir ve tazyik kullanmadan idare etmek ve onlara normal bir hayat seviyesi kazandırmaya çalışmak sadece basit bir idare anlayışının sonucu olmasa gerekir. Bu sebeple biz, bu devletin siyasî ve askerî grafiğinin yanında sosyal, ekonomik, hukukî, dinî, bedii, kültürel ve etnik şart ile nizamlarının seyrini takip etmeyi de hedefledik. Bu bakımdan Osmanlı toplumunun sosyal yapısından bahsederken gerek bu kadar farklı yapıdaki vatandaş topluluklarının, gerekse altı asırdan daha uzun bir süre tarih sahnesinde varlığını devam ettiren devletteki sosyal yapının her bölge ve her asırda aynı olduğunu söylemek istemiyoruz. Zira bunca farklı yapılara sahip olan topluluğun her zaman ve her yönü ile aynı olması pek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nde, toplumun farklı tabakalara ayrılışı, tabi olduğu ve yüklendiği görevlerle yakından ilgilidir. Bütün kanun ve nizamlar, sınıfların hukukî yapısına paralel bir biçimde ele alınmıştır. Osmanlı toplumu, çağdaşı batı dünyasından farklı olarak sınıflar arasında aşılmaz duvarlarla birbirinden ayrılmamıştır. Nitekim Pâdişah berâtiyle askerî sınıftan olan bir kişi reâyâya dahil olurken, reâyâdan olan bir başkası da yine berâtla askerî statü kazanıp raiyyet rüsûmundan kurtulabilir.[6]

Burada şuna da işaret edelim ki, günümüzde Osmanlı dönemi siyasî, idarî, ictimaî ve iktisadî sistemlerinin belli kategorilere yerleştirilip değerlendirilmesinde ciddi proplemlerin yaşandığı söylenebilir. Özellikle siyasî sistemlerin sınıflandırılmasında çağdaş Batı literatürünün tercihleri dikkate alındığı için bu proplem kendisini daha iyi hissettirmektedir. Halbuki bu tercih ve isimlendirmeler, Batı dünyasının sosyo-ekonomik ve siyasî tecrübelerinin birer ürünüdür. Bu sebeple Osmanlı toplumunun tasvirinde ve belli terimlerin kullanılması ile açıklanmasında, bazı pürüzler ortaya çıkmaktadır. Hatta bu durum, bazen pürüz olmaktan da öteye giderek ciddi proplemlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı sistemi için çoğu kez kullanılan mutlak monarşi ve teokratik rejim gibi kavramlarla ifade edi-

---

[5] . Edmondo de Amicis, **İstanbul (1874)**, trc. Beynun Akyavaş, Ankara 1981. s. 165-166.

[6] . Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu" **Belleten** (1959) XXIII / 92,596.

len değerlendirmeler, Osmanlı'nın kendisi için kullandığı veya olaylar ile olgulardan hareketle varılan sonuçlar değildirler. Aksine başkalarının dürbünü ile bakılarak görülmek istenen kısmen muhayyel bir yapıyı ifade etmektedir. Bu da tarihî bakımdan mevcud bir Osmanlı sistemini değil, zihinlerde inşa edilmek istenen bir Osmanlı sistemi ile bizi karşı karşıya getirmektedir.

Tarihte yaşamış birçok devlete nazaran uzunca denebilecek bir hükümranlık dönemi geçirmiş bulunan Osmanlı Devleti'nin tarihi, genellikle siyasî ve askerî olayların silsilesi içinde mütalaa edilmektedir. Halbuki tarihî oluş ve vak'aları iyice anlayabilmek ve onların derinliğini kavrayabilmek için iç bünyeyi, hukukî ve iktisadî teşkilâtı, farklı kültürlere sahip halk zümrelerine tatbik edilen idare tarzı ile halk – hükümet münasebetlerini bizatihi kendi ana kaynaklarından araştırmak gerekir.

Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde vatandaş olarak sosyal yapıları birbirinden farklı topluluklar yaşıyordu. Devlet, gerek klasik dönem adını verdiğimiz kuruluştan XVI. Yüzyıl başlarına kadar olan dönemde, gerekse daha sonra Yenileşme dönemi denilen zaman dilimleri içinde tebeasına (vatandaşı) daha iyi bir hayat seviyesi kazandırma gayreti içinde idi. Bunu temin için de zaman zaman hukukî düzenlemeleri yapmaktan geri kalmıyordu. Bununla beraber Osmanlı toplumunun sosyal yönünü tarihte yaşandığı gibi gerçek yönü ile ortaya koyabilmek için başta arşiv belgeleri, kronikler, şer'iyye sicilleri, salnâmeler, kanunnâmeler, seyahatnâmeler, vakfiyeler vs. gibi temel kaynaklara ulaşmak gerekiyor.

Osmanlı toplumunda, bir yandan bazı yeni sosyal grupların teşekkül etmesi, öbür taraftan, devletin hâkimiyet sınırlarının gelişmesi sonucunda topluma dahil olan insanlara belli statüler kazandırarak toplum içindeki yerlerinin belirlenmesi , Osmanlı'nın insan – toplum anlayışı ve yönetim felsefesine göre gerçekleşmişti. Konu ile ilgili Osmanlı literatürü incelendiği zaman, gerek devlet, gerekse toplum açısından şöyle bir anlayışla karşılaşırız. İnsan, yaratıkların en şereflisidir (eşref-i mahlûkat).O, yaratılışı gereği medenîdir. O halde insan, geçimini temin edebilmek ve hayatını sürdürebilmek için diğer insanlara muhtaçtır. İşte bu ihtiyaç, toplumların ve milletlerin oluşmasına yol açmıştır. Çünkü, toplum hayatını sürdürebilmek, ancak dayanışma ve yardımlaşma ile mümkündür. Toplum fertleri arasındaki uyumun devamı, her ferdin toplum içinde yaratılıştan sahip olduğu yeteneğinin gerektirdiği mevkide bulunmasına ve bu yerini korumasına bağlıdır. Böyle bir iş bölümü ister istemez toplumda bir farklılaşmayı ve tabakalaşmayı zorunlu kılmaktadır. Nitekim Tursun Bey, Tarih-i Ebü'l-Feth adlı eserinde yaratılıştan bahs ederken bu konuya temasla şöyle der:

"Ve bu nev'-i şerif (insan) bunca kemâlât ile Fâil-i muhtar ihtiyariyle medenî bi't-tab' vaki' olmuştur. Yani emr-i intiaşında ve ahkâm-ı maaşında ictimaî (yaşayış ve geçiminde toplumsal) –ki ana temeddün dirler, örfümüzce ana şehr ve köy ve oba denilir.- Anı tabiattan ister ve nice istemeye ki, yardımlaşmak için birbirine muhtaçtır. Ve bu emr-i teâvun müyesser olmaz, illa bir arada cem' olmağla olur. Ve insan, eğerçi ünsten müştaktır demişler, amma deva'î-i ef'ali ve meratib-i ahvali muhtelif ve mütenevvidir La-cerem bu ihtilaf ü tebâyün ve tefavüt ü temeyyüzden - ki anasır-ı beşeriyette mecbûldur – lâzım geldi ki, metâlib-i tavâyif-i ehl-i âlem ve meârib-i tabakat-ı evlâd-ı beni âdem muhtelif ü mütefavit ola."[7]

Gerek Tursun Bey'in ifadeleri, gerekse diğer kaynakların verdikleri bilgilere bakıldığı zaman, Osmanlı toplumundaki tabakalaşmanın, bazen yapılan iş ve görülen hizmet (askerî – reâyâ), bazen mensubu bulunulan din (müslim – zimmî), bazen de oturulan mekân (şehir – köy)'a göre olduğu görülür. Bununla beraber Osmanlı yazarları, dünya işleri açısından sosyal grupların birbirlerinden üstün olmadıklarını belirtirler. Toplumda işbölümünü oluşturan bu gruplar, ziraatla uğraşan üreticiler, ticaret ve san'at ehli ile âlimler ve askerlerdir. Yöneticilerin, dünya işleri bakımından bu grupları tercih ve tafdili için ayırıcı bir sebep de yoktur. Nitekim M. Gâlib yukarıda verdiğimiz bilgiyi şu ifadelerle günümüze aktarmaktadır: " Bu dahi müeyyeddir ki, beni Âdem, hirfet (san'at) ve sanayi cihetinden dört kısma taksim olunmuştur. Umur-ı dünyada hakikata nazar olunsa bir taife taife-i uhra üzerine tercih ve tafdil olunmağa sebep yoktur."[8]

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı toplumunda, günün güçlü yöneticilerinin çocukları bile yönetici zümreye dahil olabilmek için yetenekli olmak zorunda idiler. Birçok Batılı yazar, mesela XVI. yüzyılda, Almanya – Avusturya İmparatorluğu'nun elçisi olarak ülkemize gelen Ogier Ghiselin de Busbecq, Osmanlı Devleti'nde soy aristokrasisinin bulunmayışını devletin güç ve kudretinin bir simgesi olarak değerlendirerek şöyle der:

"Herkes şahsî kabiliyeti, ehliyet ve liyakati sayesinde bulunduğu mevkie getirilmiştir. Filancanın neslinden geldiği için hiç kimseye diğerlerinden üstün bir rütbe verilmez. Görev ve memuriyetler, herkesin liyakat, seciye ve kabiliyetine göre bizzat sultan tarafından verilir. Bunu yaparken ne o

---

[7] . Tursun Bey, **Târih-i Ebü'l-Feth,** nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12; ayrıca bk. Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,** İstanbul 1994, I, 442.

[8] . Mehmed Galib, "Talimat-ı Şehid Ali Paşa" **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM.)** (1328) Sayı III, s. 148.

şahsın zenginliğine, ne nüfuz ve şöhretine, ne rica ve dostluklara aldırış etmez. Böylece her işe, o işin ehli adamlar tayin edilir. Şahsî kabiliyeti sayesinde herkes en yüksek mevkilere kadar gelebilme şansına sahiptir. Çobanlıktan gelmiş olsalar dahi, mazideki durumlarından dolayı bir eksiklik duymadıkları gibi, ebeveynlerine ne kadar az borçlu olurlarsa, bununla o kadar çok iftihar ederler.

"Türkler, üstün meziyet ve kabiliyetlerin doğuştan geldiğine ve bir miras olarak ecdattan intikal ettiğine inanmazlar. Bunun kısmen Allah vergisi, kısmen de kendi çalışmalarının mükâfatı olduğunu kabul ederler. Nasıl ki bir evlat mutlaka babasına benzemezse, güzel sanatlara, hesap hendeseye istidad irsî değilse üstün vasıflar ile seciyenin de babadan oğula geçmeyip Cenab-ı Hakk tarafından bahşedildiği kanaatindedirler. Bu düşüncelerin sonucu olarak, Türklerde şan ve şöhret, yüksek idarî mevkiler liyakat ve maharetin mükâfatıdır. Tembel ve pısırık olanlar ile kötü niyetliler için yükselme yolları kapalıdır. Bunlar, kenarda köşede önemsiz kişiler olarak kalırlar. *Türklerin girişikleri her işte başarı kazanmalarının, üstün bir ırk haline gelmelerinin ve gün geçtikçe devletin hududlarını biraz daha genişletmelerinin sebebi bu olsa gerek.*"[9] Yine XVII. Asrın sonlarında uzun süre İstanbul'da kalmış olan Boğdan voyvodalarından Dimitri Kantemir, Hıristiyanlık gayretinin açıkça görüldüğü eserinde bile Osmanlı dünyasında soyluluğun babadan oğula geçmediğini, aksine bunun fazilet, ahlâk ve iyi karekter sayesinde elde edilebileceğini yazar.[10] Benzer ifadeleri daha başka seyyahların eserlerinde de görmek mümkündür.

Osmanlı toplumundaki "sınıf" ayırımı, Hıristiyan batı dünyasındaki gibi değildi. Zira Osmanlı dönemi Türkiye'sinde Pâdişah'ın tebeası arasında ırsiyete dayanan bir asilzâdelik mevcud değildi. Doğuştan imtiyazlı sayılabilecek bir sosyal sınıf yoktu. Çünkü bütün Müslümanlar, Allah'ın nazarında eşitti. Böyle bir fikir, fertlerin, içinde kolayca yer ve mevki değiştirebileceği bir toplum meydana getirmişti. Üstün kabiliyetli bir adam, derin bilgi gereketiren mesleklerde en yüksek kademeye çıkabiliyordu. Kölelik bile bir nevi talihsizlik olarak kabul edilirdi. Bu sebeple ne herhangi bir kimsenin veya topluluğun doğuştan köle olabileceğine, ne de bu durumun değiştirilemeyeceğine inanılırdı. Nasıl ve hangi şekilde olursa olsun hürriyetlerini kazandıkları zaman kölelerin daha önceki hayatlarına bakılmadan, onlara me-

---

[9] . Ogier Ghiselin de Busbecq, **Türkiyeyi Böyle Gördüm**, trc. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser serisi nr. 31, s. 64.

[10] . Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, trc. Ö. Çobanoğlu, Ankara 1979, I, 149.

denî, hukukî ve sosyal hakların tamamı tanınırdı.[11] İşte bu anlayış sebebiyledir ki Osmanlı toplumundaki sınıf ile Batı toplumlarındaki sınıf arasında büyük bir fark ve hatta uçurum bulunmakta idi. Osmanlı döneminde soyluluk veya belli bir aileye bağlı olmak, yüksek bir sınıfa girmede etkili olmuyordu. Batı'da bir soylunun çocuğu mutlaka soylu olurken, Osmanlı toplumunda böyle bir kural yoktu. Toplumun en alt tabakasından gelen insanlar bile, şahsî kabiliyet ve başarılarını isbatladıktan sonra istedikleri yere gelebiliyorlardı. Kısaca söylemek gerekirse Osmanlı'da başarı, ferdin kendisine aittir. Osmanlı'nın böyle bir anlayışa sahip olmasının temelinde İslâmiyet'in ortaya koyduğu "Allah nazarında herkesin eşit olma" prensibidir. Dolayısıyla her insanın yükselme, şan ve şöhret sahibi olma şansları eşit idi.

OSMANLI DEVLETİ'NDE SINIFLAR

Biraz önce temas edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık hukuku ile devlete bağlı insanların sınıf ve tabakalara ayrılması, gördüğü hizmetlere göre değişiyordu. Bu bakımdan Osmanlılarda toplumu, yönetenler (askerî) ve yönetilenler (reâyâ) olarak iki ana grup altında toplamamız mümkündür.* Böyle bir tasnife göre ilk gruba dahil olanlar görevleri icabı vergilerden muaf idiler. Bunlar, devleti temsil ediyorlardı. İkinci grup ise şehirli, köylü ve göçebe aşiretlerden meydana geliyordu ki bunlar, vergi mükellefi olan kimselerdi.

Aslında toplumu böyle bir ayırıma tabi tutmak Osmanlılar'ın ortaya koydukları yeni bir sınıflandırma değildir. Orta Asya Türk devletlerinde Han ve ailesi, Han'ın etrafındaki seçkin askerî sınıf begler (beyler). Beg, Türk dünyasında Han'ın yardımcılarına verilen genel bir isimdi. Begler de *Şadapıtlar, Tarhanlar* ve *Buyruklar* olmak üzere gördükleri hizmetlere göre kısımlara ayrılırlardı. Bunlardan başka hanlığın dayandığı seçkin kabileler ile budun veya karabudun denilen fakir ve tabi halk tabakaları olmak üzere dört sınıf mevcud idi.[12] Keza kendi dönemi ile daha önceki dönemlerdeki

---

[11] . Raphaela Lewis, **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat**, trc. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973, s. 92.

* . Burada sözü edilen askerî sınıftan sadece fiilen askerlik yapan muharip sınıf anlaşılmamalıdır. Zira Osmanlı sistemine göre devlet hizmetlisi olan herkes askerî kabul edilir.

[12] .Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947, s. 273 – 275; 283.

devlet yönetimi hakkında kensidinden bilgi sahibi olduğumuz Kutadgu Bilig'e göre Uygur devlet teşkilâtı bakımından halk, aydın zümre (münevver) ve beyler ile iktisadî zümreler olarak iki ana gruba ayrılmakta idi. Münevver zümrede Hz. Peygamberin neslinden gelen seyyidler, ulemâ, otacılar (tabib ve eczacılar), yıldızcılar (müneccimler, astronomi ile uğraşanlar) ve şairler. İktisadî zümreyi teşkil edenler Tarıgçılar (çiftçiler), satıgçılar (ticaret erbabı), igdişçiler (hayvan beslemekle geçimlerini sağlayan göçebeler), uzlar (san'at ve hirfet ehli olanlar) ve belli bir işi olmayan karabudunlar ile çıgaylardan (fakirlerden) oluşmaktaydı.[13] Benzer bir yaklaşıma hem Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi vâsıtasiyle Büyük Selçuklularda, hem de Tûsî ve Devvanî gibi yazarlar vâsıtasiyle İran'da rastlamaktayız.[14] Bununla beraber biz Osmanlı dönemi sosyal sınıflarını sadece bu yönleri ile değil, daha başka özellikleri ile de ele alacağız.

A. ASKERÎ SINIF

Osmanlı yönetim sistemine göre bugünkü manâda hem askerlik hizmeti görenler, hem de memur statüsünde bulunanlara bu isim veriliyordu. Zira devletin kuruluşundan itibaren, devleti yönetme işine karışanlar, hânedanın hizmetinde olduklarından görevlerinin askerî yönü ağır basıyordu. Bu yüzden devlet hizmetinde görev alan herkese "askerî" deniyordu. Kökenleri ne olursa olsun bir insanın Osmanlı yönetici sınıfının tam üyesi olabilmesi için:

İslâm dinini ve bunun ayrılmaz parçası olan düşünce ve amel (ibâdet) sistemini kabul edip uygulaması,

Pâdişah'a ve onun hükümdarlık görevlerini üstlenmek ve gelirlerini toplamak için kurulan devlete sadık olmak,

Osmanlı hayat nizamını meydana getiren karmaşık davranış, örf ve âdetler ile dil sistemini bilip uygulamak.[15]

---

[13] . Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, trc. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1985, s. 313 - 324; 4336 – 4360, 4400-4474; Arsal, age. s. 99 – 100.

[14] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Gül Akyılmaz, " Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet Reâyâ İlişkileri" **Osmanlı**, Ankara 1999, IV. 41.

[15] . Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 167.

Kendilerine tımar, hazine veya vakıflardan gelir sağlanan bu zümre, dört alt başlık altında toplanabilir. Bunlar: Saray halkı, ilmiyye, seyfiyye ve kalemiyye'dir.

1. Saray Halkı

Askerî sınıfın zirvesinde şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin idarî sisteminde en yüksek otorite gibi görünen Pâdişah bulunmaktadır. Burada Pâdişah için "görünen" ifadesini kullandık. Zira Osmanlı Devleti'nde Pâdişahlar her istediklerini yapabilen kimseler değillerdir. Hükümdar olmakla birlikte onlar da kanun ve nizamlarla bağlı idiler. Kanunların kendilerine verdikleri yetkinin dışına çıkamazlardı. Binaenaleyh görünüşte yegâne söz sahibi gibi mütalaa edilseler de gerçekte onlar da belli kayıtlara bağlı idiler. Bu konu, eserimizin önceki ciltlerinde geçtiği için üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Bununla beraber bir yabancının bu konudaki görüşlerine de temas etmeden geçemeyeceğiz. Bu yabancı konu hakkında şunları söylemektedir: "Osmanlı düzeninin başlıca temel taşı Pâdişahtı. Yönetenlerin ve yönetilenlerin ortak bağlılık duydukları nokta yalnızca o idi. Ancak Osmanlı düzeninin doğası sonucu Pâdişah'ın gücü çok sınırlı idi. Yetkisinin sınırları imparatorluğun servetini geliştirmek, İslâmiyet ile tebeasının, ve diğer dinlerin kurumlarını ve bunların uygulamalarını sağlamak, imparatorluk topraklarını genişletip savunmak ve imparatorluk içinde düzeni korumakla belirleniyordu. Bu yüzden Osmanlı yaşamının önemli bir bölümü, milletler, loncalar, dinî toplumlar ve Osmanlı toplumunun birleşik yapısını oluşturan öteki gruplarca özerk olarak sağlanıyordu. Yönetici sınıf içinde bile, düzenin çok karmaşık olmasından dolayı, kuramsal olarak ne kadar otokratik olsa da bir tek adamın, bürokratlardan ne isteyeceğini bilmesi ve bunu yapmalarını sağlayabilmesi için tüm ayrıntılar konusunda bilgi sahibi olması imkânsızdı. Pâdişahın, Osmanlı toplumunun çeşitli unsurlarını bir araya getirmesi girişken ve güçlü bir yöneticilikten çok, bir simge oluşuna bağlıydı. Batı etkisiyle ancak ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı hükümeti, Avrupa'nın kendisinde var olduğuna inandığı türden bir otokratlığa ve merkezî iktidara sahip olabilmişti."[16] Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Osmanlı Pâdişahları da belli bazı kanun ve geleneklerle bağlı idiler. Onlar, yetkilerini keyfî olarak değil, kanun nizâm ve ananelere göre kullanıyorlardı. Gerçi töreye göre Osmanlı Pâdişahı, memleketin sahibi sayılırdı. Bu sebeple her türlü güç ve kuvvet onun elinde

[16]. Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**. I. 231 – 232.

idi. Bununla beraber Bernard Lewis'in dediği gibi "Osmanlı Sultanı Müslüman bir hükümdardı. İktidarının da, yargı etkisinin de kaynağı, niteliği ve sınırlarını belirleyen Müslüman hukukçular ile yorumcuların (müctehid) verdikleri örneklerdir. Osmanlı devlet ve hükümranlık kavramlarının kökeni, şeriatın anayasal verileri idi."[17] Bilindiği gibi İslâm hukukuna göre devletin başında bulunan hükümdarın, hakkında nas bulunmayan mevzularda tebeasının maslahatını gözeterek çıkardığı kanunlarına uymak, dinin emridir.[18] Bununla beraber yine İslâm hukukuna göre hükümdar, her istediğini yapan ve her türlü arzusuna uyulması gereken bir kimse değildir. O da "Şer'î hukuk"un gerektirdiği emirlere uymak mecburiyetinde idiler. Bu bakımdan Osmanlı Pâdişahları, hangi sınıftan olduklarına bakmadan hem müslim, hem de gayr-i müslim vatandaşlarının bütün hak ve hukuklarını korumak zorunda idiler.

Saray halkı ifadesinden Pâdişah ile birlikte, Harem, Enderûn ve Bîrûn'dan müteşekkil sarayın üç bölümünde bulunan bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlileri anlaşılmaktadır. Bu üç bölümde yaşayan veya çalışan insanların statü ve görevleri de farklı idi. Bunlar, Pâdişah'a yakınlıklarından dolayı saray dışındaki halka göre daha büyük bir prestij sahibi idiler. Bursa fethedilip merkez haline getirilmeden önce Osmanoğulları'na ait özel bir saray yoktu. Osmanlı Beyi, diğer emîrler gibi kendi ailesi halkı ile birlikte bir evde oturur, beyliğin ileri gelenlerini ve tebeasını (vatandaşını) burada kabul ederdi. İşler bu mütevazi evde görüşülürdü. Bu şekildeki bir ikametgahın, muhafız vs. gibi fazla sayıda bir yardımcı grubuna da ihtiyacı yoktu. Nitekim bir kâtip, birkaç çavuş, haberci ve az sayıda bir muhafız grubu bütün işleri görmeye yetiyordu.

Orhan Bey, Bursa'yı feth edip iş başına geçtikten sonra beyliğini her sahada teşkilâtlandırmaya gayret etmişti. Osmanlı Devleti, gelişip büyüdükçe hükümdarlarının ikamet ettikleri saraylar da bu gelişmeye parelel olarak büyüdükleri gibi ihtişamları da artmıştı. Osmanlılar'ın ilk sarayı Bursa'da yapılmıştı. Bundan sonra da pâyıtaht (başkent) olan Edirne'de de saraylar inşa edilmişti. İstanbul'un fethinden sonra Fâtih Sultan Mehmed, tarafından bugün Bâyezid diye isimlendirilen semtte ve İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu sahada bir saray yapılmıştı. Fakat daha sonra beğenilmeyen bu sarayın (Eski saray) yerine Marmara ile Haliç arasında bulunan çıkıntılı tepe (Sarayburnu) üzerinde yeni bir saray inşa edilmişti. Yeni saray adı verilen bu

---

[17] . Bernard Lewis, **İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı**, trc. Nihal Önol, İstanbul 1975, s. 47.

[18] . **Kur'an**, en-Nisa, 59.

saray (Topkapı Sarayı), Pâdişah'ın ailesine mahsus daireler (Harem), Enderûn ve dışarı ile ilgili hizmetleri göreceklerin barındıkları Birûn adı verilen üç kısımdan teşekkül ediyordu. Fâtih'ten sonra gelen Osmanlı Pâdişahları, takriben 2500 metre uzunluğunda ve "Sûr-i Sultanî" denilen yüksek ihata duvarları ile çevrili bulunan bu sarayda ikamet ettiler. Eremya Çelebi, Topkapı Sarayı'nı şu ifadelerle günümüz insanına anlatmaktadır: "Etrafına bir bak, sarayın üç taraftan denizle çevrilmiş olduğunu göreceksin. Garba doğru uzanan şehri uzun boylu bir insana benzetebiliriz. Onun başını şarkta pâdişah sarayı teşkil eder. Şimâle (kuzey) müteveccih olan bir gözü Galata'ya bakar. Cenuba (güney) diğer göz de Uludağ (Keşişdağı)nı ve Bitinya havalisini görür. İki yanağından biri Üsküdar ile İzmit'e, diğeri de Kırım ve Rusya'nın bulunduğu Karadeniz'e müteveccihtir. Akdeniz ile Karadeniz, sarayın önünde birbirine sarılır ve ayrılır."

Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşasına başlanan ve XIX. Yüzyıl ortalarında Dolmabahçe Sarayı'na taşınıncaya kadar dört asra yakın Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Topkapı Sarayı'na hemen her Osmanlı Pâdişahı bir ilavede bulunmuştu. Bu saray, 3 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan Bakanlar Kurulu kararı ile müze haline getirilmişti.[19]

Harem: Arapça bir kelime olan Harem, "Korunan, mukaddes ve muhterem olan şey veya yer" anlamına gelmektedir. Mekke-i Mükerreme'nin belli sınırlarla tesbit edilmiş yerlerine ihramsız girmek yasak olduğu için buraya "*Harem-i Şerif*" dendiği gibi, hem Mekke, hem de Medine'ye gayr-i müslimlerin girmesi yasak olduğundan bu her iki şehre de "*Haremeyn*", başka bir ifade ile Müslüman olmayanların girmesi haram olan iki şehir adı verilmiştir.

Aynı mânâdan hareketle kadınların ikamet ettikleri ve yabancı erkeklerin girmesi yasak olan evlere de İslâm âleminde harem adı verilmekte idi. Harem, genellikle ev reisinin kadınları, câriyeleri ve çocukları ile yaşadığı yer demektir. Bu kelime, aynı zamanda "evin kadını " anlamına da gelir. Bu anlamda herkesin girmesine izin verilmeyen mukaddes yer demektir. Ev, konak ve saraylarda genellikle iç avluya bakacak şekilde planlanan, kadınların yabancı erkeklerle karşılaşmadan rahatça günlük hayatlarını sürdürdükleri bölümlere harem denir. Haremin Osmanlılar'daki asıl adı "Dâru's-

---

[19] . Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümâyûnu" **TOEM**. İstanbul (1328), sayı V, s. 265; Eremya Çelebi Kömürcüyan, **İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)** trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, s.11 Kazıcı, **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)** İstanbul 1995, X, 340 – 342.

saâdedir. Bu anlamıyla saâdet evi demektir. Böylece, insanın içinde huzur ve rahat bulduğu, saâdete erdiği yer demek olmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Harem, İslâm öncesi dönemlerde de hem Doğu, hem de Batı devletlerinde bulunmakta idi. Nitekim Hindistan'da "Perde" veya "Zenâne", İran'da "Enderûn", Arabistan'da "Harem" tabiri kullanılmış olması bunu göstermektedir.[20]

Osmanlı Harem'ini anlatırken D'Ohsson, hem Harem hakkında bilgi verir, hem de Eski Yunan'da da saraylarda veya alelade evlerde harem ile selamlığın bulunduğunu anlatarak şöyle der: "Daha önce belirttiğimiz gibi bütün evler ikiye ayrılır. Biri "Selâmlık"tır. Eski Yunan'da buna "*Andron*" veya "*Andronitis*" derlerdi. Bu kısımda yalnız evin erkeği, oğulları ve uşakları bulunur. Diğer kısım ise mutlak olarak kadınlara ayrılmıştır. Yani zevcelere, kız çocuklarına, annelere, kız kardeşlere, teyzelere, câriyelere vs. ayrılmıştır. Bu kısma da "Harem" denir. Kelime, kutsal veya tecrid edilmiş yer anlamındadır. Buranın bir iffet yeri olduğunu ve bütün erkeklere yasak olduğunu ifade eder. Kelimenin Yunan'ca karşılığı "*Yinaikion*" veya "*Yinaecconitis*"tir."[21]

Müslüman bir devlet olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nde de daha kuruluştan itibaren harem hayatı bulunmakta idi. Fakat teşkilâtlanması Fâtih Sultan Mehmed zamanında gerçekleşmiştir. Bu teşkilât, devlet yapısındaki genel eğilime uygun bir şekilde devşirme sistemiyle geliştirilmiştir. Burada en alt kademe olan câriyelikten son mertebe olan ustalığa (hasekilik ve valide sultanlık hariç) yükselme birçok bakımdan Enderûn teşkilâtındaki terfi sistemine benzemektedir. Esasen Osmanlı saray teşkilâtında "Harem-i Hümâyûn" tabiri, hem haremi hem de Enderûn'u içine alır. Enderûn, Pâdişah, saray ve devlet hizmetinde bulunacak erkeklerin, harem de bu hizmeti görecek kadınların yetiştirilmesi için bir eğitim kurumu idi.

Yerli ve yabancı müellifler tarafından hakkında çok şey söylenip yazılmış olan Osmanlı hareminin altı asırdan daha fazla bir süreyi kaplayan dönemde, İslâm – Türk geleneğine uygun bir müessese olarak varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Harem, Enderûn gibi uygulamalı bir mektep oluşturmuş ve başlıca bilgi, görgü, usûl, erkân, düzgün konuşma ve güzel iş yapabilme esasları çerçevesinde çok disiplinli bir eğitim vermiştir.

---

[20] . Geniş bilgi için bk. Çağatay Uluçay, **Harem**, Ankara 1971, s. 7; Ahmed Akgündüz – Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s. 319 – 321.

[21] . D'Ohsson, **18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler**, (**Tableau General de l'Empire Ottoman**,), trc. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 193.

Yabancıların girmesine müsaade edilmeyen harem hakkında bunlar tarafından yazılan senaryoların büyük bir bölümünün, kendi kral ve prenslerinin hayatları gözönüne alınarak kaleme alındıkları anlaşılmaktadır. Zira Hammer bile kendi zamanına kadar hiçbir kimsenin Topkapı Haremi'ni göremediğini ısrarla anlatır. Gerçekten yabancılar, daha ziyade Topkapı sarayı'nın Hasbahçe kısmıyla Selâmlık kısmını dolaşmaya muvaffak olabilmişlerdir. İçini gördüklerini iddia edenlerin de -eğer iddiaları doğruysa – Harem'in pek mahdud kısımlarını görmüş olmaları muhtemeldir. Harem, 1909, yani Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kapılarını dünyaya açmıştır. Bu tarihten sonra Pâdişah, Harem ağaları ve doktorlardan başka insanlar da Haremi görme imkânına kavuşmuşlardı. Böyle bir imkân bahşedilen ve Harem hakkında ilk defa görgüye dayalı olarak yazı yazan kişi, Abdürrahman Şeref Bey'dir.[22] O, konu ile ilgili yazılarını Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda yayınlamıştır ki biz de bu mevzuda kendisinden istifade ettik.

Harem halkını, Pâdişah, Vâlide Sultan, Pâdişah hanımları, sultanlar (Pâdişah kızları) ve şehzâdeler gibi haremde hizmet edilenler ile ustalar, kalfalar ve câriye şeklinde hizmet edenler olmak üzere iki grupta değerlendirmek mümkündür.[23]

Enderûn: Topkapı Sarayı'nın üçüncü kapısı olan Bâbü's-saâde (Akağalar) Kapısı'ndan sonra başlayan ve Arz Odası'nın bulunduğu üçüncü yer ile bunun arkasındaki köşklerin ve bahçelerin bulunduğu dördüncü yer, Enderûn diye adlandırılırdı. Osmanlı tarih kaynaklarında belirtildiği gibi burası pek çok olaya sahne olmuştur. Divan-ı Hümâyûn müzakereleri, Pâdişah cülûsları, elçi kabulleri, bayramlaşmalar, Kapıkulu askerine maaş dağıtımı (ulûfe) vs. gibi devleti yakından ilgilendiren olay ve gelişmeler hep burada cereyan ediyordu.[24]

---

[22] . Uluçay, **Harem**, s. XIX.

[23] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara 1984, s. 147 -149; Uluçay, **Harem**, s. 7 – 9; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Harem" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)**, XVI, 135 – 138; Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)**, X, 344 – 345; Deniz Esemenli, "Türk – İslâm mimarisinde Harem" **DİA**, XVI, 138 – 152; Cengiz Köseoğlu, **Harem**, İstanbul 1979, s. 3 - 24.

[24] . Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümâyûnu" **TOEM**. V, 265; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 297 – 299; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul 1986.

Topkapı Sarayı'nın Enderûn bölümünde hizmet edenlere genel olarak Enderûn halkı denmekteydi. Ayrıca burada görev yapan İç oğlanlarına Enderûn ağaları veya kısaca Enderûnlular da deniyordu. Devşirme teşkilâtının kaldırılışına kadar Enderûn hizmetlileri, devşirme kanununa göre Hıristiyan tebea çocuklarından alınıyorlardı. Bunlar, önce Edirne Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve Galata Sarayı'nda yetiştirilirlerdi. Bu devşirme çocukları Topkapı Sarayı'na alınmadan önce büyük bir itina ile eğitiliyorlardı. Böylece Müslüman – Türk terbiyesi ile yetiştirilerek din, dil, örf, âdet ve geleneklerini öğrenirlerdi. Sistemli bir tarzda ve mükemmel bir tahsile tabi tutulan buradaki gençler, liyakat ve kabiliyetleri ölçüsünde Enderûn'daki Küçük ve Büyük odalara alınırlardı. Sarayda uzun müddet hizmet ve terbiye gördükten sonra devletin muhtelif üst makamlarına namzet (aday) olarak yetiştirilen bu çocukların Osmanlı sarayında istihdamı Yıldırım Bâyezid zamanına kadar uzanmaktadır. Bunlar, devletin en yüksek mevkilerinde görev almak için eğitilirlerdi.[25] Burada da tahsillerine devam eden İç oğlanları, saray âdâb ve erkânını öğrendikten sonra yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine odalarından birisine çıkarılırlardı. Bundan sonra da en mümtaz oda olan Has oda gelirdi. Kiler ve Hazine odasındaki Eskiler, yani kıdemlilerin seçmeleri munhal vukuunda (boşaldığında) buraya verilirlerdi. Veya zamanları gelince Kapıkulu süvarisi olarak dışarı çıkarılırlardı. Bu odaların en ilerisi ve mümtazı olanı Has Oda idi ki, asıl Enderûn Ağaları bunlardı.[26]

İslâm Dini ile Türk örf ve âdetlerini öğrenmiş bulunan Enderûn halkının Pâdişaha hizmetleri, pek fazla zamanlarını almıyordu. Onlar, zamanlarının çoğunu daha ziyade dinî eğitim ile silah talimi ve hat sanatıyla uğraşarak geçirirlerdi. Tamamının Osmanlıca, Arapça ve Farsça'yı okuyup yazmaları, Kur'an'ı iyi okumaları ve dinî bilgileri bilmeleri gerekiyordu. Yönetici sınıfın özel dallarına girmeleri için özel bir eğitimden geçirilirlerdi. İç oğlanlarının beden eğitimine özen ve itina gösterilirdi. Güreş, okçuluk, cirit, ağırlık kaldırma (halter), mızrak atma ve binicilik sporları üzerinde özellikle durulurdu. Zaman zaman odalar arasında müsabakalar yapılırdı. [27]

---

[25] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 298 – 307; Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)** , X, 344.

[26] . Daha geniş bilgi için bk. Tayyarzâde Ahmed Ata, **Tarih-i Ata**, İstanbul 1293. I, 34; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 300 – 339.

[27] . Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 300; Ayrıca bk. Ata, **Tarih**, I, 27; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1328, I, 85 – 87; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 169.

Aynı zamanda bir mektep olan Enderûn, Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim ve öğretim kurumu niteliğini taşır. Daha ziyade mülkî ve askerî idarecilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinde devletin kudretini muhafazaya kabiliyeti olan gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. İlk defa Sultan I. Murad tarafından kurulduğu, belirtilmekte ise de Sultan II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilâtına Fâtih Sultan Mehmed döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli komutan ve idareci yetiştirmektir. Zira devamlı büyüyen ülkenin farklı ırk, dil, din, mezheb, örf ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadrolarına ihtiyacı vardı. Devlet, gayr-i mütecanis (arklı kültürlere sahip) bir sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplin temel prensipler olarak benimsendiğinden, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.[28]

Devşirme yolu ile sağlandıklarından aileleri ile bağları kesilen Acemi oğlanlar arasından, Enderûn'a girmek üzere seçilen talebelerin (Gılman) belli bir alt egitimden geçmeleri gerekiyordu.

Mektebin teşkilâtı zamanla bir hayli değişikliklere uğrayarak XVII. Asırda bilhassa Acemi oğlanlar mektebine son şekilleri verildiği sırada kesin şeklini almış ve yedi odaya, yani sınıfa ayrılmıştı. Her odanın başında bir ağa bulunurdu. Bu odalar şunlardı: Küçük ve Büyük Odalar (Hâne-i sağir ve Hâne-i kebir), Doğancılar Odası (Hâne-i bazbân), Seferli Odası, Kiler Odası, Hazine Odası ile Has Oda idiler.[29]

Küçük ve Büyük Odalar (Hâne-i sağir ve kebir): Bâbü's-saâde'den içeri girilince sağ tarafta Büyük Oda, sol tarafta ise Has Oda ile Kuşhâne arasında Küçük Oda bulunur. İki oda arasındaki fark isimlerinden de anlaşılacağı üzere büyüklük farkı idi. Yeni gelen bir İçoğlanına önce otuz bir akça vermek adetti. Bu odalara, Edirne, Galata ve İbdahim Paşa saraylarından seçilerek alınmış olan kıdemli ve liyakatlı acemiler, müteaddid hocalardan ders görerek İslâm - Türk akide ve kültürü ile yetiştirilirlerdi. Buradaki öğrencilerin yaşları küçüktü. Enderûn mektebinin bir bakıma hazırlık sınıfı durumunda idiler. Yaşlarına uygun bir müfredat proğramına göre eğitime tabi tutuluyorlardı. Okumayı öğrenmelerinden sonra Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Tecvid, Türkçe, Arapça, Yazı ve Farsça'nın yanında cild, tezhib, oymacılık,

---

[28]. Mehmet İpşirli, "Enderûn" **DİA**. XI, 185 – 186.

[29]. Mehmed Halife, **Târih-i Gilmânî**, İstanbul 1340, s. 97 –98.

kıraat, meşk gibi sanatları da öğrenirlerdi. Bu arada beden eğitimine büyük bir önem verilirdi. O günün sporlarından olan güreş, atlama, koşu, ok çekme ve yarışlar yaparlardı. Yaşları biraz daha ileri olanlar (14 yaş) sporda daha eğitimli bir duruma gelmiş oluyorlardı. Bunlar, silah kullanmak, ata binmek gibi konularda daha başarılı oluyorlardı. Bu iki odanın efradı dolama denilen sako veya cübbeyi giydikleri için kendilerine dolamalı denirdi.Dereceleri aynı olan bu iki odadan terfi edip bir derece yükselen kıdemli İçoğlanı, Seferli koğuşuna nakledilirdi. Bu iki oda oğlanlarından sıraları gelip Seferli'ye nakledilmeyenler, maaş derecelerine göre 18 – 20 akça ile süvari ocağının sipah veya silahdâr bölüklerine çıkarılırlardı. XVI. Asır sonlarında Büyük Oda'nın mevcudu 100, Küçük Oda'nın ise 60 kadardı. Fakat daha sonra sayılarında artışlar oluyordu. Nitekim XVII. Yüzyılın ortalarında iki odada 600 kadar öğrencinin varlığından söz edilmektedir. Bununla beraber başka bir kaynakta (*Kavanin-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitâne*) XVII. Asır ortalarında Büyük Oda neferatının sayısı 258 olarak verilmektedir. Bu odalarda bulunanların ulûfeleri sekizer akça idi.[30]

Doğancılar Odası: Tarihin eski dönemlerinden beri bütün Türk boylarında olduğu gibi Osmanlı Türkleri de av teşkilâtına büyük bir önem veriyorlardı. Osmanlı Pâdişahları da buna son derece ilgi gösterirlerdi. Hatta bu meraktan olsa gerek ki Sultan IV. Mehmed'e Avcı Mehmed deniyordu. Hâne-i bâzbân da denilen doğancı koğuşu, kırk kişilik bir sınıf olup bunlar da *Kaftanlı* denilen Enderûnluların beşinci kısmıdır. Bunların da bıçaklı eskileri vardır. En eskileri Doğancı başının muavinidir. Kanun, nizam ve diğer âdetleri diğer odalar gibidir. Bunlar, Pâdişah'ın avda kullandığı şahin ve doğan gibi av hayvanlarına bakan kimselerdir. Fakat Sultan IV. Mehmed (Avcı Mehmed) tarafından kaldırıldıkları için Osmanlı teşkilâtı ile ilgili daha sonraki eserlerde bunlara pek rastlanmaz. Doğancı başının maaşı yevmiye 40 akça idi. Diğerlerinin maaşı 20'şer akça idi.

Seferli Odası: Hâne-i Seferli de denilen bu koğuşun ihdası, Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi (1635) esnasında Büyük Oda'dan bir kısım İç oğlanı almak suretiyle olmuştur. Burada daha yüksek bir tahsile devam edilirdi. Başlangıçta bu koğuş İçoğlanlarının vazifeleri, Enderûn halkının çamaşırlarını yıkayıp tertiplemekti. Bu arada Hünkâr'ın sarığı, kavuğu, seccadesi gibi hizmetleri de bunlara aitti. Pâdişah'ın câmide üzerinde namaz kılacağı sec-

---

[30] . Bu odalar ve öğrenci kapasiteleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı. **Saray Teşkilâtı**, s. 308 – 311; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul 1977. I, 12; Ziya Kazıcı **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995. s. 75 – 78; Ülker Akkutay, **Enderûn Mektebi**, Ankara 1984, s. 86 – 89.

cadeyi bunların ağası sererdi. Şüpheli veya tehlikeli bir durumun olup olmadığını tesbit için önce ağa seccadenin üzerine başını koyup secde ederdi. Seferli koğuşu daha sonraları geniş bir teşkilâtla farklı dallarda eleman yetiştiren bir san'at mektebi (okulu) haline getirilmiştir. Nitekim bundan sonra buradan musikişinaslar, hânendeler, kemankeşler, pehlivanlar, berberler, hamamcılar vs. gibi sanatkârlar yetiştiği gibi birçok âlim, şair ve musikide mâhir insanlar da yetişmişti.

Seferli koğuşu İçoğlanları dış çıkmalarda eski ve yeniliklerine göre Sipah bölüklerine verilirlerdi. En aşağı yevmiye 20 akça olup en kıdemlilerden 35 hatta 40 akça ile belirtilen bölüğe geçenler vardı. Protokola göre Seferli Odası, derece itibariyle daha önce anlattıklarımızdan yüksek olmakla birlikte Kiler Odası'ndan aşağıda idi. Bu oda sakinlerinin sayılarında da zamanla değişiklikler olmuştu. Bu koğuş, 1247 (1831) tarihinde lağvedilerek buradaki ağalar, Hazine ve Kiler koğuşlarına verilmişlerdi.[31]

Kiler Odası (Kiler Koğuşu): Fâtih Sultan Mehmed zamanında kurulan bu koğuş, İç Hazine ile Hazine Odası arasında yer alıyordu. Buradaki gılmanlar, okuyup yazmak ve başka ilimleri öğrenmenin dışında Pâdişah'a ait çeşitli yemekleri pişirmek, sofra kurmak, salata yapmak, kahve pişirmek çeşitli reçel ve şurupları yapmakla da görevliydiler. Bütün bu hizmetler, Lalaları veya eskileri tarafından gılmanlara büyük bir dikkatle öğretilirdi. Bu mânâda bu koğuştakilerin en önemli görevi sarayın yiyecek ve içeceklerini hazırlamaktı. Ağalarına Kilercibaşı veya "*Ser kilar-ı hassa*" denirdi. Koçi Bey'in ifadesine göre Kilercibaşı toplam 12 ocaktan sorumlu idi. Rütbe olarak bunun bir derece altında Kiler kethüdası veya Kiler kahyası geliyordu. Saray kilerindeki bütün acemiler, bunun emrinde idiler. Pâdişah'a verilecek yemeğin pişmesi, onun huzuruna götürülmesi ve yemek sofrasının hazırlanması kilercibaşıya aitti. Keza sarayın reçel ve şerbetlerinin hazırlanması da Kilercibaşı'nın vazifeleri arasında idi. Buradaki İçoğlanları, hükümdar ile Harem-i Hümâyûnun ekmek, et, tatlı, şerbet vs. gibi yiyecek ve içeceklerini de korurlardı. Keza saraydaki odalarla mescidde kullanılacak mumları da yine bunlar tedarik ederlerdi. Protokol bakımından Seferli Koğuşu'ndan bir derece üst olmakla birlikte Hazine Odası'nın altında idi. Bu koğuştaki görevlilerin sayısının zaman içinde farklılıklar gösterdiği ve rakamın 40 - 100 arasında oynadığı ifade edilmektedir. Kiler koğuşu efradı, senede bir defa ilk Nisan yağmuru yağdığı zaman yağmur suyu toplayarak bunu Pâdişah'a takdim ile bahşiş alırlardı. Kiler Koğuşu İçoğlanları sıraları geldiği zaman Kapıkulu süvari birliklerine verilirlerdi.

---

[31] . Geniş bilgi için bk .Uzunçarşılı, **Saray**, 311 – 313; Ata Tarihi, III, 119.

Kiler koğuşunda çalışanların maaşları da zaman içinde değişikliğe uğruyordu. Nitekim XVI. Yüzyılın son yarısında Kilercibaşının maaşı günde 50 akça olup XVIII. Yüzyıl sonlarında ise bu miktar 62 akçaya kadar yükselmişti. Kiler kethüdası veya kâhya denilen yardımcısının ücreti ise 27 – 37 akça arasında değişiklikler göstermektedir. Diğer görevlilerin ücretleri ise yevmiye 10 akça idi. [32]

Hazine Odası (Hazine Koğuşu): Bu oda, Protokol bakımından Kiler Koğuşu'ndan bir derece yüksek, Has Oda'dan ise bir derece aşağıda idi. Kaynaklar, bu odanın Fâtih Sultan Mehmed döneminde kurulduğuna işaret etmektedirler. Oda, Fâtih Sultan Mehmed zamanında Enderûn odaları arasında yer almakla beraber, Yavuz Sultan Selim zamanında daha bir gelişerek teşkilâtlandırılmıştır. Hazine Odası'ndaki İçoğlanlarının sayısı hakkında kaynaklarda zamana bağlı olarak farklı rakamlar verilmektedir. Buna göre sayı 50 – 157 arasında değişmektedir.

Bu odanın en büyük yöneticileri Hazinedâr başı (Serhâzin-i Enderûn) ile Hazine Kethüdasıdır. Âli'ye göre Hazinedâr başına Enderûn Hazinedarı dendiği gibi Enderûn Baş Yazıcısı veya Hazine baş Yazıcısı gibi görevler de verilmiştir. Hazinedâr başı, birkaç bin saray görevlisinin yöneticisi idi. Hazinedar başının günlük ücreti 82 akça olarak belirlenmişti. Diğer görevlilerin günlük ücretleri ise 8'er akça idi. Hazinedar başı, genellikle Ak ağalardan seçilmekte idi. Hazine Odası'nın ikinci önemli yöneticisi olan Kethüda ise, odanın başkanıdır. Sarayın malî işleri ile görevliydi. Her ay sonunda harcamaların genel durumu hakkında bilgi verirdi.

Hazine Odası, Pâdişah'ın emri olmadan odanın diğer elemanları hazır bulunmadan ve mühürlerin incelenmesi tam olarak yapılmadan asla açılmazdı. Hazine-i Hümâyûn Kethüdası, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Efendiler ile otuzdan yüze kadar görevliyle birlikte Hazine-i Hümâyûn kapısına gelirdi. Kethüda mührünü çıkararak Baş Yazıcı kapıyı açar. Böylece hepsi birlikte hazineye girerlerdi. Hazineliler, Enderûn hazinesini korumakla görevliydiler. Hazine koğuşu efradı, çıkmalarda Kapıkulu süvari bölüklerinden sipah bölüğüne veya müteferrikalık ile çaşnigirliğe çıkarlardı.[33]

Has Oda: Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Has Oda, Enderûn Mektebi odalarının en yüksek kademesini teşkil ediyordu. Bu odadaki e-

---

[32] . Bilgi için bk. Koçi Bey, **Risâle**, nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972, s. 94; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 313 – 315; Akkutay, Enderûn Mektebi, s. 94 – 95.

[33] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 315 – 322; Akkutay, **Enderûn Mektebi**. s. 97 – 104.

ğitimin ana hedefi, iyi idareci yetiştirmekti. Bununla beraber bu eğitim, teorik olmaktan çok uygulamalı idi. Eski Has Oda, önceleri Hırka-i Şerif Dairesi'nin altında iken buraya Fâtih tarafından 32 İçoğlanı konmuştu. Bu Has Oda, IV. Murad zamanında terk olunarak yeni bir Has Oda inşa edilmişti. Yavuz Sultan Selim, Has Oda'yı yaptırdığı zaman buranın hizmetine Hazine, Kiler ve Emektar Çuhadarları'nın naklini emrederek sayılarını kırka çıkarmıştır. Bundan sonra da bu sayıda bir değişiklik olmamıştır. Has Oda mensupları, Enderûn Mektebi'nin elit kısmını meydana getiriyorlardı. Bunların Has Oda'ya girebilmeleri defalarca seçimlerden geçip başarı kazanmalarına bağlı idi. Bu da onları yüksek bir tabaka haline getiriyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'nin özellikle XVI. Yüzyılın ikinci yarısı için müşahedeye dayalı olarak bize bilgi sunmakla birlikte adını vermeyen *Kitab-ı Müstetâb*'ın müellifi bu konuda şöyle der:

"Saraya tevzi olunan oğlanlar, saraylarda yedişer ve sekizer yıl ve dahi ziyâde terbiye olunurlardı. Ba'dehû içlerinden girü göze dokunur ehl-i ma'rifet ve akl u basiret üzre olanları Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) Küçük Oda'ya ve Büyük Oda'ya, Hazineye ve Zülüflü Baltacılığa alınurdu. Anda dahi nice yıllar terbiye ve edeb ve ma'rifet hâsıl eyledüklerinde girü bunlardan okumağa yazmağa iktidarı olup ve ehl-i basîret üzre olan oğlanları Has Oda'ya alınup"[34]

Has Oda'lılar, bir taraftan Pâdişah'ın şahsî hizmetlerini görürken, öbür taraftan *Mukaddes Emânetler*"in bulunduğu Hırka-i Saâdet Dairesi'nin bakımı ile ilgilenirlerdi. Has Oda'da görev yapan Silahtar, Çuhadar, Rikâbdar, Tülbent Ağası ve Anahtar Ağası da büyük devlet memurluklarına terfi edebilen önemli şahsiyetlerdi. Bunların ilk dördü, Pâdişah'ın huzuruna çıkarak bizzat maruzatta bulunabildikleri için kendilerine "*Arz Ağaları*" da denirdi. 1186 (1772) tarihli bir Mevacib Defterinde Has odabışının yevmiye 75, Silahtarın 60, Çuhadarın da 35 akça aldıkları görülmektedir.[35]

1045 (1635) senesinde Evliya Çelebi'nin 20 yaşlarında iken Ayasofya Câmii'nde müezzin mahfilinde okuduğu Kur'an, Sultan IV. Murad'ın hoşuna gittiği için saraya alınmasını istemişti. Sarayda kendisine verilen kitaplardan anlaşıldığına göre buradaki tahsil, medreselerde olduğu gibi dinî eğitime dayalı ve hatta seviye itibarı ile medreselerden daha yüksek bir mevkide görünmektedir. Ata Tarihi'nde Enderûn'da okutulan ders ve takib edilen metod hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. XVIII. Asra kadar bu mektepten pek

---

[34] . **Kitâb-ı Müstetâb**, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 6.

[35] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 322 – 329; Akkutay, **Enderûn Mektebi**, s. 106 – 122.

çok devlet ve ilim adamı ile hattat, nakkaş, mûsikişinas, şair ve sanatkâr yetişmiştir.

Bîrûn: Topkapı Sarayı'nın Orta Kapı'sı ile Bâbü's-Saâde (Akağalar Kapısı) arasında kalan kısma Bîrûn adı veriliyordu. Burası, Birinci yer* ile İkinci yer** denilen sahaları içine alırdı. Bîrûn kelimesi, Farsça "dış" demektir. Genellikle saray ve konakların dış hizmetlere mahsus kısmına bu isim verilir. Bu sebeple burada yaşayan veya görev yapanlara *Bîrûn halkı* veya *Dış halkı* deniyordu. Bu görevliler, sarayın Harem ve Enderûn kısmının haricindeki yer ve dairelerde oturup işlerini görürlerdi. Bunlar, sarayın dış hizmetlerine baktıkları için sarayda yatıp kalkma mecburiyetinde değillerdi. Saraydaki işlerini bitirdikten sonra akşamları evlerine giderlerdi. Sarayın dışında evleri bulunan bu insanların tayin ve terfileri özel prensiplere göre yapılırdı Bunlar, Enderûn ağaları gibi sıkı bir disipline tabi değillerdi. Birûn teşkilâtına ait atamalar, Sadrıazam tarafından yapılırdı. Bunlardan bazılarına Dâru's-saâde Ağası tarafından da kürk giydirilirdi.[36]

Bîrûn tabiri , Enderûn gibi varlığını devletin sonuna kadar sürdürememişti. Tanzimat'ın ilanından sonra pek kullanılmaz olmuştur. Osmanlılar'da, sarayın Bîrûn ricâlinden başka doğrudan doğruya sadrıazama bağlı *bıyıklı* veya *gedikli ağalar* diye adlandırılan görevliler de vardı. Kapı halkı olarak da isimlendirilen bu ağalara Dış ağalar denildiği olurdu. Silahtar Ağa, Çuhadar Ağa, Selâm Ağası, Miftah veya Anahtar Ağası, Mühürdar Ağa, Kapıcılar Kethüdası, Mirahor Ağa, Kiler Ağası vs. gibi ağalar bunlardan bir kısmını teşkil ediyordu.[37]

Sarayın Bîrûn halkı, gördüğü hizmetlere göre altı gruba ayrılıyordu. Bunlar:

---

*. Birinci Yer: Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümâyûn denilen birinci kapısıyla Bâbu's-selâm veya Orta Kapı arasında bulunan alana verilen isim. Sertoğlu, **Osmanlı Tarih** Lugatı, s. 53.

**. İkinci Yer: Topkapı Sarayı'nda Bâbü's-saâde ile Bâbü's-selâm arasındaki saha. Burası 160 metre uzunluğunda ve 130 metre genişliğinde bir dikdörtgendir. Bayram ve ulûfe alayları burada yapıldığı için bir adı da Alay meydanı idi . Sertoğlu, age. s. 160.

[36]. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 358; Sertoğlu. age. s. 53.

[37]. Bu ağalar hakkında daha geniş bilgi için bk. Sertoğlu, age. s. 85 ve ilgili maddeler.

a) Ulemâ Sınıfı: Bîrûn halkının ilk grubunu ulemâ sınıfından gelen Pâdişah hocası, Hekimbaşı, Cerrahbaşı, Kehhalbaşı (göz doktoru), Müneccimbaşı ve Hünkâr imamı oluşturuyordu.

Şehzâdelerin eğitim ve öğretimiyle meşgul olan hocalar, şehzâde Pâdişah olduktan sonra "*Hünkâr Hocalığı*"na tayin edilerek kendilerine yüksek ilmiye pâyesi verilirdi. Osmanlı Pâdişahları, şehzâdelikleri zamanında kendilerine ders veren hocaları bu makama getirirlerdi. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlılar'da ilk defa Pâdişah hocalığı ihdas eden kişi, Çelebi Sultan Mehmed olmuştur. O, Amasya Sancakbeyi iken hocası Sofu Bâyezid adında bir zattı. Çelebi Sultan Mehmed'in Pâdişah olması için epey gayret eden bu zat, daha sonra Pâdişah hocası olarak tayin edilmiştir. Bu rütbe daha sonra farklılı şekillerde devam etmiştir. Zamanla değişmekle birlikte bunların külliyetli miktar diyebileceğimiz bir maaşları vardı.

Osmanlı Devleti'nde 1252 (1836) tarihine kadar "*Ser Etibba-i Hassa*" denilen hekimbaşılar bulunurdu ki bunların tamamı "*İlmiye Sınıfı*"ndan ve tıb ilmine vâkıf zevattan seçilirdi. Bu tarihten sonra hekimbaşılar mülkiye sınıfından tayin edilmeye başlandı.

Reisü'l-etibba veya Hekimbaşı, etibbâ-i hassa adı verilmiş olan saray doktorları ile cerrah ve göz doktorlarının âmiri olduğu gibi devlet sınarları içindeki bütün tabib, cerrah ve göz hekimlerinin de nezâretini üstlenmişti. Bu anlamda o, günümüzün Sağlık Bakan'ının yerini tutardı. Dolayisiyle her çeşit sağlık işlerinin idaresi ile birlikte diğer hekimler ve yardımcı sağlık personelini ilgilendiren kararlar, hekimbaşının görevleri arasında idi. Nitekim Dâru'ş-şifalarda çalışan tabib ve cerrahların tayinleri veya görevlerinden alınmaları hekimbaşının emri ile oluyordu. Sarayda Has Odalılardan Baş lalaya tabi olan hekimbaşının emri altındaki tabiblerin, hem sarayda hem de dışarıda vazifeleri bulunmakta idi. Bunlardan iki kişi her gün sarayda bulunurdu.

Saraydaki Bîrûn hizmetlerinden biri de Cerrahbaşılık idi. Asıl görevleri, şehzâdelerin sünnetleri ve saraya alınacak hadım ağalarının muayeneleri olan cerrahlar ve bunların reisi olan cerrahbaşı ile, saraydaki göz hekimleri ve bunların reisi olan Kehhalbaşı da Hekimbaşıya bağlı idi.[38] Uğurlu gün ile saatlerin (eşref saat) belirlenmesi ve takvim düzenleme işiyle müneccimler meşgul olurdu. Pâdişah cülûsları, velâdet (şehzâde doğumları), harp ilanı, ordunun hareketi, denize gemi indirilmesi, sultan düğünü vs. gibi işler mü-

[38]. Bu konuda daha geniş bilgi için Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 364 – 368; Nil Akdeniz, **Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlâkı**, İstanbul 1977, s. 33 – 37.

neccimlerin tertipledikleri zayiçe (cetvel) üzerinde icra olunurdu. İlmiye sınıfı mensuplarından olan müneccimbaşı ile ikinci müneccimin tayinleri Hekimbaşının inhası ile olurdu.

Osmanlı Sarayı'nın Bîrûn görevlilerinden biri de, "Hünkâr İmamı" adı verilen kimsedir. Pâdişahların, gerek Saray mescidindeki namazlarda, gerekse Cuma ve Bayram günlerinde gittikleri câmilerde, kendilerine uydukları bu imamların oldukça bilgili, güzel sesli ve musikîden anlayan kimseler olması gerekirdi. Bu sebeple olsa gerek ki bunlara en alt seviyede de olsa müderrislik bile verilirdi. İçlerinden bir çoğunun fazilet ve kerem sahibi olduğu bu imamlardan eser sahibi olanlar da vardı.[*] Hünkâr İmamlarının sayısı zamanla üçe kadar çıkmıştır. Birinci yani baş imama sarayda, ikinci ve üçüncü imamlara da sadrıazam huzurunda kürk giydirilirdi. Hünkâr İmamlarından kadıaskerlik rütbesine kadar yükselenler de olmuştur. Kendisine bu pâye verilen ilk kişi, Sultan III. Murad'ın imamı Abdülkerim Efendi idi.[39]

Tarih kaynaklarımız, Osmanlı Pâdişahlarının bu imamlara karşı büyük bir sevgi ve saygı içinde olduklarına işaret ederler. Nitekim Sultan IV. Mehmed'in ismi ile ilgili olarak nakledeceğimiz olay, Pâdişahların bu konudaki samimiyetlerini açıkça ortaya koyacaktır. Sultan İbrahim, bir gün sabah namazı esnasında doğum haberini alır. Bu esnada "Hünkâr İmamı" olan Yusuf'u gördüğü için oğlunun adının Yusuf olmasını ister. Zira o, doğumdan önce kendi kendine bir söz vermiş ve: "Şehzâdemin ismini Yusuf koydum, zira ahdim böyle idi ki, en evvel kimi görsem onun ismiyle tesmiye idem. Cenâb-ı Bâri'ye (Allah'a) hezâr (bin) defalar şükür olsun ki, böyle muktedây-ı nâs (insanların kendisine uyduğu) kibâr-ı ulemâdan (âlimlerin büyüklerinden) bir zât-ı şerifi gördüm" diyerek oğluna Yusuf ismini verir. Şehzâdenin kulağına da, ismi konulan Yusuf Efendi ezân okur. Fakat daha sonra bazı yakınlarının arzusu üzerine bu isim "Mehmed"e çevrilir.[40]

b) Ümenâ (Emînler) Sınıfı: Bîrûn halkının ikinci grubunu eminler meydana getiriyordu. Emîn, "kendisine güvenilen kimse" anlamında Arapça

---

[*] . Sultan I. Ahmed dönemi hünkâr imamlarından olan Mustafa Safi , I. Ahmed'in dönemini ele aldığı *"Zübdetü't-Tevârih"* ile *"Vesiletü'l-Vusûl ila Mahabbeti'r-Resûl"* adlı önemli iki eserin müellifidir. Geniş bilgi için bk. İbrahim Hakkı İnal, **Mustafa Safi ve Vesiletu'l-Vusûl ila Mehabbeti'r-Resûl Adlı Risâlesi.** İstanbul 1993 (Basılmamış Y. Lisans Tezi).

[39] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 373 – 374.

[40] .Kara Çelebizâde, Abdülaziz Efendi, **Ravzatu'l-Ebrâr**ı. 612; Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**. , I, 276; Naîmâ, **Tarih**, IV, 7.

bir kelimedir. Sarayın hizmetinde bulunan dört emin bulunmakta idi. Bunlar: Şehremîni, Matbah-ı Âmire Emîni, Darphâne Emîni ile Arpa Emînidir.

Şehremîni: Bu görevli, 2 Zilhicce 1271 (16 Ağustos 1855) tarihinde "İhtisâb Nezâreti" yerine kurulan ve bir manada Belediye başkanlığı demek olan Şehremâneti'nin başına getirilen görevli değildir.[41] Osmanlılar'da Tanzimat (1839)'a kadar şehreminliği, saray ve hükümete ait bina işleriyle meşgul olan Galata ve İbrahim Paşa saraylarının yiyecek ve giyecekleri ile Eski ve Yeni sarayların, Harem-i Hümâyûn'un hizmetinde bulunanların maaş ve masraflarına bunları veren önemli bir şahsiyettir.[42] Bunlar, yukarıda belirtilen vazifelerinden başka sarayın vekilharçlığını da yapıyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed'in tedvin ettirdiği kanunnâmeye göre şehremini, derecesi yüksek bir görevlidir. Terfi ederse Defterdâr olurdu. Yine bu kanuna göre teşrifatta (protokol) Defter emininden sonra ve Reisü'l-küttâbtan önce gelirdi.XV. asır ortalarında yevmiyesi 120 akça idi.[43]

Şehreminleri, Divan-ı Hümâyûn hocalarından olup muayyen maaşları vardı. Şehreminliğine tayin edilen kişi, Paşa Kapısı'nda Sadr-ı a'zam huzurunda hil'at giyerdi. Sarayda, baş mimar ve mimarlar dahil olmak üzere Şehreminin emir ve maiyetinde yeterince görevli bulunmakta idi. Pâdişahlar sefere gitseler bile şehreminleri gitmezlerdi. Onlar görevleri icabı İstanbul'da kalıp sadâret kaymakamının akd ettiği divâna girerlerdi.[44]

Matbah-ı Âmire Emini: Her gün binlerce kişiye yemek hazırlamak, Matbah-ı Âmire, başka bir ifade ile saray mutfağının en önemli vazifesi idi. Bu sebeple geniş bir teşkilâta sahipti. Bütün saray erkânını, yani Enderûn ve Bîrûn sakinleri ile Divân-ı Hümâyûn erkânı ve kanun gereği Divân günlerinde oraya gelmek zorunda olan Kapıkulu efradı ile din, mezheb, ırk gibi dinî ve etnik farklılığa bakılmadan Divân'a gelmiş olan davacı ile şahitlerin, hülasa XVI. yüzyılda dört beş bin kişiye; XVIII. asırda da takriben 12.000 civarındaki bir rakama ulaşan bu topluluğun yemekleri, her gün saray mutfağında pişirilirdi. Bu mutfaklar, sarayın "İkinci yeri"nde yani orta kapıdan i-

---

[41] . Bu konuda geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1998, s. 27.

[42] . Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, nşr. Abdullah Uysal, Ankara 1987, s. 109 – 110.

[43] . Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi** (1980 – 81), XXXIII, 37.

[44] . Daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 377 – 378.

çeri girilince "Alay Meydanı" denilen geniş meydanın sağ tarafındaki yerde idi. Bu mutfakların sayıları önceleri mahdud iken daha sonra ihtiyaca göre çoğaltılmışlardı. İşte bu mutfaklarda, onca kalabalık nüfusa yemek hazırlama işi Matbah-ı Âmire Emîni ile emrindeki hizmetkâr ve ahçılara aitti. Matbah-ı Âmire'nin en büyük reisi durumundaki kişiye Matbah Emîni denirdi. Buna bağlı olarak daha alt seviyede pek çok görevli ile ahçı ve hizmetkâr bulunmakta idi. Mutfak malzemesinin tedariki ve yerli yerince sarfı etmekten sorumlu bulunan bu emîn, "Hâcegân" rütbesinde idi. Saray ahçıları ile maiyetindeki yamakların maaşları, diğerleri gibi üç ayda bir verilirdi. Bununla beraber, ahçılarla yamakların belli maaşlarından başka bir gelirleri daha vardı. O da kesilen koyun başları ile ayaklarının kendilerine bırakılması idi. Bunlar, bu başlar ile ayakları dışarıda satıp kendilerine mühim bir gelir temin ederlerdi.[45]

Darphâne Emîni: Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'da para bastırmış olduğu daire ve imâlathâneye "Darphâne" denirdi. Darphâne, önceleri sarayın dışında Bâyezid ile Koska arasında bir binada iken, 1055 (1665) tarihinden sonra sarayın birinci avlusuna nakledilmişti. Önceleri İstanbul'dan başka Anadolu ve Rumeli'de de darphâneler vardı. Fakat zamanla bunun su-i istimallere ve paranın tağşişine (kalp, sahte para) sebep olmasından dolayı Sultan I. Mahmud zamanından itibaren İstanbul'daki darphâneden başka diğerleri kapatılmıştı. İstanbul darphânesine Ergani, Keban, Gümüşhane ve Kastamonu'nun Küre madenlerinden altın, gümüş ve bakır gelirdi. Osmanlı dönemi madenleri ile ilgili işlemler bütünüyle "Darphâne Emînliği" tarafından yapılırdı. Osmanlı döneminde paranın basımı, Darphâne Emîni'nin idaresinde bulunan İstanbul Darphânesi'nde yapılırdı. Bu zat, "Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn"a mensuptu. Darphâne emînliği diğer pek çok memuriyette olduğu gibi bir sene ile kayıtlı idi. Tanzimat'a yakın senelerde (H. 1251 / M. 1835) Defterdarlık ile Darphâne Emînliği birleştirilerek "*Darphâne-i Âmire Defterdarlığı*" teşkil edilmişti.[46]

Arpa Emîni: Bu da sarayın Bîrûn görevlilerinden olup "Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn" rütbesinde idi. Kaynaklarda ismi "emîn-i şair" ve emîn-i cev" olarak da geçer. Bu emînliğin hangi tarihte teşkil edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber XVI. yüzyıldan itibaren adına rastlanması, daha önceki tarihlerde de mevcud olduğu ihtimalini kuvvetlendirmekte-

---

[45] . Geniş bilgi için bk. Koçi Bey, **Risâle**, s. 94 – 95; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 379 – 384.

[46] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 384 – 386; Râşid, **Tarih**, V. 263.

dir. Arpa eminlerinin belli görev ve sorumlulukları vardı. Onlar, saray ahırları için ot ve arpa ile hayvan levazımatını temin etmek zorunda idiler.Ayrıca her yıl İlkbaharda Istabl-ı Âmire (Hasahır) atlarının çayıra çıkarıldıkları gün, Kağıthâne'deki İmrahor Köşkü'nde Pâdişah'a yemek vermek, asakir-i hassa, mansûre ve Istabl-ı Âmire'ye gerekli arpayı temin etmek zorunda idiler.[47] Sultan IV. Mehmed döneminde kaleme alındığı tahmin edilen Eyyubî Efendi kanunnâmesine göre 1071 (1660) senesinde Istabl-ı âmire mühimmatı için tavla arpası ve bazı kışlak ocaklarından ma'ada, hazineden arpa, saman, bahariye, kasımıyye ve sair mühimmat parası olarak Arpa Emîni'ne 118 yük * 16379 akça verilirdi ki bu, 295 keseden daha fazla para tutardı.[48] Bu eminlik, XIX. Yüzyılın ilk yarısında birbirleri ile olan ilgilerinden dolayı zaman zaman Zahire Nezâreti ile birleştirileştiriliyordu.[49]

c) Rikâb ve Özengi Ağaları: Bîrûn halkının üçüncü grubunu Rikâb veya Özengi ağaları ile bunların emri altındaki kişiler oluşturuyordu. Arapça bir kelime olan "rikâb" özengi manasınadır. Bu sebeple bu ağalara "Özengi Ağaları" da denirdi. Bu sınıfa dahil olanlar, Pâdişah'ın atının yanında yürümeye izin verildiği için bu adı almışlardır.

Emîr-i Alem (Mîr-i alem)' in nezâretindeki Sancaktar ve Mehterhâne bölükleri de Bîrûn halkının bu üçüncü sınıfına dahildir. Bu bölüklere yapılacak olan tayinler, bunun inhası ile olurdu. Pâdişahlar sefere gittikleri zaman yedi alemden mürekkeb saltanat sancakları bunun nezâreti altında gideredi. Emîr-i Alem, sancakların önünde yürür ve "*ak alem*" denilen beyaz sancağı taşırdı. Emîr-i alem, saraydaki Özengi ağalarının en yüksek derecelisi olduğundan bayram tebriklerinde Bîrûn ağalarının tamamına takaddum ederdi. D'Ohsson, Pâdişah'ın, yüksek rütbeli devlet adamları ile olan görüşmelerinde onun da hazır bulunduğunu kayd etmektedir. Alay günlerinde Pâdişah'ın atının dizginini Emîr-i alem tutardı. Bu zatın maiyetindeki alem mehterlerinin sayısı zamanla farklılıklar göstermiştir. Bu rakam, XVI. asrın sonları ile XVII. asır başlarında 228 iken aynı asrın ortalarında 102'ye düşmüştür. Bu makam, 1248 (1832) lağv edilerek görevi Mirahur'a'verilmişti.[50]

---

[47] . Ahmed Lütfi, Târih-i Lütfi, İstanbul 1302, IV, 62; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 387; Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavaidi**, I, 180.

* . Her yük bir milyon akçadır.

[48] . **Eyyubî Efendi Kanunnâmesi**, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994, s. 38.

[49] . Ahmed Lütfi, **Lütfi Tarihi**, İstanbul 1291, I, 124; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 387.

[50] . Ahmed Lütfi, **Tarih**, IV, 76 ; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 388 – 392.

Kapıcılar Kethüdası: Kethüday-ı Bevvâbîn de denilen Kapıcılar kethüdası, sarayın Bâb-ı Hümâyûn ile Orta Kapısı'nı bekleyen bütün kapıcıların reisi idi. Divân-ı Hümâyûnda bulunarak ayakta hizmet ederdi. Fâtih Kanunnâmesinde bu görevlinin vazifelerini belirleyen maddede şöyle denilmektedir: "Çavuşbaşı ve Reisü'l-küttâb ve Kapıcılar kethüdası Divân'da oturmazlar." Pâdişahlar, Cuma ve Bayram namazlarına gitmek üzere saraydan ayrıldıkları zaman halk tarafından kendilerine takdim edilecek olan arz (dilekçe)ları Kapıcılar kethüdası alırdı.[51] Kapıcılar Kethüdası'nın emri altında "Bevvabân-ı Dergâh-ı Âli" ve "Bevvabân-ı Bâb-ı Hümâyûn" olarak iki grup olarak gösterilen saray kapıcılarının vazifesi isimlerinden de anlaşılacağı üzere sarayın Bâb-ı Hümâyûn ile Orta kapısını beklemekti. Farklı zamanlarda sayılarında değişiklikler olan bu görevlilerin miktarı 2000 – 2500 civarındadır. Gerek Kapıcıbaşılarda, gerekse bölük sayılarında da zamanla farklılıklar olmuştur.[52]

Divân-ı Hümâyûn Çavuşları: Divân'ın çalışmalarına yardım etmek ve buradan çıkan kararların uygulanmasını sağlamakla görevli olan atlı bir sınıftı. Bunlar yevmiyeli ve dirlikli (timar, zeâmet) olmak üzere iki kısma ayrılıyorlardı. Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren var olan bu görevli sınıfından Fâtih Kanunnâmesi'nde de söz edilmektedir. Bunların reisine Çavuşbaşı denmekte idi. Doğrudan doğruya Çavuşbaşı'na bağlı daha alt seviyede görevliler de bulunmakta idi. Bunlar: Çavuşlar Kâtibi, Çavuşbaşı Kisedarı, Çavuşlar bölükbaşıları, Cebeci Çavuşu, Kılavuz Çavuş, Duacı Çavuşu gibi isimler alıyordu. Bunlardan başka Çavuşbaşıya bağlı olan daha küçük seviyede görevliler de bulunmakta idi.[53]

Şikâr Ağaları: Bilindiği gibi, bir çeşit savaş eğitimi diyebileceğimiz av, eskiden beri Türkler arasında ehemmiyeti bulunan bir spor idi. Osmanlılar'da da aynı anlayışın devam ettiği anlaşılmaktadır. Daha kuruluş dönemlerinde bile bunu görmek mümkündür. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın bir av esnasında atından düşerek vefat ettiği, Sultan IV. Mehmed'e av merakından dolayı tarihlerimizde "Avcı Mehmed" dendiği, Sultan I. Murad ile oğlu Yıldırım Bâyezid'in mükemmel av teşkilâtlarının olduğu kaynaklarca belirtilmektedir. Marsigli, Sultan IV. Mehmed'in av merakından bahsederken onun iyi bir avcı olduğunu ve bu konuda büyük bir maharete sahip

---

[51] . Koçi Bey, **Risâle**, s. 147.

[52] . Geniş bilgi için bk. Eyyubî Efendi, **Kanunnâme**, s. 21; Ayn Ali Efendi, **Risale-i Vazifehoran ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman**, nşr. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 92; Uzunçaalı, **Saray Teşkilâtı**, s. 392 – 402.

[53] . Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 408 – 419.

bulunduğunu kayd eder.[54] Osmanlı Devleti'nde, bazı ocak ağalarının isim ve memuriyetleri kanunnâmelerde av hayvanları ile zikredilmektedir. Nitekim, "Kanun-ı Turnacıyân", "Kanun-ı Samsoncuyân", "Kanun-ı Zağarcıyân" gibi kanun maddeleri bu gerçeği ifade etmektedirler.[55] Pâdişahların maiyetlerindeki Rikâb ağalarından olan ve kendileriyle beraber avlanmaya çıkan bu zümrenin âmirlerine "Şikâr Ağaları" denilmekte idi. Bunlar da derece itibariyle yukarıdan aşağıya doğru Çakırcı başı, Şahincibaşı ve Atmacacıbaşı gibi isimler alıyorlardı. Bunlardan başka bir de olan Doğancıbaşı ile maiyyeti vardı. Osmanlı Pâdişahları, Sultan IV. Mehmed'den sonra avla pek fazla ilgilenmemekle beraber teşkilâtı muhafaza etmişlerdir. XVII. Yüzyıl başlarında şikâr halkı denilen avcılardan 30 kişi doğancı, 271 neferi çakırcı, 276'sı şahinci, 45 neferi de atmacacı olmak üzere mevcudları 622 kişi idi.[56] Bu arada şunu da belirtelim ki, ister saraydaki av kuşlarına bakmış olsunlar, ister dışarda hizmet edip saraya av kuşu yetiştiren avcılar olsun, bunlar 3 kısma ayrılıyorlardı. Bunlardan bir kısmı ulûfeli, bir kısmı tımarlı, bir kısmı da tekâliften (vergiden) muaf idi.[57]

Çaşnigirler: Sarayın Bîrûn hizmetlilerinden bir grup ta çaşnigirlerdir. Sofracı demek olan çaşnigirlerin bir kısmı, Pâdişahın şahsına mahsus pişen yemeklere nezâret eder, bir kısmı da saray mutfağında pişen yemeklerin tevzii ile meşgul olurdu. Çaşnigirlere "*Zevvakin-i Hassa*" denirdi. Çaşnigirlerin âmirine "Çaşnigirbaşı" veya "*Ser Zevvakin-i Hassa*" denirdi. Özellikle Divân-ı Hümâyûn'un toplantı günlerinde başlarında "*mücevveze*" ve çatma üst elbisesi olduğu halde mutfak tarafında oturan Çaşnigirbaşı, zamanı gelince çaşnigirlerin önüne düşüp sadrıazam ve vezirlerin sofralarını kurup yemeklerini verirdi.Fakat bayramlarda arkalarındaki çatmaları çıkarıp orta kuşağı ile yemek dağıtmaları kânundu. Bunun sebebi de, yemek dağıtan çaşnigirlere bayram günlerinde yemekten sonra bir kaftan giydirilmesinin âdet olmasındandı. Enderûn Odaları'ndan Has Oda, Hazine ve kiler odalarında hizmet eden İçoğlanları, terfi ederek çaşnigir olurlardı. Zaman içinde

---

[54] . Graf Marsigli, **Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı zamanına kadar Askerî Vaziyeti**, trc. M. Nazmi, Ankara 1934, s. 42.

[55] . Kanun metinleri için bk. Eyyubî Efendi, kanunnâme, s. 43 – 44.

[56] . Ayn Ali Efendi, **Risâle-i Vazifehoran**, s. 95; Eyyubî Efendi Kanunnâmesi'nde ayrıca Şakirdân-ı bazdarân-ı Enderûn ile Şakirdân-ı şahincıyân-ı Enderûn'dan bahsedilerek bunların sayılarının 16, yevmiyelerinin de 48 akça olduğu belirtilmektedir. **Kanunnâme**, s. 36.

[57] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 420 – 425.

bunların sayılarında farklılıklar görülmektedir. Nitekim bir zaman sayıları 40 iken, daha sonraları 117'ye kadar çıkmıştı. XVII. Asır ortalarında ise bu sayı 22'ye kadar düşmüştür. XVIII. yüzyılın son yarısında ise sayıları 50 rakamı ile ifade ediliyordu. Bunların yevmiyeleri ise 40 akça idi.[58]

Yeniçeri Ağası, Cebecibaşı, Topçubaşı, Arabacıbaşı ile altı bölük ağaları denilen Kapıkulu süvari bölüklerinin (Sipah, Silahdar, Gurebâ-ı yemin, Gurebâ-ı yesâr, Ulûfeciyân-ı yemin ve Ulûfeciyan-ı yesâr) komutanları da ağalar sınıfından idiler. Saray teşkilâtının Bîrûn ağaları denilen bu askerî sınıftan, eserimizin önceki ciltlerinde "Osmanlı askerî Teşkilâtı" bölümünde bahs edilmiştir.

d) Müteferrikalar ve Baltacılar: Sarayın Bîrûn halkının dördüncü grubu olarak Müteferrikalar ile Baltacıları sayabiliriz. Müteferrikalar. muhtelif işlerde çalışan hademe durumunda idiler. Hükümdarın maiyetinde olanları olduğu gibi vezirler ile başka hizmetlerin müteferrikaları da vardı. Bunları dört sınıfta toplamak mümkündür.

aa) Hünkâr müteferrikası: Bu müteferrikalık, sarayın en şerefli hizmetlerinden biri idi. Fâtih Kanunnâmesi'nde kendilerinden bahs edilen bu müteferrikalar, "*vâcibu'r-riâye ağalar*"dır. Bunların yekûnu 40 kişi olup Pâdişah'ın şahsî maiyetini teşkil ediyorlardı. Bunlar süvari sınıfından olup büyük ve önemli vazifelere geçmeye aday oldukları için vezirliğe kadar yükselenler olmuştur. Daha sonraları bunların sayılarında bir çoğalma görülür ki bu 630 rakamı ile ifade edilmektedir.

bb) Yeniçeri Ocağı müteferrikaları: Bunlar solak ve şikâr bölüklerinde bulunup onların hizmetlerine bakarlardı. Solaklık'ta boşalma (münhal) olunca bunlardan birisi tercih edilirdi. Bunların, özellikle ahlâkî bakımdan çok sağlam olmaları gerekiyordu.

cc) Sadrıazam, vezir vs. ümerânın maiyetindeki müteferrikalar: Bunlar, seferlerde bağlı bulundukları kimsenin hizmetinde bulunurlardı. Verilen emirleri diğer kapı halkına tebliğ ettikleri gibi paşaların sancaklarını da taşırlardı.

dd) Tersane müteferrikaları: Tersanelerde müteferrika denilen bir grup vardı ki bunlar bir yer ve gemiye bağlı olmayıp ihtiyaç olan yerlerde vazife görürlerdi. Bu müteferrikalar terfi ettikleri takdirde "*Bölüklü Reis*" o-

---

[58] . Geniş bilgi için bk. Eyyubî Efendi, **Kanunnâme**, s. 35; Ayn Ali Efendi, **Risâle-i Vazifehoran**, s. 97; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 426 – 427.

lurlardı. Müteferrikaların bir kısmı ulûfeli (maaşlı) olduğu gibi, bir kısmı da dirlik sahibi idi.[59]

ee) Baltacılar: Bunlar, Sarayın Bîrûn kısmına mensup hizmet erbabı idi. Rivayete göre ilk defa Sultan II. Murad zamanında Acemi Ocağı'na alınarak sefer esnasında dağ ve tepelerde bulunan ormanları temizlemek suretiyle yol açmak, bataklıkları kurutmak, çadır kurmak, yük indirip bindirmek gibi işler yapan bu gruba Farsça "Teberdârân" da deniyordu. İstanbul'un fethinden sonra daha teşkilâtlı bir ocak haline gelen bu zümre, Fâtih zamanında Eski ve Yeni Saray (Topkapı Sarayı)'da yaptıkları işlere göre iki sınıfa ayrılmışlardı. Daha sonra Edirne, Galata ve İbrahim Paşa saraylarında da müstakil baltacı ocakları oluşturulmuştu. Eski Saray baltacılarının Dârü's-saâde Ağası'ndan sonraki en büyük âmirleri Baltacılar Kethüdası, Bölükbaşı ve Odabaşılardı. Kethüda ve Odabaşıların kıdemlileri "Mütefirrika"lığa terfi ederlerdi. Baltacı Ocağı'na ilk defa alınacak olan acemîler, Bâyezid Câmi'nde ders görürlerdi. Baltacılar, Eski Saray Baltacıları ve Teberdârân-ı Hassa denilen Zülüflü baltacılar olmak üzere iki kısma ayrılırlardı. Bu iki sınıf baltacı, birbirinden tamamen farklı oldukları gibi hizmetleri de farklı idi. XVII. Asırda Eski Saray Baltacıları'nın sayısı 813 iken, XVIII. asrın son yarısında bu miktar, 400 rakamı ile ifade edilir olmuştu. Topkapı Sarayı'nda yatıp kalkan Zülüflü Baltacılar, giydikleri serpuşun iki tarafından zülüf veya perçem şeklinde iki örgü yanaklarına sarktığından bu isimle anılıyorlardı. Bunlar, Enderûn ve Harem'de hizmet görürlerdi. Muhtelif senelerde mevcudları 120 – 200 arasında değişmişti.[60]

e) Müteferrik Hizmet Bölükleri: Topkapı Sarayı'ndaki Bîrûn halkının diğer bir grubunu aşağıda isimlerini vereceklerimiz teşkil ediyordu. Bunlar, çok farklı alanlarda çalışan görevlilerdi. Postacılık görevini üstlenmiş bulunan Peykler ile Şatırlar, Rikâb Solakları, Alem Mehterleri, Çadır Mehterleri, Sim Sakalar, Matbah-ı Âmire Ahçıları, Hassa Çamaşırcıları, Hassa Terzileri ve Ehl-i Hiref gibi çeşitli hizmetlerde istihdam edilen kimselerdi. Zaman içinde sayıları 40 – 600 arasında değişmişti.[61]

---

[59] . Bilgi için bk. Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, s. 234 – 235: Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 428 - 431

[60] . Geniş bilgi için bk. Ayn Ali Efendi, **Risâle-i Vazifehoran**, s. 98; **Kitab-ı Müstetâb**, s. 7, 27; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 432 – 438; Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, s. 32 - 33

[61] .Konu ile ilgili kaynak ve bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 439 – 464

f) Bostancı Ocağı: Bu ocağın tesis tarihi kesin olarak tesbit edilememekle birlikte kuruluşunun Sultan I. Murad dönemine kadar çıktığı belirtilmektedir. Bostancı Ocağı'nın efradı, devşirme oğlanlarının güçlü ve gösterişli olanlarından seçiliyordu. Bu seçimi Bostancıbaşı yapardı. Bostancı olmak için devşirilen oğlanların özellikle Bosnalı Poturoğullarından olması tercih ediliyordu. Topkapı Sarayı'nın Bîrûn hizmetlilerinden olan bostancıların başlıca görevleri, saraya ait bağ ve bahçelerle Pâdişah'a mahsus kayıklarda çalışmaktı. Bu arada Marmara, Üsküdar, Eyyüp, Kâğıthâne, Kadıköy, Adalar ve Ayastafanos ile Boğaziçi sahillerinin muhafazası da bu ocağa aitti. Bununla beraber bunlar, saraydaki her işte kullanılabilirlerdi. Bostancıların saray içinde çalışanlarına "*Gılmanân-ı bağçe-i hassa*", dışarda olup da saraya mahsus bağ ve bahçelerde hizmet edenlerine de "*Gılmanân-ı bostâniyân*" denirdi. İstanbul dışında Edirne'de de bir Bostancı Ocağı vardı. Bursa, Gelibolu ve Amasya gibi pâdişahlara mahsus bağ ve bostanların olduğu yerlerde de bostancılar bulunurdu. Topkapı Sarayı bostancıları 20 bölükten meydana geliyordu. Bu bölüklerin her birinde 14 ile 49 arasında nefer bulunurdu. XVI. asır sonlarında Has bahçe neferlerinin mevcudu 645, öteki bostancıların miktarı da 971 kişi idi. Bu rakamlar, zamanla azalıp çoğalabiliyordu.

Kapıkulu'unun öbür ocaklarına göre Pâdişah'a karşı daha sâdık ve güvenilir olan bostancılar, 1703 tarihindeki isyan hareketi hariç tutulacak olursa isyan hareketlerine pek karışmamışlardır. Bu sadakatlarından dolayı Sultan I. Mahmud döneminde açılan mühendishâneye ilk öğrenciler bu ocaktan alınmıştı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra İstanbul'un asayiş ve inzibatı, yeni kurulan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye"'ye havale edilince, Bostancı Ocağı da ilga edilmişti. Ancak bu ilga keyfiyeti, öteki ocakların ilgası gibi değil, yapılan bazı ıslahatlar ve çıkartılan yeni bir kanun ile ocağa yön vermek şeklinde olmuştur.[62]

Bütün bunlardan başka bir de Istabl-i Âmire veya Has Ahur emîri bulunmaktadır. Emir-i ahur deyiminin bizde bozulmuş şekli ile İmrahur veya Mirahur denilen iki Emîr-i ahurun idaresi altında bulunup muhtelif kısımları içeren has ahır veya "Istabl-ı Âmire", yani sarayda bulunan hayvan-

---

[62] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ahmed Lütfi, **Tarih**, I, 200 ; **Kitab-ı Müstetâb**, s. 7; Eyyubî Efendi, **Kanunnâme**, s. 33; Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuât**, I, 174; Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 465 – 487; Abdülkadir Özcan, "Bostancı" **DİA**. VI, 308 – 309; Esad Efendi; **Teşrifat-ı Kadime**, nşr. Yavuz Ercan, İstanbul 1979, s. 61; Jean Thevenot, L'Empire du Grand Turc, **s. 67-69**

ların bakım ve yetiştirilmesi ile meşgul olurdu. Buranın en büyük âmiri Mirahur-i evvel de denilen birinci emîr-i ahur idi.[63]

2. İlmiyye Sınıfı

İlimle meşgul olan topluluk demek olan ilmiyye sınıfı, medrese eğitiminden geçmiş ilim adamları için kullanılan bir tabirdir. Bu sınıf için aynı zamanda "*Ehl-i Şer'*" tabiri de kullanılmaktadır. Buna göre bu zümre, İslâm dininin esasları ile , emrettiği dünya nizamını bilen ve onun uygulanması görevi ile yükümlü bulunanlar anlamına gelmektedir. Esas itibariyle bu zümre, toplumun eğitim, din ve yargı sektörlerinden sorumlu idi. Bu zümreyi oluşturan müderrisler, eğitim ve öğretimle, müftiler fetva ile, kadılar ise yargı ve yönetimle görevli idi. Bunlardan başka câmilerde imamlık veya müezzinlik yapan câmi görevlileri ile Hz. Peygamberin soyundan gelen seyyid ve şeriflerin reisi durumundaki "*Nakibü'l-eşraf*" da bu zümreye dahil idi.[64] Müftiler, kendilerine sorulan dinî bir konuda fetva verdikleri gibi bazen de mahkemelerde fikrine baş vurularak fetva istenen kimseler olmakla birlikte genellikle, günlük hayatla ilgili fıkhî görüşler beyan ederlerdi. Yürütme ve uygulama yetkileri bulunmayan müftiler, bu sınıfın diğer görevlileri gibi Şeyhülislâm'a bağlı idiler. İlmiyye sınıfının başı olan Şeyhülislâm, yürürlüğe girmesi istenilen kanunların İslâm'a uygunluğunu denetler. Divân-ı Hümâyûn üyesi olmayan Şeyhülislâm, *Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*'da ifadesini bulan şekli ile protokol bakımından sadrıazam ile eşit bir durumdadır.

Osmanlılar'ın, altı asrı aşkın hükümranlık döneminde "Şeyhülislâm" ünvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle beraber "Fâtih Kanunnâmesi"nde şeyhülislâmın ulemânın reisi olduğu açıkça belirtilmektedir.[65] Ulemâ hiyerarşisinin en üst derecesinde bulunan Şeyhülislâm, dinî hükümleri resmî açıdan yorumlama hususunda en yetkili kişi idi. Pâdişah dahil olmak üzere bütün devlet adamlarının karar ve davranışlarının şer'îliği konusunda "*fetvâ*" (görüş beyan edebilecek) verebilecek tek yetki-

---

[63] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 488 - 496; Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, s. 139 –141.

[64] . İmamlık ve Nakibü'l-eşraflık hakkında daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 1999, ilgili bölümler.

[65] . "Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezâlik serdar-ı ulemâdır. Vezir-i a'zam anları riâyeten üstüne almak münasibtir." **Fâtih kanunnâmesi**, İstanbul 1330, s. 10.

liydi. Osmanlı Devleti'nde dinî, siyasî, hukukî v.s. gibi her önemli konuda Şeyhülislâmdan fetva alınırdı. Bir pâdişahın görevden el çektirilmesi ve yerine yenisinin gelmesi (cülûs) için de kendisinden fetvâ alınırdı. Bütün bunlardan başka yürürlüğe konması gereken kanunlar için "Şer'-i Şerife muvafakatı mukarrerdir" diye imza koyan Şeyhülislâm, bu yönü ile bir bakıma "Anayasa Mahkemesi" görevini de yürütüyordu. İlk dönemlerde yevmiye 100 akça alan Şeyhülislâmın maaşı, II. Bâyezid döneminde 150'ye, Kanunî zamanında önce 500'e, daha sonra da 600 akçaya çıkarılmıştı. Yevmiye (gündelik) olarak aldığı bu maaşının yanında daha başka gelirleri de bulunan şeyhülislâmın geniş bir maiyeti bulunuyordu..[66]

Osmanlı dönemi İlmiyye sınıfının önemli unsurlarından biri de müderris adı verilen öğretim üyeleri idi. Osmanlı eğitim ve öğretim tarihinde önemli yerleri bulunan müderrisler, medreselerde dersler vermek suretiyle ilmin yayılmasını sağlıyorlardı. Medreseler, müderrislerin günlük (yevmiye) ücretlerine göre derecelere ayrılmışlardı. Bu derecelenme, küçükten (yevmiye 20 akça) büyüğe doğru (yevmiye 60 akça) gidilerek okutulan derslere ve buraların asıl öğretim elemanı olan müderrislerin (Profesör) aldıkları ücret miktarına göre belirlenirdi. Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminin mekânı olan medreseler, vakıf kuruluşlar idi. Bu bakımdan tahsil parasızdı. Öğrenciler, bir bakıma yurt diyebileceğimiz medrese hücrelerinde karşılıksız barınma imkânına da sahiptiler. Öğrenciler, yemeklerini de, çoğunlukla medreselerin de içinde yer aldığı "Külliye"nin içinde veya yakınındaki imâretlerden temin ediyorlardı. Bazı imâretler, maddî imkânlarına göre öğrencilere cep harçlığı diyebileceğimiz 2 – 10 akça arasında değişebilen bir miktarda para da veriyorlardı.[67]

İslâm eğitim ve öğretim tarihi içinde müstesna bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri yüksek tahsili gerçekleştiren müesseselerdi. Osmanlı döneminin ilk medresesi, Orhan Gazi tarafından 731 (1330) tarihinde İznik'te açılmıştı. O, bu medrese için vakıflar tahsis etmişti.[68] Osmanlı medreseleri, Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu Sahn-ı Semân medreseleri ile zirveye ulaştı. Fakat daha sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulan

---

[66] . Bilgi ve kaynaklar için bk. Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 229 – 252; Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu" **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I, 462.

[67] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Cl. Huart, "İmâret" **İA**. V / II, 985; Ziya Kazıcı, **İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, İstanbul 1985, s. 116 –123.

[68] . BOA. C. Maarif, nr. 5174.

Süleymaniye Medreseleri, Sahn-ı Semân medreselerini de geride bırakacaktır.[69]

İlmiyye sınıfının bir diğer unsuru da yasaları uygulayan kadılardı. Osmanlı Devleti, kaza denilen idarî ve adlî birimlere ayrılmıştı. Kaza, kadıların görev yaptıkları yere verilen bir isimdi. Her kazada bir mahkeme bulunuyordu. Mahkemelerde verilen kararlar "*Şer'iyye Sicili*" dediğimiz ve kadıdan kadıya intikal eden defterlere yazılırdı. Medrese eğitimini tamamlayan öğrenciler (danişmend), kadı olmak için de müracaat edebilirlerdi. Bunlar, Anadolu'da kadı olmak istiyorlarsa Anadolu, Rumeli'de kadılık istiyorlarsa Rumeli kadıaskerine müracaat ederlerdi. Tayin sırası için "*matlâb*" denilen deftere isimlerini yazdırırladı. Bir senelik mülazemetten (adaylık) sonra alt kademedeki kazalardan birine tayin edilirlerdi. Hem adlî, hem idarî, hem de askerî görevi olan kadılar, şer'î ve örfî kanunları uygulamakla yükümlü idi. Hem mahallî halkla fazla yakınlık kurmamaları hem de arkadan gelecek olanlara yer açmak için kadıların görev süresi kısa tutulmuştu. Genellikle "mevleviyet pâyeli" kadıların aynı yerdeki görev süresi bir sene ile sınırlandırılmış iken, kaza kadılarının görev süresi 20 ay idi .Herhangi bir sebeple makamını bırakan kadı, bir bakıma günümüzün işsizlik tazminatı veya emekli maaşı diyebileceğimiz ve adına "*arpalık*"* denilen bir tazminat alırdı. Osmanlı Devletin'de başta hümükdar olmak üzere diğer üst düzey görevliler bir çok konuya müdahele edebildikleri halde yargılama yapan ve kanunları uygulamakla görevli bir hukuk adamı olan kadıya müdahele edemezlerdi. Zira o, verdiği kararlarında tamamen bağımsız idi .[70]

Kadılığın en üst makamları Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleridir. Osmanlı Devleti'nde askerî ve hukukî işlerden sorumlu olan kadıasker, ilmiyye tariki (mesleği)'nin en yüksek mertebelerinden birinin adıdır. Osmanlılar'da kadıaskerlik, Sultan I. Murad zamanında Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'nın bu vazifeye getirilmesi ile başlar.[71] Fâtih

---

[69] . Osmanlı medreseleri, dereceleri, okutulan dersler ile müderrisleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Eserimizin bir önceki cildinin ilgili bölümü.

* . Arpalık: Osmanlılar'da devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan bir tabirdir. Geniş bilgi için bk. Cahit Baltacı, "Arpalık", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.)**, III, 392 – 393.

[70] . Kadılık hakkında daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri**, s. 192 – 199.

[71] . Âşık Paşazâde, **Tarih**,İstanbul 1332, s. 92; Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü't-Tevârih**, İstanbul 1279, I, 69.

Sultan Mehmed döneminde sayıları ikiye çıkarılan kadıaskerliklere, Yavuz Sultan Selim döneminde "Arap ve Acem Kadıaskerliği" adı ile üçüncü bir kadıaskerlik ilave edilmiş ise de bu kadıaskerlik fazla uzun ömürlü olamamıştı. Yine aynı dönemde lağvedilen bu kadıaskerliğin vazife ve selâhiyetleri Anadolu kadıaskerliğine devr edilmişti.

Protokola göre daha üstün addedilen Rumeli kadıaskeri ile Anadolu kadıaskerinin vazifeleri kanunnâmelerde şöyle belirtilir:

"Bilfiil Rumeli kadıaskeri olan efendi, Rumeli ve adalarda vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder.

Ve bilfiil Anadolu kadıaskeri olan efendi, Anadolu'da ve Arabistan'da vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder."[72]

Divan-ı Hümâyûn azası olan Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerinin maaşları zamanla değişiklikler göstermiştir.XVI. yüzyılın ortalarından sonra Rumeli kadıaskeri 572, Anadolu kadıaskeri ise 563 akça yevmiye alıyorlardı. Bunların, maaşlarından başka askerî sınıftan olup vefat edenlerin "*Resm-i kısmet*"lerinden binde onbeş akça olarak gelirleri vardı. Bu para kadıasker kassamları vâsıtasiyle tahsil edilirdi. Âli'nin kaydına göre Rumeli kadıaskerine resm-i kısmetten günde 8000, Anadolu kadıaskerine de 15.000 akça gelir geliyordu. Mazuliyet veya emekliliklerinde kendilerine birer arpalık verilirdi.[73]

İlmiyye sınıfının alt tabakalarında da pek çok kimse hizmet görmek suretiyle maaş alıyordu. Bir vakıf medeniyeti olarak isimlendirebileceğimiz Osmanlı Devleti'nde, bu zümreye mensub pek çok kişi, gördüğü hizmetten dolayı ücretini vakıflardan alıyordu. Çeşitli vakfiyelerde ücretleri belirlenmiş bulunan bu görevlilerden bir kısmının isimlerine işaret etmekte fayda vardır. Bu sayede sadece mekân olarak câmi ve ilgili mekânlarda görev alan bu zümre mensuplarından hiç olmazsa bir kısmının kimler olduğunu öğrenmiş olacağız. Kültür tarihimizin zenginliğini ortaya koyacak olan bu isimler sayesinde vakıflarımızın topluma hizmet hususunda ne derece büyük rol oynadıklarını da görmüş olacağız. İşte bunlardan bir kısmı: İmam, Müezzin, Vaiz, Hatib, Kayyum, Devirhân, Ders-i âmm, Ferraş, Bevvâb, Na'thân, Muvakkit, Hâfız-i Kütüb, Kandilci, Buhurî, Mahyacı, Hatm-i Hacegân, Duâ-

---

[72] . Tevkiî Abdurrahman Paşa, **Kanunnâme, Mill-i Tetebbular Mecmuası (MTM.)**, I, 540.

[73] . Kadıaskerlik hakkında daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri**, s. 200 – 204.

gûyân, Ecza-hân, Yasin-hân, Mülk-hân, İhlâs-hân, Hatim-hân, Ser-mahfil, Ed'iye-i me'sûre hân,[74]

Bütün bunlardan başka, dönemin kültür ocakları diyebileceğimiz tekke ve zâviyelerde görev alan bazı yetkililer, medreselerin her kademesinde eğitim ve öğretim faaliyetini sürdüren öğretim kadrosundan başka hizmetlerde bulunanlar, hep bu sınıfa dahil olan kimselerdi.

3. Seyfiyye (Ehl-i Örf)

Osmanlı askerî teşkilâtının bir başka unsuru da "seyfiyye"dir. Arapça bir kelime olan seyf, "kılıç" demektir. Bu bakımdan Osmanlı toplumundaki askerî zümreyi ifade etmektedir. Bu sınıfa ayrıca "ehl-i örf" da denilmektedir. Asıl işi askerlik olan bu zümre, iki kısma ayrılmaktadır: Kapıkulları ve tımarlı sipahîler.

"Devşirme" sistemine dayanan kapıkulları, Osmanlı Devleti'nin daimî ordusunu meydana getiriyordu. Bu sınıfa dahil olan askerler, devletten "*ulûfe*" adıyla maaş alırlardı. Burada kapı kelimesinin kullanılması ve devletten maaş alan askerlere de "Kapıkulu askeri" denmesinin sebebi, kapı kelimesinden bizzat devletin anlaşılması sebebiyledir. Zira eskiden beri Doğu ülkelerinde işler, hükümdar saraylarının kapısında görülüyordu. Bu tabir kapı müdafaasında bulunan askerler için de kullanılmakla beraber sadece onlara tahsis edilmeyen bir kelimedir. İşte bu sebepten devlet hizmetinde bulunan ve bu hizmet karşılığı devletten maaş alan askerlere bu isim veriliyordu. İlk dönemlerde Kapıkulu askerlerinin temeli, harp esirlerinin beşte birinin (*pencik*) asker olarak yetiştirilmesi usûlüne, daha sonra da devşirme sistemine dayanmaya başladı. Kapıkulu askerleri piyade ve süvari olmak üzere iki gruba ayrılıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin, merkez askerî teşkilâtı içinde yer alan Kapıkulu piyadesi de "Ocak" adı verilen gruplara ayrılıyordu. Bunlar: Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, Topçu Ocağı, Humbaracı Ocağı ile Lağımcı Ocakları idi.[75]

Osmanlı Kapıkulu ordusunu teşkil eden ikinci sınıf askerî güç, Kapıkulu süvarisidir. Osmanlıların, muvaffakıyetli hamlelerinde bu sınıfın büyük hissesi vardır. Osmanlı toprakları genişledikçe tımarlar çoğalıyor. tımarlar

---

[74] . Bunların isim listeleri ile aldıkları ücretler hakkında bk. Kazıcı, **Vakıflar**, s. 109 – 110.

[75] . Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)** , X, 353 – 368.

çoğaldıkça da tımarlı süvari (sipahî) nin sayısı da artıyordu. Fakat bunlar, kendi tımarlarında ikamet ettiklerinden, başarıları sınırlı kalıyordu. Bu sebeple daha kuruluş yıllarından itibaren devlet merkezinde, yeniçeriler gibi devamlı ve maaş alan bir süvari birliğinin bulundurulması ihtiyacı hissediliyordu. Bu yüzden Sultan I. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi olan Timurtaş Paşa'nın yardım ve tavsiyesiyle ilk adım atılmış oluyordu. Önce "Sipah" ve "Silahdâr" adı ile iki bölük olarak teşkil edilen Kapıkulu süvarisine daha sonra "Sağ Ulûfeci" ve "Sol Ulûfeci" (Ulûfeciyan-ı yemin ve yesâr) ile "Sağ ve Sol Garipler" (Gurebâ-ı yemin ve yesâr) ismi verilen dört bölük daha ilave edilerek Kapıkulu süvari ocağı da altı bölüğe yükseltilmiş oldu.[76] Kapıkulu süvari sınıfını oluşturan efrad da devşirilen çocuklar ile harplerde esir alınan çocuklardan meydana geliyordu. Bunlardan vücutça uygun ve kabiliyetli olanlar, İstanbul, Edirne ve Gelibolu saraylarında eğitildikten sonra yedi senede bir "Bölüğe çıkmak" tabir edilen bir uygulama ile bölüklere dağıtılırlardı. Kapıkulu süvari birliklerinden ilk ikisine "Baş", öbür ikisine "Orta", son ikisine de "Aşağı bölükler" adı verilmişti.[77]

Osmanlı eyâlet kuvvetlerinin en kalabalık ve önemli sınıfını tımarlı sipahî denilen atlı birlikler meydana getiriyordu. Devletin büyüyüp gelişmesinde önemli rol oynayan topraklı ve tımarlı süvari teşkilâtı, daha önceki Müslüman Türk devletlerinde de vardı. Osmanlılar, bu sistemi daha da geliştirerek ileriye götürdüler. Bu sayede Osmanlılar, bir taraftan toprağın işlenmesini sağlarken, öbür taraftan da devletin atlı ihtiyacını gideriyorlardı. Kendilerine dirlik verilmiş toprak sahipleri, buna karşılık devletin muhafazasını üzerlerine almış bulunuyorlardı. Kuruluş döneminden itibaren devam edegelen bu sistem, uzun süre varlığını devam ettirmişti. Böylece, devletin asker ihtiyacı, kendilerine tımar vermek suretiyle halk tarafından karşılanıyordu.

Tımar sistemine göre devlet, reâyâdan alacağı vergiyi kendisi toplamaz. Onu, dirlik denilen birimlere (has, zeâmet, tımar) ayırarak askerî hizmet karşılığı tımarlı sipahîlere tahsis ederdi. Tımar sistemine göre her sancak, köy köy dolaşılarak bütün gelir kaynakları tesbit edilirdi. Bu işleme "Tahrir" denirdi. Tımar, daha ziyade savaşlarda yararlılıklar göstererek sivrilmiş ve tımar beyi olma vasfını kazanmış olan sipahîlere; Zeâmet, savaşta kahramanlık ve üstün yetenek gösteren tımar sahipleri ile devlet merkezin-

---

[76] . Geniş bilgi için bk. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul 1302. I. 29; Kazıcı, **İslâm Tarihi**, X, 368.

[77] . Mahmud Şevket, **Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi**, İstanbul 1325. I. 7.

deki divan çavuşları, müteferrikalar ile kâtipler gibi görevlilere; Has ise Pâdişah ve aile efradı ile veziriazam, vezirler, beylerbeyi vs. gibi üst düzey görevlilere tahsis edilirdi.

Dirlik verilen tımar sahibi, elindeki imkânlardan istifade ile "*Cebelû*" veya "*Cebelî*" denilen bir askerî güç bulundurmak zorunda idi. Tımarlı sipahîlerin besleyecekleri asker sayısı, tımarın gelirine göre değişiyordu. Cebelûnun bütün masrafı "sahib-i arz" da denilen tımar sahibine aitti. Sefer esnasında tımar sahibi, cebelûleri ile birlikte harbe iştirak etmek zorunda idi.

Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar Osmanlı ordusunun en güçlü askeri olan tımarlı sipahî, bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu sınıfın arasına yabancıların girmesiyle yavaş yavaş bozulmaya yüz tutmuştu. Bu zümrenin disiplinli ve muntazam olması, Kapıkulu ocakları ile bir denge sağlıyordu. Tımarların önemlerini kaybetmeleri yanında muharib olmayan sınıflara verilmeleri ve tımarın bazı gelirlerinin "mukataa-i mîrî" adı ile hazineye aktarılması bunların nüfuzlarının azalmasına sebep olmuştu. Keza XVII. yüzyılın ortalarından itibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine tımarlı süvariler, bunların yerine geri hizmetlerde kullanılır olmuşlardır ki bu da, onları zayıflatmıştı.[78]

4. Kalemiyye

Yönetici sınıfın önemli dallarından biri idi. Büro veya daire anlamına gelen devlet kalemlerinde çalışan her seviyedeki idarî memurların oluşturduğu zümreye *ehl-i kalem*, yani kalem ehli veya kalemiyye deniliyordu. Bugünkü anlamıyla kalem ehli, Osmanlı döneminin bürokratlarına verilen bir isimdi.

Devlet dairelerinde idarî görevlerde bulunan bu memurlar, devşirmenin aksine Müslüman ailelere mensup olup çalıştıkları bürolarda usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştirilirlerdi. *Mülâzım* denilen adaylar arasından seçilen şâkirdlere (çırak), değişik işler için kullanılan yazı çeşitleri, yazışma biçimleri ve kâtiplik mesleğinin diğer unsurları öğretilirdi. Çıraklar, sabahları bağlı bulundukları kalemlerde meslekî eğitimlerini görür, öğleden sonra İslâmî bilgi ve genel kültürlerini artırmak için medrese veya büyük câmilerde bazı hocaların derslerine devam ederlerdi. İster çıraklar, ister eğitimini tamamlamış kâtiplerin tamamı kalem şefinin emrinde bulunurdu. Bunlar,

---

[78] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)**, X, 379 – 381.

yetenek ve başarı durumlarına göre kalfalığa ve üstadlığa (ustalığa) terfi ederlerdi. Böyle bir uygulama sâyesinde kalemiyye zümresinden son derece kültürlü insanlar yetişmişti. Nitekim bunların arasından bir hayli şair, yazar ve düşünür çıkmıştır. Devletin gizlilik gerektiren işleri de bu kalemlerde görüldüğü için kalemiyeye alınacak adaylar son derece dikkatle seçilirdi. Bu yüzden, çoğu zaman dürüstlüğü ile tanınan kâtiplerin çocukları tercih edilirdi. Kalemiyyenin üst dereceli halkasını oluşturan kalem şeflerine "hâcegân" denirdi.

Kâtipler, sanatlarını sürdürmek ve meslekî standartlarını uygulamak için bir lonca biçiminde örgütlenmişlerdi. Her bölümün başında hâce (hoca) adı verilen bir yetkili bulunurdu. Onun emrindeki ustalaşmış olan kalfa, diğer kâtipleri yönetir ve çırakların eğitimi ile uğraşır. Bütün kalem erbabının (bürokratlar) İslâmî bilgiler, edebiyat, tarih ve coğrafya alanlarında eğitilmiş olmaları gerektiği için bunlar, kendi bölümlerindeki kâtiplerden olduğu kadar ulemâdan da ders görürlerdi.

Kalemiyye mensuplarının terfi edebilecekleri en yüksek makamlar, Nişancılık, Defterdarlık, Reisülküttâblık, Defter eminliği ile Şıkk-ı sâni ve sâlis defterdarlıklarıdır. Bu altı memuriyete "*menâsıb-ı sitte*" denirdi.

Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti'nde "Kalemiyye"nin tarihi epey eskilere dayanmaktadır. Zira bu sınıfın üst düzey yetkililerinden biri olan Nişancı'ya bakıldığında bu durum açıklık kazanmaktadır. Nişancılığın tarihini, devletin ikinci hükümdarı olan Orhan Gazi'ye kadar çıkaran kanaate göre, o dönemlere ait fermanlarda tuğraya rastlanması bu memuriyetin o sıralarda da bulunabileceği ihtimalini düşünmemizi sağlamaktadır.Çünkü tuğra çekme işi, nişancıların yerine getirdikleri vazifelerden biridir.[79] Bu arada Orhan Gazi döneminde kurulan ilk me'muriyetlerden biri olduğunu bildiğimiz "Defter Eminliği" ismindeki me'muriyet de nişancılığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[80]

Kalemiyye, divânın, maliye ile ilgili olanları dışında fermanların, nizamnâmelerin ve siyasî işler ile dış temaslarla ilgili belgelerin hazırlandığı ve dağıtıldığı "*Beylik kalemi*" ile, devletin vezirlik, kadılık, beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi bütün makamlarına yapılan tayinler ve nakillerle ilgili yazıların hazırlandığı Tahvil ve Ruûs kalemlerinde çalışırlardı. Maiyetlerinde oldukça kalabalık memur ve kâtipler bulunan kalemlerin şefleri olan *Beylik-*

---

[79] . İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara Dair" **Belleten** (1941), V / 17,107.

[80] . Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavaidi**, İstanbul 1328, I, 177.

çi, *Tahvil kesedarı* ve *Ruûs kesedarları* âmirleri olan Reisülküttâba bağlıydılar. XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren Reisülküttâblar dış işleri ile meşgul olduklarından makam ve görevleri XIX. Yüzyılda *Hariciye Nezâreti*'ne dönüştürülmüştür.[81]

B. REÂYÂ SINIFI

Osmanlı idarî ve siyasî sisteminde askerî sınıf dışında kalan , dolayısıyla yönetime katılmayan, geçimini tarım ve sanayi alanında üretim yapmak ve ticaretle uğraşmak suretiyle temin eden toplumun bu ikinci sınıfına genel anlamda reâyâ denilmektedir. Durumlarına göre farklı isimler altında devlete vergi veren bu sınıf, şehir, kasaba ve köy halkı ile konar göçer denilen göçebe aşiretlerden meydana geliyordu.

Reâya, "raiyyet"in çoğuludur. Sözlüklerde bu kelime, "bir hükümdarın hüküm ve idaresine tabi olup "Tekâlif-i Emîriyye (mîri vergi) veren halk"[82] manasına gelmektedir. Buna göre raiyyet, bir hükümdarın gözetim ve sorumluluğu altında bulunup vergi veren halk anlamına geliyordu. Vergi vermek suretiyle bir yükümlülük üstlenmiş bulunan ve yönetime katılmayan reâyâ, bütün hakları hükümdar tarafından koruma altına alınan sınıf demekti.

Burada işaret etmemiz gereken bir nokta bulunmaktadır ki o da bazı yazarların "reâyâ" kelimesini istismar ederek bunun "insan sürüsü" anlamına da geldiğini söylemeleridir. Bu manadan hareketle onlar, Osmanlıların, askerî sınıfa mensub olmayan insanlara hatta biraz daha ileri giderek bütün bir tebeaya (vatandaşa) adeta bir hayvan sürüsü gibi baktıklarını ve ona göre değerlendirmeye tabi tuttuklarını söylerler. Halbuki bu konuda Osmanlı'ya hışım ile saldıranlar, gerek Osmanlı'nın, gerekse Osmanlı'nın mensubu bulunduğu İslâm Dini'nin böyle bir anlayış ve hareket tarzına imkân vermediğini unutmuş görünmektedirler.

Bilindiği gibi İslâm'a göre insan, Allah tarafından yaratılanların en şereflisidir (eşref-i mahlûkat). Bundan başka, İslâm hukukunun ikinci kaynağı olan ve hadis metinlerinin birçoğunda geçmekle birlikte bizim sadece Buhârî rivayetini nakl edeceğimiz hadis, devlet ile "reâyâ" ilişkilerini konu edin-

---

[81] . Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Nuri Paşa, **Netaicü'l-Vukuât**, İstanbul 1296, II, 104; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 173 – 174; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I, 463 – 464.

[82] . Şemsettin Sâmi, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul 1317, I, 666.

mektedir. Hadis literatürüne göre "*Müttafakun aleyh*"olan bu hadis-i şerif, sadece devlet başkanı ile vatandaş ilişkilerini konu olarak almaz. O, daha başka konulara da temas eder. Nitekim kişinin, kendi ailesinden, kadının kocasının evinden, hizmetçinin de efendisinin malından sorumlu olduğunu[83] söylemekle konuya bir açıklık getirmek istemiştir. Bu ifadeler, burada kast edilen mânânın sürü değil, yönetilen insan olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu hadisten anlaşıldığına göre burada sadece yönetmek değil, aksine yönetici sınıfa da büyük bir sorumluluk yüklenmektedir. Bu yüzdendir ki Osmanlı yönetimi, hangi sosyal sınıf, ırk, din ve mezhepten olursa olsun bütün tebeasının hak ve hukukunu korumayı, Allah'ın bir emri, dolayısıyla yerine getirilmesi gereken önemli bir vazife telakki ediyordu. Bu sebepledir ki, İbn Haldûn ve Taşköprülüzâde İsameddin Ahmed Efendi gibi Müslüman yazarlar, hükümdar ile reâyâ (geniş anlamda tebea) arasındaki ilişkiyi baba – evlad ilişkisine benzetirler. Bu düşünce ve anlayış çerçevesinde konuya yaklaşıldığı zaman reâyânın can, mal, mesken, şeref ve haysiyet gibi bütün kişisel hakları, başka bir ifade ile, dünya hayatındaki rahat ve huzurunun sağlanması, hükümdarın garantisi altındadır. Hatta bir bakıma ahiret hayatı için de aynı şeyler söylenebilir.

Müslüman Türkler'deki bu anlayış şeklinin İslâmî dönemden önceki dönemlerde de var olduğuna şahid olunmaktadır. Devleti (İl) meydana getiren ve ona bir anlamda şekil veren halka karşı, devletin ve dolayısıyla onun başında bulunan hükümdarın bir takım vazife ve sorumlulukları vardı. Bu sorumluluk, eskiden beri devletin –günümüz tabiri ile- halka dönük bir siyaset takib ettiğini göstermektedir.[84] Halkın itaat ve bağlılığına karşılık devlet başkanı da onu:

a) Zengin etmek (doyurmak, giydirmek)

b) Töreyi hâkim kılmak,

c) İskân etmek gibi konularda yardımda bulunmak.

Hükümdarın da bu hizmetler karşılığında halkından bazı beklentileri vardı. Bu beklentiler, onun meşru emirlerine itaat şeklinde tecelli ediyordu. Halkın, emirlere itaatsızlığı, bizzat Tanrı tarafından cezalandırılıyordu. Nitekim Orhun Kitâbelerinde:

---

[83]. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **Sahihu'l-Buhârî**, Cum'a 11.

[84]. M. Altay Köymen, " Türkler ve Demokrasi" **Milli Kültür Mecmuası** (1977), I / 6, 13.

"Türk milleti hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu. (Bunun üzerine) Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğu için Tanrı (onları) öldürmüştür."[85]

Daha önce de temas edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf, Saray halkı, İlmiyye, Seyfiyye ve Kalemiyye olmak üzere dört gruba ayrılmıştı. Buna karşılık yönetici sınıfın dışında kalan bütün tebea reâyâ olarak kabul ediliyordu. Başka bir ifade ile sadece kırsal kesimde yaşayıp, tarım üretimi yapan halk reâyâ değildir. Kasaba ve şehirlerde oturup ticaret yapan veya sana'atla uğraşan kimselerle göçebeler de reâyâ sınıfına dahildi. Buna göre Osmanlı Devleti'nde reâyâ sınıfı, farklı üretim alanları ile farklı gelir gruplarını içine alan ve geniş bir coğrafyaya yayılan çok renkli bir yelpaze görünümündedir. Bu yelpazenin bir ucunda kırsal alanda üretim yapan köylüler, öbür ucunda ise şehir ve kasabalardaki tüccar ve zanaatkârlarla göçebeler yer almaktadır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde reâyâ kavramı ve devlet reâyâ ilişkileri çeşitli yönleri ile incelenebilecek son derece geniş ve kapsamlı bir konudur. Zira bu kelime, İslâm dünyasında kullanıldığı Hz. Peygamber döneminden itibaren bazı anlam değişikliklerine uğradı. Başlangıçta Hz. Peygamber'in hadisinde belirtildiği şekilde bütün bir vatandaş kitlesini ifade ederken, daha sonraları sadece kırsal kesimde yaşayıp üretim yapan çiftçileri ifade eder olmuştu. Nihayet XVIII. yüzyılın son yarısından itibaren de devletin gayr-i müslim (Müslüman olmayan) vatandaşı için kullanılır olmuştu. Bu sebeple biz, meseleye biraz da ziraî üretim yapan ve devletle olan ilişkisi "raiyyet rüsûmu" çerçevesinde belirlenen çiftçi açısından bakmak istiyoruz. Bununla beraber Osmanlı Devleti'ndeki devlet reâyâ ilişkilerini, günümüzün çağdaş toplumlarındaki ilişkilerle mukayese etmek bizi sağlıklı ve doğru bir sonuca götürmez. Zira her tarihî müessese ve olayı kendi döneminin hukukî şartları içinde mütalaa edip değerlendirmek gerekir. Şayet Osmanlı düzeni ile ilgili bir mukayese yapılacaksa bunu, Osmanlı Devleti'nin çağdaşı olan devlet ve müesseseleri ile yapmak daha doğru olur. Ancak böyle bir mukayese bizi sağlıklı bir sonuca ulaştırır. Bu bakımdan Osmanlı düzenindeki reâyâyı (köylü – çiftçi), o dönemlerde Batı'da geçerli olan feodalite (derebeylik) düzeni ile mukayese etmek daha doğru olacaktır.

Osmanlı Devleti kurulduğu ve daha sonra fethettiği yerlerde bir çeşit toprak köleliğinin mevcud olduğu düzensiz bir derebeylik sistemi ile karşılaştı. Bu sistemin toprak münasebetlerinde sebep olacağı düzensizlikleri önlemek için mevcud toprak düzenine sür'atle müdahele etmiş, toprağa dayanan asâlete son vermek suretiyle toprağı işleyenleri serf olmaktan çıkarmış,

---

[85] . Muharrem Ergin, **Orhun Âbideleri**, İstanbul 1975, s. 52.

derebeylik yerine tımar sistemini, serf yerine tımar sahibi sipâhi ile aralarında sadece akdî bir münasebet bulunan bir nevi aynî hak sahibi ve kiracıya benzer toprak mütasarrıflarını ikame etmiştir. Böyle bir toprak düzeni ise toprağın mülkiyetinin devlette olmasıyla (mîrî) mümkündür. Böyle bir uygulama sâyesinde Osmanlı Devleti'nde Batı'lı anlamda sosyal tabakalaşma ve aralarında uçurumlar bulunan sosyal bir sınıflaşma oluşmamıştır. Avrupa'da görülen serf – senyör, proleterya – burjuvazi şeklinde bir tabakalaşma Osmanlı toplumu içinde vücut bulmamıştır. Bu sebepledir ki, Avrupa feodal toplum yapısında görülen köylü isyan ve ihtilallerine, son derece karışık dinî, ırkî (etnik) ve sosyal grupları bünyesinde toplayan Osmanlı Devleti'nde tarihin hiçbir döneminde rastlanmaz. Sınıf teşekkül ve kavgasına zemin hazırlamayan Osmanlı toplum yapısı, başka toplumlarla kıyası mümkün olmayan sosyal bir özellik arzeder. Batı insanının yüzyıllar boyu sürdürdüğü sınıf mücadelesini ve kölelikten kurtulma savaşının izlerini Türk ictimaî hayatında görmek mümkün değildir.[86] İşte bu sebepledir ki, Osmanlı dönemi sistemini ne Batı'lı anlamda bir sınıf sistemi, ne bir kast, ne de feodal sistem olarak tarif etmek mümkün değildir.

Osmanlı toprak rejiminde, toprağın menfaati kendisine bırakılan sınıf, toprağı fiilen işleyen reâyâdır. Burada şunu da belirtelim ki, Osmanlı reâyâsının sahip bulunduğu haklar, Batı'daki serflerin sahip olduğu haklar ile mukayese edilemeyecek kadar daha medenî, daha insanî ve daha mütekâmildir. Avrupa'da toprağa yerleştirilmiş bulunan serf (çiftçi, köle) diğer insanlar gibi bazı işleri yapamaz. Konu, eserimizin bir önceki cildinde tafsilatlı bir şekilde ele alınmış olmakla birlikte, Osmanlı reâyâsı ile Avrupa'da benzer işi (çiftçilik) yapan serfler arasındaki farklılıkları, birkaç madde halinde burada da vermek istedik.

a. Serfler, istedikleri ile evlenemezler, başka senyörlerin serfleri veya hür kabul edilen insanlarla evlenemezler.

b. Serflerin mirası, hür insanlarınki gibi kan bağı olan vârislerine intikal etmez, senyörler istedikleri gibi buna müdahele edebilirler.

c. İstedikleri mesleği seçme, çalışıp çalışmamada serbest değillerdir.

d. Efendilerinin angarya işlerinde çalışmak ve belli zamanlarda onlara hediye takdim etmek zorundadırlar.

e. Serfleri cezalandırmak, efendilerine aittir.

---

[86]. Halil İnalcık, "Osmanlı Toprak Sisteminin İncelenmesi", **Gerçek** (1974), II / 6, 64.

f. Serfler, ruhban sınıfı ve manastırlara giremezler, mahkemelerde hür bir insana karşı şehadetleri makbul sayılmaz.

Serflerin içinde bulunduğu bu duruma karşılık, Osmanlı reâyâsı hür insanlardı. Bundan dolayı her türlü hukukî statüye sâhip idiler. Serf veya ortakçı kullarla bir ilgileri yoktur.[87] Bu arada şunu da belirtelim ki reâyânın toprağa bağlılığının serften en büyük farkı, serfin kendisi de mal kabul edilerek toprakla birlikte alınıp satılabilirken, Osmanlı uygulamasında böyle bir durum söz konusu değildir. Zaten mîrî arazi rejiminde toprağın rakabesi devlete ait olduğu için tımar topraklarının alınıp satılması mümkün değildir.[88] Zaten kendisine tımar verilen sipahî de tımarın sahibi değildi. Böyle bir uygulama sonucu Osmanlı'da ne soy ne de toprak aristokrasisine dayalı bir sınıfın teşekkül etmesine imkân verilmedi. Burjuvazinin oluşmaması, bu sınıflara has hayat tarzının oluşmasını imkânsız hale getirdi. Bu sebepledir ki Osmanlı Devleti'nin klasik dönem Pâdişah saraylarında bile büyük bir şatafat görülmez. Pâdişah saraylarının bu durumu yabancıların da dikkatini çekmiş olacak ki Aralık 1655'ten 30 Ağustos 1656 tarihine kadar dokuz ay İstanbul'da kalan ve Türkçe de bilen Jean Thevenot, Topkapı Sarayı hakkında şu ifadeleri kullanmaktan kendini alamaz: "Deniz yolu ile İstanbul'a gelirken göze çarpan ilk yer, Pâdişah sarayıdır. Bu saray, sahildeki bahçeleri ile çok güzel bir manzaraya sahiptir. Fakat binanın mimarisi muhteşem değildir. Bu kadar kudretli bir hükümdarın sarayının olması gereken ile mukayese edilirse çok sade ve basit kalır."[89] Pâdişahları, basit ve şatafattan uzak bir sadelik içinde yaşayan devletin halkı ile diğer erkânı da ona göre bir hayat sürecektir. Bu anlayıştan hareketledir ki paşalar da basit konaklarda yaşıyorlardı. Zira bu medeniyette insan – eşya ilişkileri değil, insan – insan ilişkileri ve insanın derûnî (içsel) hayatı ön plandadır. Bu sebepledir ki yönetenler ile yönetilenler arasında bir sosyal seyyaliyet (akışkanlık, mobilite) vardır. Bu sâyede reâyâ asıllıların sadrıazamlığa yükselmesi bir istisna olarak görülmemiştir.

Avrupa'da oluşan sosyal tabakalaşma ile sosyal sınıfların Osmanlılar'da gelişmemesinin sebebi, Osmanlıların İslâm'dan aldıkları ilhamla uygulamaya çalıştıkları adalet, insan haklarına saygı ve mülkiyet anlayışıdır.

---

[87] . Ömer Lütfi Barkan, "Türkiyede Servaj Var mıydı?" **Belleten** (1956), XX / 78, 240 –241.

[88] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **İslâm Tarihi (Osmanlı devleti ve Medeniyeti)**, X, 408 – 416; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet – Reâyâ İlişkileri" **Osmanlı,** IV, 40 – 51.

[89] . Jean Thevenot, **L'Empire du Grand Turc**, Paris 1965, s. 64.

Toplumların davranış ve hareketleri üzerinde büyük ölçüde etkisi olduğunu bildiğimiz dinler, bu etkilerini toplumu yönetenlerin fikir ve düşüncelerinde de hissettirirler. Bu sebepledir ki, İslam toplumunda yönetici durumunda bulunanlar, yönettiklerinden kendilerini sorumlu tutmuşlardır. Bunun için yönetici ile yönetilen arasındaki ilişki, bir tahakküm değil, bir sorumluluk ilişkisi şeklini almıştır. Hz. Peygamber'in, daha önce temas ettiğimiz hadisi, böyle bir anlayışın meydana gelmesinde büyük bir rol oynamıştır. Zira İslâm, bir taraftan her türlü istismarı önleyici ve başkalarının aleyhine olacak şekilde mal biriktirmeyi yasaklarken, bir taraftan da diğergâmlık ile yardımlaşmak suretiyle dayanışmayı teşvik etmektedir. Bu arada sermayenin belli bir kesimin elinde toplanmasını da yasaklamak suretiyle sınıflaşmayı ve toplumu, kesin çizgilerle birbirinden ayıran tabakalaşmaya mani olmak istemiştir.

Sosyal bir varlık olan insan, yaratılışı gereği diğer insanlarla bir arada toplumsal bir hayat geçirmek zorundadır. Yüce Rabbimiz, insanın aslı ile ilgili gerçekleri bildirdikten sonra düzenli ve dengeli bir hayat yaşaması için gerekli olan prensipleri de koymuştur. İşte bu prensipler, Kur'ân ile onun tefsiri mahiyetinde olan Hz. Peygamber'in hadisleri ışığı çerçevesinde belirlenmiştir. Osmanlı toplumu da gerek sosyal bir gereklilik, gerek ekonomik ve gerekse çalışma şartları bakımından kaçınılması mümkün olmayan sosyolojik bir olgu olan tabakalaşmadan kurtulamazdı. Bununla beraber bu tabakalaşmayı ne Batı'da ne de Doğu'nun bazı toplumlarında görülen şekilleri ile mukayese etmek doğru değildir. Zira İslâm ve Osmanlı anlayışına göre tebea (genel manada reâyâ) "*Cenab-ı Allah'ın bir vediası*" yani emâneti olarak kendilerine verilmiştir. Böyle bir anlayışa sahip olan bir yöneticinin toplumu sömürmesi veya ona karşı gayr-i kanunî bir harekette bulunması düşünülemez.

C. YERLEŞİM DURUMUNA GÖRE OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı Devleti'nde toplum, yerleşim durumuna göre üç gruba ayrılıyordu. Bunlar, şehir denilen ve nüfus itibariyle kalabalık olan mekânlarda oturan yönetici (askerî), tüccar ve her sınıftan esnafın oluşturduğu şehirliler, köylerde tarımla uğraşan köylüler ve nihayet henüz yerleşik hayata geçmemiş bulunan göçebeler.

1. ŞEHİRLİLER

Yerleşik bir hayat süren şehirliler ile köylüler, Osmanlı toplumunda önemli bir yer tutmakta idiler. Sınaî ve ticarî faaliyetlerin yoğunluk kazandığı bu şehirlerde dinî, siyasî, idarî ve askerî işler görülmekte idi. Bütün bu işlerin görülmesi için de gerekli alt yapının gerçekleştirilmiş olduğu bu yerleşim biriminde halkın da buna göre teşkilâtlandığı görülmektedir. Böyle yerleşim birimlerine şehir, buralarda yaşayanlara da şehirli denmektedir.

Anadolu'nun XII ve XIV. asırlardaki sosyal şartlarına uygun bir hayat tarzı sürdüren Osmanlı Beyliği, tarihî an'aneye göre önceleri yaylak – kışlak hareketliliğini devam ettiriyordu. Bununla beraber bu beylik, yerleşik hayata daha yakın bir hayat tarzı sergiliyordu. İlk Osmanlıların bulundukları bölgelerdeki şehir, kasaba ve köyler ile buralarda eskiden beri yaşayan insanları hiç yadırgamadan kabullenmiş olmaları bir yana, kısa bir süre sonra buraları, inşa ettikleri câmi, medrese, mescid, kütüphâne, imâret, han, hamam gibi yapılarla takviye etmeleri, çarşı – pazar gibi ticaret merkezleri ile basit üretim sistemlerini bilmeleri, onların yerleşik hayatın yabancısı olmadıklarını göstermektedir. Gerçekten, arkeolojik ve kültürel verilerin incelenmesi sonucunda Türkler'de şehir hayatının hayli eski bir geçmişe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, burada iki önemli tarihî gerçeğe de işaret etmek gerekiyor. Bunlardan biri, Türklerin yüzyıllar boyu yerleşiklikle göçebe hayatı birlikte sürdürdüğü, diğeri de yer değiştirmeler sonucu yeni vatanlar edinen bir millet özelliği göstermesidir.

Yer değiştirmeler esnasında karşılaşılan farklı kültürler, Türkler'de bir şaşkınlık meydana getirmediği gibi, onların yeni kültür değerleri kazanmalarına yardımcı olacak hayatî fonksiyon icra etmiştir. Gerek Selçuklular, gerek Beylikler, gerekse Osmanlılar'ın kuruluş döneminde Anadolu'da nüfus yoğunluğu pek fazla değildi. Kuruluşları ve yerlerinin seçilişleri bin yıldan daha fazla bir zaman tecrübe ve deneyim süzgecinden geçmiş şehirleri, bir yana bırakarak yeni şehirler kurmaya çalışmak, hem yeni bir zahmet, masraf ve zaman kaybına yol açacak, hem de bundan daha önemelisi Anadolu'nun yerli halkı Müslüman Türkler'den tecrid edilmiş gruplar halinde benliklerini ve kültürel özelliklerini daha rahat bir şekilde sürdürebileceklerdi. Onun için yapılacak en doğru şey, ayırım gözetmeden bütün şehirlere, şehir içinde de semt ve mahalle ayırımı yapmadan şehrin her tarafına yerleşmekti. Yerleşmede böyle bir yol izlenince, Hıristiyan yerli halkla ülkenin yeni sahibi olan

Müslüman Türkler arasındaki ilişki, kısa zamanda sıcak bir dostluk ve gerçek bir vatandaşlık kaynaşmasına dönüşmüştür.[90]

Büyük bir kısmı kasaba niteliğinde olan Osmanlı şehirleri, kültürel özelliklerinde olduğu gibi en önemli fizikî şekillerini de kendinden önceki Müslüman şehirlerinden almıştı. Osmanlı şehri, büyük bir iktisadî ve sosyal birliğin merkezi idi.[91] Bağ, bahçe, bostan gibi tarım birimleriyle çevrili olan ve bahçe ziraatının ağırlık kazandığı kasabalar ise üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında alışveriş yapılan birer pazar merkezi konumunda idiler. Çevrenin imkânları, şehir veya kasabadaki nüfusun yoğunluk kazanmasında en büyük etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Zira o asırların dünyasında tarımla uğraşmayan nüfusun iaşesini temin, çevrenin üretim imkânlarıyla kabil oluyordu. Çevrenin genişliğini ise insan veya hayvan gücü ile gidilebilecek bir iki günlük mesafe tayin ediyordu. Osmanlı belgelerinde "*akreb pazar*" diye çokça kullanılan bir terime rastlanmaktadır. En yakın Pazar demek olan akreb pazar, özellikle köylü ve diğer sınıfların ürünlerini pazarlayabilecekleri yer anlamına gelmektedir ki bu, yani en yakın pazar, o bölgenin şehir ve kasabasıdır. Pazar yeri yanında kurulan câmi, han, hamam, arasta ve ılıca gibi kuruluşlar, kasabanın canlanmasına vesile oluyorlardı. Osmanlılar, yukarıda adları geçen benzer müesseseler sâyesinde ortaya çıkan bazı kasabalar ile, ister Beylikler'den olsun, ister fethetmek suretiyle diğer ülkelerden almış olsunlar, ele geçirdikleri şehir veya kasabalarda câmi, mektep, medrese, imâret, misafirhâne, çeşme, sebil vs. gibi birimlerden oluşan külliyeler kurdular. Barkan, imâret külliyesi olarak isimlendirdiği bu birimlerin Osmanlı şehrinin teşekkül ve gelişmesinde büyük bir rol oynadığına işaretle şöyle der:

Bir şehir veya kasabanın nüvesini teşkil eden külliye diyebileceğimiz imâretin kapsamına câmi, medrese, bimarhâne, tabhâne, aşevi, mektep, kervansaray, kütüphâne, arastalar, hamam ve meşruta binalar gibi insanlara faydalı olan eserler girmektedir. Bunlar, çok defa yeni kurulacak bir şehrin veya imarı istenen eski bir şehrin bir parçasını meydana getiriyorlardı.[92] Bu eserlerin tamamı, doğrudan doğruya topluma hizmet sunmak için yapılmış vakıf

---

[90] . Mustafa Cezar, "Türkler ve Şehirler" **Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, I, 272 – 274.

[91] . Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım**, İzmir 1984, s. 2 – 6.

[92] . Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar" **İktisat Fakültesi Mecmuası** (1962 – 1963) XXIII/ 1-2, 239.

kuruluşlardı. Bu kuruluşlara gelir temin etmek için de han, hamam, bedesten, çarşı ve dükkân gibi iş yerleri ile mesken olarak da evler ve konaklar inşa edildi. Böylece kültürel, sosyal ve ekonomik bir birlik teşkil eden mahalleler ve onlardan oluşan şehirler doğup gelişti. Bununla beraber şehir nüfuslarında artışın fazla olduğu düşünülmemelidir. Nitekim Haleb, Şam, Bursa gibi devrine göre büyük sayılan şehirlerin nüfusları XVI. yüzyılda 60 – 70 bini aşmıyordu. Yine bu dönemde 700.000 kişilik nüfusuyla İstanbul, bütün Avrupa'nın en büyük şehri olarak belirtilmekte ise de [93] başka kaynaklarda İstanbul nüfusunun bundan çok daha fazla olduğu nakledilmektedir. Buna göre gerek 1554 yılında vefat etmiş olan Sinan Paşa'nın hususi tabibi Magister Cristobal de Villalon'un, efendisinin evinde gördüğü bir kayıt defterine göre verdiği rakamlar, gerekse İncicyan'ın XVIII. asra ait verdiği ve bir milyondan fazla olarak tesbit ettiği İstanbul'un nüfusu,[94] gerçekten dönemine göre çok büyük bir kesâfet arzetmekte idi.

Osmanlılar'da şehirlerin teşekkül ve gelişmesi, buralarda bir kısım sosyal tesislerin inşası ile yakından alakalı görünmektedir. Biraz önce kendilerinden bahs ettiğimiz bu tesisler (imâret, han vs. gibi) ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin buralara akın etmesine yol açmıştır. İmâretlerin yanısıra dinî eserler (câmi, mescid, tekke ve zâviye), eğitim kurumları (mektep, medrese, kütüphâne gibi), sosyal tesisler (han, hamam, hastahâne, çarşı, fırın, boyahane, salhâne) ve su yolları ile kanalizasyon gibi alt yapının bulunuşu şehirlerin teşekkülünde rol oynamıştır.[95]

Özellikle fizikî yapısından kısaca bahsettiğimiz Osmanlı şehirlerinde yaşayan insanları askerîler, tâcirler, esnaf ve diğerleri olmak üzere dört ana grup altında toplayabiliriz.

a. Askerîler:

Devletin merkezi olan ve sarayları, medreseleri, kışlaları, ticaret merkezi olan çarşı, bedesten ve hanları ile her zaman kalabalık bir nüfusu barındıran İstanbul'un haricindeki Osmanlı şehirlerini taşra teşkilâtı bakımın-

---

[93] . Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu" **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I, 471.

[94] . Daha geniş bilgi için bk. Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu" **Belleten** (1952) XVI / 61, 45; P. Ğ. İncicyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976, s. 18.

[95] . Orhonlu, age. s. 2 – 6.

dan üçe ayırmak mümkündür. Bunlar: Beylerbeyilerin oturduğu ve "Paşa Sancağı" denilen eyâlet merkezi, Sancakbeyi'nin oturduğu sancak merkezi ile kazalardır. Buna göre devlet eyâletlere, eyâletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere bölünmüşlerdi. Eyâlet ve sancakların sayısında olduğu gibi zaman içinde kazaların sayısında da değişikliklerin meydana geldiğine işaret etmemiz gerekir.

Osmanlı Devleti idarî teşkilâtı içinde eyâletler, en büyük parçayı meydana getirirlerdi. Eyâlet merkezinde seyfiyye mensubu olan Beylerbeyi bulunurdu. Beylerbeyi yargıdan başka her konuda yetki sahibi idi. Eyâletlerde Beylerbeyin'den başka, ilmiyyeden olup "Mevleviyet" pâyesine (rütbesini) sahip bir kadıdan başka kalemiyyeye mensub eyâlet defterdarı görev yapıyordu. Eyâlet merkezinde kadılık yapan ve adına "mevâli" denen kadılar bulundukları yerlerde ancak bir sene görevlerini sürdürebiliyorlardı.[96] Eyâletle ilgili işlerin görüşülüp karara bağlandığı eyâlet divanının başkanı olan beylerbeyinin maiyetinde kapı halkı denen çok sayıda görevli ve asker bulunuyordu.

Sancakların başında Sancakbeyi bulunuyordu. O da Beylerbeyi gibi seyfiyyedendi. Sancakbeyleri, tasarruf ettikleri sancakların önemine göre derecelere ayrıldıklarından, dirlikleri de birbirinden farklı idi. Sancakbeyleri, savaş zamanlarında sancaklarında toplanan askerlerin komutanı olarak orduya katılırlardı. Savaşlarda yararlılıkları görüldükçe dirlikleri artırılırdı. Sultan II. Mahmud zamanında vilayet sisteminin uygulanması üzerine Sancakbeyleri de "*Mutasarrıf*" ünvanını aldılar.[97]

Eyâlet ve sancak merkezleri dahil bütün kazalarda* yargı alanında olduğu kadar mülkî ve beledî alanlarda da görev ve yetkileri olan bir kadı bulunurdu. Kadı, ilmiye sınıfına mensuptu. Osmanlı toplumunda mekâna göre bir görev taksimi yapıldığında kadı – nâib – imam hiyerarşisi görülmektedir. Osmanlı cemiyetinde mahalle imamı, kadı'nın vazife ve temsilciliğini yapıyordu. Memleketimizde 1245 (1829) senesinde muhtarlık teşkilâtı kurulana kadar mahallelerin mülkî ve beledî âmirleri yani yöneticileri olan imamlar,

---

[96] . Tevkiî Abdürrahman Paşa, " Osmanlı Kanunnâmeleri" **Milli Tetebbular Mecmuası (MTM.)**, (1331), I, 541; Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, s. 106.

[97] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1971, III, 119 – 121.

* . Kadıların bulunduğu her merkeze kaza adı verilir.

aynı zamanda kadı'nın bir nevi yardımcılığını da yapıyorlardı.[98] Görevi ile ilgili olarak kadı'nın pek çok yardımcısı bulunmakta idi. Gerek kadılık, gerekşe yardımcıları ile ilgili bilgi eserimizin bir önceki cildinde verildiği için üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Ancak şehir yönetiminde kadı'nın en büyük yardımcılarından biri varki ondan ve onun şehir hayatında oynadığı roldan bahs etmeden geçmek mümkün değildir. Bu, kanunnâmelerin kendisine yüklediği görev sonucu her şeye müdahelede bulunabilen ve her konuda yetki sahibi olan Muhtesib veya İhtisâb Ağası denilen görevlidir..

Osmanlı şehir merkezindeki günlük hayatın tanziminde önemli ölçüde rolü bulunan "İhtisâb Müessesesi", bilhassa esnaf teşekküllerine karşı sahip olduğu geniş yetki ve selâhiyetler bakımından ehemmiyet arzediyordu.

İslâm dünyasında Hz. Peygamber döneminden itibaren varlığı bilinen "hisbe",[99] Hz. Ömer zamanında tam teşkilâtlı bir müessese haline geldi. İyiliklerin yapılmasını sağlamak, kötülüklerin (münker) yapılmasına da mani olmak *(emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker)* gayesiyle kurulan bu müessesenin başında bulunan Muhtesib, dinin hoş karşılamayıp çirkin gördüğü her türlü kötülüğü (münkeri) ortadan kaldırmaya çalışırdı. Günümüzde vazife ve selâhiyetlerini yalnız bir müessesede toplayamayacağımız hisbenin prensiplerinden bir kısmı fikhî, bir kısmı da halifenin re'yinden doğan (idarî ve siyasî) hususlardır.[100]

Osmanlı devlet teşkilâtının geniş kadrosu içinde yer alan ve hemen hemen bütün Müslüman devletlerde "Muhtesib" diye isimlendirilen bu görevliyi Osmanlılar da genellikle aynı şekilde isimlendirmişlerdir. Bununla beraber bu devlette bazan "İhtisâb Emini", bazan da "İhtisâb Ağası" diye isimlendirildiği olmuştur. 1242 (1826) senesinde İhtisâb Nezâreti'nin kurulmasından sonra da "İhtisâb Nâzırı" ünvanının kullanıldığı görülmektedir.[101]

---

[98] . İmamlık hakkında geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı,"Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi" **Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, I, 431 – 437; Ahmed Lütfi, **Tarih-i Lütfi**, II, 73; İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ankara 1974, s. 109.

[99] . Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, **Kitâbu'l-Emvâl**, Mısır 1968, s. 711; İbn Sa'd, **et-Tabakatü'l**-Kübrâ, Kahire 1358, III, 192; İbn Abdi'l-Berr, **el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashab**, Mısır 1328, IV, 341.

[100] . Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (Kâtib Çelebi), **Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn**, nşr. Ş. Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge İstanbul 1941, I, 15.

[101] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1998, s. 25.

Başlangıçta , iyilikleri emr etmek ve kötülüklerden vaz geçirmek suretiyle sosyal huzur ve barışı sağlayan dinî bir müessese olarak ortaya çıkan hisbe, ağırlık, ölçü, atölye ve pazarların denetlenmesi; mamul madde ile gıda maddelerinin kalite kontrolü; şarap isti'mali ve talih oyunlarının yasaklanması , umumi yolların düzen ve serbestisinin sağlanması, hayatın akış ve düzenini bozmaması gereken inşaatların kontrolü, ahlâk ve âdâbın denetlenmesi gibi konularda tam bir yetkiye sahipti. O, günlük hayatın akışı içinde halk ile esnaf arasındaki münasebetleri tanzim ve esnafla ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını, loncaların gaye ve standartlarını idâme ettirmek amacıyla esnaf loncalarını mümkün mertebe yakından murakabe ediyordu.

Sık sık çarşı ve pazarı dolaşmak (Kola çıkmak) suretiyle esnafı kontrol eden Muhtesib, onların kalitesiz mal satıp satmadıklarını, devlet tarafından tesbit edilen narha göre satış yapıp yapmadıklarını; yeni iş yerlerinin açılması ile ilgili ruhsatların verilmesi, İhtisâbiye adı verilen vergilerin toplanması, ihtisâb vâridatının gerekli yerlere dağıtılması, murûr tezkirelerinin verilmesi, devlet tarafından tesbit edilmiş bulunan kıyafetlerin giyilip giyilmediğinin kontrol edilmesi gibi konularda tam yetki sahibi idi. O, bütün bu işleri yardımcıları vasıtasiyle yerine getiriyordu. Kadıların bulunduğu her şehirde muhtesibin yardımcıları şehrin nüfus ve iş kesafetine göre azalıp çoğalabiliyordu. Keza o, dinî ahlâkın bozulmamasını sağlamak, umumi yerlerde din ve geleneklere uygun olmayan davranışlara meydan vermemek gibi vazifelerle de yükümlü tutulmuştu. Muhtesib, adâlet mekanizmasının çalışmasında, kadı'nın yetkisi dahilinde iş gören bir görevliydi. O, ihtisâb kânunlarının kendisine verdiği yetkiler yanında, gerektiğinde bilhassa çarşı ve pazar kontrolü esnasında suçu sabit olan esnafı, yanında bulunan görevliler vâsıtasiyle falakaya yatırarak herkesin gözü önünde dövdürtürdü. Bu şekildeki bir cezanın hem anında uygulanmış olması, hem de bütün insanların gözü önünde cereyan etmesi, muhtesibin adlî iktidarını artırıyordu. 1242 tarihli "İhisâb Ağalığı Nizâmnâmesi"ne göre muhtesibin adlî vazifeleri üç kategoride mütalaa edilebilir. Bunlar:

1. Falaka ve değnek ile ta'zir ve tekdir.

2. Değnek ve falakadan ziyade te'dibe müstahak olanları ihtisâb ağası hapishânesine göndermek.

3. Sürgün ve kalelerde hapsi gerekenleri de Bâb-ı Âli'ye bildirmektir.

Osmanlılar'da kadı'nın yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin, yukarıda belirtilen bazı yetkilerine ilâveten XV ve XVI. asır "*İhtisâb Kanunnâmeleri*"nden biri olan "İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi"nde "fi'l-cümle bu zikrolunandan gayri her ne kim Allah Teâlâ yaratmıştır mecmuını

muhtesib görüp gözetse gerektir"[102] denilerek muhtesibin ne kadar büyük bir yetki ve sorumluluk sahibi olduğu belirtilmek istenir. Bu kanunnâmelerden ve 14 Aralık 1479 tarihli Edirne'ye İhtisâb Ağası tayini ile ilgili bir hükümden anlaşıldığına göre muhtesibin bu vazifelerini genel olarak aşağıdaki şekilde isimlendirmek mümkündür. Bunlar:

1. Ekonomik ve sosyal hayatla ilgili olanlar,
2. Dinî hayatla ilgili olanlar ve
3. Adlî hayatla ilgili olanlar[103] olmak üzere üç ana grupta toplanabilir.

b. Tüccarlar:

Şehirlilerin ikinci önemli zümresini ticaret erbabı denilen tüccarlar teşkil ediyordu. Mahalli üretim ve ticaret, çiftçi ve zanaatkâr denilen esnaf tarafından yapıldığı halde şehirler, bölgeler ve ülkelerarası ticaret, tâcirlerin elinde idi.

Hz. Peygamber'in ticaretle ilgili hadisleri çerçevesinde gelişen bir gelenekle bütün Müslüman toplumlarda tüccara özel bir yer veriliyordu. Bu anlayış şekli elbette Osmanlı toplumunda da kendisini ortaya koyacaktı. Bu sebeple olsa gerek ki, şehirlerarası veya ülkelerarası ticaretle uğraşanlar, devletin kontrolü açısından tarımla uğraşanlara ve zanaatkârlara nazaran daha bir serbestiyete sahip idiler. Özellikle devlet merkezi olan İstanbul ile diğer büyük şehirlerin iâşe meselesi, tüccara bu konuda kolaylıkların sağlanmasına sebep oluyordu. Gerçekten, nüfusuna göre arazisi fazla verimli olmayan bu şehrin iâşesi için daima dışardan zahire temin etmek ihtiyacı vardı. Gerçekten o asırların dünyasında, üretici sınıfın nisbeten az olması, buna karşılık tüketici zümrenin fazla olması, İstanbul'un iâşesi için daima dışarıdan zahire temin etme ihtiyacına sebep oluyordu.[104] Bu tüketim ihtiyacının karşılanabilmesi için ülke içinde bazı bölgelerin zahire, yağ ve et gibi gıda maddeleri İstanbul'a tahsis edilmişti. Bilhassa pâyıtahtın et ihtiyacını te'min

---

[102]. Daha geniş bilgi için bk. Barkan, "İhtisâb Kanunları" **Türk Tarih Vesikaları (TTV.)**, (1942), I / 5, 340; Kazıcı, **İhtisâb**, s. 46 – 47.

[103]. Muhtesibin görev ve yetkileri ile ilgili geniş bilgi için bk. Kazıcı, **İhtisâb**, s. 46 – 125.

[104]. Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da Me'kûlât Muzayakası 1179 Senesine Aid Bazı Vesâik" **TOEM.** (1332), sayı 40, s. 194.

etmek o günün ulaşım şartlarına göre büyük bir önem arzediyordu. Bu yüzden bazı kimseler, merkez için koyun ve sığır temin etmekle görevlendirilmişlerdi. "*Celeb*" veya "*Celebkeş*" denilen bu görevlilerden yol boyunca hiç bir mukataa sahibinin şu veya bu şekilde "*toprak bastı*"veya "*murûriye*" gibi isimlerle herhangi bir vergi almaması gerektiği Kocaeli, Kastamonu, Bolu, Tokat, Sivas ve Erzurum kadıları ile nâiblerine gönderilen evâhir-i Zilka'de 1182 (1 - 9 Nisan 1768) tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır.[105]

Burada şuna da işaret edelim ki Osmanlı Devleti'nde ticaret sadece şehirler arasında bu işi yapan tüccar ile kaim değildi. Zira bunun dışında da bazı yerlerde ticaret yapılıyordu. Ticaretin yapıldığı bu mekânları, mübadele edilen malların mahiyeti ve taalluk ettiği coğrafî bölgenin genişliği bakımından "hafta pazarları", "panayırlar" ve büyük ticaret şehirleri adı altında gruplandırmak mümkündür.

Hafta pazarları, oldukça mühim köyler ile kasaba, kale ve küçük şehirlerde kurulurdu. Pazar yeri olacak köylerin, câmi, mescid, han ve çeşme gibi dinî ve medenî tesisleri hâvi olmalarına dikkat edilirdi. Bu şekildeki köylerin hafta pazarlarına kadılar da iştirak edip adlî işlere bakarlardı.[106] Hafta Pazarları, genellikle civarda ve bir günlük mesafede bulunan köyler ahalisinin, her mevsimde kolayca gelebilecekleri merkezî vaziyette olan köy, kasaba ve küçük şehirlerde kurulurdu. Bu pazarlara civardaki köylüler, has, zeâmet, tımar sahipleri ve vakıf câbileri hububat ve diğer ziraî mahsullerini getirip doğrudan doğruya tüketiciye arz edebiliyordu. Aynı pazarlara, şehir esnafı da imal ettikleri maddeleri getiriyordu. Böylece köylüler, mahsûllerini nakit paraya çevirmek ve kendilerine lazım olan âlet ve elbise gibi şeyleri alma imkânını elde ettikleri gibi şehirli esnaf da bu mallarını satma imkânını elde ediyordu. Hafta pazarlarının günleri belli idi. Bu günler, önemli bir durum hâsıl olmadıkça değiştirilmezlerdi.[107]Birbirine yakın köy, kasaba ve şe-

---

[105] . BOA. Cevdet, Belediye, nr. 283; Ayrıca Erzurum ve Sivas'tan koyun getirecek olan celeblerden yolda vergi alınmaması için Erzurum ve bölgenin diğer kadılarına yazılan evâsıt-ı Rebiülevvel 1258 (21 – 30 Nisan 1842) tarihli hüküm de burada zikredilebilir. BOA. Erzurum Ahkâm Defteri, nr. 15, s. 121 – 122.

[106] . BOA. MD. Nr. 81, s. 490'dan naklen bk. Lütfi Güçer, "XVI – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası" **Türk İktisat Tarihi Yıllığı** (1987), I, 41.

[107] . 1209 (1794) tarihli bir emir, Adapazarı kazasının hafta pazarının günü, Pazar olarak tesbit edilmiş olmasına rağmen o gün Hıristiyan tebea (vatandaş) alış-veriş yapmadıkları için hafta pazarı gününün Cumartesi'ye tahvili emredilmektedir. BOA. **C. Belediye**, nr. 1592.

hirlerde kurulan bu pazarların birisinde malını satamayan kimse, "*geçti Bor'un pazarı sür eşeğini Niğde'ye*" darbı meselinde olduğu gibi haftanın diğer günlerinde açılan başka pazarlara gidip malını satabilirdi.[108]

Panayırlara gelince, bunlar, hafta pazarlarından farklı olarak senede bir veya birkaç defa belli zamanlarda bir hafta veya on gün gibi bir müddetle açık kalıyorlardı. Buralar, oldukça geniş bir bölgenin tüccarları ile ticaret eşyasını bir araya getiren pazarlardı. Genellikle Rumeli'de bulunan bu panayırlar, bir kimseye temlik edilebiliyordu. Kendisine panayır vâridatı temlik edilen kimseler de genellikle bunu vakıf olarak başka bir hayır kurumuna tahsis ediyordu. Böyle panayırlara gelen ticaret erbabının rahat etmesi için her türlü çareye baş vurulmuştu ki bu, Osmanlı idarecilerinin ticarete verdikleri önem ve değeri göstermektedir.[109]

Bir ticaret başkenti olarak kabul edebileceğimiz şehrin çok farklı ihtiyaçları vardı. Bu arada devletin başkenti olan İstanbul, Avrupa ile Asya, Akdeniz ile Karadeniz arasında bir köprü olarak geçiş noktası durumunda bulunmasından dolayı her türlü ihtiyaca cevap vermek zorunda idi. Bu yüzden, gerek bu manada ticaretle uğraşanlar, gerek tüccarların mallarını gemi veya kervanlarla nakledenlere, Divân ve İstanbul muhtesibi ile diğer şehirlerin muhtesibleri tarafından bazı kolaylıklar sağlanıyordu.[110] Küçük ticaret erbabı ve esnaftan farklı olan bu şehirler veya ülkeler arası ticaret yapan büyük iş adamları, yaptıkları ticaretten epey kâr temin ediyorlardı. Muhtemelen bunlara bırakılan kâr payı, diğer esnafa bırakılan % 10 veya nadir hallerde % 20'ye göre daha yüksekti.

XVI. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere Bursa, Selanik, Kahire, İzmir, Basra, Şam, Haleb, Kefe ve Trabzon gibi büyük şehirler, önemli ticaret merkezleri idi. Bu şehirlerin ihtiyaçlarını sadece yakın çevrelerinden karşılamak mümkün olmadığı için büyük tacir ve toptancılar benzer şehirlerin ihtiyaçlarını karşılama bakımından büyük role sahiptiler. Bunlar, zarurî gıda ve tüketim maddelerinin alım, taşıma ve deppolama işlerinin % 80 veya 90'nını ellerinde bulunduruyorlardı.

Osmanlı Devleti, sınırları dahilindeki topraklarında ticaret yapan yerli ve yabancı kervanların emniyetini temin, yollarda onların maddî ve mânevî ihtiyaçlarına cevap verebilmek için dönemine göre bütün imkânları araştırıp çareler bulmuştu. Aslında böyle bir çare sadece kendisi tarafından değil,

---

[108]. Hafta Pazarları hakkında daha geniş bilgi için bk. Güçer, agm. I, 41 – 44.

[109]. Geniş bilgi için. Güçer, agm. I, 44 –47.

[110]. Bu konuda daha geniş bilgi ve belgeler için bk. Kazıcı, **İhtisâb,** s. 78 – 80.

kendisinden önce Anadolu'da kurulmuş bulunan Anadolu Selçuklu Devleti tarafından da uygulanmıştı. Aynı kültür, medeniyet ve anlayışı paylaşan Osmanlı Devleti, sahip olduğu geniş imkânlarla bu uygulamayı daha da ileriye götürmüştü. Gerçi dönemin bütün muasır devletlerinde olduğu gibi Osmanlı teşkilatları içinde yol, köprü inşası ve bakımı ile mükellef günümüzdeki gibi özel bir organ, veya bayındırlık dairesi yoktu. Devlet teşkilâtında vazife ve selâhiyetleri belli idarî organların doğumunu görmek için bütün dünyada XIX. asrı beklemek gerekiyordu. Bununla beraber bu, devletin, askerî, idarî ve bilhassa iktisadî hayatı için fevkalade önemli olan ulaşım işlerinin tamamiyle başıboş bıraktığı mânasına gelmez. Osmanlı Devleti'nin, uluslararası veya şehirlerarası ticaret yapanlarla ilgili sağladığı kolaylıklara temas etmeden önce, konu hakkında biraz daha bilgi sahibi olmak için kendilerinden önceki Anadolu Selçuklu Devleti'nin uygulamasına kısaca temas etmeyi faydalı bulduk. Böylece aynı kültür kaynaklarını paylaşan iki devlet arasındaki benzerlikleri de görmüş olacağız.

Yolcuların yeme, yatma ve istirahat etmeleri için kervansaray inşası geleneği İslâm âleminde daha ziyade Türkistan'da inkişaf etmişti. Selçukluların birçok an'ane ile birlikte bunu da Türkistan'dan getirmişlerdi. Bu yüzden Anadolu'daki ilk kervansaraylara Sultan II. Kılıç Arslan (1115 – 1192) zamanında rastlanmaktadır. Bu başlangıçtan sonra, özellikle Konya – Kayseri yolu üzerinde pek çok sayıda kervansaray inşa edildi.[111] Anadolu Selçuklu Devleti tarafından inşa edilen kervansaraylar hakkında pek çok bilgi bulunmaktadır. Fakat biz bu bilgilere değil, Osman Turan tarafından ortaya konan ve günümüz sigorta sistemine benzeyen bir uygulamayı nakledeceğiz.

"Filhakika, Selçuk Sultanlarının Karadeniz ve Akdeniz limanlarını fethi, buralara Türk tüccar ve sermayedarlarını nakl ederek ithalat ve ihracat müesseseleri kurmaları, Latinlerle akd eyledikleri ticaret muahedeleri ve çok düşük bir gümrük tarifesi tatbik etmeleri, hep ticareti teşvik gayesine uygundu. Bu iktisadî ve ticarî siyasetin daha dikkate şayan tezahürlerinden biri de, karalarda eşkıyanın ve komşu hükümetlerin, denizlerde korsanların tecavüzlerine uğrayan tüccarın zararlarını hazineden tazmin eden bir teâmülün, bir nevi "Devlet Sigortası"nın mevcudiyeti olup bu hâdise, dünya ticaret tarihi bakımından çok mühimdi. Milletlerarası ticaret kervanlarının emniyeti ve istirahatı için Selçuk Devleti'nin kurduğu teşkilât, iktisadî olduğu kadar

---

[111] . Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadoluda Türkler**, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 167.

ictimaî ve medenî cepheleri ile de çok büyük bir ehemmiyet arzeder."[112] Aslında böyle bir uygulama sadece Anadolu Selçukluları için değil, Büyük Selçuklular için de geçerli idi. Zira iyi ve liyakatli bir hükümdarın özelliklerinden bahsederken Nizâmülmülk, onun yol başlarına ribâtlar kurması gerektiğine de temas eder.[113]

XV – XVIII. asırlarda, dönemin bütün devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da karada nakliyat umumiyetle hayvan sırtında ve yük hayvanlarının teşkil ettiği kervanlarla yapılırdı. Kervanın, her türlü arazide hareket kabiliyeti vardı. Osmanlı Devleti'nde yolların tabii pistler halinde olduğu ve nakil vâsıtalarının yukarıda kısaca temas edilen özellikleri göz önünde bulundurulduğu takdirde, bunun zamanın şart ve hususiyetlerine uygun bir hal olduğu kolayca anlaşılır. Bununla beraber kervanların nakil vasıtası olarak haiz oldukları hareket kabiliyeti, sınırsız değildi. Bu tabii pistlerde dereler, ırmaklar, sarp geçitler ve meskûn yerlerden uzak ıssız mahaller gibi manialar ve bu manialarının içinde veya civarında faaliyette bulunan eşkıya ve haydutlar, zaman zaman yolcuları tehdid ediyordu. Deniz nakil vâsıtalarının en amansız düşmanı ise korsanlıktı. Bu sebeple devletin yolculuk (günümüze göre trafik) konusundaki siyaseti de zamanın nakil vâsıtalarını tehdid eden bu manialar ile tehlikeleri bertaraf ederek, devlet ekonomisindeki regressif (geriletici) tesirlerini hafifletmek şeklinde tecelli ediyordu. Devlet, gerek eşkıya, gerekse korsanların tesirlerini azaltmak için bazı çarelere baş vuruyordu ki bunlar, biraz sonra maddeler halinde anlatılacaktır. Ancak burada devletin baş vurduğu bir çare olan köprücülükten kısaca söz etmek istiyoruz. Osmanlılar, sınırları içine aldıkları bölgelerde buldukları köprülerin tamir ve bakımı için gerekli tedbirleri aldıkları gibi önemli yolların üzerinde yeni köprüler de inşa ediyorlardı. Bu köprüler, başta Pâdişah olmak üzere saray erkânı, vezirler ve zengin hayır sahipleri tarafından inşa ediliyorlardı. Devlette, köprülerin tamir ve bakımı, ya köprünün bânisi tarafından tesis edilen vakıfların tahsisatı, yahut ta belli şahıslara bir mükellefiyet yüklenerek yerine getiriliyordu. Köprünün bânisi, çoğu zaman köprünün tamir ve bakımına sarf edilecek vâridatı (geliri) sağlayan vakıflar tahsis ediyordu. Uveys Paşa tarafından Dicle nehri üzerine inşa edilen köprü vakıf bir köprü idi. Edirne yolu üzerin-

---

[112] . Daha geniş bilgi için bk. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965, s. 262 – 263.

[113] . Nizâmülmülk, **Siyâsetnâme**, trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981, s. 29.

de Kızılağaç Yenicesi'ndeki ve Bosna Saray'da Dorno ve Trepin nehri üzerindeki köprüler de vakıftı.[114]

Kendisinden önceki Müslüman – Türk devletlerinin ticaret ve yol emniyeti ile ilgili uygulamasını daha da ileriye götüren Osmanlılar, gerek yolcu, gerekse ticaret kervanlarının her türlü ihtiyacına cevap verebilecek maddî ve mânevî eserler meydana getirmişlerdi. Biz bu eserlerin birkaçından kısaca ve ana hatları ile bahs etmek suretiyle Osmanlı'nın bu uğurdaki çabalarına ışık tutmaya çalışacağız.

a) Kervansaray

Asırlar boyunca, vakıfların medeniyet tarihimize kazandırmış olduğu, devrinin mimarî özelliği ve sosyal seviyesini gösteren muhteşem âbideler arasında kervansarayların ayrı bir yeri bulunmaktadır. Günümüz nakil vâsıtalarının sağladığı imkânlardan yoksun bulunulduğu bir devirde at, katır ve develerle bir memleketten diğerine ticaret eşyası taşıyan kervanlar (kafileler) veya kendi başlarına yolculuk edip bunlara iltihak eden yolcular, her günkü seyahatin akşamında, istirahat etmek, hayvanlarını dinlendirmek, yemleyip sulamak ve ertesi günkü yola hazırlanmak üzere "*menzil*" kabul edilen bu yerlerde geceyi geçirimek zorunda idiler. Takriben 35 – 40 km. aralıklarla ve yukarıda işaret edilen hizmetleri görmek için inşa edilen binalara kervansaray deniyordu.

İslâmî yardımlaşma sonucu ortaya çıkan ve vakıflara bağlı bulunan kervansaraylar, iki mühim gaye için inşa ediliyorlardı. Bunlar:

Zengin ticarî emtia (mal, eşya) nakl eden kervanlara, hudud boylarından başlamak üzere, tehlikeli bölgelerde gerek düşman çapullarından, gerek eşkıyadan ve gerekse diğer baskınlardan korumak için güvenli ve müstahkem mekânlar inşa etmek gerekiyordu. Bu korumanın gerçekleşebilmesi için bunların etrafı kalın surlarla çevriliyordu. Bazı surların üzerinde kule ve burçlar inşa edildiği gibi kapıları da sağlam ve demirden yapılıyordu. Böylece kervansaraylar, her türlü dış tehlikeye karşı koyabilecek tabiî bir savunma mekanizmasına sahip oluyorlardı.

---

[114] . Vakıf olan diğer köprüler ile köprücülük hakkında geniş bilgi için bk. Lütfi Güçer, " XVI – XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası" **Türk İktisat Tarihi Yıllığı** (1987), I, 9 – 10.

Kervansarayların hedef olarak seçtiği ikinci mühim gâye de yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde onların her türlü ihtiyaçlarını temin etmekti. Bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler, dikkate şayandır. İçlerinde yatakhâneleri, aşhâneleri, erzak ambarları, ticarî eşyayı koyacak deppolar, yolcuların hayvanlarını barındıracak ahırları, samanlıkları, mescidleri, hamamları, şadırvanları, hastahâneleri, eczahâneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları ile, nalbantları bulunuyordu. Bundan başka Kervansaray ile bu hizmetleri gören insanların gelir ve giderlerini idare edecek divân (büro) ve memurları vardı. Bu, hem bina olarak, hem de işleyiş ve hizmetleri bakımından muazzam yapılar, bütünüyle vakıftı. Bu kervansaraylara gelenlerin bütün ihtiyaçları parasız olarak vakıf tarafından karşılanırdı.

Günümüz Türkiye'sinin sınırları içinde 112 Selçuklu kervansarayından başka 221 Osmanlı kervansaray harabesinin bulunması,[115] Osmanlıların, gerek tüccar, gerekse sadece yolculuk yapan insanları nasıl düşündüklerini ve onlara hizmet etmek için nasıl bir çaba içinde olduklarını göstermektedir.

Batı'nın para kazanmak gayesiyle ancak XVIII. asrın ortalarında (1750, İngiltere) yaptırabildiği otele[116] karşılık Müslüman Türkler birer sosyal hayır kuruluşları olan kervansarayları vâsıtasiyle yolculuk yapanların din ve etnik yapılarına bakmadan herkese hizmet ediyorlardı. Evliya Çelebi'nin, Lüleburgaz'daki Sokullu Mehmed Paşa Kervansarayı hakkında verdiği bilgi, bütün bu söylediklerimizi doğrulamaktadır.[117] Vakıf medeniyetimizin önemli bir unsuru olan kervasaraylarımız, yolculuk yapan insanların günlük ve sosyal hayatında büyük bir rol oynuyorlardı. Bununla beraber biz onların bu hizmetine çok az temas edebiliyoruz.

b) Derbent

Farçsa bir terkib olan "derbent" kelimesi, Osmanlı Devleti'nde kelime mânasına uygun bir müessesenin doğmasına sebep olmuştur. Derbent, engel, geçit, boğaz, set, sınır bölgeleri, dağlar arasında güçlükle geçilen yerlerdeki

---

[115] . Cengiz Orhonlu, "Bayram Paşa Kervansarayı", **Vakıflar Dergisi** (1973), X. 199.

[116] . Sadi Bayram, "Kervansaraylarımız" **Milli Kültür Dergisi** (1977) I / 8. 40.

[117] . Daha geniş bilgi için bk. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, İstanbul 1314, III, 300 – 301.

istihkâm mevkileri mânalarına gelmektedir.[118] Osmanlı devlet teşkilâtı içinde ortaya çıkışı Sultan II. Murad dönemine kadar gitmekte olan derbent tesisleri, dört tarafı duvarla çevrili küçük bir kale görünümünde olup yanında han, câmi, mektep ile dükkânlar bulunurdu. Yeri ve hizmeti sebebiyle kısa bir sürede derbent civarında bir köy veya küçük bir kasaba teşekkül ederdi. Yol ve ticaret güvenliğinin sağlanması için yapılan bu tesisler, genellikle yolların kavşak noktalarında ve merkezî özelliğe sahip yerlerde kurulurlardı. Bu özelliğinden dolayı derbentçi olarak kaydedilen köy ahalisi, derbendin önem ve özelliğine göre bazı vergilerden veya tamamından muâf tutuluyordu. Derbentler, bölge ile yol emniyetinin sağlanması bakımından önemli birer tesis oldukları gibi, ıssız yerlerin şenlendirilmesi için de birer iskân vâsıtası olarak kullanılıyorlardı. Bu maksatla kullanılan derbendleri hukukî mânâda iki kısma ayırmak gerekir. Bunlardan ilki Yurdluk ve Ocaklık şeklinde tımar yolu ile tasarruf olunan derbentler (derbendçi tımarlar). İkincisi de muâfiyet usûlü ile tevcih edilmiş, tehlikeli yerlere yerleştirilmiş veya memur edilmiş olan halkın muhafazası ile görevli oldukları derbedlerdir ki, bunlar, genellikle vakıf ve has toprakları üzerinde veya kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde bulunmakta idiler. Polis ve jandarma kuvvetinin mevcud bulunmadığı günümüzden önceki asırlarda Osmanlı Devleti, ulaşım ve ticaret bakımından önemeli olan yolların kavşak noktaları ile dağların geçit verdiği yerlerin güvenliğini derbentçiler vâsıtasiyle sağlıyordu. Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre tüccar ve diğer yolcular için tehlike arzeden bir yerin derbent olabilmesi için korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkıya baskınlarına maruz kalan bir bölge olması gerekirdi. Uzun inceleme ve araştırmadan sonra derbent olmasına karar verilen yerlere, yakın köy ve kasaba halkı, veya oraya yerleştirilenler geçitlerdeki yol emniyetini sağlıyorlardı. Derbendin korunabilmesi için çevre köy ve kasaba halkının bir kısmı veya tamamı, derbendin önemine göre derbentçi olarak görevlendirilirdi. Bu göreve karşılık derbentçi, "Tekâlif-i Örfiyye"ve "Avârız-ı Divâniyye" gibi vergilerden, gayr-i müslim ise "Acemi Oğlanı" vermekten muaf tutulurdu. Nitekim 977 (1569) tarihli Silistre kanununda bu mevzuda şöyle denilmektedir:

"Ve muhafazat-ı derbend idenler, defterde kaydolunduğu üzre vireler, tebdil olunmayup avârız-ı divâniyyeden muaf ve müsellem olalar."[119] Derbençiler, bulundukları yerin güvenliğini sağlamakla birlikte ihtiyaç halinde rehber olarak da yolculara hizmet verirlerdi. Bölgelerinde yolcu veya

---

[118] . Ş. Sami, **Kamus-ı Türkî**, I, 604.

[119] . Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I (Kanunlar)**, İstanbul 1945, s. 27[illegible]

kervanlardan birinin malı kaybolduğu veya eşkıya baskınına uğradığı zaman bu malı kendileri ödemek zorunda idiler. Bu husus, devlet tarafından kendilerine verilen derbençilik berâtında şart olarak yer alırdı.[120]

Derbendler, yukarıda belirtilen önemli hizmet ve hüviyetlerine rağmen XVII. Yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamışlardı. Bu durum, genel olarak şu üç sebebe bağlanabilir: 1 – Muâfiyet usûlüne aykırı olarak derbend bekleyen reâyâdan fazla vergi taleb edilmesi, 2 – Derbend yöneticilerinin kifâyetsiz ve sorumsuz olmaları, 3 – Kalabalık eşkıya gruplarına karşı tesirsiz kalmaları. İşte bu sebeplerden dolayı, askerî mahiyette olanları hariç olmak üzere derbendler, bağlı bulunduğu köy ahalisi ile birlikte yer yer dağılmış veya görevlerini yerine getiremeyecek kadar zayıflamışlardı. Bu durum, güvenliğin tamamen yok olmasına ve çevre köy ile kasaba halkının, eşkıyadan korunmak için yerlerini terk etmelerine sebep olmuştur. Devlet, bozulan bu durumu düzeltmek için XVII. asrın sonları ile XVIII. asrın başlarından itibaren yeni tedbirler düşünmüştü. Bunun için de derbend ahalisini eski yerlerine yerleştirmeye veya yeni ahali sevk etmeye başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere Anadolu'da yollar üzerinde bulunan harab ve boş hanlar tamir edilerek şenlendirilmeye ve müstahkem bir hale getirilerek teşkilâtlandırılmaya girişilmişti. Tamir sırasında içerisinde oturacakların bütün ihtiyacını karşılayacak derecede imar faaliyetlerine de önem verilerek âdeta bir kasaba şeklinde yeniden tanzim edilmişlerdi. Nitekim Urfa bölgesindeki Çâr-melik derbendi bu şekilde yeniden şenlendirilerek faal haline getirilmişti. Gerçekten, Çâr-melik derbendi, bölgenin önemli derbendlerinden olup harab hale gelmişti. Yeniden kullanılmak üzere bu derbendin gerekli olan tesisleri tamir edildikten sonra Tacirli oymağı buranın muhafızlığını yapmak şartıyla Kümbet, Kireçtaş, Mülk kuyusu (Mülkveran), Melkış, Yoğun burç ve Tuzluca köylerine iskân edilmişti. Böylece, bölgenin en önemli emniyet noktası nizama alınarak iskân bölgesinin emniyeti de sağlanmıştı.[121]

---

[120] . Derbent ve derbentçilik hakkında daha geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı**, İstanbul 1967, s. 17, 61; Ziya Kazıcı, " Osmanlılarda Örfî Vergiler ve bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk" **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (1986), IV, 306 – 307.

[121] . Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, İstanbul 1963, s. 60; Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988, s. 95 –96.

c) Tekke

Osmanlı Devleti'nde yol ve yolculukla ilgili müesseselerden biri de tekkelerdir. İlk bakışta garip gibi görünecek olan bu ifade, tekkelerin tarihî ve sosyal hizmetleri araştırıldığı zaman, bunun garipsenecek bir ifade olmadığı anlaşılır. Müslüman – Türk kültür tarihinde önemli yeri bulunan tekkelerin ifa ettikleri hizmetleri, günümüzde olduğu gibi sadece bir saha ile sınırlandırmak mümkün değildir. Bununla beraber biz, tekkelerin tarih boyunca ifa ettiği hizmetleri değil, sadece konumuzla yakından ilgisi bulunan yönünü ele alacağız.

Tekke ve zâviyelerin bir kısmı, devlet tarafından, bilhassa yolculuk için tehlikeli olan yerlerde tesis ediliyordu. Bu bakımdan, dağlarda. korkunç boğaz ve geçitlerde kurulan tekkeler, bir taraftan askerî sevk ve idareyi kolaylaştırırken bir taraftan da ticarete engel olabilecek eşkıya vs. gibi kimselere mani olmak için birer jandarma karakolu olarak tesis edilmişlerdi. Bu hizmetlerinin yanında tekkeler, karlı ve yağmurlu günlerde de yolculuk yapan veya ticarî sevkiyatta bulunanlara birer sığınak oluyorlardı.[122] İster bu şekildeki yolların güzergahlarında bulunsunlar, ister normal yolların güzergahlarında olsunlar tekkeler, yolculara (âyende ve revende, ibnü's-sebil) hizmet etmek, onlara yemek yedirip gecelemelerini sağlamak karşılığında her türlü vergiden muaf sayılıyorlardı. Nitekim, evahir-i Safer 1148 (22 – 30 Haziran 1735) tarihli bir arz, Urfa şehrinin dışında bulunan Şeyh Yalıncık Zâviyesi'nin böyle bir tekke olduğunu göstermektedir.[123] Keza aynı bölgede bulunan Birecik Tapu Tahrir Defteri'nden öğrendiğimize göre Şeyh Davud Karyesi'ndeki (Köyü) zâviyede hizmet gören Muhammed veled-i Şeyh Hacı, Şeyh Yakub ve Şeyh Hüseyin adındaki kimseler, yukarıda sözü edilen görevleri yerine getirdiklerinden, diğer vergilerden muaf sayılmışlardı.[124]

d) Namazgâh

Namazgâhlar,Yolculuk yapanların gerek su, gerek uygun bir yer bulma gibi sıkıntılara düşmeden namazlarını kılmalarını, istirahat etmelerini ve

---

[122] . Osman Nuri Ergin, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı,** İstanbul 1936, s. 19.

[123] . BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 22304.

[124] . BOA. Birecik Tapu Defteri, nr. 184, s. 57.

hayvanlarını dinlendirmelerini sağlamak üzere kervan yolları üzerinde kurulan özel mekânlardır. Namazgâh, kıble taşı bulunan, zeminden biraz yükseltilmiş ve birkaç basamakla çıkılan bir alandır. Bazı bölgelerde "Musalla" olarak isimlendirilen namazgâhların, üzerlerinde namaz kılanları güneşten korumak için gölge yapan büyük ağaçlar ve yanında abdest almak, su içmek ve hayvanlara su vermek için çeşmeler inşa edilirdi. Namazgâhın, zeminden yüksek olan duvarına hayvanların bağlanması için de kulplar takılırdı. Böylece, yolculuk yapan kimse namazını kıldıktan sonra ağacın altında dinlenebilir, yemeğini yiyebilir, hayvanını da dinlendirebilirdi. Bir namazgâhtan hareket eden bir kişi, bir sonraki namaz vakti için başka bir namazgâha ulaşabilirdi. Osmanlı Devleti'nde namazgâh inşa edilmek suretiyle yolculuk yapanların dinî ve mânevî ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmuş oluyordu.[125]

c. Esnaf:

Osmanlı şehir halkının bir diğer gurubunu da esnaf dediğimiz kesim teşkil ediyordu. Kelime olarak sınıflar demek olan "esnaf", bir bakıma farklı iş sahaları ve kolları demekti. Küçük ticaret erbabından ve zanaatkârlardan oluşan esnaf, hem kendi iş kollarıyla ilgili ham maddeyi işleyerek üretim yapıyor, hem de bunların satışıyla meşgul oluyordu. Osmanlı şehir ekonomisinin önemli bir ögesini teşkil eden esnafın her grubu, bir loncaya bağlı idi. Osmanlı şehir hayatında, sayıları daha önceden tesbit edilmiş bulunan esnaf grupları ile dükkânların sayısında büyük ve önemli bir mecburiyet olmadıkça artırma veya eksiltme olmazdı.[126] Gedik diye isimlendirilen bu sisteme göre, izinsiz açılan dükkânlar kapatılırdı.[127] Kalite ve meslek haysiyetinin korunması bakımından uygulanması gereken bu sistem hakkında şöyle denilmektedir: "Gerçekten mazisi ve gelenekleri dinî, hamasî kıymetlerle hâlelenen bir san'at topluluğuna mensub olmanın tattıracağı şeref ve itibar (meslek gururu), müstahsili san'atında en yüksek olgunluk seviyesine teşvik eden âmillerin başında gelir. San'atkâr, maddî ve mânevî varlığı ile katıldığı,

---

[125] . Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Seferîlikle İlgili Bazı Müesseseler" **Seferîlik ve Hükümleri**, İstanbul 1997, s. 404.

[126] . Sıdkı, Gedikler, **İstanbul** 1325, s. 15.

[127] . 18 Safer 972 (25 Eylül 1564) tarihli hüküm. BOA. **Mühimme Defteri (MD.)**, nr. 6, s. 84 ve 6 Zilka'de 1003 (13 Temmuz 1594) tarihiyle İstanbul Kadısı'na gönderilen hüküm. BOA (**MD.**) nr. 73, s. 112.

âdeta benliğini içinde erittiği san'atın şerefini her şeye üstün tutmakla mükellefti. O sebeple, meydana koyduğu eser, her bakımdan mesleğin yüzünü ağartacak bir mükemmellikte olmalıdır. Bu kaidenin, lonca teşkilâtında , bir kademeden diğerine mesela kalfalıktan ustalığa yükselmek için, ehliyete ölçü olacak değerde bir san'at eseri vücuda getirme şartına bağlanmakla tatbikata mal edildiği malumdur."[128] Gerçekten, Osmanlı toplumunda başlangıçta meslek mukaddesti. Bu bakımdan, bir mesleğe intisâb edecek olan daha çocukluğunda seçilirdi. Bu seçim, belli ve değişmeyen bazı şartların yerine getirilmesi ile olurdu. Bu işe, loncanın, küçük namzet (aday) için tahkikat açmasiyle başlanırdı. Tahkikatın sonucu müsbet olunca çocuk bir ustanın yanına çırak olarak verilirdi. Cemiyette ahlâk önemli ve büyük bir şart idi. Ne pahasına olursa olsun sahte ve taklidi mesleğin çevresinden uzak tutmak ve iş haysiyetine leke sürdürmemek lazımdı. Çırak olarak loncaya mal edilen çocuk, ustasından yalnız mesleğinin inceliklerini ve sırlarını öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda bir mânevî otoritenin temsilcisi olan loncanın terbiyesine de dahil olarak edeb, erkân ve muamele öğrenirdi.[129]

Osmanlı şehrindeki bir san'at veya iş kolunun mensuplarından biri, herhangi bir sebeple ayrılsa veya ölse, yerini alacak kimsenin belirlenmesi, belli kural ve eskiden beri uyulan (âdet-i kadime) bir düzene göre olmaktaydı.Her hirfetin (san'at kolu), başında bir şeyh, bir kethüdâ ve bir yiğitbaşı bulunmakta idi. Bunlar, o meslek veya san'at grubundaki ustaların oy birliği ile seçilmekte idiler. Bu seçim, kadı sicillerine (Şer'iyye Sicili) kaydedilmek suretiyle tamamlanırdı.[130]

Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal hayatında uzun müddet varlığını devam ettirmiş bir sistem olan, aynı meslek erbabının bir arada bulunma ve daha önceden tesbit edilmiş sayıyı geçmeme mecburiyeti,öteden beri pek çok devlet tarafından üzerinde titizlikle durulan bir uygulama idi. Çünkü şehre ve dolayısıyla muhtelif san'at kollarına başlayacak bir hücum, gelir kaynaklarının herkesin geçimini sağlamaya yetmediği asırlarda, iş ve meslek kadrolarını dışarıya karşı sımsıkı kapamak elbette kaçınılmaz bir zaruret halini almaktaydı. Bunun için, fert ve san'at arasında bir üretim şubesinden diğerine kolaylıkla geçip yer değiştirmeyi imkânsız kılan bu organik bağlılık gerekliydi. Nasıl ki siyasî ve ictimaî hayatta muhtelif zümreler ayrı ayrı sınıf

---

[128] . Sabri F. Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul 1981, s. 85.

[129] . Sâmiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, İstanbul 1975, I, 256.

[130] . Andre Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, trc. Ali Berktay, İstanbul 1995, s. 169.

ve tabakalar halinde bölünmüşlerse, ekonomik hayatta da yine sınıf adı ile anılan meslek ve san''tlar, aşılmaz setlerle birbirlerinden ayrılmışlardı.[131]

Zaman zaman İstanbul'da taşradan ev göçü (nakl-i hâne) sonucu meydana gelen nüfus kesâfeti, şehirde hem gıda maddelerinin darlığına, hem de hırsızlık, yangın, kundaklama vs. gibi âsayişi bozan olaylara sebep oluyordu.[132] Bu yüzden dönemin Osmanlı yöneticileri, iskân merkezlerindeki nüfusun yerinde kalmasına ve başka bir yere göç etmemesine azamî derecede dikkat ediyorlardı. Çünkü iktisadî hayatı bütünüyle ziraî ekonomiye dayalı olan bu toplumda, üretimin düşmemesi ve yerleşim merkezlerindeki kayıtlı mükelleflerin azalmaması gerekiyordu. Üreticilikten, tüketiciliğe geçilmemesi için bütün çarelere başvurulurdu. Alınan bütün tedbirlere rağmen, istenildiği gibi nüfus naklinin önüne bir türlü geçilemiyordu. Şehrin kalabalık ve yoğunluğuna katılan bu insanlar, hem kendilerini, hem de ailelerini geçindirmek için değişik san'at ve işlere giriyorlardı. Yeteri derecede eğitim görmeden yeni bir san'ata girenlerin bu durumu, kalitenin düşmesine sebep olduğundan hem halk, hem de eskiden beri meslek sahibi olan esnaf zarar görüyordu. Nitekim, 11 Ramazan 1199 (18 Temmuz 1784) tarihli bir arîzada Bursa'da ipek, pamuk ve keten gibi mamullerin boyandıktan kısa bir süre sonra renklerinin bozulduğuna temasla bunun sebebinin araştırılması istenir. Yapılan araştırmalar sonunda, boya getirip yapma müsaadesi alan Yahudiler'in buna sebep olduğu anlaşılır. Bunun üzerine, bundan böyle eskidenberi olduğu gibi boyayı getirip satmaya sadece Dilaroka adındaki Hıristiyan'ın yetkili olması ve Yahudiler'in bu işten men edilmesi gereketiği ifade edilmektedir.[133]

Osmanlı Devleti'ndeki teşekküllerde umumiyetle kapalı sınıf sistemi hâkim görünmektedir. Nasıl ki devlet kapıları da "askeriye". "ilmiyye" , "mülkiyye" ve "kalemiyye" olmak üzere dört tarika (hizmet bölümü) ayrılmış[134] ve bu sınıflarda terakki de ancak hiyerarşik kademeleri atlamaya bağlı, ve an'ane de mümkün mertebe dışarıdan kimseyi kabul etmeme yolunda kurulmuşsa, ekonomik ve sosyal müesseselerin tabi oldukları bu kapalı rejim, müesseseye zarar verecek kimseleri bünyesine sokmazdı.

Bu gelenek ve anlayışın sonucudur ki, Osmanlı meslek veya san'at hayatında bir şâgirdin ehliyet kazandıktan sonra kalfalık veya ustalığa geçi-

---

[131] . Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, s. 84.

[132] . Midhat Sertoğlu, "İstanbul" **İslâm Ansiklopedisi (İA.),** V / 2, 1214 / 23.

[133] . BOA. Cevdet, İktisat, nr. 1364.

[134] . Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuât**, II, 104.

şi, eski ahi geleneğine uygun bir törenle olurdu. Şayet imkân bulunursa bu törende Ahi Evran-ı Veli soyundan gelen şeyh de bulunurdu.[135] Esnafın arasına "ham-destler"in ve yabancıların karışmaması, üretim biçim ve hacminin gelişigüzel değiştirilmemesi için sıkı kayıtlar konmuştu. Bu sıkı kurallar, normal olarak fizik çevreye de yansımış ve çarşılardaki dükkân sayısı ile yerleşme düzeni, bu kayıtların yol göstericiliğine tabi olmuştu. Esnaf örgütlerinin koyduğu bu bağlayıcı ve belirleyici kurallar, daha sonraları bu alanda hazırlanacak olan kanunnâme ile tüzüklerin temelini oluşturmuşlardı.

Şehirlerdeki esnaf devamlı bir şekilde kontrol altında bulunduruluyordu. Bu, hem tüketici durumundaki halkın işini kolaylaştırmak, hem de vergi memurunu gerekesiz yere dolaştırmaktan kurtarmak içindi. Bu sebeple aynı işi yapan veya aynı malı satan esnaf, mümkün mertebe aynı çarşı veya handa bulunuyordu. Osmanlı dönemi şehirlerinde aynı mesleği icra eden esnaf veya sanatkârların bulundukları çarşılar, mahallî isimlerle anılsalar da fonksiyonları aynı idi. Nitekim Osmanlı dönemi Arap kentlerinde bu yerler "*sûk*" adını alıyorlardı. Çarşı kelimesinin Arapça karşılığı olan sûklardan çoğunun üstü açık olmakla birlikte bunlar, ekonomik amaçlı yapılardı. Suklarda icrayı san'at eden esnafın alışılmış özellikleri ise bir iş kolunda uzmanlaşmaları ve belli coğrafî bölgelerde yoğunlaşmalarıydı. Aynı etkinlik ve faaliyeti gösteren zanaatkâr ve esnafın tek bir yerde toplanma eğilimi, Müslüman kentlerdeki iş örgütlenmesinin öylesine gelenekselleşmiş bir yönüdür ki, bu gelenek sonunda kanunî bir mecburiyet gibi algılanmaya başlamıştır.[136] Gerçekten, Osmanlı şehrinin mahallelerinde organik bir düzensizlik görülmekle birlikte pazar, bütün İslâm şehirlerinde olduğu gibi aynı yapıya sahiptir. Aynı malların üreticileri, imalatçıları ya da satıcıları birbirlerine yakın yerlerde yerleşmektedirler. Her ticaret dalının üyeleri, pazarın belli bir bölümüne yerleşir. Böyle bir uygulamanın, eskiden beri devam eden ve bütün Müslüman şehirlerde aynı olduğuna da burada işaret etmemiz gerekir. Osmanlı döneminde aynı işi yapan esnafın bir arada bulunma uygulaması sâyesinde dükkân sayısı, satılan mal ve alınan vergilerden haberdar oluyoruz. Nitekim Şam'daki dükkânların sattıkları mala göre kaç iş koluna ayrıldıklarını, bu dükkânların kaçar tane olduklarını ve durumlarına göre her birinden ne kadar vergi alındığını gösteren bir ihtisâb defterine sâhip bulunuyoruz. [137] Bu ve

---

[135]. Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara 1974, s. 156.

[136]. Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, s. 169.

[137]. BOA. **Maliyeden Müdevver (MM.)**, 19450 numaralı defterdeki liste ile geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Bir Osmanlı İhtisâb Defterine Göre Şam'daki Dükkânlar" **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (1985), III, 243 – 255.

benzeri defterler[138] sâyesinde Osmanlı toplumunun ticarî, ekonomik ve sosyal yapısını öğrenme imkânını elde etmiş oluyoruz. Yine bu uygulamanın bir sonucu olarak mesela İstanbul (tarihî yarımada suriçi) 15 bölgeye (kola) ayrılmış ve tamamı bir muhtesibe bağlı olmakla birlikte her bölgenin ayrı birer kontrolcusu bulunmakta idi. Bundan başka devlet, her şehirde ne kadar farklı iş kolu, han, hamam vs. gibi toplumun ekonomik ve sosyal yapısının gerektirdiği tesis varsa bunların tamamının sayılarını bilmekte, ona göre kanun yapmakta ve yine ona göre sayılarında azaltma veya gerekiyorsa çoğaltma yapmakta idi. Böyle bir sistem sâyesinde toplumun kurulu düzeninin bozulmaması sağlanıyordu. [139] Bu sistemin getirdiği pratik bir çözüm ve kolaylık daha bulunuyordu. O da zaman zaman sıkıntıya düşen esnafa, bizzat devlet tarafından yardımın daha kolay sağlanması idi. Nitekim devlet, halkın sıkıntısını gidermek için İstanbul fırıncılarına dağıtmak (def'-i müzayaka-i ibâdullah için İstanbul habbazlarına tevzi' edilmek) maksadıyla Tersane-i Âmire ambarlarında saklanmak üzere kendi nâm ve hesabına hububat satın alıyordu. Böylece herhangi bir sebeple İstanbul ekmeksiz kaldığı zaman, sıkıntılı günleri savuşturmak için, lâzım gelen stokları yapmak vazifesini bizzat devlet kendi üzerine almış bulunuyordu.[140] Gerçekten de 29 Cemaziyelahir 1210 tarihli bir arîzadan anlaşıldığına göre Tersane ambarından 50 bin kile zahirenin ekmekçi kethüdâ ve ustalarına verildiği görülmektedir.[141] Keza sıkıntılı günlerin gelmesi veya devam etmesi halinde aynı yola baş vurulduğu 24 Rebiülahir 1233 tarihli İstanbul kadısının ilamından anlaşılmaktadır.[142]

Gerek kısmen narhın tesbiti, gerek esnafla halk arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi ve gerekse ham maddenin dağıtımı gibi konular, başlangıçta ahilik teşkilâtını ilgilendirdiği gibi, devlet temsilcisi ve yaptırım gücüne sahip muhtesibi çok daha fazla ilgilendiriyordu. Osmanlı ekonomik ha-

---

[138] . 1093 (1682) tarihli İstanbul esnafını liste halinde veren BOA. **MM.** 514 ve 526 numaralı defterler; Ayrıca bk. Ziya Kazıcı, "1093 (1682) Yılında İstanbul'daki Dükkânlar ve Ekonomik Hayat" **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s. 2819 – 2829.

[139] . İstanbul'daki kollar, isim ve sınırları ile buralardan alınan ihtisâbiye vergisi hakkında daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, s. 140 – 142.

[140] . Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi için Lüzumlu Hububatın Temini meselesi" **İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası** (1952), XI, 408.

[141] . BOA. **Cevdet, Belediye**, nr. 3261.

[142] . Bu ilamda 40 bin kile zahirenin verildiği belirtilmektedir. BOA. **Cevdet, Belediye**, nr. 51.

yatının en belirgin özelliklerinden biri de herkesin istediği gibi dükkân açamamasıydı. Dükkân açmak muhtesibin iznine bağlıydı. Bu sistem uzun süre devam ettiğinden "*İhtisâb Ağalığı Nizâmnâmesi*"nde de yer almıştı. H. 1242 tarihli bu nizâmnâmeden anlaşıldığına göre esnaf veya sanatkârın, kethüdâ ve yiğitbaşıları vâsıtasiyle kefilleri tesbit edildikten sonra isim ve eşkâlleri deftere yazılıyordu. Ancak isim ve eşkâller deftere yazıldıktan sonra çalışma izni alınabiliyordu. Bu sebepledir ki, her isteyen istediği mesleği icra edemiyordu. Söz gelimi o asırların dünyasında köle ticareti yapanların, başka bir ifade ile esirci esnafının çok iyi tanınması gerekiyordu. Bununla beraber mesleği icra edebilmek için bu da yeterli görünmüyordu. Esnaftan her biri diğerine kefil olacak kadar birbirlerine karşı güven içinde olmalıydı. Bu güven sadece kendileri için değil, yamakları için de söz konusu idi. [143] Böyle bir güvenin sağlanması da gerek esirci esnafı, gerekse kethüdâlarının iyice bilinip tanınmasına bağlıydı. Bu yüzden, 1640 tarihli Es'ar Defteri'nde erkeklerden otuz üç, kadınlardan sekiz ve esirci dellâlı olarak ondokuz kişinin ismi liste halinde verilmiştir ki bunlar, dürüst davrandıkları için müsaadeleri (sözleşmeleri) yenilenmiş olanlardır.[144] Aynı deftere göre esirci esnafı içinde meşru olmayan hareketleri görülenler ve kölelere karşı kanun dışı hareketleri bulunanlar esnaflıktan atılıyordu. Bazı durumlarda işten atılmak cezası hafif gelmiş olacak ki, daha sonraki tarihlerde ağır cezaların verildiği de olmuştur. Nitekim 3 Muharrem 1220 (2 Nisan 1805) tarihli, esir (köle, câriye) ve esir esnafı ile ilgili nizâmnâmede kanuna aykırı hareket edip satacakları köle ve cariyelere haksızlık edenler, onları dövenler veya aç bırakanlar gibi suçu sabit olanların esir pazarı adı verilen hanın kapısında asılarak cezalandırılacakları belirtilmektedir.[145]

Bu şekildeki sıkı bir kontrol ve denetim, şehirlerin sosyo – ekonomik durumuna tesir ettiği gibi, din ve ahlâkî geleneklerin muhafazasını da sağlıyordu. Zira şehirlere doğru başlayacak yoğun bir göç sonucu buralarda birikecek işsiz – güçsüz kimselerin meydana getireceği kalabalık yığın içinden birçok kimse, meşru olmayan yollara baş vurmaktan çekinmeyecekti.

Osmanlı esnafını yakından ilgilendiren ve adına "İhtisâb Kanunnâmeleri" denilen yönetmeliklerin oluşmasında, eski tecrübe ile ahî "fütüvvetnâmeler"inin büyük bir tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre "bu teşkilâtın (ahîliğin), kendi müntesipleri arasında geçerli saydığı kanun-

---

[143] . BOA. **Cevdet, Zaptiye**, nr. 465.

[144] . İsim listesi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Es'ar Defteri**, İstanbul 1983, s. 255 – 258.

[145] . BOA. **Cevdet, Belediye**, nr. 1978.

lar, bu alanda hazırlanmış resmî kanunnâmelerin temelini teşkil etmiştir. Bunun sonucu olarak Osmanlı ülkesinde bütün Müslüman sanatkârlar, ahî babalardan veya onların yetki verdikleri kişilerden aldıkları izin belgesiyle iş görür, sanat icra eder ve satış yapardı"[146] diyebiliriz. Bununla beraber, açılması istenen dükkânın normlara uygun olup olmadığının araştırılması, bunun herhangi bir esnaf kolunun daha önceden belirtilen dükkân sayısında bir fazlalık meydana getirip getirmeyeceğinin teftişi ve nihayet böyle bir dükkânın açılmasına gerek olup olmadığının kararlaştırılması, muhtesibin yetki alanına girmekte idi. Demek oluyor ki ahî babaların verdiği izne ilaveten bir de muhtesibin izninin bulunması gerekiyordu.

Gerek ihtisâb kanunnâmelerine ve gerekse ahîliğin essaları, ahlâkî ve ticarî kaidelerinin yazılı bulunduğu fütüvvetnâmelerine bakıldığı zaman bunların pek çok yönden birbirlerine benzedikleri görülür. Bu durum, toplumun sosyo – ekonomik gelişmesinde devlet ile ahî birliklerinin yanyana ve müştereken çalışıp gayret sarf ettikleri anlamına gelmektedir. Nitekim, toplumun iyi ve ileriye doğru gelişmesinde el ele veren ihtisâb ile ahîlğin bazı prensiplerini karşılaştırmamız, bu gerçeği daha net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bunun için daha işin başında ve mesleğe intisâbta yani fütüvvet tarikına giriş esnasında okunan Nakkaş Ahmed'in "*Fütüvvet Hutbesi*"ne bakıp onu dinlememiz gerekir. Bu hutbede, Kur'an-ı Kerim'in İsra Sûresi'nin 32. Âyetinden 39. Âyetinin sonuna kadar okunmaktadır. Bu âyetlerde verilen mesajı şöyle Türkçeleştirebiliriz:

"Zinaya yaklaşmayın, zira o, bir hayasızlıktır ve çok kötü bir yoldur. Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın haram kıldığı cana kıymayın... Yetimin malına, rüştüne erinceye kadar iyi niyet taşımaksızın yaklaşmayın. Verdiğiniz sözü yerine getirin. Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün. Ve doğru terazi ile tartın. Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma, çünkü sen ne yeri yarabilir, ne de boyca dağlara ulaşabilirsin. Bütün bu fena şeyler, Rabbi'nin yanında da çirkindir. İşte bunlar, Rabbi'nin sana vahy ettiği hikmetlerdir. Allah ile birlikte başka ilâh edinme, sonra kınanmış ve (Allah'ın rahmetinden) uzaklaştırılmış olarak Cehennem'e atılırsın." Gerek bu hutbe, gerek fütüvvetnâmelere göre teşkilât mensuplarında bulunması gereken vasıflar, vefa, doğruluk, emniyet, cömertlik, tevazu, ihvana (teşkilâttaki diğer üyeler, kardeşler) nasihat, onları doğru yola sevk etme, aff edici olma ve tevbe idi. Şarap içme, zina, yalan, gıybet, hile gibi davranışlar ise meslekten atılmayı gerektiren sebeplerdi.

---

[146] . Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,** s. 125.

Fütüvvet hutbesinde okunan bu âyetlerin emirleri, prensip olarak ihtisâb kanunnâmelerinde de yer almaktadırlar. Hatta bu emirlerin, muhtesibin belli başlı vazifeleri arasında yer aldığına dikkat çekilmektedir.

Osmanlı şehir halkının önemli bir bölümünü teşkil eden esnaf grubunun içine kaç iş ve meslek kolunun girdiğini, kesin olarak tesbit etmemiz pek mümkün görülmemektedir. Bununla beraber İstanbul'da satılmakta olan malların devlet tarafından vasıflarının belirtildiği, hizmet ve ücretler ile fiyatlarının tesbit edildiği, 1640 tarihli narh defterine göre 225 adet değişik meslek sahibi bulunmakta idi. Defter, İstanbul'da faaliyet gösteren pek çok esnafın imal ettiği veya gerek devlet hududları dahilinden, gerekse Doğu ve Batı ülkelerinden getirip sattıkları değişik mallar ile bu esnafa aid bazı prensipleri de ihtiva etmektedir.[147] Yine kesin olarak tesbit edemediğimiz bir konu da İstanbul esnafının kaç loncaya bölünmüş olduğu meselesidir. Zaman içinde bu loncaların sayılarında azalma veya çoğalmanın ne nisbette olduğunu da kesin olarak bilemiyoruz. Bununla beraber bu konuda Evliya Çelebi'nin verdiği ve 1047 (1637) tarihine aid bilgiler bize az da olsa ışık tutmaktadır. Buna göre İstanbul'un dört kısmının kapladığı alandaki esnaf 57 grup meydana getirmekte idi. Bu sayı da 1100 loncayı içermekte idi. Bundan sonra gelen sıralamalar bu rakamı teyid etmektedir. Gerçekten Evliya Çelebi'nin metnine göre yaptığımız bir puantaj, fiili olarak 57 grup ve 1109 esnaf loncası tesbit etmemizi sağladı.[148]

Şehirdeki ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesinde en büyük rolü oynayan esnaf, durumuna göre çeşitli isimlerle devlete vergi vermekte idi. Bunların en kayda değeri Yevmiye-i dekâkin, Pazar bâcı, Damga, Bitirme vs. gibi isimlerle zikr edilen ve "*İhtisâb Rüsûmu*" nu oluşturan vergilerdi. Gerçek anlamda şehir ekonomisini ilgilendiren bu vergiler muhtesibin şehirdeki önemini artıran bir faktördü. Bu vergiler sayesinde biz, zamanla farklılık göstermekle birlikte mesela İstanbul'da ne kadar dükkân bulunduğunu ve bunların hangi malları sattıklarını öğrenebiliyoruz. Gerçekten ihtisâbla ilgili belge ve defterlerde "Yevmiye-i dekâkin" ismi ile anılan vergi, ihtisâb gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmakta idi. Bilhassa 15 kola ayrılmış bulunan İstanbul esnafı ile İhtisâb Ağası'nın memurları (kol oğlanı) nı hemen her gün karşı karşıya getiren bu verginin mükellefi, günlük ihtiyaç maddele-

---

147 . Geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, **Narh Defteri**, s. 57.

148 . Robert Mantran, **İstanbul Dans La Second Moitie du XVII Siecle**, Paris 1962, s. 353; 1742 – 1763 tarihlerindeki İstanbul esnaf gruplarının sayısı hakkında bk. Ahmet Tabakoğlu – Ahmet Kal'a, **İstanbul Esnaf Tarihi I**, İstanbul 1997, s. XXV.

rini satan dükkân sahipleridir. Bu münasebetle, her gün açılan yerlerden alınan bu vergiye, bir çeşit "kepenk açma" parasıdır diyebiliriz. Toplanan bu vergiden ihtisâb dairesinin masrafları çıktıktan sonra geriye kalanı mîrîye (devlete) intikal ederdi. Bir fikir vermesi bakımından 1092 (1681) tarihli esnaf defterindeki bilgileri, hem İstanbul'un ayrıldığı kolları, hem bu kollardaki dükkân sayısını, hem de toplanan vergi miktarını göstermesi bakımından bunları liste halinde vermek istiyoruz. Buna göre

Kol (bölge)	Dükkân sayısı	Toplanan vergi miktarı
1. Tahtakale	161	326 (akça)
2. Eksik	342	583 "
3. Taraklı	103	272 "
4. Ayasofya	187	496 "
5. Tavuk Pazarı	200	520 "
6. Kadıasker	150	450 "
7. Langa	273	697 "
8. Yedikule	287	814 "
9. Karaman	157	406 "
10. Edirnekapı	232	634 "
11. Balat	240	737 "
12. Unkapanı	225	562 "
13. Râh-ı cedid	244	727 "
14. Aksaray	231	551 "
15. Cibali	189	357 " [149]

Burada şunu da belirtelim ki yangına karşı dayanıklı olma bakımından günümüz betonarme mimarisi ile mukayese edilemeyecek olan Osmanlı dönemi sivil mimarisinin maruz kaldığı en büyük tehlikelerden birisi de şüphesiz ki yangınlardı. Binaenaleyh, yangın, sel vs. gibi âfet veya başka bir sebepten dolayı yıkılmış, yanmış, harab olmuş veya kapanmış bir dükkân sa-

[149] . İstanbul Belediye Ktb. **M. Cevdet,** B 2, vr. 1-15 a-b. ; ayrıca bk. Kazıcı, "1093 (1682) Yılında Çeşitlerine Göre İstanbul'daki Dükkânlar" **Tarih Boyunca İstanbul Semineri**, İstanbul 1989, s. 242 – 43.

hibi her ne şekilde olursa olsun vergi ödemezdi.[150] Bundan dolayı "yevmiye-i dekâkin"in miktarında zaman zaman farklılıklar görülüyordu.[151]

Her ne kadar bölgelerarası farklılıklar görülmekte ise de her meslekte olduğu gibi loncalarda da hiyerarşik bir yapı vardı. Buna göre mertebelenmenin aşağı derecelerinde çıraklar, kalfalar ile ustalar, daha üst seviyelerde ise şeyh, nakib, duacı, çavuş, yiğitbaşı, server ve kethüdâ gibi yetkililer bulunmakta idi.

Kethüdâ, dışarıda loncayı temsil edip devletle lonca arasındaki ilişkileri yürütürdü. Kethüdaânın yardımcısı olan yiğitbaşı umumiyetle pazardan (muhtesibin veya adamlarının gözetiminde) ham madde alarak ustalar arasında eşit şekilde dağıtıyordu. İşlenen malı daha önceden belirlenmiş bulunan kalite ve ölçülere uyup uymadığını denetledikten sonra bunu diğer lonca ve dükkânlara dağıtmak da onun vazifeleri arasında idi.

Bir şehirde ne kadar farklı esnaf teşekkülü varsa bunlardan her birinin ayrı bir reisi (ahî, şeyh) bulunurdu. Bütün bunların üstünde de *"Ahî baba"* denilen bir yetkili bulunmakta idi. Ahî babaların tayini, belli usûller çerçevesinde yapılırdı. Ahî baba ölünce yerine bu hizmeti yürütebilecek bir oğlu varsa o getirilir yoksa esnafın oy birliği ile kendi aralarından dindar, dürüst, tecrübeli, işinin erbabı bir kimse seçilir ve esnaf tarafından gösterilen bu aday, Kadı'nın arzı üzerine Pâdişah'ın beratı ile tasdik edilirdi. Ahî baba, son dönemlere kadar Kırşehir'deki Ahî Evran Tekkesi'nde postnişin bulunanlara bağlı idi. Nitekim 1279 (1862) tarihli bir fermanda Ahî babaların icâzet ve inâbelerinin Kırşehir'deti Ahî Evran Tekkesi şeyhlerince verildiği belirtilmektedir. Güçlü bir din duygusu içinde Allah rızasını kazanma, ahlâklılık, namusluluk, el açıklığı, özveri ve yardımlaşma ruhunu yaşatma temeli üzerine kurulmuş fütüvvet ve ahîlik geleneklerini devam ettirme gayretinde olan Ahî babalar, reisleri bulundukları bütün esnaf teşekküllerinin sistemli şekilde çalışmasını temin etmek, şikâyetleri devlete iletmek ve mesleğe yeni girenlere *"şed bağlatmak"* gibi yetkilere sahipti. Osmanlı ülkesindeki bütün Müslüman sanatkârlar, ahî babalardan ve onların yetki verdiği kişilerden aldıkları izin belgesiyle iş görür, san'at icra eder ve satış yapabilirlerdi. O, çıraklık ve

---

[150]. BOA. **Cevdet, Belediye**, nr. 996.

[151]. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, s. 90 – 94.

ustalık törenlerini de yönettiği gibi esnaflığa aykırı hareketlerde bulunanları kontrol edip cezaların uygulamasını da sağlardı.[152]

Uzun tarihî bir geçmişe sahip olduğunu bildiğimiz ahîlik teşkilâtının idarî kademelerinde, yetki ve vazife taksiminde zaman içinde değişikliklerin olduğu görülür.Özellikle Osmanlı döneminde bu teşkilâtın devletin daha sıkı kontrolüne girdiği görülür. Yönetimdeki yeni değişikliklere göre yönetim zinciri aşağıdan yukarıya doğru Yiğitbaşı, Kethüdâ, Nakib ve Şeyh şeklini almıştır.[153]

d. Diğer Gruplar

Osmanlı şehirlerinde, askerî sınıf mensupları ile tüccar ve esnaftan başka bir grup daha vardır ki bunu,yukarıda isimleri verilen sınıflardan herhangi birine dahil etmemiz mümkün görülmemektedir.

Osmanlı toplumu, her bakımdan kendi kendine yeten bir toplumdu. Anadolu ve Rumeli toprakları her bakımdan verimli idi. Gerçi o asırların dünyasında günümüzde olduğu gibi bir sanayi mevcud değildi. Bununla beraber her sahadaki gelişmişlik bakımından özellikle XV, XVI ve hatta XVII. asrın sonlarına kadar olan zaman dilimi, dünyada "Türk asırları" olarak biliniyordu. Birçok yabancı seyyahın ifadeleri ile tescil edilmiş bulunan o asırların Osmanlı toplumu, müreffeh bir hayat yaşadığından, dışarıdan kendisine gıpta ile bakılmakta di. Bu sebeple ülke dışından gelen ve kendilerine "*emân*" verilen yani memleketin sınırları dahilinde korunacaklarına dair kendilerine taahhütte bulunulan resmî temsilciler ile bunların yardımcıları, hizmetkârları ve tercümanları, yabancı tacirler,* gezginler, nereden geldikleri pek belli olmayan ve esnaf örgütleri içinde de yer almayan bazı seyyar satıcılar, cemaatlarından para (sadaka) toplamak için dolaşan farklı din ve mezheplere bağlı din adamları vardı. Ulemâ sınıfına girmemekle beraber Hz. Peygamberin neslinden gelmiş olan seyyid ve şerifler de bu grupta mütalaa edilebilir.

---

[152]. Bu konuda daha geniş bilgi ve belgeler için bk. Ziya Kazıcı, "Ahî Baba" **DİA**. I, 527 – 528.

[153]. Yöneticilerin görevleri hakkında geniş bilgi için bk. Veysi Erken, **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahîlik**, Ankara 1998, s. 57 – 61.

*. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Fransa'ya tanınan imtiyazlar (kapitülasyonlar) bizim lehimize idi. Çünkü Fransız tüccarlar. getirdikleri maldan çok daha fazlasını götürüyorlardı. Fakat daha sonraki asırlarda durum aleyhimize dönmüştür.

Osmanlı dönemi sanayiini günümüzle mukayese etmek elbette mümkün değildir. Bununla beraber biraz önce temas edilen asırlardaki gelişmişlik, o asırların dünyası için küçümsenmeyecek bir derecede idi. Bu bakımdan dünyanın en iyi topları, silah techizat ve cephaneliği Osmanlı Devleti işletmelerinde yapılırdı. Buralarda binlerce insan çalışırdı. Devletin birçok bölgesinde madenler çıkarılıp işlenmekte idi. Özellikle savunma sanayı ile ordunun ihtiyaçlarını temin hususunda devlet işletmeleri bulunduğu gibi, halkın ihtiyaçlarını temin hususunda da özel işletmeler bulunmakta idi. Bu asırlarda İstanbul başta olmak üzere birçok büyük kentte fabrika mahiyetinde işletmeler bulunmakta ve buralarda binlerce işçi çalışmakta idi. İhtisâb kanununnâmelerinde de temas edilen benzer işletmelerdeki işçi sınıfı, şehir ekonomisine büyük bir katkıda bulunmakta idi.

2. KÖYLÜLER

Şehir halkından başka diğer bir üretici sınıf da köylüler yani çiftçiler idi. Devletin, genel ekonomik yapısı ziraata dayandığından, tarımla meşgul olan köylülerin devlet nazarındaki önemi çok büyüktü. Zira Osmanlı ordusunun büyük bir bölümü, toprak ve üretim vergisi ile kuruluyordu. Bu yüzden, tarıma dayalı devlet ekonomisi, köylüyü toplumun temel unsurlarından biri haline getirmişti. Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayandığından nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşıyordu.

Beylikler ve Anadolu Selçukluları vâsıtasiyle Büyük Selçuklu köy sistemini devam ettiren Osmanlı Devleti, daha kuruluştan itibaren kurduğu köylerdeki sistemi, buna göre uyguluyordu. Gerçekten Osmanlılar, Anadolu beylerinden aldıkları yerlerde arazi idaresini ve o beylikler zamanında mevcud olan sistem ve şartları ilk dönemlerinde hiç değiştirmediler. Onları, olduğu gibi kabul ettiler. [154] Anadolu Selçuklu Devleti'nde halk, arazinin idare tarzına göre ikta, mülk ve vakıf reâyâsı olarak kabul ediliyordu. Bunlar, öşür ve diğer vergilerini reâyâsı oldukları şahsa veriyorlardı. Toprak nereye aitse köylü de oranın reâyâsı sayılırdı. Bununla beraber Büyük Selçuklular'da olduğu gibi reâyânın her zaman itiraz ve şikâyet hakkı bulunmakta idi.[155] Şu kadar var ki Osmanlı toplumunda yerleşik hayat, daha belirgin bir

---

[154] . İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1970, s. 149.

[155] . Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 116.

hal almıştı. Şehirlerde olduğu gibi köy hayatı da câmi etrafında teşekkül etmişti.

Osmanlı döneminde de arazi, tımar(mîrî), vakıf, mülk ve yurd olmak üzere bölümlere ayrılmıştı. Bu topraklar üzerinde ziraat yapan köylüler, elde ettikleri mahsûlün vergisini vermek suretiyle mükellefiyetlerini yerine getiriyorlardı. Bununla beraber Osmanlı köylüsü, ektiği toprağın, diktiği meyveli ağaç ile bağın öşür ve diğer vergilerini doğrudan doğruya devlet hazinesine değil, devletin bir hizmet mukabili bu toprakları kendisine terk ettiği sahib-i arz (toprak sahibi, sipahî), vakıf ise vakfa, birine temlik edilmiş ise o mülk sahibine vermek durumunda idi. Bununla beraber sipahî (dirlik sahibi), miktar ve cinsleri kanunlarla tesbit ve tayin edilmiş bulunan vergiden fazlasını tahsile selahiyetli değildi. Yetkilerini aşanlardan bir daha geri verilmemek üzere dirlikleri ellerinden alınırdı.[156] Mirî arazinin halka verilmesinde devletin bir temsilcisi durumunda bulunan sipahî, toprağın gerçek sahibi değildir. Bu sebeple devlet, tımarların kapalı bir sistem halinde çalışmasını engellemek, onları devamlı kontrol etmek ve gerektiğinde müdahelede bulunmak için her zaman buralara memurlarını gönderirdi. Bu sebeple, kendisi de köyde yaşamak ve malî gelirine göre "cebelû" denilen asker beslemek zorunda olan tımar sahibi (sipahî), köylüye haksızlıkta bulunamazdı.[157] Osmanlı vilayet tahrir defterlerinde raiyyet (çiftçi) kaydedilmiş bulunan Müslüman reâyâ, tam veya yarım çiftlik yer tasarruf ediyordu. Buna karşılık, tımar sahibine "*resm-i çift*" adında bir vergi veriyordu. Vatandaşının % 85'i gibi büyük bir kısmının geçimini sağlayan çift ve çiftlik, Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal hayatında önemeli bir yer işgal ediyordu. Devletin kuruluşundan XV. asır ortalarına kadar 22 akça olarak alınan "resm-i çift", daha sonra ihtiyaç, mekân ve zamana göre 22 ila 60 akça arasında değişir olmuştur. Buna parelel olarak yarım çift tasarruf eden reâyâ da, tam çift olarak tasarruf edilen arazi vergisinin yarısını veriyordu.[158] İslâm vergi hukukuna göre arazi üzerine maktuan tayin edilmiş bulunan ve "*Harac-ı muvazzaf*" demek olan resm-i çift, toprağın ücreti olarak alınmakta idi. Bu sebeple, tahrir esnasında deftere kayd edilmeyenler, sonradan bir çiftlik yere sahip olurlarsa "resm-i çift" ödemek zorunda idiler. Bu kişilerin, bennâk, mücerred, dul, askerî veya şehirli olması, hatta sakatlık ve hastalık

---

[156] . BOA. **MD**. Nr. 5, s. 34.

[157] . Osmanlı toprak ve tımar sistemi ile ilgili geniş bilgi için eserimizin bir önceki cildine bakılabilir.

[158] . Bu konuda daha bilgi ve kaynaklar için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul 1977, s. 60 – 64.

gibi bir özrünün bulunması bu hükmü değiştirmezdi. Zira kunannâmede belirtildiği üzre "Resm-i çift, arza (toprağa) bağlanmıştır"[159] Ebu's-Suûd Efendi de bir fetvasında bu verginin toprağa bağlı olan "Harac-ı muvazzaf" olduğunu belirtir.[160] Burada bir noktaya daha temas etmemiz gerekir ki o da köyde yerleşmiş ve raiyyet durumunda olanların yaptıkları iş ve gördükleri hizmetlere göre hem toprağın ücreti, hem de bir kısım şahsî vergi olarak "*resm-i zemin*", "*resm-i âsiyab*", " *resm-i tapu*", "*resm-i arûs*", "*resm-i mücerred*" ve "*resm-i dühan*" gibi isimlerle zikredilen bir kısım vergileri de tımar sahibine vermek zorunda olduklarıdır.[161] Devletin, Müslüman tebeası "resm-i çift" ve biraz önce bahs ettiğimiz vergileri verirken, gayr-i müslim vatandaşı da "resm-i ispenç" adında bir vergi veriyordu. Osmanlı iktisadî literatüründe "*ispenç*" veya "*kapu resmi*" diye zikredilen bu vergi çeşidi,[162] zimmet ehli (zimmî) olan gayr-i müslim reâyânın bülûğ çağına gelmiş bulunan erkeklerinden alınmakta idi. Onların evli veya bekâr olmalarına bakılmaksızın alınan bu vergi, Müslümanlardan alınan "resm-i çift"in karşılığıdır. Bu vergiyi veren zimmî vatandaştan çift ve "bennâk" gibi vergiler alınmamakta idi. Zira ispenç, "Harac-ı muvazzaf"ın Türkçe karşılığı olan "resm-i çift"in "kâfir dilince karşılığıdır".[163]

Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik teâmülünde "çift", iki öküzlük bir yerdir. Bu yerin dönüm* olarak miktarı, arazinin tarıma olan elverişliliğine göre değişiyordu. Şayet arazi, münbit, ziraata elverişli ve bu anlamda güzel (a'lâ) ise, 70 – 80 dönüm bir çiftlik olarak kabul ediliyordu. Şayet arazi orta derecede (evsat) ise o zaman 100 dönüm bir çiftlik olarak kabul edi-

---

[159] . Barkan, **Kanunlar,** s. 8, 175.

[160] . M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislâm Ebu's- Suûd Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı,** İstanbul 1972, s. 170.

[161] . Bu vergiler hakkında geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, s. 64 –74.

[162] . L. Fekete "Türk Vergi Tahrirleri" trc. Sadrettin Karatay, **Belleten** (1947), XI / 42, 313; Halil İnalcık, "Kapu resmi"nin eski Macar kapu resminden alındığına işaretle bunun ispençeye benzetilerek Osmanlı örfî vergileri arasında yer aldığını söyler."Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu" **Belleten** (1959), XXIII / 92, 606.

[163] . Geniş bilgi için bk. "Osmanlı Kanunnâmeleri", **MTM**. I / 1, 109; Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik" **İA**. III, 393; Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi,** s. 74 – 78.

* . Osmanlı kanunnâmelerinde dönüm, normal adımlarla eni ile boyu kırkar adım olan yerdir. "Hıtât-ı muteârefe ile tûlen ve arzen kırk hatvedir." Osmanlı kanunnâmeleri", **MTM**. I / 1, 99.

rdi. Arazi bu iki duruma da uymuyor ve çorak (ednâ) ise o takdirde 130 ve a 140 dönüm bir çiftlik olarak kabul ediliyordu. Belli bir tapu rejimine göre köylü aile birliklerine tahsis edilen bu çiftlikler, satılamaz, hibe ve vakf edilemezdi. Ama babadan oğula bir işletme olarak geçerdi. Bu çiftlikte köylü, kendi öküzü, sabanı ve tohumuyla bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı bizzat kendisi işlerdi. Kanunların yüklediği yükümlülükler dışında hiçbir kimse kendisine zorla bir iş yaptıramazdı. Bu bakımdan köylü hür ve bağımsızdı. Devlet, onların bu haklarını garanti altına almıştı. Ailesiyle birlikte oturan yetişkin bekâr erkeklere "*mücerred*" dendiği gibi, çiftliği (ekinliği) olmayan evlilere "caba bennâk", yarım çiftlikten az ekinliği olanlara da "ekinlü (= çiftlü) bennâk" deniyordu. Bazı bölgelerde mücerredler 6 akça vergi verirken bennâklar 12 - 18 akça arasında değişen vergi vermekte idiler.[164]

Osmanlı Devleti'nde, tarımla uğraşıp geçimini bu yolla temin etmek evvel emirde köylünün hakkıdır. Bu sebeple olsa gerek ki, devlet, kendisine arazi tahsis ettiği ve geçimini garanti altına aldığı böyle bir kimsenin arazisini terk etmesi halinde kendisinden "*resm-i çift bozan*" veya "*levendiye*" adı ile bir vergi alıyordu. Her nimete karşı bir külfetin bulunması teâmülünün açık bir örneği olarak gördüğümüz bu vergi, sebepsiz olarak arazini "boz ve hâli" bırakmak suretiyle hem ziraî, hem de askerî yönde devleti zarara sokan kimselerden alınıyordu. Böyle bir vergi, ilk bakışta ferdin icbar edildiği zehabını uyandırmakta ise de gerçekte durum bu kadar basit bir anlayışın sonucu değildir. Zira burada toplum ve devletin hayatiyeti söz konusudur. Toplum hayatının söz konusu olduğu hallerde ferdin menfaati ikinci plana atılır. Gerçekten bu vergi, tarıma elverişli bir yerin ekilmemesi yüzünden uğranılacak zararın karşılığı manzarasını arz etmekle beraber, askerî yönden de devletin zaafa uğramasına sebep oluyordu. Çünkü tarım alanlarında çalışanlardan çıkacak "cebelû" miktarı ile bunları yetiştirmekle görevli dirlik sahibi sipahînin gelirinin azalmasına sebep oluyordu. Nitekim 1583 tarihli Trabzon Kanunnâmesi'nde bu mevzua temasla: "Tasarrufunda olan yerin tamamen ziraat olunmayup erbab-ı tımarın askerine ve rüsûmuna noksan lâzım

---

[164]. **Kanunnâme-i Âl-i Osman**, İstanbul 1330. s. 44; **Rüsûm ve Tapuya Müteallik Olan Kanun**, Rağıp Paşa Ktb. nr. 461, vr. 161; Uygulama için bk. BOA. 184 numaralı Tapu Defteri'ne göre Birecik'e bağlı Kantara köyünde iki bennâktan 24, iki mücerredden de 12 akça vergi alınmıştır. s. 67; BOA. Maliyeden Müdevver 21069 numaralı deftere göre Canikler karyesinde bu miktar evliden 12, bekârdan da 9 akçadır.

gelmelü olsa"[165]denilmektedir. Bu vergi, köylünün, çift ve çubuğunu bırakarak şehre göç etmesine veya başka bir işe girmesine mani olmak için baş vurulan bu çare idi. Böyle bir tedbirle köylünün üreticilkten tüketiciliğe geçilmesine mani olunmaya çalışılıyordu. Bu yüzden de miktarı bir hayli yüksek tutulmuştu.[166]

Köylü, gerek toprak, gerek şahsî durumu ile ilgili olarak verdiği vergilerden başka bir de ekip biçtiği mahsûlden elde ettiği gelirin vergisini vermek zorunda idi. Kuruluş dönemi Osmanlı Devleti'nde arazi, biri "*Öşrî*", diğeri de " *Harâcî*" olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Fakat XIV. asrın son çeyreğinden itibaren arazinin bir kısmı "*Emîrîyye*" olarak muamele görmeye başladı. Bu durum, daha sonraları Hicaz mıntıkası hariç kalmak üzere "Osmanlılarda arazi sultaniyyedir"[167] şeklinde ifadesini bulacak olan bir duruma getirildi. Ebu's-Suûd Efendi'nin Üsküp ve Selanik tahrir defterlerinin başına koyduğu meşhur mukaddimesinde, İslâm'a göre arazinin üç kısma ayrıldığını, bunların "öşriyye", "harâciyye" ve "emîriyye" olduğunu söyledikten sonra Osmanlı toprakları ile ilgili olarak şunları söyler:

" *Bu diyar-ı bereket şiârın arazisi dahi bu uslûb üzerine arz-ı memlekettir ki, arz-ı mîrî demekle maruftur. Reâyânun mülkleri degüldür. Ariyet tarikıyla tasarruf edüp ziraat ve hirâset edüp öşür adına harâc-ı mukasemin ve çift akçası adına harâc-ı muvazzafın verüp madem ki, tatil etmeyüp vücuh-ı merkume üzerine tamir edüp hukukun edâ ederler kimesne dahl ve taarruz eylemeyüp fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf edeler. Fevt oldukta oğulları kendilerin makamlarına kayımlar tafsil-i mezbur üzerine tasarruf ederler. Oğulları kalmaz ise haricten tamire kadir kimesnelere ücret-i muaccele alınup tapuya verilup anlar dahi tafsil-i sâbık üzre tasarruf ederler.*"[168]

Bu ifadeler, Osmanlı Devleti reâyâsının toprak ve buna bağlı olarak vermek zorunda kaldığı vergi hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre başlangıçta Osmanlı Devleti'nin arazisi mülk (öşrî, harâcî) ve mirî olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Fakat daha sonra bir takım zaruretler yüzünden büyük bir kısmı mirî rejime tabi tutulmuştu. Ebu's-Suûd Efendi, bu sistemde arazinin babadan oğula intikal şekli hakkında da bilgi vermektedir.

---

[165] . Barkan, **Kanunlar**, I, 59.

[166] . Geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, s. 79 – 83.

[167] . Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman**, vr. 53a.

[168] . Barkan, **Kanunlar**, I, 298 – 299.

Mirî arazi rejimi sonucu olarak köylü, ürettiği her türlü hububat, sebze, meyve, bal, balık vs. gibi her şeyden bölgelerine göre kanunlarda belirlenmiş miktarlarda devlete öşür veya (daha sonra a'şar) adı ile bir vergi ödüyordu. Yalnız burada bir noktaya daha işaret etmemiz gerekiyor ki Osmanlı Devleti'nde öşür denince bunlardan biri, kuruluş dönemindeki mülk arazi gelirleri ile daha sonraları Hicaz bölgesinde fıkıh kitaplarında belirlenen şekilde alınan öşür, diğeri de arazi-i emîrîyeye mahsus olmak üzere alınan ve "amme-i nâs (halk) tarafından galat-ı fâhiş olarak" kendisine öşür denen "*harâc-ı mukasem*" anlaşılmaktadır.

Mirî arazi rejimi ve bu arazide çalışan köylü (çiftçi) hakkında biraz daha tafsilatlı bilgi vermek suretiyle bu topraklarda çalışanların durumlarını günümüze nakl etme imkânı bulacağız.

Bilindiği gibi mirî arazi, yalnız hububat ziraatı yapılan ve tarla olarak kullanılan arazidir. Bağ ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordu ile şehirlerin iâşesi, büyük ölçüde hububat ekimine, başka bir ifade ile buğday ve arpa ekimine dayanır. Darlık veya açlık, hububat ekim ve hasadındaki noksandan ileri gelir. Bu yüzdendir ki devlet, tarla ziraatı ile hububat ekimini kontrol altında tutmak ihtiyacını duymuştur. Osmanlı kanunnâmelerinde kesin bir madde bulunmaktadır. Bu maddede şöyle bir ifade kullanılmaktadır. "Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez." Buna göre tarlaların devamlı olarak işletilmesi kanunla garanti altına alınmış olmaktadır.

Mirî topraklar dediğimiz devlet toprakları, başlıca iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan biri "*Tapulu arazi*", diğeri de "*Mukataalı arazi*"dir. Tapulu arazi, köylü aile birliklerine tapu rejimi denilen özel bir sistem içinde verilen arazidir. Bu sisteme göre tasarruf edilen arazi, satılamaz, vakf ve hibe edilemez. Sadece babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyyet çiftlikleridir. Köylü bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini kendisi düzenler. Üretim vasıtaları olan öküz, saban ve tohumu kendisi sağlar. Bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı da bizzat kendisi işler. O, devlete ve sipahîye, kanunların emr ettiği bedenî hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmak mecburiyetinde değildir. Onun emeğini karşılıksız olarak hiç kimse sömüremez. Devlet, bu konularda kendisine garanti vermiştir. Devlet, haksız olarak onu kendi çiftlik veya vakıflarında çalıştırmaya kalkışanlara karşı kanunlarla karşı koyar. Böylece o, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına almış oluyordu. Bu sistem, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibaret idi. Babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuş-

tu. Osmanlı Devleti'nde "*ekâbir*"e karşı köylüler daima "fakir" ve "yoksul" tabirleri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır.

Mirî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, *mirî mukataalı arazi*dir. Mukataa sistemi, tapu sistemi yanında tamamen farklı bir arazi rejimini simgeler. Buradaki anlamı ile mukataa veya kesim, devletin belli bir gelir kaynağını, özel bir şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamasıdır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Mirî topraklarda mukataa sistemi şöyle uygulanmaktadır. Tapuya verilmeyen veya biraz önce açıklandığı gibi tapu karşılığı bir köylünün tasarrufunda bulunmayan araziyi devlet, belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir. Binaenaleyh mukataayı alan şehirli, esnaf ve hatta asker de olabilir. Köylüler de fert veya toplu olarak mukataa ile araziyi tutabilirler. Bu neviden topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Zira hukuk bakımından mukataa tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme ve mukavele ile belli olur. Mukataa, yani kesim tabiri de buradan çıkıyor. Çoğu zaman bu bir açık artırma ile belli olur. Kiralamayı yapan kimse, üzerinde anlaşmaya varılan meblağı öder.[169]

Osmanlı Devleti'nde aynî olarak tahsil edilen öşür, her türlü hububattan alınıyordu. Bunun muayyen ve ülke çapında belli bir ölçeği yoktu. Aslında buna gerek te yoktu. Zira aynî olarak tımar sahibi tarafından tahsil edildiğine göre her bölgenin ölçeğinin kendisine göre olması normal karşılanmalıdır.

Demetler dövülüp hububatın taneleri samandan temizlendikten sonra sahib-i arz (sipahî), kendisi veya vekili gelip öşrünü aldıktan sonra reâyâ (köylü, çiftçi), hububatını ambarına nakl edebilirdi. Tımar sahibi veya vekili gelmeden mahsûl, harman yerinden kaldırılamazdı. Bununla beraber sahib-i arzın da ta'şir zamanında (öşrü alma zamanı) hâzır ve mevcud bulunması kanun gereği idi.[170] Bunun içindir ki tımar sahibi izin almadan herhangi bir yere gidemezdi. Ta'şir edecek olan memurun meşrû' mazeretinden dolayı gelememesi halinde reâyâyı zarara uğratmamak için köy imamı, kethüdâsı ve köyün diğer ihtiyarları huzurunda hububat ölçülerek ta'şir edilir.[171] Böylece hububatın harmanda kalmasının sonucu olarak yağmur, rüzgar vs. gibi

---

[169] . Daha geniş bilgi için bk. Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)** İstanbul 1993, s. 3 – 5.

[170] . **Kavanin-i Sultaniye Mecmuası**, Bâyezid Kütüphânesi Umumi, nr. 4789, vr. 25 b.

[171] . BOA. **Tapu Defteri**, nr. 478, s. 5.

sebepler yüzünden çiftçinin uğrayacağı zarar önlenmiş oluyordu. Osmanlı Devleti'nde öşür, şu aşağıdaki maddelerden de alınırdı. Üzüm bağı, şıra, bahçe, bostan, her türlü meyve (fevâkih), kovan (bal), harir (ipek) pamuk, giyah (ot), odun ve balık.[172] Burada şuna da işaret edelim ki, ister köylü, ister göçebelikle hayatını sürdürenler olsun, eğer hayvancılıkla uğraşıyorlarsa bunlar da kanunlarla tesbit edilmiş miktarda vergi vermek zorunda idiler. Bu vergilerin bir kısmı, bazı bölgelerde zekât şekil ve nisbetinde aynen, bazı yerlerde de zamanın durumuna göre koyun, keçi veya sığır başına bir akçadan başlamak üzere çeşitli miktarlarda alınmakta idi.[173]

Köyde yaşayan ve asıl işi çiftçilik olan bu halk, ulaşım teknolojisinin pek gelişmediği o asırların dünyasında köydeki insanların bir kısmı, çiftçiliğin dışında başka işlerlerle de meşgul oluyordu. Bunlardan bir bölümü, dinî ve idarî (imam, kethüdâ gibi) vazifelerle yükümlü iken, bir bölümü de demircilik, hallaçlık, semercilik ve terzilik gibi işler yapıyordu. Gerçekten, Osmanlı köyü kısmen piyasaya açık olmakla birlikte kendi kendine yeterli durumda idi. Gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgahlar da dokuma ihtiyacını karşılıyorlardı.

Köy halkı arasında müsellem ve muaf adları altında iki insan grubu daha vardı. Bunlardan biri Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ortaya çıkmış "yaya" (piyade) ve "müsellem" (süvari) denilen gruptu. Bu grup, Orhan Gazi döneminde Bursa'nın fethinden sonra Vezir Alaeddin Paşa ile Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil'in teklifleri doğrultusunda ihdas edilmişlerdi. Harp zamanlarında bu birliklere mensup kişilere önceleri birer, daha sonra da ikişer akça yevmiye veriliyordu. Sefere çıkılmadığı zamanlarda da kendilerine gösterilen çiftlikleri ekip biçer, fakat vergilerden muaf tutulurlardı. Orhan Bey zamanında hassa ordusu sayılan yaya ve müsellemler, kaç sancak varsa o kadar yaya ve atlı sancağa bölünerek başına Sancakbeyi tayin edilmişti. Kapıkulu ocaklarının kurulup gelişmesiyle yerlerini bunlara terk ederek yol inşaatı, kale tamir ve yapımı ile hendek kazma gibi geri hizmetlerde kullanılmaya başlandılar. Bunlardan başka, yine köylerde ikamet etmekle birlikte yaptıkları hizmetlerden dolayı bir fermanla * bütün tekâlif (vergiler) ten muaf sayılırlardı. Bu grup içerisinde Yörükler, Cerahorlar, Canbazlar, Derbentçiler, Menzilciler, Lağımcılar, Beldarlar, Tatarlar, Martoloslar,

---

[172] . Bütün bu konularda daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, s. 86 – 101.

[173] . Bu konuda bilgi için bk. Kazıcı, age. s. 110 – 126.

* . Vergi muafiyeti için verilen fermanlara "Berât-ı Tarhanî" denilmektedir. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri**, I, 205.

Pandorlar, Suyolcuları, Kayıkçılar, Kaldırımcılar ve Köprücüler, Tuzcular, Katrancılar gibi hizmet sahipleri yer alıyorlardı. Bunlar, devlette askerî ve ticarî bakımdan önemli olan yolların açık tutulması, köprülerin muhafaza edilmesi, ulaşımın sağlanması, sınır ve kalelerin muhafaza edilmesi, yolların bakım ve tamirinin sağlanması, askerî bakımdan güvenliğin sağlanması ve hatta kale kuşatmalarında tüneller kazmak suretiyle surların uçurulmasını sağlayan kimselerden bahs edilebilir. [174]

Devlette mirî arazi rejiminin sonucu olarak tımar (dirlik) adı verilen bir sistem ortaya çıkmıştı. Osman Gâzi'nin fetihleri ile ortaya çıktığını bildiğimiz bu sistem, Sultan I. Murad döneminde teşkilâtlı bir duruma gelmişti. Önceleri "tımar" ve "has" diye ikiye ayrılan dirliklere bu devirde Kara Timurtaş Paşa yardımıyla "zeâmet" diye malî yönde ikinci derecede bulunan bir kısım daha ilave edildi.

Devlette, büyük bir fonksiyonu bulunan tımar sistemi, Osmanlı toprak rejiminin temelini teşkil ediyordu. Zira bu toplumda iktisadî, ictimaî, askerî ve idarî teşkilâtların tamamı, büyük ölçüde toprak ekonomisine dayanıyordu. Toplum hayatında en küçük vazife sahibinden, devletin en üst kademesinde bulunan hükümdara varıncaya kadar hemen hemen bütün sosyal gruplar, geçimlerini toprak ürünleri ile sağlıyorlardı.[175]

Osmanlı Devleti'nde reâyâ hukukunun korunmasına büyük bir itina gösterilmiştir. Müslüman devletlerde reâyâ hukukunun düzenlenmesi, Hz. Peygamber dönemine kadar uzanır. Hz. Peygamber'den sonra gelen halifeleri ile diğer Müslüman devletler de bu hususta onu kendilerine örnek almışlardı. Osmanlı Devleti'nde reâyâ hukukunun gelişip şekillenmesinde, kendisinden önceki Müslüman devletlerin büyük etkisi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde reâyâyı, devletin otoritesini temsil eden ve kendilerine askerî denilen zümrenin yapabileceği haksızlıklardan korumak için XVI. asır ortalarından itibaren "*adâletnâme*" denilen fermanlar da çıkarılmıştır. Adâletnâme, Pâdişahın, ülkesinde adâleti kurup yerleştirmek için baş vurduğu tedbirlerden biri idi. Gerçi adâletnâme uygulamasının Osmanlılar'dan önce de var olduğuna işaret etmemiz gerekir. Bu dönemde hükümdarlar, birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilan

---

[174] . Metinde isimleri verilen gruplar için ansiklopedi maddelerinden başka, Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım**, s. 27 – 103; Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk" **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, IV, 296 – 302.

[175] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Eserimizin bir önceki cildinin " Toprak İdaresi" bölümü.

eden hükümler çıkarır, bunları eyâletlerde herkesin görebileceği yerlere, büyük câmilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitâbe halinde koyarlardı. Kökü çok eskilere dayanan bu uygulama ile Osmanlı Pâdişahları, devlet görevlilerinin özellikle vergi yolsuzluğu yapmamalarına dikkat çekerek, kanunnâmelerde belirtilmiş olan hükümlere aykırı olarak vergi toplamamalarını, "fena bid'atler" denilen ve sonradan ortaya çıkmış olup halka ağır gelen tekâlifi (vergiler) toplamamaları, halkı ezmemeleri, kadıların görevlerini kötüye kullanmamaları emredilmiştir. Görevlerini kötüye kullananların da şiddetle cezalandırılacağı belirtilmektedir.[176] Osmanlılar, "*Toprak Kadısı*" denilen bir kadılığı ihdas etmek suretiyle özellikle sipahî ile reâyâ (çiftçi) arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için gezici kadılar da tayin etmişlerdir. Bu kadılar, tımarları sık sık ziyaret etmek suretiyle tımar sahibi olan sipahînin yapabileceği haksızlığa mani olmaya çalışıyorlardı. Hatta onlar, haksızlığı sâbit olan tımar sahiplerini vazifeden alarak başka yerlere raiyyet (çiftçi) olarak gönderebiliyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti, raiyyetin hak ve hukukunu korumaya çalışıyordu.

Siyâsetnâmeler ışığı altında reâyâ hukukunun incelendiği bir çalışmada sonuç olarak şu görüşlere yer verilmektedir:

Reâyâ Allah'ın emanetidir. İyi yönetilmeli, her türlü zulüm ve baskıdan, özellikle aşırı vergilerden korunmalıdır.

Reâyâ ve arazi kayıtları sık sık kontrol edilmek suretiyle haksız vergilere mani olunmalıdır.

Reâyâ zorla savaşa götürülmemeli, işiyle meşgul olmalı, böylece üretimin düşmesine meydan verilmemelidir.

Reâyâya adâletli davranılmalı. Özellikle devşirme sırasında haksız muamelelerden, başta rüşvet hastalığından muhafaza edilmelidir.

Vergi veren halk, fakirleştirilmemeli, şehirlere göçler önlenmeli ki, köyler harap hale getirilmesin.

İşler ehline verilmeli ve köylünün milletin efendisi olduğu unutulmamalıdır.[177]

---

[176] . Adâletnâme hakkında geniş bilgi için bk. Halil İnalcık " Adâletnâme" **DİA.** I, 346 – 347.

[177] . Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Siyâsetnâmelerinde Reâyâ Hukuku" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)** , İstanbul tarihsiz, s. 101.

Gerek adâletnâmeler, gerekse siyâsetnâmeler vâsıtasıyla devlet, reâyâ-ya yapılabilecek haksızlıkların önünü almaya gayret ediyordu. Zira Osmanlı Pâdişahı Kanûnî Sultan Süleyman, bir gün mecliste has ve yakın adamlarına "*âlemin velinimeti kimdir*?" diye sorar. Mecliste bulunanlar, bunun bizzat kendisi olduğunu söylerler. Kanûnî bunu kabul etmeyip: "Gerçek velinimet reâyâdır, onlar ziraat ve çiftlik işlerinde huzuru ve rahatı kendilerine haram ederek, yetiştirdikleri nimetlerle bizi doyururlar"[178] diye cevap verir. Bu sözleri ile o, hem reâyânın hizmetini takdir ettiğini, hem de onlara karşı olan anlayışını ortaya koymuş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nde, daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi biri şer'î, diğeri örfî olmak üzere iki çeşit vergi bulunmakta idi. Tekâlif-i Şer'iyye denilen ve Kitab ile Sünnet'ten kaynaklanan Zekât, Öşür, Cizye gibi vergiler şer'î kısmı, İmdâdiye ve Avârız gibi isimlerle zikredilenler de "Tekâlif-i Örfiyye" denilen örfî vergileri oluşturuyordu. Devlet, şer'î vergilerin yanında bir takım örfî vergiler de koymak ihtiyacını hissediyordu. Zira devrin özelliği diyebileceğimiz harpler, durmaksızın devam ediyor ve şer'î vergiler de bu durumun yüklediği masrafları karşılamaktan uzak bulunuyordu. Külliyetli miktarda askerin beslenmesi, donatılması ve harbe hazır hale getirilmesi ile donanmanın hazırlanması vs. gibi mecburiyetler, devleti böyle bir vergiyi koyma zorunda bırakıyordu. Harpler, malî bakımdan sıkıntılı günler yaşayan hazineyi daha da zor durumlarda bırakıyordu. İşte bu yüzden devlet, Sultan II. Bâyezid'in son senelerine tesadüf eden günlerde "İmdâdiye-i seferiye" adı ile ilk defa bir örfî vergi koyma ihtiyacını duymuştu. Böylece şer'î vergilerden ayrı olarak örfî vergi tarh etmek devlet için bir zaruret halini almıştı. Keza bu mecburiyet, devleti vaz' ettiği bu örfî vergileri devam ettirmek ve miktarının azalmaması için gerekli sıkı tedbirlere baş vurmak zorunda bırakıyordu.[179] Kendisinden kısmen bahs ettiğimiz bu örfî verginin en büyük muhatabı şüphesiz ki köyde yaşayan insanlardı. Devletin, bu zümreyi korumak ve haklarına tecavüz etmemek için zaman zaman emirler gönderdiğine işaret etmiştik. Ayrıca siyasetnâme türü eserleri kaleme alan müellifler, bu vâsıta ile köylüye haksızlık edilmemesi hususunda başta Pâdişahlar olmak üzere devletin üst düzey yetkililerine yol gösterici öğütleri ile görevlileri uyarmışlardı. Bu uyarıları yapmak suretiyle üzerlerine

---

[178] . Özcan, agm. s. 99; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Nesâyihü'l-Vüzera ve'l-Ümerâ**, nşr Hüseyin Rağıp Uğural, Ankara 1969, s. 72 –77.

[179] . Örfî vergiler ve tarhı hakkında daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk" **MÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (1986), IV, 286 – 308.

düşen görevleri yerine getirenlerden birkaç kişinin isimlerine işaret etmemiz yerinde olacaktır. İdris-i Bitlisî, Hasan Kâfî el-Akhisarî, Lütfi Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, müellifi bilinmeyen Kitab-ı Müstetâb, Koçi Bey, Kâtib Çelebi gibi isim ve eserleri burada zikredebiliriz.

3. GÖÇEBELER (Konar – Göçerler)

Osmanlı toplumunu meydana getiren önemli unsurlardan biri de konar – göçer denilen ve yarı göçebe hayat yaşayan aşiretler teşkil etmekte idi. Şehir ve köy toplumlarından farklı bir yapıya sahip olan göçebeler, merkezî hükümetin kontrol ve yasalarından mümkün olduğunca bağımsız olmakla birlikte, yine de kendileri için düzenlenmiş kanunlar çerçevesinde bir hayat sürdürüyorlardı. Genellikle hayvancılıkla uğraşan bu aşiretler, göçebelik vasıflarını biraz da hayvanlarına otlak temin etmek için sürdürmek zorunda kalmışlardı. Onlar, yaşadıkları hayat tarzına göre mevsimden mevsime yaylaklar ile kışlaklar arasında devamlı olarak hareket ediyorlardı. Yaylak ve kışlak bölgeleri, bazen birbirlerinden çok uzakta bulunabiliyordu. Nitekim Erzurum yaylaları ile Fırat nehrinin çıktığı yerlere yaylamaya giden bir oymak, kışlak için Suriye çöllerine kadar inebiliyordu. İktisadî hüviyetleri itibariyle hayvancılıkla meşgul olan aşiretler, biraz da sürülerine otlak bulmak endişesiyle zamanlarının büyük bir bölümünü değişik yerlerde geçirmek zorunda kalıyorlardı. Bunda, sahib oldukları at, koyun, keçi, katır ve deveden ibaret olan sürülerine otlak ve su bulmak kadar, onlara bağlı hayatlarını devam ettirebilmek endişesi de vardı.[180]

Göçebe bir hayat yaşayan konar – göçer unsurları daha iyi anlayabilmek için onların genellikle "oba" adı altında toplanan çadırlarını incelemek gerekir. Bunlar, çabuk kurulup, çabuk sökülebilen çadırlardır. Bu konuda yapılan araştırmalara göre Türk aşiretlerinde genel olarak üç tip çadır bulunmakta idi. Bunlar: 1 – Alacık veya alaycık adı verilen keçeden yapılmış ve ağaç direklerle desteklenmiş çadır, 2 – Topak – ev adı verilen ve Asya'daki kırgız evlerine benzeyen çadırlar ki bunlar, türbe veya kubbe biçiminde olup baklava dilimi şeklindeki kafes ağaç parçalarından meydana gelen iskeletin üzerine ak-keçe çekilmesiyle kurulurdu. Bunlara keçe çadır ismi de verilirdi. 3 – Keçi kılından mutaf (el tezgahı) işi dokunmuş olan Kara

---

[180]. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, , s. 11.

çadır ve Çul çadır. Bu çadır yedi direkliye kadar olabilirdi. Bu neviden çadırlar Oymak başının evi olarak "*Şorevi*" ismini alırdı.[181]

Kuruluş döneminde bir iskân unsuru olarak yeni fethedilen ülkelerin Türkleşmesinde kullanılan konar – göçerler, 1357'den itibaren Rumeli'ye geçirilmiş ve Yıldırım Bayezid döneminde gittikçe artan bir şekilde devam eden nakillerle Rumeli'de önemli miktarda yerleşik bir Türk nüfusu meydana getirmişti. Aslında, Selçuklu ve Osmanlı fetih hareketlerine paralel olarak bu konar – göçer aşiretlerinin büyük bir kısmının yeni ülkelere iskân edildiğini, bu sâyede bu yörelerin Türkleştirildiği bilinmektedir. Dobruca'da, Arnavutluk'un bazı bölümlerinde, Balkan dağlarında ve Anadolu ile Güney Kafkasya'da yaşayan konar – göçerlerin varlığı ile hâlâ bugün Anadolu ve Rumeli'de kurucuları olan aşiret ve boyların adlarını taşıyan köylerin varlığı, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Konar – göçerler, il veya ulus adı altında topluluklar oluşturuyorlardı. Bunlar da kendi aralarında yukarıdan aşağıya doğru boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılıyorlardı. Her boyun başında Türklerde "Bey" (Boybeyi), Araplarda "Şeyh" denilen ve boyun idarî işlerini yürüten bir kişi bulunurdu. Beyler, boy içerisinde cesareti, malî kudreti ve doğruluğu ile tanınan kimseler arasından seçim yolu ile iş başına gelirlerdi. Bu seçim, devlet tarafından tasdik edildikten sonra bir beylik beratı gönderilirdi. Fakat *Rişvan* gibi bazı teşekküllerde boy beyliğine getirilme berat ile değil, boy aristokrasisini teşkil eden kimselerin –kethüdâ, ihtiyar ve diğer söz sahibi olanlar-istekleri doğrultusunda olurdu. Bununla beraber yönetimde acz göstermeleri veya kendilerine bağlı aşiretlere zulmetmeleri halinde devlet, bunları görevden alma yetkisini elinde bulunduruyordu. Boy'un devletle olan ilişkilerini düzenleyen kethüdalar, tabi bulundukları boy beyi tarafından tayin edilebildikleri gibi oymak ahalisinin kefaletleriyle de seçiliyorlardı. Uzun göçler esnasında aşiretlerin dinî ve hukukî ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerine özel kadılar tayin edilirdi . Kadılar, tayin edildikleri oymaklar ile şehirden şehire gezmekte olup muayyen yerleri yoktu. Örnek olması bakımından "Yörükân-ı Ankara" kazası kadılığını burada zikr edebi-

[181] . Daha geniş bilgi için bk. Orhonlu, **Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, s. 12; Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmharatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, s. 15 – 16.

liriz. Keza XVI. asır ortalarından itibaren Yeni – il ve Haleb Türkmenleri'nin birer kaza teşkil ettiklerine de işaret edebiliriz.[182]

Konar – göçer aşiretler, zamanla geçirdikleri sosyal değişim bakımından farklı yapıya sahip topluluklar olarak görünmektedirler. Bu konuda bir fikir verebilmek için onları aşağıdaki şekilde bir sınıflandırmaya tabi tutabiliriz: 1 – Bir boydan ibâret olup tek başına ve müstakil bir teşekkül halinde bulunanlar, 2 – Bir boydan ayrılmış ve zamanla çoğalarak sayıları dörtten onaltıya, yahut daha fazla olan oymaklar grubu ki bunlar, genellikle reislerinin ismiyle adlandırılmışlardır. 3 – Federasyon şekli gösteren teşekküller. Bunlar, ana kuruluşlarından ayrılmış olan muhtelif oymakların birleşmesinden meydana gelmişlerdir.[183]

Konar – göçerlerin asıl işleri hayvancılıktı. Bu sebeple şehirlerin et, yağ, yoğurt, tereyağı ve peynir gibi gıda maddesi ihtiyaçlarının büyük bir kısmını bunlar karşılardı. Hayvancılıkla uğraşmaları ve özellikle koyun ile keçi beslemelerinden dolayı bunlarda dokumacılık ta bir hayli gelişme göstermişti. Bundan başka, avcılıkla da uğraştıkları için avladıkları hayvanların derilerinden başka koyun, keçi ve sığır derilerinden birçok eşya imal ediyorlardı. Bunlardan pösteki, çarık, gocuk, su tuluğu, yayık, yanlık ve su kovası gibi bir kısmını saymak mümkündür. Yaylak – kışlak hareketlerine tabi konar – göçerlik hayat tarzı, onların ziraatla meşgul olmalarına engel gibi görünse de kışlak ve yaylaklarındaki otlaklarında ve bir kısım köylerde ibtidaî denebilecek bir mahiyette de olsa ziraatla da uğraştıkları olurdu.

Tahrir defterlerine göre XV – XVII. Yüzyıllarda konar - göçer ulusların coğrafî yayılış tablosunu çıkarmak mümkündür. Kara – ulus, Van Gölü'nün güneyinde; Boz – ulus, Diyarbakır bölgesinde; Dulkadirli ve Yeni İl, Maraş ile Sivas arasında ; Bozok, Kızılırmak ağzında ; Üç oklu ve Ramazanlı ulusları Toroslar'da yaşıyorlardı. Trablus-şam, Şam ve Irak'ta da yaşayan küçük Türkmen toplulukları vardı. Trablus-şam'da sakin Saluriyye (Salur) grubu, yazın civar dağlarda, kışın da Tedmür vahasında bulunuyordu. Afyon ve Kayseri civarına kadar uzanan saha içinde Turgud, Eski – il ve Bayburd olmak üzere üç idarî bölgeye ayrılmış bulunan At-çeken ulusu yurd tutmuşlardı. Bunlardan bir kısmı İç-il yörüklerine, bir kısmı da Ramazanlı-

---

[182] . Geniş bilgi için bk.Orhonlu, **Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, s. 18 – 19; Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti**, s. 14 – 18; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I, 214.

[183] . Bilgi ve kaynaklar hakkında daha geniş bilgi için bk. Orhonlu, **Aşiretleri İskân Teşebbüsü**, s. 14; Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaeti**, s. 17 – 18.

ili'ne mensub idiler. Ergani kazasında yurd tutmuş bulunan Badıllı aşireti, diğer aşiretlerle birlikte Diyarbekir eyâleti dahilindeki Bitlis'te yaylayıp, diğer yerlerde kışlamakta idi. Bu arada özellikle XVII. yüzyıldan itibaren devletin, aşiretleri iskân politikası sonucunda uluslar parçalanmış ve çok daha geniş alanlara dağılarak yerleşmek zorunda kalmışlardı. [184]

Osmanlı Devleti'nde, XVIII. asırdan itibaren boş ve harab (boz ve hâli) yerlerin ziraata açılması yolunda gayret sarf edilerek, konar – göçerlerin iskânlarına teşebbüs edilmişti. Böyle bir uygulama sâyesinde devlet, hem gelirleri artırmak, hem de idarî, siyasî ve dinî aksaklıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan şekavet unsurlarını ortadan kaldırmayı düşünmüştü. Bilindiği gibi bu yüzyılda özellikle askerî bakımdan devletin zaafa düşüp toprak kaybına uğraması yüzünden Müslüman – Türk ahalinin iç ve daha merkezî olan kısımlara doğru göç etmesine sebep olmuştu. Meydana gelen bu nüfus hareketleri, devletin ekonomik düzenini bozduğu gibi, asayiş durumunu da büyük ölçüde etkilemişti. Nitekim bu yüzden pek çok mamur bölge, terk edildiğinden büyük ölçüde ziraî gelir azalmıştı. Böyle bir durum karşısında devlet, bir taraftan şehirlerin fazlaca kalabalıklaşmasına meydan vermemek için buralara olan göçü önlemeye çalışırken, bir taraftan da harab olmuş veya boşalmış bulunan yerlere başı boş yaşayan konar – göçerler veya eski ahalisini yerleştirmeye çalışıyordu.

Konar – göçer halkın bir kısmı, üzerinde bulunduğu toprakların teşkilâtına bağlı olarak tımar, zeâmet ve has reâyâsı şeklinde vergilendirildiği gibi, bir kısmı da, belli hizmetleri yerine getirmekle yükümlü kılınmıştı.

Daha önce temas edildiği gibi Osmanlı toplumu, vergi bakımından iki gruba ayrılıyordu. Bunlardan biri, vergiden muâf olup askerîye ve ilmiye sınıfını, diğeri de vergi mükellefi olan raiyyet idi. Konar – göçerler raiyyet kısmına tabi bulunuyorlardı. Konar – göçerlerden alınan ve kanunnâmelerde âdet-i ağnam, resm-i ganem, resm-i meraî, koyun resmi, otlak resmi, yaylak ve kışlak resmi ile resm-i çeragâh gibi isimlerle zikredilen bu vergilerin hesaplanmasında, kuzulu koyun kuzusu ile, oğlaklı keçi oğlağı ile beraber sayılırdı. 1004 (1595) yılına kadar koyun başına yarım akça alınan âdet-i ağnam uygulaması, yörükler için de geçerli idi. Bununla beraber bazı yerlerde mesela Kösteriye vilayetinde üç koyundan bir akça alınıyordu[185] ki, bu, raiyyetin daha fazla malî sıkıntıya düşmemesi içindi. Bu meyanda koyunla-

---

[184] . Geniş bilgi için bk. Halaçoğlu **Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti**, . s. 25 – 27.

[185] . **Kanunnâme-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmanî**, nşr. Robert Anhegger – Halil İnalcık, Ankara 1956, s. 38.

rın sayısı, 300 olduğu zaman bir "sürü" olarak kabul edilir ve beş akça ağıl resmi (vergisi) alınırdı.[186] Genellikle "Otlak resmi" (otlatma vergisi) diye isimlendirilen verginin mükellefi, sürülerini başka bir sipahinin tımarında otlatan veya mîrî topraklarda yaylatan sürü sahipleri, göçebe aşiretler, ve gezginci yörüklerdir. Bu vergi, bunlardan, yılda bir defaya mahsus olmak üzere alınmakta idi. Bu vergiyi, sipahînin toprağında devamlı oturan, öşür vesair resimleri (vergi) veren sürü sahipleri vermiyorlardı. Başka yerlerden gelip hayvanlarını otlatan , öşür ve diğer vergileri vermeyenler öderdi. Otlak resmine esas teşkil eden sürüdür. Sürüden alınan bu vergi, mıntıkalara göre az da olsa farklılıklar göstermektedir. Vergi olarak alınan bu miktar, duruma göre ya " âdet-i kadime üzre bir orta koyundur" veya sürüler "a'la", "evsat" ve "edna" olmak üzere üçe ayrılarak bunların a'lası için bir koyun, evsatı için bir şişek ve ednası için de bir toklu alınıyordu. Bazı yerlerde de bu vergi, sürünün biraz önce belirtilen durumuna göre 20, 15 veya 10 akça arasında değişiyordu.[187]

Bu vergi kaleminin ortaya çıkışı, bilhassa askerî maksatlarla at yetiştirmek için büyük bir önemi haiz bulunan çayırların, devlet malı sayılmasından olsa gerekir. Zira bu sebeple "raiyyete çayır yoktur" sözü şuyu bulmuştur.[188] İslâm hukukuna göre de buna benzer ve "*himâ*" adı verilen müşterek tasarruf altında bulunan araziler vardır. Yabancılar, himâ üzerinde hayvanlarını otlatma veya sulamaya getiremezlerdi. Hz. Peygamber böyle bir hakkı Curaş sâkinlerine tanımıştı. "*Ridde Harpleri*"nden sonra kabile himâları lağv edilerek yerini devlet himâsı almıştı.[189] Osmanlı Devleti kanunnâmelerine göre aynı prensibe bağlı kalınarak bu vergi, sadece bir nevi himâ durumuna getirilmiş bulunan yerlerin otundan istifade edenlerden alınmakta idi.

Yukarıda belirtilen vergilerden başka konar-göçerler, çift resmi,[190] zemin veya dönüm resmi denilen ve sipahî tarafından tapuya verilmemiş a-

---

[186] . BOA. **Maliyeden Müdevver** , nr. 15174, vr. 1 a; **Rüsûm ve Tapuya Müteallik Olan Kanun**, Rağıp Paşa, Ktb. nr. 461, vr. 160 b; Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, s. 121.

[187] . Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler" **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi** (1947) V / 1-5, 510; Kazıcı, **OsmanlılardaVergi Sistemi**,s. 117.

[188] . Ömer Lütfi Barkan, " Tımar" **İA.** XII / 1, 305.

[189] . Halil İnalcık, **İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi**, İstanbul 1959, s. 2-3.

[190] . Bir çiftlik yahut bunun yarısı (nîm çiftlik) kadar arazi tasarruf eden raiyyet kayd olunmuş köy veya şehirde oturan Müslüman reâyânın ekip biçtiği araziden yıl-

raziyi kullanan kimselerden dönüm başına maktuan alınan bir vergi veriyorlardı.[191] Bunlardan başka resm-i arûs[192] ve yâve akçası[193] gibi vergileri de veriyorlardı.

Göçebe aşiretler, yukarıda belirtilen birtakım mükellefiyetlerin dışında başka bazı görevlerle de yükümlü kılınmışlardı. Söz gelimi, bir yol veya kavşağın güvenliğini sağlamak, bir geçidi (derbend) korumak, yol yapım ve onarımında çalışmak, köprü, kale ve liman yapımlarında, kervanların korunmasında ve sefere giden orduya yardım konusunda bunlardan istifade ediliyordu. Bu arada bazı oymaklar da devlet için ok ve yay imal etmekle mükellef kılınmışlardı. Mesela Konya Karapınar (Sultaniye) yöresinde yaşayan Atçeken ulusu, devlete at yetiştirmekle mükellefti. Keza Boz – ulus Türkmenlerinden olan İzzedinlü aşireti, orduya ok yapmakla görevlendirilmişti. Bu hizmetlerle yükümlü kılınanlar, gördükleri bu hizmetlerine karşılık ya bütün vergilerden veya bunların bir kısmından muâf sayılıyorlardı.

AİLE

Sosyal bünyenin çekirdeği olan aile, hem İslâm öncesi Türk dünyasında, hem de İslâmî dönemde önemli bir müessese olarak kabul ediliyordu. Bu müessesenin, insanlığın bidâyetinden beri var olduğu ve bugünkü çekirdek aileye benzer bir özellik taşıdığı kabul edilmektedir. Neslin devamı ve sağlıklı bir şekilde gelişmesi için gerekli olan aileyi ilk defa kuran Hz. Âdem ile Hz. Havva olmuştur. O zamandan beri aile müessesesi olgunlaşıp gelişmiştir. Bununla beraber toplumların içinde bulundukları iklim şartları, ekonomik ve dinî durumları, farklı aile tiplerinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

---

da bir defa alınan şer'î vergidir. Konar – göçer raiyyet dağdan veya boş araziden bir çiftlik yer ihya edip ziraata elverişli hale getirirse daha az, aynı şekilde köylü ihya ederse daha fazla vergi alınırdı.

[191] . Resm-i zemin ile ilgili geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi**, s. 64 – 65.

[192] . Osmanlı Devleti'nde, tımarında evlenen kadınların kocalarından sipahî tarafından "arûsiyye", "arûsâne" ve "gerdek resmi" gibi isimlerle alınan bir verginin adıdır. Miktarı değişik olagelmiştir. Geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi**, s. 69 – 72.

[193] . Türkçesi, "kaçkun" olan bu Farsça kelime, sahipsiz olarak bulunan hayvanlar için kullanılmaktadır. İslâm Hukuku'nun "Lukata" ile ilgili hükümlerinden doğmuştur. Geniş bilgi için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi**, s. 124 – 126.

Toplumların hareket, davranış ve kültürlerinin şekillenmesinde büyük ölçüde etkisi olduğunu bildiğimiz dinler, toplumu meydana getiren fertlerin fikir ve düşüncelerinin şekillenmesinde de aynı derecede etkili olurlar. Müslüman olmadan önceki hareket ve davranışları ile, İslâm dinini kabul ettikten sonraki hareket, davranış ve kültür tezahürleri arasında büyük farklılıklar bulunan Türklerdeki bu değişiklik, ancak din faktörü ile izah edilebilir.

Gerçekten sosyal bir olgu olan din, insan hayatının tanziminde rol oynayan önemeli bir faktördür. Bu bakımdan medeniyetlerin gelişmesinde ve kültürlerin şekillenmesinde bu faktörün büyük bir etkisi olduğu derhal göze çarpar. Nitekim İslâm'ı kabul edip bu dinin medeniyet hâlesi içine giren Türklerin, müesseselerini de buna göre şekillendirdikleri görülür. Bu sebepledir ki, İslâmiyet'i kabul eden Türklerin kültürel hayatında, İslâm'dan öncekine nazaran farklılıklar meydana gelmişti. İşte bu müesseselerden biri de ailedir. Bu bakımdan, gerek aile, gerekse aile fertlerinin birbirlerine karşı olan anlayış ve davranışı tamamiyle İslâm'ın emirlerine uygun bir hal aldı. Anne ve babaya karşı olan saygı ve hürmet, Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamberin konu ile ilgili emir ve tavsiyeleri nazarı dikkate alınarak uygulanmaya başlandı. Bilindiği gibi Kur'an, anne ve babaya olan itaat üzerinde çokça durur. Onlardan (ebeveyn) bir veya ikisinin ihtiyarlaması halinde, onlara karşı nasıl davranılması gerektiğini açıklar. Onlardan bıkıldığını, kendilerinin artık istenmediğini hissettirecek en küçük harekete bile müsaade etmez. Bu sâyede Müslüman – Türk ailesinde anne ve babaya karşı büyük bir saygı duyulur. Yine bu sebepledir ki, günümüz dünyasında, yaşlanan anne ve babanın bakımı için yapılan ve adına "*huzur evi*" denilen bir müesseseye tarihimizde rastlanmaz.* Zira böyle bir kuruma ihtiyaç yoktur. Müesseselerin doğup gelişmesi, büyük ölçüde ihtiyaçlara bağlı olduğuna göre, o dönemlerde böyle bir müesseseden bahsetmek mümkün değildir. Hz Peygamber de, Kur'ân'dan aldığı ilhamla Cennet'e girme vesilesi olarak anne ve babaya iyi davranmayı, onlara hizmette kusur etmemeyi ve onların hayır dualarını almayı gösterir. Gerek Kur'an, gerekse Hz. Peygamberin emirleri, ailede önemli birer unsur olan karı kocanın birbirlerine karşı olan davranışlarını da etkilemiştir. Hz. Peygamber'in "*Vedâ Haccı*"nda yüz binlerce Müslüman'a karşı irâd ettiği hitâbesinde, kadınların kocalarına, kocalarının da hanımlarına karşı olan vazifelerine temas eden sözlerini burada tekrarlamak istemiyoruz.

Hz. Peygamber, birçok hadisinde ailenin önemine değinerek onun bir huzur ve saâdet yeri olduğunu belirtir. Cennet köşelerinden birine benzetilen

---

* . Kendilerine bakacak kimsesi bulunmayanlara da vakıflar bakıyordu.

huzurlu ailede, görev ve sorumlulukları belli üyeler vardır. Bunlardan her birinin diğer üyelere karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu vazifeleri bulunmaktadır. Aile reisi durumundaki erkeğin, yuvanın ikinci temel taşı olan kadına karşı iyi davranması gerektiğini, çok açık ifadelerle belirten Allah elçisi (Hz. Peygamber), iman, iyi ahlâk ve aileye karşı iyi davranmayı bir arada zikreder. Böylece erkeklerin kadınlara karşı davranış tarzını belli kaidelere bağlar. O, "mü'minlerin iman bakımından en mükemmeli ahlâkı güzel olandır. En hayırlınız da hanımları için hayırlı olandır"[194] buyurarak bir ölçü koymuştur.

XVI. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Kınalızâde Ali Efendi (1510 – 1572) yazdığı Ahlâk-ı Alaî (Bulak 1248) adlı meşhur eserinin üç bölümünden (kitâb) ikincisini aileye ayırmış ve eserinin bu bölümüne ev idâresi bilimi (ilmu tedbiri'l-menzil) adını vermiştir. Ona göre ev idaresi ilmi, insana dünyada efendilik ve haysiyet, ahirette de saâdet kazandıracak kaideleri öğretir.[195] Müslüman bir bilgin olan Kınalızâde'nin aile ile ilgili bilgilerinin kaynağını da Osmanlı ailesinin yapısını şekillendiren İslâm hukuku ve eski Türk töresi teşkil ediyordu. Gerçekten, onun, konuyu anlatırken zaman zaman âyet ve hadisleri, yazdıklarına şâhid olarak göstermesi, onun İslâm hukukundan ne denli yararlandığını göstermektedir. Zaten iyi bir çevrede yetişmiş, müderrislik, kadılık ve kadıaskerlik yapmış bir kimsenin bundan başka türlü düşünüp yazması da mümkün değildir. Senelerce Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eseri, felsefî nitelikli ilk Türkçe ahlâk kitabı olduğu için Osmanlı toplumunu geniş ölçüde etkilemiştir.

Eserinin ikinci bölümünde Kınalızâde, Müslüman Türk ailesinin kuruluşu, aile reisinin görevleri, küçükten büyüğe doğru aile fertlerinin hak, vazife ve sorumlulukları hakkında bilgi verdiği gibi, ailede terbiye usûllerini de örneklerle anlatır. İnsanın, tabiat şartlarından korunabilmesi için bir eve ve eşyaya; cinsini koruyabilmesi, neslini sürdürebilmesi ve mutluluğa kavuşabilmesi için bir eşe ve çocuklara ihtiyacı vardır. Çocuklara uzun süreli bir eğitim verebilmesi için de bir aileye sahip olması gerekmektedir. Anne baba ve çocuklar ile hizmetçilerden oluşan ailenin reisi (baba), idare sanatını bilmek zorundadır. O, iyi bir yönetici ve doktor gibi olmalıdır. Aile bir vücuda benzer. Bu bakımdan reis (baba), vücudun ağrıyan her yerini tedavi etmesini bilmelidir. İnsan, ticaret, ziraat ve zenaat kollarından birinde çalışmalı ve kazanç elde etmelidir. Zira "dünyada vüs'at-ı rızk mergûb ve makbuldur" (dünyada rızık bolluğu, istenilen ve makbul olan bir şeydir). Ancak kazan-

---

[194] . Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 472.

[195] . Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alaî**, Bulak 1248, ikinci kitâb, s. 2.

dığı malın bir kısmını, daha doğrusu gerektiği kadarını harcamasını da bilmelidir. Vücut sağlığını koruyacak kadar yiyecek ve giyecek temin etmeli, neslin devamı için evlenmelidir. Vücut sağlığının üstün amacı da ilim ve marifete ulaşmak olmalıdır. "Mal, hayatın rahatlığı içindir, yoksa hayat mal toplamak için değil. Aile müessesesine son derece önem veren müellif, bu bölümün "ehl ü iyâl terbiyesi" kısmında evin düzenini ve aile huzurunu bozabileceği düşüncesinden hareketle "taaddüd-i zevcât" hakkında ihtiyatlı bir ifade kullanarak tek evliliği savunur. Ona göre erkek, ilk eşiyle yetinip, üzerine başka kadın veya câriye almamalıdır. Zira "erkek, evde tendeki can gibidir. İki bedene bir can olmadığı gibi, iki eve de bir erkek yakışmaz." Ona göre kadın sağlıklı ve iffetli olduğu gibi evini koruyacak kuvvet ve yeterliliğe de sahip olmalıdır. [196]

Burada şuna da işaret etmeliyiz ki, İslâm dinini kabul eden Türkler, bu yeni dinlerinin reddetmediği ve hatta bazısını desteklediği örf ve âdetlerinden bir kısmını aynen devam ettirdiler. İşte bunlardan biri de aile müessesesi ile ilgili uygulamalardır. Bu sebeple biz, Osmanlı aile yapısından bahsetmeden önce ana hatlarıyla da olsa, İslâm öncesi Türk ailesinden biraz bahsetmek istiyoruz. Böylece belki bir mukayese imkânı da bulmuş olacağız.

Türk ailesinde baba, aile reisidir. Yapılacak işleri aile efradına o gösterir. Bununla beraber o, bütün ailenin sahibi değildir.[197] Büyük bir aile olarak kabul edebileceğimiz devletin başında bulunan hakan ile eşi, baba ve ana gibi kabul edilmekte idi. Anne ve babanın çocuklarına karşı olan sorumlulukları gibi, bunların da vatandaşlarına karşı vazife ve sorumlulukları bulunmakta idi. "Orhon Kitâbeleri"nde bu konuda şöyle denilmektedir:

"Yukarıda Türk tanrısı, mukaddes yeri ve suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatunu, göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır." Bu metne dikkatli bir şekilde bakılınca, tanrının kağan ve hatunu göndermesi, kendileri için değil, aksine Türk milletinin yok olmaması içindir. Babanın, aileyi teşkil eden üyelere karşı olan sorumlulukları gibi, birçok aileden meydana gelen devletin (İl) fertlerine (vatandaşlarına) karşı da, baba durumundaki hükümdarın önemli bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Bunlar:

Halkı doyurup giydirmek suretiyle zengin etmek,

Töreyi hâkim kılmak,

---

[196] . Geniş bilgi için bk. Kınalızâde, **Ahlâk-ı Alaî, İkinci Kitab**, s. 2 – 16; ayrıca bk. Ahmet Kahraman, "Ahlâk-ı Alaî" **DİA**. II, 15.

[197] . Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, s. 56.

Halkı iskân etmek.

Türk ailesi, aile reisi gibi muamele gören ve aile efradı üzerinde kesin söz sahibi olduğu eski Yunan'daki "*genose*" ile Roma'daki "*gens*"ten çok farklıdır. Slavlardaki aile büyüğünün, bütün aile halkına köleleri gibi hükmettiği kollektif mülkiyete dayalı tipik geniş aile olan "*zadruga*" ya da benzemez.

İslâm öncesi Türk dünyasındaki aile ve kadına verilen değeri daha iyi anlayabilmek için birçok milletin kanunlarına öncülük etmiş olan Roma hukukunun konu ile ilgili uygulamasına kısaca temas etmemiz gerekiyor. Roma, inanç bakımından Yunan'ın tesirinde kaldığı için bazı ilahları eski Yunan tanrıları ile aynı görünmektedirler. Zeus, burada Jupiter adını alarak faaliyetlerine devam eder. Roma'da kadının durumu Yunan kadınından pek farklı değildir. Ailenin reisi durumunda olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde sınırsız bir şekilde tam bir hakka sahipti. Hatta çok defa karısını öldürmeye kadar varan bir selâhiyetin tatbikçisi idi. O, aile fertlerine karşı her istediğini yapabilirdi.[198] Baba, istediği kimseleri ailesine aldığı gibi, istemediklerini de almıyordu. Bu durum, bilhassa kız çocukları için sıkça uygulanırdı. Kızın mülk edinme hakkı yoktu. Şayet bir şey kazanırsa bu kazanç, aile reisinin malına ilave edilirdi. Kızın bulûğa ermesi veya evlenmesi bunu değiştirmezdi. Evlilik, normal olarak iki tarafın rızası ile olan ve her iki tarafa da eşit haklar sağlayan bir bağ değildi. Genç kız evleneceği zaman kocası ile ayrı bir akit yapmak zorunda idi ki buna, "*reislik akdi*" adı verilirdi. Bu da üç yoldan biri olurdu. Bunlar: a – Din adamının huzurunda dinî bir törenle, b – Sembolik satışla, yani kocanın karısını satın almasıyla, c – Evlendikten sonra bir sene devamlı münasebetle. Bu üç şıktan biri uygulandığı zaman, aile reisi olan babanın kızı üzerindeki otoritesi kalkardı. Fakat bu sefer de kocanın otoritesi başlardı. Böyle bir uygulama, kadının devamlı olarak ehliyet noksanlığı ile karşı karşıya olduğunun açık bir ifadesidir. On iki Levha Kanunu üç faktörü (yaş, aklî durum, kadınlık) kullanma ehliyeti noksanlığı (hacir) sebebi olarak gösterir. Bu durum, 1938 yılına kadar Fransız kanununda da aynı idi. Çünkü Roma kanunu, Fransa kanununun temelini teşkil ediyordu.[199]

---

[198] . Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Paul Koschaker, **Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları**, trc. Kudret Ayiter, İstanbul 1963, s. 77 – 78; Ziya Umur, **Roma Hukuku**, İstanbul 1984, s. 383 – 388.

[199] . Geniş bilgi için bk. Umur, age. s. 399 – 400; ayrıca bk. Mustafa Sıbaî, **İslâm'a ve Garplılara Göre Kadın**, trc. İhsan Toksarı, İstanbul 1969, s. 35.

Türkçe'de "izdivac" için kullanılan "evlenme" veya "evlendirme" tabirleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğine delâlet eder.[200] Bu evlilikte her iki taraf eşit kabul edilir. Biraz önce temas edildiği gibi Roma hukukundaki uygulamaya benzer bir şey söz konusu değildir. Şu kadar var ki, evlenecek olan erkek, kız tarafına değişik adlar altında mal veya para vermekte idi.

Başlık veya Orta Asya'daki isimleri ile "*kalın*", "*kalıng*" veya "*kalin*", evlenecek olan erkeğin daha nikâh akdi ve evlilik teşekkül etmeden önce kızın ailesine vermek zorunda olduğu mal veya paradır. Gerek Göktürk kitâbelerinde, gerek Kaşgarlı Mahmud'un Divân-ı Lugati't-Türk adlı eserinde, gerekse Dede Korkut hikâyelerinde sözü edildiğine[201] bakılacak olursa bunun, İslâm'dan önceki Türkler arasında yaşayan köklü ve sosyal bir âdet olduğu görülür. Gerçekten, köklü ve uzun tarihî bir geçmişe sahip olan bu gelenek, günümüz Türkiye'sinin bazı bölgelerinde "başlık", bazılarında da "kalın" diye isimlendirilip devam etmektedir. Günümüzde azalmasına rağmen varlığına hâlâ şahid olduğumuz bu sosyal olayın, bizden önceki asırlarda, yani Osmanlılar döneminde de devam ettiği bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Bununla beraber İslâm öncesi Türkleri'ndeki kalın, bir satış bedeli değildir. Kalın, bir yandan nezâket için verilen bir hediye, diğer yandan da yetiştirilme masraflarını karşılamak ve kız babasının hazırlamak zorunda olduğu çeyize katkıda bulunmak maksadıyla verilen bir mal olmalıdır. Nitekim günümüzde de hâlâ kalın (başlık) almak suretiyle kızlarının evlenmesine rıza gösteren aile, bu malı hiç bir zaman kızlarının satış bedeli olarak düşünmemektedir.

Günümüz Türkiye'sinin bazı bölgelerinde olduğu gibi, İslâm öncesi Türk dünyasında da kalının miktar ve ödeme şartlarının, evlenme teklifine olumlu cevap verildiği sırada belirlendiği ve ancak kalının tamamının ödenmesinden sonra düğünün yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hâla bazı yörelerimizde olduğu gibi kalın (başlık), ödemede bulunan tarafın malî durumuna göre değişiklikler göstermekte idi. İslâm öncesi Türk dünyasında Kalın olarak ödenen malın 4 kısma ayrıldığı görülmektedir. Bunlar:

Kara mal: Babanın, kızının çeyizi için kullandığı mal.

Yelü: Erkeğin, nişanlısını ilk ziyaretinde verdiği hediye.

---

[200] . İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977, s. 201.

[201] . Geniş bilgi için bk. Mehmet Eröz, **Türk Kültürü Araştırmaları**, İstanbul 1977, s. 175.

Tüy mal: Düğün masraflarını karşılamak üzere 20 – 60 attan oluşan mal.

Süt hakkı: Kızın anasına verilen hediye.

Erkek tarafının üstlendiği bu masraflar karşılığında kız tarafı da Orta Asya Türkleri'nin "koşantı", Yakutlar'ın ise "engne" dedikleri çeyiz hazırlama masrafını üstlenirdi.[202]

Günümüzde de varlığına şahid olduğumuz bu sosyal olayın, bizden önceki asırlarda, yani Osmanlılar döneminde de devam ettiği arşiv belgerinden ve mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Gerçekten bazı belgeler, uygulamanın Osmanlılar döneminde de mevcud olduğunu ve Osmanlıların, istismara müsait olan bu uygulama ile mücadele ettiklerini göstermektedirler.[203]

Türklerde dışarıdan evlenme (exogami) sistemi cari idi. Nitekim Göktürkler'in ataları olan 10 erkek çocuğun mağaranın dışından kız almak yolu ile on – ok (on-boy)ları meydana getirdikleri kabul edilmektedir. Türklerde umumiyetle tek zevce (6) şekli görülür. Bu arada erkek ile kadının eşit haklara sahip olduğu da müşahede edilmektedir. Eski Türk toplumunda hür olan ve Asya Hunları'ndan beri ata binip ok attığı, savaşa katıldığı ve ağır sporları yaptığı tesbit edilen Türk kadının, muharebede düşman eline geçmesi büyük bir zillet olarak kabul edilirdi.[204] Sosyal hayata bu denli aktif olarak katılan kadınlar, yabancı erkeklerden kaçmamakla birlikte namus ve iffetlerine son derece düşkündürler. Toplumda zina, yok denecek kadar azdır. Bununla beraber bu fiili işleyenler iki parçaya bölünmek suretiyle cezalandırılırlardı.[205] Türk ailesinden evlenen oğullar, hisselerini alıp yeni bir aile kurmak üzere baba evinden ayrılıyorlardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Osmanlı Devleti, hem İslâm hukukunun gereği, hem de ihtiyaçların pratik ve sür'atli bir şekilde karşılanması anlayışından hareketle egemenliği altındaki çok çeşitli ırk, din, dil, mezheb gibi bünyelere sahip toplulukları "*Millet Sistemi*" adıyla bilinen bir organizasyon altında birleştirmişti. Böylece devlet hududları içerisindeki farklı etnik grupları, etnik kökenlerine göre değil, bağlı bulundukları din ve mezheb esasına göre teşkilatlandırmak suretiyle, aralarında ciddi bir çatışma ve çekişmeye meydan vermeden yönet-

---

[202] . Ahmet Akgündüz, "Başlık" **DİA**. V, 132.

[203] . BOA. C. Adliye, nr. 93; ayrıca daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **İslâm Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul 1996, s. 74 – 81.

[204] . Kafesoğlu, age. s. 201 – 202.

[205] . İbn Fadlan, **Seyahatnâme**, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 31 – 32.

mişti. Böyle bir sistemin teşekkülü, bizzat İslâm'ın kendisinden kaynaklanıyordu. Zira İslâm, Müslümanların, insanlara karşı olan tavrını Kur'an'ın şu âyetleri ile ortaya koyuyordu: "İnsanları, Rabbinin yoluna, hikmetle ve güzel öğütle dâvet et. Onlarla mücadeleni en güzel tarik (yol) hangisi ise onunla yap"[206] ve "Dinde zorlama yoktur"[207] Bunun içindir ki İslâm tarihinde zorla İslâmlaştırma gibi bir harekete rastlanmaz. İslâm hukukuna göre şer'î hükümler, Müslüman olmayanlar (zimmet ehli) ın kendi aralarında meydana gelen proplemleri ile doğrudan ilgilenmez. Ancak bir mesele Müslüman olanla olmayan arasında cereyan eder veya kendi dinî yasalarının yetersizliği söz konusu olursa o zaman İslâm hukuku devreye girer. Böyle bir uygulama ile Müslüman olmayanlara, davranışlarını düzenleyebilmeleri ve proplemlerini çözümleyebilmeleri için kendi dinî liderleri başkanlığında, kendi kurum ve yasalarını kullanma hakkı tanınmıştı. İşte bu şekilde toplumların dinî emirlere göre bölünmüş olmaları daha önce belirtilen "*Millet Sistemi*"ni meydana çıkarmıştı. Bu sisteme göre her topluluk, dinî bir bağla şu veya bu millete bağlı bulunuyordu. Bu uygulanma, farklı dinlere mensup aile kültürlerinin belirli bir şekil almasında da kendisini ortaya koyuyordu. Müslüman olmayan aileler, din ve gelenekleri ile özel hukuk alanlarında tamamen serbest olmalarına rağmen, aile hukuku ile ilgili bazı hususlar için, meselâ nikah akdi için şer'î mahkemeye gidiyor ve nikâh sözleşmelerini sicillere kayd ettirebiliyorlardı. Keza Osmanlı toplumunda Müslüman olan ile olmayan arasında dinî emir ve mükellefiyetler dışında pek büyük bir fark ta yoktu. Nitekim evlerin içinde bulunan eşya türleri ve miktarları bakımından Müslüman ve Hıristiyan evleri arasında ekonomik imkân dışında pek büyük bir fark yoktu. Hatta bazı Hıristiyan aileler, Müslüman misafirleri için evlerinde seccade bile bulunduruyorlardı.

Osmanlıların yaşadığı asırlardaki dünyada "millet sistemi"ne bağlı farklı bünye ve yapıdaki toplulukları idare etme imkânının sağlanmasında rol oynayan en büyük etken şüphesiz ki İslâm'dır. İslâm'ın, farklı yapıdaki insanların iç yapılarına müdahelede bulunmama prensibini uygulayan Osmanlı Devleti, onların aile yapısına da karışmıyordu. Bu yüzden, Osmanlı döneminde çok kültürlü bir aile yapısından söz edilebilir. Bununla beraber "*Osmanlı Ailesi*" deyimi, temsil ettiği toplumun temel karekteristiklerini yansıtmakta idi. Bu deyim, tek tip ve mutlak bir aile modeli olmaktan çok, bir ifade kolaylığı sebebiyle kullanılan pratik bir deyimdir. Bununla beraber, asırlarca geniş bir coğrafyada hükümranlığını sürdürmüş olan bir devlette

---

[206]. Kur'an, en-Nahl, 125.

[207]. Kur'an, el-Bakara, 256.

sosyal bir olgu olarak aile statüsünü tam ve gerçek anlamıyla ortaya koymak, zannedildiği kadar kolay değildir. Bu sebeple, Osmanlı'dan günümüze intikal eden çeşitli resmî kayıt ve yazışmaların gözden geçirilmesi gerekir. Bunlar içinde Tapu Tahrir Defterleri, Avârız Defterleri, Tereke Defterleri, Temettuat Defterleri, Salnâmeler, Seyahatnâmeler, Nüfus Kayıtları ve en önemlisi de Şer'iyye Sicilleri gibi toplum ve aile yapısını günümüze aksettiren defterleri sayabiliriz. Bilindiği gibi ailenin temel taşı "evlenme" dediğimiz bir akit ile yerine konur. Onun için biz de bu kutsal akit, yani evlenmeden bahs etmek istiyoruz.

EVLENME: Aileyi meşru temellere oturtan dinî ve sosyal bir olgu olan evliliğin, ailelerin teşekkül etmesinde en büyük etken olduğu bilinmektedir. Binaenaleyh evlenme, aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkek ile kadının ortak bir hayat sürmek ve evlâd yetiştirmek amacıyla gerekli bağı meydana getirmek üzere yaptıkları bir akit olarak tarif edilmektedir.

Osmanlı döneminde evlilik, eski Türklerden intikal eden bir anlam taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi İslâm öncesi Türklerinde izdivac için "evlenmek" veya "ev bark sahibi olmak" tabiri kullanılıyordu. Orhun kitâbelerinde "*bark*" ma'bed anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda evlilik, evlenenlerin kutsal ve huzurlu bir güvenceye kavuşmasını ifade etmektedir. Buna, daha önce de Hz. Peygamber'in konu ile ilgili hadislerine temas edilirken huzurlu yuvanın Cennet köşelerinden birine benzetildiğine işaret edilmişti. Bu huzur ve ünsiyet Kur'an'ın dili ile şu şekilde ifade edilmektedir: " *Sizin için kendileri ile ülfet ve ünsiyet peyda edesiniz diye nefislerinizden zevceler yaratması ve aranızda bir sevgi ile rahmet icad etmesi de O'nun kudretine delâlet eden âyetlerindendir. Bütün bunlarda düşünen bir kavim için ibretler vardır*"[208] Gerçekten, kuruluş döneminin tarihçisi olan Âşık Paşazâde de yaşadığı dönemde evliliğin maksad ve önemini açıklarken sanki Kur'an-ı Kerim'in Nisa sûresinin ilk âyetini[209] tefsir ediyormuş gibidir. O, evliliğin dünya hayatının amacı ve maksadı olduğuna işaretle şöyle der: " Bu âlemde maksud birkaç nesnedir, oğul evermek, kız çıkarmak, dünyadan ahirete imanla gitmek"[210]

---

[208] . Kur'an, er –Rûm, 21.

[209] . "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, zevcesini de kendisinden halk edip birçok erkek ve kadını yeryüzüne yayan Rabbirinzden ittika ediniz (sakınınız)." Kur'an, en-Nisâ, 1.

[210] . Âşık Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, İstanbul 1332, s. 138

Evliliğin, günümüze kadar gelen terminolojisinde Osmanlı dönemi Kuruluş asırlarının çok büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Zira "Kız görme", "Kız isteme", "Söz kesme", "Nişan", "Çehiz", "Kız çıkarma", "Ere verme", "Oğlan everme", "Dünür olma", "Düğün", "Mehir", "Başlık parası", "Kalın" gibi bugün de hâlâ kullanılan deyimlerin daha kuruluş döneminde kullanılıp bilinmiş olması, bunun bir işaretidir. "Esasen XIII. Yüzyıl, İslâm Dini'nin Anadolu'daki toplumsal zemininin netleştiği ve kültürel etkinliklerinin yaygınlaştığı bir çağdır. Bu yüzden sözü edilen dönemdeki Anadolu'da günlük hayat ve toplumsal olaylar, büyük ölçüde İslâmî etkinin altına girmişlerdi. Toplumsal bir olay olarak evliliğin de bu etkiden payını alması kaçınılmazdı."[211]

Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti, Şer'î hukuku hem amelî, hem de nazarî bir şekilde uygulamaya çalışıyordu.[212] Bu sebeple daha Kuruluş döneminden itibaren tamamen İslâmî bir hukuk sistemine bağlı kalmıştı. Dolayısıyla, müesseseler, sosyal etkinlikler ve ferdî davranışlar bu nizama uygun olarak kullanılıyordu. Bu bakımdan evlilik, mehir, boşanma ve nafaka gibi aile hukukunu yakından ilgilendiren konular da bu sistemin gerektirdiği prensiplere göre uygulanıyordu.

Bilindiği gibi evlenme nikâh adı verilen bir akitle gerçekleşir. İslâm hukukunda nikâh, esas itibariyle taraflar ve şâhidlerin iştiraki ile yapılan medenî bir akittir. Bu akdin geçerli olabilmesi için resmî bir memurun veya din adamının huzurunda yapılması şart değildir. Bununla beraber nikâh akdinin önemi ve sonuçlarının toplum hayatında oynadığı etkili rol sebebiyle oldukça erken devirlerden itibaren bu akit, gelişigüzel bir şekilde yapılmamış, onun hukukî yönünü bilen ve önüne getirilen evlilik akdinde bunun (hukukî yön) gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol eden bir meslek adamının önünde yapılmasına dikkat edilmiştir. Bu kişi bazen bir hâkim veya naibi, bazen sadece bu işlere bakan bir çeşit noter, bazen de hâkim kontrolünde bir din adamı olmuştur.[213]

Osmanlılar döneminde de kadıların (hâkim, yargıç) nikâh kıydıklarına devletin daha kuruluş yıllarında rastlanmaktadır. Nitekim Yıldırım Bâyezid (1389 – 1402) dönemi kadılarından bahs ederken Tarihçi Hoca Sadeddin E-

---

[211] . Daha geniş bilgi için bk. İsmail Doğan, " Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri" **Osmanlı** (Ankara 1999) V, 376.

[212] . Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi" **İHFM.** (1945) XI / 3 – 4, 209.

[213] . Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. M. Akif Aydın, **İslâm – Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul 1985, s. 85.

fendi, mahkemelerde akd edilen nikâhlardan 12 akçalık bir verginin alınmaya başlandığını belirtir.[214] Keza, Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde kadıların vazifeleri açıklanırken "Kanun-ı rusûm-ı enkiha..."[215] denmek suretiyle nikâh kıymanın da, kadıların vazifeleri arasında yer aldığına işaret edilir. Gerek Fâtih Kanunnâmesi'nde, gerekse diğer kanunnâmelerde nikâhlardan ne miktarda ücret alınacağı da belirtilmektedir.[216]

Görüldüğü gibi bütün bunlar, toplumun sosyal hayatında başlangıç ve sonuçları itibariyle önemli yeri bulunan nikâhların kadılar tarafından kıyıldığını göstermektedir. Bununla beraber nikâhın, kadı kontrolünde veya ona bağlı bir din adamı tarafından kıyıldığı da görülmektedir. Binaenaleyh, mahkemelerde kıyılmayan nikâhlar, genellikle bir din adamı, çoğu zaman da mahallenin veya köyün imamı tarafından kıyılıyordu. Bununla beraber imamlar veya diğer görevliler, her istendiğinde hemen nikâh kıyamazlardı. Taraflar, bulundukları yerin mahkemesinden nikâh akdi için gerekli izni alıp o din adamına hitaben bir izin kağıdı (izinnâme) getirdikleri zaman bu vazife icra edilirdi. Belgeler, izinnâme olmadan nikâh kıyan bazı kimselerin cezalandırıldıklarına işaret etmektedirler. İzinnâme uygulamasının uzun bir geçmişe sahib olduğu da anlaşılmaktadır.

Evlilikte başlık (kalın) , İslâm öncesi döneme kadar uzanmakta ve Türk sosyal hayatında önemli bir yer işgal etmekte idi. İslâm aile hukukunda adına mehir denilen ve erkek tarafından kendisi ile evlenilen kadına yapılması gereken malî bir ödeme vardır. Bu, evlenen kadının hakkıdır. Kadın, bu malı istediği gibi kullanır. Bunun karşılığında da herhangi bir cihaz (çeyiz) hazırlamak zorunda değildir. Zira mehir, evliliğin tabiî bir sonucudur. Kadın, bu hakkından feragat etmediği veya bağışlamadığı takdirde, kocası er veya geç bunu ödemek zorundadır. İslâm aile hukukunda bulunmayan başlık, evlilikleri zorlaştırdığı için sakıncalı görülmüştür. Halbuki evlilikte arzulanan kolaylıktır. Bununla beraber gerek günümüzde, gerekse Osmanlı döneminde bazı bölgelerde başlık ödenmesine şahid olunmaktadır. Belgelerin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi devlet, evlilikleri zorlaştırdığı için bu uygulamayı ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Nitekim 15 Cemaziyelevvel 1247 (23 Ekim 1831)tarihli bir vesika (arîza), evlilikleri zorlaştırdığı için Osmanlı yönetiminin buna nasıl baktığını ve ortadan kaldırmak için nasıl hareket ettiğini a-

---

[214] . Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcu't-Tevârih**, İstanbul 1279, I, 140.

[215] . Tevkiî Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanunnâmeleri" **MTM**. (1331), I, 542.

[216] . Bilgi için bk. Kazıcı, **İslâm Kültür ve Medeniyeti**, s. 78.

çıkça ortaya koymaktadır. Bu belgede dikkatimizi çeken başka bir konu da hiçbir kadının hiçbir şekilde rızası hilafına zorla evlendirilemeyeceğidir.[217]

Gerek erkek, gerekse kız için evlilik, hayatlarının önemli bir dönemini teşkil eder. Bu sebepledir ki, evlilik çağına gelmiş gençlerin hayatlarını bir akitle (nikâh) birleştirecekleri bu önemli dönüm noktasından önce törenler yapılıp şenlikler düzenlenirdi. Bu tören ve şenlikler, evlenecek olan gençlerin ailelerinin sosyal ve ekonomik durumları ile bölge, zaman ve yörelere göre farklı olurdu.

Müslüman Türklerde evlenme törenlerinin ilk adımı, uygun kız aramak üzere yapılan bir ön araştırma ile başlar. Uygun kız, hem güzel, hem becerikli, hem de güzel ahlâklı olmalıydı. Bundan başka vücudunda da gerek doğuştan, gerekse daha sonra meydana gelmiş bir kusuru bulunmamalı idi. Genellikle, evinde evlilik çağına gelmiş genç erkek bulunan Türk ailesinde, babanın rızası ile kadınlar arasında kız görme faaliyetleri başlar. Bu faaliyetler müsbet bir şekilde sonuçlanmaya yüz tuttuktan sonra görücü usûlü dediğimiz ve evlenecek olan erkek yerine ailesinin kızı görüp beğenmesi ile sonuçlanır. Farklı bölgelerimizde hâlâ devam edegelen bir uygulamada mümkün mertebe akraba evliliği tercih edilmektedir. Zira bu sâyede akrabalar arasında sosyal bağ ve dayanışma daha bir kuvvet kazanmış olurdu. Muhtemelen bunda miras taksimi meselesi de rol oynamakta idi. Osmanlı döneminin farklı zaman ve mekânlarında değişik anlayışların sonucu evliliklerde farklılıklar gösterirler. Bildiğim kadarı ile günümüzde de Şanlıurfa ve yakın çevresinde akraba evlilikleri olmaktadır. Buna dikkat çeken ve bu bölgenin folklorü hakkında bilgi veren iki genç araştırmacı buradaki evlilik âdetlerine ve evlilik öncesi ile evlilik esnasındaki törenlere de temas etmektedirler.[218] Osmanlı dönemi toplumunda evlilik için karar verildikten sonra bazı törenler yapılmakta idi. Bu sebeple Osmanlı dönemi Türk evlenme törenleri, evlenme öncesi yapılanlar, evlenme sırasında yapılanlar ve evlenme sonrası yapılanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir.[219]

Evlilik ile ilgili bu törenler, bir kıta büyüklüğünde olan ve birbirinden farklı kültürlere sahip toplulukları barındıran Osmanlı Devleti'nde şüphesiz değişik olacaklardır. Bu farklı kültürlere zaman unsuru da eklenince evlilik

---

[217] . BOA. **C. Adliye**, nr. 93.

[218] . Geniş bilgi için bk. Abuzer Akbıyık – Sabri Kürkçüoğlu, **Folklor ve Şanlıurfa**, Şanlıurfa 1990, s. 111 – 112.

[219] . Geniş bilgi için bk. Rabia Kocaman, **Irak Türkleri Folkloru'nda Evlenme Törenleri**, (basılmamış doktora tezi) İstanbul 1996, s. 107.

konusundaki gelenekler daha bir farklılık arz edeceklerdi. Her bölge ve yörenin örf ve âdetlerine göre ayrı birer araştırma konusu olacak bu törenlere bütünüyle burada temas etmemiz mümkün değildir. Ancak enteresan ve enteresan olduğu kadar da nezih bir uygulamaya temas etmek istiyoruz. Böylece Anamas (Sorkun ve Çayır) yörüklerindeki mevzîî bir geleneği gün ışığına çıkarmış olacağız. Bu mevzîî gelenek bütün farklılıklara bir ışık tutacak niteliktedir. Bu sebeple biz de evlenme çağına gelmiş erkek anasının, gelin adayını tesbiti esnasındaki âdetler ile ilgili şifahî bir bilgiyi buraya almak istiyoruz. Kendisi de yörük olan genç bir öğretmen emeklisinin* anlattıklarına göre Anamas yaylası yörüklerinde, evinde evlenme çağına gelmiş oğlu bulunan ana, ileride bazı kırgınlıklara sebebiyet vermeyecek bir feraset ve titizlikle oğluna uygun düşecek bir gelin adayını tesbit için araştırmalara başlar. Bu araştırmanın ilk safhasından ne kocasının, ne oğlunun, ne de kız tarafının haberi vardır. Ancak bu araştırma ve gözlem sonucu, müsbet bir karara varılmış ise gelin adayı, önce oğula tavsiye edilecek, daha sonra da babaya söylenecek ve onun tarafından da uygun görülürse o zaman "Allah'ın emri" üzerine kız istenmeye gidilecektir. Ancak iş bu safhaya gelmeden önce oğlan annesinin hem gizli (habersiz), hem de titizlikle yerine getirmesi gereken görevleri bulunmaktadır. Bu görevleri yerine getirirken o:

1 – Bulgur, buğday ve mercimek ayıklarken bir dost ve arkadaş gibi kızın yanına oturup onunla sohbet etmeye başlar. Bu sohbet esnasında çeşitli konulardan bahs edilir.

2 – Bu ayıklama ve sohbet esnasında anne, gelin adayının nefesini inceler. Böylece onun ağız ve diş sağlığı hakkında bilgi sahibi olur.

3 – Yine bu vesile ile (miyop, hipermetrop gibi deyimleri bilmese de) gözüne kestirdiği gelin adayının gözlerini kontrolden geçirir. Böylece ileride gelini olacak adayın, görme yeteneklerini ve varsa göz hastalıklarını öğrenmeye çalışır.

4 – Bu sohbet esnasında anne, fark ettirmeden kızın ellerini de kontrol eder. Böylece işe önem verip vermediğini anlamaya çalışır. Zina ayıklama işi, titizlik isteyen bir iştir. Bundan başka ellerde bulunması muhtemel bazı arızaları da görme imkânına kavuşmuş olur.

5 – Ayıklama işi bitince sıra artıklara gelir. Gelin adayı bu işi herkesten önce yapıyor ve sür'atli bir şekilde siniyi kaptığı gibi tavukların ayağına götürüyor mu ? Bütün bu inceliklere özen gösteren anne, siniyi sallayan gelin adayının anatomik ve fizyonomik yapısına da dikkat eder. Bunu asla ih-

* Isparta Lisesi Müdürlüğünden emekli Sümer Şenol.

mal etmez. Zira gelin adayının uygun olması için vücutça bir kusuru bulunmaması gerekir. Şayet böyle bir eksiklik varsa o anda farkına varılır.

Bütün bu denetim ve gözlemler müsbet bir şekilde sonuçlanmış ise o zaman konu, önce oğlana, daha sonra da babaya anlatılır. Baba ve oğul bu aday hakkında müsbet olduklarını bildirdikleri zaman oğlan anası dost ve arkadaş analarla –muhtemelen daha önce kız tarafına da hafifçe çıtlatılmış bir haberden sonra – kızın evine gider. Bu arada bazan erkeklerin de bu yolculuğa iştirak ettiği olmuştur. Misafirler eve geldikten ve biraz sohbetten sonra orta yere bir testi konur. Sonra gelin adayı kızın eline su dolu bir "bakraç" verilip suyu testiye boşaltması istenir.

Bu esnada göz ve gönül imtihanı başlamış olmaktadır. Göz imtihanı bilinen şeydir. Fakat gönül imtihanı ilginçtir. Şayet kızın gönlünde başka bir arslan yatıyorsa " ne siz yorulun, ne de ben" dercesine suyu testiye değil, öbür tarafa boşaltır. Bunun üzerine kızı istemeye gelenler, saâdet dileyip oradan ayrılırlar. Şayet göz ve gönül imtihanı oğlan tarafını memnun edecek şekilde sonuçlanmış ise o zaman iş erkeklere düşer ve "Allah'ın emri ile Peygamber Efendimiz'in kavli" faslı başlar.**

Bilindiği gibi İslâm, bazı zaruretler sonucu ve şartlarına riayet edilmesi kaydıyla birden fazla kadınla evlenmeye (poligami) müsaade etmiştir. Bununla beraber kaynaklar Osmanlı toplumunda poligaminin çok az sayıda uygulandığını göstermektedirler. Nitekim XVII. yüzyıl İstanbul'una ait 20 sicil üzerinde yapılan bir araştırmaya göre 2670 kişiden 1728'inin vefatları esnasında evli oldukları tesbit edilmiştir. Bunlardan 486'sı kadın, 1242'si de erkektir. Erkekler içerisinde 1147 kişinin birer, 84 kişinin ikişer, 7 kişinin ü-

** . Emekli öğretmenimiz "Yörük Düğünü" adlı uzunca şiirinde bu âdetleri şöyle dile getirmektedir:

"Kadınlar yola çıkar, önlerinde adamlar,
Elde kova ve testi, dualıdır adımlar.
Kocalar kahve içer, seyrederler ovayı,
Kadınlar emir verir, "kızım boşalt kovayı"
Testiye su dökerken sınanır gözü, gönlü,
"Son söz yine sendedir" diyen sınav çok yönlü.
Kız oğlanı sevmezse suyu dökmez testiye,
Kimse bir şey soramaz "niye dökmedin ?" diye.
Kızın gözü ve gönlü sağlam çıkmışsa eğer,
"Başlık" için büyükler, kıza biçerler değer."

çer, 4 kişinin de dörder eşi bulunmaktadır. Bu toplam içinde 1147 kişinin (% 92.35) birer eş sahibi olması, tek evliliğin hakim bir durumda olduğunu gösterir.[220] Ömer Lütfi Barkan'ın benzer kaynaklar üzerinde yaptığı incelemelerde de benzer sonuçlara ulaşılmış olması, Osmanlı toplumunda çok eşliliğe fazla itibar edilmediğini göstermektedir. Ona göre 1516 erkekten 1407 (% 92.8)'sinin tek kadınla evli olduğu tesbit edilmiştir. Aynı incelemede 103 erkeğin ikişer, 6'sının da üçer kadınla evli oldukları görülmektedir.[221]

Belli başlı Osmanlı vilayetlerindeki evlilikle ilgili elimizde pek fazla istatistikî bilgi olmadığı için ülkenin genelinde durumun nasıl olduğunu söylemek pek mümkün olmamaktadır. Bununla beraber, Bursa ile ilgili araştırmalar, burada da durumun pek farklı olmadığını göstermektedir. mahkeme sicillerine (Şer'iyye sicili) istinaden yapılan bir araştırmaya göre XVI. yüzyıl Bursa'sında poligami oranları şöyledir: 939 evli erkekten 22 kişi (% 2) ikişer kadınla, 2 kişi (% 0.2) üçer kadınla evlidir. Dört kadınla birden evli kimse bulunmamaktadır.[222] Daha çok toplumun üst kesimlerine yönelik ve bir mânâda evli, dul, bekâr, erkek ve kadın gibi istatistikleri veren tereke defterleri üzerinde yapılan diğer bir araştırmaya göre XVII. yüzyılın ortalarına doğru 1092 evli erkekten 49'unun ikişer (% 4.4), 2'sinin üçer (% 0.1) karısı bulunmaktadır.[223] Elimizde bulunan benzer birkaç istatistikî bilgiye bakıldığı zaman durumun hemen hemen aynı olduğu görülür.

İslâm'ın, şartlarına riayet edildiği takdirde izin verip müsaade ettiği poligaminin, Osmanlı toplumunda fazla revaç bulmamasının önemli sebeplerinden biri de yine Kur'an-ı Kerim'in, eşler arasında adalet sağlanamayacaksa tek kadınla yetinilmesini istemesi [224] ve Hz. Peygamberin: " Bir erkeğin

---

[220] . Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri" **Osmanlı** (Ankara 1999), V, 409.

[221] . Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke defterleri (1545 – 1659)" TTK. **Belgeler Serisi**, III / 5 – 6, 13; ayrıca bk. Öztürk agm. V, 409.

[222] . Harkort K. Liebe, **Beitrage Zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts, (Y. D. T.),** Hamburg 1970, s. 303'ten naklen bk. Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839 – 1876)**, Bursa 1998, s. 86.

[223] . Hüseyin Özdeğer, **1463 – 1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri**, İstanbul 1988, s. 50.

[224] ." Yetim kızlar hakkında adâleti sağlayamamaktan korkarsanız uygun gördüğünüz diğer kadınlardan iki, üç ve dörder olmak üzere nikah ediniz. Bunlar arasında adâleti sağlayamayacak olursanız o zaman bir kadın veyahut sahib olduğunuz câriye ile iktifa ediniz. Bu şekilde adâletten sapmamağa daha yakın olursunuz." **Kur'an.**

nikahında iki kadın bulunur da aralarında adâlet gözetmezse Kıyamet gününde bir tarafı felçli olarak diriltilir"[225] şeklindeki hadisi ile, İslâm'ın, eşlerine iyi muamele etmesi, geçimini iyi bir şekilde sağlaması gibi konularda kocaya yüklediği mükellefiyetlerin, birden fazla kadınla yapılan evliliklerin sayısını azalttığı söylenebilir. Gerçekten, günümüzde pek yaygın olan kanaatin tersine Osmanlı toplumunda birden fazla kadınla evlenme pek yaygın değildi. Nitekim bu konuda seyyahları da şahid olarak gösteren bir araştırmacı şöyle demektedir: "Pek yaygın bir kanının tersine, Osmanlı toplumunda XVI. yüzyılda poligami (çok karılılık) nin pek iltifat görmediği anlaşılıyor. Bazı seyyahlar da bu durumu gözlemişlerdir. Nitekim XVI. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen Alman Protestan papazı Salomon Schweigger: " Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen ve eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa sebep olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülmüyor. Çünkü boşanırken erkek, para ve eşya (nafaka) veriyor. Kız çocuk ise anaya kalıyor." demektedir. "[226]

Osmanlı toplumunda çok kadınla evliliğin olmayışı sadece sözünü ettiğimiz asırlara ait değildir. Nitekim XIX. asır, başka bir ifade ile Tanzimat döneminde de durum daha öncekinden pek farklı değildir. Nitekim bu dönemin Bursa terekeleri üzerinde yapılan bir araştırma, 361 evli erkekten 353'ü tek (% 97.8), 7'si iki (% 0.5), 1 tanesi de dört kadınla (% 0.3) evlidir. Buna göre toplam poligami oranı (% 2.2) dir. [227]

Özellikle şehirde yaşayan Osmanlı ailesinin kullandığı evde ortak mekân, avlu ve bahçedir. Bunlar, ailenin gündelik işlerini rahatça görebilmesi için dış dünyadan yüksek ve kalın duvarlarla ayrılmıştır. Evler küçük boyutlu olmalarına rağmen çok kullanışlıdır. Aile hayatı, kimsesiz çocukları da içine alacak kadar geniştir. Kimsesiz ve fakir olan ailelerin çocukları, çeşitli adlar altında evlatlık olarak alınıp büyütülüyorlardı. Geniş yapılı Osmanlı ailesini bu yönleri ile değerlendiren yabancı bir yazar da bu konuda şunları söyler: " Ev hayatında aile reisi. çatısının altında yaşayan iki veya üç neslin gerçek hâkimiydi. Zira evlenmemiş bütün kızlar, baba evinde oturur, yeni hayata a-

---

en – Nisâ, 3; " Ne kadar gayret ederseniz edin, kadınlar arasında adâlete güç yetiremezsiniz. Binaenaleyh, birine büsbütün meyledip diğerini (ne dul, ne de kocalı bir durumda) askıya alınmış gibi bırakmayınız..." **Kur'an**, en – Nisâ, 129.

[225]. İbn Mâce, **Sünen**, Nikah, 47.

[226]. İlber Ortaylı, " Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler" **Osmanlı Araştırmaları** (İstanbul 1980), I, 37.

[227]. Abdurrahman Kurt, age. s. 87.

tılan genç oğul da gelini eve getirirdi. Buna ilaveten dul anne, evlenmemiş teyze, hala veya bakacak kimsesi olmayanlar da çalışan bir erkeğin mes'uliyeti altında sayılırdı. Onlar için evinde yer bulunduğu gibi bütün ihtiyaçları da karşılanırdı. Bir erkeğin böyle bir görevden kaçınması düşünülemezdi. Zengin ailelerde büyük bir aile grubu, geniş evlerde bir arada yaşardı. Aile reisinin hâkimiyeti altında anne, kadınları idare ederdi. Evli oğullar ve aileleri, bekâr oğullar, evlenmemiş ve boşanmış kızlar, torunlar, câriyeler, hizmetçiler ve köleler hep bir arada yaşardı. Fakat yine Türklerin karakteri, İslâm Dini'nin şartlarını sağlamlaştırıp aile reisinin ev halkı üzerindeki hâkimiyetine, itidal ve âlicenaplık katarak merhametli bir hâle getiriyordu. Ona hürmet edilirdi. O veya ailenin diğer büyükleri evde yokken ev halkı daha neşeli ve serbest olurdu. Yine de aile reisi çoğunlukla makul ve hatta ailesine bağlı bir erkekti."[228] Yine aynı yazar, zengin ile fakir aile arasında yaşayış bakımından bir fark bulunmadığını, farkın sadece seviye farkı olduğunu söyledikten sonra "zengin olsun, fakir olsun, herkes aynı âdet ve bâtıl inançlara uyar, aynı aile toplantıları, bayramları kutlar, aynı şekilde tabiatı sevip gayr-i müslimleri küçük görür, aynı derecede misafirperver olup kısırlıktan korkar. Tamamının erkek çocukları ile iftihar ettiğini söyleyen yazar şu ifadelere de yer vermektedir: " Bundan başka, aile ile hizmetçiler arasında tuhaf bir yakınlık mevcuttu. Aile reisiyle uşak, hatta evin hanımı ile hizmetçi arasındaki dostluk, ikisinin de rahatça konuşup dertleşmesine müsaade edecek kadar ileri idi. Hizmetçiler de aileden sayıldıkları için zenginler, fakir halkın düşünce ve hislerini öğrenmek fırsatını bulabiliyorlardı."[229] Bir kısmı kaynaklardan, bir kısmı da müşahedeye dayalı bu bilgileri veren müellif, köle ve hizmetçilere karşı bu şekilde davranma sebeplerinin temeline inemediği için buna pek değinmemektedir. Bilindiği gibi, değil sadece Osmanlı dünyasında, bütün bir İslâm dünyasında Müslümanların, başkalarına karşı hareket tavırlarını düzenleyen prensipler dinin emirleri olmuştur. Başkalarına ve özellikle ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek, İslâm'ın üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Keza Hz. Peygamber'in köle ve cariyelerle ilgili "yediğinizden yedirin, içtiğinizden içirin ve taşıyamayacakları yükleri yüklemeyin" şeklindeki emirleri, bu neviden insanlara sahip olan kimseleri, onlara karşı iyi davranmaya zorlamıştır.[230]

---

[228] . Lewis, **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat,** s. 93.

[229] . Lewis, age. s. 93 – 94.

[230] . Bu konuda daha geniş bilgi ve belgeler için bk. Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, s. 73 – 76.

Genellikle 4 – 6 kişiden oluşan Osmanlı ailesinin, aile fertleri arasındaki sevgi, saygı ve dayanışmaya dayalı sıcak ilgi, yabancıların da gözünden kaçmamaktadır. Bu sebeple olacak ki onlar da bu aile hakkında stayışkâr ifadeler kullanmaktan ve zaman zaman kendi aile yapıları ile mukayese etmekten de çekinmezler. Danişmend, biri 1836'da, diğeri de 1855'te Paris'te yayınlanmış ve bu konulardan bahs eden iki eserin verdiği bilgiyi bize nakl etmektedir. Bu bilgiler sayesinde biz, Osmanlı dönemi Türkiye'sinde aile yapısının nasıl olduğunu, aile fertlerinin birbirlerine karşı olan hareket ve davranışlarını öğrenme imkânını buluyoruz. Bunlardan ilki, bir mukayese yaparak şöyle der:

"Türkiye'de analar, babalar ve ninelerin çocuklarına en tatlı sözlerle hitab edip en canlı ihtimamlarla baktıklarını yukarıda görmüştük. Bu şefkat tezahürlerine başka memleketlerde de tesadüf edilir. Fakat arada dağlar kadar fark vardır. Birtakım menfaat kaygıları, eğlence düşkünlükleri, çok defa kadınların da iştirak ettikleri ticarî muamele gaileleri, hâsılı başka memleketlerin her şeyleri, çocuklara karşı şefkatlerini azalttığı halde, harem hayatı bilakis bütün bu hislerin bir merkezde toplanıp artmasını temin etmektedir. İşte bundan dolayı Türkiye'de çocuklar yetişip adam oldukları zaman, analarıyla babalarını yanlarında bulundurmakla iftihar ettikleri ve küçükken onlardan gördükleri şefkate mukabele etmekle bahtiyar oldukları halde, başka memleketlerde çok defa çocuklar, olgunluk çağına girer girmez analarıyla babalarından ayrılmaktadır. Hatta malî menfaatleri hususunda onlarla çekişe çekişe münakaşa etmekte ve hatta bazan, kendileri refah içinde yaşadıkları halde, onları sefalete yakın bir hayat içinde bırakmakta ve zavallılara karşı adeta yabancılaşmaktadırlar."[231] İkinci kaynak da Türkler'deki aile yapısının sağlamlığı ile aile fertlerinin birbirlerine karşı olan davranışlarına temasla şöyle der:

"Çocuklarını, bundan daha fazla gözetip şefkat içinde yaşatan başka bir memleket bilmiyorum. İşin garibi, bütün bu şefkatlerle ihtimamların anadan fazla babada derinleşmiş görünmesidir. Cuma veya bayram günleri, Osmanlı Türkü'nün, oğlunun elinden tutup sokakta gezdirmesi, adımlarını çocuğun adımlarına göre ayarlaması, yorulduğunu görünce omuzlarına alması veyahut bir aralık dinlendiği kahve peykesinde yanına oturtup en derin şefkatle konuşarak çocuğun bütün hareketlerini dikkatle takip etmesi görülecek şeydir. O sırada etrafındaki gençlerle ihtiyarlar, çubuklarını bırakırlar. Onlar da hep birden çocuğa gülümser ve ileride (inşallah) ihtiyarlık çağının

---

[231] . İsmail Hami Danişmend, **Garp Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı**, İstanbul 1982, s. 93.

desteği olacak bir oğul sahibi olduğu için babayı tebrik ederler. Çocukların yaşları ilerledikçe bu şefkat, artık taşkınlık şeklinden çıkıp baba nüfuzunun idâmesini temin edecek bir ciddiyet ve vekara inkılâb eder . Gençler, artık babalarının huzuruna hep önlerine bakarak mütevazı' ve mûti' bir tavırla çıkarılabilir..."[232]

Bütün bu anlatılanlardan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Büyüğe hürmet ve küçüğe şefkat esası, yalnız çocuklara ve çocukluk çağına münhasır değildir. Büyüyüp hayata atılan evlatlar da devamlı olarak ana babaya hürmet ve itaatla mükelleftirler.

2. Eski Türkler'de "sıla" vatanla ana babaya münhasır olduğundan aile ile vatan aynı kudsiyeti haiz demektir.

3. Çocuğun hayatı iki devreye ayrılabilir. Küçük yaşlarda mutlak bir şefkat gördükten sonra, gençlik çağına girince babanın saygıya dayalı nüfuz ve hâkimiyetine girmek.

4. Bu terbiye tarzı, yaşlılık çağına gelmiş olan herkese hürmet şuuru ile sonuçlanmıştır. Bu sebeple eski Türkler'de ihtiyarlık âdeta bir rütbe ve imtiyaz olarak kabul görmekte idi.

5. Eski Türk gençliği arasında yüz kızartıcı hareketlerin görülmemesi, bu terbiye tarzından ileri gelmektedir.

6. Büyüklerin küçüklere karşı gösterdikleri sevgi ve şefkat ta bu hürmet derecesindedir.

7. Avrupa'da ana baba ile evlat münasebetlerinin düzgünlük ve iyi geçinme devri, çocuğun hayata atılışına kadar devam edip ondan sonra bozulduğu için Garp aile müessesesi, eski Türk ailesi kadar sağlam değildir.[233]

Gerek klasik, gerekse yenileşme dönemi Osmanlı toplumunda çocuklar şımartılacak derecede sevilmiş olmalarına rağmen, başta aile büyükleri olmak üzere bütün büyüklere saygılı davranmaları daha küçük yaştan itibaren öğretilirdi. Baba, anne, ağabey ve ablaya karşı saygı gösterilirdi. Hatta büyümüş bir evlat, babasının izni olmadan onun yanında oturamaz, yemek yiyemez ve sigara içemezdi. Ana ile babaya (ebeveyn) saygısızlık ve itaatsızlık, puta tapma, cinayet işleme, yalancı şahitlikte bulunma ve muharebeden kaçma gibi büyük günahlardan sayılırdı.[234] Müellifin verdiği bu bilgiler,

---

[232] . Danişmend, **Ganb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı**,. s. 94.

[233] . Danişmend, age. s. 95 – 96.

[234] . Lewis, **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat**, s. 97.

Osmanlı toplumunun Kur'an ve Sünnet'in ruhuna ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Gerçekten hem Kur'an, hem de Hz. Peygamber, çeşitli vesilelerle insanların anne ve baba ile diğer büyüklere karşı saygıda kusur etmemelerini emrederler.*

* . Bu konuda Kur'an ve "Kütüb-i Sitte" denilen sahih hadis kaynaklarına bakılabilir.

BİBLİYOĞRAFYA

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emîrî, I. Ahmed, nr. 6
-------, Mehmed III nr. 107
Birecik Tapu Defteri nr. 184
C. Adliye, nr. 93
C. Belediye, nr.51, 283, 996, 1592, 1978, 3261.
C. Evkaf, nr. 22304
C. İktisat, nr.1364
C. Maarif, nr. 5174
C. Zaptiye, nr. 465
Erzurum Ahkâm Defteri, nr.15
Maliyeden Müdevver (MM.) nr. 514, 526, 1517, 19450, 21069
Mühimme Defteri (MD.) nr. 5, 6, 7, 73, 74, 81
Tapu Defteri nr.478
İstanbul Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet, B.2

B. KANUNNÂMELER

Ayn Ali Efendi, **Risale-i Vazifehoran ve Meratib-i Bendegan-ı Âl-i Osman,** nşr. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979

Barkan, Ömer Lütfi **XV ve XVI. Asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I (Kanunlar),** İstanbul 1945

Eyyubî Efendi Kanunnâmesi, nşr Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994

Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman,** Bibliothéque National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr.40

Kanunnâme-i Âl-i Osman, İstanbul 1330

Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî, nşr. Robert Anhegger – Halil İnalcık, Ankara 1956.

Kavanin-i Sultaniye Mecmuası, **Bayezid Kütüphanesi (Umumi) nr.4789**

Rüsûm ve Tapuya Müteallik Olan Kanun, Rağıp Paşa Kütüphanesi, nr.461.

Tevkiî Abdurrahman Paşa, Kanunnâme, **MTM.** I

C. TARİH VE TABAKATLAR

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet,** İstanbul 1302 .

Ahmed Lütfi, **Tarih-i Lütfi,** İstanbul 1291-1302.

Ahmed, Rasim, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi,** İstanbul 1328.

Aşık Paşazade, **Tarih,** İstanbul 1332.

Bostanzade Yahya Efendi, **Fi Beyan-ı Vak'a-i Sultan Osman,** nşr. Orhan Şaik Gükyay "II.Sultan Osman'ın Şehadeti"**Atsız Armağanı,** İstanbul 1976.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât,** nşr. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

Es-Suyûtî, **Tarihu'l-Hûlefa,** (Tahkik M. Muhyiddin Abdûlhamid, Tarihisiz)

Halisî, **Zafernâme,** nşr. Yaşar Yücel, "II. Osman Adına Yazılmış Bir Zafernâme" **Belleten,** (1979) XLIII/170

Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi,** trc. M. Ata, İstanbul 1332

Hayrullah Efendi, **Tarih-i Osmanî,** İstanbul 1282.

Hoca Sadettin Efendi, **Tacu't- Tevârih,** İstanbul 1279.

IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi, nşr. Yunus Zeyrek, Ankara 1999.

İsazâde Tarihi (metin ve tahlil), nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 1966.

Kara Çelebizade Abdûlaziz Efendi, **Ravdatû'l-Ebrâr el-Mübeyyin bi Hakaiki'l – Ahbar,** Bulak 1248.

Kırımî el-Hac Abdülgaffar, **Umdetu't-Tevârih,** İstanbul 1343.

Lütfi Paşa, **Tevarih-i Âl-i Osman,** İstanbul 1341.

M.Süreyya, **Sicill-i Osmanî,** İstanbul 1308.

Mehmed Halife, **Tarih-i Gilmânî,** İstanbul 1340.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vükuât,** İstanbul 1294-1296.

Müneccimbaşı, **Sahaîfül – Ahbar, trc. Nedim,** İstanbul 1285.

Naîmâ, **Ravdatu'l-Hüseyn, fi Hülaseti Ahbari'l-Hafikayn (Tarih-i Naima)** İstanbul 1283.

Nev'îzâde Ataî, **Hadikatu'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik (Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri)** nşr. Abdulkadir Özcan, İstanbul 1989.

Osmanzâde Ahmed Taib, **Hadikatu'l Vüzera,** İstanbul 1271.

Peçevî, **Tarih,** İstanbul 1283.

Râşid, **Tarih,** İstanbul

Rıfat Efendi, **Devhatu'l –Meşayih ve Zeyli;** nşr. Ziya Kazıcı. İstanbul 1978.

Selanikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selanikî,** nşr Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

Silahdar Mehmed Ağa, **Tarih,** İstanbul 1928.

Solak Hüseyin Tuği, **İbretnüma (Tuği Tarihi),** nşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten** (1947). XI/43.

Solakzâde, **Tarih,** İstanbul 1297.

Tayyarzade Ahmed Ata, **Tarih-i Ata,** İstanbul 1293.

Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi, **Tarih,** nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 1990 (Neşredilmemiş Doktora Tezi)

Tursun Bey, **Tarih-i Ebül-Feth,** nşr Mertol Tulum, İstanbul 1977.

D. UMUMİ KAYNAKLAR

Abdurrahman Şeref "Topkapı Saray-ı Hümâyunu" **TOEM** (1328) V.

Ahmed Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,** nşr. Abdullah Uysal, Ankara 1987

Ahmed, b. Hanbel, **Müsned**

Amicis, Edmondo de, İstanbul (1874), trc. Beynun Akyavaş, Ankara 1981.

Andreasyan, Hrand D., **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619,** İstanbul 1964.

Barkan, Ömer Lütfi, "İhtisâb Kanunları" **Türk Tarih Vesikaları** (1942) I/5

Busbecq, Ogier Ghiselin de, **Türkiye'yi Böyle Gördüm,** trc. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.

D'ohsson, **18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler (Tableau General de l'Empire Ottoman),** trc. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümerâ,** nşr. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1969.

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, **Kitabu'l-Emval,** Mısır 1968.

el-Buharî, Muhammed b. İsmail, **Sahihu'l-Buhâri.**

el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, **Subhu'l-A'şa fî Sınaati'l-İnşa,** Beyrut 1987.

Esad Efendi, **Teşrifat-ı Kadime,** nşr. Yavuz Ercan, İstanbul 1979.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme** İstanbul 1314.

Eyyub Sabri Paşa, **Mir'atu'l-Haremeyn,** İstanbul 1304.

Feridun Bey, **Münşeât,** İstanbul 1274.

Hafiz Hüseyin Ayvansarayî, **Vefeyat-ı Selâtîn ve Meşahir-i Ricâl,** nşr. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978.

Hafiz Hüseyin Efendi, **Hadikatu'l-Cevâmî,** nşr. İhsan Erzi. İstanbul 1987.

İbn Abdi'l-Berr, **el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashab,** Mısır 1328

İbn Fadlan, **Seyahatnâme,** trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.

İbn Sa'd, **et-Tabakatu'l-Kübra,** Kahire 1358

İnal, İbrahim Hakkı, **Mustafa Safi ve Vesiletü'l-Vusül ila Mahabbeti'r-Resûl Adlı Risalesi,** İstanbul 1993 (Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi).

Kantemir, Dimitri, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,** trc. Ö. Çobanoğlu, Ankara 1979.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, **Keşfu'z-Zunûn'an Esami'l-Kütüb ve'l-Funûn,** nşr. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1941.

Kâtib Çelebi, **Mizanu'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahakk,** nşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1980.

------, **Fezleke,** İstanbul 1286.

Kınalızade Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alaî,** Bulak 1248.

Kitab-ı Müstetâb, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974.

Koçi Bey, **Risâle,** nşr. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi, **İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul),** trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952.

Mahmud Şevket, **Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi,** İstanbul 1325.

Mehmed Galib "Talimat-ı Şehid Ali Paşa" **TOEM** (1328) III

Nizamülmük, **Siyasetnâme,** trc. Nuretin Bayburtlugil, İstanbul 1981.

Thevenot, Jean, **L'Empire du Grand Turc,** Paris 1965

Yusuf Has Hacib, **Kutatgu Bilig,** trc. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1985.

E. ARAŞTIRMALAR

Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavaidi,** İstanbul 1328.

Ahmed Refik, "Bahr-i Hazar – Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi" **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası** (Nisan 1333), 43.

Ahmed Refik, **Kadınlar Saltanatı,** İstanbul 1923.

------, **Sokullu,** İstanbul, 1924

Akbıyık, Abuzer – Kürkçüoğlu, Sabri, **Folklor ve Şanlıurfa,** Şanlıurfa 1990.

Akdağ, Mustafa, "Karayazıcı" **İA.** VI.

Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celalî İsyanları),** İstanbul 1975.

Akdeniz, Nil, **Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlâkı,** İstanbul 1977.

Akgündüz, Ahmet, "Başlık" **DİA.** V.

Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, **Bilinmeyen Osmanlı,** İstanbul 1999

Akkutay, Ülker, **Enderun Mektebi,** Ankara 1984.

Aksun, Ziya Nur, **Osmanlı Tarihi,** İstanbul 1994.

Aktepe, M. Münir, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler" **Tarih Dergisi** (1970) XXIV.

------, "Mustafa I" **İA.** VIII.

------, "Mustafa Paşa" **İA.** VIII.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet Reâyâ İlişkileri" **Osmanlı,** 1999.

Alderson, A.D., **Osmanlı Hanedanının Yapısı,** trc. Şefaettin Severcan, İstanbul 1998.

Altındağ, Şinasi, "Osman II" **İA.** IX.

Altınsu, Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislâmları,** Ankara 1972.

Andreasyan, Hrand D. "Abaza Mehmed Paşa" Tarih Dergisi (1976) XVII/22.

------, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celalî İsyanları" **Tarih Dergisi** (1962-1963), XIII/17-18.

Arsal, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul. 1947

Arslantürk, Zeki, **Naimâya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı,** İstanbul 1997.

Aydın, M. Akif, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,** İstanbul 1985.

Ayverdi, Samiha, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları,** İstanbul 1975

Baltacı, Cahit, "Arpalık" **DİA.** III.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar" **İktisat Fakültesi Mecmuası** (1962-63) XXIII/1-2.

------, "Çiftlik" **İA,** III.

------, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi" **İUHF. Dergisi** (1945) XI/3.

------, "Tımar" **İA.** XII/1.

------, "Türkiye'de Sevaj Var mıydı?" **Belleten** (1956) XX/78.

Bayram, Sadi, "Kervansaraylarımız" **Milli Kültür Dergisi** (1977) I

Baysun, M. Cavid, "Ahmed I" **İA.** I.

------, "Kösem Sultan" **İA.** VI.

------, "Belgrad" **İA.** II.

------, "Mehmed IV" **İA.** VII.

------, "Mehmed Paşa Çerkes" **İA.** VII.

------, "Murad IV" **İA. III** VIII.

Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,** trc. Yıldız Moram, İstanbul 1978

Cezar, Mustafa "Türkler ve Şehirler" **Şehir ve Yerel Yönetimler I,** İstanbul 1996.

Cezar, Mustafa, **Osmanlı Tarihinde Levendler,** İstanbul 1965.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'dan Alınan Vergi ve Resimler, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi** (1947) V/1.

------, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,** Ankara 1974

Danişmend, İsmail Hami, **Garp Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı,** İstanbul 1982

------, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** İstanbul 1948, 1961

Darkot, Besim-J. Mordtmann, "Sakız Adası" **İA.** X.

Darkot, Besim, "Kıbrıs" **İA.** VI.

David, Geza, "Eğri" **DİA,** X.

Decei, Aurel, "Erdel" **İA.** IV.

Doğan, İsmail, "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri Kuruluş, Klasik ve Yenilenme Dönemleri" **Osmanlı** (Ankara 1999), V.

Düzdağ, M. Ertuğrul, **Şeyhülislâm Ebu's-Suud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı,** İstanbul 1972

Ergin, Muharrem, **Orhun Âbideleri,** İstanbul 1975.

Ergin, Osman Nuri, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı,** İstanbul 1936

Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi,** İstanbul 1977.

Erken, Veysi, **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik,** Ankara 1998

Eröz, Mehmet, **Türk Kültürü Araştırmaları,** İstanbul 1977.

Esemenli, Deniz, "Türk-İslâm Mimarisinde Harem" **DİA.** XVI.

Fekete, L., "Türk Vergi Tahrirları" trc. Sadrettin Karatay, **Belleten** (1947), XI

Gökbilgin, M. Tayyib "Mehmed III" **İA.** VII.

------, "Arpalık" **İA.** I.

------, "Eğri" **İA.** IV.

------, "İbrahim" **İA.** V/2

------, "Köprülüler" **İA.** VI.

------, "Mehmed Paşa (Sokullu)", **İA.** VII.

------, "Mehmed Paşa" **İA.** VII.

------, "Nasuh Paşa" **İA** IX.

Gökyay, Orhan Şaik, "II. Sultan Osman'ın Şehadeti" Atsız Armağanı, İstanbul 1976.

------, **Katîp Çelebi Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler,** Ankara 1982.

Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devletinde Mevleviler" **Belleten** (1991) LV/213.

Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi" **İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası** (1952). XI

------, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası" **Türk İktisat Tarihi Yıllığı** (1987), I

Halaçoğlu, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,** Ankara 1998

Huart, CI "İmaret" **İA.** V/2.

------, " Abbas I" **İA.** I.

İbnu'l-Emin Mahmud Kemal, "Arpalık" **Tarih-i Osmanî Ercümeni Mecmuası** (1926) 17.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi;** İstanbul 1985.

İnalcık Halil, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)** İstanbul 1993

------, "Osmanlı Toprak Sisteminin İncelenmesi" **Gerçek** (1974) II/6.

------, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu" **Belleten** (1959) XXII-I/92.

------, "Hüsrev Paşa" **İA.** V/1.

------, **İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi,** İstanbul 1959.

------, **"Adaletnâme"** DİA, I.

İncicyan, P.Ğ. **XVIII. Asırda İstanbul,** trc.Hrand D. Andereasyan, İstanbul 1976

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devletinde Harem" **DİA.** XVI.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü,** Ankara 1977.

Kahraman, Ahmet, "Ahlak-ı Alaî" **DİA.** II

Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi,** İstanbul 1998.

------, "1093 (1682) Yılında İstanbul'daki Dükkânlar ve Ekonomik Hayat" **XI. Türk Tarih Kongresi,** Ankara 1994.

------, "Ahi Baba" **Diyanet İslam Ansiklepedisi,** I

------, "Bir Osmanlı İhtisâb Defterine Göre Şam'daki Dükkânlar" **M Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** (1985), III.

------, "Osmanlı Devletinde Seferilikle İlgili Bazı Müesseseler" **Seferilik ve Hükümleri,** İstanbul 1997.

------, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi" **"Şehir ve Yerel Yönetimler I"** İstanbul 1996.

------, "Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk" **M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** (1986), IV

------, 1093 (1682) Yılında Çeşitlerine Göre İstanbul'daki Dükkânlar" **Tarih Boyunca İstanbul Semineri,** İstanbul 1989.

------, **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi,** İstanbul 1995.

------, **İslâm Kültür ve Medeniyeti,** İstanbul 1996.

------, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,** İstanbul 1999.

------, **İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar,** İstanbul 1985.

------, **Osmanlılarda Vergi Sistemi,** İstanbul 1977.

------, **Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)** İstanbul 1995.

Kiel, Machiel, "Eğriboz" **DİA,** X.

------, "Avlonya" **DİA,** IV.

Kocaman, Rabia, **Irak Türkleri Folklorunda Evlenme Törenleri** (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1996.

Koschaker, Paul, **Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları,** trc. Kudret Ayiter, İstanbul 1963.

Köprülü, Orhan F. "Hafız Ahmed Paşa" **İA.** V/1.

------, "Hasan Paşa Yemişçi" **İA.** V/1.

Köseoğlu, Cengiz, **Harem,** İstanbul 1979.

Köymen, M. Altay, "Türkler ve Demokrasi" **Milli Kültür Mecmuası** (1977) I/6.

Kramers, H. J. "Limni" **İA.** VII.

------, "Halil Paşa Kayserili" **İA.** V/1.

Kurt, Abdurrahman, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)** Bursa 1998.

Kütükoğlu, Bekir, "Süleyman II" **İA.** XI.

------, "Varadin" **İA** XII/2.

------, "Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülûs Tebriki" **Tarih Dergisi (1960),** XI.

------, **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri 1578-1590,** İstanbul 1962

Kütükoğlu, Mübahat S., **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I. (1580-1838),** Ankara 1974.

------, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Es'ar Defteri,** İstanbul 1983

Lewis, Bernard, **İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı,** trc. Nihal Önol, İstanbul 1975.

Lewis, Raphaela, **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat,** trc. Mefkure Poroy, İstanbul. 1973.

Mantran , Robert, **İstanbul Dans La Second Moitie du XVII. Siécle,** Paris 1962.

Marsigli, Graf, **Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti,** trc. M. Nazmi, Ankara 1934.

Mert, Özcan "Şerifî'nin Fetihnâme-i Kıbrısî" **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1973-1974), 4-5.

Minorsky, V, "Tebriz" **İA.** XII/1

Orhonlu, Cengiz, "Murad Paşa" **İA.** VIII.

------, "Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler" **Tarih Dergisi** (1969), 23

------, "Bayram Paşa Kervansarayı" **Vakıflar Dergisi** (1973) X.

------, "Bozcaada" **DİA.** VI.

------, "Murad Paşa Kuyucu" **İA.** VIII.

------, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü,** İstanbul 1963

------, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı,** İstanbul 1967

------, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım,** İzmir 1984.

------, **Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti,** İstanbul 1974.

Ortaylı, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler" **Osmanlı Araştırmaları** (İstanbul 1980) I.

------, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler,** Ankara 1974

Öz, Tahsin, "Sultan Ahmed Camii" **Vakıflar Dergisi** (1938, 1942).

Özcan, Abdulkadir, "Fatihin Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi" **Tarih Dergisi** (1980-81), XXXIII.

------, "Bostancı" **DİA.** VI.

------, "Osmanlı Siyasetnâmelerinde Reâyâ Hukuku" **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi),** İstanbul, tarihsiz.

Özdeğer, Hüseyin, **1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri,** İstanbul 1988.

Özergin, M. Kemal, "Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan Seferi ile İlgili Üç Manzume" **Tarih Entitüsü Dergisi** (1971), 2.

Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi,** İstanbul 1977.

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** İstanbul 1971

Rasonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük,** Ankara 1971.

Raymond, Andre, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri,** trc. Ali Berktay, İstanbul 1995

Sahillioğlu, Halil, **Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi (Bağdad Seferi Harp Jurnali)** Ankara 1976.

Schneider, Alfons Maria , "XV. Yüzyılda İstabul'un Nüfusu" **Belleten** (1952) XVI/61

Sertoğlu, Mithat, "İstanbul" **İA.** V/2

------, **Osmanlı Tarih Lûgatı,** İstanbul 1986.

Shaw, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982.

Soucek, S. "İnebahtı Savaşı (1571) Hakkında Bazı Mülahazalar" **Tarih Enstitüsü Dergisi** (1973-1974), 4-5.

Şemseddin, Sami, **Kamus-ı Türkî,** İstanbul 1317.

Tabakoğlu Ahmet-Kal'a Ahmet, **İstanbul Esnaf Tarihi,** I, İstanbul 1997

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Dürziler" **İA.** III.

------, "Mehmed Paşa Lala" **İA.** VII.

Togan, A. Zeki Velidî, **Tarihte Usûl,** İstanbul 1981.

Tukin, Cemal, "Girit" **DİA.** XIV.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,** Ankara 1965.

Turan, Şerafettin, "Selim II." **İA.** X.

------, "Sinan Paşa (Koca)" **İA.** X.

Türkdoğan, Orhan, "Sosyal Hareketler Olarak Celalî Ayaklanmaları" Belleten (1996) LX/128.

Uluçay, M.Çağatay, **Harem,** Ankara 1971.

------, **Padişahların Kadınları ve Kızları,** İstanbul 1980.

------, **Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzâdeler Türbesi,** İstanbul 1941

Umur, Ziya, **Roma Hukuku,** İstanbul 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar" **Belleten** (1977) XLI/163.

------, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar" **Belleten** (1949) XIII.

------, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara Dair" **Belleten** (1941) V/17.

------, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal,** Ankara 1970.

------, **Osmanlı Tarihi,** Ankara 1973.

------, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,** Anakra 1984.

Ülgener, Sabri F., **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,** İstanbul 1981.

Yediyıldız, Bahaettin, "Osmanlı Toplumu" **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I,** İstanbul 1994.

Yver, G. "Fas" **İA.** VIII.

İNDEKS*

A

Abaza Destanı, 161
Abaza Hasan, 244, 245, 257, 274, 276, 277, 278, 279, 280
Abaza Hasan Ağa, 257
Abaza Hasan Paşa, 257, 274, 276, 277, 278, 279, 280
Abaza Hüseyin Paşa, 303
Abaza Kara Hasan, 275
Abaza Mehmed Paşa, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 159, 160, 161, 163, 164, 168, 178, 179, 181, 255
Abbasî, 164
Abdi Paşa, 280
Abdurrahim Efendi, 236, 242
Abdurrahimzâde Mehmed, 308
Abdülmecid Şeyhî Efendi, 264
Abdürrahman Şeref, 375
Acem, 46, 103, 278, 338, 396
Acemi Oğlanı, 420
Açe, 30, 50
Açe Devleti, 30
Adalar, 392
Adâletnâme, 442, 443
Âdet-i ağnam, 448
Âdet-i kadime, 424, 449
Âdil Giray, 293
Adlî, 88, 413
Afrika, 20, 23, 24, 52, 53, 54, 55, 227, 291
Afyonkarahisar, 185
Ağa Kapısı, 153
Ahıska, 99, 131, 140, 179, 205, 211
Ahî babaların, 429
Ahî Evran Tekkesi, 432
Ahi Evran-ı Veli, 426
Ahidnâme, 204
Ahîzâde Hüseyin Efendi, 194
Ahmed el-Barnavî, 55
Ak Ağalar Kapısı, 187
Ak alem, 387
Akdeniz, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 29, 31, 59, 89, 111, 158, 227, 291, 338, 383, 415, 416
Akhisar, 281
Akkaş, 306
Akkerman, 175
Akreb pazar, 408
Akşam Namazı, 133
Akşehir, 39, 244
Akşemseddin, 133
Akyakalı Bekiroğlu, 245
Alaca Atlu, 84
Alaeddin Paşa, 441
Alaiye, 24, 270
Alay köşkü, 341
Alem Mehterleri, 391
Alem-i Şerif, 171
Âli, 36, 380, 388, 396, 412

* Hz. Peygamber, Kur'an, Osmanlı, Türk, Türkiye ve Müslüman gibi kelimeler ile başlıklarda geçen isim ve deyimler indekse alınmadı.

Âl-i Osman, 14, 15, 52, 66, 126, 144, 295, 364, 388, 393, 437, 438, 458
Ali Paşa, 25, 26, 27, 29, 86, 87, 88, 95, 99, 100, 104, 106, 123, 134, 135, 141, 159, 161, 162, 163, 231, 232, 275, 283, 306, 344, 345, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 367
Ali Piçinoğlu, 226
Alman, 65, 74, 101, 122, 144, 296, 299, 300, 303, 305, 465
Almanlar, 93, 101
Altın Oluk, 114
Amasya, 44, 48, 99, 260, 383, 392
Amcazade Hüseyin Paşa, 341
Anadolu, 19, 20, 23, 24, 45, 47, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 96, 97, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 145, 146, 149, 151, 154, 160, 161, 163, 168, 178, 182, 186, 193, 194, 195, 198, 203, 205, 209, 218, 224, 225, 232, 243, 244, 245, 246, 251, 253, 256, 257, 262, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 281, 288, 291, 297, 305, 307, 308, 313, 319, 320, 321, 324, 327, 329, 330, 332, 334, 345, 346, 357, 386, 395, 396, 407, 416, 417, 421, 433, 434, 446, 459, 465
Anadolu Kavağı, 251
Anadolu Selçuklu Devleti, 416, 434
Andron, 374
Andronitis, 374
Anibal, 197
Ankara, 21, 33, 41, 59, 107, 108, 113, 116, 117, 131, 150, 159, 203, 207, 240, 261, 264, 316, 365, 368, 370, 374, 375, 378, 381, 385, 389, 411, 417, 421, 426, 427, 429, 433, 434, 444, 446, 448, 453, 455, 459, 464
Ankebût Ahmed Paşa, 287, 290
Antalya, 24, 281
Antonio Zeno, 357
Apaffy Mihal, 283
Apokorono, 229
Arafat suyu, 37
Arap Receb Paşa, 320, 327
Arapça, 42, 60, 61, 137, 358, 373, 376, 377, 384, 387, 397, 426
Aras Han, 47
Aras nehri, 204
Ardahan, 47
Arifî, 90
Arnavud, 168, 223, 243, 320, 325, 333, 339
Arnavud Kara Murad, 243
Arnavut, 133, 260
Arnavutça, 127
Arnavutluk, 28, 211, 260, 305
Arpalık, 395
Arşidük Ferdinand, 75, 76, 107
Arşidük Mathias, 73, 78
Arşidük Maximilian, 70, 71
Arz, 18, 33, 62, 290, 344, 357, 388, 399, 414, 422, 435, 437, 440, 462
Arz Ağaları, 381
Arz odası, 270
Arz Odası, 375
Asakir-i Mansure-i Muhammediye, 392
Ashab-ı Kirâm, 140
Âsitâne, 57
Âsitâneden, 163
Askerî, 371, 389, 464
Asker-i İslâm, 82
Astarhan, 32, 50
Asya, 20, 32, 50, 369, 415, 445, 455, 456
At Meydanı, 65, 117, 119, 152, 190, 193, 194
Ata Tarihi, 379, 381
At-çeken, 447
Avârız, 331, 444, 458
Avârız-ı divâniyye, 420
Avârız-ı Divâniyye, 420
Avcı Mehmed, 239, 378, 388
Avlonya, 214, 226, 336, 338
Avrat Pazarı, 354
Avrupa, 20, 25, 27, 82, 85, 86, 89, 105, 107, 112, 120, 197, 229, 230, 273, 279, 284, 285, 286, 287, 293, 294, 297, 300, 305, 322, 326, 332, 335, 346, 365, 371, 404, 405, 409, 415, 468
Avrupalılar, 26, 197, 229, 365
Avusturya, 32, 34, 43, 44, 46, 56, 57, 58, 61, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 78, 80, 86, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 112, 145, 219, 274, 275, 283, 284, 285, 286, 287, 293, 298, 299, 300, 321,

322, 324, 325, 328, 332, 336, 338, 339, 343, 345, 346, 348, 349, 353, 355, 367
Avuşturyalılar, 57, 70, 72, 74, 77, 94, 100, 101, 103, 104, 284, 286, 292, 293, 318, 323, 328, 332, 334, 336, 349, 353, 355, 356
Ayak Divanı, 84, 189, 312
Ayamavra, 305
Ayasofya, 17, 36, 40, 61, 66, 88, 90, 91, 92, 117, 118, 119, 120, 135, 223, 236, 263, 308, 312, 315, 381, 431
Ayasofya Câmii, 37, 40, 90, 135, 263, 308, 381
Ayastafanos, 392
Ayazma Kapısı, 354
Aydın, 108, 109, 161, 177, 185, 198, 222, 459
Âyende ve revende, 422
Âyet, 61
Ayn Ali Efendi, 119, 388, 389, 390, 391
Ayşe Sultan, 117, 174, 257
Azak, 222
Azerbaycan, 47, 49
Aziz Mahmud Hüdâyî, 94

B

Baba Cafer, 153
Bâb-ı Âli, 412
Bâb-ı âlî, 273
Bâb-ı Hümâyûn, 153, 187, 192, 252
Bâbıâli, 141
Bâbüssaade Ağası, 66
Baf, 24, 113
Bağdad, 17, 46, 49, 96, 106, 108, 134, 140, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 179, 181, 182, 183, 186, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 233, 260, 277, 291
Bahadır Giray, 222
Bahçe Kapısı, 205
Bahtî, 91, 120
Bâkî, 36, 61, 89, 90
Balıkesir, 161, 177, 188
Balyos, 226
Barbaros, 29
Barcsay Akos, 274
Bark, 450
Baron de Mollard, 105
Basirî, 90
Basra, 164, 168, 198, 211
Baş bâki kulu, 240
Başlık, 455, 456, 459, 463
Bayatlı Hüseyin Ali Bey, 85
Bayburd, 447
Bayburt, 109, 180, 203
Bâyezid, 13, 14, 16, 18, 40, 66, 189
Bâyezid Câmii, 391
Bâyezid Hamamı, 16
Bâyezid köşkü, 66
Bayram Ağa, 134
Bayram Harçlığı, 232
Bayram Paşa, 197, 206, 207
Bayramiyye Tarikatı, 307
Beç, 57, 72, 301
Bedel-i timar, 248
Bedevî, 29
Bedre, 211
Bekir Kütükoğlu, 39, 43, 44, 46, 311, 356
Bekir Sübaşı, 163, 164, 165, 166, 167
Bekri Mustafa Paşa, 299, 305
Bektaş Ağa, 209, 235
Bektaş Han, 207, 208
Belgrad, 14, 15, 16, 57, 58, 67, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 84, 99, 100, 102, 274, 283, 284, 286, 287, 300, 304, 308, 320, 323, 324, 327, 328, 329, 334, 335, 336, 338, 344, 346, 347, 348, 351, 353, 354, 355, 357
Beng, 45
Berât, 264
Berberî, 214
Bergama, 177, 196
Besarabya, 144
Beşiktaş, 63, 157
Bethlen Gabor, 141
Beyazî Hasan Efendi, 234
Beylik kalemi, 400
Beylikçi, 401
Beyrut, 59, 282
Beyşehir, 185, 195, 247
Beytullah, 62
Bilecik, 281
Birecik, 206, 207, 422, 437
Birgi, 177

Birgili Ataullah Efendi, 13, 15
Birgivî Mehmed Efendi, 263
Bitirme, 430
Bitlis, 204, 306
Bitlis Hanı, 306
Bobofça kalesi, 75
Bocskay, 101, 103, 104, 105
Boğaziçi, 114, 251, 392
Boğdan, 44, 57, 58, 67, 72, 89, 103, 112, 140, 147, 181, 269, 273, 274, 294, 353
Bolayır, 115
Bolvadin, 106, 246
Bor, 245
Borçkay, 283
Bornu, 54, 55
Bosna, 28, 50, 56, 73, 83, 102, 112, 132, 144, 181, 231, 234, 244, 248, 285, 305, 318
Bosna Saray, 418
Bosnalı, 392
Bostancı Ahmed Ağa, 184
Bostancıbaşı, 61, 66, 151, 153, 187, 234
Bostanzâde Muhyiddin Efendi, 57
Bostanzâde Yahya Efendi, 133, 146, 154, 162
Boşnak, 51, 180, 231, 243, 304
Boşnak Hüsrev Paşa, 180
Boynueğri Mehmed Paşa, 259, 260
Boz – ulus, 447, 450
Bozcaada, 229, 271, 272, 274, 281
Bozkır, 185
Bozok, 24, 447
Bozoklu Mustafa Paşa, 298, 316, 352, 353, 354, 355
Bölüğe çıkmak, 398
Bölüklü Reis, 390
Budin, 56, 72, 73, 74, 78, 79, 100, 104, 145, 229, 274, 275, 283, 301, 302, 303, 305, 307, 335
Burgaz, 37, 155
Bursa, 97, 106, 107, 108, 120, 129, 153, 213, 276, 278, 352, 372, 392, 395, 409, 415, 425, 441, 464, 465
Burun Kasım, 139
Busbecq, 367, 368
Buyruklar, 369
Bükreş, 67
Büyük Çekmece, 37
Büyük Sahra, 54
Büyük Selçuklular, 370, 417, 434

C

Cadı Osman, 195
Cadı Yusuf, 315
Caf aşireti, 211
Câfer Paşa, 47, 48
Cağalazâde Sinan Paşa, 95, 97
Canbeg Giray, 139
Canboladoğlu, 97, 108, 130
Canbuladzâde Mustafa Paşa, 190
Canbulatoğlu Hüseyin Paşa, 95
Canı-Bek Giray, 99
Canibeg Giray, 175, 176
Cânibî Ahmed Efendi, 351
Canik, 83, 306
Cebeci, 140, 190
Cebecibaşı, 126, 128
Cebel-i Lübnan, 197
Cebelû, 399
Celâlî, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 93, 96, 97, 98, 103, 105, 106, 109, 110, 112, 117, 186, 213, 246, 255, 276, 319
Celâlîler, 79, 82, 83, 84, 97, 106, 109, 280
Celeb, 414
Celebkeş, 414
Cemaleddin Aksarayî, 262
Cenaze Namazı, 92, 104, 215, 218, 257
Ceneviz, 23
Cennetoğlu, 161, 177, 178
Cesan, 211
Cezayir, 30, 53, 227, 358
Cezayir-i Garb, 25, 29
Cezbe, 122
Chod Kiewicz, 144
Cibali, 199, 200, 354
Ciğerdelen, 75, 102
Cihad-ı mukaddes, 262
Cihan Pâdişahı, 94
Cinci akçası, 240
Cinci Hoca, 225, 240
Cizre, 139
Cizye, 331
Cizye, 444
Comte de Caprara, 299
Cuma alayı, 66

Cuma Hutbesi, 66
Cuma Namazı, 40, 66, 70, 100, 129
Cuma salâsı, 66
Curaş, 449
Cüllâb Menzili, 207
Cülûs bahşişi, 13, 15, 17, 18, 36, 40, 95, 135, 161, 240, 314, 321

Ç

Çad Gölü, 54
Çadır Mehterleri, 391
Çagala-zâde Sinan Paşa, 80
Çağalazâde Mahmud Paşa, 106
Çağalazâde Sinan Paşa, 47, 48, 107
Çalık Ali Paşa, 349, 352
Çalık Derviş, 190, 197
Çanakkale, 19, 120, 229, 247, 255, 262, 270, 272, 281
Çanakkale Boğazı, 19, 229, 247, 255, 272
Çandarlı Kara Halil, 395, 441
Çankırı, 84, 254
Çâr-melik, 421
Çehrin, 296, 297
Çek, 44, 70
Çelebi Efendi, 203
Çelebizâde Abdülaziz Efendi, 137, 161, 179, 212, 221, 222, 223, 230, 235, 239, 248, 281
Çenberlitaş, 281, 295
Çerkes Ahmed Paşa, 334
Çerkes Mehmed Paşa, 163, 168, 178
Çerkez, 45, 163
Çeşme Baskını, 50
Çıldır Savaşı, 47
Çırpıcı Çayırı, 270, 313
Çift bozan, 79, 81
Çift bozan reâyâ, 79
Çift bozan tâifesi, 110
Çift resmi, 449
Çin, 403
Çinili Câmi, 251
Çivizâde, 218
Çorbacı, 107
Çorlu, 295
Çorum, 82, 260, 320, 345

D

Dağıstan, 99
Dağlar Delisi Süleyman, 185
Dâhil, 17, 282
Dâhil müderrisleri, 17
Dalmaçya, 231, 305, 356
Damad İbrahim Paşa, 68, 75
Danişmend, 467, 468
Dâr-ı İslâm, 21, 22
Dârusaâde Ağası Süleyman Ağa, 144
Dârussaâde Ağalığı, 146
Davud Paşa, 125, 126, 127, 128, 135, 143, 159, 296
Davut Paşa Sarayı, 114
Debbağ Mehmed Paşa, 144
Debbağzâde Mehmed Efendi, 308, 316
Dede Korkut, 455
Defterdar Abdülbaki Paşa, 163
Defterdar Baki Paşa, 139
Defterdar Moralı Mustafa Paşa, 257
Defterdar Mustafa Paşa, 189, 190, 254
Defterdar Ömer Efendi, 185
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 444, 445
Değirmenköyü, 143
Deli, 78, 81, 82, 83, 84, 106, 109, 182, 184, 185, 195, 217, 229, 236, 258
Deli Balta, 78
Deli Hasan, 81, 82, 83, 84, 106
Deli Hüseyin Paşa, 229, 258
Deli Hüsrev, 109
Deli İlahi, 185, 195
Deli Yusuf Paşa, 182
Demirkapı, 275
Demirkazık Halil Paşa, 182, 202
Denizli, 177
Derne, 140, 211
Dersaadet, 66
Derteng, 140, 210
Derviş Ağa, 125, 126
Derviş Mehmed, 166, 167, 255, 259
Derviş Mehmed Paşalar, 259
Derviş Paşa, 96, 103, 127
Derya Beyliği, 130
Deşişe, 63
Dev Süleyman Paşa, 78
Devlet Giray, 175, 334
Devşirme, 43, 231, 376, 377, 397

Devşirme Kanunu, 43
Devvanî, 370
Dış halkı, 382
Dicle, 167, 182, 207
Dilâşub Sultan, 249
Dilaver Paşa, 151, 153
Dimetoka, 289
Dinyeper, 293, 297
Dinyester, 112, 140, 141, 144
Dişlenk Hüseyin, 177, 179
Divan, 36, 122, 139, 218, 278, 280
Divân Çavuşları, 159
Divan defteri, 315
Divâne Mustafa, 266
Divân-ı Hümâyûn, 91, 95, 128, 213, 328, 349
Divân-ı Lugati't-Türk, 455
Diyarbekir, 95, 96, 97, 99, 139, 145, 165, 166, 168, 169, 173, 179, 181, 183, 185, 202, 203, 205, 349
Dizmar, 49
Dobruca, 181, 446
Doğancıbaşı, 268
Dolmabahçe Sarayı, 373
Don, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 50, 53, 176, 222, 293
Don Juan, 25, 27, 29
Don Kazakları, 176, 293
Don Nehri, 32, 293
Don Sebastian, 53
Drava nehri, 75
Droşenko, 293, 294, 296
Duacı Çavuşu, 15
Duc de Croy, 353
Dursun Fakih, 62
Dürzi, 107
Dürzîler, 197, 282

E

Ebu Abdullah Muhammed Kaim bi-emrillah, 52
Ebû Eyyub el-Ensarî, 14, 161, 344
Ebû Saidzâde Feyzullah, 308, 347
Edirne, 16, 35, 36, 50, 69, 115, 120, 143, 147, 175, 203, 205, 213, 224, 242, 272, 274, 276, 277, 278, 282, 283, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 295, 297, 300, 304, 308, 320, 323, 327, 328, 329, 330, 333, 334, 339, 340, 343, 344, 347, 348, 353, 354, 355, 357, 358, 372, 376, 377, 391, 392, 398, 413, 417, 464
Edirne Sarayı, 50, 242, 376, 377
Edmondo de Amicis, 364, 365
Eflâk, 44, 67, 72, 181, 268, 273, 274
Eflâk Voyvodası Kostantin, 268
Eğri, 69, 70, 73, 88, 100, 303, 318
Eğri Fâtihi, 70, 88
Eğriboz, 252, 323, 324, 325
Ehl-i Hiref, 391
Ehl-i kalem, 399
Ehl-i örf, 79, 82
Ehl-i salîb, 113
Ehl-i Sünnet, 164, 252
Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat, 252
Ehl-i Şer, 393
Emânet-i hamr, 116
Emânnâme, 208
Emîr Gune Han, 98
Emîrgûne Han, 219
Emîr-gûne oğlu, 204
Emîrîyye, 438
Enderûn, 153, 161, 198, 242, 267, 268, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 385, 389, 391
Engne, 456
Erdebil, 99, 139, 204
Erdel, 57, 58, 67, 69, 70, 73, 74, 78, 89, 101, 103, 104, 105, 112, 140, 267, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 283, 286, 313, 334, 339, 353, 355
Ergani, 386, 448
Erivan, 79, 86, 87, 204
Ermeni, 79, 93, 98, 99, 208, 258
Erzincan, 180, 204
Erzurum, 45, 47, 48, 79, 84, 95, 128, 130, 131, 134, 140, 160, 161, 163, 164, 178, 179, 180, 202, 203, 204, 205, 223, 254, 282, 317, 414, 445
Eski Saray, 94, 153, 249, 391
Eskişehir, 185, 203, 206
Estergon, 57, 68, 94, 100, 102, 103, 104, 286, 300, 305
Eşref-i mahlûkat, 366, 401
Etienne (İstevan) Bocskay, 102

Etienne Bocskay, 101
Evkaf defterleri, 127
Evkaf-ı Mahpeyker Sultan, 252
Evliya Çelebi, 91, 94, 118, 212, 239, 240, 244, 245, 248, 251, 252, 255, 256, 274, 276, 291, 335, 381, 384, 419, 430
Exogami, 456
Eyüb, 104, 315, 337, 339
Eyüb Sultan türbesine, 315
Eyyub Sabri Paşa, 63
Eyyub Sultan, 40, 122
Eyyubî Efendi, 387, 388, 389, 390, 392
Eyyüp, 392

F

Fakı Döngel, 266
Fakihler, 263
Fârisî, 155
Farsça, 42, 60, 61, 137, 358, 376, 377, 382, 391, 450
Fas, 52, 53, 54, 130
Fâtih, 14, 32, 40, 66, 93, 104, 120, 121, 132, 134, 150, 199, 234, 265, 269, 344, 354
Fatih Câmii, 199
Fâtih Kanunnâmesi, 40, 93, 120, 388, 390, 393, 460
Fâtih Sultan Mehmed, 32, 269, 344, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 385, 394, 396
Fâzıl Ahmed Paşa, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 295, 296, 299, 302, 348
Fâzıl Mustafa Paşa, 308, 312, 314, 315, 330, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 343, 344, 345, 347, 348
Felemenk, 218, 313
feodal, 404
Ferdî, 36
Ferhad Ağa, 66
Ferhad Paşa, 47, 48, 57, 58, 67, 271
Ferhat Ağa, 61
Feridûn Bey, 15, 16, 39
Ferman, 29, 80, 85, 128, 148, 164, 173, 174, 201, 230, 272, 319, 322, 352
Ferman, 253, 301
Fethiye Câmii, 63
Fetih Giray, 71
Fetret devri, 252
Fetva, 21, 42, 85, 111, 123, 133, 142, 150, 152, 163, 234, 236, 242, 246, 278, 299, 316, 319
Fetvacı Hüseyin, 315, 316
Fezleke, 82, 96, 97, 106, 107, 110, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 125, 128, 129, 131, 132, 136, 144, 145, 147, 151, 155, 160, 161, 163, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 185, 192, 196, 199, 202, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 218, 219, 221, 222, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 235, 237, 240, 243, 245, 247, 248, 250, 254, 255
Fırakî, 36
Filibe, 69, 329, 334
Filistin, 262
Floransa, 70, 113, 197, 305, 350, 356
Francesco Morosini, 288, 289
Françesko Morosini, 350
Fransa, 14, 27, 32, 53, 59, 85, 112, 144, 218, 219, 285, 297, 298, 300, 313
Fransız, 44, 102, 289, 298, 433, 454
Frengistan, 301
Fukara babası, 256
Futuhat-ı Sıyâm, 61
Fütüvvet Hutbesi, 429

G

Galata, 153, 157, 158, 197, 242, 252
Galata Sarayı, 197, 242, 376
Garp ocakları, 358
Gazi çelengi, 270
Gazi Giray, 47, 71, 73, 89, 174
Gaziantep, 279
Gecdehan, 106
Gedik Mehmed Paşa, 320
Gelibolu, 89, 90, 115, 270, 392, 398
Gence, 49, 95, 97
Genç Osman, 124, 125, 129, 137, 154, 157, 161, 164, 178, 181, 182
General Carrafa, 318
Gılman, 377
Gılmanân-ı bağçe-i hassa, 392
Gılmanân-ı bostâniyân, 392
Gilan, 45

Giresun, 109
Girid Adası, 19
Girit, 23, 59, 227, 228, 229, 230, 241, 247, 253, 254, 258, 279, 287, 288, 289, 290, 291, 305, 350
Girit Adası, 23
Girne, 24
Girne Kalesi, 24
Gotthard, 285, 291
Gökmeydanı, 108
Göksun, 83, 108
Granbosa, 229
Gurebâ-ı yemin, 390, 398
Gurebâ-ı yesâr, 390
Gülabî Bey, 36
Gülanber, 181
Gümülcine, 288, 289
Gümüşhane, 386
Gürcistan, 46, 47, 168
Gürcü, 45, 48, 86, 127, 128, 129, 163, 168, 195, 243, 245, 246, 253, 285
Gürcü Abdünnebi, 243, 245, 246
Gürcü Mehmed Paşa, 127, 128, 129, 163, 245, 253, 285
Gürcü Rıdvan, 195
Güzelce Ali Paşa, 141

H

Habeş, 31, 198, 199
Hâbil Efendi, 104
Habsburglar, 273
Habsburglular, 300, 347
Hacc, 149, 152, 153, 227
Haccac, 146
Hâcegân, 386
Hâce-i Sultanî, 67, 144
Hacı Ali, 315, 316
Hacı Bayram-ı Velî, 261
Hacı Evhad Tekkesi, 306
Hacı Hüseyin Efendi, 306
Hacı Mandal, 266
Haçlı, 21, 25, 26, 27, 113, 230, 286, 287, 300
Haçlı seferi, 25
Haçlı Seferi, 230, 300
Haç-Ova, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 90
Hadım Cafer Paşa, 70
Hadım Hâfız Ahmed Paşa, 73
Hadım Hüsrev Paşa, 102
Hadis, 61, 349
Hafız Ahmed Paşa, 113, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 183, 186, 187, 188, 191
Hâfız Ahmed Paşa, 163, 174
Hala Sultan, 23
Haleb, 37, 74, 95, 98, 106, 108, 116, 130, 145, 149, 169, 173, 179, 181, 204, 207, 223, 256, 257, 262, 266, 275, 276, 279, 282, 285, 294, 338, 346, 409, 415, 447
Haliç, 372
Halifelik, 54
Halil Paşa, 99, 113, 129, 131, 139, 140, 173, 179, 182, 198, 202, 294, 336, 339, 350
Halim Şah Muzaffer Bâdâ, 83
Halkalı Kasrı, 99
Halvetî, 34, 61
Ham-destler, 426
Hâmid Efendi, 40
Hammer, 14, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 37, 40, 41, 49, 52, 56, 58, 61, 62, 65, 67, 70, 71, 83, 89, 90, 97, 102, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 114, 115, 120, 122, 131, 137, 138, 140, 142, 143, 145, 147, 148, 155, 161, 163, 167, 169, 173, 177, 178, 186, 197, 198, 199, 202, 207, 208, 209, 211, 214, 215, 218, 219, 221, 222, 226, 230, 237, 244, 245, 250, 251, 261, 266, 269, 270, 271, 281, 282, 284, 285, 291, 293, 294, 295, 328, 375
Hamr, 116, 309, 322, 331
Hamza Mirza, 48, 49
Handan Sultan, 91
Hanefî Mezhebi, 209
Hanya, 228, 229, 288, 348, 350
Haracgüzar, 56
Harâc-ı mukasem, 438, 439
Harac-ı muvazzaf, 435
Harâcî, 438
Harem, 37, 92, 114, 120, 122, 153, 189, 190, 217, 230
Haremeyn, 20, 63, 225, 227, 251, 253, 373

Harem-i Hümâyûn, 66, 150
Harem-i Şerif, 63, 119, 373
Hâric, 17, 225, 281, 282
Hâric müderrisleri, 17
Harput, 106
Harputlu Süleyman Ağa, 315
Hasan Beyzâde, 212
Hasan Halife, 187, 189, 190, 191
Hasan Kâfî el-Akhisarî, 445
Hasan Paşa, 28, 56, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 88, 89, 100, 107, 115, 169, 176, 257, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 320, 335, 356
Hasbahçe, 375
Haseki Hamamı, 17
Haseki Sultan, 147
Haseki Turhan Hatice, 221
Hasoda Köşkü, 357
Hassa Mimarbaşısı, 118
Haşimî, 61, 157
Haşimî Çelebi, 157
Hâtemî, 36
Hatice Muazzez, 343
Hatice Sultan, 13
Hatice Turhan Sultan, 239
Hatt-ı Hümâyûn, 128, 183, 184, 193, 197, 210, 220, 232, 242, 271, 272, 275, 277, 282, 316, 352
Hatvan, 57, 100, 266
Havza, 281
Haydar Efendi, 65
Haydar Mirza, 45, 49
Haydar Paşa, 198, 199
Haydaroğlu, 233
Haydarzâde, 244, 245
Hazar, 30, 32, 33, 50
Hazine-i Âmire, 14, 231
Hekimbaşı, 146
Hekimzâde Yahya Efendi, 340
Helvacı Yusuf Paşa, 356
Hemedan, 46, 165, 182, 186
Hendek, 281
Herat, 86
Hezârfen Hüseyin Efendi, 295
Hezarpâre Ahmed Paşa, 233, 245
Hıristiyan, 25, 53, 113, 144, 148, 230, 287, 289, 300, 301, 305, 323, 332, 335, 336, 348
Hıristiyanlar, 113, 269
Hıristiyanlık ittifakı, 301
Hırka-i Saâdet Dairesi, 381
Hırka-i Saadet Odası, 115
Hırka-i Şerif, 339, 381
Hızır, 28, 107, 173, 264, 265, 327
Hızır Reis, 28
Hicaz, 30, 31, 152, 198, 357
Hilâfet, 88, 218, 253
Hille, 181
Himmetzâde Abdullah Efendi, 307
Hind, 21, 30, 31, 207, 214, 338
Hind Okyanusu, 21, 30, 31
Hindistan, 31, 65, 198, 374
Hoca Sa'düddin, 57, 61, 68, 70, 71, 74, 89, 90, 111, 156, 162
Hoca Sa'düddin Efendi, 68, 70, 71, 74, 89, 156, 162
Hoca Sa'düddinzâde Mehmed Efendi, 111
Hocazâde Mes'ud Efendi, 252, 253, 255
Horasan, 167
Hotin, 128, 130, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 151, 156, 175, 293, 294
Hoy, 46, 204
Hurrem Sultan, 13
Hurrem Şah, 207
Hurûc ale's-sultan, 278
Hutbe, 28, 70, 107, 220
Huzaa Kabilesi, 22
Huzur evi, 451
Hüdabende, 45
Hüdeybiye, 22
Hükâr Câmii, 290
Hünkâr, 172, 184, 239
Hünkâr Hocalığı, 383
Hünkâr İmamı, 239
Hüseyin Efendi, 118, 189, 190, 194, 212, 225, 226, 236, 240, 306
Hüseyin Paşa, 13, 15, 82, 83, 95, 107, 127, 129, 132, 134, 135, 145, 148, 153, 162, 176, 177, 179, 208, 223, 224, 229, 258, 275, 301, 303, 332, 341, 349
Hüseyin Tuğî, 124, 133, 142
Hüsrev Paşa, 174, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 195
Hz. Aişe, 49, 140, 211
Hz. Ali, 22, 28, 167

Hz. Ebu Bekir, 49
Hz. Ebu Bekr, 140
Hz. Ebû Bekr, 268
Hz. Ebubekir, 167
Hz. Hasan, 52
Hz. Hüseyin, 264
Hz. Osman, 22, 49, 211
Hz. Ömer, 49, 167, 211, 411
Hz. Peygamber, 20, 22, 52, 70, 88, 90, 119, 132, 148, 255, 264, 265, 266
Hz. Peygamberin, 370, 393, 433, 451, 464

I-İ

I. Abbas, 86, 165, 166, 167, 170, 181
I. Elisabeth, 85
I. Leopold, 299
II. Bâyezid, 14
II. Rudolf, 56, 57, 58, 65
III. Murad, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 90, 94, 102, 112, 140, 200
Ilgın, 244
Irak, 96, 164, 165, 168, 171, 209, 357
Irakayn Seferi, 164
Irgatpazarı, 257
Ispanakçı İsmail Paşa, 350
Isparta, 233, 244
Istabl-ı âmire, 337
Istabl-i Âmire, 392
İbn Haldun, 54
İbn Haldûn, 402
İbrahim, 13, 48, 65, 68, 72, 75, 83, 103, 111, 119, 123, 165, 189, 198, 200, 204, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 245, 247, 249, 251, 262, 287, 294, 296, 301, 302, 303, 305, 311, 312, 314, 319, 324, 325, 330, 340, 343, 357
İbrahim Cafer Efendi, 65
İbrahim Edhem, 123
İbrahim Gülşenî, 262
İbrahim Paşa Sarayı, 376
İçel, 24, 109
İçil, 177
İçoğlanı, 378, 381
İdris Alavma, 55
İdris-i Bitlisî, 445
İhtisâb Ağalığı Nizâmnâmesi, 412, 428
İhtisâb Ağası, 411, 413, 430
İhtisâb Kanunnâmeleri, 412, 428
İhtisâb Nezâreti, 385, 411
İhtisâb Rüsûmu, 430
İhtisâbiye, 412
İkindi Divânı, 51
il erleri, 83
İlbilge Hatunu, 453
İlmî, 90
İlmiye, 150, 214
İlmiye mesleği, 143
İlmiye sınıfı, 150
İlmiye tarikı, 348
İlteriş Kağan, 453
İlyas Paşa, 188, 195, 196
İmam A'zam Ebû Hanife, 164, 167, 169, 171, 172, 207, 209
İmam Zeynelabidîn, 28
imâret, 37, 52, 63, 118, 119
İmâret, 394, 408
İmdâdiye-i seferiye, 444
İmrahor Köşkü, 387
İncicyan, 409
İncili Mustafa Çavuş, 98
İnebahtı, 24, 25, 26, 27, 28, 305
İngiliz, 58, 59, 113, 116, 141, 156
İngiltere, 59, 85, 112, 218, 219, 313
İnnocentius, 300
İpşir Mustafa Paşa, 232, 255, 256, 257, 258
İpşir Paşa, 232, 255, 256, 257
İran, 32, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 109, 110, 112, 115, 122, 135, 138, 139, 140, 143, 160, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 181, 182, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 219, 220, 300, 370, 374
İran Şahı, 43, 49, 87, 98, 122, 207, 210, 300
İran Şahı Abbas, 49

İranlılar. 48. 87. 93. 95. 96. 107. 138. 140. 163. 164. 165. 166. 168. 169. 179. 182. 205
İsa Ruhullah. 206
İsakçı. 143. 293. 349
İsfahan. 46. 87. 204
İsfendiyar. 51
İskender Paşa. 14. 16. 89. 112. 141
İskerletzâde Aleksandr. 328
İskilib. 185
İskoça. 85
İslâm hukuku. 372. 401. 449. 452. 456. 459
İsmail. 23. 41. 45. 49. 58. 117. 137. 149. 175. 285. 308. 316. 324. 345
İsmail Hami Danişmend. 23. 58. 137. 149
İsmihan. 41
İspanya. 23. 25. 27. 53. 70. 85. 113. 144. 214. 229. 300. 305
İspanyol. 29
İspanyollar. 29. 52. 285
İstanbul. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 23. 27. 29. 34. 39. 40. 41. 42. 44. 46. 48. 49. 50. 51. 52. 55. 56. 57. 58. 63. 65. 66. 68. 69. 72. 73. 77. 79. 80. 81. 82. 84. 85. 88. 89. 91. 94. 95. 97. 98. 100. 101. 102. 103. 106. 108. 110. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 125. 127. 128. 130. 137. 138. 140. 141. 143. 146. 147. 149. 150. 151. 152. 154. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 168. 173. 174. 175. 176. 177. 180. 181. 184. 185. 186. 189. 191. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 211. 212. 213. 215. 218. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 228. 231. 232. 233. 239. 241. 242. 244. 245. 246. 247. 249. 251. 252. 255. 256. 257. 258. 260. 262. 263. 264. 266. 267. 268. 269. 271. 273. 274. 278. 280. 281. 282. 288. 290. 291. 295. 299. 300. 306. 308. 312. 313. 314. 315. 316. 318. 319. 321. 322. 326. 328. 331. 332. 336. 337. 340. 341. 343. 344. 345. 350. 354. 363. 364. 365. 367. 368. 369. 370. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 380. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 391. 392. 393. 394. 395. 398. 400. 401. 403. 405. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 415. 416. 417. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 427. 428. 430. 431. 434. 435. 436. 437. 440. 443. 449. 454. 455. 456. 458. 459. 460. 461. 463. 464. 465. 467
İstanbul Boğazı. 157. 158
İstanbul Üniversitesi. 372. 385
İstavroz Bahçesi. 196
İstilay-ı zenân. 231
İstirya. 103
İstolni Belgrad. 75. 76. 78. 300
İsveç. 273
İtalyan. 77
İzdivac. 455. 458
İzinnâme. 460
İzmit. 33. 34. 180. 203. 205. 224. 246
İznik. 394
İznik Gölü. 33

J

Jean Sobieski. 293. 294. 296. 303. 305
Jean Thevenot. 392. 405
Jitvatorok. 104. 105. 107. 122
Jorj Turço. 105
Jupiter. 454
Jüstinyen. 118

K

Kadıasker Sünbül. 146
Kadıköy. 392
Kadınlar Saltanatı. 231
Kadızâde Ali Paşa. 104
Kadızâde Mehmed Efendi. 200
Kadızâdeliler. 263. 265. 309
Kadim Ahmed Efendi. 104
Kadîm Osmanlı an'anesi. 193
Kadir. 264
Kâfir kaçtı. 71
Kafkas. 32
Kafkasya. 175. 204
Kaftanlı. 378
Kâğıthâne. 392

Kahire, 114
Kalavun Yusuf Paşa, 131
Kalemiye, 214
Kalenberg, 303
Kalenderoğlu, 82, 97, 107, 108
Kalgay, 174, 175, 334
Kalın, 455, 459
Kalıng, 455
Kalisman, 228
Kalkaşandî, 363
Kandiye, 228, 229, 288, 289, 290, 291, 295, 348, 350, 352
Kanem İmparatorluğu, 54
Kanije, 75, 77, 78, 90, 103, 107, 285, 287, 330
Kanina kalesi, 338
Kanlu Mehmed, 177
Kansuh Paşa, 198
Kantemir Mirza, 148
Kantemir Paşa, 175
Kanun-ı rusûm-ı enkiha, 460
Kanun-ı Samsoncuyân, 389
Kanun-ı Turnacıyân, 389
Kanun-ı Zağarçıyân, 389
Kanunî, 13, 15, 27, 30, 32, 33, 36, 39, 50, 68, 99, 105, 114, 116, 120, 147, 150, 164, 181, 203, 208, 212, 274, 283, 299, 307, 308, 324
Kanunî Sultan Süleyman, 13, 15, 27, 30, 32, 33, 39, 50, 68, 105, 114, 116, 164, 181, 203, 208, 212, 283, 299, 307, 394, 399, 433
Kanunnâme-i Âl-i Osman, 66
Kapı Halkı, 130
Kapıkulu, 43, 57, 69, 86, 107, 122, 126, 127, 128, 131, 134, 149, 160, 185, 186, 235, 241, 242, 245, 280, 313, 314, 315, 329, 346
Kaplan Mustafa Paşa, 285, 288
Kaptan-ı Derya, 16, 25, 95, 113, 130, 140, 175, 208, 255, 257, 270, 272, 298
Kara – ulus, 447
Kara Ali, 153
Kara Cehennem, 113
Kara Çavuş, 233, 243
Kara Çavuş Mustafa, 233
Kara Çelebizâde, 137, 161, 179, 212, 221, 222, 223, 229, 230, 235, 239, 248, 281
Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, 137, 161, 179, 212, 221, 222, 223, 230, 235, 239, 248, 281
Kara Davud, 125, 157
Kara Koncolos, 109
Kara Murad, 233, 243, 247, 257, 258, 259
Kara Murad Paşa, 247, 257, 258, 259
Kara Murad Paşalar, 259
Kara Ömer, 76
Kara Said, 82, 84, 97, 108, 109
Kara Üveys, 51
Kara Yazıcı, 320
Karabağ, 47, 49
Karaca Ahmed Mezarlığı, 188
Karadeniz, 30, 32, 33, 50, 89, 111, 112, 128, 147, 176, 177, 373, 415, 416
Karahisar, 131, 178, 244
Karakaş Mehmed Paşa, 145, 148
Karaman, 24, 39, 84, 96, 106, 127, 145, 169, 178, 185, 199, 233, 319, 345
Karayazıcı, 80, 81, 82, 83
Karayazıcı Abdülhalim, 80, 81, 82
Karçakay Han, 167, 168
Kars, 47, 49, 79, 98, 99, 131, 204, 210
Kasapzâde Nâbî, 36
Kasım, 32, 73, 76, 91, 95, 100, 103, 117, 118, 121, 137, 139, 140, 169, 180, 186, 189, 198, 207, 217, 259, 260, 272, 282, 295, 308, 312, 315
Kasım Paşa, 32, 91
Kasımî, 36
Kaspar Gratiani, 141
Kasr-ı Şîrîn, 219
Kastamonu, 84, 254, 386, 414
Kaşgarlı Mahmud, 455
Katırcıoğlu, 244, 245, 246, 247
Kâtib Çelebi, 82, 96, 107, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 125, 128, 129, 131, 132, 136, 144, 145, 147, 151, 155, 160, 161, 163, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 185, 192, 196, 199, 202, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 221, 222, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 235, 237, 240, 243, 245,

247, 248, 250, 254, 255, 263, 264, 265, 411, 445
Katolik, 101, 228, 298, 330, 336
Katolikler, 298
Kavala, 289
Kayseri, 24, 83, 113, 131, 178, 180, 197, 224, 345
Kaytas Paşa, 47
Kazak, 112, 141, 144, 176, 177, 192, 211, 273, 274, 294, 296
Kazak Hatmanı, 273, 294, 296
Kazak-ı ak, 144
Kazaklar, 111, 128, 147, 176, 177, 222, 293
Kazan, 32, 50
Kazvin, 182, 204
Keban, 386
Kefe, 32, 48, 175, 176
Kel Pîrî, 315
Kelime-i Şehâdet, 292
Kemankeş Ali Paşa, 123, 134, 135, 159, 161, 162, 163
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 206, 208, 209, 210, 218, 219, 220, 223, 226, 227, 230, 257, 260
Kemyanoş, 283
Kenan Paşa, 205
kepenk açma, 431
Kerbela, 165
Kerbelâ, 181
Kerkük, 165, 167, 168, 169, 181
Kethüday-ı Bevvâbîn, 388
Kevkeb-i dürrî, 115
Kıbrıs, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 35, 37, 59, 113, 227, 252, 260, 266, 337, 340
Kıbrıs Adası, 19, 20, 21, 24, 37
Kılıçlı aşireti, 82
Kınalıoğlu, 185, 222
Kırım, 32, 44, 47, 48, 65, 73, 99, 100, 111, 112, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 174, 175, 176, 192, 222, 224, 273, 274, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 303, 305, 313, 317, 326, 327, 333, 345, 353
Kırım Hanı, 32, 44, 47, 48, 65, 73, 99, 100, 139, 140, 144, 147, 222, 224, 273, 274, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 303, 305, 313, 317, 327, 333, 345, 353
Kırım Hanı Mehmed Giray, 47, 222, 274
Kırım Hanlığı, 112, 147, 174, 175, 296, 326
Kırmızı Kalyon, 113
kısmet-i askeriye, 396
Kızılağaç Yenicesi, 418
Kızılca kale, 211
Kızlarağası, 148, 227
Kızlar-ağası, 122
Kili, 175
Kilindir Uğrusu, 125, 126, 129
Kilis, 28, 106, 345
Kirli Hasan, 56
Kirmastı, 108
Kisamo, 229
Kitab-ı Müstetâb, 381, 391, 392, 445
Kitâb-ı Müstetâb, 150
Koca Halil Paşa, 338, 346, 347, 349
Koca Muslihiddin, 243
Koca Sinan Paşa, 48, 57, 67, 68
Koca Vâlide, 250, 251
Koçi Bey, 212, 213, 214, 263, 379, 380, 386, 388, 445
Kola çıkmak, 412
Komar, 285
Komorin, 105
Komran, 301, 302
Konya, 13, 18, 24, 39, 83, 107, 185, 191, 203, 206, 246, 262, 276
Kosova, 52, 327
Kostantiniyye, 124
Koşantı, 456
Kotur, 211
Koyun akçaları, 127
Koyun resmi, 448
Kozan, 24
Köprülü Mehmed Paşa, 233, 259, 260, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 284, 290, 295
Kör Hazinedâr İbrahim, 224
Körüs nehri, 281
Köse Ali Paşa, 283
Köse Mehmed Ağa, 191
Köse Sefer Paşa, 84, 95
Kösem Mahpeyker Sultan, 159, 217, 235, 248, 250, 309, 311

Kösem Sultan, 118, 192, 193, 215, 225, 226, 241, 243, 249, 250, 251, 252, 311
Köstence, 177
Kraliçe I. Elizabeth, 59
Kubbe Vezirliği, 192
Kul kethüda, 314
Kul taifesi, 15, 152
Kulu Han, 47, 48, 165, 167, 182, 210
Kurban Bayramı, 177
Kurşunlu Han, 85, 186
Kurt Paşa, 271
Kutadgu Bilig, 370
Kutsal İttifak, 89
Kutsal ittifaka, 305
Kuyucu Murad Paşa, 74, 96, 97, 104, 106, 107, 108, 109, 117, 130, 283
Küçük Abaza, 131
Küçük Ahmed Ağa, 168
Küçük Ahmed Paşa, 196, 197, 205
Küçük Cafer Paşa, 346
Küçük Hasan Ağa, 208
Küçük Hüseyin Paşa, 209
Küçük Kadızâde, 263
Küçük Mehmed Bey, 270
Küçük Vâlide, 252
Külliye, 394
Kür Nehri, 47
Kürd, 45, 257, 346
Küre, 386
Kütahya, 13, 39, 246

L

Ladik, 197
Ladislas, 144
Lala Mehmed Paşa, 68, 78, 79, 89, 100, 101, 102, 103, 104
Lala Mehmet Paşa, 96
Lala Mustafa Paşa, 21, 23, 46, 47, 48, 51
Larnaka, 23
Latince, 137
Lefkeli Mustafa Paşa, 127
Lefkoşe, 23, 24
Leh, 44, 70, 112, 141, 144, 145, 273, 274, 277, 291, 293, 294, 303, 305, 349
Leh Kralı, 144, 293, 305
Lehistan, 43, 44, 85, 112, 140, 141, 145, 147, 148, 152, 156, 176, 181, 203, 218, 273, 292, 293, 294, 296, 300, 303, 305, 321, 325, 326, 349
Levant Company, 59
Levendiye, 437
Levendler, 98
Levent, 113
Limni, 229, 271, 272, 274, 281
Litvanya, 144
Luristan, 49
Lübnan, 107, 197
Lüleburgaz, 419
Lütfi Paşa, 445

M

M. Cavid Baysun, 91, 97, 99, 161, 178, 181, 192, 215, 217, 250, 324, 343
M. Süreyya, 13, 34, 35, 37, 39, 52, 61, 63, 65, 66, 88, 91, 92, 118, 120, 123, 125, 136, 137, 159, 214, 215, 218, 237, 240, 295, 308, 309, 341, 343, 358
Maanoğlu Fahreddin, 107, 197, 198
Macar, 70, 76, 92, 100, 101, 102, 103, 144, 184, 273, 274, 283, 285, 298, 299, 307, 323, 353, 356
Macar Ali Ağa, 184
Macaristan, 56, 69, 101, 103, 104, 106, 275, 298, 300, 303, 305, 318, 327, 345, 347, 356, 357
Magosa, 24
Mahfiruz, 119
Mâhfirûz Sultan, 137
Mahpeyker, 118, 119, 120, 159, 217, 235, 248, 250, 252, 309, 311
Mahpeyker Kösem Sultan, 118
Makrizî, 54
Maksud Han, 206, 210
Maku, 204, 211
Malatya, 82, 183
Mal-ı mîrîyi, 253
Malkara, 129, 243, 330
Malkoç Ali Paşa, 88, 99
Malkoç Yavuz Ali Paşa, 95, 100
Malta, 25, 113, 227, 228, 229, 288, 305, 350, 351, 356
Manavgat, 24

Manisa, 13, 36, 39, 61, 63, 65, 66, 68, 91, 107, 108, 121, 177, 196, 254
Maraş, 107, 108, 130, 131, 165, 191, 267
Mardin, 168, 183
Marmara, 30, 33, 372, 392
Maroş nehri, 349
Marsigli, 388, 389
Matem libası, 40
Mavi Câmi, 118
Mazâki, 295
Mâzenderânî, 169
Meclis-i ayân, 349
Meczûb-ı ilahî, 88
Medine, 20, 22, 62, 115, 373
Mehdilik, 206
Mehir, 459, 460
Mehmed Ağa, 89, 118, 140, 151, 167, 190, 271, 295, 306, 312
Mehmed Giray, 47, 138, 174, 175, 222, 273, 274
Mehmed Giray Han, 273
Mehmed Halife, 212, 277, 278, 279, 280, 281, 309
Mehmed Paşa, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 25, 26, 32, 33, 35, 39, 40, 41, 46, 48, 50, 51, 52, 57, 67, 73, 74, 75, 83, 98, 99, 100, 103, 104, 108, 114, 117, 122, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 138, 143, 144, 145, 148, 159, 160, 161, 163, 168, 178, 179, 181, 192, 193, 194, 195, 201, 203, 205, 207, 222, 225, 230, 233, 234, 236, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 253, 255, 259, 260, 261, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 290, 291, 294, 295, 303, 305, 308, 322, 324, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 344, 345, 346, 349, 350, 354, 356
Meis Adası, 23
Mekâlî, 36
Mekke, 20, 22, 31, 36, 44, 62, 65, 115, 150, 198, 227, 234, 313, 373
Mekke Emîri, 150, 198
Mekke Şerifi, 44, 65, 313
Melek Ahmed Paşa, 247, 248
Memlûk Devleti, 20, 31
Menâsıb-ı sitte, 400
Mendeli, 211
Mere Hüseyin Paşa, 127, 129, 132, 134, 135, 162
Merend, 49, 204
Merkez Müslihiddin, 262
Merv, 86
Merzifon, 84, 281
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 327, 348, 349
Mescid-i Haram, 36
Mescid-i Nebevî, 63, 119
Meşâyih-i izâm, 123
Meşhed, 86
Mevkufatî Mehmed Efendi, 257
Mevlay Abdullah, 53
Mevlay Ahmed el-Mansur, 54
Mevlay Hasan, 29
Mevlay Muhammed, 29, 53
Mevlevî, 191, 206, 234, 244
Mevlevî külahı, 244
Mevleviyet, 410
Mevleviyet pâyeli, 395
Mevlid, 90
Mısır, 19, 20, 21, 23, 30, 31, 62, 88, 95, 113, 114, 127, 132, 149, 163, 192, 198, 221, 227, 253, 291, 315, 337
Midilli, 177, 196, 252
Mihaliç, 108
Mihmandar-i Resûl Ebû Eyyub el-Ensarî, 161
Mihriban, 181, 205
Mihrimah Sultan, 13, 14, 37
Mimar Kasım Ağa, 259, 260
Mimar Sinan, 33, 63
Mîr Şeref, 96
Mirek Çelebi, 36
Mirza Mehmed Han, 140
Mocenigo, 270, 271, 272
Monogami, 456
Mora, 25, 229, 288, 305, 320, 330, 336, 350
Moskov, 144
Muallim-i Sultanî, 119, 149
Muaviye b. Ebi Süfyan, 22
Mudanya, 39, 66
Mudurnu, 247
Muhammed Kulu Han, 210
Muhammes, 60
Muhtesib, 411, 412

Mukaddes Emânetler, 381
Mukaddes ittifak, 25, 58
Mukaddes Vazife, 230
Mukan, 219
Murad Giray, 296, 301, 302, 303
Murad Paşa, 28, 74, 96, 97, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 117, 130, 170, 171, 172, 246, 247, 257, 258, 259, 283
Murad Reis, 89, 113
Muradî, 173, 212
Murâdî, 42, 60
Muradiye Külliyesi, 63
Muradiye Tekkesi, 63
Murat Paşa, 109, 172
Murtaza Paşa, 178, 183, 184, 185, 202, 204, 205, 266, 279
Murtaza Paşalar, 202
Murûriye, 414
Musa Paşa, 334
Musalla, 423
Muslu Çavuş, 107, 109
Mustafa Ağa, 122, 138, 171, 223, 329
Mustafa Akdağ, 79, 81, 82
Mustafa Çavuş, 98, 171
Mustafa Paşa, 46, 47, 100, 169, 186, 189, 190, 199, 206, 208, 209, 210, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 226, 227, 232, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 266, 267, 285, 288, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 308, 319, 328, 329, 330, 348, 355
Musul, 165, 167, 168, 172, 181, 182, 205, 207, 209
Mücahidin-i Mevleviyye Alayı, 262
Mücerred, 435, 437
Müezzinzâde Ali Paşa, 25
Müftilenâm, 14
Mühr-i hümâyûn, 100, 145, 180, 352
Mühr-i Hümâyûn, 104, 129, 134, 259
Mülâzım, 399
Mülkiye, 214
Müneccimbaşı, 13, 41, 42, 49, 52, 53, 54, 61, 65, 66, 83, 87, 88, 91, 110, 115, 123, 140, 145, 192, 218, 219, 243
Müsellem, 420, 441
Müslihiddin Ağa, 226
Müslihiddin Mustafa, 262

N

Nâbî, 36, 295
Nadasdy, 56
Nafaka, 459, 465
Nahcivan, 86
Naîmâ, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 97, 101, 104, 106, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 145, 147, 148, 150, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 309, 343
Nakkaş Ahmed, 429
Nakl-i hâne, 425
Nakşibendî, 96, 210
Nakz-ı ahd, 128
Narhcı Hasan Efendi, 221
Nasâra, 220
Nasuh Paşa, 96, 97, 98, 106, 111, 119, 140, 257
Nasûh Paşazâde Hüseyin, 223, 224
Navarin, 228
Necef, 165, 181
Nefir-i âm, 278, 319, 320, 327
Nemçe, 72, 73, 94, 101, 144, 321
Nemse Çasarı, 275
Neograd, 57
Nevâlî Efendi, 67
Nigârî, 36
Niğbolu, 73, 348
Niğde, 24, 131, 178, 245
Nihânî, 36
Nihavend, 49, 182
Nikris, 68

Niş, 69, 320, 323, 327, 328, 329, 330, 332, 334, 335, 336
Nişancı Ahmed Paşa, 152
Nişancı Celâlzâde Mustafa, 19
Nişancı İbrahim Paşa, 319
Nişancı İsmail Paşa, 308, 316
Nizam-ı âlem, 40, 93
Nizâm-ı âlem, 66, 120
Nizam-ı devlet, 187
Nizâmülmülk, 370, 417
Nogay Paşa, 179
Novigrad, 286, 287
Novigrad Kalesi, 287
Nurbanu, 41
Nurbanû, 39

O

Ohrili Hüseyin Paşa, 145
On – ok, 456
On iki Levha Kanunu, 454
Ordodoks Kilisesi, 269
Orhan Bey, 372, 441
Orhan Gazi, 388, 394, 400, 441
Orhon Kitâbeleri, 453
Orta Asya, 32, 369, 455, 456
Orta Cami, 153
Orta Câmi, 125, 126, 154, 233, 252
Ortodoks, 228, 269, 330, 336, 356
Oruç ovası, 107, 130
Osman, 14, 15, 22, 47, 48, 49, 52, 60, 99, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 171, 178, 181, 182, 183, 195, 211, 224, 241, 248, 253, 254, 255, 256, 258, 261, 281, 282, 286, 295, 304, 306, 318, 319, 320, 323, 324, 327, 329, 347, 352, 355
Osman Turan, 416, 417
Osmancık, 184, 281
Osmanlı Ailesi, 457, 464, 481
Osmanlıca, 376
Otağ-ı Humâyûn, 291
Otağ-ı Hümâyûn, 15, 70, 117, 143, 152
Otlak resmi, 448
Otlak resmi, 449

Ö

Öküz Mehmed, 78, 98, 99, 113, 140
Öküz Mehmed Paşa, 98, 99, 113, 140
Ömer, 49, 76, 126, 140, 144, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 166, 167, 185, 197, 211, 244, 306, 329, 346
Ömer Ağa, 76, 126, 346
Ömer Efendi, 144, 149, 151, 152, 185
Ömer Lütfi Barkan, 364, 405, 408, 420, 436, 449, 459, 464
Ömer Paşazâde Mehmed Paşa, 244
Ömerî, 54
Örfî, 43, 321, 331
Öszek, 285
Öşrî, 438
Öşür, 434, 435, 438, 439, 440, 441, 449
Özbek, 49
Özbekler, 214
Özdemiroğlu Osman Paşa, 28, 47, 48, 49
Özi, 141, 176, 183, 294, 297, 316, 348

P

Pâdişah İmamı, 218
Pâdişah katili, 126, 131
Pâdişah, hocası, 95
Pâdişah-ı İslâm, 21, 277
Palota, 57
Papa, 25, 70, 89, 145, 229, 230, 300, 305
Papa V. Pius, 25
Papalık, 25, 53, 85, 102, 113, 285, 288, 305, 350, 356
Paris, 364, 405, 430, 467, 472, 476, 482
Parmakkapı, 245, 269
Pasin, 204
Paşa Çayırı, 290
Paşa Sancağı, 410
Paşakapısı, 241, 243
Paşazâde, 223, 224, 225, 244, 282
Payas, 37, 181
Payas Kalesi, 37
Pâyıtaht, 143, 150, 164, 166
Pâyıtaht, 244
Pâyıtahta, 275

Peçevî, 13, 21, 22, 24, 26, 27, 33, 35, 37, 39, 46, 49, 51, 52, 56, 58, 61, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 79, 80, 83, 84, 88, 89, 91, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 125, 127, 133, 141, 142, 144, 145, 147, 158, 163, 165, 166, 167, 173, 174, 181, 182, 183, 185, 192, 205, 209, 212, 214
Pertev Paşa, 16, 156
Pespirim, 57
Peşte, 74, 78, 79, 100, 305
Pîr Mehmed Azmî Efendi, 65
Pîr Mehmed Paşa, 143
Piyale Paşa, 21, 23, 25
Piyâle Paşa, 16
Podolya, 293, 294, 296
Poligami, 463, 464, 465
Polonya, 114, 291, 305, 321
Portekiz, 21, 30, 31, 53, 300
Prens Ludwig, 345
Prizrinli Mahmud Paşa, 320, 327
Proleterya, 404
Protestan, 101, 103, 298

R

Raab nehri, 285, 287
Rabia Sultan, 343
Râfizîler, 172
Ragusa, 43
Râhib Grigor, 92
Raiyyet rüsûmu, 365, 403
Rakka, 96, 165, 276
Rakoczy, 273, 274
Rakoczy György, 273
Rakoş, 103
Ramazan Bayramı, 162, 203, 221
Ramazan Paşa, 30, 53, 54
Râşid, 280, 281, 284, 285, 286, 291, 293, 295, 297, 298, 299, 304, 308, 313, 315, 316, 318, 320, 322, 323, 324, 325, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 338, 339, 341, 343, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 354, 356, 357, 358
Ravza-i Mutahhara, 114, 115
Reâyâ, 194, 215, 331, 370, 405, 443
Reâyâyı sıyânet, 177
Receb Paşa, 128, 174, 175, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 329, 330
Reğâib, 264
Reislik akdi, 454
Remahiye, 181
Resm-i arûs, 436, 450
Resm-i âsiyab, 436
Resm-i çift, 435, 437
Resm-i çift bozan, 437
Resm-i dühan, 436
Resm-i ganem, 448
Resm-i ispenç, 436
Resm-i kısmet, 396
Resm-i meraî, 448
Resm-i mücerred, 436
Resm-i tapu, 436
Resm-i zemin, 436
Resmo, 229, 350
Revan, 44, 47, 48, 86, 95, 97, 98, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 211, 214
Rıdvan Paşa, 28
Ribât, 37
Ridde Harpleri, 449
Rikâbdar, 268
Rikab-ı humayun, 307
Rikâb-ı Humâyûn, 298
Rikâb-ı Hümâyûn, 332
Rodos, 175, 208, 348, 349
Roma, 25, 105, 118, 338, 446
Roma Çasarı, 105
Rudnik, 260, 281
Rûhî, 89
Rum, 33, 185, 191, 268, 269, 338
Rum Mehmed, 185, 191
Rum Patriği, 268
Rumeli, 56, 78, 90, 106, 108, 115, 123, 142, 146, 152, 160, 161, 162, 174, 175, 179, 182, 189, 193, 194, 207, 209, 225, 246, 252, 270, 278, 281, 307, 308, 313, 317, 319, 320, 322, 327, 328, 334, 340, 347, 351, 353
Rumiye Şeyhi, 210
Rumlar, 228, 357
Rus, 32, 81, 222, 291, 293, 296, 297, 326
Rus Çarı, 222, 297
Ruscuk, 224
Rusçuk, 58, 67, 353

Ruslar, 32, 176, 222, 294, 296, 326, 333
Rusya, 175, 297, 305, 321, 326
Ruûs kesedarları, 401
Rûznâmeci İbrahim Efendi, 214
Rüstem Han, 182, 205
Rüstem Paşa Sarayı, 117

S

Saâdet Giray, 174, 337, 345
Saatçı Hasan, 61
Sadakat-i Muradiye, 63
Sâdât ulûfesi, 251
sâdât-ı kirâma, 92
Sadreyn, 123, 160, 194, 209, 307
Sadreyn Efendiler, 123, 160, 194, 307
Safed, 245, 282
Safed sancağı, 245
Safevî, 44, 47, 86, 165, 168, 182, 202, 204, 205, 219
Safevîler, 32, 45, 47, 49, 139, 183, 208
Safi Kulu Han, 165, 167, 182
Safiye, 41, 42, 65, 66, 89, 94
Safiye Sultan, 41, 42, 65, 66, 89, 94
Safranbolulu Hüseyin Efendi, 225, 226, 240
Sahib-i arz, 399, 435, 440
Sahn müderrisi, 225
Sahn müderrisleri, 17
Sahn-ı Semân, 14, 282, 394
Saint Gotthard, 285, 291
Saka Mehmed, 190, 195
Sakarya Nehri, 33
Sakarya Şeyhi, 206, 210
Sakız, 59, 297, 298, 330, 348, 356, 357, 359
Salâhor Süleyman Paşa, 339
Sâliha Dilâşûb, 311, 313
Salomon Schweigger, 465
Saltanat, 135, 218, 245, 250
Salnâme, 358
Sâmî, 36
Sancağ-ı Şerif, 70, 204, 252, 337, 339, 346
Sancak Vak'ası, 317
sancak-ı şerif, 317, 319
Sancak-ı şerif, 252, 270
Sapanca, 33, 34, 281
Sapanca Gölü, 33
Saraçhane, 199
Sarayburnu, 372
Saray-ı Âmire, 50, 66
Sarhoş Bölükbaşı, 131
Sarhoş İbrahim Paşa, 103
Sarı Babazâde Abdurrahim, 178
Sarı Babazâde Adürrahim, 180
Sarı Hüseyin Paşa, 275, 304
Sarı Süleyman Ağa, 304
Sarıgürz, 199
Sarıkamış, 111, 293
Sarıkçı Mustafa Paşa, 100
Sarıyer, 176
Saruca, 196
Saruhan, 13, 39, 109, 161, 177, 210, 345
Satırcı Mehmed Paşa, 73, 74, 75
Sava nehri, 345
Savoie, 23
Sayda, 282
Sebb-i Şeyheyn, 167
Sefer Giray, 174
Sekban, 150
Selâmet Giray, 174, 175
Selâmlık, 374, 375
Selanik, 288, 289, 415, 438
Selanikî, 16, 18, 19
Selânikî, 14, 16, 17, 26, 30, 34, 35, 37, 39, 40, 52, 56, 58, 61, 66, 67, 69, 83, 89
Selanikî Mustafa Efendi, 16
Selanikli Bıyıklı Mahmud, 242
Selâtîn câmileri, 307
Selemas, 46
Selim Giray, 293, 296, 305, 326, 327, 333, 337, 353, 355
Selîmiye Câmii, 36
Selmas, 107
Senyör, 404
Ser Etibba-i Hassa, 383
Serav Ovası, 139, 140
Serez, 288, 289
Serf, 403, 404
Sermil, 211
Seydi Ahmed Paşa, 275
Seydişehir, 185, 195
Seyf-i siyat, 277

Seyfoğlu Yusuf. 107. 131
Seylan. 30
Sırım. 101
Sicill-i Osmanî. 13. 34. 35. 37. 39. 52. 61. 63. 65. 66. 88. 91. 92. 118. 120. 123. 125. 136. 137. 156. 159. 214. 215. 218. 237. 240. 295. 308. 309. 341. 343. 358
Sicilya. 59
Sigetvar. 13. 15. 50. 285
Sigismond Bathory. 102
Silahdar. 268. 304. 308. 314. 315. 318. 319. 330. 334. 336
Silahdâr Fındıklılı Memed Ağa. 312
Silahtar Mehmed Ağa. 295
Silahtar Mustafa Paşa. 209. 218
Silahtar Yusuf Paşa. 225. 226
Silifke. 107
Silistre. 175. 258. 274. 323. 348
Sim Sakalar. 391
Sinan Paşa. 28. 29. 35. 46. 47. 48. 57. 58. 66. 67. 68. 71. 80. 95. 97. 107. 194. 195
Sinan Paşa Köşkü Mukarrerâtı. 195
Sinan Reis. 53
Sinop. 111. 112
Sipahi. 185. 346
Sipahî. 99. 161. 195. 213
Sipâhi. 170
Sipahî gulâmiyesi. 99
Sipahîler. 81. 152. 194. 236. 260. 314
Sipâhîler. 125. 242
Siska. 57
Sivas. 83. 84. 131. 143. 145. 165. 178. 182. 197. 203. 223. 231. 232. 241. 272. 306. 320
Sivas,. 165
Sivasî Efendi. 264. 265
Siyavuş Mustafa Paşa. 266. 267
Siyavuş Paşa. 56. 222. 253. 258. 267. 307. 308. 312. 313. 314. 315. 316. 328. 348
Slankamen. 69
Sofu Mehmed Paşa. 122. 138. 234. 236. 240. 241. 242. 243. 244. 246. 259
Sofu Sinan Paşa. 74
Sofya. 69. 320. 323. 327. 329. 330. 334. 344
Sokoloviç. 50
Sokullu. 13. 15. 16. 17. 18. 19. 21. 25. 26. 27. 28. 32. 33. 35. 39. 41. 46. 48. 50. 51. 52. 61. 100. 104. 117. 295
Sokullu Mehmed Paşa. 13. 15. 18. 21. 25. 26. 32. 33. 35. 39. 41. 46. 48. 50. 51. 52. 295. 419
Sokulluzâde Hasan Paşa. 83
Sokulluzâde Lala Mehmed Paşa. 89
Solak Mehmed Ağa. 271
Solakzâde. 144. 212. 215. 217. 218. 222. 224. 237
Solakzâde Hemdemî Mehmed. 212
Sopoto Kalesi. 28
Subhî. 61
Suhte. 81. 195
Sûk. 426
Sultan Ahmed Câmii. 117. 118. 119. 120. 125
Sultanzâde Mehmed Paşa. 222. 225. 230. 260
Sumatra. 30. 50. 130
Sumatra Adası. 30
suret-i fetva. 150
Suriye. 19. 20. 24. 30. 107. 149. 151. 197. 227. 245. 291. 357
Süheylî. 90
Süleyman. 13. 15. 27. 30. 32. 33. 34. 39. 46. 49. 50. 68. 78. 105. 114. 115. 116. 118. 144. 146. 148. 149. 151. 152. 153. 164. 165. 181. 184. 185. 189. 203. 208. 212. 249. 252. 255. 256. 258. 270. 283. 299. 305. 307. 308. 311. 312. 313. 315. 316. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 328. 329. 332. 333. 334. 336. 339. 340. 341. 343. 344. 358
Süleyman Ağa. 144. 148. 149. 151. 152. 153. 184. 250. 252. 315. 316
Süleyman Paşa. 49. 78. 115. 165. 258. 305. 307. 388
Süleymaniye Câmii. 85
Süleymaniye Medreseleri. 395
Sünbül Ağa. 227. 228
Sünbül Sinan. 262
Sünnet. 164. 252. 263
Sünnî. 47. 49. 87. 166. 167. 204. 209
Sürhan oğulları. 357

Sünnî, 47, 49, 87, 166, 167, 204, 209
Sürhan oğulları, 357
Sürre, 114, 251
Sürre Alayları, 114
Sürre ihracı, 251
Süveyş, 28, 30, 31

Ş

Şaban Efendi, 61
Şaban-ı Velî, 262
Şadapıtlar, 369
Şah, 44, 45, 49, 83, 86, 87, 95, 96, 97, 98, 99, 109, 138, 139, 140, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 181, 206, 207, 208, 210, 211
Şah Abbas, 86, 87, 95, 96, 97, 98, 99, 138, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173
Şah I. Safî, 206, 211
Şah İsmail, 49
Şah Safî, 210
Şâh-ı Acem, 278
Şahin Giray, 138, 175
Şahverdi, 83
Şair Yahya Efendi, 152
Şakşakî İbrahim Paşa, 111
Şam, 22, 37, 116, 145, 150, 163, 196, 197, 205, 209, 225, 259, 262, 266, 267, 276, 281, 282, 294, 296, 301, 409, 415, 426, 447
Şamî Hüseyin Efendi, 236
Şânî, 221, 239
Şanlıurfa, 461, 476
Şarkî Karahisar, 178
Şarlken, 29
Şat kapısı, 207
Şatırlar, 391
Şatt suyu, 169
Şebin Karahisar, 131
Şehnâme, 196
Şehrizor, 49, 106
Şehzâde Câmii, 16
Şehzâde Sancağı, 36
Şemahı, 47, 48
Şemahi, 96, 97
Şemhal Han, 45
Şemsi Ahmed Paşa, 51
Şer'iyye sicili, 464
Şerefli vergi, 56
Şerif Zeyd, 198
Şeyh Abdülkadir Geylanî, 167, 209
Şeyh Edebalı, 62
Şeyh Muhyiddin Arabî, 264
Şeyh Sinan Erdebilî, 91
Şeyh Şuca, 61
Şeyh Yalıncık, 422
Şeyheyn, 211
Şeyhî Efendi, 194, 264
Şeyhülislâm, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 26, 36, 40, 57, 66, 69, 74, 84, 85, 88, 89, 100, 104, 111, 117, 122, 123, 127, 133, 134, 135, 138, 150, 152, 156, 159, 160, 162, 163, 180, 186, 188, 190, 194, 195, 206, 209, 212, 218, 225, 233, 235, 240, 242, 245, 248, 278, 299, 308, 313, 315, 316, 317, 327, 344, 347
Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi, 236, 242
Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi, 234, 240
Şeyhülislâm Ali Efendi, 299
Şeyhülislâm Bolevî Mehmed Efendi, 278
Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed, 66
Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi, 308
Şeyhülislâm Es'ad Efendi, 122, 123, 138, 150, 152, 156, 163
Şeyhülislâm Yahya, 89, 123, 127, 133, 135, 160, 162, 180, 186, 188, 206, 212, 218, 225
Şeyhülislâm Yahya Efendi, 89, 123, 127, 133, 135, 160, 162, 180, 186, 188, 206, 212, 218, 225
Şeyhülislâmı Mes'ud Efendi, 259
Şeytan İbrahim Paşa, 294, 296
Şia, 81
Şifahâne, 37
Şiî, 49, 86, 87, 165, 166
Şirvan, 46, 47, 48, 95, 97
Şişman İbrahim Paşa, 294
Şorevi, 446

Tacirli oymağı, 421
Tahmasb, 43, 44, 45, 204
Tahrir, 398, 422, 447, 458
Tahta-bend, 40
Tahtakale, 116
Tahvil kesedarı, 401
Taklid-i seyf, 122
Taklid-i Seyf, 94
Tâlib Ahmed Efendi, 295
Tanca, 53
Tanzimat, 269
Tarhanlar, 369
Tarhuncu Ahmed Paşa, 253, 254, 255, 258
Tarıgçılar, 370
Tarih-i Ebü'l-Feth, 366
Târih-i Gilmanî, 212
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 367, 375
Tarih-i Uyvar, 295
Tarikat-ı Muhammediye, 263
Tarsus, 24, 345
Taşköprîzâde Kemaleddin Efendi, 142
Taşköprülüzâde, 402
Tata, 57, 73
Tatar, 32, 33, 103, 139, 148, 274, 291, 293, 296, 345, 353
Tatar Hanı, 33, 139, 148, 293
Tatarlar, 284
Taûn-ı ekber, 157
Tavil, 82, 83, 84, 96, 106, 108
Tavil Ahmed, 96, 106, 108
Tavil Ahmedoğlu, 96, 108
Tayyar Mehmed Paşa, 178, 207
Tayyar Paşa, 207, 208
Tayyarzâde Ahmed Paşa, 267, 276
Tebdil-i kıyafet, 143, 213
Teberdârân, 391
Tebriz, 46, 47, 48, 49, 86, 87, 95, 96, 97, 139, 203, 204, 210
Tecdid-i iman, 266
Tecvid, 377
Tehdidnâme, 210
Tekâlif-i Emîriyye, 401
Tekâlif-i Örfiyye, 420, 444
Teke, 222, 345
Telli Hasan Paşa, 56
Tepedelen, 102
Tercan, 178, 204
Tereke defterleri, 464
Tergovişte, 67
Tersane-i Âmire, 427
Teselya, 25, 288, 293
Tevârih-i Âl-i Osman, 52
Tevkîî Abdurrahman Paşa, 396, 460
Thomas Roe, 156
Thököly İmre, 323
Tımar, 19, 58, 80, 110, 119, 212, 254, 292
Tımaşvar, 57, 339, 345
Tımışvar, 73
Tiflis, 48, 49
Timurlenk, 196
Timurtaş Paşa, 398, 442
Tiryaki Hasan Paşa, 75, 76, 77, 89, 100, 107
Tlemsen, 53
Tohtamış, 100, 174
Tokat, 83, 140, 168, 180, 183, 184, 233, 414
Tokmak Han, 44, 47
Topal Mehmed Paşa, 270, 272
Topal Receb Paşa, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 193
Topçular Kâtibi, 58, 205, 212
Topçular Kâtibi Abdükadir, 212
Topkapı sarayı, 122
Topkapı Sarayı, 13, 40, 117, 118, 125, 135, 201, 242, 250, 311, 373, 375, 376, 381, 382, 391, 392, 405
Toprak bastı, 414
Toprak Kadısı, 443
Tököly İmre, 353
Trablus, 227, 260, 297, 298, 358
Trablusgarb, 30, 55
Trablusgarp, 113
Trablusşam, 107, 130, 131
Trablus-şam, 447
Trabzon, 260
Tuğî, 124, 133, 136, 142, 143, 146, 154, 155, 157, 158, 160
Tuna, 58, 67, 69, 73, 104, 111, 143, 175, 181, 296, 303, 323, 332, 334, 336, 345, 346, 347, 354
Tunus, 29, 34, 226, 227, 358
Turhal, 281

Tuna, 58, 67, 69, 73, 104, 111, 143, 175, 181, 296, 303, 323, 332, 334, 336, 345, 346, 347, 354
Tunus, 29, 34, 226, 227, 358
Turhal, 281
Turhan Sultan, 249, 259, 304, 308, 309, 311
Tursun Bey, 366, 367
Tûsî, 370
Tüfenkçi, 86
Tülbend ağası, 268
Türk, 23, 24, 25, 29, 32, 45, 48, 49, 59, 61, 62, 71, 73, 75, 76, 79, 81, 84, 87, 94, 105, 111, 128, 149, 154, 177, 202, 204, 208, 211, 212, 214, 215, 218, 227, 228, 229, 230, 262, 266, 271, 282, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 293, 298, 300, 304, 318, 324, 334, 335, 336, 340, 353, 355, 357
Türk Ahmed, 266
Türkçe, 42, 60, 86, 155, 211, 377, 405, 436, 452, 455
Türkistan, 65, 416
Türkiye, 59, 80, 81, 82, 89, 97, 110, 120, 209, 213, 261, 300, 304, 346
Türkler, 28, 101, 113, 130, 163, 164, 230, 284, 289
Türkmen, 45, 47, 48, 245, 346
Türkmen Ağalığı, 245

U

Ubâde b. Sâmit, 23
Uç Beyliği, 43
Ukrayna, 292, 293, 294, 296
Ulemâ-i kirâm, 123
Ulemânın Kıyamı, 132
Ulu Nogay, 141, 175
Ulubad, 108
Uluç Ali Paşa, 29
Ulûfeciyan-ı yemin ve yesâr, 398
Unkapanı, 199, 354
Urfa, 82, 83, 207
Urmiye, 46, 210
Uskok, 56
Ustacluoğlu, 45
Usûl-i Osmanî, 92
Uveys Paşa, 417
Uygur, 370
Uyvar, 75, 283, 284, 285, 286, 291
Uzun Piyale, 222

Ü

Ümmet-i Muhammed, 218, 307, 317
Ümmî, 225, 262
Ümmî Sinan, 262
Ümmü Haram binti Milhan, 23
Üsküdar, 96, 104, 109, 152, 153, 157, 158, 173, 181, 187, 188, 203, 205, 206, 207, 224, 241, 246, 251, 255, 257, 373, 392
Üsküp, 438
Üsküplü Câmii, 199

V

Vaç, 100
Valide Hanı Mescidi, 251
Vâlide medresesi, 251
Valide Sultan, 66, 69
Vâlide Sultan, 72, 94, 127, 134, 135, 157, 159, 160, 217, 235, 249, 250, 251, 260, 261, 268, 343
Vâlide-i atika, 250
Vâlide-i kebire, 250
Vâlide-i muazzama, 249, 250
Vâlide-i şehide, 251
Valihî, 90
Van, 45, 48, 95, 139, 202, 204, 211
Van Gölü, 447
Vânî Mehmed Efendi, 309
Varad kalesi, 275
Varat, 73, 74, 349
Varvar Ali Paşa, 231, 232
Vasili Galitzyn, 326
Vaşvar, 285, 287
Vecihî Hasan, 212
Venedik, 14, 23, 25, 26, 27, 43, 44, 59, 65, 85, 112, 122, 211, 214, 218, 220, 226, 227, 229, 247, 255, 269, 270, 283, 287, 288, 289, 305, 321, 325, 338, 350
Venedikliler, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 59, 219, 227, 228, 229, 243, 247, 270,

271, 288, 289, 318, 320, 324, 338, 351, 356
Vezirköprü, 281, 348
Vidin, 132, 181, 330, 332
Vildanzâde Ahmed Efendi, 108
Vissegrad, 102
Vişegrad, 50, 68
Viyana, 57, 73, 105, 218, 286, 287, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 321, 343
Volga, 30, 31, 32, 50
Voyvoda, 102

W

William Harborne, 59

Y

Yadigâroğlu, 306, 328
Yahya Efendi, 63, 89, 123, 125, 127, 133, 135, 146, 152, 154, 162, 180, 186, 188, 206, 212, 218, 225, 329, 347
Yahya Kemal, 36
Yakutlar, 456
Yalı Köşkü, 187, 298
Yanık Kale, 287, 299
Yanıkkale, 300, 302, 304
Yanova, 274, 281
Yâve akçası, 450
Yavuz, 14, 20, 28, 30, 31, 90, 95, 99, 100, 114, 120
Yavuz Sultan Selim, 14, 20, 28, 30, 90, 114, 380, 381, 396
Yedikule, 125, 126, 128, 138, 154, 219, 260
Yeğen - âbâd, 320
Yeğen Ahmed Ağa, 313
Yeğen Osman, 306
Yeğen Osman Paşa, 319, 320, 323, 324, 327
Yemen, 28, 29, 31, 47, 198, 338
Yemişçi Hasan, 75, 76, 78, 84, 85, 88, 134
Yemişçi Hasan Paşa, 75, 76, 78, 84, 88
Yeni Câmi Vak'ası, 241
Yenikapı Mevlevihânesi, 262
Yergöği, 58
Yergöğü, 175
Yevmiye-i dekâkin, 430
Yıldırım Bâyezid, 376, 388, 459
Yiğitbaşı, 433
Yinaikion, 374
Yularkıstı, 83
Yunan, 374, 454
Yunanca, 137
Yusuf Paşa, 82, 109, 131, 164, 182, 204, 225, 226, 228, 229, 236, 350

Z

Zadruga, 454
Zafernâme, 142, 149, 150, 205
Zâkirî Hasan Efendi, 89
Zaporog Kazakları, 111
Zeâmet, 80, 212, 254, 292
Zebid, 28
Zenâne, 374
Zengan, 45
Zeus, 454
Zevvakin-i Hassa, 389
Zeydî, 198
Zeynel Han, 182
Zimmî, 367, 436
Zincir kalesi, 211
Zincirkıran Ali Bey, 86
Zitvatorok, 104, 105, 107, 219, 286
Zor Paşa, 182
Zorba İsyanı, 84
Zuyûf akça, 258
Zühdi, 295
Zülfikar Ağa, 205
Zülfikâr Paşa, 107
Zülüflü Baltacılar, 192, 391
Züyûf akça, 248